ACADEMIA DE ŞTIINŢE SOCIALE ŞI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGA"

STUDII ŞI MATERIALE DE ISTORIE MEDIE

VOL. VII

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

ACADEMIA DE ŞTIINŢE SOCIALE ŞI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

INSTITUTUL DE ISTORIE
„N. IORGA"

STUDII ŞI MATERIALE DE ISTORIE MEDIE

VOL. VII
1974

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

Volumul *Studii şi materiale de istorie medie*, VII, a primit avizul Consiliului ştiinţific al Institutului de istorie „N. Iorga" pe data de 27.I.1973.

ACADEMIA DE ŞTIINŢE SOCIALE ŞI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

INSTITUTUL DE ISTORIE "N. IORGA"

STUDII ŞI MATERIALE DE ISTORIE MEDIE

VOL. VII 1974

SUMAR

STUDII ŞI ARTICOLE Pag.

COMUNICĂRI, NOTE, DISCUŢII

IZVOARE ŞI INSTRUMENTE DE LUCRU

ADDENDA ET CORRIGENDA

RECENZII ȘI PREZENTĂRI

Documenta Romaniae Historica, B, Țara Românească, vol. II *(1501—1525)*, volum îngrijit de Ștefan Ștefănescu și Olimpia Diaconescu, București, Edit. Acad., 1972, 600 p. *(Fl. Constantiniu)* ; N. Leonăchescu-Năndrașu, *Stroești-Argeș. Documente și mărturii*, vol. I *(1520 1933)*, București, Edit. Litera, 1971, 406 p. *(Șt. Ștefănescu)* ; Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova, secolele XIV XVII*, București, Edit. enciclopedică română, 1972, 456 p. *(Șt. Sorin Gorovei)* ; Vlad Georgescu, *Mémoires et projets de réforme dans les Principautés Roumains, 1769—1830*, București, 1970, XXI+197 p. *(Georgeta Penelea)* ; *Bibliografii istorice apărute în ultima vreme în Republica Socialistă România (Ruxandra Cămărășescu)* ; Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, Cluj, Edit. Dacia, 1971, 595 p. *(D. Mioc)* ; Radu Popa, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, București, Edit. Acad., 1970, 304 p.+17 fig. *(Corina Nicolescu)* ; Matei D. Vlad, *Colonizarea rurală în Țara Românească și Moldova (secolele XV—XVIII)*, București, Edit. Acad., 1973, 186 p. *(Șt. Ștefănescu)* ; Florin Constantiniu, *Relațiile agrare din Țara Românească în secolul al XVIII-lea*, București, Edit. Acad., 1972, 210 p. (*Șt. Ștefănescu*) ; Aurel Țintă, *Colonizările habsburgice în Banat (1716—1740)*, Timișoara, Edit. Facla, 1972, 216 p. (*D. Mioc*) ; Andrei Oțetea, *Tudor Vladimirescu și revoluția din 1821*, București, Edit. științifică, 1971, 564 p. (*Ș. Papacostea*) ; *Populație și societate. Studii de demografie istorică*, vol. I, sub redacția prof. Ștefan Pascu, Cluj, Edit. Dacia, 1972, 356 p. (*Olimpia Diaconescu*) ; Adolf Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, București, Edit. Acad., 1972, 279 p. (*Fl. Constantiniu*) ; Lucia Djamo-Diaconiță, *Limba documentelor slavo-române emise în Țara Românească în secolele XIV—XV*, București, Edit. Acad., 1971, 387 p. (*Maria Bălan*) ; Corina Nicolescu, *Istoria costumului de curte în țările române. Secolele XIV—XVIII*, București, Edit. științifică, 1970, 308 p. (*Marieta Adam*) ; G.G. Ursu, *Memorialistica în opera cronicarilor*, București, Edit. Minerva, 1972, 290 p. (*Paul Cernovodeanu*) ; Al. Duțu, *Cărțile de înțelepciune în cultura română*, București, Edit. Acad., 1972, 168 p. (*Fl. Constantiniu*) ; Georgeta Penelea, *Les foires de la Valachie pendant la période 1774 1848*, București, Edit. Acad., 1973, 189 p. (*Fl. Constantiniu*) ; Gheorghe Săvulescu, *Comuna Colibași (județul Argeș)*, ed. de Consiliul popular al comunei Colibași, 1972, 244 p. (*Șt. Ștefănescu*) ; *Finances publiques d'ancien régime. Finances publiques contemporaines. Processus de mutation. Continuité et ruptures.* Colloque international, Spa, 16—19. IX. 1971, Actes „Pro Civitate", Collection Histoire, nr. 34, Bruxelles, 1972, 268 p. (*D. Mioc*) ; Dr. Imrich Kotvan, *Rukopisy Univerzitnej Knižnice v Bratislavie (Codices manuscripti Bibliothecae Universitatis Bratislavensis)*, Univerzitná Knižnica v Bratislave, 1970, 544 p. (*Ș. Papacostea*) ; Guy Fourquin, *Seigneurie et féodalité au Moyen Âge*, Paris, 1970, 246 p. (*C. Rezachevici*) ; Léopold Génicot, *Les lignes de faîte du Moyen Âge*, ed. a VI-a revăzută, Tournai, 1969, 407 p. (*Constantin Bucșan*) ; *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, Stuttgart, vol. I, 1966 ; vol. II, 1972 (*Corina Nicolescu*) ; Cléobule D. Tsourkas, *Germanos Locros, archevêque de Nysse et son temps (1645—1700). Contribution à l'histoire culturelle des Balkans au XVIIe siècle.* Thessalonique, 1970, 120 p. + 5 pl. (*Gh. Cronț*) ; *Repertorium fontium historiae medii aevi, primum ab Augusto Potthast digestum, nunc cura collegii historicorum e pluribus nationibus emendatum et auctum*, Romae, MCMLXII, MCMLXX (*Ștefana Simionescu*) ; Gian Giacomo Musso, *Nuove ricerche d'archivio su Genova e l'Europa centro-orientale nell'ultimo Medio Evo*, în „Rivista Storica Italiana", LXXIII, 1971, nr. 1, p. 130—143 (*Ș. Papacostea*) ; Radu Flora, *Relațiile sîrbo-române. Noi contribuții*, Panciova, Edit. Libertatea, 1968, 406 p. (*Ján Sýkora*) ; *Radovi simpozijuma o srpsko (jugoslovensko)-rumunskim odnosima. Actele simpozionului dedicat relațiilor sîrbo(iugoslavo)-române* (Vršac, 22 23.V. 1970), Pančevo, Edit. Libertatea, 1971, 501 p. (*D. Mioc*) : Maksy-

milian Grzegors, *Analiza dyplomaticzna sfragistyczna dokumentów traktatu Toruńskiego 1466 r.*, Torun, 1970, 289 p. (*Ș. Papacostea*) ; Salustiano Moreta Velayos, *El monasterio de San Pedro de Cardeña. Historia de un dominio monástico castellano (902—1338)*, Salamanca, 1971, 302 p. (*Ioan I. Neacșu*) ; Kosáry Domokos, *Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába*, I, Budapest, 1970, 890 p. (*E. Lazea*) ; *Барбаро и Контарини о России и истории итало-русских связей в XV в.*, ed. E. V. Skrjinskaja, Leningrad, 1971, 274 p. (*Ș. Papacostea*) ; V. I. Buganov, *Московские восстания конца XVII века;* Moscova, 1969, 439 p. (*C. Șerban*) ; A. D. Liublinskaia, *Латинская палеография*, Moscova, 1969, 192 p. + 64 pl. (*L. Demény*).

REVISTA REVISTELOR DE MEDIEVISTICĂ

Средние века, vol. 35, Moscova, 1972, 320 p. (*L. Demény*) ; „Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters", 28, 1972, 1—2, 684 p. (*Adolf Armbruster*).

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

ACADÉMIE DES SCIENCES SOCIALES ET POLITIQUES
DE LA RÉPUBLIQUE SOCIALISTE DE ROUMANIE
INSTITUT D'HISTOIRE « N. IORGA »

ÉTUDES ET MATÉRIAUX D'HISTOIRE MÉDIÉVALE

TOME VII 1974

SOMMAIRE

ÉTUDES ET ARTICLES

COMMUNICATIONS, NOTES, DÉBATS

SOURCES ET INSTRUMENTS DE TRAVAIL

ADDENDA ET CORRIGENDA
COMPTES RENDUS ET PRÉSENTATIONS
REVUE DES REVUES SUR LE MOYEN ÂGE

ÉDITIONS DE L'ACADÉMIE DE LA RÉPUBLIQUE SOCIALISTE DE ROUMANIE

АКАДЕМИЯ ОБЩЕСТВЕННЫХ И ПОЛИТИЧЕСКИХ НАУК
СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ РУМЫНИИ

ИНСТИТУТ ИСТОРИИ им. Н. ЙОРГИ

ИССЛЕДОВАНИЯ И МАТЕРИАЛЫ
ПО
ИСТОРИИ СРЕДНИХ ВЕКОВ

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ И ИССЛЕДОВАНИЯ

Стр.

СООБЩЕНИЯ, ЗАМЕТКИ, ДИСКУССИИ

ИСТОЧНИКИ И ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЕ ИНСТРУМЕНТЫ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ РУМЫНИИ

DESFIINȚAREA ȘERBIEI ÎN TRANSILVANIA*

DE

Acad. DAVID PRODAN

Precizăm de la început că sub șerbie înțelegem servitutea personală, introdusă prin legiuirile din 1514 și desființată prin patenta imperială din 1785.

Problema iobăgiei în Transilvania în secolul al XVIII-lea a devenit o mare problemă de stat. Regimul austriac face consecvent eforturi de a introduce o ordine în raporturile feudale, de a le scoate din domeniul dreptului privat și a le transpune în cel al dreptului public. Face eforturi de reglementare a sarcinilor feudale, punîndu-le de acord cu bunurile supusului. În Ungaria eforturile au dus la reglementarea generală din 1767. În Transilvania însă au izbutit mai puțin. Reglementarea urbarială întîrziind, la insistențele regimului s-a conceput de guvern una provizorie, publicată în limba maghiară sub titlul de *Bizonyos Punctumok* (*Certa Puncta, Anumite Puncte*) în 1769. Aceasta amplifică numai ordonanța din 1747, care la rîndul său continuă pe cea din 1742, care, iarăși, confirmă hotărîrea dietală, cerută de regim, din 1714. Încercările de reglementare ale regimului se izbesc mereu de rezistența nobilimii, sînt tergiversate, eludate ca fiind „neconstituționale", ca venite adică prin ordine de sus, nu prin hotărîri dietale. Provizorie a rămas și sumara reglementare de pe domeniul fiscal al Zlatnei din 1776. Doar în Banat, domeniu al Coroanei, a putut introduce o reglementare în 1780 [1].

Fapt e că raporturile urbariale din Transilvania, în ciuda gravității lor și a insistențelor regimului, au rămas tot nereglementate. Revine lui Iosif al II-lea sarcina să reia întreaga problemă.

---

* Studiul de față a apărut în versiune germană, sub titlul *Die Aufhebung der Leibeigenschaft in Siebenbürgen*, în rev. „Südost-Forschungen" din München, Band XXIX (1970), p. 2—42. Aici apare în forma originală și amplificat.

[1] D. Prodan, *Reglementarea urbarială din Banat de la 1780*, în „Anuarul Institutului de istorie din Cluj", XII (1969), p. 295—322.

Problema ţărănimii, a iobăgimii în speţă, se integrează organic în larga concepţie de stat a împăratului, în despotismul său luminat, în complexul său reformism. În concepţia sa valoarea cetăţeanului se măsoară cu utilitatea lui în stat. Iar cea mai mare utilitate în stat o reprezintă masele producătoare şi contribuabile; spre ele trebuie să se îndrepte în primul rînd atenţia monarhului luminat. În consecinţă, el trebuie să cunoască nevoile lor. Trebuie să le cunoască direct, prin contact nemijlocit. El nu se mai mulţumeşte cu comunicarea prin organele de stat, primeşte tot mai des, personal, pe reprezentanţii poporului la Curte, le ascultă personal păsurile. Călătoreşte în lungul şi latul imperiului printre masele de supuşi, îi ascultă, le culege adesea cu mîinile proprii plîngerile. În virtutea fiziocratismului său, la temelia statului pune înainte de toate producţia agricolă, pămîntul producător şi pe ţăran, cultivatorul lui direct. Acesta e şi contribuabil principal, şi soldat la nevoie. Pentru ridicarea producţiei agricole şi implicit a bazei fiscale, nu mai sînt suficiente sfaturile, ordonanţele agricole, trebuie intervenit mai adînc în raporturile de producţie. Nu mai sînt suficiente nici numai reglementările urbariale, trebuie slăbite cătuşele servituţii. Raporturile feudale trebuie reformate, ameliorate, acordate cu progresul noii economii, acomodate la nevoile statului. O cer aceasta luminismul, raţiunea de stat, mişcările ţărăneşti deopotrivă. Ţăranii şi ei tot mai des dau împăratului prilejul să intervină în raporturile feudale, îl asaltează cu plîngerile lor, cu delegaţiile lor la Curte.

Pentru ţările sale ereditare împăratul încă la 22 aprilie 1781 dă o patentă care, spre a împiedica cererile false, prescrie ca cererile să fie semnate de un agent al Curţii. Patentă pe care acum vrea să o impună şi Ungariei. Cancelaria ungară însă pretextă că aici în virtutea legilor iobagii au procuratori din oficiu. Un agent al iobăgimii n-ar face decît să o agite şi să-i dea prilej de plîngeri neîntemeiate, care vor fi însoţite de obişnuitele pagube şi neglijarea muncii de acasă. Un asemenea agent poate fi uşor indus în eroare. Şi apoi unde s-ar găsi omul care să înţeleagă cele vreo 10—11 limbi uzuale în care îl vor solicita iobagii în Ungaria? Dacă totuşi împăratul îl socoteşte necesar, e suficient să încredinţeze cu misiunea aceasta pe agenţii în funcţiune la Cancelarie, care ar face-o gratuit, dîndu-li-se doar o sumă mai mică pentru a-şi lua un ajutor.

Consiliul de Stat respinse argumentele. Iosif, din economie, adoptă totuşi soluţia Cancelariei. Iar Cancelaria, încredinţată cu întocmirea instrucţiunilor pentru aceşti agenţi, le prescrise să nu primească decît plîngeri care au trecut prin toate forurile legale şi, judecînd încă odată dacă sînt întemeiate sau nu, să le semneze şi înainteze Cancelariei. Judele nobililor să refuze semnarea înnoirii plîngerii iobăgeşti în problemele urbariale, dacă aceasta nu a trecut prin toate forurile, şi fără semnătura lui să nu fie primită la Viena; el să obţină de la sate să renunţe la trimiterea de delegaţi (la Cancelarie sau la Curte). Ba nici cererile cu chirograful împăratului să nu fie primite dacă vreun agent nu le găseşte întemeiate.

La aceasta însă împăratul se opuse şi dispuse ca orice cerere care soseşte de la el, fie cu chirograful său fie fără, trebuie trimisă spre semnare unui

agent, despre cele cu chirograf Cancelaria trebuind în orice caz să-i facă raport. Toate pricinile sau plîngerile urbariale în legătură cu nerespectarea din vreo parte a obligațiilor prescrise sau contractate, trebuie să ajungă în fața autorităților politice. Cele judecătorești pot să decidă doar dacă un contract e legal sau nu. Împotriva tuturor eforturilor Cancelariei, împăratul ține deci deschis drumul iobăgimii spre Curte, pe care iobăgimea și ea îl bate tot mai des [2].

Un alt fir pe care împăratul intervine în favoarea iobăgimii e cel al răscumpărării robotei pe domeniile camerale, care erau și înainte indicate pentru inovațiile concepute.

Drept exemplu împăratul ordonase la 2 febr. 1783 în Cehia, iar mai tîrziu ordonă în celelalte părți ale Austriei, ca pe domeniile camerale, pe cele foste ale iezuiților și pe alte domenii ecleziastice sau fundaționale ajunse în administrația statului, să se răscumpere robota în bani sau în natură și deodată cu aceasta pămînturile domeniale să se împartă spre a fi colonizate sau date în arendă [3].

Cînd să introducă însă răscumpărarea robotei și în Ungaria, se iviră firește, rezistențele. De la primele domenii camerale a căror arendare intră în discuție, chiar în Consiliul de Stat părerile se împărțiră. Unii susțineau că în Ungaria răscumpărarea e mai dificilă, pentru că aici țăranii nu au bani, din veniturile lor nu pot plăti răscumpărarea și, prin urmare, ar fi mai bine ca aceste moșii să fie valorificate prin arendare. Iosif însă nu cedă. Nu e vorba numai de răscumpărarea robotei — explică el — mai importantă e parcelarea sau arendarea pămînturilor alodiale. Scopul ultim fiind sporirea populației, grija trebuie să fie mai ales de a coloniza aceste pămînturi cu locuitori noi. Numai dacă nu s-ar găsi de aceștia, să se arendeze și să se lase iobagilor de pînă aci [4]. Împăratul se gîndea, evident, la noi colonizări germane.

Părerea exprimată în Consiliul de Stat coincidea cu a Cancelariei aulice ungare, ca și cu a nobilimii stăpîne. Se alătură la ea chiar și Camera. Țăranul nu are bani pentru răscumpărare; aceasta pentru el ar însemna doar o nouă sarcină, cînd el munca, cu vitele sau cu palmele, devenită disponi-

---

[2] Ferenc Eckhart, *A bécsi udvar jobbágypolitikája 1761—1790-ig*, în „Századok", 90 (1956), p. 105—107.

[3] *Ibidem*, p. 108.

[4] „Zum ersten Anfang kann zwar angetragenermassen auf den Gütern Diósgyör, Altofen und Visegrad mit der Einrichtung der Versuch gemachet werden, doch ist meiner schon erklärten Willenmeinung zufolge diese Einrichtung weiters auf allen übrigen Gütern nich (!) minder auf den sämmtlichen von Geistlichen besitzenden und von aufgehobenen Klöstern, Jesuiten- und Fundationsgütern anzuwenden und mit deren Verarbeitung ganz ohnfehlbar nach und nach fürzuschreiten. Es kommt nicht allein auf die Reluirung der Robotten an, sondern wie es der Kanzlei schon mitgetheilte Vorschrift deutlich enthält, machet auch die Zerstücklung oder Verpachtung der Dominical und Mayergründe den vornehmsten Theil der Einrichtung aus; dann nachdem die Vermehrung der Population dabei der Vorgesetzten Haupt-Endzweck ist, so muss vorzüglich gut erachtet werden, mit neueren Ansiedlern derlei Gründe zu bestellen und die bestehende Wirtschaftsgebäude selbe unterzubringen. Nur so weit diese nicht aufzubringen sind, wird nach aufgegebener Robotth auf die Verpachtung oder Bestand-Verlassung derlei Gründe an die eigenen Unterthanen für zu denken sein", *ibidem*, p. 109.

bilă nu şi-o poate valorifica. Aducerea de noi colonişti se face cu cheltuieli mari, veniturile tezaurului ar scădea substanţial.

Argumentele Camerei convinseră Consiliul de Stat. Nu însă şi pe împărat, care dispuse din nou ca nici un domeniu ecleziastic sau fundaţional să nu fie dat în arendă pînă cînd nu se introduce noul sistem. Conveni şi el ca numai robota obişnuită să fie răscumpărată, menţinîndu-se cărăuşia lungă, adusul de lemne pentru stăpîn şi vînatul animalelor răpitoare. Accentuă însă că vrea să schimbe obiceiul de pînă acum din Ungaria după care moşia nu poate fi dată în *proprietatea* supusului, vrea tocmai ca pe moşiile camerale, ecleziastice şi fundaţionale să lase supuşilor acest drept de a poseda pămînturi [5].

Intenţia împăratului e evidentă : vrea introducerea treptată nu numai a răscumpărării robotei, ci şi a proprietăţii ţărăneşti. Operaţie care să fie un exemplu de urmat şi pentru domnii pămînteşti. Gîndul îl duce însă, cum vedem, nu spre o proprietate liberă, spre o proprietate mare fructificată prin muncă salariată alături de una mică ţărănească, ci spre reducerea sau desfiinţarea pămîntului alodial şi crearea unei proprietăţi ţărăneşti în cadrul domeniului feudal nescutită total de servituţi. Răscumpărarea nu trebuie să fie obligatorie. Crearea proprietăţii ţărăneşti o vede deci doar treptată şi mai mult ca o posibilitate decît ca o obligativitate. Intenţiile lui nu ţintesc la desfiinţarea raporturilor feudale, ci doar la reformarea lor. În Austria sistemul a dus într-adevăr la ridicarea parţială a unei ţărănimi proprietare, mai libere. În Ungaria şi în Banat mai puţin. Rezultatul cel mai palpabil a fost doar un nou val de colonizări germane [6].

Un alt prilej care se ivi fu cererea Lipovei din comitatul Timiş. Lipova ceru împăratului să o scoată de sub arendare, moşia camerală de aci să o arendeze comunei pe 50 de ani pentru 9 000 de florini anual. Sub stăpînirea unui proprietar particular moşia s-ar ruina, pînă cînd arenda oferită de comună ar aduce venituri mai mari tezaurului şi la expirarea termenului s-ar întoarce şi moşia în posesia Camerei. Cancelaria respinge propunerea sub pretext că comuna n-ar fi în stare să plătească. Ba insinuînd şi asupra interesului domnilor de pămînt şi neregulilor dregătorilor comitatului, Cancelaria ceru descoperirea autorului cererii şi pedepsirea lui ca „răzvrătitor al ţăranilor". Împăratul însă, luînd sfatul Consiliului de Stat, o primi şi respinse pedepsirea autorului ei [7].

Abia după o săptămînă urmă ordinul împăratului să înceteze vînzarea moşiilor camerale, ale fundaţiilor bisericeşti şi de studii, să se procedeze şi cu acestea mai economicos, după normele introduse în ţările ereditare germane, adică prin răscumpărarea robotei.

---

[5] „Usu itaque in Hungariae regno hucdum observato, quod nempe eiusmodi fundi subdito in proprietatem cedere nequirent, hoc ipso derogatum haberi volo, quin imo in cameralibus uti et fundi studiorum atque religionis bonis ius isthoc possidendi fundos ex nunc subditis concedo", *ibidem*, p. 110.

[6] *Ibidem*.

[7] *Ibidem*, p. 108.

Dar pentru asemenea reforme, pentru a le face posibile, operante, era nevoie de o operaţie mai generală în înseşi raporturile feudale, de a elimina însăşi cheia lor de acum : şerbia (*Leibeigenschaft*), adică dependenţa personală, cu componenta ei, legarea de stăpîn şi de glie.

În biletul său de mînă din 23 aprilie 1781 împăratul îşi exprimă clar hotărîrea de a desfiinţa şerbia în Boemia şi de a acorda şi iobagului dreptul de proprietate. Că desfiinţarea generală a şerbiei în ţările Boemiei şi introducerea unei supuşenii moderate, după exemplul din ţările Austriei, va influenţa favorabil îmbunătăţirea agriculturii şi sîrguinţa şi că această schimbare o cere însăşi raţiunea, nu se mai poate în mod întemeiat tăgădui — judecă el. Noua rînduială nu poate dezavantaja hotărîtor domeniile, mai ales că şerbia a luat forme de speriat. E dispus chiar să despăgubească la nevoie pe stăpîni de paguba pe care ar suferi-o (Se gîndeşte la ceea ce ei au plătit în plus la cumpărarea domeniilor statului în condiţiile iobagului şerbit). Schimbarea va fi şi mai importantă, atît pentru prestigiul statului în afară, cît şi altfel, dacă deodată cu desfiinţarea şerbiei i se concede în genere supusului din ţările Boemiei proprietatea pămînturilor sale *sub nexu dominii directi*. Această promovare a bunăstării supuşilor e chiar spre avantajul domeniilor. Prestaţiile cuvenite, care se vor menţine şi pentru proprietatea cedată, în condiţiile îmbunătăţite ale contribuabilului, vor fi cu atît mai sigure. Fără ca prestaţiile să sufere scădere, proprietatea va da un nou impuls hărniciei şi sîrguinţei supusului.

Însărcinează în consecinţă Cancelaria să comunice guvernelor şi stărilor din Moravia şi Boemia acest gînd explicit al său, ea avînd să se consulte cum s-ar putea mai bine executa, în marginea legilor, ca să fie în avantajul şi al domeniilor şi al supuşilor. Cere să i se prezinte curînd proiectul cu avizul lor, întrucît e ferm hotărît să nu lase nimic neîncercat pentru realizarea cît mai grabnic şi mai bine a acestei opere atît de utile. Ceea ce s-a şi transmis prin Cancelarie autorităţilor de stat din Boemia şi Moravia cu rescriptul din 27 aprilie 1781 [8].

Patenta de desfiinţare a şerbiei în Cehia, Moravia şi Silezia s-a publicat cu data de 1 noiembrie 1781. Cu data de 12 iulie 1782 s-a publicat apoi în Carintia, iar cu data de 20 decembrie 1782 în ţările ereditare austriece.

În textul patentei împăratul abrogă cu totul şerbia (*Leibeigenschaft*) înlocuind-o cu o supuşenie (*Unterthänigkeit*) moderată, dispunînd, în şase puncte, următoarele :

1. Supusul se poate căsători liber, printr-un simplu anunţ prealabil.
2. E liber să-şi părăsească stăpînul şi să se aşeze altundeva, avînd doar o dovadă de la acesta că s-a achitat de îndatoririle sale.
3. Supuşii pot învăţa în voie meserii şi arte şi a le exercita oriunde, fără să aibă nevoie de scrisoare de eliberare pentru aceasta.

---

[8] Karl Grünberg, *Die Bauernbefreiung und die Auflösung des gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisses in Böhmen, Mähren und Schlesien*, II, Leipzig, 1893, p. 371—373. Textul în anexa nr. 1.

4. Ei nu mai sînt datori să facă vreun serviciu de curte.

5. Să facă numai orfanii de amîndoi părinții de sub grija tutelară a stăpînilor, dar numai unde aceasta e în obicei și nu mai mult de trei ani. (Mai tîrziu s-a adăugat ca aceștia peste vîrsta de 14 ani să fie și ei plătiți).

6. Toate celelalte robote și prestații în natură și în bani legate de pămîntul iobăgesc, cu care supușii rămîn obligați și după desființarea șerbiei, sînt stabilite prin patenta urbarială; în afară de acestea nimic nu se mai poate pretinde de la supuși. Astfel, ei rămîn și pe mai departe datori, în virtutea legilor, cu ascultare stăpînilor lor.

Patenta e însoțită de o a doua, complimentară, cu aceeași dată de 1 noiembrie 1781, menită să asigure supușilor proprietatea pămîntului lor. Preambulul îi motivează necesitatea. Dispozițiile luate de mai mulți ani încoace privind acordarea proprietății pămînturilor pentru supuși nu și-au atins pretutindeni scopul. Iar acum, după desființarea șerbiei, acordarea proprietății e cu atît mai urgentă pentru amîndouă părțile, cu cît ea promovînd bunăstarea e și în avantajul domeniilor, condițiile îmbunătățite ale supușilor asigurînd mai bine și prestațiile etc. (continuă cu cuvintele împăratului din biletul său de mînă). Hotărăște astfel ca domeniile, acolo unde proprietatea n-a fost acordată supușilor, dacă ei o cer, să le-o acorde contra unei despăgubiri echitabile. Iar drepturile și pentru cei care își au în proprietate pămînturile, ca și pentru cei care le vor avea în viitor, le hotărăște astfel:

1) Supușii, îndată ce își au în proprietate pămînturile, în virtutea lui *dominium utile*, ce li se cuvine, fără prejudicierea obligațiilor senioriale, pot după plac să le folosească, să le transmită, să le zălogească, vîndă și schimbe, cu excepția locurilor de casă, care potrivit rostului lor nu pot fi vîndute fără casă.

2) Supușii nu sînt obligați să ceară consimțămîntul stăpînului pentru îndatorare, dar supusul să nu se îndatoreze cu mai mult decît două treimi din valoarea averii sale, în caz contrar el poate fi, în marginea dispozițiilor existente, deposedat de pămîntul său.

3) Datoriile să se înregistreze numai cînd o cer creditorii.

Date fiind avantajele proprietății, cei care nu o au fără îndoială se vor sîrgui să o aibă, căci, deși în persoana lor nu sînt șerbi, pămînturile lor trebuie să se supună legilor condiției lor de acum pînă cînd nu vor reuși să le răscumpere. Dar domeniile să nu silească pe supuși să le răscumpere împotriva voinței lor. Autoritățile să privegheze să nu se întîmple nici cea mai mică constrîngere și nici să nu se pună supușilor condiții apăsătoare. [9].

Ceea ce desființează împăratul deci nu e iobăgia, raporturile feudale cu obligațiile urbariale, ci șerbia (*Leibeigenschaft*), adică servitutea personală. Prin desființarea acesteia îi redă supusului șerbit dreptul de strămu-

---

[9] Textele germane în *Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. für die K. K. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze*, I, Wien, 1785, p. 57 și urm. aici anexele 2 și 3.

tare, îi dă dreptul de a se căsători, de a învăța și exercita o meserie și fără consimțămîntul stăpînului său, îl dezobligă de serviciile de curte. Dar prin a doua patentă îi deschide și drumul spre proprietatea pămîntului, adică spre eliberare, prin răscumpărare, chiar dacă proprietatea și eliberarea întrevăzută nu e deplină. Cele două reforme, îmbinîndu-se acum, completîndu-se una pe alta, își și ușurau sarcina reciproc, slăbind raporturile feudale în genere, făcînd un pas hotărîtor spre destrămarea lor.

Desființarea șerbiei trebuia extinsă și asupra Ungariei și Transilvaniei.

Dar în Transilvania mai rămăsese deschisă și problema reglementării urbariale. Organele politice ale Transilvaniei, în frunte cu guvernatorul, după ce au reușit să o eludeze mai bine de zece ani, continuă aceeași politică a tergiversării. Încă în 1778, guvernatorul încredința pe împărăteasă că instrucțiile pentru comisari în vederea începerii lucrărilor urbariale sînt gata. A reușit însă să obțină o amînare sub pretextul războiului. Războiul a trecut, dar lucrările n-au început.

Împăratul Iosif, chemat să reia întreaga problemă, o putea relua acum în spiritul vederilor sale.

Încă în prima călătorie, din 1773, se izbi aci de stări, de abuzuri alarmante. În drumul său e invadat de mii de plîngeri. La fiecare pas i se dezvăluie starea iobăgimii, robotele excesive, calamitățile care o apasă; constată soarta românilor, chinuiți (*geplagt*) de oricine, copleșiți de nedreptăți [10]. În Valea Hațegului, de pildă, împăratul descoperea satele copleșite de composesori și mici nobili, avînd cîte 10—20 de domni, care ce-i drept trăiesc și ei în sărăcie, dar își încarcă dur supușii cu robote, iarna cu cîte 4 zile pe săptămînă cu vitele sau toate zilele în șir cu palmele, iar vara fără întrerupere, după plac, nu numai pe iobag cu vitele sale, ci și pe soția și copiii săi [11]. În drumul său dintre Rupea și Sighișoara, chiar iobagii comitelui suprem Haller, care era doar chemat să păzească legea, i se plîng că trebuie să robotească neîncetat și săptămîni întregi, de multe ori cu atîtea brațe cîte se găsesc în casă. Mulți numai din această pricină au emigrat, după cît l-a asigurat și vicecomitele Albei, numai din 13 sate au emigrat 150 de familii [12]. I se plîng și iobagii sași din Boian (com.

---

[10] N. Iorga, *Istoria românilor*, VIII, București, 1938, p. 23. Const. Sassu, *Românii și ungurii*, București, 1940, p. 118—120.

[11] ... „sonsten sind alle Dörfer mit Compossessoribus und kleinen Edelleuten recht überhauft, also zwar, das in jeden 10 auch 20 Herren sind, welche zwar elend leben, die Unterthanen aber doch mit Robotthen hart halten, wie sich den mehrere beschwerten, dass sie im Winter zu 4 Tage Robbothen mit ihrem Vieh und alle Tag zu Fuss mit der Hand, im Sommer alle Tag mit dem Vieh, aber auch alle Tag nach Belieben der Grundherren nicht allein 1 Mann, sondern auch Weib und Kinder zur Robboth angehalten würden". Citat din notele împăratului de Const. Sassu, *Țările române spre sfîrșitul veacului al XVIII-lea*, în „Revista arhivelor", V (1943), p. 338.

[12] „Die Unterthanen von Obergespann Haller beschwerten sich erschröcklich über das harte Verfahren ihres Grundherren da sie beständig und die ganzen Wochen robbothen müssten, und viele dies mit so viel Personen als nur im Haus sind. Es waren auch viele von ihnen aus dieser einzigen Ursache emigririt, wie mich auch der Vice-Gespann Szandor von Alba-Inferior versicherte, dass allein aus 13 Dörfern 150 Familien emigrirt waren", *ibidem*. p. 339.

Tîrnava Mică) ai Consilierului guvernului, contelui Nicolae Bethlen. Domnul lor îi ruinează cu totul cu munca cea multă; trebuie să-i lucreze adesea săptămîna întreagă. De mîncare nu le dă, dar bătaie de la prefect iau de pomană aproape în fiecare zi. Îi aduce la sapă de lemn. Mai mulți de 50 au fugit și hotarul stă aproape pustiu. Dacă nu sînt ajutați, tot satul se duce de rîpă. Satul e locuit parte de români, dar în cea mai mare parte sînt plecați [13].

Ridicat pe tron, împăratul încă din primul an al domniei sale provoacă energic guvernul Transilvaniei să-și înainteze urgent propunerile. Ceea ce se vede că și-a făcut numaidecît efectul, căci încă în 1781 s-a întocmit proiectul. Acesta însă n-a mulțumit pe împărat și pe consilierii săi; au găsit că se deosebește în mod esențial de urbariul din Ungaria, pe care l au indicat ca model. L-au înapoiat pentru explicații și modificări. Bun prilej de o nouă amînare. Împăratul însuși, cuprins în vastul angrenaj al reformelor sale, a mai amînat problema în ordinea urgenței. Nu lipsesc însă nici acum preocupările pentru ea, ordinele care să o țină în actualitate, să o pună în rîndurile problemelor importante imediat următoare.

Reglementarea lungă a folosirii și ocrotirii pădurilor cu data de 30 mai 1781 are inevitabil și implicații urbariale, trebuia să cuprindă în rigorile ei și pădurile domeniale și ordinea folosinței lor de către supuși. Trebuia să intervină și în regimul defrișărilor. Ea vine cu felurite restricții în tăierea, folosirea lemnului. Reglementează pînă și îngrădirea obișnuită a pămînturilor de arătură și fînațelor. Se interzic îngrădirile cu lemn viu, se admite doar unde pădurea e din belșug. Se prescrie ca gardul să nu fie nici din scînduri, nici din lemn crăpat în două, ci doar din ramuri rămase chircite. Socotește însă că e mai folositor ca pămînturile, fînațele să fie înconjurate cu șanț ca să fie apărate de vite. Spre conservarea și prosperarea pădurilor socotește că acolo unde se găsesc din belșug alte materiale, casele, grajdurile, șoproanele, șurile și alte clădiri țărănești să nu se facă din lemn, cum se obișnuiește și acum pe multe locuri, ci din lut, din pămînt bătut, din paiantă, fărîmături de piatră sau piatră amestecată cu var, excepție făcînd doar acoperișul. În loc de garduri de nuiele să se facă ziduri de piatră sau garduri vii din feluriți arbuști sau tufișuri (art. 31—32). Socotește păgubitoare și colibele din păduri, cu vitele multe care se țin în jurul lor, cu drumurile care se fac spre ele. Interzice prin urmare ridicarea de case și colibe în păduri, în bercuri, fără îngăduința domnilor pămîntești sau dregătorilor cercurilor încredințați cu aceasta (39). Reglementează timpul tăierii, strîngerii de lemne uscate de către oamenii săraci.

---

[13] „Ihre Majestät! Unsre Herrschaft der Graf Bethlen Miklos ruinirt uns völlig durch die viele Arbeit. Wir müssen ihm manchmal die ganze Woche arbeiten. Er gibt uns doch nichts zu essen, aber Schläge bekommen wir vom Praefectus fast alle Tage umsonst, wir mögen arbeiten, was wir wollen. Er bringt uns an den Bettelstab" ... „Es sind kaum noch 30 Pflüge im Dorf, mehr als 50 Inwohner sind durchgegangen, und der Hattert liegt schier wüst. Wenn uns nicht geholfen wird, so geht das ganze Dorf zu Grunde" ... „Das Dorf ... besteht nicht aus lauter Sachsen ... Es wird zum Theil auch von Wallachen bewohnt, und die sind grösstentheils weg". Michael Conrad von Heidendorf. *Eine Selbstbiographie*, în „Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde", serie nouă, XVI (1881), p. 481—483.

Lemnele sau crengile căzute, uscate de pe pămînt se pot strînge numai două zile pe săptămînă, lunea și joia sau în alte zile rînduite de stăpînul pădurii, se leagă și se duc în spate. Se prevede înființarea de pepiniere pentru plantații (49). Ordonanța e îngrijată cu deosebire de marile nevoi de lemne ale „fabricilor", minelor, fierăriilor, sticlăriilor, fierbătoriilor de salitru, de potasă și alte asemenea, care trebuie nu numai să se mențină, ci să și sporească (50). Ca pădurile comune să nu se pustiiască din lipsa de cruțare a posesorilor, ele să se împartă [14].

Un decret regal din 1781 e preocupat de pregătirea instrucțiilor pentru comisarii care vor fi însărcinați cu introducerea urbariului. Un altul, din 1782, de adoptarea și adaptarea pentru Transilvania a instrucțiilor urbariale date pentru Ungaria [15].

Problema o reînvie acut o a doua călătorie a împăratului prin Transilvania, în 1783. O nouă avalanșă de plîngeri, de cereri. Împăratul ia din nou cunoștință de stările intolerabile de aici, de sarcinile strivitoare, de condițiile, de arbitrarul, de abuzurile în care trebuie să viețuiască iobagul.

Trebuiau neapărat remediate relele și aici, curmate abuzurile.

Trebuie desființată și în Transilvania și Ungaria instituția degradatoare a șerbiei. Hotărîrea, împăratul și-o exprimă la Sibiu. De aci îi scrie, în 4 iunie 1783, cancelarului său, contelui Pálffy : „Nu e necunoscut pentru dumneata că șerbia (*Leibeigenschaft*) și așa-numita iobăgie am șters-o cu totul, în toate țările mele ereditare, neexceptînd nici Ungaria și Transilvania. Aceasta se referă numai la libertatea personală : oricine e liber să se căsătorească, să învețe meserie, să se angajeze etc. ... Întrucît aici în Transilvania aceste abuzuri există în paguba libertății naturale, și de acestea se întîlnesc și în unele părți ale Ungariei, Cancelaria să emită publicația respectivă, ca această înjosire la servitute și sclavie a omenirii (*Die knechtische und sklavische Herabwürdigung der Menschheit*) peste tot să înceteze cu desăvîrșire" [16].

În acest scop împăratul trimise Cancelariei aulice ungaro-transilvane cele două texte din 1 noiembrie 1781 publicate în Boemia, Moravia și Silezia.

În răspunsul său din 14 iunie, Cancelaria se străduiește să demonstreze, punct cu punct, deosebirile de situație și inutilitatea unei asemenea reforme în Ungaria și Transilvania. Noțiunea de „Leibeigene" din Austria nu corespunde cu cea de iobag de aici — afirmă ea. Iobagii aci sînt de două feluri, ereditari (*haereditarii*) și de liberă migrație (*coloni liberae migrationis*), în Transilvania numiți jeleri (*inquilini*). Cei din urmă, și în Ungaria și în Transilvania, dacă n-au fost așezați pe un timp determinat, după ce s-au achitat de îndatoririle lor urbariale, pot să se strămute liber. Deși s-a socotit că, în interesul asigurării bazei de impunere și a mai bunei

[14] Bibl. Fil. Acad. Cluj. Arhiva istorică, *Ordonanțe imprimate*, 1781 mai 30, și alte multe exemplare, în limba germană și maghiară.

[15] *Ibidem*, col. Samuil Kemény, *Chartophilacium Transsilvanicum*, t. XXXI, nr. 186.

[16] Henrik Marczali, *Magyarország története II. József korában*, III, Budapesta, 1888, p. 38—39.

cultivări a pămîntului, e mai avantajos să fie înduplecaţi ca pe pămîntul dat fie de domnii pămînteşti, fie de comune, în condiţii reciproc stabilite, să rămînă locului şi să nu se mute de ici-colo. Cei numiţi iobagi, în schimb, fără obţinerea obişnuitei cărţi de liberă plecare (*ohne der Erhaltung der gewöhnlichen Manumissionalien*) nu pot pleca de pe sesia lor şi nici nu pot fi primiţi în rîndul nobililor. Legarea iobagului de glie, Cancelaria o justifică prin actele regale de danie, prin contractele de vînzare-cumpărare încheiate cu fiscul, prin dreptul legitim de moştenire în virtutea căruia orice proprietar intră în partea sa de proprietate cu aceleaşi drepturi cu care au stăpînit-o şi înaintaşii săi. Legarea de glie e legitimată de legi şi obiceiuri, de legile care dispun readucerea iobagilor fugiţi, care opresc înnobilarea iobagului fără consimţămîntul stăpînului său.

Nu e nevoie n ci de celelalte dispoziţii ale patentei — consideră Cancelaria. Şi iobagii, şi jelerii sînt liberi a se căsători, a învăţa meserii, au dreptul de a dispune liber, ca de proprietate, de pămînturile care nu ţin de sesie, iar la curtea stăpînului sînt datori să slujească numai cu simbrie corespunzătoare. Plîngerile iobagilor şi abuzurile unor stăpîni — afirmă Cancelaria — nu ar îndreptăţi deducţii asupra întregii clase. În atare împrejurări, aplicarea patentelor austriece în Ungaria şi Transilvania e de prisos. În condiţiile constituţiei în vigoare nici nu e posibil : legile fundamentale ale ţării (se referă la Tripartitum) exclud de la dreptul de proprietate pe cei care nu sînt nobili adevăraţi. Libera strămutare ar fi şi primejdioasă, din mai multe motive. Mulţi şi-ar părăsi pămînturile, ceea ce le-ar face îndoielnică darea. Iar în Transilvania desfiinţarea iobăgiei ereditare ar produce emigrarea ţăranilor români în Principatele Române. Apoi şi despăgubirea domnilor pămînteşti ar costa mult, căci ei pe iobagi tocmai în virtutea dreptului asupra persoanei lor i-au cumpărat mai scump decît pe ţăranii de liberă strămutare [17].

Argumentele cele mai convingătoare erau desigur cele invocate de cîte ori era nevoie : depopularea şi scăderea dării. Doar tocmai pe acestea voia să le înlăture prin politica sa iobăgească regimul. Ba în Consiliul de Stat, unul din consilieri (Reischach) a mai venit şi cu părerea că în Transilvania ar trebui mai întîi operată reglementarea urbarială, stabilind îndatoririle iobagului faţă de domnul său, numai după aceea putîndu-se desfinţa iobăgia ereditară. Decisivă rămase însă opinia lui Martini : Întrucît Cancelaria susţine că în cele două ţări nu este „Leibeigenschaft", nu poate avea nimic împotriva publicării aceloraşi îndreptăţiri, care s-au publicat şi în celelalte ţări ereditare. S-ar restabili cu aceasta egalitatea ţăranului ungar cu cel din Austria, căci doar şi în Austria strămutarea ţăranului e îngăduită numai dacă aşază în locul său un alt ţăran acceptabil.

Cu data de 17 iulie 1783 împăratul astfel ordonă numai : a) căsătoria liberă a iobagului şi fără consimţămîntul domnului pămîntesc ; b) libera învăţare a meşteşugurilor ; c) libera lui dispunere de avutul său ; d) el nu

[17] Apud F. Eckhart, *op. cit.*, p. 110—112.

poate fi scos din sesia sa, decît pe motiv legal judiciar stabilit ; e) robota și alte prestații să le facă după prescripțiile urbariului ; f) în cauzele lui e dator să-l reprezinte procuratorul comitatului;g) silirea lui la servicii de curte încetează. Mai adăuga că dacă numele de iobag Cancelaria ar socoti că trebuie înlăturat ca odios și trebuie pus capăt umilirii care decurge din el, cele hotărîte să le publice fără întrebuințarea cuvîntului, să oprească și pe dregătorii comitatului și domeniilor de la întrebuințarea lui, contribuind și cu aceasta la sistarea abuzurilor. Cancelaria însă fu iarăși de opinia că „iobag" nu e identic cu „Leibeigene" și nici nu e odios pentru țăran. El înseamnă doar atît cît nemțescul „Unterthan" și deci nu e nevoie ca numele să fie schimbat. [18]

Ordinul împăratului, adresat guvernului Transilvaniei cu data de 16 august 1783 și emis imprimat de guvern cu data de 9 septembrie 1783, pentru a fi publicat și domnilor pămîntești și iobagilor, drept motivare indică abuzurile în floare, contrare intenției imperiale și ordinelor existente, care apasă poporul contribuabil din Transilvania, hotărîrea de a le înlătura pe viitor și de a libera plebea supusă de oprimare și vexare. El cuprinde patru puncte :

1) Oricare colon, fie ereditar sau de liberă migrație e liber din proprie hotărîre, adică fără consimțămîntul domnului pămîntesc

a) a se căsători ;

b) a învăța arte și meserii și a le exercita ;

c) de ceea ce are în proprietate în sensul legilor patriei după plac a dispune, a le vinde, dărui, schimba sau zălogi.

2) Nici un supus, fie ereditar sau de liberă migrație să nu poată fi, după bunul plac al domnului său și fără o cauză legală judiciar recunoscută, scos din sesia sa sau mutat dintr-un loc sau dintr-un comitat în altul.

3) Pînă cînd va fi fost întrodusă noua reglementare urbarială, supușilor să nu li se poată cere prestații contrare ordinelor în vigoare.

4) În toate cazurile abuzurilor și vexațiunilor care se opresc în aceste puncte, procuratorul fiscal al comitatului e dator să apere din oficiu pe supușii lezați.

Contrar opiniei Cancelariei, în ordin nu apare numele de iobag, ci numai cel de colon *(colonus)* și de supus *(subditus)*.

Principiile, cum vedem, sînt cele din ordinul de la 17 iulie și în genere cele din patenta dată pentru țările ereditare ; au doar deosebiri de formulare. Ordinul de acum însă are și omisiuni. Lipsește aici interzicerea silirii iobagului la servicii de curte. Aci nu se mai vorbește de vreun drept de proprietate sau de ereditate a iobagului asupra sesiei sale, ci numai de ceea ce are în proprietate în sensul legilor țării. Și în privința dreptului de proprietate a iobagului legea e Tripartitum. Ordinul e dat spre ușurarea *colonilor ereditari* și de liberă migrațiune, cele două categorii iobăgești ale regimului șerbiei.

---

[18] *Ibidem*, p. 112.

Din principiile patentei ordinul a menţinut pe cele mai puţin esenţiale, pe cele care aici erau de domeniul practicii sau abuzului stăpînilor şi nu a interdicţiei legilor. Din el lipseşte tocmai esenţialul, desfiinţarea colonului ereditar şi libera strămutare. El astfel nu desfiinţează şerbia, ci interzice abuzurile. Cele interzise de ordin sînt desigur consecinţa mai ales ale şerbiei şi fără desfiinţarea ei cu greu puteau fi eliminate.

De necesitatea desfiinţării şi aici a şerbiei avea să-l convingă pe împărat cealaltă parte a edificiului feudal, iobăgimea. Va veni să-l convingă deplin, cu alte mijloace, răzvrătirea iobagilor români, răscoala lui Horea.

Călătoria împăratului urni din loc şi problema redeschisă a reglementării urbariale. O nouă serie de decrete premergătoare apăru. Un decret din 1783, la plîngerea locuitorilor din Şieul Mare, opreşte obligarea iobagilor de a da aşternuturi de pat pentru oaspeţii domnilor pămînteşti sau saci pentru semănat. Un altul, din 1784, hotărăşte ca torsul cu care sînt datoare soţiile supuşilor să se socotească în robotă şi fiii colonilor să nu fie siliţi la servicii de curte. Un altul din acelaşi an hotărăşte cum să facă slujba văduvele colonilor şi cum se pot lua sau schimba sesiile lor. Un altul repetă socotirea torsului femeilor în robotă. Un altul dispune ca pînă la introducerea noii reglementări urbariale să se republice în limba poporului punctele cu abuzurile interzise *(Prohibita generalia)*. Un altul repetă oprirea de a lua pe fiii colonilor în serviciul curţii împotriva voinţei lor.[19]

În iunie apoi, se înaintează Curţii o nouă versiune a proiectului de reglementare urbarială.

Consiliul de Stat luă amănunţit în dezbatere noul proiect, îl discută punct cu punct. Se făcură iarăşi multe obiecţii, la punctele esenţiale. A trebuit să fie înapoiat încă odată în Transilvania[20].

Nobilimea nu se resemnează, fireşte. Face întîmpinări, insistă pentru revenirea la vechea ordine.

Nobilimea comitatului Alba de pildă, din adunarea sa din 31 august înaintează două memorii, unul guvernului, altul împăratului, căutînd să demonstreze consecinţele noilor rînduieli. Ridicîndu-se împotriva introducerii limbii germane în administraţie, se ridică şi împotriva inovaţiilor în raporturile dintre stăpîn şi iobag, a socotirii torsului femeilor în robotă, a interdicţiei de a lua pe fiii iobagilor în serviciu de curte. Şi apoi, fireşte, împotriva conscripţiei militare din vară, prin care ţăranii vreau să scape de jugul domnesc şi să se facă stăpîni pe pămînturile domnilor lor, ameninţînd chiar să şteargă nobilimea.[21]

---

[19] Bibl. Fil. Acad. Cluj, Arhiva istorică, col. Samuil Kemény, *Chartophilacium Transilvanicum*, t. XXXI, nr. 186.

[20] Jenö Berlász, *Az 1784—i erdélyi parasztfelkelés és II. József jobbágypolitikája*, în lucrarea colectivă *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon, 1711—1790*, Budapesta, 1952, p. 457.

[21] Bibl. Fil. Acad. Cluj, Arhiva istorică, copii B. Török din Arhiva Statului din Budapesta, 9 227 1784.

În același sens se adresează și împăratului. Se plînge împotriva decretului imperial din 31 ianuarie 1784 care interzice schimbarea pămîntului iobagilor fără consimțămîntul lor. Invocă aci legile, proprietatea deplină a stăpînului asupra moșiilor sale, dreptul lui de a dispune liber de pămîntul său, iobagul după Tripartitum neavînd pe pămîntul stăpînului său decît, „plata și răsplata muncii sale". Pe iobagi, nobilimea pe unii i-a cîștigat cu sîngele său, pe alții i-a supus după răzvrătirea lor. Nobilimea e stăpînă deplină a iobagilor săi, poate dispune liber de ei. Contrariază și aci dispoziția care prevede calcularea torsului femeiesc în robota obișnuită, precum și oprirea stăpînului de a lua în serviciul curții pe fiii iobagului fără consimțămîntul părinților. Luarea în serviciul curții e doar în avantajul lor. Stăpînul nu-l lipsește pe iobag de fiul unic, ia de la tatăl cu mai mulți copii, și atunci mai curînd îl ușurează. În serviciul stăpînului copilul beneficiază de îmbrăcăminte, de hrană, învață o meserie, după mai mulți ani de serviciu poate ajunge la dotare cu vite pentru agricultură, la o meserie din care să trăiască. Orînduielile noi n-au făcut decît să sporească nesupunerea, cutezanța supușilor. Cu această cutezanță au alergat și la conscripția militară, în credința că bunurile imobile, pe care ei sînt numai uzufructuari, vor fi pe veci ale lor, iar ei nu vor mai fi supuși domnilor, ba și pămînturile alodiale le vor lua de la ei. [22]

Pe urmele conscripției militare apoi a deschis larg porțile asupra complexității întregii probleme răscoala lui Horea.

Răscoala izbucnește în continuarea tulburărilor în jurul conscripției militare, o stîrnește toată gravitatea sarcinilor feudale și a servituții, gravitate care a alarmat pe împăratul însuși în călătoriile sale.

Cauzele ei, de astădată, le putem culege chiar din gura țăranilor, în simplitatea și plasticitatea limbajului lor. În fața doctorului Ioan Piuariu-Molnar, țăranii din Zarand se plîng că domnii i-au încărcat cu slujbe tot mai grele, cu bucate, daruri, dijme, plăți, „cît numai apa nu am plătit", că toți trebuiau să facă cîte patru zile de lucru, deși unii aveau abia o pătrime de iugăr de pămînt. „Mai mult, unii domni ne sileau să le aducem lemne chiar și în sfînta noastră zi de Crăciun, zicînd că ce le pasă lor de sărbătorile noastre". Femeile trebuiau să facă și ele slujbe, să toarcă, să țească; femeia care nu știa să toarcă sau să țească bine trebuia să plătească alta în locul ei. Pe văduva iobagului mort o aruncau și la închisoare pentru a o sili să-și declare „averea", ca să i-o poată lua, ș.a. [23]. Sau, cum mărturisește Crișan însuși la interogatoriul său : În timpul muncilor grabnice iobagii trebuiau să lucreze dintr-o duminică în alta, fără cea mai mică bucătură de pîine, iar în celelalte timpuri cîte patru zile pe săptămînă, și trebuiau să dea și dijme din bucate, oi, miei, porci. Dările erau

---

[22] *Ibidem.*

[23] D. Prodan, *Misiunea lui Ioan Piuariu-Molnar în cursul răscoalei lui Horea*, în „Apulum", VII/1 (București), 1968, p. 561 — 567.

şi ele prea mari, cei fără pămînt trebuiau să plătească 4—5 florini pe an, cei cu pămînt cîte 10—20 [24].

În arhiva comisiei de cercetare a cauzelor şi cursului răscoalei plîngerile iobăgeşti s-au strîns în număr mare. Iobagii se plîng de aceleaşi sarcini excesive, de aceleaşi felurite abuzuri care abundă în scriptele timpului. Robotele sînt interminabile, adesea săptămîna întreagă, nu rar chiar şi în duminici şi sărbători. Ele nu sînt raportate la moşia iobăgească (sesie), nu se subdivizează în raport cu ea. Chiar dacă moşia s-a împărţit în optzece părţi, după toate părţile se face deosebit slujba. Sînt abuzive adesea şi condiţiile muncii. Apare şi plîngerea că la grăpat prind pe oameni în jug ca pe vite. Tot mai multe sînt şi slujbele femeieşti, la curte, la cînepă, la tors, la ţesut, la cernut. Motiv de plîngere sînt şi acum cărăuşiile lungi, cărăturile de pe o moşie pe alta, adesea la depărtări mari. Unii se plîng că sînt siliţi să care 70—80 de care bucatele stăpînului în Ungaria şi dacă vitele iobagului mor în drumul lung, iobagul nu e despăgubit cu nimic. Daruri felurite, în obicei sau peste obicei, în natură sau răscumpărate în bani. Dijma porcilor ajunge şi la unu din cinci. Crîşmărit abuziv, cu vin stricat, care totuşi trebuie plătit. Sînt multe luările de pămînturi, de păduri, de păşuni, sînt multe zilele de robotă cu care iobagul trebuie să-şi plătească lemnele, păşunatul. Iobagului mort domnul îi ia averea, pe copiii lui îi ia slugi. Pe oamenii liberi caută să-i facă iobagi. Abundă luările abuzive de bunuri, pedepsele arbitrare, bătăile. Plîngerile nu numai că sînt zadarnice, dau mai curînd rezultate contrare, răzbunări, bătăi, închisoare etc. [25]. Ele ne dezvelesc cu lux de detalii tabloul încărcat al vieţii iobăgeşti, al arbitrarului şi abuzurilor care-l fac atît de sumbru, constituind tot atîtea motive de răzvrătire.

Nu mai puţin grave se arătau stările din Munţii Apuseni. Reglementarea urbarială provizorie din 1776 lichida robota urbarială prin răscumpărare în bani şi înscrierea ei în taxă. Dar cu aceasta nu se închidea problema muncilor necesare. Nevoile mineritului reorganizat cereau tocmai sporuri considerabile de muncă auxiliară. Această muncă venea peste cea urbarială reglementată şi răscumpărată, trebuia deci plătită. Dar o asemenea muncă la liber era costisitoare şi regimul nu era dispus să investească pe măsura nevoilor sale. Nu i se putea asigura apoi, în condiţiile de aici, nici constanţa necesară. Soluţia : muncă plătită dar obligatorie, şi plătită cu puţin. Pentru plata redusă se putea invoca acum, la nevoie, preţul mic al răscumpărării robotei urbariale. Şi cum această muncă acum cădea în afara reglementării, putea fi nelimitată, atîta cît o cereau nevoile.

Astfel simplificarea raporturilor sub haina „uşurării" sarcinilor iobăgeşti le-a putut mult agrava. Iobagii de aici se plîng de mari cantităţi de muncă, plătite cu sume mici sau infime, ori neplătite deloc : transporturi

[24] N. Densuşianu, *Revoluţiunea lui Horia în Transilvania şi Ungaria*, Bucureşti, 1884, p. 272—273.

[25] Arhiva comisiei Jankovich în Arhiva Statului din Budapesta, în fotocopii la Bibl. Fil. Acad. Cluj, Arhiva istorică, V, şi N. Densuşianu, *op. cit.*, p. 333—335.

masive, cu carul, cu caii, de minereu de la mine la topitorii, tăiat, cărat de lemne, de cărbuni pentru ele, făcut, reparat de drumuri, transporturi de băutură pentru crîșmărit, cosit, făcut fîn pentru administrația domenială, însumînd cifre mari de cărăușii, de pălmași. Să dăm cîteva. În 1777 cărăușiile de lemne, cărbuni, minereu pentru cuptoarele, șteampurile, casa de schimb și de probă a aurului din Zlatna, de cărbuni și de lemne pentru monetăria și pentru uzina de mercur din Alba Iulia, pe care le-a făcut domeniul de jos și Zlatna, s-au ridicat la un total de 8 950. Lucrători cu palmele pentru acestea și pentru repararea drumurilor de cărbuni 1 740. Împreună domeniile trebuiau să facă 13 180 de stînjeni de lemne anual. Satele domeniului Baia de Arieș au cărat la șteampurile din Zlatna pe cai 14 385 măji de minereu. Pentru crîșmăritul domeniului supușii au cărăușit 27 000 de vedre de băutură anual, plătindu-li-se doar 1 creițar de vadră, cînd trebuia să se plătească de trei-patru ori atîta etc. [26]. Se mai adăugau obligații de cosit pentru domeniu, transporturi de fier de la Hunedoara și altele. Taxa creștea și ea. I s-a mai adaus apoi o sumă sub titlul de *accrescentia*, pentru plata funcționarilor.

Peste acestea veneau consecințele creșterii mineritului pentru regimul pămîntului, pentru economia supușilor în genere : opririle de păduri, restricțiile de pășunat, oprirea defrișărilor, taxele pentru folosințe. Mai veneau și reactivarea monopolurilor senioriale, arendarea crîșmăritului la doi armeni, care a dus curînd la tulburări.

Veneau apoi sarcinile publice, dările, lucrările publice, pentru stat, pentru oaste, pentru comitat. În 1778 de pildă s-a impus domeniului Zlatnei de comitat transportul a nu mai puțin de 16 534 de măji de sare de la ocnele din Turda la portul din Partoș (lîngă Alba Iulia).

Și peste toate acestea veneau luxuriant fraudele, abuzurile nesfîrșite, atît de greu de controlat și de combătut în acest loc închis fizic, dar și deschis larg variațiilor vieții, căderii sau ridicării, mizeriei și cîștigului subit sau ilicit. Se abuza, se frauda aci pe întreagă scara aparatului domenial, la înscrierile în rolurile de dare, la încasări, la socoteli, peste tot unde se putea, de la dregătorii domeniali pînă la gornicii și juzii sătești, care se acopereau unii pe alții.

Cu creșterea mineritului se complica și problema minerilor de tot felul. Aceștia erau scutiți de alte munci, de taxe, de dări. În baza legilor miniere ei erau obligați doar la darea capului, de un florin. Dar aceasta cu condiția să fie „mineri adevărați", adică să trăiască din minerit. Tocmai ceea ce era mai greu de stabilit aci, unde omul avea mereu nevoie de mai multe surse de existență, unde minerul trebuia să se ajute și cu munci agricole sau de altă natură sau, invers, și cel cu alte ocupații se vedea nevoit să facă și minerit, aici unde ocupațiile se cumulau, se încălecau. O veșnică

[26] Vezi asemenea cifre la Z.I. Tóth, *Parasztmozgalmak az erdélyi Erczhegységben 1848-ig*, Budapesta, 1951, p. 99—102; în ediția românească. *Mișcările țărănești în Munții Apuseni pînă la 1848*, București, 1955, p. 126—128; J. Berlász, *op. cit.*, p. 402; *Istoria României*, III, p. 751.

problemă : care sînt mineri şi care nu, care sînt scutiţi şi care nu, veşnicul arbitrar, veşnicele abuzuri la înscrierea lor.

Plîngerile se aglomerează mereu, ajung pe scara oficială sau direct pînă la Cancelaria aulică, pînă la împărat. Reglementarea nu se respectă ; în loc să uşureze, agravează stările. Nu e mirare că iobagii cer revenirea la vechile raporturi, la urbariul din 1746. Anomaliile sînt evidente, trebuie neapărat remediate. Se obţin rezoluţii favorabile. Dar acestea întoarse pe aceeaşi cale ierarhică, implicată însăşi în ele, nu se execută. Provoacă, dimpotrivă, răzbunări, pedepse pentru ţăranii care au îndrăznit să se plîngă [27].

Răscoala a ridicat violent vălul de pe tot acest complex. Nobilimea lovită însă nu-şi găsi nici o vină în stîrnirea ei. Cauzele răscoalei le găseşte în aversiunea românilor faţă de nobili, în agitaţiile preoţilor români. Le găseşte în ordonanţele imperiale, în libertatea pe care au dat-o ele iobagului român de a-şi acuza pe domnul său. Văzîndu-l confruntat cu dînsul şi pedepsit pentru excesele sale, a pierdut „iubirea" şi respectul care îl legau înainte de el. Le găseşte în „duritatea" poporului român, care n-a fost ţinut în frîu destul, faţă de care regimul de pînă aci a fost prea blînd. Răscoala înfrîntă, nobilimii nici prin gînd nu-i trecu să facă vreo concesie. Printre nobili nu se găsi nici unul să vină cu vreo idee de îndreptare. Nobilimea e preocupată exclusiv de răzbunare, de pedepse cît mai drastice, de măsuri cît mai severe pentru a preveni asemenea îndrăzneli în viitor. Se întrece iarăşi în excese, trebuia acum calmată nu numai iobăgimea răsculată, ci şi nobilimea orbită de răzbunare [28].

Regimul, cu acelaşi gînd de a preîntîmpina o nouă izbucnire, caută remedii. Răscoala dezvelea nu numai obişnuitele abuzuri şi conflicte curente, nu numai calamităţile pe care trebuia să le îndure iobăgimea română, dezvelea gravitatea problemei iobăgiei însăşi.

Drept remedii generale pentru liniştirea ţăranilor răsculaţi împăratul socotea mai ales două : reglementarea urbarială şi desfiinţarea dependenţei personale.

Încă în 27 noiembrie cerînd cancelarului Eszterhazy actele privind plîngerile domeniului Zlatnei, cere şi pe cele privitoare la introducerea reglementării urbariale ca să le poată trimite comisarului regal, contelui Jankovich [29].

În aceeaşi zi se adresează şi contelui Jankovich. Comunicîndu-i dispoziţia dată Cancelariei să-i trimită toate actele privind plîngerile domeniului Zlatnei adăuga : Şi fiindcă pînă acum nu s-a făcut nici un pas în reglementarea urbarială aşa de mult timp promisă şi pentru că la Cancelarie se află un elaborat prealabil, i se va trimite şi acest elaborat pentru a putea

[27] *Istoria României*, III, p. 751–754.
[28] *Ibidem*, p. 776–777.
[29] Octavian Beu, *L'empereur Joseph II et la révolte de Horia*, Sibiu, 1944, p. 53.

aprecia dacă nu ar fi bine să înceapă chiar acum punerea ei în aplicare. Dar mai presus de toate iobagiatul, care după toate constatările mai există acolo, cel puțin încît se extinde asupra persoanelor, dacă pînă acum, cu toate ordinele sale atît de categorice, nu se va fi pus capăt acestei apăsări care dezonorează atît de mult omenirea, să fie înlăturat fără întîrziere, așa cum s-a făcut cu șerbia *(Leibeigenschaft)* în toate celelalte țări ereditare [30].

Cancelaria, în întîmpinările sale din 28 noiembrie, consideră că introducerea reglementării urbariale, și chiar în timpul acesta, va avea urmările cele mai rele. Mai tîrziu însă, după ce liniștea și ordinea se vor fi restabilit peste tot, încît să se poată spera într-o stabilitate a ei, atunci poate va fi timpul pentru operația aceasta. Căci altcum, dacă reglementarea va părea poporului bună, va crede că toate le poate obține prin foc și sabie, iar dacă nu-i va plăcea, va începe tulburări și mai mari. Ba cum e îndeajuns și cert lămurit că adevărata cauză a tîlhăriilor n-a fost severitatea nobilimii, reglementarea urbarială nu va ajuta la nimic de astă dată, decît va produce influențele rele pomenite [31].

La acestea împăratul răspunde lung. Toată lumea știe că de zece ani de zile toți iobagii din Transilvania și cu deosebire românii s-au plîns insistent împotriva robotelor și o dovedesc actele că încă împărăteasa dăduse cele mai energice ordine pentru reglementarea lor și că ele au fost totdeauna zădărnicite. E firesc ca unde există asupriri și dispare orice posibilitate de îndreptare, nici liniștea să nu poată domni. Sînt lucruri cunoscute, care nu se pot tăgădui, că în domeniul Zlatnei au existat o mulțime de asupriri excesive și prin urmare și plîngeri împotriva lor, că Tezaurariatul cu departamentul monetar și montanistic (minier) de acolo, care e cu totul absent, niciodată n-au făcut ca asupririle acestea să înceteze. Dimpotrivă, orbite de funcționarii lor caută încă să-i scuze. E fapt știut că astfel de plîngeri zac acolo încă din luna aprilie nerezolvate și că tot astfel se întîmplă și în celelalte orașe miniere. Cu deosebire la Baia Mare, unde un frate al consilierului aulic Mitis face pe tiranul, iar fratele său aici îl acoperă. Contele Jankovich va avea de făcut deci negreșit o cercetare în domeniul Zlatnei, să pună capăt acestor plîngeri și să pedepsească pe vinovați. Trebuie să introducă și urbariul, care după atîtea prelucrări a fost în sfîrșit găsit echitabil atît de guvern, cît și de Cancelarie, și în acest chip să se facă dreptate acestor oameni, să se vadă că așa cum românul rebel a fost spînzurat, decapitat, împușcat sau condamnat la alte pedepse grele, tot așa se pune capăt și plîngerilor sale și se introduce un urbariu convenabil, impunîndu-se prin putere regală să-l observe atît domnul cît și iobagul.

[30] ... „vorzüglich aber muss das allem Ansehen nach noch immer bestehende Jobajat so weiters sich auf die Personen erstrecket, wenn hierinn Meiner so nachdrücklichen Befehle ungeachtet die Abstellung eines die Menschheit so sehr entehrenden Druckes gleichwohl nicht erfolget wäre, unverzüglich beseitiget werden, so wie es mit den Leibeigenschaften in allen übrigen Erbländern geschehen ist", *ibidem*, p. 54.

[31] Vezi textul la N. Densușianu, *op. cit.*, p. 315–316.

în acest fel reglementarea nu va face deloc falsa impresie presupusă de cancelar [32].

În privința modului cum se va introduce urbariul, împăratul precizează că el i se va comunica contelui Jankovich numai cu scopul ca dînsul în cursul misiunii sale să instruiască poporul și pe dregătorii domeniali în privința lui. Punerea în aplicare însă trebuie fără îndoială încredințată guvernului și comitatelor și numai în cazul cînd aceste autorități nu ar proceda cu seriozitate și potrivit datoriei lor, atunci să se numească cîțiva comisari, cum s-a făcut în Ungaria [33].

Astfel în urma biletului împăratului din 27 noiembrie Cancelaria se adresează contelui Jankovich în sensul celor indicate de împărat. Cum reglementarea urbarială e încredințată guvernului și comitatelor, Cancelariei nu-i mai rămîne decît să-i transpună toate actele referitoare la cercetările întreprinse în urma plîngerilor supușilor de pe domeniul Zlatnei, împreună cu observațiile Camerei în treburi monetare și miniere. Cît pentru liniștirea poporului, comisarul va trebui să lămurească atît pe domnii pămîntești cît și poporul că împăratul are intenția să introducă curînd o nouă reglementare urbarială, stabilind astfel o măsură mai echitabilă în vederea atașamentului reciproc dintre supus și domnul său [34].

Cu data de 1 decembrie împăratul îi scrise iarăși cancelarului. Reglementarea urbarială, de mult timp pregătită, cum și-a exprimat ideea de curînd, a ajuns în stadiul realizării, să-i înainteze prin urmare cu propunerea sa proiectul, ca să-și poată exprima aprobarea asupra lui, alăturînd și textul unei publicații, care tradusă apoi în toate limbile uzuale se va publica peste tot și în care se va arăta lămurit cum pe de o parte s-au luat măsuri ca deodată cu introducerea urbariului să fie sistate toate abuzurile și oprimările, pe de alta se va cere împlinirea exactă a tuturor obligațiilor, cu atît mai mult cu cît prin această reglementare totul e precizat cu cea mai mare exactitate. Iar în 2 decembrie adaugă că în reglementarea urbarială pentru Transilvania, în locul celor patru zile (de lucru) se vor stabili numai trei, corectînd în acest fel elaboratul [35].

Împăratul, după acțiunea de pacificare întreprinsă socotind răscoala terminată, încă în cursul ei, la 1 decembrie 1784 ordonă autorităților Transilvaniei să procedeze la conscripția generală în vederea reglementării urbariale. E convins că feluritele plîngeri iscate între posesorii din Transilvania și supușii lor vin mai presus de toate din faptul că pînă acum nu s-au hotărît nici prestațiile datorate de supuși domnului lor, nici proporționarea lor cu sesia și că de mult a fost necesară reglementarea urbarială și în Transilvania. Își exprimă acum voința ca reglementarea să se introducă în toată împărăția sa, și ca ea să-și facă cît mai degrabă efectul. Nu se îndoiește că în interesul salvării păcii și securității comune, o vor executa întru totul

[32] *Ibidem*, p. 317.
[33] *Ibidem*, p. 319.
[34] Arhiva comisiei de investigație Jankovich, fotocopie I, 568–571.
[35] O. Beu, *op. cit.*, p. 56–57.

și numaidecît. Vrea ca voința sa să fie publicată în limbile țării, arătînd lămurit că rostul reglementării urbariale e mai ales să înlăture toate abuzurile și opresiunile, dar și ca să ceară supușilor împlinirea întocmai a obligațiilor prescrise de ea, pe cei care nu o vor executa în pace sau se vor împotrivi pe urmă domnilor lor pămîntești sau dregătorilor comitatului așteptîndu-i pedeapsa cuvenită [36].

Ordinele mărturisesc acum graba stîrnită de răscoală : reglementarea să se facă cît mai urgent în interesul păcii și al securității obștești.

Reglementarea urbarială îl obsedează pe împărat și în timpul reprimării răscoalei. În biletul său din 13 decembrie adresat guvernatorului Samuil Brukenthal, fermitatea puterii regale o vede în impunerea respectării reglementării urbariale. Fiecare să fie necruțător obligat la prestațiile fixate prin urbariul echitabil care se va fi stabilit odată și nu la mai mult [37].

În raportul său din 30 decembrie, contele Jankovich relatează Cancelariei că pentru liniștirea poporului a apelat și la episcopii români, ca prin preoțime să-l încredințeze că durerile lui după împrejurări vor fi vindecate și sarcinile lui ușurate. Cancelaria înaintînd raportul observă că, ce-i drept, întrebuințarea preoțimii române pentru liniștirea poporului poate fi întrucîtva salutară și ea este în sensul ordinelor imperiale, dar nu-și poate ascunde îngrijorarea cîte răstălmăciri se pot naște încredințînd preoților misiunea de a tălmăci poporului ușurarea sarcinilor sale, cînd este știut că și în răscoală ei au fost instigatorii lui. Împăratul însă, contrariat, aprobă procedeul lui Jankovich. În promiterea ușurării sarcinilor nu trebuie văzută o greșeală, comisarul mai curînd trebuie încurajat să lămurească poporul cît de bun va fi urbariul care se va introduce [38].

În 6 ianuarie Jankovich raportează printre altele și că la plîngerile în legătură cu urbariul el lămurește poporul și-l asigură că împăratul se va îngriji să facă o rînduială [39].

În 10 ianuarie, la vestea prinderii lui Horea și Cloșca, împăratul printre altele se gîndește iarăși la aceeași reglementare urbarială, dar și la desființarea șerbiei. Adresîndu-se contelui Jankovich, îl îndrumă să introducă noul urbariu și desființarea ordonată de atîta timp a iobagiatului în sensul ca fiecare să fie considerat, în ceea ce privește persoana sa și a copiilor săi, ca om liber în toate acțiunile sale și ca orice alte dări și obligații, fie ele sub orice nume sau titlu, să fie desființate prin urbariu, prezentînd aceasta supușilor, cum se și cuvine, ca o ușurare pentru ei [40].

În sensul introducerii de îndată a urbariului scrie împăratul în aceeași zi și cancelarului [41]. În 18 ianuarie împăratul îi scrie din nou. În Transil-

---

[36] Bibl. Fil. Acad. Cluj, Arhiva istorică, col. Mike, *Urbéri utasitások Magyarországon*, fila 2.

[37] O. Beu, *op. cit.*, p. 62.

[38] Szilágyi Ferencz, *A. Hóra-világ Erdélyben*, Pesta, 1871, p. 164—165, 196 — 197.

[39] N. Densușianu, *op. cit.*, p. 336 — 337; Szilágyi, *op. cit.*, p. 164.

[40] O. Beu, *op. cit.*, p. 77—78.

[41] *Ibidem*, p. 80.

vania liniştea fiind restabilită, cancelarul să trimită guvernului ordinul de a relua şi continua conscripţia urbarială pretutindeni [42]. În 7 februarie, adresîndu-se contelui Jankovich, împăratul ţine iarăşi să fie publicată şi introdusă reglementarea urbarială în comitatul Hunedoarei şi al Zarandului, precum şi în Valea Haţegului şi în comitatul Albei, convingînd şi pe domnii pămînteşti şi pe supuşi de voinţa sa nestrămutată de a urmări personal ca această reglementare să fie observată întocmai; despre ceea ce a pus în cunoştinţă prin Cancelarie şi guvernul [43]. În aceeaşi zi îi pune în vedere şi baronului Samuil Brukenthal ca pe una din cele mai de seamă probleme reglementarea urbarială, pe care să o pună numaidecît în lucru [44].

În 28 februarie se adresează cu un bilet iarăşi cancelarului Palffy. În ce priveşte problema presantă a urbariului aşteaptă de la Cancelarie avizul favorabil, ca apoi guvernul să fie obligat sub cea mai grea răspundere să publice în sfîrşit reglementarea urbarială atît de multe ori ordonată şi să o pună în aplicare [45].

În tot timpul răscoalei cheia liniştii şi păcii împăratul o caută în reglementarea urbarială şi desfiinţarea şerbiei, asupra cărora, cum vedem insistă mereu.

Introducerea în sfîrşit a reglementării, atît de contrariată pînă acum de domnii pămînteşti, pentru „a elibera din sclavia de pînă acum pe românul atît de cumplit asuprit, ceea ce ar fi un mijloc salutar pentru a-l învăţa să cugete mai bine" [46] — e chiar prima propunere şi a căpitanului Egermann, care participase la reprimarea răscoalei şi propunea la sfîrşit remedii [47].

Iobagilor să li se rînduiască zile hotărîte de slujbe — propune şi vicarul Ioan Popovici de Hondol. El socoteşte a fi drept ca domnului pămîntului să-i facă 2 zile cu mîncare, 2 zile să fie ale lor ca să-şi hrănească şi îmbrace casa, 2 zile să le rămînă să-şi poată face slujba şi dajdea împărătească. A şaptea zi (să o dea) lui Dumnezeu [48].

Introducerea reglementării urbariale chiar acum e contrariată, fireşte, de nobilime, sub acelaşi motiv că introdusă acum, ţăranii ar privi-o ca un fruct al răscoalei lor. Domnii pămînteşti nu sînt străini de intenţia de a se aduce robotele iobăgeşti la o uniformitate — scrie în marele său memoriu din 24 decembrie 1784 comitatul Hunedoarei. Se teme însă că, introducîndu-se acum o reglementare urbarială, nu cumva plebea să fie ispitită a crede că a cucerit-o cu tulburările de acum şi, pentru a-şi schimba starea, să izbucnească şi cu alte prilejuri. Reglementarea urbarială să se introducă mai tîrziu, după ce au fost stîrpite din rădăcini tulburările de acum [49]. Ceea ce

---

[42] *Ibidem*, p. 83.

[43] *Ibidem*, p. 87.

[44] *Ibidem*, p. 89.

[45] *Ibidem*, p. 95.

[46] ... „und den grausam bedrückten Wallachen aus der bisherigen Sclaverey zu setzen, würde ein heilsames Mittel seyn, ihn besser denken zu lernen".

[47] Ileana Bozac, *O relatare contemporană streină privind cauzele răscoalei lui Horea*, în „Lucrări ştiinţifice" — Istorie — Ştiinţe sociale — Pedagogie, Oradea, 1971, p. 60—61.

[48] Arhiva comisiei de investigaţie Jankovich, II, 635—640. Text românesc.

[49] Papiu-Ilarianu, *Tezaur de Monumente Istorice*, III, p. 402.

repetă și în memoriul din 8 februarie. Introducîndu-se acum urbariul, țăranii ar fi ispitiți să creadă că răscoala lor a fost dreaptă, întroducerea urbariului vor privi-o ca o răsplată, ceea ce ar fi un îndemn pentru ei și la alte asemenea violențe în speranța că-și vor ușura starea [50].

Nu poate aduce liniștea nici introducerea noului urbariu — opinează un alt memoriu al nobilimii. În comitatul Arad era doar introdus urbariul Ungariei și totuși a fost lovit de același prăpăd. Apoi serviciile pe unele locuri ar putea să fie mai ușoare acum decît cele prevăzute de urbariul care se va introduce, ceea ce nicidecum nu va liniști răscoala. Dacă noul urbariu însuși va fi mai ușor, aceasta pentru români n-ar fi decît un îndemn la noi răscoale, cînd cred ei [51].

Urbariul să nu se introducă cel puțin o jumătate de an, ca nu cumva să sporească insolența țărănimii, crezînd că răscoala sa i-ar fi grăbit întroducerea — sună un plan general de asigurare a liniștii pe viitor [52].

Cît privește desființarea șerbiei, de fapt împăratul nu dăduse ordin de desființare și în Transilvania, dăduse numai decretul din 1783, în care tocmai desființarea șerbiei lipsea. Contele Jankovich întreabă la 21 ianuarie pe guvernator dacă s-a dispus potrivit vreunui ordin imperial ceva din partea guvernului în privința servituții personale (*Personal Leibeigenschaft*) [53]. Răspunsul va fi fost desigur negativ.

Stă pe loc dealtfel și întroducerea urbariului, în ciuda urgentării împăratului. Contele Jankovich amînă mereu, își declină competența. Guvernatorului la 26 februarie îi scrie că la întroducerea urbariului nu se poate avînta pentru că problema în genere îi este încă necunoscută. Ea depinde de înaltele rezoluții și desigur va mai trebui încă dezbătută [54].

Nici la Zlatna comisarul nu se putea deplasa mai înainte de a-și termina misiunea la Alba Iulia. În raportul din 2 februarie către împărat el promite că îndată ce va termina cu cercetarea și a lui Crișan se va duce la Zlatna să facă cercetările potrivit ordinelor sale [55].

Conscripțiile urbariale în vederea reglementării erau de acum în curs. O asemenea operație era însă de durată. Răscoala abia se sfîrșise și țăranii se agitau iarăși. Circulau insistent zvonurile că la primăvară se vor ridica din nou. Răzbunările nobilimii continuau, ațîțînd spiritul de revoltă. Ca răspuns se îndesesc nesupunerile, agitațiile, amenințările. Începeau muncile cîmpului și stabilirea obligațiilor de lucru întîrzia. Sînt frecvente mai ales nesupunerile la lucru.

Împăratul însuși a trebuit să se lase convins de primejdie și să intervină energic. Cu data de 5 aprilie adresează două patente, pe una autorităților, domnilor pămîntești și supușilor deopotrivă, pe cealaltă evident supușilor,

---

[50] Bibl. Fil. Acad. Cluj, Arhiva istorică, col. Mike, *Hóravilág*, p. 205.
[51] *Ibidem*, p. 21—22.
[52] *Ibidem*, p. 43.
[53] Arhiva comisiei de investigație Jankovich, II, 930, „Archiv des Vereincs", XXXI (1903), p. 782.
[54] „Archiv des Vereines,", același an, p. 803.
[55] Arhiva comisiei de investigație Jankovich, nr. 529.

În prima împăratul invocă aceleaşi plîngeri care au ajuns pînă la el din amîndouă părţile : din partea supuşilor împotriva domnilor lor pămînteşti de robotele excesive şi alte prestaţii, de refuzarea foloaselor ce li se cuvin de la domnii lor, de cruzimile la care îi supun, din partea domnilor împotriva supuşilor pentru îndărătnicia şi împotrivirea la împlinirea slujbelor şi celorlalte prestaţii ce li se cuvin în virtutea legii şi a obligaţiilor urbariale. Obligaţiile au fost stabilite într-o măsură şi pentru unii şi pentru alţii prin punctele publicate din 1770 (e vorba de *Certa puncta* din 1769). Atunci însă au rămas în suspensie şi la arbitrul ulterior al împăratului stabilirea constitutivului sesiei, a pămînturilor de arătură şi fînaţelor, precum şi a beneficiilor în raport cu ele. Atît plîngerile care se iscă zilnic din această pricină, cît şi statul, fericirea de obşte şi păstrarea locuitorilor Marelui Principat cer stăruitor şi aci o mai bună rînduială urbarială. De aceea a propus introducerea şi aci a unei cît mai bune reglementări urbariale, acomodate uzului din principat. Dar pentru că această operaţie nu se poate face deodată, cere tuturor ca pînă cînd se va putea face deplin, să o aştepte în pace şi linişte, iar după ce se vor fi introdus cele stabilite, atît domnii pămînteşti, cît şi supuşii să le îndeplinească întocmai. Pînă cînd însă aceasta treptat se va putea face, domnii pămînteşti să nu se încumete să ceară nimic de la supuşii lor peste ceea ce li se cuvine după legi şi după prescripţiile urbariale ale rezoluţiilor regale, sau peste ceea ce au prestat după obicei şi pînă aci, să nu aducă în privinţa acestora nici o injurie supuşilor lor, nici să nu încerce vreo inovaţie sau să le ia ceva din ceea ce acum posedă. La rîndul lor şi iobagii şi jelerii să se abţină de la orice împotrivire şi îndărătnicie faţă de domnii lor pămînteşti, slujbele datorate pînă acum să şi le facă de bună voie, cu credinţă şi fără codire. Acestea să le observe şi să li se conformeze întocmai toţi domnii pămînteşti şi toţi iobagii şi jelerii, atît în cercurile în care au început operaţiile urbariale, cît şi în cele în care n-au început încă, altfel vor cădea fără iertare în pedeapsă [56]. Textul vizează deci în primul rînd pe domnii pămînteşti, împăratul se adresează mai ales lor.

Ţăranilor li se adresează cu textul dojenitor al patentei Mariei Tereza din 14 iunie 1776, publicată tot în asemenea împrejurări. Ţăranii sînt chemaţi la ordine, dar iarăşi în aşteptarea reglementării urbariale care trebuie să urmeze. De fapt e o reeditare a textului de atunci [57]. Tonul lui e cel al severităţii. I-a ajuns la cunoştinţă — spune acum în numele său împăratul — că iobagii unor domni nu-şi mai fac sau nu vreau nicidecum să-şi împlinească robotele şi alte sarcini cu care sînt datori faţă de domnii lor, ba unii mai îndărătnici şi mai cutezători decît ceilalţi, din greşită şi strîmbă judecată au îndrăznit să se adune, să se încurajeze la nesupunere, iar unii au făcut şi multe alte neorînduieli primejdioase pentru binele public. Doreşte să ocro-

[56] Text latin imprimat, în Bibl. Fil. Acad. Cluj, Arhiva istorică, col. Samuil Kemény, *Chartophilacium Transsilvanicum*, t. XXXIII, *Resolutiones Normales 1784 — 1786*, nr. 3.

[57] Avem la îndemînă textul german, maghiar şi român. Un exemplar din cel german în aceeaşi arhivă, aceeaşi colecţie a lui Samuil Kemény, acelaşi volum, nr. 3. Unul din cel maghiar în aceeaşi arhivă, col. Mike, *Urbarium 1770—1848*, fila 67. Cel românesc în aceeaşi colecţie Mike, într un volum fără titlu, sub nr. 28.

tească iobăgimea împotriva împovărării nedrepte și potrivnice legii și din acest motiv să rînduiască urbarii, stabilind cu dreptate rînduiala robotelor și sarcinilor domnești, și aceste urbarii vrea să ajungă pentru mai largă examinare chiar în fața sa. Dar e departe de intențiile sale ca prin această ocrotire și rînduială să deschidă drum spre acte de putere și răzvrătire cutezătorilor și răufăcătorilor ; dorește mai curînd să le rînduiască în liniște și pace, cu adevărată dreptate, iar ceea ce va hotărî, dorește și poruncește să fie împlinit de amîndouă părțile, adică stabilind slujba și daturile iobagilor față de stăpîni toți să fie datori a se ține de ele. De aceea și cei care din cutezanță nesăbuită s-ar purta împotriva patentei și poruncii de acum, sau ar îndrăzni să facă și de acum încolo neorînduieli ca cele înșirate aci sau altele asemănătoare, vor fi pedepsiți cum merită, după cum e vina, mai mică sau mai mare, cu închisoare de cinci sau de zece ani, sau chiar pe viață, ba și cu cumplită moarte. Juzilor și juraților tîrgurilor și satelor și tuturor iobagilor și altor locuitori le dă poruncă aspră, chiar în limba lor, ca de acum încolo nimeni să nu se poată apăra cu neștiința, față de dregătorii comitatelor (care sînt obligați să-i apere în toate pricinile lor drepte) să fie cu toată cinstea și supunerea, față de domnii pămîntești cu aceeași ascultare și supunere, și pînă cînd va sosi la ei și se va publica rînduiala regească cu privire la slujbele și sarcinile iobăgești, să împlinească în pace toate slujbele și daturile iobăgești în obicei pînă aci, să se poarte în liniște, să se ferească de orice cuprindere de pămînt sau de volnicii, pe dregătorii comitatelor și domnilor pămîntești și pe slugile lor, mai ales cînd acești dregători umblă în slujba lor, să nu cuteze cu vorbe de ocară a-i jigni, cu silnicii a-i supăra sau a li se împotrivi, căci nu vor scăpa de greutatea pedepsei[58].

În acest fel, prin asemenea intervenție salutară, caută curtea să convingă nobilimea că reglementarea urbarială o scapă de primejdie. Așa s-a ajuns în Ungaria la reglementarea urbarială generală din 1767 pe cale de decret regal.

Împăratul ridicînd din nou problema șerbiei Cancelaria își încearcă încă odată puterile, răspunzînd în 30 iunie la o nouă insistență a împăratului prin biletul său de mînă din 24 mai. După rezumatul Cancelariei împăratul constata trei lucruri :

1. Că desființarea iobagiatului, așa cum a fost ordonată de el, mai ales în Transilvania încă n-a fost pusă în aplicare.

2. Că aceasta trebuia adusă de mult la cunoștința tuturor printr-o patentă formală.

3. Că fiecare trebuie să dispună de o deplină libertate personală în toate treburile sale și în același timp să aibă drept de proprietate asupra pămîntului și bunurilor sale (*das Eigentum seines Grund und Bodens dann Vermögens besitze*) putînd astfel dispune de ele ca *inter liberos*.

Cancelaria găsește iarăși mai multe întîmpinări de făcut.

---

[58] Textul maghiar, imprimat, în Bibl. Fil. Acad. Cluj, Arhiva istorică, col. Mike, *Urbéri utasitások Magyarországon*, fila 45. Aci și alte exemplare.

La punctul întîi, că s-au dat mai multe ordine în acest sens, văzute și aprobate de împărat. La al 2-lea că asemenea rînduieli în Ungaria și Transilvania se obișnuiește a se transmite prin ordine nu prin patente. Dacă împăratul ar dori ca ele să fie republicate prin patentă, Cancelaria e de opinia ca pentru Transilvania aceasta să fie amînată pînă la terminarea lucrărilor de reglementare urbarială chiar acum în toi, ca să nu dea prilej poporului, și așa bănuitor, pentru alte presupuneri care ar putea aduce prejudicii reglementării urbariale însăși.

La punctul 3, care prevede acordarea libertății personale a supusului și a proprietății pămîntului, Cancelaria invocă legile țării prezentate încă în raportul său din 18 iunie 1783. Potrivit acestor legi, dreptul de proprietate revine numai regelui și prin el nobilimii țării și unor comune privilegiate care și-au dobîndit dreptul fie prin merite deosebite, fie cu bani. Dar și altfel, Cancelaria socotește că dreptul de proprietate și de cumpărare a pămînturilor sesionale pentru supușii din Ungaria și Transilvania nu poate prezenta un real folos, pentru că nobilul trebuie să-i doteze cu pămînt sesional fără vreo sumă de cumpărare, iar ei trebuie să presteze pentru el servicii și daturi fixate prin urbariu în funcție de mărimea lui. Acest raport constituie chiar un avantaj pentru supusul ungaro-transilvan față de cel din celelalte provincii. El primește gratuit pămîntul necesar economiei sale și nu poate fi scos din el decît pe cale judiciară. În schimb, supusul din celelalte provincii, dacă face datorii de peste o treime (!) (de fapt peste 2/3) din valoarea averii sale imobile, este expus pericolului de a-și pierde dreptul său de cumpărare (*Einkaufs-Recht*).

În acest fel trebuie înțeles dreptul de proprietate al supușilor asupra pămîntului. Dar au drept de proprietate deplină asupra averilor mobile, asupra clădirilor, cît și asupra viilor, curăturilor și altor achiziții provenite din sîrguința lor. Cum ei au pe deplin acest drept, Cancelaria e de opinia să nu se mai încerce nimic altceva, decît să se ordone oficialităților țării să aplice cu exactitate prevederile legii și să apere pe supus în acest drept al său de proprietate.

Cu privire la libertatea personală a supusului ordonată de împărat, Cancelaria observă că din cele spuse reiese clar că supusul a beneficiat și beneficiază și acum de această libertate și crede că extinderea acestei libertăți, îngăduind plecările încoace și încolo după plac, n-ar aduce vreun folos nici statului nici supusului. Nici statului, pentru că prin aceasta s-ar ajunge la o nesiguranță și disproporție în privința contribuțiilor, întreținerii armatei, agriculturii și altor instituții oficiale. Nici supusului, pentru că domnul pămîntesc în asemenea nesiguranță îl va putea sprijini mai puțin decît a făcut-o pînă acum.

Cît privește dreptul supusului de a dispune liber de averea sa, Cancelaria amintește că el are prin lege cam tot atîtea drepturi ca și proprietarul de pămînt și nobilul. Dar cum nobilul și proprietarul de pămînt nu poate dispune liber de bunurile sale avitice, acestea fiind moștenite de copii în mod egal, și poate dispune liber numai de bunurile sale achiziționate, așa nici supusul nu poate dispune liber de constitutivul sesiei sale sau de pă-

mînturile primite de la domnul său, acestea trebuie împărțite în mod egal copiilor săi. În schimb e liber să lase moștenire după bunul plac averea sa mobilă și bunurile cîștigate prin sîrguința sa.

De aceea Cancelaria crede că s-ar putea rămîne la drepturile existente, iar aceste drepturi să se publice țăranilor prin patentă, avînd înalta aprobare, în toate limbile țării.

Consilierul de stat Martini în urma acestora propune : Pentru a preîntîmpina răstălmăcirile, în patentă să se explice clar că țăranii sînt supuși mai marilor lor ca și aceștia împăratului și că deci *nu mai sînt* iobagi, că în privința libertății de strămutare să se observe cu strictețǎ articolele 26—30 din anul 1547, care să fie incluse și în patentă și în care între altele stă scris : colonilor li se restituie vechea libertate, căci nimic n-a dăunat mai mult Ungariei înfloritoare decît oprimarea colonilor, al căror strigăt fără încetare se ridică în fața lui Dumnezeu. Iar referitor la proprietate, prin patentă să se reînnoiască dispoziția din Tripartitum, partea a III-a, articolele 29 și 30, care permit țăranilor ca în anumite cazuri să-și designeze și alți moștenitori în afară de copii și care să fie republicate în întregime. În acest fel pot să nu mai fie admise procese ,,de revindicanda libertate". În fine, trebuie terminate cît mai repede lucrările reglementării urbariale, la care să se țină seama de articolul 16 din 1514 cu 52 de zile de robotă anuală și nu de articolul 11 din 1553 cu numai 40 de zile [59].

Rezoluția împăratului adoptă propunerile lui Martini, le reproduce punct de punct, aproape în aceiași termeni. Pentru a-i putea informa mai bine pe țărani asupra drepturilor care le revin, urmează ca dispozițiile date de el în acest sens să fie cuprinse într-o patentă tipărită în toate limbile țării, patentă care apoi să fie oficializată după ce i-a fost înaintată spre aprobare. Pentru a preîntîmpina răstălmăcirile, în patentă să se explice clar : a) Că țăranii să fie *numai așa* iobagi ai domnilor lor cum sînt domnii și nobilii față de rege și *nu mai mult*. b) În privința liberei strămutări trebuie să se refere textual la articolele 26—30 din 1547 și să se recomande stricta lor respectare. c) Referitor la proprietate, în patentă să se reînnoiască dispozițiile articolelor 29 și 30 din partea a III-a a Tripartitumului, care permit țăranilor ca în anumite cazuri să-și numească și alți moștenitori decît copiii lor, dispoziții care trebuie republicate integral. În sfîrșit d). Trebuie arătat clar în patentă că pe viitor nu vor mai avea loc procese de ,,revindicanda libertate". De altfel trebuie recomandată guvernului terminarea cît mai rapidă a reglementării urbariale, cu adaosul că în privința zilelor de robotă să aibă în vedere mai întîi articolul 16 din 1514 și apoi articolul 11 din 1553 [60].

Contele Jankovich în raportul său final asupra răscoalei, din 6 iulie 1785, printre alte remedii, drept primul socotește și el reglementarea urbarială. Cercetînd cauzele și originea răului, ca el să nu se mai repete și liniștea

---

[59] I. Lupaș, *Împăratul Iosif II și răscoala țăranilor din Transilvania*, în ,,An. Ac. Rom., Mem. Secț. Ist.", seria a III-a, t. XVI, p. 301—304. Aici una din copii menită să circule printre membrii consiliului de stat, cu propunerile consilierului de stat Martini.

[60] *Ibidem*, p. 304.

să se statornicească, întrucît ţăranii răsculaţi arată drept cauză a răscoalei lor sarcinile şi prestaţiile faţă de domnii pămînteşti care li se impun arbitrar, propune să se prescrie şi să se publice un urbariu în care : a) Să se definească quantumul pămîntului de dat colonului de sesia întreagă, de jumătate, de pătrime, de optime. b) Ca pămîntul contribuţional să prospere şi sîrguinţa colonului să fie mai bine stimulată, el să nu fie mişcat din sesia sa decît în cazul că o cere legea sau i se dă alta de aceeaşi valoare. c) Să se înlăture abuzurile şi prestaţiile de tot felul, să se definească cît mai exact în raport cu dotarea şi dacă unele din vechi obicei sau prescriere erau prea grele, ca cele patru zile cu palmele pe săptămînă, să fie scăzute. d) Acestui urbariu să fie obligaţi să i se acomodeze atît domnii cît şi ţăranii, să fie observat cu exactitate de amîndouă părţile. Contracte prin care să se facă abatere de la urbariu să nu se admită decît încheiate înaintea magistratului, atestate de comitat că nu sînt mai grele decît urbariul şi aprobate de guvern. Ca urbariul să fie observat cît mai exact, plîngerile ţăranilor pentru încălcarea lui să se cerceteze fără întîrziere, dispunîndu-se despăgubirea lor. Investigaţiile urbariale, comitatul în fiecare an să le supună guvernului. Şi celorlalţi care cer dreptate, să li se dea prompt şi cu exactitate [61].

Consilierii Martini şi Hatzfeld, în opinia lor în urma raportului, propun să se ceară Cancelariei introducerea cît mai de grabă a reglementării urbariale şi înlăturarea abuzurilor, înainte mergînd Camera montanistică din Zlatna, de unde au început tulburările. Aceasta fiind cu atît mai necesar cu cît altfel ţăranii ar putea fi împovăraţi cu noi obligaţii prin fel şi fel de şiretlicuri [62].

În biletul său, adresat Cancelariei, în privinţa urbariului împăratul adoptă întocmai propunerile lui Jankovich, în aceiaşi termeni. Şi (cum propuneau consilierii) întrucît tulburările au izbucnit pe domeniul Zlatnei, reglementarea să înceapă acolo, urmînd să servească de model şi celorlalte unităţi ş.a.m.d. [63].

În rescriptul său din 14 iulie 1785, adresat guvernului Transilvaniei, împăratul indicînd marile neajunsuri de care suferă societatea Transilvaniei, neajunsuri în care trebuie căutate cauzele ultime ale răzvrătirii iobăgimii române şi a căror înlăturare e indispensabil necesară pentru asigurarea durabilă a liniştii în viitor, numeşte pe cele indicate de contele Jankovich. Primul şi fundamentalul neajuns — spune şi el — e lipsa unui regulament urbarial general. Acesta e izvorul principal al abuzurilor. Trebuie întocmit deci, după prescripţiile date, urbariul general, care va apăra apoi pe iobag împotriva pretenţiilor peste măsură ale domnului pămîntesc, iar pe acesta împotriva sustragerilor iobagului. Şi pentru că răscoala a izbucnit pe domeniul Zlatnei, reglementarea să se facă înainte de toate acolo. Să se cerceteze fără întîrziere plîngerile domeniului. Acolo unde sînt urbarii, să se publice numaidecît, ca nimeni să nu mai aibă îndoială de îndatoririle sale. Şi în afară de acestea, comitatele să examineze conştiincios plîngerile urbariale.

[61] *Ibidem*, p. 319—320.
[62] *Ibidem*, p. 325—326.
[63] *Ibidem*, p. 327.

Contractele urbariale care se vor încheia între domnii pămîntești și iobagi să se înainteze spre mai înaltă aprobare, altfel să nu fie valabile [64].

Cercetările de pe domeniul Zlatnei, făcute în sfîrșit, dovediră deplin temeiul plîngerilor. Se constată că pentru munci, de pildă, domeniul în 1776 nu plătise nimic, iar între 1777—1785 plătise doar 655,43 1/2 florini. Se dezveliră și alte multe anomalii. În 1785 și 1786 urmară astfel, mai multe îndreptări : se restabili pășunatul liber pe domeniul de sus, libertatea defrișării în locurile de unde nu poate fi adus lemnul ; se desființă *accrescentia*, stăpînul feudal trebuind să-și plătească singur slujbașii ; minerii sînt scutiți de toate sarcinile publice, fie ordinare fie extraordinare ; supușii domeniului să nu mai fie obligați la cei 13 180 de stînjeni de lemne anual, oficiul silvic urmînd să tocmească la liber făcutul și căratul lor ; să nu mai fie obligați nici la cositul și strînsul fînului domeniului ; să nu mai fie obligați la cărăușitul fierului de la Hunedoara și al băuturilor pentru domeniu, asupra lor domeniul urmînd iarăși să se tocmească la liber ; crîșmăritul să se arendeze țăranilor pe trei ani, în condiții ușoare, și să nu mai fie asupriți în legătură cu el ; să fie pedepsiți arendașii armeni care au încălcat dreptul de crîșmărit al țăranilor și au provocat tulburarea de la Cîmpeni, și să se evalueze din nou paguba lor de atunci, exagerat despăgubită ; rudele iobagului mort fără urmași să nu-i mai răscumpere averea cu prețul ei, ci, după obiceiul dinainte, numai cu 12 și cu 6 florini, după mărime ; să se cerceteze încasările juzilor și dregătorilor, obligîndu-i să restituie îndoit ceea ce au luat abuziv ; să li se restituie țăranilor tot ce au plătit peste „taxa domenială" și să li se plătească retroactiv toate muncile făcute, tăiat și cărat de lemne, de cărbuni, transport de minereu, de fier, de băuturi, făcut de fîn etc.

Muncile prestate, la sfîrșitul anului 1785 se hotărî să fie plătite cu 12 creițari ziua cu palmele și 51 creițari ziua cu vitele, cînd, chiar după opinia provizorului, în 1784 ziua cu palmele se plătea cu 20 creițari, cea cu vitele cu 1 florin. Mai mult, sub pretextul că la lucru țăranii obișnuit au trimis mai ales bătrîni și copii, iar carele le încărcau doar pe jumătate, comisia le socoti drept o zi de lucru deplină patru zile cu palmele sau două cu vitele. După toate calculele, astfel subtilizate, suma de restituit țăranilor se cifra la 12 722 florini. Dar calculîndu-se acum și datoriile pe 1785 — 1786, acestea se cifrară la 24 000 de florini. Astfel, în loc de vreo restituire, se punea problema încasării restanțelor, care trezi din nou „spiritul de împotrivire" [65].

Problema spinoasă, și după remediile încercate, rămînea tot cea a muncilor auxiliare, a salarierii lor.

Provocat de marele eveniment, împăratul nu mai stă la îndoială : și în Transilvania și Ungaria trebuie neapărat desființată șerbia.

Cancelaria mai încearcă odată să aducă argumente împotriva liberei strămutări. Ea este de prisos de cînd iobagul stă sub ocrotire regală. El se poate căsători liber și poate exercita o meserie. Procesele „de revindicanda libertate" n-ar trebui să fie sistate, acelea sînt doar spre folosul iobagilor.

---

[64] J. Berlász, *op. cit.*, p. 454—455.

[65] Z. Tóth, *op. cit.*, p. 129 — 131 ; *Istoria României*, III, p. 779.

Împăratul însă rămase la hotărîrea sa: chiar la începutul patentei trebuie declarat că numele de iobag e înlăturat cu totul (*ganz aufgehoben sei*) și în consecință orice țăran, de orice naționalitate, din Ungaria și Transilvania trebuie considerat ca om de liberă strămutare și că „aceasta o pretinde binele public și libertatea personală care i se cuvine oricărui om de la natură și de la stat". Și pentru că libertatea i se cuvine oricui, procesele care-i revendică restituirea să fie sistate, afirmîndu-se și aceasta tot la început.

Cancelaria mai încearcă încă o dificultate, aceasta de natură financiară, care socotea că mai poate influența pe împărat: cînd Camera a vîndut domenii particularilor, pe iobagii ereditari i-a evaluat totdeauna mai scump decît pe cei de liberă strămutare și ei i-au cumpărat mai scump. Așa sînt evaluați și la împărțirile de moșii, pentru că pe cei dintîi i-au considerat proprietate sigură și imuabilă, pe cei din urmă doar brațe de muncă nesigure. Acum că amîndouă categoriile de țărani trebuie luate ca egale, s-ar putea ca astfel de cumpărători să folosească pe drept prilejul să solicite regelui despăgubiri, pentru ceea ce împăratul însuși s-a declarat dispus la 4 iunie 1783.

Răspunsul împăratului tranșă cu abilitate și această ultimă dificultate. Cancelaria să-i raporteze de la caz la caz pe cei care ridică pretenții de despăgubire. La astfel de cumpărători să li se restituie sumele de cumpărare, care îndeobște se știe că și așa, cum le-a evaluat Camera, au fost scăzute, și după aceea moșiile să li se vîndă altora. Se putea ușor prevedea că nimeni nu va mai veni cu asemenea pretenții știind că trebuie să restituie moșia atît de ieftin cumpărată [66].

Patenta emisă în numele și sub semnătura împăratului, poartă data de 22 august 1785.

Rescriptul care-i comunică textul poartă aceeași dată. El începe cu motivarea emiterii ei. E știut că condiția colonilor, din care mulți erau de obligație perpetuă și legați de glie, împiedică mult sîrguința (*industria*, poate chiar în înțeles de industrie) și îmbunătățirea culturii pămîntului, fără de care nu se poate promova fericirea publică. Însăși rațiunea și drepturile umanității cer să fie înlăturate piedicile acestei fericiri. Patenta să se traducă și să se tipărească în toate limbile uzuale în provincie, înaintînd și împăratului cîte treizeci de exemplare din fiecare limbă, și să se publice în toate locurile. Cu prilejul publicării, pentru a evita orice rea înțelegere sau pornire, poporului să i se explice lămurit că punctele care dispun asupra bunurilor mobile și imobile trebuie înțelese în sensul legilor și regulării urbariale.

În Transilvania patenta s-a răspîndit, tipărită, în patru limbi: latină, germană, maghiară și română. În preambulul ei împăratul, preocupat de schimbarea situației popoarelor imperiului său, fără deosebire de stare, condiție, națiune sau religie, exprimă același gînd că pentru realizarea ei e nevoie de îmbunătățirea agriculturii și stimularea sîrguinței, iar acestea nu se pot obține fără redarea libertății personale care oricărui om i se cuvine

---

[66] Apud F. Eckhart, *op. cit.*, p. 113—114.

de la natură și de la stat și a proprietății lucrurilor care li se cuvine colonilor după lege.

Hotărăște astfel :

1) Condiția iobăgească, în sensul obligației perpetue și legării de glie pentru viitor se desființează și de acum încolo nici numele de iobag în acest sens să nu se mai întrebuințeze. În consecință toți colonii, de orice națiune sau religie, sînt declarați în persoana lor oameni de „liberă migrațiune" (adică de liberă strămutare), așa cerînd dreptul naturii și binele public. De unde urmează că orice proces de revendicare a libertății trebuie să înceteze.

2) Colonul să fie liber a se căsători în voie, și fără consimțămîntul domnului său pămîntesc, a se dedica studiilor și științelor, a învăța arte și meserii și a le exercita oriunde.

3) Niciun colon și nici fiul, fiica sau alt membru al familiei sale să nu poată fi silit să slujească, împotriva voinței sale, la curtea domnului pămîntesc, ci să rămînă la voia oricăruia dacă vrea să ia asupra sa asemenea slujbe ; și să facă cum îi va plăcea și cum se va putea de bună voie tocmi cu domnul pămîntesc, învoială.

4) Oricare colon poate lucrurile sale mobile și pe cele cîștigate, adică estimarea cuvenită a pămînturilor, fînațelor, morilor, sau viilor după plac să le vîndă, dăruiască, schimbe, zălogească, să le testeze copiilor săi sau altui consîngean, sau să le lase cui va voi mai bine ; în sfîrșit, să dispună liber de ele după voia sa, menținîndu-se însă dreptul legal de perpetuitate (de stăpînire veșnică asupra lor) a domnilor pămîntești, subînțelegîndu-se aci că sarcinile vînzătorului sau testatorului legate de aceste bunuri, dacă ele nu sînt răscumpărate de domeniu, să treacă asupra cumpărătorului sau legatarului urmaș în posesiunea lor.

5) Spre a asigura pe coloni în ceea ce posedă, nici ei, nici urmașii lor să nu poată fi scoși sau tulburați din sesia colonicală sau din orice alte pămînturi ale lor fără o legală și suficientă cauză și fără cunoștința prealabilă a comitatului respectiv, ci să rămînă totdeauna în pace și netulburați în posesia lor și nici să nu fie strămutați fără voia lor dintr-un loc sau dintr-un comitat în altul.

6) Cît pentru cele necuprinse în aceste puncte, colonii să se țină de orînduielile în vigoare, pînă cînd prin întroducerea treptată a urbariului va urma o altă reglementare ; și dacă li s-ar întîmpla vreo supărare, comitatul să fie dator a le rîndui asistență fiscală și a pedepsei nedreptățile suferite.

Rînduind pentru coloni acestea și publicîndu-le, împăratul își exprimă speranța că și ei vor răspunde părintescului său cuget, și prin sîrguința lor, prin purtarea zeloasă a economiei lor rurale se vor strădui spre binele public, spre fericirea lor și a urmașilor lor [67].

---

[67] Mai multe exemplare în Bibl. Fil. Acad. Cluj, Arhiva istorică. În traducere românească după originalul latin la N. Densușianu, *Revoluțiunea lui Horia*, p. 495 — 497. Din versiunea românească cu chirilică se cunosc două forme, una în fotocopie la I. Lupaș, *op. cit.*, p. 330. Aceasta din urmă probabil traducere a Locotenenței din Buda pentru comitatele din Ungaria. Anexele 5 — 9.

Ordinul guvernului prin care e răspîndită patenta spre publicare poartă data de 10 septembrie. Guvernul o trimite în număr desigur mare de exemplare imprimate, atît în originalul ei latin, cît şi în versiunile ei, maghiară, germană şi română. Ea să fie publicată fără întîrziere, prin oameni cumpătaţi, potriviţi pentru asemenea lucru şi cunoscători ai legilor patriei, care să meargă la toate moşiile domneşti din comitat, să o publice drept, punct de punct domnilor pămînteşti, dregătorilor lor, precum şi supuşilor şi colonilor lor, declarîndu-le lămurit că dispoziţia preaînaltă privind libertatea personală a colonilor şi deci putinţa lor de liberă strămutare (*de personali Colonorum libertate, liberaque de hinc migrandi facultate sonantem*) nu-i scuteşte de supunerea şi obligaţiile datorate în sensul legilor domnului moşiei pe care locuiesc. Cît priveşte dispunerea de lucrurile mobile şi imobile, să declare de asemenea şi să bage în minte plebei că acestea trebuie înţelese în sensul legilor şi reglementării urbariale, menţinîndu-se dreptul de veci legal al domnilor pămînteşti (*salvo Dominorum Terrestrium legali jure perpetuitatis*). În consecinţă vînzările dăruirile, schimburile şi zălogirile pomenite în patentă trebuie să se facă nu pe ascuns, ci totdeauna cu preştiinţa domnului pămîntesc, căruia îi aparţine proprietatea moşiei şi căruia şi în virtutea patentei i se cuvine dreptul de răscumpărare. Să sfătuiască apoi pe coloni, potrivit punctului 6, ca pînă la reglementarea urbarială care va urma, să dea ascultarea datorată domnilor lor pămînteşti şi dregătorilor lor, să-şi poarte fără nici o împotrivire slujbele şi cele datorate în virtutea ordinelor în vigoare, să aştepte în linişte urbariul care le va reglementa prestaţiile. Dacă ar avea cumva vreun necaz şi nu li se va face dreptate de domnii lor pămînteşti, să recurgă la dregătorii comitatului spre a le da asistenţă fiscală şi a pedepsi injuria. Şi, în sfîrşit, să le comunice încrederea împăratului că la intenţia sa părintească vor răspunde cu sîrguinţă şi iscusinţă în economia lor. După publicare, în fiecare sat să rămînă un exemplar în latină şi altul în limba locului la mîna colonilor spre a se păstra la jude şi tot aşa unul în latină şi altul în limba locului la stăpîn [68].

Ordinul de publicare e în spiritul patentei şi rescriptului imperial, accentuînd însă mai ales ceea ce interesa pe domnii pămînteşti; dreptul lor de proprietate şi de a cere supuşilor ascultare şi îndeplinirea obligaţiilor lor iobăgeşti, de care libertatea de strămutare nu-i scuteşte. Trebuia încercată şi pe această cale o atenuare a dispoziţiilor patentei, mai ales a libertăţii de strămutare, dacă ea acum nu mai putea fi evitată.

Patenta însăşi, cum vedem, repetă dispoziţiile ordonanţei din 1783. Deosebirea e doar că principiile enunţate acolo aici sînt formulate mai larg, mai precis. Se reafirmă dreptul iobagului de a se căsători liber, de a învăţa meserii, de a dispune de avutul său, de a nu fi alungat din sesia sa, de a nu fi obligat la prestaţii peste cele prescrise de ordinele în vigoare, de a fi apărat de procuratorul fiscal în pricinile sale urbariale.

[68] Exemplarul din Bibl. Fil. Acad. Cluj, Arhiva istorică, col. *Ordonanţe imprimate*, 10 sept. 1785. Anexa 10.

Dar acum cu o deosebire esențială : în fruntea patentei apare desființarea, fără echivoc, a șerbiei, care în ordonanța din 1783 lipsea. Desființarea acum a șerbiei și în Transilvania și Ungaria e deci consecința răscoalei lui Horea. „Astfel de fructul sîngeroasei lupte de clasă a iobăgimii române a beneficiat întreaga iobăgime din Ungaria și Transilvania" [69].

Comparînd textul cu cel al patentei date pentru Boemia etc., vedem că principiile sînt aceleași. Deosebirile sînt numai de distribuire, de formulare, de precizare, de adaptare la instituțiile și legile Ungariei și Transilvaniei. Ridicarea șerbiei și în una și în cealaltă se exprimă prin redarea dreptului de strămutare. Adaosul care elimină procesele de revendicare a libertății nu face decît să precizeze concesia. E mai larg și mai bine precizat punctul care oprește luarea supusului cu sila în slujbă de curte, trimițînd părțile la liberă tocmeală. Lipsește din patenta de aici dispoziția privind slujba de curte a orfanilor. În schimb, punctul privind dreptul iobagului de a învăța arte și meserii adaugă și studiile și științele.

Dar o deosebire esențială între cele două patente e că aceasta nu mai este însoțită de un al doilea text care să precizeze drepturile iobagului asupra pămîntului său. Dispozițiile privind acest drept în patenta de aici sînt incluse ca două puncte deosebite, 4 și 5, și sub o altă formulare.

Dar pentru a vedea mai bine ce inovații aduce patenta, să analizăm puțin textul însuși. Să începem cu punctul ei esențial.

Dreptul de liberă strămutare, iobagul din Ungaria și Transilvania l-a pierdut în 1514. Legiuirile Transilvaniei n-au mai revenit asupra legării de glie. Ale Ungariei însă da [70]. Art. 26 de lege din 1547, pe care-l indica împăratul ca temei al dreptului de strămutare în instrucțiile sale, revenea categoric asupra lui ; l-a îmbrăcat chiar în limbajul penitenței. Mînia lui Dumnezeu — glăsuiește textul — pedepsește un popor pentru păcatele sale. În anii din urmă nimic n-a dăunat mai mult Ungariei ca oprimarea colonilor (*oppressio colonorum*) al căror strigăt se ridică fără încetare spre fața lui Dumnezeu. „Ca să îndepărteze mînia lucrătorului celui prea înalt al tuturor lucrurilor și ca să-i întoarcă îndurarea spre această țară atît de încercată", și ca să răspundă și îndemnului regal, dieta hotărăște ca libertatea sărmanilor coloni supuși (*libertas subditorum miserorum colonorum*), care în anii de mai înainte din orice motiv li s-a luat, să li se dea înapoi, cei care nu mai vor să trăiască sub stăpînirea vreunui domn sau nobil (poate mai aspru, mai crud, *durioris fortassis, et severioris*) să aibă voie să se mute altundeva. Iar articolele următoare stabileau condițiile strămutării [71]. Aceste condiții însă sînt cele în care iobagul se poate strămuta de sub un stăpîn sub altul, sau mai bine condițiile în care stăpînul poate beneficia de dreptul de strămutare a iobagului. Trimiterea se făcea la legislația obișnuită, practicată secole de-a rîndul, menită să asigure stăpînului libertatea de a achiziționa iobagi [72].

---

[69] F. Eckhart, *op. cit.*, p. 115.

[70] Cf. D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, I, București, 1967, p. 430 — 438.

[71] *Corpus Juris Hungarici*, II, p. 202—209.

[72] Vezi D. Prodan, *op. cit.*, p. 130 — 144, 430 — 440.

Această posibilitate de strămutare de sub un stăpîn sub altul o deschidea în primul rînd şi textul patentei. Textul nu vine însă cu asemenea îngrădire ; libera strămutare nu impune strămutarea sub alt stăpîn. Punctul 2 îi asigura doar colonului în plus şi dreptul la şcoală, la meserii şi de a le exercita oriunde. Ceea ce înseamnă că el putea să se mute oriunde, în orice condiţii. Iobagul care s-a achitat de îndatoririle sale şi putea pleca, se putea îndrepta şi spre vreo industrie, spre carte, spre profesiuni libere, se putea îndrepta spre oraş, putea intra în bresle, se putea înrola la oaste. Cu un cuvînt se putea şi elibera cu totul de iobăgie. În Boemia, Moravia, în ţările ereditare ale imperiului, libertatea de strămutare, deschiderea drumului spre proprietate, spre eliberare, viza cu deosebire această din urmă posibilitate. Ea urma să favorizeze dezvoltarea noii economii, să deschidă o mare sursă de braţe de muncă libere pentru dezvoltarea manufacturilor, industriilor. Acolo patenta a şi avut importante consecinţe în acest sens.

În Transilvania consecinţele ei în acest sens nu puteau fi decît mult mai reduse. Doar mineritul putea deschide posibilităţi mai mari de plasare a braţelor de lucru libere. Dar şi în minerit continuă încă producţia mai mult cu minerul de breaslă, privilegiat în sens medieval, cu supuşii domeniilor miniere obligaţi la muncă cu salarii impuse, decît cu munca liberă salariată. Se practică şi aceasta acum larg pe domeniile miniere, mai ales în muncile de specialitate, parţial chiar în cele auxiliare, dar în proporţii pe o scară departe de a putea solicita o eliberare masivă. Manufacturile sînt prea puţine, mici şi destul de obişnuit senioriale, lucrînd încă cu supuşii proprii ai domeniilor în condiţii feudale. Sînt prea puţine şi manufacturile orăşeneşti, care dealtfel îşi puteau acoperi nevoile reduse de braţe de muncă înainte de toate din oraş. Artele, meseriile nu puteau fi decît debuşeuri restrînse şi în vechile condiţii de muncă ale privilegiului, restricţiilor, opreliştilor corporatiste medievale. Aparatul de stat, în statul nou e mereu în creştere, dar posibilităţile lui de absorbire sînt mici raportate la întregul ansamblu social. Şi pentru deservirea lui erau disponibili înainte de toate locuitorii oraşelor, categoriile libere. Ba aparatul cameral, financiar e încadrat mai ales cu funcţionari austrieci. Sînt restrînse încă şi posibilităţile sau nevoile liber profesioniste, intelectuale. Cadrele ofiţereşti ale armatei se recrutează obişnuit din nobilime, ba cei mai mulţi vin din ţările ereditare ale imperiului, în regimentele de graniţă în număr covîrşitor iar masa armatei de linie e temporară, obişnuit nu eliberează decît temporar din raporturile feudale.

Libertatea de strămutare reintrodusă după aproape trei secole, practic scădea în importanţă şi prin condiţiile în care se reintroducea, şi prin evoluţia care s-a produs între timp în sarcinile iobăgeşti şi în regimul pămîntului : Sarcinile iobăgeşti în genere s-au nivelat, e mai greu acum de găsit condiţii „mai bune". Pămîntul, cu creşterea populaţiei, a scăzut în evoluţia sa, s-a individualizat, s-a îmbunătăţit, supusul acum e incomparabil mai strîns legat de el, mai puţin dispus să-l părăsească. Faţă de ispita de a-şi schimba stăpînul abuziv, cu un altul, devine mai importantă acum pentru el asigurarea în pămîntul său. Ne apar mult mai scăzute acum

și listele iobagilor fugiți, sesiilor pustii. De pildă, conscripția urbarială din toamna anului 1785, în 94 de sate ale comitatului Turda nu mai înregistrează după totalizarea noastră, decît 362 sesii pustii la 6 513 unități iobăgești prezente. După valul de „migrație" stîrnit de răscoală, de teama sancțiunilor, răzbunărilor care i-au urmat, stîrnit de descătușarea adusă de patentă, e preferată iarăși stabilitatea. Crește în importanță interzicerea alungării iobagului din sesia sa fără motiv legal, din punctul 5.

Patenta putea avea consecințe importante în sensul eliberării pentru iobăgimea română, care constituia majoritatea covîrșitoare a iobăgimii și era supusă celor mai multe îngrădiri. Dar aceasta numai cît timp au putut rămîne în vigoare și celelalte reforme iozefine, care deschideau și românilor aceleași posibilități ca și celorlalte națiuni, națiunilor politice. Altfel orașele, meseriile și breslele lor pentru ei rămîneau în genere închise, căile funcțiilor de stat înguste, greu practicabile. Le ținea calea sistemul constituțional al țării, situația lor de excluși din rîndul națiunilor politice, de „tolerați", le-o îngustau legile care rezervau funcțiile de stat nobilimii, cetățenilor țării, religiilor recepte. Ca numai „tolerată", națiunii române i se închidea cu deosebire calea funcțiilor înalte. În condițiile economice și politice ale națiunii i se îngustau considerabil și căile culturii. Pentru iobăgimea română școala proprie în genere lipsea, înființarea ei era dificilă, întreținerea ei costisitoare, școala străină prea costisitoare.

E de înțeles de ce aici desființarea șerbiei, libertatea de strămutare a iobagului va avea consecințe în chip covîrșitor în sensul schimbării stăpînului și mai puțin al eliberării de iobăgie, de ce orînduielile și legiuirile înseși se vor ocupa mai mult de acest sens al ei. Textul însuși vizează astfel prea puțin posibilitatea eliberării de iobăgie, vizează mai mult libertatea personală. Același sens îl are și schimbarea numelui de iobag cu cel de colon. În raport cu numele de iobag care crede că numește pe iobagul șerb, patenta vrea să impună pe cel de colon, care să numească pe iobagul de liberă strămutare. Doar în acest sens putea să aibă vreo importanță schimbarea de nume. Căci în fond supusul în limbajul și al stăpînului și al iobagului s-a numit totdeauna *iobag*, în toate fazele supunerii, și a liberei migrațiuni și a legării de glie, doar în numirea lui oficială se produc schimbări. Inițial iobagul designa pe omul liber în raport cu robul, designa chiar pe nobili ca supuși ai regelui. Dispărînd treptat robul și luîndu-i locul iobagul, acesta oficial a fost identificat nu cu servul (*servus*), ci cu colonul. Cu introducerea șerbiei textele oficiale generalizează în loc de numele de *iobagio*, *villanus*, *rusticus*, pe cel de *colonus* pentru a designa o schimbare calitativă în evoluția iobăgiei. Numire care e uzuală mereu în textele latine și în secolul al XVII-lea, în limba stăpînului și a iobagului însă supusul e continuat desigur să se numească iobag. Trecîndu-se de la textele latine la cele maghiare se va generaliza din nou și oficial numele popular de iobag pentru iobagul acum legat de glie, care va trece și în textele latine sub forma *jobbagio*. Ca acum, noua schimbare calitativă cerînd un nou nume, să se revină la *colon* pentru a designa pe un iobag liber de șerbie. Popular însă desigur va dăinui mai departe numele tradițional de iobag, cel de colon fiind de circulație oficială,

pus în gura iobagului de scripte. Versiunile patentei și ele traduc pe *colonus*, cea germană cu *Unterthan*, cea maghiară cu *paraszt*, cea românească cu *slujbaș*. Popular în nici una din limbi nu se va adopta numele de colon. Colonul din o a doua versiune românească a patentei [73] nu e decît o transpunere mecanică a traducătorului.

Prin libera strămutare se elimina și deosebirea juridică între iobag și jeler, în patentă numele jelerului (*inquilinus*) nici nu mai apare. Nici nu mai era motiv să apară. Dar practic nici el nu se va elimina. Se va menține pentru categoriile inferioare ale iobăgimii fără sesie sau cu subdiviziuni prea mici. Dimpotrivă, va crește mereu numeric, în virtutea procesului de dezvoltare social-economică.

Libertatea personală a iobagului tinde să o asigure și punctul al 3-lea care oprește silirea iobagului sau a familiei sale la servicii de curte, acestea trebuind să fie consimțite și plătite prin liberă învoială între supus și stăpîn.

Dar față de patenta pentru țările ereditare, cea de aici se deosebește esențial, cum am spus, în punctul referitor la dreptul iobagului de a dispune de avutul său. Punctul 4 care-l cuprinde e formulat întru totul în spriritul legilor, mai precis a Tripartitului. Reforma aci e respectarea principiilor acestuia. Articolele 29 și 30 din partea a III-a a Tripartitului la care trimiteau instrucțiile pentru formularea dreptului iobagului de a dispune de avutul său, afirmă dreptul iobagului (*rusticus*) de a-și împărți între moștenitorii legali sau de a-și testa bunurile mobile sau imobile, de moștenire (*avitae aut paternae*) sau de achiziție, dreptul de moștenire a soției iobagului. Dar cuprind și restricțiile principiale, inclusiv celebra frază care-i anula dreptul de proprietate a pămîntului. După articolul 30, iobagul fără urmași poate să-și testeze liber averea mobilă, „eredităţile" sale însă dacă sînt „avitice" revin întrutotul domnului pămîntesc [74]. Dacă sînt de achiziție, se împart în două, una revenind domnului pămîntesc, cealaltă celui căruia i-a lăsat-o prin testament. Iar dacă a murit fără testament, toate bunurile sale, atît cele mobile cît și cele imobile, revin domnului pămîntesc, care e dator să se îngrijească mai întîi de nevoile funerare ale răposatului, apoi să-i satisfacă toți creditorii, să-i plătească datoriile, ceea ce rămîne din bunuri putînd să ia pentru sine. Dacă moștenitorul legitim e minor și n-a împlinit 12 ani, iobagul poate nu numai să-i testeze partea, dar și să-i lase în loc alt moștenitor pentru cazul că ar muri înainte de vîrsta de 12 ani. Articolul concede însă, că așa cum și condiția colonilor (*colonorum*) e de mai multe feluri, și obiceiul dreptului (*consuetudo juris*) e de mai multe și trebuie ținut după uzul vechi al locului. Prin aceasta însă nu trebuie să se înțeleagă că „ereditatea" lăsată sau vîndută de iobag (*rusticus*) cuiva ar putea fi înstrăinată cu drept ereditar de domnul pămîntesc, căci iobagul (*rusticus*), în pămînturile domnului său, în afară de plata și răsplata muncii sale nu are nici un drept de veci, ci proprietatea întregului pămînt îl privește și îi aparține domnului pămîntesc. Prin astfel de lăsare sau vînzare, colonul (*colonus*) nu poate lăsa sau vinde

[73] I. Lupaș, *op. cit.*, p. 330.

[74] „Haereditates, tamen si avitae fuerint; omnino in dominum terrestrem devolvuntur".

decît plata şi răsplata muncii sale, adică „estimaţia" cuvenită a pămîntului, fînaţului, morii sau a viei, „perpetuitatea" rămînîndu-i totdeauna domnului pămîntesc, care poate să le reia la sine cînd vrea, pămînturile, fînaţele şi morile după „estimaţia comună", viile după valoarea lor cuvenită [75].

Instrucţiile trimiteau deci la textul care privea pe iobag de proprietatea pămîntului, atribuind-o aceasta întreagă domnului pămîntesc. Dreptul iobagului de a testa sau a vinde se reduce la bunurile sale mobile sau imobile de achiziţie şi la folosinţa „eredităţilor" sale, a pămîntului, fînaţului, morii, viei, pe care stăpînul, dacă iobagul le înstrăinează, cu estimaţia cuvenită, poate să le răscumpere cînd vrea. Iobagul îşi are deci şi el „ereditatea" sa, în spiritul paragrafului ultim poate să dispună şi de ea în cadrul dreptului suprapus de proprietate al stăpînului. Dispunînd de pămînturile sale, de achiziţie sau ereditare, în virtutea drepturilor sale şi a obiceiurilor, în nici un caz însă nu poate să le înstrăineze de moşia domnului său. De fapt, acesta e rostul fundamental al articolului : pămîntul cu sarcinile sale să rămînă în orice împrejurare şi la orice tranzacţie în cadrul şi în componenţa domeniului. În acest cadru bunurile au circulat copios, în virtutea dreptului obişnuielnic, şi sub regimul şerbiei. S-au practicat între supuşi tranzacţii, schimburi, zălogiri, vînzări de pămînturi ca şi între nobili.

În tot cazul, în privinţa dreptului de proprietate al iobagului patenta a menţinut principiul formulat pentru regimul şerbiei, nefăcînd nici un pas înainte. Se revine doar la „legalitate". Ceea ce e socotit acum o îmbunătăţire, căci şi faţă de Tripartitum se abuza, depăşindu-l. Regimul pămîntului, neschimbat, afecta şi libertatea personală decretată, o reducea în posibilităţile sale. Acest regim al pămîntului, nereglementarea, nedefinirea sesiei scădeau şi operativitatea punctului 5.

Dreptul iobagului de a se căsători liber, fără să fie nevoie de consimţămîntul stăpînului său era mai mult o transpunere a preceptului din principiile de desfiinţare a şerbiei în ţările ereditare ale imperiului sau pentru a preveni abuzurile, căci instituţional căsătoria iobagului aici n-a fost îngrădită de vreun drept seniorial, n-a fost grevată de *formariage* sau de vreo altă obligaţie. Atît doar că prin căsătorie nu puteau fi înstrăinate bunurile imobile de moşia stăpînului sau sustraşi copiii iobagului, viitori iobagi, de sub stăpînirea lui.

Dreptul iobagului de a învăţa meserii sau carte era prevăzut uneori şi în legiuirile de pînă aci, erau prevăzute şi pedepse pentru oprirea lui de la

---

[75] „Per hoc tamen non est intelligendum, ut haereditas per rusticum cuipiam legata, vel vendita, jure perpetuo a domino terrestri alienari possit ; nam rusticus praeter laboris mercedem, et praemium, in terris domini sui, quantum ad perpetuitatem, nihil juris habet, sed totius terrae proprietas, ad dominum terrestrem spectat, et pertinet.

Per hujusmodi igitur legationem, aut venditionem colonus nonnisi laboris sui mercedem, et praemium, condignam scilicet aestimationem terrae, prati, molendini, vel vineae, cuipiam legare, vel vendere potest, perpetuitate domino terrestri salva semper remanente. Qui dum voluerit terras, prata, et molendina, secundum aestimationem communem ; vineas vero, juxta condignum earum valorem ad se recipiendi habet facultatem". *Corpus Juris Hungarici, Werböczy István hármaskönyve*, Budapesta, 1897, p. 414.

școală. Dar în condițiile șerbiei era greu de călcat voia stăpînului. Acesta, în loc de învoire pentru îndreptarea fiului iobagului spre meseriile sau profesiunile libere, îl învoiește pentru meserie sau îl pregătește meseriaș pentru nevoile sale. Libertatea de a învăța meserii sau carte, decretată acum, deschidea totuși noi perspective de eliberare din iobăgia însăși, chiar și limitată cum era.

Iobagul luat în serviciul curții era tocmit, plătit și pînă aci. Dar în raporturile șerbiei se putea firește, abuza, stăpînul își putea sili iobagul, îl putea plăti arbitrar. Legiuirile nu interveneau categoric în favoarea lui. Acum interdicția se definea ca un drept al lui, în refuzul lui supusul se putea întemeia pe o prescripție legală.

Limitele reduc, dar nu anulează importanța deosebită a patentei. Libertatea personală, libertatea de strămutare, cu toate reducerile ei, era o dezlegare din cătușele șerbiei, un pas înainte spre eliberare, însăși libertatea posibilă în raporturile feudale. Libertățile, interdicțiile decretate stabileau drepturile iobagului, îi sporeau armele de apărare. Stabilirea legală a drepturilor sale îi servea terenul solid al apărării împotriva abuzurilor și îngrădeau pe stăpîn în arbitrarul său. Chiar dacă libertatea de strămutare s-ar fi redus numai la posibilitatea iobagului de a-și schimba stăpînul, teama că iobagul nemulțumit ar putea să-l părăsească, sfătuia pe stăpîn la mai multă moderație în impunerea sarcinilor sau practicarea abuzurilor sale.

Libertățile decretate influențau însuși regimul pămîntului. Chiar menținut în marginile principiilor Tripartitului, supusul era în cîștig. Pămîntul crescuse în valoare, individualizarea dădea o mai mare importanță posibilității iobagului de a dispune de el. În schimb stăpînul e îngrădit, redus în posibilitățile sale de a-l acapara, de a-l deposeda pe iobag, de a-i lua pămîntul defrișat, abuziv, și fără despăgubire, cum era tot mai des ispitit să o facă pe măsură ce-și sporea pămîntul propriu de cultură. Iar buna asigurare a iobagului în sesia sa, nu numai îl apăra mai bine de deposedare arbitrară, dar îi dadea o mai mare stabilitate în ea, îl apropia mai mult de proprietatea ei.

Dar patenta își mai avea și importanța ei morală. Ea întărea pe iobag în conștiința drepturilor sale, îi sporea curajul luptei. Apărută în urma răzvrătirii lui, îl întărea în conștiința că lupta lui nu e zadarnică. Libera strămutare, libera voință, libera dispunere de persoana și de bunurile sale, era un stimul pentru iobag spre libertatea însăși, pe care a revendicat-o în răzvrătirea sa și al cărei nume circula tot mai insistent în spiritul de înnoire al vremii sale. „Libertatea" nou cîștigată dacă nu se respecta, în vederile lui era iarăși numai un abuz al nobilimii.

În ansamblul ei patenta e un important pas înainte, un semn sigur că destrămarea raporturilor feudale a început.

Ce au putut înțelege din textul ei țăranii, cărora li s-a publicat și explicat în limba lor? Ce au putut înțelege din textul ei românesc, cum vor fi explicat preoții încredințați cu aceasta textul în traducerea lui literală, mai curînd complicată decît simplificată? Mai ales din textul versiunii guvernului Transilvaniei (Cel al versiunii pentru Ungaria e mai inteligibil).

N-aveau, desigur, să înțeleagă mare lucru din motivarea teoretică a reformei din preambulul patentei. Era de înțeles „părințesca purtare de grije", „toată silința", pe care împăratul a „întorsu-o" spre „fericirea supușilor împărăției" sale, dar mai puțin de înțeles modalitatea realizării acestei fericiri într-un asemenea limbaj : „Fiind dară că spre ajungerea sfîrșitului acestuia am socotit că mult foarte ar aduce mai buna chiverniseală agonisiturii cei din afară, și îndemnul spre mai mare silință, iară aceastea nu almintrinea s-ar putea dobîndi, fără dacă slobozăniea feații, care din fire fieștecăruia om i se cuvine, și după statul cel de obște trebuie a să îngădui, încîtu-i pentru slujbași peste tot să se hotărască, și averile sale, încît după leage lor să cuvin nepriciuite, și statornice să să facă". Greu și de explicat de către un preot adesea nu mult mai ridicat decît ascultătorul său. Dar în preambul reformatorul își motiva reforma pentru sine, în termenii gîndului său.

În punctele patentei textul era mai ușor de înțeles, chiar dacă traducerea are ductul străin al originalului. Era mai ușor de înțeles punctele 2 și 3 privind dreptul iobagului „a să deprinde la carte și la învățătură, a învăța meșteșuguri", sau hotărîrea ca „la slujba curții domnească să nu poată fi silit, în voia lui stînd să primească asemenea slujbă, tocmindu-se cu domnul său". Nu era greu de înțeles punctul 5, care asigura pe iobagi în sesia lor și oprea alungarea lor fără motiv legal sau strămutarea lor cu sila dintr-un loc în altul : „ei (slujbașii) sau acar care a lor rămășiță, nici din ocina sa, nici din acar ce locuri, care le țin, fără de cuvioasă și destulă ocă, și fără de știrea și cunoștința varmeghii să nu să poată scoate, nice să să izgonească ... nice cu sila dintr-un loc într-altul sau dintr-o varmeghie într-alta să nu să strămute". S-a înțeles, desigur, și promisiunea urbariului din punctul 6, și obligația de a ține rînduielile dinainte pînă atunci.

Erau mai greu de înțeles subtilitățile privind dreptul supusului de a dispune de bunurile sale, respectiv dreptul suprapus de proprietate al stăpînului, cum iobagul „poate precum îi va fi voia averile cele mișcătoare, și cîștigurile sale, adecă prețul care i să cuvine a pămînturilor, a rîturilor, a morilor, sau a viilor, a-l vinde, a-l cinsti" etc. „rămîind în sus nemișcat ioușul uricaș Domnilor pămîntului, însă așa aceasta aicea înțălegîndu-să, ca greutățile care razămă în vînzătoriul, sau în cela ce le liagă cuiva în cîtu-i pentru fundușurile aceastea, care cumva despre partea Domniască nu s-ar răscumpăra, să atîrne, și să pogoare în cumpărătoriul, sau în cela la a căruia mînă vor veni". În asemenea limbaj exprimat, dreptul de proprietate al stăpînului avea, fără îndoială, nevoie de explicații !

Nu-i putea fi deplin clar iobagului nici textul desființării șerbiei, ce anume se „strică", ce deosebire poate fi între iobag și colon. Traducerea am văzut, nici nu folosește termenul, îl traduce cu „slujbaș". Colonul apare doar în a doua versiune românească, dar iobagului îi era desigur străin.

Din textul final iobagii mai mult puteau bănui decît înțelege ce așteaptă împăratul de la ei în schimbul hotărîrilor sale : „milostivește nădăjduim, că și ei vor răspunde părințăscului nostru cuget, și cu strădania sa, și deprinderea cu tot adinsul agonisitura, peantru binele cele de obște, și fericirea sa, și a rămășițelor sale din toată putearea lor înainte a o urni să vor sili".

Iobagul a reţinut însă desigur expresiile : slobozenie, mutare slobodă, e volnic, şi fără slobozenia domnului său, să se căsătorească, să înveţe carte, meserii, nu poate fi silit la slujbe de curte, nu poate fi izgonit din ocina sa fără motiv legal, nu poate fi strămutat cu sila dintr-un loc în altul. Le-a înţeles desigur în sensul propriilor aspiraţii. Era ispitit să înţeleagă că s-a stricat iobăgia însăşi. De pildă, în răspunsurile satelor Gurghiului cu prilejul conscripţiei urbariale din toamna anului 1785, textul sinuos, complicat al punctului întîi : „Iuobăjia, încît era până acuma veacinică detorie, şi aşa de pămînt legat ca să nu să mai poată muta iuobajul într-alt loc, de aicea înainte cu totul o stricăm, şi nici voim, ca acest nume de Iuobaj mai mult într-această înţăleagere să să ţie, şi aşa dară pe toţi şi pe fieşte care slujbaşi, fie acar de ce niam, sau de ce relighie, de aicea înainte despre feaţele lor oameni cu mutare slobodă îi numim, şi ca pre unii ca aceia pretutindenea a-i avea, şi a-i socoti poruncim" ... s-au simplificat. La întrebarea dacă sînt iobagi „uricaşi" sau ba, răspund : „Ne ştim iobagi uricaşi, dar acum de cîteva săptămîni ne-a făcut înălţatul împărat oameni slobozi". „Oameni cu mutare slobodă" din textul patentei s-au simplificat în „oameni slobozi" în limbajul ţăranilor.

În urma publicării patentei un val puternic de „migraţie" se stîrneşte. Chiar dacă nu găsea un loc mai bun, iobagul strîmtorat putea să se apere măcar în acest fel de răzbunarea stăpînului său după înfrîngerea răscoalei. Sau foloseşte prilejul pentru o plecare de mult timp pîndită. Libertatea strămutării îi oferă un nou mijloc de luptă, de care înţelege să se folosească, frînînd zelul stăpînului său. Valul de migraţie se stîrneşte şi mai mult în afara teatrului răscoalei, căci înlăuntrul lui unităţile militare instalate aveau mijloace să o descurajeze. Se propagă în masă credinţa că nu trebuie să mai facă robotă, că pămînturile sînt acum deplin ale lor, încetînd orice drept al domnului pămîntesc. Mulţi au încetat munca, şi-au părăsit locul, s-au ridicat împotriva stăpînilor. Au bătut dregători domneşti, au păscut cu vitele în semănăturile domneşti, au prădat moşiile domneşti fără să întîmpine vreo împotrivire.

Mărturii ale revirimentului trezit de patentă în iobăgime se pot cita nenumărate. Să reţinem aici doar cîteva.

A ieşit tipărită patenta de desfiinţare a iobăgiei în sensul ştergerii numelui de iobag — scrie la 25 septembrie din Gorneşti Ladislau Málnási contelui Iosif Teleki. Rînduielile împăratului sînt bune şi corespunzătoare naturii, numai de le-ar înţelege şi urma şi ţărănimea aşa, măcar pînă la introducerea urbariului, nu cumva să abuzeze de ele, să nască ele mişcări neplăcute în mintea ei necoaptă. Aşa aude că domnii sînt peste măsură de amărîţi [76]. Baronul Simion Kemény, comitele suprem al Albei, acum după publicarea patentei se teme şi mai mult să se întoarcă la reşedinţa sa din Galda [77].

[76] Bibl. Fil. Acad. Cluj, Arhiva istorică, Corespondenţa Teleki.

[77] Scrisoare către guvernator din 15 oct. 1785, „Archiv des Vereines", XXXI (1903), p. 864.

Același Málnási scrie aceluiași conte Teleki, că a primit scrisoarea din Țelna. Acolo iobagii nu vreau să facă slujbă, nu mult iau în seamă coercițiile dregătorilor comitatului, spun că ei au fost declarați oameni liberi, iar slujba cu sila nu se potrivește cu libertatea. Binecuvîntează fără încetare pe Horea, cîntă peste tot litanii despre el și în cinstea lui, susținînd ca sigur că el a exoperat libertatea lor de acum. În scrisoarea dinainte a relatat doar despre îndărătnicia iobagilor sași din Beșa și din Criș, și a celor din Recea. Dar a auzit pe urmă că și în comitatul Odorhei, ba și într-o parte a comitatului Tîrnava se poartă cu îndărătnicie asemănătoare ... Nu spun că nu slujesc, dar răspund cu felurite scuze, unul că și-a pierdut boii și trebuie să-i caute, altul că vrea să se ducă la moară, altul că n-a semănat încă, altul că trebuie să meargă în pădure, altul că n-are bucate îmblătite. În Șoroștin s-a publicat patenta după buna sa rînduială, dar țărănimea nu-i dă crezare [78].

Într-o altă scrisoare, dată din Ighiu, 30 octombrie, îi relatează contelui Teleki între altele că șpanii sași amăgesc țărănimea și o țin cu încurajări fără temei, din ceea ce a urmat că românii spun: „Iată sașii spun drept, dar ungurii pentru folosul lor explică altfel poruncile împărătești". Și în Gornești iobăgimea a început să se îndărătnicească și așa va fi, fără îndoială, și în alte părți pînă cînd nu se va introduce urbariul [79].

Mihail Gyitrai, inspectorul moșiilor Teleki, scrie la 1 decembrie din Ighiu. S-a publicat și aici, și în Țelna, și în Șard patenta de eliberare a iobăgimii, s-a trecut și peste conscripția urbarială. Acum românii preamăresc pe Horea și spun că el a făcut eliberarea și că libertatea e așa ca să nu facă nici slujbă, dar o strică domnii din Sibiu. Ba se șoptesc ca la cules din nou să se ridice [80].

În Gurghiu țăranii au atacat pe provizorul baronului Ioan Bornemisza, l-au bătut și l-au prădat. La Sibiu îndeobște se știe că după publicarea patentei domnii pămîntești au rămas fără slujitorime. Printre alții, baronul Simion Kemény a pierdut 22, contele Sigismund Thorotzkai 15 [81].

Contele Nicolae Miko scrie din Chileni (Trei Scaune) guvernatorului la 9 noiembrie că după publicarea patentei de liberă strămutare, și în acest comitat, ca și în altele, colonii au izbucnit în îndărătnicii atît împotriva domnilor pămîntești, cît și împotriva dregătorilor comitatului. A trebuit să iasă la fața locului, să le lămurească buna intenție mai mult părintească decît regească a maiestății sale [82].

În comitatul Bihor în mai multe de patruzeci de sate se semnalează mișcări. Circulă credința că după noile orînduieli de acum nu mai e deosebire între nobil și iobag. În acest sens explică patenta mai ales preoții. Trebuie să se trimită armată. Sînt frecvente acum mișcările și în Banat,

[78] Sibiu 22 oct. 1785, Bibl. Fil. Acad. Cluj, Arhiva istorică, Corespondența Teleki.
[79] *Ibidem*.
[80] *Ibidem*,
[81] Secretarul gubernial Ștefan Koszta către guvernator, Sibiu, 2 nov. 1785, „Archiv des Vereines", XXXI (1903), p. 876.
[82] *Ibidem*, p. 884.

unde noii domni pămînteşti se grăbesc să profite de domeniile nou achiziţionate. În Transilvania mişcările iau proporţii alarmante în comitatul Tîrnavei, în scaunul Odorheiului. Interpretînd patenta în sensul propriilor năzuinţe, iobagii încep să nu-şi mai facă slujbele. În scaunul Odorhei au stabilit chiar pedeapsă pentru cei care ar mai face robotă, ba au spus că împăratul pedepseşte cu moartea pe cel care lucrează pentru domni [83]. În comitatul Tîrnava nu numai iobagii români, în satele Laslea Mare, Ţicmandru, Boiu Mare, Boiu Mic, Fîntînele, Bachnea, şi iobagii saşi, unguri refuză să mai slujească domnului lor, contele Bánffy. Fură prinşi cîţiva agitatori, dar la ameninţările poporului trebui să fie eliberaţi. Comisarul trimis nu ajunse nici el la mai mult, iar armata întîrzia.

La 9/20 noiembrie şi episcopul Nichitici îşi dojenea preoţii pentru tălmăcirea abuzivă a patentei în sensul că iobagii nu vor mai avea de făcut slujbe iobăgeşti. Primind de la guvern „un milostiv intimat" cu data de 18 noiembrie, prin care îi aduce la cunoştinţă relatarea comitatului Alba din 16 noiembrie că „popii, mai vîrtos cei româneşti, înaintea norodului loruşi încredinţat fac strîmbe şi nedrepte tîlcuiri la milostivele porunci împărăteşti date prin (pentru) slobodă mutarea locuitorilor", precum că de acolo ar urma „ca slujbe să nu mai facă", ceea ce a făcut norodul să nu asculte nici de comitat, care se silea să-l aducă „la întreaga buna înţelegere şi îndreptare". Porunceşte astfel tuturor preoţilor „ca să nu îndrăznească înaintea înaltelor rînduieli ceva a cerca, nici a face, nici a tîlcui rău sau strîmb, nici a schimosi de la adevărata lor înţelegere, căci unii ca aceia cu pedeapsă neiertat se vor pedepsi", aşa cum a fost pedepsit anul trecut preotul Ioan din Micăsasa care n-a ascultat sfatul său, pentru ceea ce a căzut la prinsoare şi judecat se va despopi la 13(24) noiembrie „şi mirean va rămînea spre împlinirea rînduitei lui pedepse" [84].

Să reţinem imaginea generală a stărilor de spirit după publicarea patentei, văzută de preotul reformat din Turda, Ioan Gyöngyösi. Mai întîi la 24 octombrie. Eliberarea iobăgimii — scrie el — pînă acum a avut efectul că pe multe locuri, şi aici la cîmpie nu numai la munte, nu mai vreau să slujească nicidecît. Vorbesc deschis că ei nu se mulţumesc numai cu asta, doresc pămînt proprietate fără slujbă. Ştiu, ba întăresc că Horea e şi azi la Viena în mare dregătorie şi astea el le face. În Bonţida nici iobagii unguri n-au vrut să slujească. Românii din munţi nici acum nu fac altceva decît se îndeamnă unii pe alţii, se pregătesc [85].

Sau o altă imagine dată de el la 23 noiembrie. „Iobagii (sau poate să-i numim domni) în mare parte a ţării nu vreau cu nici un chip să slujească, abuzînd de porunca împăratului care spune că pînă cînd ţine conscripţia urbarială şi se va hotărî apoi slujba, excelenţele lor să slujească după uzul vechi". Nici iobagii fiscali, mai ales cei ce ţin de domeniul Zlatnei, nu slujesc nici decît. Aşa e în toate comitatele, pe Criş şi pe locurile

[83] F. Eckhart. *op. cit.*, p. 116.
[84] Ilarion Puşcariu, *Documente pentru limbă şi istorie*, II, Sibiu, 1897, p. 314.
[85] „Hazánk", VII (1887), p. 267.

mişcării trecute nicăieri nu slujesc de loc. Pe unele locuri, pe unde dregătorii provinciali au fost mai curajoşi şi ofiţerii le-au fost favorabili, au adus ţărănimea cu puterea la ordine. Din sus de Tîrgu Mureş, satul Dedrad (sat în mare majoritate săsesc) nevrînd să slujească, Tabla a trimis pe vicecomite, cu care s-a dus şi căpitanul comandant de acolo cu 12 soldaţi şi strîmtorîndu-i la ieşirea din biserică, sub ameninţări şi focuri de armă, au extrădat pe corifei, care apoi au fost duşi prinşi. Ţărănimea e tratată cu vorbe frumoase, dar cu cît mai frumoase vorbe va fi tratată, cu atît va fi mai cutezătoare. În zadar se ocoleşte vărsarea de sînge ţărănesc, pînă cînd nu se varsă din belşug, liniştea în veci nu se va restabili. Nobilii din comitatul Hunedoarei aşteaptă cu nerăbdare ca românii să pornească ceva, ba fac şi rugăciuni lui Dumnezeu să le înăsprească inima şi să se ridice, ca după poruncă să poată tăbărî asupra lor şi să-i poată tăia [86].

Din vederile Cancelariei nu lipseşte nici insinuarea că chiar concesiile împăratului au aţîţat pe iobagi, care acum sînt „în situaţie mai bună decît ţăranii ţărilor ereditare". Trebuie prevenite tulburările ca să nu se întîmple iarăşi lucruri ca cele din iarna trecută — opinează ea. Împăratul să dea o altă patentă în care să reprobe răstălmăcirea intenţiei sale, să declare că nu vrea să despoaie nobilimea de drepturile sale şi să dezlege pe iobagi de îndatoririle lor. Noua patentă să se publice în prezenţa armatei, la nevoie rebelii să fie prinşi, aţîţătorii bătuţi în faţa celorlalţi şi puşi în fiare. Se aflară şi în Consiliul de stat părtinitori ai emiterii unei noi patente, ai pedepsirii exemplare a celor vinovaţi, dar aceasta să se extindă şi asupra autorităţilor care fac exces de severitate [87].

Împăratul, contrariat, izbucneşte în reproşuri. Dacă cu publicare de noi patente vreau numai să întărească pe cele publicate, comunitatea nu mai poate avea încredere nici în unele nici în altele. Dacă nici un lucru ca acesta (desfiinţarea şerbiei) nu vreau, dacă binele suprem îl văd în tratarea iobăgimii în spiritul vechii tiranii, atunci nu vor scăpa nici cel mai mic prilej ca cele mai juste principii să le răstoarne sau să le reducă. Ar fi fost de dorit ca reglementarea urbarială să precedeze emiterea patentei. Că aceasta nu s-a făcut, că reglementarea urbarială autorităţile, Cancelaria şi mai ales guvernul şi dregătorii comitatului din neglijenţă sau din lipsă de zel suficient n-au întocmit-o şi o tărăgănează ca să ademenească pe iobagi la izbucniri care le dau prilej să-i trateze mai dur şi să restabilească iarăşi vechile abuzuri, e numai vina lor. Reglementarea urbarială deci trebuie realizată în toate comitatele, patenta liberei strămutări aplicată în toate punctele sale. Dacă pe unele locuri ele n-ar fi destul de clare, să se introducă numaidecît şi în Ungaria şi Transilvania regulamentul nu de mult întocmit privind servitorimea. Şi pentru că degeaba a urgitat de ani de zile reglementarea urbarială, a cărei neglijare se datoreşte organelor

[86] *Ibidem*, p. 267 — 271.
[87] F. Eckhart, *op. cit.*, p. 116.

executive, comiţii supremi şi în Transilvania să fie schimbaţi cu comisari regali [88].

Desfiinţarea şerbiei nu mai putea fi deci eludată. Putea fi însă atenuată. Autorităţile Transilvaniei o publicară. Dar mai publicară şi restricţia ca strămutarea iobagului să-i fie îngăduită numai dacă aduce în locul lui un alt iobag, „corespunzător", adică de aceeaşi valoare (Clauză cunoscută din reglementările anterioare).

Împăratul, ajungînd aceasta la cunoştinţa lui, consideră că sub asemenea pretext se nimiceşte cu totul libera strămutare însăşi. Să se publice că oricare iobag, dacă nu are datorii, poate să se strămute liber şi că e de ajuns să aducă în loc orice iobag, de orice neam sau religie, şi dacă are mai puţine vite de jug decît cel care se mută.

Cancelaria se apără că de aceea a fost nevoie de publicarea acestei clauze, pentru că în Ungaria şi Transilvania populaţia e rară şi e greu de găsit iobag în loc. Vrea să introducă totuşi în noul text ca iobagul care se mută să aducă în locul său pe unul „care are atîtea vite cîte sînt necesare pentru cultivarea pămîntului". Împăratul a omis-o şi pe aceasta din publicaţie [89].

La 27 septembrie 1787 guvernul a ajuns să întrebe dacă şi jelerii, care aveau şi înainte liberă strămutare, sînt datori să lase în loc urmaşi cînd se mută? Împăratul ripostă că scopul ordonanţei sale n-a fost nicidecum să îngreuneze strămutarea ţăranilor liberi şi să-i reducă la condiţii mai rele decît au avut înainte, ei să fie lăsaţi în statu quo [90].

Cu data de 29 octombrie 1787 guvernul vine cu o nouă precizare. Pe cei care se strămută nici oraşele sau comunităţile libere, nici domnii pămînteşti să nu-i primească, sub grea pedeapsă, dacă nu au *passus* de la comitat şi carte de liberă plecare *(Entlassungs-Scheine)* de la domnul pămîntesc. Supuşii care vreau să se mute sînt datori, după ce au satisfăcut cele datorate domnului pămîntesc şi cele hotărîte de rînduielile preaînalte, să ceară cuvenita carte de la domnul pămîntului, după cum şi acesta e dator să le-o dea şi să nu-i împiedice silnic în nici un fel. Şi pentru ca nici domnului pămîntesc, nici supusului să nu i se facă vreo nedreptate sau ilegalitate, comitatul să fie cu grije ca supusul să-şi satisfacă întru totul stăpînul, iar stăpînul să nu-l supere cu nici o nedreptate pe supus, care, dacă s-ar întîmpla, să-l ajute şi să-l apere [91].

Mai trebuia precizat şi reversul liberei strămutări: condiţiile în care iobagul putea fi alungat din sesia sa, care pot fi cauzele „legale şi suficiente" pentru aceasta. Oferea doar şi acest punct al patentei de desfiinţare a şerbiei posibilităţi de abuz. Împăratul veni şi aici cu condiţiile stabilite pentru ţările ereditare. Şi în Ungaria şi Transilvania ţăranul să nu poată fi alungat din sesia sa decît : a) dacă îşi lucrează pămîntul rău şi nu aşa cum e dator

[88] *Ibidem*, p. 116 — 117.
[89] *Ibidem*, p. 117.
[90] J. Berlász, *op. cit.*, p. 460 — 461.
[91] Bibl. Fil. Acad. Cluj, Arhiva istorică, *Odonanţe imprimate*, 1787, oct. 29.

un econom sîrguincios ; b) dacă se îndatorează cu mai mult de două treimi din valoarea averii sale imobile ; c) dacă un an întreg nu și-a prestat cele datorate domnului pămîntesc și nu poate dovedi că a fost împiedicat de vreo nenorocire ; d) dacă persistă în nesupunere și împotrivire și după ce pentru îndreptare a fost pedepsit cu muncă sau cu arest mai ușor ori mai greu, fără sau cu fiare la picioare. Dar alungarea să se facă numai cu prealabila cunoștință a dregătorilor comitatului [92].

Repetînd ordinul cu data de 15 februarie 1787, împăratul adaugă că în cele două treimi ale valorii bunurilor imobile pe care datoria nu trebuie să o întreacă să se socotească numai valoarea bunurilor imobile proprii și a îmbunătățirilor făcute pe imobilele ținute de la altul [93].

S-a publicat în 1786 și în Ungaria și Transilvania ordonanța imperială din 27 martie 1784 privind slujile. S-a răspîndit imprimată în latinește, nemțește, ungurește. Ea prescrie în 56 de puncte îndatoririle reciproce ale slujilor și stăpînilor. Angajamentul trebuie să fie voluntar și contractual. Contractul trebuie respectat de amîndouă părțile, diferendele se încredințează justiției publice. Obligativitățile sînt minuțios prescrise, culpabilitățile în toate cazurile determinate. Statul intervine și în aceste raporturi, în același spirit luminist, cu aceeași insistență de reglementare, cu aceeași migală birocratică. Dar și cu aceeași grije pentru ordinea constituită. Sînt caracteristice articolele care opresc cu severitate pe servitori să se vorbească împreună, să se înțeleagă între ei ca denunțînd serviciul cu aceasta să-și silească stăpînii la simbrie mai mare, la alte foloase incorecte sau la eliberare. Dregătorii orașelor și comitatelor au deosebita datorie de a înlătura asemenea asocieri periculoase, pe inițiatorii sau complicii lor să-i pedepsească fără cruțare cu arest sau cu muncă (art. 28). Ordonanța trebuie să se citească servitorilor la fiecare început de an duminicile sau în zile de sărbătoare [94].

★

Ne oprim acum aici cu studiul nostru. Lăsăm pentru altă dată urmărirea mai departe a soartei desființării șerbiei, a ordinelor complimentare menite să o precizeze, să-i înlesnească aplicarea practică. Pentru a înțelege

---

[92] J. Berlász, *op. cit.*, p. 461. Ordonanța imprimată a guvernului din Transilvania, emisă în baza ordinului împăratului din 23 ianuarie, poartă data de 28 februarie 1786. În textul ei latin punctele sînt formulate astfel : 1) Si Colonus Fundum male, et non ita, ac (!) sedulus Oeconomus tenetur, coleret. 2) Si debitis passivis semet oneraret, quae valorem duarum tertialitatum Fundorum suorum immobilium superant. 3) Si per unum integrum Annum id, quo, Dominio Terrestrali tenetur, non praestaret, nec comprobare posset, se a praestatione illa perpesso aliquo infortunii Casu impeditum fuisse 4) Si in contumacia et renitentia persisteret, non adtentis, iis, quae pro ejus correctione tentata essent, mediis lenioribus, et Arresto, laboribusque, sine tamen adhibitione vinculorum exasperatis ... Un exemplar în limba latină și altul în limba maghiară în Bibl. Fil. Acad. Cluj., Arhiva istorică, col. Mike, *Urbarium 1770—1848*, p. 123—124, 147 ; Samuil Kemény, *Chartophilacicum Transsilvanicum*, XXXII, nr. 70, și altele.

[93] *Ibidem*, col. Mike, volum fără titlu, nr. 60.

[94] Mai multe exemplare în aceeași arhivă, în colecțiile : Ordonanțe imprimate, Mike, Samuil Kemény.

procesul e iarăşi nevoie de urmărirea problemei complicate a iobăgiei însăşi.

Anticipăm doar că ordinele succesive au concretizat mai bine intenţiile reformei, au adus ameliorări, modernizări în raporturi, au mai scăzut din abuzuri. Toate acestea se datoresc răscoalei ţăranilor, care continuă să-şi facă efectul, şi spiritului luminist al împăratului. Valul impetuos de „migraţie" de după răscoală se calmează, raporturile îşi reiau cursul obişnuit. O ameliorare substanţială însă nu era posibilă pînă cînd nu se operează şi în Transilvania o reglementare urbarială. Şi aceasta nu i-a reuşit nici lui Iosif al II-lea, cu toate eforturile sale. Valul reacţiunii nobiliare, nimicitor al iozefinismului în totalitatea lui, care a urmat morţii împăratului, a înlăturat şi orînduielile lui privind iobăgimea, pe care cu revocarea ordinelor nu le revocase. Desfiinţarea şerbiei, reforma sa capitală însă a rezistat incriminărilor. La „propoziţia" regală, dieta din 1790—1791, după multe opoziţii şi ezitări, adoptă libera strămutare. La şerbie nu se mai putea reveni fără primejdie. Resemnîndu-se la desfiinţarea şerbiei şi libertatea de strămutare, dieta trebuie să se mulţumească cu îngrădirile ei. Acestea, în schimb, sînt multe. Articolul de lege votat le cuprinde în nu mai puţine de 13 (în articolul sancţionat 11) paragrafe. Dintre condiţiile pe care trebuie să le îndeplinească iobagul care se mută nu lipseşte nici cea mai gravă dintre toate : el să aducă în prealabil în loc un alt iobag, de aceeaşi valoare [95]. Abia legea urbarială din 1847 absolvă pe iobag de această obligaţie [96]. Dar legea a fost făcută de prisos de revoluţia care a urmat.

Relevînd meritele reformei, importanţa ei istorică, pasul mare pe care l-a făcut spre destrămarea raporturilor feudale, de încheiere nu ne putem sustrage ispitei de a observa că iobagii români răsculaţi la 1784, care i-au provocat sau grăbit apariţia voiau mai mult, voiau altceva. În lozincile sau revendicările lor nu apare nicicînd libertatea de strămutare ; nu apar nici una din libertăţile oferite de patentă. Ei nu pomenesc nici de vreo reglementare urbarială. Vreau eliberare deplină de iobăgie, proprietate deplină a pămîntului. Mai întîi prin militarizare. Şi apoi în momentul cînd se simt biruitori, prin ultimatul nimicitor, adresat la 11 noiembrie nobilimii, pretind nici mai mult nici mai puţin decît : nobilime să nu mai fie, şi ea să plătească dare ca şi poporul de rînd, nobilii stăpîni de moşii să-şi părăsească odată pentru totdeauna moşiile, pămînturile lor să se împartă între poporul de rînd. Vreau nu înlocuirea stării de *iobag* cu cea de *colon*, schimbarea unei iobăgii cu alta, vreau nimicirea totală a iobăgiei, desfiinţînd nobilimea şi proprietatea ei, trecînd întregul pămînt în proprietatea ţăranilor. Gîndurile îi poartă nu spre reformarea, ci spre dărîmarea edificiului feudal.

---

[95] „Priusquam colobus migrationi se accingeret, obstrictus erit, alium, et quidem talem sui loco colonum substituere, qui par sit, praestandis illis, quae colonus migrare volens tum domino terrestri, quam publico praestitit", *Corpus Juris Hungarici, 1540 — 1848 évi erdélyi törvények*, p. 522; cf. D. Prodan, *Problema iobăgiei în dieta Transilvaniei din 1790 — 1791*, în „Anuarul Institutului de istorie din Cluj", XIII (1970), p. 69—82.

[96] *Corpus Juris*, p. 648.

A N E X E

1

„Biletul de mînă" al împăratului Iosif al II-lea din 23 aprilie 1781

„Dass die allgemeine Aufhebung der Leibeigenschaft in den Böhmischen Landen, und die Einführung einer gemässigten nach dem Beyspiel der Oester. Lande eingerichteten Unterthänigkeit auf die Verbesserung der dortendigen Cultur und Industrie den nützlichsten Einfluss nehmen würde, dass auch die Vernunfts- und Menschenliebe selbst für diese Abänderung dass Wort spreche : kann nach reiferer Überlegung nicht wohl einem gegründeten Widerspruch mehr unterliegen.

Die Einrichtung würde ohne einig wesentlichen Nachtheil der Dominien um so gewisser geschehen können, als ohnehin die Leibeigenschaft, wie es mehrmalen bestättigt worden, mehr dem Wort nach so schreckbar bestehet, allenfalls aber, in so weit, als den Dominien ein rechtmässiger und bewiesener Genuss entzohen würde, wäre Ich geneigt, selbe mittelst Abschreibung von ihrem zu zahlen habenden Extraordinario angemessen zu entschädigen, da überhaupts Meine Gesinnung immer dahin gerichtet ist, jeden Güter Besitzer bey seinen billigen Einkünften, so weit als es nur die allgemeine Wohlfarth des Staats zuläst, stets fest und ungestört handzuhaben und zu schützen.

Der Nutzen dieser Abänderung würde für den Staat sowohl in auswärtigen Ansehen, als auch übrigens desto wichtiger seyn, wenn mit der Aufhebung der Leibeigenschaft, zu gleicher Zeit allgemein dem Unterthan in den Böhmischen Landen das Eigenthum seiner Gründe eingeraumet, und hierunter die gleiche Verfassung der Oesterreich-Lande, unter dem nexu des Dominii directi eingeführet werden möchte.

Mit der hierdurch befördernden Wohlfahrth der Unterthanen würden auch die Vortheile der Dominien selbst in Verbindung stehen ; Sie könnten des richtigen Bezugs der gebührenden Praestationen, die auch bey dem eingeraumten Eigenthum stehen bleiben, bey den verbesserten Umständen des Contribuentes desto gesicherter seyn ; ohne ihre Verkürzung würde das Eigenthum so, wie es auch anderwerts die Erfahrung bestättiget, der Arbeitsamkeit, und Industrie des Unterhtans einen neuen Trieb geben.

Ich trage also der Kanzley ernstgemessen auf, diesen Mir sehr am Herzen liegenden wichtigen Gegenstand, und wahre Verbesserung mit allem Nachdruck, und mit Meiner wohl erklärten Gesinnung an die Gubernia und die Stände von Mähren und Böheim gelangen zu lassen, über die Modalitäten und die Art, wie ein und das andere ohne Anstössigkeit, und mit verbundenem so allgemeinen Nutzen der Dominien, und des Unterthans ehemöglichst zu bewerkstelligen seyn wird, ihren Befund einzuholen, und Mir hiernach die entworfene Einleitung mit ihrem Gutachten demnächstens vorzulegen, da Ich fest entschlossen, nichts unversucht zu lassen, um dieses so nutzbare Werk je ehender je besser zu bewerkstelligen''.

Hierüber ergingen durch die Kanzlei an die Landesstellen in Böhmen und Mähren — die Stände und das Kgl. Amt in Schlesien wurden nicht einvernommen — das Reskript vom 27. April 1781.

(198 ex Aprili 1781, IV. K. 2, 2 485; StA. 980 ex 1781).

Apud Karl Grünberg, *Die Bauernbefreiung und die Auflösung des gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisses in Böhmen, Mähren und Schlesien*, II, Leipzig, 1893, p. 371 — 373.

2

Patenta de desființare a șerbiei în Boemia, Moravia și Silezia

Wir Joseph der Zweyte etc. Entbieten unseren gesammten treugehorsamsten Ständen, grundobrigkeitlichen Beamten, Ortsrichtern, Geschwornen, und übrigen Unterthanen, in Böhmen, Mähren und Schlesien unsere landesfürstliche Gnade, und geben auch hiemit gnädigst zu vernehmen:

Da Wir in Erwägung gezogen, dass die Aufhebung der Leibeigenschaft, und die Einführung einer gemässigten nach dem Beyspielle Unserer Oesterreichischen Erblande eingerichteten Unterthanigkeit auf die Verbesserung der Landeskultur, und Industrie den nützlichsten Einfluss habe, und dass die Vernunft, und Menschenliebe für diese Aenderung das Wort sprechen.

So haben Wir Uns veranlasst gefunden, von nun an die Leibeigenschaft gänzlich aufzuheben, statt derselben eine gemässigte Unterthänigkeit einzuführen, und hierunter den Grundobrigkeiten, und ihren Beamten, dann den Unterthanen folgendes zur genauesten Nachachtung gesetzmässig vorzuschreiben:

Erstens: Ist jeder Unterthan blos gegen vorherige Anzeige, und unentgeltliche Meldzettel sich zu verehelichen berechtigt; so wie

Zweytens: Jedem Unterthan frey steht, unter Beobachtung dessen, was das Werbbezirks-System vorschreibet, auch von der Herrschaft hinwegzuziehen, und immer Landes anderswo sich niederzulassen, oder Dienste zu suchen.

Nur haben jene Unterthanen, die von ihren Herrschaften hinwegziehen, und sich anderswo häuslich, oder inwohnungsweise niederlassen wollen, ebenfalls den unentgeltlichen Entlasschein, den sie auch der neuen Grundobrigkeit aufzuweisen, und anmit, dass sie von der vorigen grundobrigkeitlichen Pflicht entlassen seyen, zu bewähren hätten, anzubegehren.

Drittens: Können die Unterthanen nach Willkühr Handwerke, und Künste etc. erlernen, und ohne Losbrief, welche ohnehin schon gänzlich aufhören, ihrem Nahrungs-Verdienste, da wo sie ihn finden, nachgehen.

Viertens: Sind die Unterthanen künftig einige Hofdienste zu verrichten nicht mehr schuldig: nur haben

Fünftens: Jene, die beyder Eltern verwaist sind, wegen der von der Obrigkeit unentgeltlich besorgenden Obervormundschaft die üblichen Waisen Jahre, welche jedoch nirgends drey Jahre zu übersteigen haben, und nur jener Orten, wo sie Herkommens sind, auf dem Hof abzudienen. Und da endlich

Sechstens: Alle übrige auf den unterthänigen Gründen haftende Roboten, natural- und Geld Praestationen, zu welchen die Unterthanen auch nach aufgehobener Leibeigenschaft verbunden bleiben, in Unseren böhmischen Erblanden durch die urbarial Patenten ohnehin

bestimmt sind; so kann ausser diesen den Unterthanen ein Mehrreres nirgends auferleget, am wenigsten aber, da sie anjetzo als nicht mehr leibeigene Menschen anzusehen sind, unter der Rubrik der vorigen Leibeigenschaft von ihnen mehr etwas abgefordert werden.

Uebrigens verstehet sich von selbst, dass die Unterthanen ihren Obrigkeiten auch nach aufgehobener Leibeigenschaft vermög der diesfalls ohenhin bestehenden Gesetze mit Gehorsam verpflichtet bleiben.

Wornach sich also in Hinkunft zu achten, Unsere vorgesetzte Kreisämter, und Stellen aber in vorkommenden Fällen dieses Gesetz zur unabweichlichen Richtschnur zu nehmen, auch auf dessen Befolgung genaueste Obsicht zu tragen haben werden.

Denn hieran geschiehet Unser höchster auch ernstlicher Wille und Befehl.

Signatum Wien, den 1. November 1781

Joseph L. S.

Henricus Comes à Blümegen,
Reg-is Boh-iae Sup. et A. A. Canc.
Heinrich Graf von Auersperg
Ad mandatum etc. Johann Wenzl von Margelik.

Ibidem, p. 390 — 391.

3

Textul patentei complimentare, privind dreptul de proprietate al supusului

„Wir Joseph der Zweyte ... u. s. w.

... Wienach zwar schon seit mehreren Jahren wegen Überlassung des Eigenthums der unterthänigen Gründe an die Unterthanen verschiedene Verfügungen getroffen worden, ohne dass jedoch bis jetzt der andurch abgezielte Endzweck durchgehends hätte erreichet werden können.

Da nun aber dermalen nach aufgehobener Leibeigenschaft die Einberaumung des Eigenthums fur beede Theile um so dringender, und wichtiger wird, als mit der durch eben diese Aufhebung der Leibeigenschaft, und Einberaumung des Eigenthums beförderten Wohlfart der Unterthanen die Vortheile der Dominien selbst verbunden sind, weil sie des richtigen Bezugs ihrer Praestationen, die auch bey dem eingeraumten Eigenthum stehen bleiben, bey den verbesserten Umständen der Unterthanen mehr gesichert sind, und ohne ihrer Verkürzung das Eigenthum, so wie es auch anderwerts die Erfahrung bestättiget, dem Fleiss, der Arbeitsamkeit, und Industrie des Unterthans einen neuen Trieb geben wird.

Als versehen Wir Uns gnädigst, dass die Dominien da, wo das Eigenthum den Unterthanen noch nicht eingeraumet ist, und die Unterthanen hierum anlangen, solches denselben gegen einen angemessenen billigen Entgelt einzuberaumen sich bereit finden lassen werden.

Die Vortheile, die denen bereits ihre Gründe eigenthümlich besitzenden, und selbe in Hinkunft ins Eigenthum übernehmenden Unterthanen zu statten kommen sollen; Wollen Wir mit folgenden gnädigst bestimmet, und festgesetzet haben.

Erstens: Können die Unterthanen, so bald sie ihre Gründe eigenthümlich besitzen, diese ihre Gründe vermög des ihnen gebührenden Dominii utilis, jedoch ohne Nachtheil der grundherrlichen Gerechtsamen nach Gutgedünken benutzen, versetzen, verpfänden, verkaufen, und vertauschen; nur allein die zu den Häusern gehörigen Gründe ausgenommen, welche vermög ihrer Bestimmung ohne dem Hauss nicht verkauft werden können.

Zweytens: Sind die Unterthanen nicht schuldig den obrigkeitlichen Consens zur Einschuldung anzusuchen; doch solle sich der Unterthan über zwey Drittel seines liegenden Vermögens nicht einschulden, und kann derselbe widrigenfalls von seinem Grunde mit Beobachtung der die falls bestehenden Vorsichten abgestiftet worden.

Drittens: Hat die Vormerkung der Schulden nur damal, wenn sie die Gläubiger verlangen, zu geschehen.

Gleichwie nun nicht zu zweifeln ist, dass die Unterthanen in Ansehung dieser mit dem Eigenthum verbundenen Vortheile sich hierum von selbst, und zwar um so mehr sorgsamst bewerben werden, als jene, die ihre Gründe nicht eigenthümlich besitzen, zwar für ihre Person nicht leibeigen sind, dahingegen in Ansehung der Gründe solang den Gesetzen ihres dermaligen Nexus sich unterziehen müssen, bis sie selbst den Einkauf sich verschaffet haben werden;

So wollen Wir anmit auch ernstlich verordnet haben, dass die Dominien ihre uneingekauften Unterthanen wider Willen zum Einkauf ihrer Gründe keinerdings verhalten sollen, und konnen, und werden Unsere aufgestellte Kreysämter und Länder-Stellen die genaueste Obsicht zu halten haben, damit hierunter nicht der geringste Zwang vorgehe, noch hiebey den Unterthanen drückende Bedingnisse zugemuthet werden. Denn hieran u. s. w.

Signatum wie oben".

Anhang. Zeitlich mit der Leibeigenschaftsaufhebung zusammenfallend, erfolgte die schon lange vorher (durch Blanc) angeregte Neurodnung des Verfahrens in Streitfällen zwischen Obrigkeiten und Unterthanen, sowie die Erlassung eines besonderen Strafpatents für den Fall von Ungehorsam und Widersetzlichkeit der Unterthanen gegen Befehle und Verfügungen der Obrigkeiten und ihrer Wirtschaftsbeamten, sowie der politischen Behörden.

Beide Gesetze (das Patent betreffend die Verfahrensart in Unterthanssachen und das Unterthanshauptpatent) sind vom 1. September 1781 datiert ...

Ibidem, p. 391–393.

4

Rescriptul imperial premergător desființării șerbiei comunicat de guvern, imprimat, la 9 septembrie 1783

6 961

Sacrae Caesareo Regiae, et Apostolicae Majestatis, Archi Ducis Austriae, Magni Principis Transilvaniae, ac Siculorum Comitis, Domini Domini Nostri Clementissimi Nomine!

Salutem et Gratiae Caesareo Regiae Incrementum! Postquam ex factis ad Suam Majestatem Sacratissimam per diversorum Dominorum Terrestrium Subditos Recursibus eadem Altefata advertisset, in Magno hoc Principatu diversos Contribuentem Populum prementes, et Intentioni Altissimae praeexistentibusque Ordinationibus contrarios adhuc vigere abusis, ad eosdem pro futuro avertendos, subditamque plebem ab oppressione, ac vexis liberandum, dignata est Altefata Sua Majestas Sacratissima virtute Benigni de dato 16-ta Mensis Augusti anni currentis exarati Rescripti Regii sequentia pro futuro per Dominos Terrestres accurate observanda statuere Puncta.

Primo: Ut cuivis seu haereditario, sive liberae migrationis Colono liberum sit pro arbitrio suo id est etiam sine consensu Domini Terrestris.

a) Matrimonia inire.

b Artes, ac Opificia addiscere, ac illa exercere.

c) Cum ea, quam in sensu Legum Patriarum habet proprietate, pro lubitu disponere, vendere, donare, cambiare, aut impignorare.

Secundo : Nullus Subditus seu haereditarius, seu liberae migrationis pro arbitrio sui Domini, et sine legali Judicialiter agnita Causa e Sessione, et fundis suis amoveri, aut de uno loco, vel Comitatu in alium translocari valeat.

Tertio : Nec ab iisdem interea donec nova Urbarialis regulatio introducta fuerit, praestationes praevigentibus provisionalibus Ordinationibus contrariae, et adversantes exigi possint.

Quarto : In omnibus abusuum, et vexarum his Punctis prohibitarum, casibus, Fiscalis Comitatensis laesis Subditis ex Officio adsistere teneatur.

Altissima proinde heac Resolutio ea cum Ordiniatione Dominationibus Vestris notificatur, ut illam ad singulorum Dominorum Terrestrium, et Colonorum in Circulo suo degentium instructionem publicari, et observari faciant, effectuique ejusdem serio invigilent. Sic factur : Altefata Sua Majestas Sacratissima Benigne propensa manet. E Regio M — Principatus Transylvaniae Gubernio. Cibinii, die 9-na Mensis Septembris Anno 1783.

5

Rescriptul imperial și textul latin al patentei de desființare a șerbiei, din 22 august 1785

6 895

Josephus Secundus, Dei Gratia Electus Romanorum Imperator, Semper Augustus, Germaniae, Hungariae, Bohemiae, Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae etc. Rex Apostolicus, Archi-Dux Austriae, Dux Burgundiae, et Lotharingiae, Magnus Princeps Transilvaniae, et Comes Siculorum etc.

Illustres, Reverendi, Spectabiles, Magnifici, Generosi, Egregii, Prudentes item, et Circumspecti, Fideles Nobis Sincere dilecti ! Quandoquidem notum sit, Conditionem illam Colonorum, qua multi ex ipsis, perpetuae Obligationis, ac Glebae adscripti erant multum obstitisse, quominus industria, et melioratio Culturae, sine quibus publica felicitas promoveri nequit, aliqua capere potuerint incrementa ; praetera, cum ipsa quoque Ratio, et Iura Humanitatis exigant, ut haec publicae felicitatis Obstacula removeantur : visum Nobis est, hunc in finem acclusas hic Patentales concinnandas ordinare, quas Manuum etiam Nostrarum subscriptione jam munitas Vobis eo cum benigno Mandato transmittimus, ut easdem in omnes per Provinciam illam usitatas Lingvas verti, et sine mora Typis excudi faciatis, ubivis locorum publicandas, et extradandas ; qvarum triginta saltem Exemplaria e quavis vernacula Lingva Nobis quoque submitti volumus. Interim occasione publicationis earundem, ad evitandas omnes ex minus adaequato intellectu exoriri queuntes sinistras explicationes, et animorum Motus Plebi diserte inculcandum erit, puncta, quae de rerum mobilium, ac immobilium, dispositione agunt, in sensu legum, et Urbarialis Regulationis intelligenda esse. Quibus sic facturis, Gratia Nostra Caesareo Regia, et Principali benigne propensi manemus. Datum in Archi-Ducali Civitate Nostra Vienna Austriae. Die Vigesima secunda Mensis Augusti, Anno Domini Millesimo Septingentesimo, Octuagesimo quinto. Imperii Nostri Romani vigesimo primo, Regnorum vero Nostrorum Haereditariorum Quinto,"

Iosephus m. p.

Comes Carolus Palffy m. p.
Ad Mandatum Sacrae Caesareae Regiae Majestatis proprium.
Alexander Horváth.

Nos Iosephus Secundus, Divina Favente Clementia Electus Romanorum Imperator Semper Augustus, Germaniae, Hierosolymae, Hungariae, Bohemiae, Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae, Galiciae, et Lodomeriae Rex, Archi-Dux Austriae, Dux Burgundiae, et Lotharingiae, Magnus Dux Hetruriae, Magnus Princeps Transylvaniae, Dux Mediolani, Mantuae Parmae, etc. Comes Habsburgi, Flandriae, Tyrolis, et Siculorum etc.

Memoriae commendamus tenore Praesentium, quibus expedit universis : A primordio Regiminis Nostri eo benignam direximus intentionem, paternamque sollicitudinem, indefe sam curam, et conatus omnes eo convertimus, ut felicitatem Populorum, Imperio Nostro subjectorum absque discrimine stàtus, et conditionis, nullaque facta inter Nationem, aut Religionem distinctione pro viribus Nostris promoveamus, et stabiliamus. Cum autem ad hunc finem assequendum, meliorationem Agriculturae, et excitationem industriae plurimum facere agnoscamus, haec autem non aliter obtineri possint, quam si Libertas personalis cuivis homini a natura competens, et a parte etiam Status publici debita, quoad Colonos etiam generaliter stabiliatur, et proprietas rerum, in quantum illa Colonis de Lege competiti secura et firma reddatur. In hunc igitur finem sequentia publici Juris fieri, et pro universali omnium notitia, et directione ubivis Locorum publicari volumus, et mandamus.

1-mo : Conditionem Jobbagionalem, in quantum illa Colonos hactenus perpetuae obligationis, et glebae adscriptos efficiebat, pro futuro simpliciter tollimus, et neque in hoc sensu Nomenclaturam Jobbágy imposterum usuari volumus, consequenter omnes, et singulos Colonos, cujuscunque Nationis, aut Religionis sint, pro futuro quoad suas personas liberae migrationis homines esse pronunciamus, et pro talibus ubique haberi, et reputari jubemus, Jure naturae, et ipsa etiam publici Boni ratione id ipsum svadente, et exigente; Unde consectarium est, omnes Processus de revindicanda libertate eo ipso cessare debere.

2-do : Cuivis Colono liberum esse volumus, Matrimonia pro lubitu, ac etiam sine consensu Domini Terrestris inire, studiis, ac scientiis operam navare, artes, ac opificia addiscere, et haec, illasve ubivis exercere.

3-tio : Nullus Colonus, nec ejus filius, filia, aut aliud ad ejus familiam pertinens Individuum ad servitia Domini Terrestris curialia invitus cogi potest, sed libero cuivis arbitrio relinquitur, talia servitia, si voluerit assumere, et eatenus cum Domino Terrestri conventionem, prout placuerit, et cum Domino sponte accordare potuerit, inire.

4 to : Quivis Colonus potest pro arbitrio res suas mobiles quascunque, et acquisitas, condignam scilicet aestimationem Terrarum, Pratorum, Molendinorum, vel Vinearum pro lubitu vendere, donare, permutare, oppignorare, Prolibus, aut alteri Consanguineo testari, aut cui maluerit legare; denique de iisdem pro suo arbitrio libere disponere, salvo Dominorum Terrestrium legali jure perpetuitatis, eo tamen hic subintellecto : ut onera, quae vendenti, aut leganti relate ad hujusmodi fundos, in quantum per Dominium non reluerentur, incumbunt, ad Emptorem, vel Legatarium in eorum actuale Possessorium succedentem condescendant.

5-to : Ad firmandam Colonorum quoad illa, quae possident, securitatem clementer statuimus, ut ipsi, aut eorum qualescunque successores ne quidem e Sessione Colonicali, aut quibuscunque suis fundis sine legali, ac sufficienti causa, praeviaque concernentis Comitatus cognitione amoveri, aut turbari queant, sed in pacifico, et imperturbato eorum Possessorio semper relinquantur, et nec de uno Loco, vel Comitatu ad alium inviti translocentur.

6-to : Quoad reliqua his Punctis non complexa momenta, Coloni semet praevigentibus Ordinationibus interea quoque conformabunt, donec per successivam Urbarii introductionem ulterior adhuc Regulatio subsequetur; et si quas forte vexas ipsos pati contingeret, eatenus Comitatus Fiscalem assistentiam ipsis assignare, et illatas injurias vindicare tenebitur. Quibus

taliter quoad Colonos statutis, ac publicatis, clementer confidimus ipsos quoque Paternae Intentioni Nostrae responsuros, ac industria sua, solertique ruralis Oeconomiae exercitio publicum Bonum, propriamque, ac haeredum suorum felicitatem pro viribus promovere adnisuros. Datum in Archiducali Civitate Nostra Vienna Austriae, Die Vigesima Secunda Mensis Augusti, Anno Domini Millesimo, Septingentesimo, Octuagesimo Quinto. Imperii Nostri Romani Vigesimo Primo. Regnorum vero Nostrorum Haereditariorum Quinto.

Iosephus m. p.

L. S. Comes Franciscus Eszterházi m. p.
Alexander Horvath m. p.

6

Versiunea germană a patentei

6 895

Wir Joseph der Zweyte, von Gottes Gnaden erwählter römischer Kayser, zu allen Zeiten Mehrer des Reichs, zu Germanien, Jerusalem, Ungarn, Böheim, Dalmatien, Kroatien, und Slavonien, Galizien, und Lodomerien, König, Erzherzog zu Oesterreich, Herzog zu Burgund, und zu Lothringen, Grossherzog zu Toskana, Grossfürst zu Siebenbürgen, Herzog zu Mayland, Mantua, und Parma, Graf zu Habspurg, Flandern, Tyrol, und der Zekler etc.

Geben allen und jeden, denen es zu wissen gebühret in Gnaden zu vernehmen : Wasmassen wir von Anbeginn Unserer Regierung Unsere landesväterliche Vorsorge, und rastloses Bestreben darauf gerichtet haben, dass die Glückseligkeit deren uns ergebenen Völkerschaften ohne Unterschied ihres Standes, iherer Nationen, und Religionen bestmöglichst befördert, und auf einen dauerhaften Fuss gesetzet werde.

Nachdem wir aber einsehen und erkennen, dass der zu verbessernde Ackerbau, und die Ermunterung des Fleisses, und der Industrie die zwey vorzüglichste Mittel sind, welche zu diesem gemeinnützigen Entzweck führen. Diese jedoch ohnmöglich würden können, wenn nicht die persönliche Freyheit, welche jedem Menschen von der Natur, und vom Staat aus gebühret, auch in Rücksicht auf die Unterthanen allgemein eingeführet, und ihnen das Recht des Eigenthums in Absehen auf ihr besitzendes Vermögen, in so weit ihnen solches nach den Landesgesezen zustehet, zugesichert, und befestiget würde. Als ist diesem zu Folge Unsre gnädigste Willensmeinung, dass aller Orten im Lande zu jedermanns Wissenschaft und Nachverhalt kund gemacht werde :

Erstens: Dass wir den sogenannten Jobbagional-Stand, in so weit selber bisher den Unterthan eine immerwährende Schuldigkeit aufgelastet, und ihn dem Boden seines Sitzes angeheftet hat, glatterdings aufgehoben, und das Wort Jobbagy, welches in ungrischer Sprache einem Unterthan bedeutet in diesem Verstande hinfüro nicht mehr gebraucht wissen wollen, sondern dagegen verordnen und befehlen, dass alle Unterthanen, ohne Unterschied ihrer Nation, und Religion in Absehen auf ihre Person in Zukunft als freyzügige Leute, für welche wir sie hiemit erklären, angesehen, und aller Orten als solche geachtet, und gehalten werden sollen, wie solches dass Recht der Natur, und die gemeinschaftliche Wohlfart allerdings erfordere;

woraus dann auch von selbsten abflüsset, dass alle Aufforderungen der Unterthanen, oder die sogenannte Prozesse *de revindicanda libertate* für die Zukunft gänzlich aufzuhören haben.

Zweytens: Solle jedem Unterthan frey stehen nach Belieben, und auch ohne Einwilligung seiner Grundherrschaft zu heurathen, sich auf Wissenschaften zu verlegen, Künste und Handwerke zu erlernen, und das Erlernte aller Orten auszuüben.

Drittens: Könne weder ein Unterthan, noch dessen Sohn und Tochter, oder eine andere zu seiner Familie gehörige Person zu Hofdiensten ihrer Grundherrschaften gezwungen werden, sondern es werde von eines jeden Willkühr abhangen dergleichen Dienste anzunehmen, und des zu erhaltenden Lohns wegen sich mit seinem Grundherrn so gut, als er mit demselben freywillig, und ohne allen Zwang wird übereinkommen können, abzufinden.

Viertens: Wird jedem Unterthan frey und erlaubt seyn all sein beweglich, und erworbenes Vermögen nämlich den angemessenen Schätzungs-Betrag derley seiner Gründe, Wiesen, Mühlen, und Weingärten nach eigenem Wohlgefallen zu verkaufen, verschenken, vertauschen, versetzen, seinen Kindern, Blutsverwandten, oder einem andern, wenn er will, zu vermachen, und überhaupt von solchen nach seinem Gutbefinden ungehindert zu disponiren, doch allemal ohne Nachstand des darauf haftenden gesetzmässigen perpetuirlichen Rechts der Grundherrschaften, und mit der ausdrücklichen Vorbehaltung, dass die Lasten und Entrichtungen, welche dem Verkäufer, oder Erblasser von wegen dergleichen Gründe obgelegen in so weit nämlich besagte Gründe von dem Dominio nicht würden eingelöset werden, auf den in dem wirklichen Besitz derselben eintrettenden Käufer oder Erbnehmer zu übergeben haben.

Fünftens: Wollen wir auch die Sicherheit der Unterthänen in Absehen auf ihre Besitzungen, so, und dergestalten allergnädigst befestiget, und verwahret wissen, dass niemand befugt seyn solle, weder sie, noch ihre Nachfolger ohne rechtständigen, und genüglichen von dem betreffenden Komitat allemal vorläufig dafür anzuerkennenden Ursachen nicht einmal von ihrer Colonikal-Session abzuschaffen, oder in dem Besitz ihrer was immer anderer Gründe zu stören, sondern, dass die dagegen in dem ruhigen und ungestörten Genuss ihrer Besitzungen stets belassen, auch wider ihren Willen von einen Ort, oder einem Komitat in den andern nicht übersiedelt werden sollen. Endlich

S chtens: Was die übrige unter diesen Vorsehungen nicht enthaltene Gegenstände betrift, da werden sich die Unterthanen Unseren bereits vorausgegangenen höchsten Anordnungen auch indessen zu fügen haben, bis durch die zu beschehende Urbarial-Einführung die fernere Vorschrift nachfolgen wird; den Komitaten aber wird obliegen denen etwa gekränkten Unterthanen die Fiska Assistenz anzuweisen, und ihnen des erlittenen Unrechts wegen die Genugthuung zu verschaffen. In übrigem versehen wir uns allergnädigst, dass nach dieser zu beschehenden Publikation auch die Unterthanen ihres Orts Unserer landesväterlichen Absicht entsprechen, und durch ihren Fleis, und den emsigen Trieb ihrer Feldwirthschaften das gemeinschaftliche Beste sowohl, als auch ihre eigene, und ihrer Erben Glückseligkeit nach Kräften zu befördern befliessen seyn werden. Gegeben in unserer Erzherzogl. Stadt Wien in Oesterreich, den 22-sten des Monats August im Jahre Christi 1785, Unserer Reiche des Römischen im 21-ten, und der anderer erbländischer im 5-ten Jahre.

Joseph m. p.

L.S. Franz Graf Eszterhazi m. p.
Alexander Horváth m. p.

7

Versiunea maghiară a patentei

Mü Felséges Második Josef, Isten Kegyelmességéböl Választott Romai Tsászár, Német, Jerusalem, Magyar, Tseh, Dalmatia, Horvát, Tót, Galicia, és Lodomeria Országoknak, Királya, Fö Hertzege Austriának, Hertzege Burgundiának, és Lotharingiának, Hertzege Hetruriának Erdélynek Nagy Fejedelme, Májlandnak, Mantuának, és Pármának Hertzege, Hábsburgnak, Flandriának, Tyrolisnak, és Székelyeknek Groffjas a' t.

Adjuk tudtára mindeneknek a' kiknek illik ezen Levelünk rendében: Országlásunknak kezdetétöl fogva a' mi kegyelmes szándekunkat oda intéztük, 's Atyai szorgalmatosságunkat fáradhatatlan gondoskodásunkat, és minden Igyekezetünket arra forditottuk, hogy a' Népeknek, mellyek Birodalmunk alatt vagynak, boldogságokat, minden állapot, és sors, Nemzet, vagy Vallásbeli külömbség nélkül, tehettségünk szerint elé mozdittsuk, és meg álittsuk.

Ugy vévén azért észre, hogy ennek a' Czélnak el-érésére, a' szántásnak, vetésnek meg jobbittása, és az emberi Igyekezetnek, vagy-is Industriának fel serkentése leg többet tenne, ezeket pediglen külömben nem lehetne meg nyerni, hanem ha a' személlyes szabadság, mely minden embert természet szerint illet, és a' mellyet a' közönséges Polgári Hatalom-is tartozik meg adni, a' Parasztságra nézve-is meg alittatik, és a'vagyonoknak tulajdonsága, a' mennyiben az törvény szerint a' parasztokat illetne bizonyossá és állandová tétetik. Erre a' végre tehát e' következendö Punctumokat közönségessé tenni, és mindeneknek tudtára's magok alkalmaztatására minden hellységekben Publicaltatni kivánnyuk, és parantsolyuk.

Elöször: A' Jobbágyság állapottyát annyiban a' mennyiben a' Parasztok ennél fogva eddig elé örökös kötelesség alá vettetve, és a' földhöz köttetve voltanak, jövendöre tellyességgel eltöröllyuk, és azt akarjuk, hogy ebben az értelemben a' Jobbágy nevezettel tovább ne éllyenek: következendöképpen minden Parasztokat, akár mely nevezet, és vallásbéliek légyenek, jövendöre magok személlyekre nézve *szabad lakásu,* az az lakásokat szabadoson változtathato emberekké tészsünk, és mindenüt ollyanaknak tartatni, parantsollyuk, maga a' Természet Törvénnye, és a' köz Jo azt kivánván, melyböl következik már, hogy a' Jobbágyság alol valo fel szabadulás iránt minden Per-follyasoknak önként meg-kell szünni.

Másodszor: Azt akarjuk, hogy minden Parasztnak szabad légyen maga kedve szerint, a' Földös Urnak engedelme nélkül-is, házasodni, Tudományoknak, és Mesterségeknek tanulására magát adni, 's azokat akárhol gyakorolni.

Harmadszor: Se egy Paraszt, se annak Fia, Léanya, vagy az ö háza népe közzül valo más személy a' Földös Urnak udvari Szolgálattyára, kedve ellen nem kénszerittethetik, hanem kinek kinek szabad akarattyában marad, ha akar efféle szolgálatokat vállalni, és az iránt a' Földös Urral, á mint tettzik, és vélle önként meg egyezhetik, Conventiora menni.

Negyedszer: Minden paraszt ember maga ingo Javait, és Keresménnyit, t.i. a' Földeknek, Réteknek, Malmoknak, vagy Szöllöknek ötet illetö betsüjét szabadoson el-adhattya, ajándékozhattya, meg tserélheti, el Zállagosithattya, Gyermekeinek, vagy más Attyafianak el-testálhattya, avagy a' kinek tettzik, hagyhattya; egyszoval azokrol szabadoson rendelést tehet; fenn maradván mindazonáltal a' Földös Uraknak azoknak örökösségihez valo törvényes Jussak; eztis hozzá értvén, hogy (ha az illyeneket a' Földös Ur magához nem váltaná) mind azok a' terhek, mellyekkel az el ado, vagy testálo Paraszt ember az illyen fundusokrol tartozott, a' Vévöre, vagy arra, a' ki azoknak birodalmába succedál, által szállyanak.

Otödször: Hogy a' Parasztok azokban a' miket birnak, bátorságosok lehessenek, kegyelmesen végeztük, hogy ök, vagy akár mely maradékjok a' Ház hellyekböl, vagy akár mi féle

fundusokbol hellyes elegedendö ok, és a' Vármegyének elöre valomeglátása nélkül, Ki ne tétethessenek, vagy azokban ne háborgattatthassanak, hanem azoknak békességes birásában meg hagyattassanak, és egy helységböl vagy Vármegyéböl másban akarattyak ellen által ne tétetessenek.

Hatodszor : Egyebekre nézve pedig mellyek ezekben a' Punctumokban bé-nem foglaltattak, a' Parasztok az eddig tartott Rendeléseinkhez szabják magokat, addig-is, mig az Urbariumnak bé hozása által még bövebb igazittás következnék, és ha történnék valami bántodások, az illyeneket a' Vármegye, Fiscalis adsistentiat rendelvén nékiek, meg orvasolni tartozzék.

Mellyeket a' Parasztokra nézve e' szerint meg alitván, és tudtokra adatván,k egyelmesen reméllyük, hogy ök-is a' mi Atyai szándékunknak meg fognak felelni, és magok Igyekezetek, 's a' mezei Gazdaságnak szorgalmatos folytatása által mind a' köz Jonak, mind pedig önnön magok, 's maradekjok boldogságának elé mozdittására tehettségek szerint igyekezni fognak. Kolt a' mi Ertz-Hertzegi Várasunkban Bétsben, Kis-Aszszony Havának 22-dik Napján 1785 dik Esztendoben. Romai biradalmunknak 21-dik, és több örökös orszagainknak ötödik Esztendéjében.

Josef m.p.

L.S. Groff Eszterházi Ferenz m.p.
Horváth Sándor m.p.

8

Versiunea românească a patentei

6 895

Noi al doilea Iosiv ajutînd mila lui Dumnezău ales împărat al Romanilor, pururea podobnic, craiul ţării Nemţăşti, a Hierozolimii, a ţării Ungureşti, a Bohemii, Dalmaţii, Croaţii, Şclavonii, a Galiţii, şi a Lodomerii. Arhipovăţuitoriul Austrii. Povăţuitorul Burgundii, şi a Lotaringii, Mare Povăţuitoriul Hetrurii, Marele Prinţip al Ardealului, Povăţuitoriul Mediolanului, a Mantui, Parmi iproci. Groful Habjburgului, Flandrii, Tirolului, şi a Săcuilor iproci iproci, înştiinţare facem prin aceasta cărora se cuvine tuturora :

Din începutul ocărmuirii Noastre întracolo am îndreptat cugetul, şi părinţasca purtare de grije, neostenita grijire şi toată silinţa, întracolo am întorsu-o, ca fericirea supusălor împărăţii Noastre Niamuri fără nice o deschilinire între stat, între Niam, şi între legi după putearea noastră să o ajutăm, şi să o aşezăm. Fiind dară că spre ajungerea sfîrşitului acestuia am socotit că mult foarte ar aduce mai buna chivernisală agonisiturii cei din afară, şi îndemnul spre mai mare silinţă, iară aceastea nu almintrinea s-ar putea dobîndi, fără dacă slobozăniea feaţii, care din fire fieştecăruia om i să cuvine, şi şi după statul cel de obşte trebue a să îngădui, încîtu-i pentru slujba şi peste tot să să hotărască, şi averile sale, încîăt (!) după leage lor să cuvin nepriciuite, şi statornice să să facă. Pentru aceaia dară voim, şi poruncim, ca cealea ce mai în jos să vor arăta să fie cunoscute, şi petutindinea spre a tuturora ştiinţă, şi îndreptare să să vestiască,

Întîi : Ioobăjia, încît era până acuma veacinică detorie, şi aşa de pămînt legat ca să nu să poată muta iobajul întralt loc, de aicea înainte cu totul o stricăm, şi nici voim, ca acest nume de Ioobaj mai mult întraceastă înţăleageare să să ţie, şi aşa dară pe toţi şi pe

fieşte care slujbaşi, fie acar de ce niam, sau de ce relighie, de aicea înainte despre feaţele lor oameni cu mutare slobodă îi numim, şi ca pre unii ca aceia pretutindinea a-i avea, şi a-i socoti poruncim, aducănd aceasta cu sine şi leagea firii, şi însuş binele cel de óbşte; de unde urmiază că toate pîrile ce sînt peantru dobîndirea slobozănii, cu aceasta trebue să să continiască.

A doua: Voim, ca fieşte care Slujbaş volnic să fie a să însura şi fără de slobozăniia Domnului său, a să deprinde la carte şi la învăţătură, a învăţa meşteşuguri, şi cu aceastea, pretutindenea a să hăznui.

A triia: Nimenea dintră slujbaşi nice feciorul sau fata lui, sau acar care dintră celezii aceluia, la slujba curţii Domnească să nu să poată sili, ci în voia lui va sta a primi acel fealiu de slujbă, şi cu Domnu-său precum va putea a să tocmi.

A patra: Fieşte care slujbaş poate precum îi va fi voia averile ceale mişcătoare, şi Cîştigurile sale, adecă preţul care i să cuvine a pămunturilor, a rîturilor, a morilor, sau a viilor, a-l vinde, a-l cinsti, a-l schimba, a-l zălogi, a-l lăsa cu diiată pruncilor lui, sau la altă frăţie, sau cui va vrea, cu un cuvăntu precum va voi despre acealea a face rînduială, rămîind in sus nemişcat Iouşul uricaş Domnilor pămîntului, însă aşa aceasta aicea înţălegîndu-să, ca greutăţile care razămă în vînzătoriul, sau în cela ce le liagă cuiva în cîtu-i pentru funduşurile aceastea, care cumva despre partea Domniască nu s-ar răscumpăra, să atîrne, şi să pogoare în cumpărătoroiul (!) sau în cela la a căruia mînă vor veni.

A cincea: Pentru ca slujbaşii abizuiţi să fie despre locurile care le ţin, milostiveaşte rînduim: ca ei sau acar care a lor rămăşiţă, nice din ocina sa, nice din acar ce locuri, care le ţin, fără de cuvioasă şi destulă ocă, şi fără de ştirea şi cunoştinţa varmeghii să nu să poată scoate, nice să să izgoniască, ci să să îngădue cu pace, şi cu linişte acealea a le ţinea nice cu sila dintrun loc întraltul sau dintro varmegie intralta să nu să strămute.

A şasa: Despre cealelalte lucruri care întraceaste punctumuri nu s-au cuprins, slujbaşii să urmează după rînduialele cele mai din nainte ţinute, şi pănă atuncea pănă cînd aducîndu-să mai pe rînd Urbariumul înlăuntru mai ales aşezămînt să va face, şi ori ce supărări li s-ar întîmpla, petru (!) acealea varmeghia diatoare (!) va fi ajutoriu fişcuşesc a le rîndui, şi pentru acealea supărări a le face îndestulare. Care întracestaşi chip pentru slujbaşi hotărîndu-să, şi dîndu-să afară, milostiveaşte nădăjduim, că şi ei vor răspunde părinţăscălîi (!) nostru cuget, şi cu strădaniia sa, şi deprinderea cu tot adinsul agonisitura, peantru binele cele de obşte, şi fericirea sa, şi a rămăşiţălor sale dan (!) toată putearea lor înainte a o urni să vor sili. S-au dat în cetatea noastră a Beciului în 22 de zile a lunii lui August Anul Domnului 1785, de la împărăţiia noastră 21. Iară de la Stăpunirea mojeanelor (!) noastre ţări al cincilea.

Iosiv mpr.

L.S. Grof Esterhazi Feareanţ
Alexander Horvat mpr.

9

O altă versiune românească a patentei

Noi Iosif al doilea cu darul lui D⟨u⟩mnezeu ales a Romanilor împărat pururea ... a Germaniei, Ungariei, Boemiei, Dalmaţiei, Croaţii, Sclavoniei etc. craiu apostolic ... Etrurii, Mare Prinţip a Transilvanii ...

Cu aceastea facem înștiințare tuturor cărora să cuvine ...⟨părin⟩țasca sîrguință, neostenita purtare de grijă, și toate ... le-am întors, ca fericirea ... lor supuse împărăției noastre, după puteare să o sporim, și să o așezăm ⟨fără⟩ deschilinire, sau osăbire intră stat, și soarte, întră Neam, și leage. Însă cunoscînd Noi, cumcă spre dobîndirea acestui sf⟨îrșit⟩...⟨foar⟩te mult ar folosi mai bună lucrarea pămîntului, și deșteptarea la strădanie, și cumcă aceasta într alt chip nu s ar putea dobîndi ... slobozirea feațelor, sau a capetelor, carea fiște cărui om de la fire i dată, și și din partea statului de obște să cade ... și despre coloni, de obște să se așeaze, și prosperitatea lucrurilor încît acea⟨i⟩a colonilor după leage se cuvine, scutită, și ... să se facă. Pentru acest sfîrșit dară voim, și poruncim, ca aceastea punturi ce urmează; legi de obște să fie, și spre a tuturor cunoștință de obște, și îndreptare, în toate locurile să se vestească.

Întîi: Soartea iobăgească, încît aceaia pe coloni pînă acuma în veașnică supunere, și de un loc legați îi ținea, de aici înainte de tot o stricăm, și o ștergem, nici voim ca numirea: Iobagiu întru această înțelegere mai mult să se pomenească, și pentru aceaia pe toți și pe fieștecare coloni, ori de ce Neam, și religie vor fi, încîtu-i despre feațele sau capetele sale, îi numim a fi de aici înainte oameni de umblare slobodă, și poruncim, ca pretutindenea ca aceiași să se aibă, și să se cunoască; mai ales că și leagea firei, și folosul bunului de obște aceastaș îndeamnă, și pofteaște; de unde urmează, că pentru aceasta trebue să înceate toate legiuirile despre răscumpărarea libertății sau a slobozenii.

A doa: Voim a fi slobod fieștecărui colon după plăcearea sa ... și fără voia d⟨o⟩mnului locului a se căsători, în învățături, și științe a se deprinde, a învăța meșterii, și meșteșuguri, și cu aceastea sau acealea în tot locul a putea trăi, și a se cîștiga.

A triia: Nici un colon, nici feciorul lui, nici fata, sau ⟨alt⟩cineva din familia, sau casa lui, nu să poate peste voe sili ... curtești a domnului locului, ci să lasă fiștecare în slobodă voia ... a întra într-unele ca acealea slujbe, de va vrea a le ... domnul locului de bună voe va putea face tocmală de ...

. . . .

pămînturilor, rîturilor, morilor sau viilor ... ⟨dă⟩rui, schimba, zălogi, pruncilor sau altor rudenii ... sau cui îi va mai plăcea a le lăsa, cu un cuvînt despre acelea ... deplină voia sa a rîndui, întreg rămînînd iouşul ... cel de pururea a Domnilor locurilor, însă cu această înțeleagere: (greutățile sau datoriile, ceale ce pe lîngă aceaste fund⟨uşuri⟩ ... adecă prin domnime nu s-ar răsplăti :) de vînzătoriu, sau lăsătoriu se țin, să treacă la cumpărători, la cela cărui ... lăsat, și care adevărat intră în moștenirea lor.

A cincea: Pentru ca mai bine să fie întărită apărarea colonilor întru ceale, ce stăpînesc ei, milostiveaște rînduim, ca încă nici de pre vatra au sessia colonească, sau orice alte funduri ale sale, fără legiuită și destulă pricină, și fără mainaintea cunoașterea comitatului său, ei, sau oricine moșteani a lor, să nu-i poată scoate afară sau turbura, ci în pacinica, și negăimăcita moștenire acelora pururea ⟨să⟩ se lase, și nici dintr-un loc, sau comitat la altul fără voia lor să se strămute.

A șeasea: Într-alte lucruri care nu sînt cuprinse întru aceastea punturi, colonii or avea a se îndrepta după ceale mainainte date orînduieli, și de cumva s-ar întîmpla a pătimi ei ceva batjocuri, și asupriri, atunci comitatul datoriu va fi a le da sprigeană fișcușească, și îndestulire pentru asupririle suferite.

Aceastea toate întru aceasta formă pentru coloni fiind ... vestite milostiveaște ne încredințăm, că și ei însuși, părințescului Nostru cuget vor răspunde, și cu sîrguința sa, și băr⟨bătească⟩ economia cîmpului deprindere, bunul de obște, a sa, și a moșteanilor săi fericire,

după putință, vor nevoi a o mîna înainte ... ceasca Noastră cetate Vienna Austrii doaozeci și doao de zile a lunii lui August; Anul Domnului o mie șapte sute ⟨optzeci și cinci.⟩ Al impărăției noastre: ... romanilor a doaozeci și unu, a Ungarii, Boemii, și a celorlalte al cincilea ...

După clișeul imprimatului deteriorat, dat de I. Lupaș, *Împăratul Iosif II și răscoala țăranilor din Transilvania*, în „An. Ac. Rom., Mem. Secț. Ist.", seria a III-a, tom. XVI, p. 330.

10

Ordinul Guvernului de publicare a patentei, din 10 septembrie 1785

6 895

Sacrae Caesareo Regiae, et Apostolicae Majestatis, Archi-Ducis Austriae, Magni Principis Transilvaniae, ac Siculorum Comitis, Domini Domini Nostri Clementissimi Nomine!

Dignata est Sua Majestas Sacratissima medio Benigni Rescripti Regii de dato 22-a Mensis Augusti Anni labentis 1785 emanati, Benignarum Patentalium infra memorandarum origionale (!) exemplum de eodem dato latino idiomate expeditum, et propria Suae Majestatis Subscriptione ac Sigillo munitum eo cum mandato Regio huicce Gubernio transmittere, ut illud in omnes per Provinciam hanc usitatas linguas verti, et sine mora typis excudi faciat, ubivis locorum publicandum, et extradandum; una autem ad evitandas omnes ex minus adaequato intellectu, et sinistris explicationibus exoriri possibiles animorummotus clementer praecepit: Occasione Publicationis earundem Patentalium plebi diserte inculcandum esse, quod puncta, quae de rerum mobilium, ac immobilium dispositione agunt, in Sensu Legum, et Urbarialis Regulationis intelligenda sint.

In obsequium Altissimi hujus Mandati transponuntur Dominationibus Vestris praecitati Benigni Rescripti Regii, et Patentalium tam Latinarum Originalium, quam in linguas Vernaculas, Hungaricam, Germanicam, et Valachicam translatarum Nro. — Exemplaria, committiturque iisdem, ut publicationem ipsarum Patentalium sine mora, per viros moderatos, rei huic gerendae idoneos, et Legum Patriarum gnaros institui curent, qui ad singulas in illo Comitatu Possessiones Iuri Dominali subjectas exeundo, dictas Patentales de puncto ad punctum Dominis Terrestribus, eorumque Officialibus, aeque ac Subditis, et Colonis eorum genuine publicent, diserte praeterea declarent, Altissimam hanc Dispositionem de personali Colonorum libertate, liberaque de hinc migrandi facultate sonantem, debitum obsequium, et obligationem, qua Domino Fundi, quem incolunt, ex Sensu Legum, et Altissimarum Ordinationum tenentur, haud sustulisse, quod puncta vero, quae de rerum Mobilium, ac Immobilium dispositione agunt pariter declarent, Plebique inculcent, qualiter haec in Sensu Legum, et Urbarialis Regulationis, salvo Dominorum Terrestrium legali jure perpetuitatis intelligenda sint; Consequenter hujusmodi Venditiones, donationes, permutationes, et oppignorationes in Benignis Patentalibus memoratae, non clancularie sed semper cum praescitu Domini Terrestris, ad quem proprietas Fundi pertinet, et cui vigore quoque Patentalium redemptionis jus competit, fieri debeant; unaque in ductu puncti 6-ti Benignarum Patentalium Colonos admoneant, ut quaemadmodum ibidem clare, et distincte praecipitur, ut quoad omnia, punctis

harum Patentalium non complexa momenta semet praevigentibus ordinationibus interea quoque conforment, donec per successivam Urbarii Introductionem uberior adhuc Regulatio subsequetur; In conformitate Altissimi hujus Mandati dehinc etiam Dominis suis Terrestribus, eorumque Officialibus, a quibus porro quoque dependebunt, debitum Obsequium, et juxta praevigentes Ordinationes competentia servitia, ac praestationes absque ulla renitentia praestent, ulteriorem cum introductione Urbarii subsecuturam praestationum Regulationem quiete praestolaturi. Quodsi vero vexas forte aliquas eos pati contingeret, nec eatenus a Dominis Suis Terrestribus Satisfactionem obtinere valerent, adtunc modo et ordine praescripto, ad Officiales Comitatenses, Fiscalem Adsistentiam ipsis assignaturos, et illatas injurias vindicare obstrictas, recurrant, declarando ipsis Colonis ulterius, quod his taliter statutis Sacratissima Sua Majestas clementer confidat, eosdem Paternae Suae Majestatis Intentioni responsuros, ac industria sua, solertique ruralis Oeconomiae exercitio se utiles exhibituros. Quibus ita publicatis, in singula Possesione unum exemplar Patentalium in latina, alterum autem in Vernacula lingua expeditum prae manibus Colonorum reliquatur penes Iudicem Pagensem conservandum, et non absimiliter unum exemplar Latinum, aliudque in lingua Vernacula Possessoratui consignetur. De peracta, et absoluta publicatione autem Dominationum Vestrarum erit, ad Regium hocce Gubernium referre, et in ductu praevigentium, ac saepius reiteratarum ordinationum recurrentibus ad se Colonis, et de vexis sibi ne fors illatis conquerentibus, promtam, et efficacem adferre medelam, neque quidquam in hac parte a se se desiderari admittere, cui pro munere, et officio suo non satisfecissent. E Regio Magni Principatus Transsylvaniae Gubernio. Cibinii die 10-ma Septembris Anno 1785.

L'ABOLITION DU SERVAGE EN TRANSYLVANIE

RÉSUMÉ

L'abolition du servage (Leibeigenschaft) dans les pays autrichiens fait partie de l'ensemble de réformes du despotisme éclairé, en l'occurrence du joséphinisme. La patente de l'abolition en Bohême, Moravie et Silésie a été publiée à partir du 1er novembre 1781, en Carinthie à partir du 12 juillet 1782, dans les autres pays héréditaires de l'empire à partir du 20 décembre 1782. Elle supprimait la servitude personnelle, rendant au serf la liberté de déplacement. La seconde patente, émise à la même date, allait assurer aux sujets la propriété de leur terre, une propriété non exempte totalement de redevances envers le seigneur (Grundherr). L'intention de l'empereur n'était pas d'abolir les rapports féodaux, mais de les réformer. L'introduction de cette réforme en Hongrie et Transylvanie s'est heurtée à maintes difficultés. La noblesse apporta ses arguments contre son opportunité. En Hongrie on avait introduit une vaste réglementation «urbariale» en 1767, au Banat en 1780. En Transylvanie on n'avait opéré même pas cette réglementation, les efforts prolongés du régime étant demeurés sans résultat. Ainsi, l'abolition du servage y va de pair avec de nouveaux efforts pour la réglementation urbariale.

Dès son premier voyage en Transylvanie, en 1773, Joseph II fut frappé par la gravité du servage («iobăgia») dans ces parages, gravité

révélée par une véritable avalanche de plaintes paysannes. Après son avènement au trône, il accéléra la réglementation du problème. Celui-ci se posa avec encore plus d'acuité lors de son deuxième voyage de 1783 où fut enregistrée une nouvelle avalanche de plaintes. C'est ce qui décida l'empereur à abolir en Transylvanie aussi bien qu'en Hongrie le servage, cet «avilissement à la servitude et à l'esclavage de l'humanité». Mais se laissant finalement convaincre par les arguments de la Chancellerie aulique hungaro-transylvaine qui s'efforçait de le déconseiller, sa décision se réduisit aux préceptes complémentaires du servage, omettant précisément son fondement, la liberté de déplacement du serf. C'est ainsi que parut son ordre du 16 août 1783, imprimé par le Gouvernement de la Transylvanie à partir du 9 septembre 1783.

La révolte de Horea de 1784—1785 allait convaincre l'empereur de la nécessité de l'abolition du servage dans ces parages aussi, cette révolte ouvrant violemment les portes sur la complexité du problème en question. En tant que remèdes généraux, l'empereur prenait en considération surtout deux : la réglementation urbariale et l'abolition du servage. C'est ce qu'il communiqua à son commissaire de Transylvanie, le comte Jankovich, au cours même de la révolte. Dès lors les contestations de la Chancellerie et des seigneurs sont inutiles, l'empereur les repoussant point par point. C'est à l'été 1785 que commencent les recensements urbariaux en vue de la réglementation, et le 22 août 1785 paraît la patente même de l'abolition du servage — tant en Hongrie qu'en Transylvanie — qui s'est répandue ensuite en Transylvanie au cours du mois de septembre, étant imprimée en latin, allemand, hongrois et roumain. L'abolition du servage en Transylvanie et Hongrie est donc la conséquence, sans équivoque, de la révolte de Horea.

La patente répète généralement les préceptes de l'ordre de 1783, mais elle a maintenant au premier plan l'octroi de la liberté de déplacement du serf, changeant aussi le nom de «iobag» en celui de «colon». Les principes répètent en général ceux de la patente pour les autres pays : le droit du serf de se marier librement, d'apprendre des métiers, d'aller à l'école, de tester, d'être pris au service à la cour seulement avec son libre accord, l'interdiction d'être chassé sans motif légal. Mais elle n'est plus accompagnée d'une deuxième patente concernant la propriété du serf. Les seigneurs ont obtenu gain de cause ; la patente maintient à cet égard les préceptes du «Tripartitum». On ne supprimait donc pas la servitude, mais la dépendance personnelle (servage, Leibeigenschaft). Les paysans, moins sensibles aux nuances, étaient enclins à comprendre la réforme à leur manière, comme une libération. Dans plusieurs endroits ils refusent les charges seigneuriales, ils s'agitent, ils s'opposent aux employés domaniaux, aux maîtres, sous prétexte que l'empereur «les a affranchis». On a eu besoin de nouveaux éclaircissements, de menaces, de coercitions pour qu'on leur fasse comprendre le vrai sens de la patente.

Son sens était limité. Au niveau du développement social-économique du pays, le serf ne pouvait même pas trop jouir des «libertés» concédées par

la patente. La liberté du déplacement se réduisait à la possibilité du serf de changer de maître, plutôt qu'à changer la servitude contre des professions plus libres. C'est surtout dans ce sens-ci qu'elle a été commentée par la législation ultérieure.

L'abolition du servage a, quand même, son importance historique ; c'est un pas décisif en avant vers la suppression des rapports féodaux en général. Le droit de déplacement, la détermination légale de ses droits offraient au serf un terrain solide pour sa défense contre les abus et limitaient le maître dans son arbitraire par la crainte de ne pas perdre son serf.

Mais l'abolition avait aussi son importance morale. Elle affermissait le sujet dans la conscience de ses droits, lui augmentait le courage de combat. Parue à la suite de la révolte paysanne, elle l'affermissait dans la conscience que sa lutte n'était pas inutile.

ASPECTE ALE MENTALULUI COLECTIV SĂTESC ÎN SOCIETATEA MEDIEVALĂ ROMÂNEASCĂ

DE

FL. CONSTANTINIU

În lucrarea sa închinată cercetării spaimelor colective milenariste care ar fi agitat societatea medievală apuseană de la sfîrşitul secolului al X-lea, Henri Focillon aşază în fruntea celui dintîi capitol o întrebare şi un răspuns care ni se pare că închid în ele esenţialul în ceea ce priveşte rostul cercetărilor de psihologie socio-istorică. Să lăsăm, aşadar, cuvîntul istoricului francez: „Avem dreptul — scrie el — să introducem în studiul istoriei fenomenele de psihologie colectivă? Sînt fără îndoială cele mai greu de surprins cu precizie. Avem o percepere directă a sensului şi vieţii unei instituţii, a cauzelor şi rezultatelor unui eveniment militar, a unei convenţii politice. Putem chiar reconstitui mobilurile ce au acţionat asupra unei conştiinţe omeneşti. Sîntem mult mai puţin înarmaţi pentru abordarea vastei regiuni nedeterminate a instinctelor, credinţelor şi frămîntărilor care urnesc, nu individul, ci mulţimile. Dar se poate ocoli elementul acesta cînd e vorba de crezul religios sau de cel revoluţionar de pildă? Ar fi periculos să elimini datul acesta fundamental al sociologiei, chiar cînd ia, cum se întîmplă adesea, un caracter fantastic. Nişte mari unde afective ca iubirea şi teama tulburînd un întreg popor nu sînt neapărat iluzii romaneşti. Totul e să le constaţi mai întîi în texte, să le analizezi, să arăţi ce amploare şi intensitate au relativ la timpul şi locul lor" [1]. Sînt cuprinse în acest paragraf cîteva constatări şi sugestii care pot sluji drept jaloane unei investigaţii a psihologiei mulţimilor: mai întîi necesitatea cunoaşterii vieţii mentale a societăţilor pentru adevărata înţelegere a evenimentelor istorice; apoi dificultăţile întîmpinate în interogarea surselor şi identificarea fenomenelor psihice şi, în sfîrşit, o dată detectat curentul

[1] Henri Focillon, *Anul o mie*, trad. din lb. franceză, Buc., 1971, p. 31.

afectiv care străbate o colectivitate, fixarea dimensiunilor și funcțiilor sale istorice. S-ar putea spune că în textul citat mai sus H. Focillon sintetiza de fapt preocupările și încheierile a cîtorva decenii de cercetări în noua disciplină a psihologiei social-istorice.

În momentul cînd opera sa vedea lumina tiparului — anul 1952 — se încheia o etapă în studiul mentalului colectiv; alta — care continuă și astăzi — se afla la începutul ei. Nu ni se pare lipsit de interes pentru problemele tratate mai jos, să schițăm în această parte introductivă originile și direcțiile inițiale de cunoaștere ale psihologiei sociale și social-istorice, care — așa cum se va vedea — se confundă cu studiul mentalităților revoluționare.

★

Dacă psihologia popoarelor, adică studiul particularităților psihice ale diverselor etnii, a reținut atenția celor mai vechi istorici din antichitate, începînd cu Herodot, și, de la mijlocul secolului trecut, prin opera lui M. Lazarus și H. Steinthal, s-a constituit într-o disciplină de sine stătătoare (*Völkerpsychologie*)[2], rămasă însă, pînă astăzi, după opinia noastră, fără contururi precis trasate, psihologia colectivităților este cu mult mai tînără, debuturile ei asociindu-se strîns celor ale sociologiei, cu care uneori a fost identificată (ca de pildă, de E. Durkheim, care afirmă că „psihologia este întreaga sociologie" [3]). Individualizarea ei, dacă nu ca disciplină, măcar ca o preocupare, care nu trebuie însă confundată cu așa-numitul curent psihologic din sociologie, stă în legătură cu dezvoltarea impetuoasă a mișcării muncitorești internaționale la sfîrșitul secolului al XIX-lea și în consecință, agravarea confruntărilor sociale și politice dintre proletariat și burghezie. Demonstrațiile muncitorimii, încheiate adesea prin ciocniri cu autoritățile publice, puneau probleme deopotrivă juriștilor, psihologilor și istoricilor. Pentru cei dintîi, se cerea stabilirea, din punctul de vedere al legalității burgheze, a culpabilității — și deci și a sancționării — acestor mase delicvente; psihologii încercau să pătrundă mecanismul psihic care genera „sufletul colectiv" al masei umane; istoricii, în sfîrșit, erau solicitați să caute în trecut antecedente sau similitudini pentru aceste explozii de nemulțumire populară. Este semnificativ, în această privință, că cele dintîi lucrări consacrate psihologiei mulțimilor au apărut în Franța și Italia, unde, în ultimul deceniu al secolului trecut, se înregistrează o înăsprire a conflictelor sociale. G. Le Bon cu *Psychologie des foules* (Paris, 1895) și S. Sighele cu *La Folla delinquente* (Torino, 1896) au făcut începutul investigării psihologiei agregatelor umane[4]. Investigație care nu a depășit însă faza empirismului și a simplei impresii apăsate de opiniile

[2] Vezi, mai larg, Abel Miroglio, *La psychologie des peuples*, Paris, 1965, p. 25.
[3] E. Durkheim, *Les règles de la méthode sociologique*, ed. a 2-a, Paris, 1927, p. 47, notă, citat la M. Ralea și T. Herseni, *Introducere în psihologia socială*, Buc. 1966, p. 231.
[4] Aprecierea de ansamblu a operelor celor doi la M. Ralea, T. Herseni, *op. cit.*, p. 236—239.

politice. Dacă Sighele încearcă măcar să formuleze o lege, aceea a sporului emotivității (suma sentimentelor) într-un grup, însoțit simultan de reducerea inteligenței la valoarea medie (media ideilor), Le Bon rămîne de-a lungul întregii sale activități, concretizate într-un foarte mare număr de volume [5], la nivelul constatărilor subiective care reflectă convingerile sale profund antidemocratice. Adversar mărturisit al socialismului, sociologul francez nu face un secret din antipatia sa pentru orice devine o acțiune de masă. Culegîndu-și aproape toate exemplele din timpul Revoluției franceze și îndeosebi din perioada masacrelor din septembrie, el înfățișează masele ca fiind călăuzite de un spirit distructiv, gata să săvîrșească cele mai teribile acte de cruzime, incapabile să iasă din captivitatea emotivului pentru a urma raționalului etc. Evident, simple speculații, fără nici un temei științific. Le Bon însuși a fost incapabil să lămurească mecanismele psihice care explică, spre exemplu, unitatea de acțiune a unui grup uman.

Ceea ce se cuvine reținut și subliniat de pe acum e ideea contagiunii mentale, asupra căreia vom avea prilejul să revenim. Propagarea unei stări de spirit e un aspect fundamental al genezei mentalității revoluționare. Aflată încă la începuturile ei, psihologia socială nu poate încă descrie riguros procesele psihice care au loc în cadrul unei colectivități, astfel că adesea istoricul trebuie să se resemneze cu înregistrarea fenomenului, fără să-i poată înfățișa resorturile profunde [6]. Un singur exemplu: fervoarea maselor populare care în 1096 au dat ascultare chemării la cruciadă, și-au părăsit căminurile și țara și au pornit spre îndepărtata Palestină. Paul Alphandéry a stăruit asupra psihologiei acestei mulțimi, secerată de epidemii, de foame, de mizerie și de atacurile selgiucizilor, dar întărită în credința ei de tot felul de miracole, la care era convinsă că asistă [7]. Episodul lui Pierre Barthélemy, umil cruciat provensal, care în momentele cele mai critice ale asediului Antiohiei, de către selgiucizi, descoperă la 14 iunie 1098 „Sfînta Lance", refacerea — datorată „minunii" — a moralului armatei cruciate și proba focului la care este supus apoi inspiratul, dar nefericitul descoperitor, dau măsura stării de exaltare a acestei mulțimi a cărei puternică credință suferă asaltul îndoielilor provocate de vicisituy dinile campaniei. Oricît de fină este analiza întreprinsă de P. Alphandér- a stării psihice a masei cruciate, ceea ce am numi desfășurarea lăuntrică a manifestărilor exterioare surprinse de izvoare rămîne încă necunoscută. Și aceasta pentru că însăși psihologia socială nu poate da încă un răspuns satisfăcător în această privință. Contagiunea mentală ca generatoare a unei stări de spirit este un fenomen complex la a cărui naștere concură un întreg șir de componente, de naturi variate. G. Bouthoul, întemeietorul polemologiei, care a urmărit și aspectul psihic al stărilor beligene (genera-

---

[5] Din această întinsă operă, semnalăm, ca prezentînd interes pentru tema tratată aici, *La Révolution française et la Psychologie des Révolutions*, Paris, 1912.

[6] Vezi și excelentele observații ale lui P. Veyne, *Histoire et historiens*, în „Annales", XXVII (1972), nr. 3, p. 669.

[7] P. Alphandéry, *La chrétienté et l'idée de croisade*, Paris, 1958 — 1959, 2 vol.

toare de război), a încercat să explice de ce într-un anumit moment, şi anume, la sfîrşitul secolului al XI-lea, societatea europeană apuseană a crezut că „nu mai poate trăi", fără locurile sfinte. Soluţia oferită de învăţatul francez — apariţia unei structuri demo-economice explozive[8] — este, desigur, de luat în consideraţie, dar şi aici lipseşte veriga care să lege factorii materiali de psihicul colectiv.

Problemele studiului mentalităţilor colective s-au bucurat de o tratare mai amplă sau mai restrînsă şi în scrierile lui P. Rossi, G. Tarde, E. Durkheim, care a pus în circulaţie termenul de „conştiinţă colectivă", Lévy Bruhl, preocupat mai ales de mentalitatea primitivă, Ch. Blondel etc. care au studiat psihologia socială în strînsă legătură cu sociologia, astfel că prezentarea opiniilor lor iese din cadrul acestei cercetări[9].

Cel care a pus bazele istoriei mentalităţilor colective a fost fără îndoială, francezul Lucien Febvre (1878—1956). El s-a pronunţat şi a militat de-a lungul întregii sale activităţi pentru „umanizarea" istoriei, pentru a aşeza nu individul, eroul ci grupul, masa, în centrul de atenţie al anchetei istoriografice. „Nu omul, niciodată omul, societăţile umane şi grupele organizate" era principiul formulat în prima sa lucrare de mare amploare, apărută în 1922, care avea să-l impună în istoriografie[10]. Cele două articole în care L. Febvre a fixat direcţiile de cercetare în studiul mentalităţilor colective au fost precedate de publicarea în 1923 a două lucrări fundamentale pentru cunoaşterea sensibilităţii şi mentalităţilor unor societăţi dispărute: *Le déclin du Moyen Âge* a olandezului J. Huizinga şi *La Grande Peur* a lui G. Lefebvre: cea dintîi este o amplă frescă a climatului mental şi sentimental al societăţii franceze şi burgunde în secolele XIV—XV; cea de a doua, o minuţioasă cercetare a împrejurărilor care au generat în Franţa „Marea frică" din iulie 1789, termen sub care este cunoscută panica declanşată în mediul sătesc de teama de briganzi şi de „complotul aristocratic", urmată de tulburări şi atacarea castelelor, care s-a propagat dintr-un şir de centre în cea mai mare parte a ţării. Ambele lucrări ofereau, în fapt, exemple de studiu istoric al psihologiei sociale şi relevau valoarea unor astfel de cercetări pentru reconstituirea imaginii adevărate a unui proces sau moment istoric.

Necesitatea asocierii istoriei cu psihologia pentru a scoate la lumină corelaţia dintre psihismul individual, cel colectiv şi mediul socio-istoric a fost subliniată de L. Febvre într-un scurt articol intitulat *Psihologie şi istorie*, publicat în volumul al VIII-lea al *Enciclopediei franceze* şi considerat drept actul de naştere al istoriei mentalităţilor colective. Istoricul francez indică între obiectivele viitoarei discipline raportul dintre grup

---

[8] O rezumare comodă a principiilor de bază ale polemologiei datorită fondatorului ei la G. Bouthoul, *La guerre*, Paris, 1963.

[9] Vezi pe larg M. Ralea, T. Herseni, *op. cit.*, p. 239 şi urm. Pentru cercetările de psihologie socială în Franţa în cursul secolului nostru vezi studiul lui L. I. Anţîferova, în volumul *История и психология* Moscova, 1971, p. 63 şi urm.

[10] L. Febvre — L. Bataillon, *La Terre et l'Evolution humaine* (Introduction géographique à l'Histoire), Paris, 1922, p. 201. Un loc însemnat în interesul lui L. Febvre pentru studiul mentalităţilor l a jucat şi prietenia sa cu marele psiholog Henri Wallon.

și individ, dintre condițiile de viață și mentalitate și stăruie asupra necesității investigării aprofundate a limbajului — „cel mai puternic dintre toate mijloacele de acțiune ale grupului asupra individului" — și a utilajului mental în genere; inventarierea, apoi recompunerea materialului mental de care dispunea societatea într-o anumită perioadă. Raportul de determinare dintre ansamblul condițiilor de existență și conduita mentală și emoțională a fost ilustrat de L. Febvre, prin încercarea de a explica mobilitatea dispoziției sentimentale a omului medieval — saltul de emoții și comportare, relevat și de J. Huizinga — ca fiind generată de contrastele înseși ale condițiilor de existență: contrastul dintre noapte și zi într-o societate care trăiește la lumina flăcării, contrastul dintre iarnă și vară pentru omul care locuiește fie între zidurile reci ale castelului, fie între pereții înguști ai locuinței mizere, contrastul dintre bogăție și mizerie într-o lume marcată de adînci inegalități sociale.

Problemele cercetării istoriei vieții afective au fost reluate de L. Febvre într-un cadru mai amplu într-un alt studiu publicat în 1941 [11] El pledează pentru o istorie a sensibilității identificate cu viața afectivă și manifestările ei, la baza căreia se află emoțiile, fenomene psihice deosebite de simplele automatisme de replică. Caracterul contagios al emoțiilor — regăsim aici noțiunea de contagiune mentală din psihologia mulțimilor — implică existența unor relații între ins și colectiv. Născute în fondul organic al unui individ, de obicei în legătură cu un anumit eveniment, emoțiile își află forme de exprimare care sînt de fapt rezultatul unei serii de experiențe comune, de reacții similare față de șocuri declanșatoare identice, la contacte asemănătoare. Printr-un fel de „contagiune mimetică", emoțiile transmit colectivității complexul afectivo-motor resimțit de un singur individ față de evenimentul petrecut. Pornind de la reprezentările colective ale epocii, L. Febvre credea că poate explica în lumina considerațiilor de mai sus, doctrina calvinistă a predestinării prin impresia provocată asupra maselor populare de spectacolul grațierii de către suveran a unui condamnat la moarte, dreptul de viață și de moarte asupra supușilor, deținut de capul statului, și comportarea, în ultimă instanță arbitrară a acestuia, fiind atribuite și divinității.

Mijloacele de studiu ale sensibilității indicate de istoricul francez sînt vocabularul, iconografia artistică și literatura.

O discuție asupra opiniilor lui L. Febvre nu poate fi întreprinsă decît luînd în considerație modalitățile în care ele au fost aplicate și dezvoltate de istoricii de la „Annales", care au urmat linia indicată de fondatorul revistei. Între aceștia, A. Dupront și G. Duby au încercat să sistematizeze problemele și metodele unei istorii a psihologiei colective.

Cel dintîi fixează drept obiective ale istoriei psihologiei colective, pe plan cantitativ, inventarul tuturor formelor de manifestare a mentalității (sufletului) colectiv; pe plan calitativ, analiza resorturilor spirituale ale oamenilor într-

[11] L. Febvre, *La sensibilité et l'histoire. Comment reconstituer la vie affective d'autrefois*, în „*Annales d'histoire sociale*", III(1941), nr. 1 — 2, p. 5 — 20.

un anumit cadru spaţialo-temporal, şi în sfîrşit, pe planul sintezei interpretative, evidenţierea caracterului coherent al acţiunii umane „La scara istoriei psihologiei colective — avertizează el — nu este loc pentru nici o lege"[12], propoziţie care dezvăluie orientarea idealistă a autorului. G. Duby a atras atenţia asupra necesităţii unei „puneri la zi a principiilor enunţate de L.Febvre prin folosirea noilor rezultate obţinute de ştiinţele sociale, în primul rînd de psihologia socială, mai ales în ceea ce priveşte mijloacele de verificare şi interpretare a mărturiilor, „modelele", raportul dintre individ şi mediul social. G. Duby subliniază necesitatea investigării atente a mediilor — pentru că nu există doar unul singur — umane şi a diferenţierilor create de aşezarea geografică. El sugerează să se adopte şi în studiul mentalităţilor colective schema propusă de F. Braudel a celor trei ritmuri ale duratei, cărora le corespund trei modalităţi de a studia istoria : a) timpul scurt (le temps court) — istoria evenimenţială care urmăreşte evenimentul sau individul ; b) ciclul (termen împrumutat de la economişti) — istoria conjuncturală, pe cîteva decenii ; c) durata lungă (la longue durée) —istoria seculară, orientată spre studiul structurilor[13].

Atitudinile mentale pot fi analizate, după părerea lui G. Duby, la cele trei niveluri ale duratei „Microistoriei" ; timpului scurt îi corespund reacţiile emotive provocate de un anumit eveniment ; istoriei conjuncturale, evoluţia mai lentă a sensibilităţii, observabilă prin compararea atitudinilor mentale şi afective la distanţă de cîteva decenii ; istoria de lungă durată pune în lumină cadrele mentale cele mai rezistente şi deci mai durabile în care se desfăşoară viaţa socială — moştenirea culturală, credinţele religioase, valori etice etc.

Aplicarea celor trei niveluri ale duratei la studiul mentalităţilor colective — care ţine mai mult de domeniul metodei decît al concepţiei — poate să se dovedească, credem noi, fecundă. Am încercat să o arătăm în cuprinsul lucrării de faţă, în ceea ce priveşte mentalitatea ţărănimii medievale.

Este însă în afară de orice îndoială, că progresul cercetărilor de psihologie socio-istorică nu poate fi asigurat decît prin aşezarea lor pe temelia solidă a concepţiei materialismului dialectic şi istoric. Lucrările lui Marx, Engels şi Lenin cuprind numeroase indicaţii privind aspecte ale psihologiei colective, indicaţii care constituie pentru cercetătorii marxişti o călăuză atît în ceea ce priveşte orientarea cercetării, cît şi metodologia ei[14]. Obiectul fundamental al investigaţiei psihologiei sociale se desprinde cu claritate dintr-un articol al lui K. Marx în care se discută conflictul dintre legitimişti şi aderenţii monarhiei din iulie :„Deci ceea ce dezbina aceste fracţiuni — scrie Marx — nu erau nicidecum aşa-zisele principii, ci condiţiile lor materiale de existenţă, două feluri diferite de proprietate ; era vechea

---

[12] A. Dupront, *Problèmes et méthodes d'une histoire de la psychologie collective*, în „Annales", XVI (1961), nr. 1, p. 3 — 11, citatul la p. 9.

[13] Autorul capitolului *Histoire des mentalités* din volumul *L'Histoire et ses méthodes*, Paris, 1961, p. 937 — 966.

[14] Vezi capitolele II, III şi IV consacrate elementelor de psihologie socială şi istorică în operele lui Marx, Engels şi Lenin, la M. Ralea, T. Herseni, *op. cit.*, p. 25 — 83.

opoziție dintre oraș și sat, rivalitatea dintre capital și proprietatea funciară. Că în același timp, vechi amintiri, dușmănii personale, temeri și speranțe, prejudecăți și iluzii, simpatii și antipatii, convingeri, crezuri și principii îi legau de o dinastie sau de cealaltă, cine ar putea nega acest lucru? Pe diferitele forme de proprietate, pe condițiile sociale de existență se ridică o întreagă suprastructură de sentimente, de iluzii, de mentalități și de concepții despre lume, diferite și caracteristice. Întreaga clasă le creează și le modelează pe baza condițiilor ei materiale și a relațiilor sociale corespunzătoare. Individul izolat căruia aceste concepții îi sînt transmise prin tradiție și educație, își poate închipui că ele constituie motivele reale, determinante propriu-zise și punctul de plecare al activității sale... Și după cum în viața particulară se face o distincție între ceea ce crede și spune un om despre sine și ceea ce este și face în realitate, cu atît mai mult trebuie să facem o distincție, atunci cînd este vorba de lupte istorice, între frazeologia și iluziile partidelor și adevărata lor natură și adevăratele lor interese, între ceea ce își închipuie că sînt de ceea ce sînt în realitate"[15]. Textul citat fixează nu numai obiectul psihologiei sociale[16] — suprastructura de sentimente, iluzii, mentalități și concepții despre lume — dar indică și zonele care urmează a fi investigate pentru a le descoperi originile și caracteristicile. Această suprastructură mentală este creată și modelată de întreaga clasă, deci ancheta trebuie să ia în considerație, în primul rînd, structura socială, să revele raportul dintre individ și colectivitatea căreia îi aparține, interdependența dintre psihicul individual și cel colectiv și apoi să studieze atitudinile mentale ale colectivității. Este necesar așadar, ca istoricul să cunoască nu numai clasele sociale și felul lor de a simți, gîndi și reacționa, dar și celelalte forme de agregare socială care se subsumează claselor sociale. În lumina celor de mai sus, devine limpede că un studiu asupra mentalităților medievale nu se poate mărgini la macro structura societății feudale, ci trebuie să urmărească alături de familie și alte elemente ale microstructurii sociale : obștea sătească, breasla, unitatea de impunere fiscală etc. „Colectivele de caracter productiv—scrie medievistul sovietic A. I. Gurevici—trebuie examinate, evident, în chip deosebit. Dar aceasta nu înseamnă, că trebuie ignorate și alte grupe a căror existență, permanentă sau de scurtă durată, s-a întemeiat pe comunitatea de altă natură, de la activitatea politică pînă la apropierea de ordin pur spiritual sau religios. Pentru studiul fiecăruia din aceste grupe este necesară o tratare specifică"[17]. Este necesară, prin urmare, cunoașterea tuturor formelor de solidaritate socială, de la cele fundamentale și durabile, pînă la cele temporare.

În pasajul citat al lui Marx se arată că suprastructura mentală este generată de clasă „pe baza condițiilor ei materiale și a relațiilor sociale corespunzătoare", adică a unor factori obiectivi. Procesul de dezvoltare istorică a societății umane este guvernat de legi obiective a căror acți-

---

[15] Karl Marx — Friederich Engels, *Opere*, vol. 8, Buc., Edit. politică, 1960, p. 145.

[16] Cf. M. Ralea, T. Herseni, *op. cit.*, p. 52.

[17] A. I. Gurevici, *Некоторые аспекты изучения социальной истории*, în „Вопросы Истории", 1964, nr. 10, p. 58.

une se manifestă în activitatea socială a oamenilor. Psihologia socio-istorică este chemată să studieze şi să dezvăluie modalităţile prin care factorii obiectivi sînt percepuţi de către indivizi şi colectivităţi, devin factori de conştiinţă individuală, mai întîi, colectivă, mai tîrziu, şi declanşează astfel acţiuni corespunzătoare. E vorba, aşadar, de ceea ce am numi *subiectivizarea colectivă a obiectivului*. În cadrul acestui proces, se pot distinge trei faze : cea dintîi este aceea a reflectării în conştiinţele individuale a realităţii obiective ; a doua a închegării stării de spirit colective, în care, alături de comunitatea emoţiilor, intervin contagiunea mentală şi constrîngerea exercitată de colectiv asupra individului şi, cea din urmă, conduita sau acţiunea colectivului, determinată de reflectarea realităţii.

Factorul mental devine elementul de legătură între legităţile obiective şi evenimentele istorice. G. Lefebvre care a studiat pe baze ştiinţifice problema mentalităţilor revoluţionare, remarca cu dreptate că, în general ,,istoricii care cercetează revoluţiile, studiază mai bucuros condiţiile economice, sociale şi politice care, după părerea lor, se găsesc la originea mişcării revoluţionare, evenimentele care le-au marcat şi consecinţele lor. Ei uită însă că între cauze şi efecte se intercalează constituirea mentalităţii colective, ea este aceea care stabileşte adevărata legătură cauzală şi, se poate spune, singura care permite să se înţeleagă bine efectul . . . Istoria socială nu se poate deci mărgini la descrierea aspectelor exterioare ale claselor antagoniste, ea trebuie să atingă şi conţinutul mental al fiecăreia dintre ele ; numai aşa poate contribui la explicarea istoriei politice şi, în special, a acţiunii maselor revoluţionare" [18].

În lucrarea de faţă, încercăm pentru prima dată în istoriografia noastră să investigăm universul mental al ţărănimii medievale din ţările româneşti şi să punem în lumină — fireşte, în măsura îngăduită de izvoare — fazele succesive ale procesului de formare a mentalităţii revoluţionare [19].

Izvoare. R. Mandrou observă cu dreptate că orice istorie a vieţii spirituale este concomitent istorie socială şi istorie a culturii [20]. E de la sine înţeles că, faţă de această direcţie de cercetare a istoriei psihologiei colective, nici o categorie de izvoare nu poate rămîne în afara anchetei istoricului. Este a spune că orice mărturie de viaţă — indiferent de caracter sau întindere — interesează în reconstituirea mentalului societăţii feudale.

Dacă pentru studiul mentalităţii boierimii, clerului şi a negustorimii medievale există surse abundente şi valoroase, o situaţie cu totul deosebită se înfăţişează în ceea ce priveşte mentalitatea ţărănimii. S-a spus, pe bună dreptate, că ţăranii sînt muţii istoriei medievale ; într-adevăr analfabetismul la care i-a condamnat societatea feudală a făcut imposibilă apariţia unor cronici redactate de ţărani care să înfăţişeze, deci, punctul

---

[18] G. Lefebvre, *Foules révolutionnaire*, în *Études sur la Révolution française*, Paris, 1954.

[19] Deşi este îndeobşte ştiut că mişcările ţărăneşti nu se ridică — şi nu se pot ridica — la nivelul revoluţiei, întrebuinţăm totuşi termenul de ,,mentalitate revoluţionară", pentru a desemna mentalitatea ţăranului răsculat, deoarece din punct de vedere mental, ridicarea sa în arme, indiferent de rezultatele ei *obiective*, este o revoluţie.

[20] R Mandrou, *Introduction à la France moderne (1550— 1640). Essai de psychologie historique*, Paris, 1961, p. 366.

lor de vedere față de evenimentele narate. Răscoalele țărănești ne sînt cunoscute doar din relatarea, firește, părtinitoare, a adversarilor lor [21]. În dialogul pe care cercetătorul își propune să-l angajeze prin mijlocirea izvoarelor cu protagoniștii procesului istoric, partenerul țăran rămîne mut. Din fericire nu pe de-a întregul. Dispunem de trei categorii de surse care ne îngăduie cunoașterea *directă* a mentalității țărănești.

Cea dintîi cuprinde *jalbele țăranilor* și *anchetele autorităților* în legătură cu agitațiile, împotrivirea și răscoalele din mediul rural. Aceste plîngeri — în măsura în care sînt redactate de țărani sau de preoți de țară, dascăli, deci oameni cu aceleași atitudini și orizonturi mentale etc. — și cercetări ale aparatului de represiune consemnează declarațiile țăranilor privind motivele nemulțumirii lor și desfășurarea faptelor. Pentru studiul răscoalei lui Horea, spre pildă, minuțioasa anchetă întreprinsă de autoritățile austriece oferă materialul de bază. Interogatoriile luate țăranilor, confruntările dintre versiunile privind același eveniment, reproducerea textuală a mărturiilor, toate acestea dau istoricului posibilitatea de a investiga cu destulă precizie psihicul masei țărănești răsculate. Din nefericire, nu dispunem pentru toate mișcările din lumea rurală de un material la fel de bogat ca acela privind răscoala din 1784 care să permită reconstituirea tuturor etapelor procesului mental care transformă pe țăranul „resemnat" cu exploatarea feudală în luptătorul decis să pună capăt prin foc și sînge sistemului care îl osîndește la mizerie.

A doua categorie de izvoare o constituie *însemnările de pe manuscrise și cărți* datorate unor țărani — știutori de carte — sau oameni — ca de pildă dascălii de biserică — ridicați din, dar și rămași în mediul rural, care reflectă deci atmosfera mentală în care trăiesc. E meritul lui N. Iorga de a fi atras atenția asupra valorii acestor notații — care de altminteri, în ciuda conciziunii lor, dau de cele mai multe ori nu numai indicații foarte precise asupra datei unui eveniment — notații redactate „de cei modești și puțin cărturari uneori, care nu se gîndesc nici la un patron, nici la un public, ci pun pe hîrtie ce știu, din simplul impuls instinctiv de a nu lăsa ca faptele să se piardă, ori din nevoia de a face și pe alții necunoscuți, martori ai suferințelor, isprăvilor și întîmplătoarelor bucurii ale lor". E istoria țării — conchide marele nostru istoric — prin cei mici [22]. Însemnările de pe manuscrise sau cărți au fost publicate sporadic și ele sînt risipite în mai toate periodicele de istorie; altele, cele mai multe, au rămas inedite. Detectarea celor ce provin din mediul țărănesc este, așadar, destul de anevoioasă. Inițiativa Institutului de istorie „N. Iorga" de a întreprinde o cercetare sistematică a acestor însemnări în vederea publicării lor într-un corpus va pune la îndemîna cercetătorilor un material de cea mai

---

[21] G. Lefebvre observă cu dreptate că în cronicile societății medievale, dominate de nobili și preoți, singurele fapte care rețin atenția sînt de ordin militar sau religios, „nimeni nu se va gîndi să vorbească despre țărani sau meșteșugari decît doar ca să menționeze uneori și cu un anumit dispreț, că au îndrăznit să se revolte". *Naissance de l'historiographie moderne*, Paris, 1971, p. 19.

[22] N. Iorga, *Istoria ţerii prin cei mici*, în „Revista istorică", VII(1921), nr. 1 — 3, p. 26.

mare valoare pentru fixarea atitudinilor mentale ale „celor mici" în fața șirului de evenimente care au alcătuit viața lor și a țării.

În sfîrșit, cea de a treia categorie este alcătuită de *producțiile poeziei populare*. Cîntecele cu tematică socială exprimă o gamă variată de atitudini ale țăranului față de problemele fundamentale ale vieții rurale, de la muncile agricole și rodurile pămîntului pînă la raporturile cu stăpînul moșiei și agenții fiscului. Totul fiind, bineînțeles, subordonat obiectivului final al tuturor străduințelor sale, asigurarea existenței lui și a familiei sale. Așa cum s-a remarcat în repetate rînduri, marele obstacol în utilizarea folclorului ca izvor istoric stă în dificultatea fixării sale în timp, deși din poezia populară nu lipsesc indicații cronologice exacte. Firește că o cercetare a mentalităților colective țărănești se poate dispensa de stabilirea riguroasă a datei cînd s-a închegat cutare cîntec popular, deoarece, în acest caz, interesează în primul rînd starea de spirit pe care o exprimă producția populară și numai după aceea timpul cînd ea a fost creată. Nu este mai puțin adevărat însă că ar fi de cel mai mare interes să se poată cunoaște împrejurările istorice *concrete* care au dat naștere diverselor cîntece de sărăcie, de revoltă și de haiducie, baladelor haiducești etc. S-ar putea ști astfel care a fost reacția mentală față de un anumit eveniment, desprinzîndu-se de aici trăsăturile generale ale psihologiei colective țărănești în evul mediu.

Se poate stabili o relație între psihicul țărănesc specific unei anumite regiuni și caracterul producției folclorice? Probabil că da, și în acest caz un pas înainte poate fi făcut în înțelegerea mai profundă a desfășurărilor istorice. Spre pildă, s-a constatat că, în regiunea moților, creația populară literară și muzicală prezintă anumite aspecte caracteristice [23]. Folclorul presupune o anume expansivitate sufletească, un dialog permanent în cuprinsul colectivității rurale, care într-o oarecare măsură lipsesc în părțile moților. S-ar putea afirma oare că lipsit de supapa pe care o oferă folclorul, de descărcarea afectivă care înseamnă de fapt cîntecul, moțul a acumulat în sine, pe tăcute și pe neștiute, mînia împotriva celor care-l asupreau, pentru ca atunci cînd situația i-a apărut intolerabilă să reverse într-un torent nimicitor această ură pe care sufletul său n-o mai putea conteni? Problema merită desigur o examinare atentă.

Durată și mentalitate. După cum s-a arătat mai sus, G. Duby propune ca studiul mentalităților să folosească schema celor trei ritmuri ale duratei enunțată de F. Braudel: microistoria, istoria conjuncturală și istoria structurală [24]. După opinia noastră, propunerea lui G. Duby poate fi acceptată cu întregirile și amendamentele pe care le impune concepția materialismului istoric. Într-adevăr, credem că ceea ce se numește mentalitate de clasă se integrează duratei lungi, acelor cadre mentale pe care Braudel le numește plastic „prisons de longue durée". Mentalitatea de clasă este de fapt, chipul de a gîndi și a simți al unei clase sociale, care în elemen-

[23] *Enciclopedia României*, vol. II, p. 491.
[24] G. Duby, *op. cit.*, p. 949 — 952.

tele lui fundamentale rămîne același de-a lungul întregii orînduiri sociale care l-a generat. Mentalitatea de clasă aparține, așadar, unei anumite suprastructuri : se naște o dată cu ea și dispare o dată cu ea (deși, trebuie imediat spus, că prelungiri, vestigii continuă să se mențină și după dispariția bazei și a suprastructurii corespunzătoare). Din punct de vedere al duratei mentalitatea de clasă se înfățișează, prin urmare, ca elementul de cea mai mare stabilitate. Dar nu numai atît. Mentalitatea de clasă este determinată de realitățile *obiective* cele mai profunde ale unei formațiuni social-economice; la rîndul ei — mai ales pe măsură ce înaintăm în trecut — mentalitatea de clasă este cadrul determinant pentru acel ansamblu de gînduri, idei, reprezentări, emoții, stări de spirit „care nu și-au găsit o formulare și o sistematizare ideologică, precisă și clară" [25] și care aparțin psihologiei sociale. Mentalitatea de clasă rămîne datul fundamental din care decurg toate celelalte enumerate mai sus. La nivelul subliminal — deci înainte de elaboratul ideologic — reacțiile afective pornesc din această mentalitate de clasă și-i poartă amprenta. Vrem să spunem că reacțiile afective ale individului — conștient sau nu — poartă pecetea clasei căreia el îi aparține. Raportul individ — clasă, care se încadrează mai ales în alte relații, mai largi, aceea dintre individ și colectivitate, trebuie considerat în evoluția sa dialectică, deci raportat în permanență la condițiile de loc și de timp. După cum observă Marx „cu cît pătrundem mai adînc în istorie cu atît individul — deci și individul care produce — apare mai dependent, aparținînd unei colectivități mai cuprinzătoare" [26]. Este a spune că cu cît înaintăm în trecut, cu atît individul este mai integrat unei colectivități (castă, stare, clasă) : în raport cu altă colectivitate el apare nu ca individ, ci ca *membru al unei colectivități*. Constatarea e cu atît mai valabilă cînd e vorba de societatea feudală. Omul medieval la diversele niveluri sociale — seniorial, orășenesc și țărănesc — se definește în primul rînd prin apartenența sa la o *stare*. De la diverse semne exterioare — vestimentare mai ales — și pînă la felul său de a simți și gîndi, acest om își stabilește poziția față de ceilalți semeni ai săi prin starea socială al cărei membru el este. Solidaritatea cea mai durabilă și, deci, cea mai importantă a lumii medievale este, așadar, starea. Firește, că în ansamblul relațiilor de solidaritate care se încrucișează într-o adevărată rețea în această lume a evului mediu, solidaritatea de familie, de obște etc., apoi cele temporare, precum cea fiscală, sînt uneori mai puternic resimțite *afectiv*; dar ceea ce rămîne, în ultima instanță determinant, este solidaritatea de clasă, cu reflexul ei mental, mentalitatea de clasă.

Celei de a doua cadențe a duratei — conjunctura, perioada — îi corespund schimbările de atitudini mentale observabile prin compararea la diverse intervale a poziției unui grup față de un anumit aspect sau de o anumită problemă a vieții sociale. Sfera cea mai lesne de investigat ni se

---

[25] P. Tugarinov, *Corelația dintre categoriile materialismului istoric*, Buc., 1960, p. 121.
[26] K. Marx, *Contribuții la critica economiei politice*, ed. a II-a, Buc., Edit. politică, 1960, p. 220.

pare a fi aceea a mentalităților economice, deoarece aici se reflectă cel mai rapid schimbările survenite în economia și structura societății medievale [27]. În ce ne privește credem însă că aplicarea tezei lui F. Braudel la istoria mentalităților cere și aici o lămurire. Arătam mai sus că mentalitatea de clasă este mentalitatea „duratei lungi" și că această încheiere este egal valabilă pentru toate nivelurile sociale ale lumii medievale. Cînd se trece însă la perioada (conjunctură), introducerea unei „diferențieri" sociale este necesară; vrem să spunem că ritmul de modificare a atitudinilor mentale nu este același la toate clasele și stările sociale feudale observate într-un anume interval de timp. Un țăran, un boier și un tîrgoveț de la 1600 se deosebesc sau nu de omologii lor de la 1700? Răspunsul este, după opinia noastră, negativ în primul caz și afirmativ în celelalte, și faptul se datorește cadenței lente de evoluție *mentală* (care nu trebuie confundată, abia dacă mai trebuie spus, cu dezvoltarea *intelectuală*) a țăranului, care ținut în marginea societății, închis în orizontul îngust al gospodăriei, moșiei și satului, este mai puțin receptiv la înnoirile de viață socială. Aceleași diferențieri sînt de luat în seamă și pentru boier și orășean, cel dintîi manifestînd un atașament mai ferm față de imaginile, reprezentările, prejudecățile etc. clasei sale. Intervine aici însă și un alt fenomen asupra căruia a atras atenția istoricul polon Bronislav Geremek; nu fiecare clasă sau categorie socială „dispune" dintru început de propria-i mentalitate: la începuturile ei, negustorimea medievală nu a adus un element calitativ nou în mentalul colectiv, ci doar progresiv ea a dobîndit un nou fel de a gîndi și a simți [28]. Nu trebuie apoi pierdut din vedere mimetismul social, care e și mai explicabil într-o lume marcată profund de privilegiul de stare și de dorința de parvenire. Dacă condiția socială nu poate fi depășită, atunci măcar prin anumite aspecte exterioare — îmbrăcăminte, locuințe, alimentație, distracții etc. — sau prin imitații pînă la însușirea felului de a gîndi și reacționa în anumite privințe se încearcă trecerea ilicită a frontierei sociale care separă stările medievale.

În sfîrșit — fără ca prin aceasta să încheiem șirul de nuanțări mentale — trebuie ținut seama de deosebirea dintre mediul urban și cel rural, dintre capitală și provincie. Distincțiile au fost remarcate cu finețe și colorat descrise de Costache Negruzzi în cunoscuta sa *Fiziologie a provincialului* care conturează portretul mental al boierului de țară.

Cea de a treia durată — evenimentul căruia îi corespunde microistoria — își are corespondentul în sfera psihologiei colective în reacțiile mentale față de un anumit fapt sau fenomen istoric. Se poate vorbi în aceste cazuri de un șoc emotiv care declanșează o anumită reacție, care fie că este dintru început comună, fie că devine comună prin contagiunea emoțiilor. Studiul mental al răscoalelor țărănești se încadrează acestei categorii a

---

[27] Vezi, spre exemplu, excelentul studiu al lui M. Confino pentru Rusia, *Domaines et seigneurs en Russie vers la fin du XVIII-e siècle. Etude de structures agraires et de mentalités économiques*, Paris, 1963.

[28] Cf. I. V. Sozin, *К методике изучения колективной психологии*, în „Вопросы Истории", 1963, nr. 10, p. 184.

duratei. Prin el, trebuie elucidate circumstanţele care îl fac pe ţăranul „paşnic", resemnat, supus sau neputincios în faţa exploatării, să facă din coasă sau topor armă, să-şi ucidă stăpînul etc. Fireşte, că mutaţiile psihice sînt numai aparent bruşte şi că, în realitate, avem de a face cu o îndelungată acumulare interioară a elementelor de nemulţumire care se manifestă acum exploziv sau cu prilejul-pretext care dă posibilitatea unei ostilităţi surde să se manifeste în chip paroxistic.

Abia dacă mai trebuie spus că orice studiu asupra mentalităţilor, care ia drept metodă schema produsă de Braudel, nu se poate nicicînd limita la o singură cadenţă a duratei, ci trebuie să raporteze permanent faptul de microistorie, la perioadă şi la durata lungă, cu reflexele lor corespunzătoare pe plan mental, aşa cum le-am schiţat mai sus.

Contrastele vieţii medievale. Începe să devină un loc comun al cercetărilor privind mentalul colectiv medieval constatarea că omul evului de mijloc îşi duce viaţa într-o lume a contrastelor. Aşa cum aminteam mai sus, L. Febvre, cel dintîi, a stăruit asupra celor trei perechi de contraste care ar explica mobilitatea sentimentală a psihicului societăţii feudale : contrastul dintre cald şi frig, dintre lumină şi întuneric, dintre avuţie şi sărăcie, resimţite mult mai puternic — violent chiar — de o societate atît de lipsită de mijloace în faţa forţelor naturale [29]. Recent, R. Mandrou face din sentimentul neputinţei în faţa naturii trăsătura principală a psihologiei omului din secolele XVI — XVII. Istoricul francez consideră alături de ea, hipersensibilitatea — manifestată prin violenţa emoţiilor şi manifestarea lor zgomotoasă — şi conformismul sau agresivitatea socială drept trăsături definitorii ale psihicului renascentist [30].

Este incontestabil că omul medieval a avut o emotivitate sporită în raport cu cel de astăzi, ca urmare a permanentizării stării de încordare nervoasă. De fapt, ceea ce caracterizează viaţa societăţii medievale şi în primul rînd a ţăranului este sentimentul de insecuritate. Ţăranul nu ştie dacă lăcustele sau grindina nu-i vor distruge recolta, nu ştie dacă ce i-a cruţat natura nu-i va lua stăpînul de pămînt sau agentul fiscal, nu ştie dacă o incursiune turcească sau tătărească, venită pe neaşteptate, nu-i va ruina gospodăria, nu ştie dacă războiul, atît de frecvent, nu-i va jertfi viaţa lui şi a lor săi, nu ştie dacă dincolo de pragul acestei lumi, chinurile vestite de biserică nu le vor întrece pe cele de aici. Întreaga lui viaţă devine o aşteptare a nenorocirii, ea se desfăşoară sub semnul teribil al fricii [31].

Cronica meşteşugarului Ioan Dobrescu — adevărată „istorie prin cei mici", pentru a relua expresia lui N. Iorga — stă mărturie a vieţii de teamă a omului evului mediu, mai ales cînd el aparţine mulţimii de rînd lipsite de mijloacele materiale şi de putere ale clasei stăpînitoare. Este semnifi-

---

[29] Vezi mai sus p. 73.

[30] R. Mandrou, *op. cit.*; cf. şi observaţiile critice ale lui L. N. Anţiferova, *op. cit.*, p. 80 — 81, în legătură cu corectivele de adus pentru epoca Renaşterii ; autoarea este însă de acord cu R. Mandrou în ce priveşte caracterizarea mentalităţii medievale.

[31] N. Iorga observă că dintre toate limbile romanice, româna dispune de cel mai mare număr de termeni pentru starea de frică, *Sur la psychologie du roumain*, in „Revue historique du sud-est européen", VIII (1931), p. 214.

cativă, din acest punct de vedere, frecvenţa cu care apar cuvintele *frică*, *spaimă*, *groază* în cronica lui Ioan Dobrescu; la începutul lui iulie 1813 se răspîndeşte zvonul că turcii sînt gata să treacă Dunărea, boierii şi negustorii se pregătesc de refugiu: „Şi era o mare turburare între norod, pînă cînd cei mai aleşi începusă a-şi scoate familiile şi se făcu o *frică* (s.n.) foarte tare cît nu ştiiam ce ne facem. Mai în scurt *frică* (s.n.) mare era şi pre nimini nu vedeam. Fierbea lumea în toate părţile. Unii zicea turcii vin, alţii ciumă, alţii altfel". Cînd Caragea, domnul ţării, ordonă închiderea căilor de ieşire din oraş pentru a opri exodul populaţiei: „Atuncea să fi văzut *frică*" (s.n.). Mai departe, în legătură cu vicisitudinile vremii, autorul notează o realitate generală „Apururea cu *frică* (s.n.) în sin" [32]. La 19 ianuarie 1815, turcii adalîi invadează Oltenia: „Dar *frică* (s.n.) destulă de la amîndoă părţile la ticăloşii creştini" [33]. În 1821, la intrarea turcilor în Bucureşti: „unde pui *frica* (s.n.) norodului?". Şi aceeaşi întrebare se repetă la luarea primelor măsuri de închidere a oraşului: „Apoi, unde pui *frica* (s.n.)"? [34]. În relatarea jefuirii oraşului: „Iar întru aceste doă zile (cînd turcii au prădat *n.n.*) vaiu ajungea la cer. Părea că pîn urechile omului să învîrtea mori. De la o vreme perise şi *frica* (s.n.). Umblam ca nişte ameţiţi"[35]. În vara aceluiaşi an, executarea unui oarecare Lambru grecu provoacă o panică [36] tipică de altminteri societăţii medievale: „iarăşi s-au mai făcut o *spaimă* (s.n.) cînd au spînzurat pre un Lambru grecu, de să prăpădea lumea fugind, neştiind ce este. Şi de *frică* (s.n.) să adunase cîte mai multe familii la o casă, de şădeam, că din ceas în ceas adăstam pieirea" [37]. În 1827, se răspîndesc zvonuri despre război [38]: „Apoi atuncea să fi văzut *frică* (s.n.) în norod... şi aceste semne de mai sus, cutremuratul pămîntului încă ne-au mai *îngrozit*" (s.n.) [39]. În luna decembrie a aceluiaşi an, cronicarul însemnă: „Întru această vreme să mai alinaseră vorbele pentru năprasnica *frică* (s.n.) de către turci. Iar ciuma sporea" [40]. Epidemia continuă şi în primăvara anului

---

[32] I. Corfus, *Cronica meşteşugarului Ioan Dobrescu*, în „Studii şi articole de istorie", VIII(1966), p. 340.

[33] *Ibidem*, p. 346.

[34] *Ibidem*, p. 353.

[35] *Ibidem*, p. 358.

[36] Panica însăşi a făcut obiectul a numeroase studii psihologice. De fapt aceste explozii de spaimă colectivă se desfăşoară după împrejurările care le-au generat. Spre exemplu: „La Grande Peur", marea frică de complotul aristocratic şi de briganzi pe care au trăit-o ţăranii francezi în vara lui 1789, a fost studiată de G. Lefebvre, în *La Grande Peur de 1789*, Paris, 1932; panica declanşată de mitul coloanei a V-a în Franţa a fost analizată de Jean Vidalenc, în *L'exode de mai juin 1940*, Paris, 1957. Aspectele psihologice ale panicii militare — cea care se propagă între soldaţi în timp de război — au fost cercetate între alţii şi de F. Gambiez, *La peur et la panique dans l'histoire*, în „Revue militaire générale", jan. 1971, p. 3 — 14; J. J. Ondishko, *A View of Anxiety, Fear and Panic*, în „Military Affairs", XXXVI (1972), 2, p. 58 — 62.

[37] Ioan Dobrescu, *op. cit.*, p. 358.

[38] Pentru zvonurile false, cf. M. Bloch, *Réflexions d'un historien sur les fausses nouvelles*, in *Mélanges historiques*, vol. I, Paris, 1963, p. 41 — 57. Autorul conchide că „un zvon se naşte întotdeauna din reprezentările colective care preexistă la naşterea sa; el nu este întîmplător".

[39] *Ibidem*, p. 378—379.

[40] *Ibidem*, p. 380.

următor : „Întru acea vreme în *groază mare* (s.n.) ne aflăm din pricina molimii" [41].

Este arătată aici o lume în al cărei psihic, teama devine o componentă, o lume anxioasă, nesigură, abătută („o lume tristă" spune undeva Ioan Dobrescu [42]). Teama aceasta îi face pe oameni să vadă în cutare fenomen ceresc înfățișări teribile care le sporesc groaza ; se creează astfel un fel de circuit al spaimei care încordează nervii și sleiește omul. Iată cîteva descrieri, datorate aceluiași Ioan Dobrescu, de fenomene cerești : la 19 octombrie 1818 „cerul ca cînd s-ar fi deșchis și în mijloc ca un balaur de foc. Și iarăși s-au strîns și au rămas o dungă pă cer ca un fulger" [43]; la 14 ianuarie 1823 „la trei din noapte și lună plină s-au întunecat, cît să făcuse ca un ficat proaspăt. Iar după ce s-au ridicat acea văpae de sînge... ne-am mirat toți de acest semn ce va să fie". Nu mai poate surprinde pe nimeni faptul că, într-un astfel de climat de așteptare și de teamă, orice incident mărunt poate provoca prin rapida contagiune mentală, spaime colective, fără nici un temei real. Iată un exemplu, din primăvara anului 1828. Izbucnirea războiului ruso-turc creează, cum era de așteptat, o atmosferă de insecuritate și de teamă, astfel înfățișată de cronicar : „ce era să vezi de așa grozăvie ? Că toată lumea era ca în mare primejdie". În această stare de spirit generală, o ceartă la o prăvălie pentru o pereche de opinci, urmată de un foc de armă declanșează panica. Descrierea e tipică : „Și cine poate spune alergăturile și țipetele norodului, toți în toate părțile ca niște uimiți" [44].

Dacă populația Bucureștilor era zguduită atît de des de spaime colective, este lesne de înțeles că frecvența panicilor va fi fost mult mai ridicată în lumea rurală. Condițiile materiale ale existenței, înapoierea culturală și gradul mai ridicat de agregare, de integrare a individului în colectiv fac ca în sat fricile colective să fie mai dese și mai intense.

Orășeanul chiar dacă trăiește în aglomerația urbană e mai izolat din punct de vedere spiritual față de ceilalți orășeni, decît țăranul a cărui gospodărie chiar dacă nu mai este separată de cea a vecinului decît doar de un simplu gard, ci adesea de un spațiu mult mai întins este acasă la el în tot satul. Întîlnirile sînt aici mai frecvente, conversațiile mai îndelungate, grupul, mulțimea se sudează psihic mai rapid și mai trainic decît în oraș. Biserica și cîrciuma — oricît de surprinzătoare apare apropierea — sînt cele două centre de adunare a satului ,unde personalitatea individului se dizolvă în aceea a grupului, unde se nasc ideile și reprezentările colective, unde acțiunea intermentală găsește nu numai cadrul cel mai favorabil, dar și cel mai sigur, din punctul de vedere al repetiției (frecventarea bisericii este cel puțin săptămînală, cea a cîrciumii poate chiar zilnică, dacă se ține seama de cantitățile de vin consumate și care, datorită monopolului seniorial, asigură stăpînului de moșie principalul său venit [45]).

[41] *Ibidem*, p. 391.
[42] *Ibidem*, p. 369.
[43] *Ibidem*, p. 346.
[44] Ioan Dobrescu, *op. cit.*, p. 381.
[45] S. Columbeanu, *Date privitoare la economia agrară din Țara Românească în prima jumătate a secolului al XVIII-lea*, în „Studii", XV (1962), nr. 1, p. 111—132.

Mentalul sătesc. Într-o lume a violenței, a spaimei și a nesiguranței, țăranul se prezintă ca cel mai dezarmat. Un boier, un orășean găsesc în avere, în dregătorie, în relațiile sociale un scut în fața vitregiilor. Țăranul e singur în fața tuturor și — într-un anumit fel — împotriva tuturor. Căci, în fapt, întreaga societate feudală — și în primul rînd ierarhia ei — se reazămă pe munca acestui țăran, încărcat de obligații și nevoi, dar exclus de la orice privilegiu din cele pe care societatea medievală le rezervă nobilimii, clerului, iar de la un timp și orășenilor. Dincolo de solidaritatea și armonia socială, proclamată de biserică, se ascund grave fisuri și tensiuni sociale. Realitatea fundamentală a societății feudale, fixată într-o frază a episcopului Adalberon din Laon (1020), pe care Jacques Le Goff o califică — pe drept cuvînt — capitală și extraordinară „stăpînul este hrănit de șerb, el care pretinde că este cel care îi dă hrană șerbului" [46], a fost oare tot atît de limpede percepută de contemporani și la noi? Nu avem în literatura noastră medievală nici un text care să dezvăluie atît de răspicat scindarea societății în clase antagoniste, din care una trăiește parazitar pe seama muncii celeilalte. Doar în predicile lui Antim Ivireanu se întîlnește o paralelă care ilustrează contrastul dintre belșugul seniorilor feudali și pauperismul masei, pentru a conchide că cei umili au dreptul la respectul demnității lor: „Nu să cuvine cinstea și lauda numai oamenilor celor mari și bogaț, că sînt vrednici acestui dar și cei mici și smeriț. Că măcar că cei mari strălucesc cu hainele cele de mult preț și cei mici n-au cu ce să-ș acopere trupul; cei mari să odihnesc pe așternuturi moi și frumoase și cei mici să culcă pe pămîntul gol și pe pae; aceia însoțiț cu mulțime de slugi, iar aceștea lipsiț, pustii și de ajutoriu și de priiateni; aceia între răsfățări și între bogății și aceștea între primejdii și între întristăciuni. Însă, cu acestia măriri despărțite, nu să cuvine celor mici mai puținică cinste și dragoste decît aceia ce să cuvine celor mari și bogați, nici iaste cu dreptate celor mari să li să închine lumea și pre cei mici să-i batjocurească; de aceia să se teamă și pre aceștea să-i obidească; de aceea să se rușineze și prea aceștea să-i înfrunteze, pentru căci măcar că cei mari cu sila și cu puterea răsplătesc sudălmile, iar cei mici au îngeri sprijinitori în ceriu de pedepsesc pre cei ce-i obidesc" [47].

Care erau simțămintele celor „mici" față de această boierime asupritoare și disprețuitoare? Dacă acea „nespusă vrăjmășiia a prostimei" [48], despre care scrie Miron Costin, relatînd uciderea lui Batiște Vevelli de către țărani, i-ar putea privi numai pe boierii greci, cronica lui Radu Popescu nu mai lasă loc nici unei îndoieli asupra ostilității care caracteriza raporturile dintre cele două clase fundamentale ale societății feudale „rumânii răi fiind și *pururea* (s.n.) vrăjmași boiarilor" [49]. În rarele ocazii, cînd țăranii — condamnați de analfabetismul lor să rămînă „majoritatea tăcută" (Lynn

[46] Jacques Le Goff, *Civilizația occidentului medieval*, Buc., 1970, p. 341.

[47] Antim Ivireanul, *Predici*, ed. G. Strempel, Buc., 1962, p. 231 — 232.

[48] Miron Costin, *Opere*, ed. P. P. Panaitescu, Buc., 1958, p. 99.

[49] Radu Popescu, *Istoriile domnilor Țării Românești*, ed. C. Grecescu, Buc., 1963, p. 235.

White)[50] — vorbesc totuşi, răsare imediat condamnarea răspicată, mai amplă sau mai concisă, a abuzurilor făptuite de stăpînii lor. Înţelegerea de la Bobîlna din 6 iulie 1437 cuprinde în preambulul ei un lung act de acuzare, în al cărui cuprins ţăranii arată, între altele, că au fost chinuiţi amar şi apăsaţi cu greutăţi de neîndurat ; obiectivul luptei lor fiind „să scoată capetele lor din jugul nesuferit al şerbiei"[51]. Un zapis din 1772, dat de nişte ţărani, aminteşte de abolirea şerbiei din 5 august 1746 în următorii termeni : „dînd Dumnezeu bun gînd mării sale Costandin vodă Mavrocordat, domnul ţării, de s-au slobozit toţi rumânii de sub jugul robiei"[52].

Lăsînd la o parte pe contestatarii „ideologici", de principiu, ai bazelor societăţii medievale, este de admis că masa ţărănimii, chiar dacă sesiza inechitatea sistemului feudal, nu-l considera, în ceea ce am numi perioadele „paşnice", drept înlăturabil. În fapt, aşa cum am încercat să arătăm, precaritatea şi insecuritatea vieţii săteşti îl constrîng pe ţăran să caute un scut protector împotriva acestui univers ostil în care se desfăşoară existenţa lui. Într-o societate fărîmiţată economic şi politic — ca cea feudală — cadrul cel mai apropiat — şi am spune cel mai sigur — al individului îl constituie obştea sătească sau domeniul feudal care îşi dau în marginile lor teritoriale o organizare autarchică. Preocupaţi în acest studiu numai de ţăranii dependenţi — şerbi şi liberi fără pămînt — să încercăm a reconstitui imaginea pe care ei o aveau despre acest domeniu. Caracterul natural al economiei feudale decurge, după cum se ştie, din autarchia domeniului feudal : ceea ce este necesar ca întreţinere — alimentară, vestimentară etc. — se produce pe loc, schimbul păstrînd un caracter sporadic. Această satisfacere prin mijloace locale a sedimentat în conştiinţa ţăranului simţăminte de ataşament şi de siguranţă similare celor pe care le încercau, desigur, orăşenii din Europa medievală în spatele zidurilor burgului, citadelei, Kremlinului etc.

Imaginea unui adăpost — sau pentru a folosi un cuvînt care apare des în textele bisericeşti, a unui „liman" — oferit de domeniul feudal era întărită cînd stăpînul moşiei era un mare boier sau o mănăstire înzestrată cu privilegiul de imunitate sau care — cazul era frecvent — făcuseră, prin forţa şi autoritatea lor, imune stăpînirile lor funciare (imunitatea autogenă) ; la hotarele acestor domenii slujbaşii domniei trebuiau să se oprească; accesul în interiorul lor le era interzis. Este un fenomen caracteristic al istoriei medievale, fuga ţăranilor pe domeniile marilor demnitari care asigurau „protecţia" — scump plătită de altminteri — acestor fugari. Acest flux de populaţie spre moşiile celor puternici este atestat şi la noi de numeroase izvoare, iar domnii fanarioţi au încercat în repetate rînduri, călăuziţi de interesele lor fiscale, să-l stăvilească.

---

[50] *The Life of the Silent Majority*, apud A. Gurevici, *Représentations et attitudes à l'égard de la propriété pendant le haut moyen âge*, în „Annales", XXVII (1972), nr. 3, p. 504.

[51] L. Demény, *Textele celor două înţelegeri încheiate la 1437 între răsculaţi şi nobili după documente originale*, în „Studii", XIII (1960), nr. 1, p. 99.

[52] Arh. St. Buc., M-rea Arnota, IV/20.

Acest domeniu imun — de drept sau de fapt — apărea țăranului drept un refugiu sigur. În cuprinsul lui se stabilea între țăran și stăpîn un raport de solidaritate, cu atît mai puternic cu cît senioria păstrează un caracter patriarhal. Să nu fim însă înțeleși greșit : departe de noi imaginea idilică a unui domeniu feudal în cadrul căruia stăpîn și țărani se simt uniți prin aceleași interese și-și desfășoară activitatea în spiritul unei perfecte armonii sociale. A accepta un astfel de tablou ar însemna nu numai să comitem o grosolană eroare — falsificare de fapt a adevărului istoric —, dar și să revenim la schemele tripartite ale literaturii medievale care fac din seniori și țărani membrele aceluiași organism, chemat deci să conviețuiască în deplină înțelegere. Cînd vorbim de această „solidaritate domanială", ne gîndim numai la faptul că țăranul vede în stăpînul *său* — boier sau egumen — o pavăză împotriva primejdiilor din afara domeniului, că în umbra puterii acestuia caută el scăparea în fața agenților fiscului, a asupririi fostului său stăpîn etc. Că această pavăză era îndreptată *numai* spre exterior, că acest „protector" îl apăra pe țăran de exploatarea statului pentru a-l păstra „intact" exploatării senioriale, acestea toate le știa foarte bine țăranul. Dar economia domanială îi lega cu un „lanț" pe cei doi parteneri ai sistemului domanial, unindu-le pînă la un punct destinele.

Dicotomia care să separe în această solidaritate de suprafață a domeniului interesele țăranilor de cele ale stăpînului nu se producea decît în perioadele de criză revoluționară, cînd, cum se va vedea mai jos, are loc o destrămare a cadrelor mentale statornicite de vremi și obiceiuri. Cît de limpede era separația, din punctul de vedere al țăranilor, între „noi" și „ei" (pentru a relua termenii lui B. F. Porșnev) este greu de spus față de penuria izvoarelor, dar alături de istoricul sovietic B. G. Litvak credem că „o astfel de schemă clară a relațiilor de clasă — stare, purificată de toți factorii intermediari și de prejudecăți — încă nu se formase în mințile țăranilor" [53].

Moartea boierului aduce ruperea legăturii de care aminteam. Țăranul nu are nici un fel de garanții că noul stăpîn va respecta clauzele „contractului" nescris stabilit cu predecesorul său. E de la sine înțeles că atunci, cînd țăranii erau nemulțumiți de regimul de pe moșie, moartea stăpînului era prilejul cel mai potrivit pentru strămutare. O scrisoare din secolul al XVIII-lea surprinde foarte limpede starea de nesiguranță creată prin decesul stăpînului : la 23 decembrie 1711, moare Bălașa, fiica lui Ilie Cantacuzino și soția lui Ștefan Brîncoveanu, stăpîna satului Bălțătești. Bărbatul defunctei se grăbește să adreseze sătenilor din Bălțătești o scrisoare prin care le anunță moartea stăpînei lor și în care se repetă îndemnul la calm și rămînere pe moșie : „ . . . nu vă turburați . . . nici . . . vă risipiți . . . și de acum nemișcați să fiți . . . nu vă spăimîntați, nici vă risipiți, ci stați la locurile voastre" [54]. Fuga de pe moșie pe care voia

[53] B. G. Litvak, *О некоторых чертах психологии русских крепостных первой половины XIX в*, în *История и психология*, Moscova, 1971, p. 208.

[54] N. Iorga, *Scrisori de familie ale vechilor Brîncoveni*, în „An. Acad. Rom., Mem. Secț. Ist.", HS., III, s. XVI (1935), nr. 10, p. 18.

să o preîntîmpine Ștefan Brîncoveanu era provocată de nemulțumirea țăranilor de un regim apăsător de obligații sau era reacția unui simțămînt de insecuritate creat prin moartea stăpînului? Cuvintele „nu vă spăimîntați” din textul scrisorii ar putea fi o indicație pentru cea de a doua explicație. Oricum, documentul relevă existența „lanțului” de care aminteam mai sus și care rămîne, după opinia noastră, o realitate fundamentală a corolarului psihic al structurilor domaniale.

O altă coordonată a vieții spirituale a țărănimii a constituit-o apărarea sau redobîndirea libertății personale. Nu știm aproape nimic despre felul cum era privită în societatea medievală românească condiția servilă (am arătat însă mai sus, că cel puțin în ultima ei fază de existență, rumânia era considerată drept un „jug al robiei”), dar tenacitatea cu care țăranii își revendică, din generație în generație, în fața divanului domnesc libertatea amenințată, pierdută sau răpită, stă dovadă a marelui ei preț. Nici ostenelile drumului, nici sacrificiile bănești, nici umilințele judecății — adeseori, după o sentință defavorabilă țăranii sînt nu numai bătuți, dar insultați în demnitatea lor umană, fiind plimbați goi prin oraș — nu pot stăvili această profundă aspirație spre libertate. Dintre nenumăratele mărturii ale dîrzei lupte pentru statutul de om liber, semnalăm aici doar una ce ni se pare revelatoare în mai multe privințe: o judecată a lui Constantin Brîncoveanu din 24 martie 1704 în pricina unor săteni din Tîmburești, reclamați ca rumâni de Rada, soția lui Constantin căpitanul Filipescu, apoi de fiul ei spătarul Șerban. Ceea ce este remarcabil în desfășurarea acestui litigiu — altminteri „obișnuit” — , care începuse cu 33 de ani în urmă [55], este episodul care se plasează în timpul călătoriei lui Constantin Brîncoveanu la Adrianopole. În timpul absenței domnului din țară, sătenii din Tîmburești avînd „val” de la Șerban spătar fac un gest care ni se pare plin de semnificație: „După aceia — se spune în cartea domnească — trecînd cătăva vreme, venit-au poruncă de la împărăție ca să mergu domniia mea la Odriiu și acest Stănislav văzînd că tot are val nefiind patriarhul aici, de mare nevoe făcut-au cum au putut și au venit acolo la Odriiu” [56]. Mărturie într-adevăr revelatoare, căci iată un țăran care, strîmtorat de „marea nevoie” a presiunilor unui boier, „a făcut cum a putut” — și cine știe cîte sacrificii închid aceste cuvinte — și-a adunat banii de drum și a plecat din Tîmbureștii Ialomiței pînă la Adrianopol pentru a-și pleda acolo cauza libertății sale.

Libertatea personală apare țăranului drept bunul cel mai de preț a cărui înstrăinare nu se produce decît în momentele cele mai critice ale

---

[55] Un grup de țărani din amintitul sat, rumâni ai m-rii Sf. Sava din București, metoh al patriarhiei din Ierusalim, se răscumpăraseră din șerbie în 1670, cu prilejul unei vizite a patriarhului în Țara Românească (de amintit că unul din motivele pentru care înaltul prelat acceptase răscumpărarea era și că solicitanții nu erau m-rii de „nici un folos... fiind tot fugari în țara turcească”). După aceea Rada Filipeasca și fiul ei încercară în două rînduri să-i rumânească din nou. Vezi *Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea*, vol. I, *Țara Românească*, Buc., 1961, p. 204 — 205.

[56] *D. R. A.*, p. 205.

existenţei sale, cînd foamea şi fiscul, cele două spectre ale vieţii rurale medievale devin atît de ameninţătoare încît salvarea nu poate veni decît prin acceptarea sacrificiului intrării în servitute. Este lesne de înţeles că în asemenea condiţii, ţăranul rămîne atent la tot ceea ce poate să-l priveze de statutul lui de om liber. Rumânirile în masă care caracterizează anumite domnii — ca de pildă cea a lui Mihai Viteazul sau Matei Basarab urmate de reacţia ţărănimii, decisă să-şi recapete libertatea — ca în timpul lui Gavril Movilă, Constantin Şerban şi Mihnea al III-lea — menţineau în lumea satelor o stare de permanentă încordare, extrem de favorabilă zvonurilor de primejdie. Deosebit de valoroasă este în această privinţă mărturia unui document din 29 mai 1665 care ne informează că săteanul Vasile din Negomiri „auzind bogate cuvinte, zicînd că strigă toată ţara de rumânie, care-l va prinde în sat boieresc să fie rumân; deci el, fiind om slobod, judec, el s-a spăimîntat şi a tras să fugă" [57]. Textul, repetăm, este de excepţională însemnătate. Mai întîi el relevă o realitate pe care celelalte izvoare ale vremii o ignoră cu desăvîrşire. Cronicile de partid din Ţara Românească oferă imagini contradictorii despre domnia lui Radu Leon. *Letopiseţul Cantacuzinesc* îi înfăţişează domnia în tonalităţi sumbre: „Deci fiind împresurat cu multe datorii, căzut-au asupra ţării multe nevoi şi grele dăjdi. Şi nu era numai despre dînsul, ci şi grecii încă-i prăda şi-i mînca cu tot feliul de meşteşuguri, precum sînt ei învăţaţi" [58]. O cu totul altă imagine se întîlneşte la Radu Popescu: „Radu Leon s-au arătat cu blîndeţe şi cu milă către toţi. Şi avînd şi pace, nefiind oştire, nici într-o parte, petrecea bine în primblări, pe baltă la vînători, în ospeţe pe la unii alţii şi era toţi veseli că dedese D-zeu şi pace şi bişug de toate bucatele. Şi era Radu vodă bun şi cu boiarii şi cu ţara" [59]. Nici unul din cele două izvoare nu semnalează, aşadar, temeiurile care ar fi putut îndreptăţi teama lui Vasile din Negomiri că un nou legămînt — de felul celui al lui Mihai Viteazul — avea să fie promulgat. În Ţara Românească — potrivit ultimelor cercetări — cea din urmă reglementare privind strămutarea ţăranului aparţinea lui Matei Basarab care fixase o prescripţie de patru ani, de la 1629 la 1633, iar în Moldova, lui Vasile Lupu, care stabilise una de cinci ani, în 1634 [60]. Cele trei decenii scurse de la aceste măsuri — care reluau în esenţă conţinutul „legăturii" lui Mihai — nu putuseră şterge din memoria colectivă amintirea căderii în rumânie a ţăranilor liberi fără pămînt care fuseseră surprinşi de măsurile domneşti pe pămînturile boierilor sau mănăstirilor. Teama că o decizie similară ar putea arunca pe oamenii liberi fără pămînt în condiţia servilă pare să fi devenit o obsesie care se manifesta prin reapariţia acestor „bogate vorbe" ...„ că strigă toată ţara de rumânie" care îl înspăimîntaseră pe săteanul din Negomiri.

[57] C. Giurescu, *Studii de istorie socială*, Buc., 1942, p. 121.

[58] *Istoria Ţării Româneşti 1290 — 1690. Letopiseţul Cantacuzinesc*, ed. C. Grecescu şi D Simonescu, Buc., 1960, p. 155.

[59] Radu Popescu, *Istoriile domnilor Ţării Româneşti*, ed. C. Grecescu, Buc., 1969, p. 133.

[60] P. P. Panaitescu, *Dreptul de strămutare al ţăranilor în ţările române*, în *Studii şi materiale de istorie medie*, I (1956), p. 107, 117.

Dincolo de episodul dezvăluit de documentul din 1665 stă însă o realitate mai profundă care a pecetluit mentalul sătesc. Această teamă permanentă de a vedea pierdut statutul de libertate, această teamă permanentă că stăpînul de pămînt îl va „năpăstui" [61], şerbindu-l silnic, această teamă permanentă de a se şti legat pe el şi pe urmaşii săi pentru totdeauna de pămînt şi de stăpînul acestuia, genera o stare de tensiune, de ostilitate care, potrivit împrejurărilor, putea să găsească şi forme explozive de manifestare. Cum se ajungea la ele?

Geneza mentalităţii revoluţionare. Izbucnirile violente ale nemulţumirii ţărănimii presupun mutaţii nu mai puţin adînci în sfera mentalului individual şi colectiv. În chip obişnuit, cînd se studiază o răscoală ţărănească, atenţia istoricului se îndreaptă spre cauzele generale şi imediate care au declanşat-o, dar analiza sa nu depăşeşte în imensa majoritate a cazurilor sfera factorilor *obiectivi*: sînt studiate situaţia economică, socială şi politică, adică realităţile exterioare conştiinţei celor răsculaţi, mai niciodată chipul în care ele s-au reflectat în mintea lor.

Fireşte, reconstituirea genezei unei mentalităţi revoluţionare sau măcar a principalelor ei momente nu este deloc uşoară. Aşa cum arătam, nu dispunem de mărturii ale ţăranilor răsculaţi care să înfăţişeze gîndurile care au precedat ridicarea lor în arme, astfel că efortul nostru de a reface întregul proces mental păstrează un subliniat caracter ipotetic. Şi totuşi încercarea merită din plin să fie întreprinsă, fie şi numai pentru a sluji drept ipoteză de lucru.

După opinia noastră, în mentalul colectiv sătesc pot fi distinse patru aspecte fundamentale: a) starea de „resemnare"; b) nemulţumirea latentă; c) rezistenţa pasivă; d) rezistenţa activă. Dintru început, trebuie spus că e vorba de stări *colective* şi nu individuale. La origine ele sînt, desigur, individuale, dar ulterior prin acţiunea intermentală ele devin colective. Conversaţia, propaganda, constrîngerea în cadrul cărora un rol important îl ocupă afirmaţia, repetiţia şi contagiunea mentală, sînt factorii generatori ai stărilor de spirit colective.

Cele patru aspecte sau faze distinse de noi nu sînt în realitatea lor — şi nici n-ar putea fi — separate în cuprinsul lor „pur". Resemnarea şi nemulţumirea latentă se pot îngemăna într-o comunitate rurală, după cum rezistenţa pasivă şi activă pot trece cu uşurinţă dintr-una într-alta. Ce trebuie înţeles, în fapt, prin această resemnare? Lungile perioade cînd ţărănimea acceptă sistemul de exploatare feudală, fără să reacţioneze în vreun fel la opresiunea statului şi a seniorului, presupun o anumită „împăcare" cu realităţile existente; „împăcare" datorită unui şir de factori de ordin material sau psihic: stare materială satisfăcătoare sau convingerea că nimic nu poate fi schimbat. J. Huizinga a stăruit asupra pesimismului caracteristic evului mediu izvorît din absenţa unei „acţiuni generale şi hotărîte de perfecţionare a lumii". Dacă aici pe pămînt nu există nici o

[61] Termenul se întîlneşte într-o carte de apărare de rumânie dată de C. Brîncoveanu sătenilor din Rîmeşti la 20 septembrie 1713 în care domnul recunoaşte îndreptăţită teama lor de a nu fi „învăluiţi ... de rumânie" ... „ după cum mulţi cu vremea năpăstuisc", *D. R. A.* p. 259.

speranță de ameliorare, omul care aspiră la o ordine mai bună și care totuși iubește prea mult lumea pentru a renunța la ea, cade desigur în disperare"[62].

Acest fond pesimist întîlnit în întreaga lume medievală a fost consolidat în psihicul țăranului român din evul mediu de torentul vicisitudinilor la care l-a condamnat istoria. Pentru a supraviețui tuturor „răutăților", pentru a răspunde challenge-ului lor, țăranul român al evului de mijloc a recurs la o detașare, amestec de înțelepciune, indiferență, ironie și condamnare [63]. Și totuși dincolo de această desprindere de realitate ca atitudine mentală, s-a manifestat din plin și refuzul de a accepta injustiția unui sistem ca cel feudal — care, condamnîndu-l să țină pe umerii săi o întreagă societate, îl excludea de la împărțirea privilegiilor. Acest refuz și-a găsit expresia cea mai frecventă și mai durabilă în neîmplinirea sarcinilor feudale. „Lenea țăranului" pomenită de atîția călători străini nu era altceva decît aspectul exterior al unei atitudini mentale care a făcut ca repetatele porunci ale domnilor fanarioți din secolul al XVIII-lea privind prestarea celor 12 zile de clacă să rămînă fără urmare.

Cum se explică faptul că de-a lungul celor cîteva secole de ev mediu nu întîlnim în Moldova și Țara Românească răscoale țărănești de amploarea celor din Transilvania? Realitățile *obiective* și în primul rînd deosebirea dintre regimul de obligații țărănești mult mai apăsător peste Carpați decît dincoace de ei oferă desigur explicația cea bună. Aceasta explică nereceptivitatea sau, în orice caz, audiența restrînsă pe care au avut-o în Moldova și Țara Românească bogomilismul [64] și husitismul ca expresie religioasă și ideologică a luptei antifeudale.

Factorul demografic a jucat de asemenea un rol important în reținerea nemulțumirii țărănimii în ceea ce am numit rezistența pasivă. G. Lefebvre a atras atenția asupra locului însemnat pe care „nivelarea" îl ocupă în geneza mentalității revoluționare: „prejudiciile suferite de fiecare țăran cu titlu individual sînt trecute în totalitate la pasivul seniorului, apoi al tuturor seniorilor; se construiește prin abstracție un senior — tip" [65]. Această imagine mentală, care precede de regulă izbucnirea răscoalelor țărănești, nu s-a putut constitui în Moldova și Țara Românească pentru că în goană după brațe de muncă, în condițiile depresiunii și instabilității demografice care caracterizează cea mai mare parte a evului mediu românesc, marii stăpîni de pămînt, aflați deci în concurență, ofereau la început țăranilor pentru a-i atrage pe moșia lor un regim mai lesnicios. Dacă un țăran era nemulțumit de situația sa de pe o moșie, el se refugia pe alta unde cuantumul îndatoririlor sale era mai redus. Această diversitate de regimuri,

[62] J. Huizinga, *op. cit.*, p. 46.

[63] Cf. și A. E. Baconsky, *Spiritul poeziei române*, în „Luceafărul", XV (1972), nr. 3, p. 8 trad. din revista austriacă „Literatur und Kritik").

[64] Vezi și concluziile lui G. Cantacuzino, *Les tombes de bogomiles découvertes en Roumanie et leurs rapports avec les communautés hérétiques byzantines et balkaniques*, în *Rezumate și comunicări al Congresului al XXV-lea de studii bizantine*, Buc., 1971, p. 136.

[65] G. Lefebvre, *Les foules révolutionnaires*, în *Études sur la Révolution française*, Paris, 1954, p. 271 278.

care oferea, așadar, țăranului posibilitatea de a se sustrage îndeplinirii sarcinilor feudale a împiedicat procesul de „nivelare" mentală, al cărui produs e imaginea-tip a stăpînului de pămînt, devenit atît de odios încît trebuie doborît, și a făcut ca fuga să rămînă în Moldova și Țara Românească forma cea mai înaltă a luptei de clasă, chiar atunci cînd oprimarea fiscală a căpătat — în epoca fanariotă — formele cele mai sălbatice. Este semnificativ, din acest punct de vedere, că haiducia, a devenit un fenomen caracteristic al acestei epoci, cînd exploatarea, războiul și foametea s-au aliat pentru a rupe echilibrul tradițional — și altminteri precar — al societății feudale. Haiducia românească ilustrează perfect concluzia istoricului englez Eric Hobsbawn, potrivit căreia lupta haiducului este „o protestare timidă, nu revoluționară. El protestează nu împotriva faptului că țăranii sînt săraci și oprimați, ci împotriva faptului că uneori sînt excesiv de săraci și excesiv de oprimați ... Funcția practică a banditului social constă în a impune limite opresiunii tradiționale într-o societate tradițională, amenințînd-o cu anarhia, uciderea și extorsiunea" [66].

Întocmai cum izbucnirea unei revoluții presupune existența anterioară a unei situații revoluționare, tot astfel declanșarea unei răscoale țărănești implică cu necesitate precedența unei stări de criză, prezentă deopotrivă în sfera condițiilor și a relațiilor materiale, cît și în aceea a reprezentărilor mentale. S-a spus, cu dreptate, că orice răscoală este o izbucnire de mînie populară sau o reacție de apărare [67]. În ambele ipostaze, este pus în evidență caracterul mai mult sau mai puțin spontan, al ridicării țărănești, dar dacă este adevărat că o răscoală se deosebește de o revoluție, între altele, și prin nivelul de organizare, ar fi greșit să se creadă că simpla scînteie a unui abuz sau a unei măsuri apăsătoare poate declanșa explozia care smulge de lîngă familiile lor, din casă sau de pe ogor pe țăranul de pașnică înfățișare pentru a-l transforma în răzbunătorul necruțător al suferințelor îndurate ani de-a rîndul cu aparentă resemnare. Realitatea este că în răscoala țărănească absența organizării este „compensată" de o îndelungată perioadă de mutații ale mentalului individual și colectiv. Oricît de aspră ar fi fapta sau măsura care apare drept cauză imediată a răscoalei, ea n-ar putea avea ecoul și consecințele de masă, dacă mediul mental al acestei lumi de țărani n-ar fi ridicat la tensiunea care transformă scînteia în flacără.

Această „revoluționare" a mentalului sătesc are desigur o bază materială. Apăsarea regimului de obligații față de stăpînii de moșii, sporirea contribuțiilor către stat sînt, în genere, factorii generatori — cei mai des întîlniți — ai stărilor colective de nemulțumire. Lor li se adaugă acțiunea a ceea ce am numi „catalizatorii mentali", stări sau fapte care prin reflectarea lor în conștiința colectivă accelerează închegarea mentalității combatante și, deci, izbucnirea răscoalei.

---

[66] E. Hobsbawn, *Les primitifs de la révolte dans l'Europe moderne*, trad. din limba engleză, Paris, 1963, p. 37.

[67] M. Mollat și Ph. Wolff, *Ongles bleus, Jacques et Ciompi*, Paris, 1970, p. 91.

Apelul la masele țărănești lansat de boieri pentru a exercita o presiune de jos asupra lui Alexandru Iliaș și a clientelei sale grecești n-ar fi avut puternicul ecou — mai puternic chiar decît cel dorit de instigatorii mișcării — dacă în acel moment Moldova nu ar fi fost „hierbîndu în greutăți" [68].

Mai lămuritoare, pentru că se finalizează într-o mișcare de mare amploare, este starea de agitație dezvăluită de un document din 23 iunie 1653, potrivit căruia în momentul izbucnirii răscoalei seimenilor era „țeara toată întărîtată și toți slujitorii asupra Ghinei vistiernic", la a cărui execuție același izvor semnalează prezența „gloatelor" [69].

În ceea ce privește acțiunea „catalizatorilor mentali", ea îmbracă formele cele mai variate. În Franța, spre exemplu, în ajunul Jacqueriei, discreditarea nobilimii în ochii țăranilor, după înfrîngerile suferite la Crécy și Poitiers, a contribuit la crearea acelui climat favorabil ridicării țărănești [70]. În Transilvania, conscripția militară, ordonată de Iosif al II-lea, a apărut iobagilor drept mijlocul cel mai rapid și sigur de a ieși din condiția servilă, cu atît mai mult cu cît avea și sancțiunea imperială; pentru țăranii transilvăneni sfera clasei conducătoare apare într-o viziune maniheică: de o parte împăratul bun, de cealaltă domnii de pămînt asupritori; îmbrăcînd uniforma celui dintîi, ei se salvau din exploatarea celor din urmă. De aici, acel curent puternic care îndreaptă pe țărani spre regimentele grănicerești, pregătind astfel spiritele pentru chemarea la luptă a lui Horea.

Acțiunea conjugată a condițiilor materiale de existență și a „catalizatorilor psihici" produce o dislocare a cadrelor mentale colective. Sensibilitățile și reprezentările tradiționale se surpă; ceea ce părea statornicit și legitim din moși strămoși e pus sub semnul întrebării și contestat. În vidul care se creează, năvălesc ca un torent idei, simțăminte și imagini noi adesea insuficient elaborate și de aceea în evident conflict cu logica. Supusul devine răsculat, focul devastează ceea ce pînă atunci fusese temut, tabu-urile sînt călcate în picioare. În acest sens — și numai în el — se poate vorbi de o „revoluționare" a mentalului colectiv în cursul unei răscoale țărănești.

În această atmosferă de încordare și de efervescență, explozia de violență este provocată adesea de o scînteie pornită dintr-altă parte, ceea ce conferă situației explozive un relief deosebit. Desfășurarea cunoscutului incident de la Cîmpeni — semnalul prevestitor al răscoalei lui Horea — relevă mecanismul a ceea ce am numi *incidentul declanșator*.

La Cîmpeni aveau dreptul să cîrciumărească locuitorii din satele Cîmpeni, Vidra, Rîul Mare și Bistra, care beneficiau chiar și de o vamă modestă de la străinii care vindeau vin acolo. După arendarea domeniului Zlatnei către niște armeni, acest privilegiu a fost ignorat de cei nou veniți. Pentru a-și face respectată autoritatea, arendașii au adus la tîrgul desfășurat la

[68] M. Costin, *Opere*, ed. P. P. Panaitescu, Buc., 1958, p. 98.

[69] Lidia Demény, L. Demény, N. Stoicescu, *Răscoala seimenilor sau răscoala populară?* Buc., 1968, p. 60.

[70] M. Mollat și Ph. Wolff, *op. cit.*, p. 118.

24 mai 1782 oameni înarmaţi; aceştia urmau să asigure vînzarea butoaielor cu vin aduse de arendaşi. Părţile se urau şi se supravegheau. În această atmosferă de aşteptare şi de ură, un servitor al arendaşului, venind în tîrg călare, calcă pe un ţăran care împacheta lîna cumpărată la tîrg. Care este reacţia celui lovit? Se răfuieşte el cu cel care îl răsturnase? Nu, ţăranul ia o secure şi sparge un butoi de vin de-al arendaşilor. Reacţia este semnificativă: în aer plutise şi plutea conflictul mocnit în jurul vînzării vinului; obiectul litigiului era materializat prin buţile aduse de arendaşi, care apăreau localnicilor drept simbolul cel mai concret al încălcării privilegiilor lor. Spărgînd butea, ţăranul nu mai săvîrşea un act de răzbunare *individuală*, ci, identificîndu-se pe sine cu obştea satelor private de dreptul lor vechi, şi identificînd sluga cu stăpînul, el înfăptuia o răzbunare *colectivă*. Aceasta au înţeles-o — fireşte, la nivelul subliminal — şi cei prezenţi; îndată i se asociază un Iacob Zăhuţa, care avusese el însuşi o neînţelegere cu un alt servitor al arendaşilor, după care amîndoi cheamă pe ceilalţi să le urmeze exemplul, distrugînd buţile arendaşilor. Invitaţia e de îndată pusă în aplicare [71].

Izvoarele noastre nu permit o reconstituire minuţioasă a mişcărilor ţărăneşti, pentru a depista întotdeauna incidentul declanşator, dar existenţa lui ni se pare un postulat. În marile răscoale din Europa apuseană, despre a căror desfăşurare sîntem mai amănunţit informaţi, incidentul declanşator se desprinde cu limpezime: Jacqueria începe printr-un banal schimb de insulte între ţărani şi oameni de arme la St. Leu-d'Esserent [72]; răscoala maillotinilor are la origine incidentul dintre o precupeaţă şi un perceptor [73].

---

[71] N. Densuşianu, *Revoluţiunea lui Horia* ..., p. 91.

[72] M. Mollat şi Ph. Wolff, *op. cit.*, p. 123. De reţinut că tulburările, care au avut loc la Paris în 1358 şi care l-au adus pentru un moment pe Etienne Marcel la putere, au izbucnit în urma asasinării unui vistier al delfinului de către valetul unui creditor al său (*ibidem*, p. 121). Etienne Marcel a profitat de starea de spirit a maselor pentru a le antrena în acţiunea sa şi a exercita presiuni asupra viitorului rege.

[73] *Ibidem*, p. 72. Este interesant de subliniat o anumită similitudine între incidentul de la Cîmpeni şi cel relatat de Buonaccorso Pitti, aflat la începuturile răscoalei maillotinilor. Ordonanţa regală din 15 ianuarie 1382 privind perceperea ajutoarelor („aides") a provocat o puternică nemulţumire în rîndurile populaţiei. La Paris, un perceptor, voind că confişte marfa unei femei care vindea legume şi fructe pentru a acoperi plata gabelei, întîmpină un refuz, încheiat cu strigătul „Jos dările". Pentru mulţimea din jur reacţia precupeţei, mai ales strigătul ei, corespunde perfect unei stări de spirit interioare. Acest „Jos impozitele" a devenit deci un îndemn la acţiune, îndată ascultat. Într-adevăr, cei prezenţi se îndreaptă spre sediul perceptorilor de impozite, pe care îi ucid. Cu aceasta răscoala a început.

Funcţia acestui incident declanşator a înţeles-o perfect Liviu Rebreanu. *Răscoala*, această excepţională istorie a răscoalelor ţărăneşti din 1907 în vestmînt beletristic, oferă un episod cu o puternică forţă de tipizare. La Amara, pe moşia boierului Miron Iuga răscoala izbucneşte în urma corecţiei — bine meritate de altminteri— pe care un şofer o aplicase unui copil neastîmpărat, gata de a ajunge sub roţile automobilului (L. Rebreanu, *Răscoala*, Buc., 1957, p. 283 şi urm. Capitolul este intitulat semnificativ, *Scînteia*). Ceea ce se cuvine subliniat în legătură cu romanul lui Rebreanu, este cunoaşterea perfectă de către scriitor a mecanismului psihic de declanşare a răscoalei. În lumina abundenţei documentaţiei cunoscute astăzi, *Răscoala* lui Rebreanu poate fi considerată drept cea mai veridică reconstituire a marilor răscoale ţărăneşti. Constatarea oferă încă un prilej de a compara funcţia literaturii care reflectă realitatea în imagini artistice şi istoria care se sileşte să o reconstituie prin investigaţia surselor.

Aspecte mentale ale răscoalelor țărănești. Aproape în toate răscoalele țărănești medievale ridicarea în arme are o finalitate precisă și adesea unică : restaurarea „legalității". A cărei legalități ? Firește, a aceleia care se sedimentase în conștiința colectivă în decursul lungilor perioade de dezvoltare „pașnică", care căpătase o sancționare prin tradiție și al cărei paznic nu putea fi decît cel aflat, după credința poporului, deasupra tuturor conflictelor și intereselor : domnul. Această imagine colectivă a legalității se sprijină pe două mari idei care sînt una un clișeu mental, cealaltă o iluzie colectivă : viziunea optimistă a trecutului și credința în „bunul suveran". Să le cercetăm pe rînd.

Mitul „epocii de aur" de mult apuse a fost prea des discutat pentru a mai fi necesară aici o analiză amănunțită a lui. Ajunge să spunem că în marile mișcări țărănești din evul mediu reîntoarcerea spre trecut e un obiectiv quasi-permanent : în timpul Jacqueriei, țăranii francezi doreau reînvierea timpurilor „bunului rege Sfîntul Ludovic", iar în Anglia, în vremea răscoalei lui Wat Tyler, locuitorii din St. Albans cereau abatelui o închipuită chartă de libertăți acordată de regele Offa (care domnise cu șase secole mai înainte), acuzîndu-l pe abate că o ține ascunsă [74].

Textul primei înțelegeri încheiate la Bobîlna (6 iulie 1437) între țărani răsculați și nobili relevă în repetate rînduri această luptă pentru „reintrarea în legalitate", adică reîntoarcerea la niște timpuri și rînduieli care apăreau țăranilor drept fericite și care, ar fi fost întemeiate pe o lege dată de un rege bun. Obiectivul adunării țărănești de pe dealul Bobîlnei este limpede definit : „Pentru a cîștiga și a dobîndi din nou vechile libertăți, date și lăsate de sfinții regi tuturor locuitorilor ..." [75], iar mai departe „acești locuitori ... s-au silit numai să cîștige din nou libertățile lor, date odinioară de sfinții regi, care acum, săvîrșindu-se felurite silnicii, sînt în chip vădit nesocotite și cu totul desființate" [76]. Simbolul tuturor acestor libertăți devenise pentru țăranii răsculați o închipuită chartă a regelui Ștefan I — sau a succesorilor săi — al cărei original, ei sperau să-l obțină de la monarh pentru a găsi o îndreptățire a acțiunii lor, deci temeiul legal al răscoalei, și totodată o garanție de viitor împotriva silniciilor seniorale [77].

Chiar într-o mișcare organizată, dispunînd de cadre de conducere și un program, ca acela al lui lui Tudor Vladimirescu, imaginea idilică a trecutului rămîne prezentă. „Cererile norodului român" evocă cu nostalgie domnia lui Alexandru Ipsilanti, ale cărui măsuri urmau să rămînă în vigoare. Cum se explică simpatia ce înconjura figura domnului fanariot în conștiința

---

[74] M. Mollat și Ph. Wolff, *op. cit.*, p. 198 — 199.

[75] L. Demény, *Textele celor două înțelegeri încheiate în 1437 între răsculați și nobili după documente originale*, în „Studii", XIII (1960), nr. 1, p. 99 — 100 ; trad. rom. de Șt. Pascu, *Bobîlna*, Buc., 1957, p. 216.

[76] *Ibidem*, p. 217.

[77] „... să ceară de la maiestatea sa împăratul cartea sfîntului rege Ștefan sau a urmașilor săi, în care se cuprind libertățile și legile". *Ibidem*, La St. Albans în Anglia ca și la Bobîlna, în Transilvania, aceeași credință în documentul regal favorabil țăranilor !

populară şi care explică alegerea sa drept referinţă pentru fixarea unei epoci de dreptate şi bunăstare? Răspunsul ni-l oferă cronica lui Dionisie Eclesiarhul care păstra încă amintirea unei vremi de abundenţă şi ieftinătate [78]. Era firesc, aşadar, ca o realitate economică — relativa bunăstare — să se păstreze în memoria colectivă mai mult timp decît un fenomen de alt ordin, pentru că ea fusese percepută direct, intens şi în proporţie de masă. Ceea ce trebuie însă subliniat este că în mişcarea din 1821, această imagine optimistă asupra trecutului nu mai apare decît ca o reminiscenţă a vechilor iluzii ţărăneşti despre „timpurile bune" de altă dată. Distanţa care separă evenimentele din 1821 de orice altă răscoală ţărănească medievală este vizibilă deci şi pe planul mentalităţilor colective.

Această orientare spre trecut, acest asalt dat cu capul întors înapoi societăţii feudale, a imprimat mişcărilor ţărăneşti un caracter conservator şi le-a condamnat să nu se poată ridica pînă la nivelul unor mişcări novatoare. Categoriile mentale tradiţionale rămîn atotputernice.

Al doilea element al imaginii colective a legalităţii îl constituie, aşa cum spuneam, credinţa în „bunul suveran". Acesta — împărat, rege, domn — apare la *începutul* răscoalei, drept paznicul şi apărătorul „legalităţii" încălcate de boieri, grofi, autorităţi etc. Iluzia monarhică este quasigenerală. Aura mistică care îl inconjură pe domn, caracterul semi-charismatic [79], desprins din ungerea cu mirul sfînt, al autorităţii sale, fac din persoana domnului o fiinţă, care, la toate nivelurile societăţii, apare sacră, şi, deci, intangibilă. E semnificativă în această privinţă scrisoarea boierilor moldoveni adresată regelui Poloniei în care ei se explică asupra atitudinii faţă de Ştefan Lăcustă, domnul instalat de Soliman Magnificul în timpul campaniei din 1538: „noi, boierii, n-am îngăduit să-l taie, pentru că la noi nu era obiceiul acesta şi nu va fi cît vom trăi" [80]. Relatînd uciderea celor doi asasini a principelui transilvănean G. Báthory, cronicarul G. Kraus îşi însoţeşte naraţia de următorul comentariu: „Cei care se ating de cei unşi mor rareori de moarte bună, căci trebuie să plătească în acelaşi fel" [81]. Aceeaşi reflexie la Miron Costin în legătură cu omorîrea lui Gaspar Graţiani de către Şeptilici hatmanul şi Goia postelnicul: „Scîrnavă şi groadznică faptă şi neauzită în toate ţările creştine. Domnul, ori bun, ori rău, la toate primejdiile feritu trebuieşte, că oricum este, de la Dumnedzău este. Précum dzice Svinta Scriptură" ... „Nu-i nici o putere fără de la Dumnedzău dată". Plătit-au apoi cu capetele sale această faptă şi Şepteliciu şi Goia de la Alexandru vodă, pe lege direaptă de le-au tăietu cape-

---

[78] Dionisie Eclesiarhul, *Cronograful Ţerei Rumâneşti*, ed. C. S. Nicolăiescu-Plopşor, R. Vîlcea, 1934, p. 14 — 15.

[79] Regii Franţei erau consideraţi ca tămăduitori de scrofule, vezi M. Bloch, *Les rois thaumaturges*, ed. I, Paris 1924.

[80] N. Iorga, *Scrisori de boieri, scrisori de domni*, ed. a III-a, Vălenii de Munte, 1932, p. 25. Şi totuşi boierii au sfîrşit prin a-l ucide pe Ştefan Lăcustă, dar ei spun despre el că sultanul „a îmbrăcat un turc în veşmîntul nostru şi l-a pus domn". Asasinarea lui este prezentată ca un act de justiţie: „s-a iscat într-o noapte răscoală şi s-a făcut dreptate asupra lui" (p. 26).

[81] G. Kraus, *Cronica Transilvaniei*, Buc., 1965, p. 36.

tele și trupurile le-au aruncatu în ieșitoare. Și cu cale le-au făcut, că după scîrnave fapte, scîrnave morți vinu"[82]. Atît G. Kraus cît și M. Costin stăruie asupra caracterului imanent al sancțiunii divine care lovește pe oricine se atinge de persoana sacrosantă a suveranului.

Dacă la nivelul nobiliar se elaborase conceptul inviolabilității domnului — călcat totuși adeseori — , este lesne de înțeles că în zonele nestructurate ale psihicului țărănesc, monarhul apărea cu atît mai mult „unsul lui Dumnezeu", purtător de grijă supușilor săi și gata să intervină în favoarea lor, de îndată ce i-ar fi ajuns la cunoștință nedreptatea săvîrșită de boierii strînși în jurul lui. Cazurile cînd suveranul este vizat direct de criticile răsculaților sînt rare. Ele stau, de obicei, în legătură cu practicarea unei fiscalități excesive, care aduce masa de contribuabili la marginile disperării. Domnul prevaricator, care în loc să asigure bunăstare supușilor îi asuprește, devine astfel obiectul urii generale; e cazul lui Gheorghe Duca cel care, după spusa cronicii „nu cruța nici boier, nici sărac, nici țăran, nici femei" și care, în drumul său de captivitate, avea să audă din gura unei femei, blestemul, consemnat de Neculce: „mînca-l-ar viermii iadului cei neadormiți". Pe acest domn îl întîlnim osîndit și în poezia populară: „Frunză verde foi uscate în Moldova nu-i dreptate. /Foc și pară-n lung și-n lat/ Pentru-un cîne blăstămat,/ Pentru vodă cel hain,/ Duca — vodă cel fieros Cu cei mari prietnos,/ Cu cei mititei cînos/, ... Doamne, du-l și-l du departe,/ S-aibă dracul de el parte/ Doamne, du-l și-l du mereu/ să pot răsufla și eu! "[83]. Cazurile de acest fel însă, repetăm, sînt rare.

Credem că există o legătură între atitudinea seimenilor față de Constantin Șerban și indiferența lor în materie religioasă, dacă nu chiar un ateism primitiv. Iată mărturia *Letopisețului cantacuzinesc*: „batjocoriră pe domnul lor, suduindu-l în tot chipul și-i da cu lemne în ochi și-l purta val, cum era mai rău", iar mai departe „Și lua potirile de au vărsat sfîntul sînge și trup al domnului nostru Isus Hristos. Și sfintele moaște le călca cu picioarele și zicea că sînt farmece"[84]. Mișcarea din 1655 cuprinde de fapt două acțiuni paralele: dezordinile unei soldatești alogene și atacurile izolate, locale ale țărănimii. Nu e vorba de o răscoală, ci de două acțiuni paralele, prezidate de două mentalități deosebite: a mercenarilor și, respectiv, țăranilor; de aici și imposibilitatea fuzionării celor două curente care rămîn juxtapuse.

Cel mai puternic se manifestă iluzia monarhică în răscoala lui Horea; faptul este de explicat și prin vizitele pe care Iosif al II-lea le făcuse în Transilvania și unde țăranii se putuseră convinge *de visu* că suveranul poate fi un ascultător atent și binevoitor al doleanțelor țărănești. Întreaga mișcare stă la începuturile ei sub semnul supunerii față de autoritatea imperială. În fond, țăranii pornesc să se înscrie ca grăniceri, fiindcă așa e porunca împăratului; mai tîrziu atacă pe nobili fiindcă așa e porunca

[82] M. Costin, *Letopisețul*, ed. cit., p. 72.
[83] *Flori alese din poezia populară*, ed. I. Șerb, vol. I, Buc., 1967, p. 49 — 50.
[84] *Letopisețul Cantacuzinesc*, ed. cit., p. 122.

împăratului. Persoana imperială e scutul legal pe care țărănimea îl poartă în timpul devastării curților nobiliare „Tut ihr das (Făceți-o)", cuvintele, care n-au fost desigur rostite de Iosif al II-lea, sînt o adevărată undă de șoc care preface, pe măsura propagării ei, în scrum și ruine avuțiile seniorale. Horea însuși arată răsculaților, pentru a-i convinge că le comunică voința împăratului, o cruce aurită, care pare să fi fost, în realitate, cumpărată de la un tîrg de antichități. Col. Schultz declară că pe cruce ar fi fost chipul împăratului. La adunarea de la Mesteacăn, Crișan prezentase și el o cruce ca garanție că cele spuse de el sînt expresia poruncilor lui Iosif al II-lea [85] și că, deci, ridicarea țăranilor se înscrie în cadrul unei „legalități imperiale". O scrisoare nesemnată din Cluj (10 noiembrie 1784) informează că răsculații se apropiau de oraș, conduși de un român ce poartă o cruce de aur și o diplomă care ar începe cu cuvintele „Josephus II-us" [86]. Pretutindeni răsculații sînt convinși că execută voința împăratului. Care? Adesea nici nu-l știu măcar. La Vulpeni, la 4 noiembrie 1784, țăranii distrug 38 de case de nobili și orășeni în strigătul de „Vivat Maria Theresia" [87]. Zvonurile cele mai fanteziste, izvorîte din convingerea că împăratul e alături de ei, circulă printre țărani. Tolan Chirilă din Buru aflase că vine sora împăratului cu țarul Rusiei ca să asiste la distrugerea curților nobilimii [88]; țăranii care ocupaseră Vințul de Jos afirmau că merg la Galda, unde vor primi noi ordine de la fratele împăratului, care s-ar fi aflat la Alba Iulia. Doi țărani din Huedin afirmau însă că fratele lui Iosif al II-lea e la Abrud în fruntea unei mari armate [89]. Unii răsculați spuneau că împăratul i-a dat pe unguri pe mîna țarului. Bucur Ștefan, judele din Pitnic, îl sfătuia pe crîșmarul domnesc din sat, să nu mai silească pe țăranii săraci să plătească vinul „căci au venit muscalii în țară și vor bea ei fără bani"[90]. Satele sînt răsculate de purtători ai pretinsei „porunci imperiale" pe care imaginația populară îi transfigurează. La Sîngeorzul Trascăului, oastea lui Horea ar fi apărut, după spusele unui Popuța, cu trei steaguri în frunte, cu cîte un bumb de aur în vîrf, iar cătanele poartă arme și chivăre cu pajură de aramă, pe care stă scris cuvîntul „curuț"; fratele împăratului este alături

[85] N. Densușianu, *Revoluțiunea lui Horia în Transilvania și Ungaria*, Buc., 1884, p. 109 — 110.

[86] D. Prodan, *Răscoala lui Horia în comitatele Cluj și Turda*, Buc., 1938, p. 52.

[87] N. Densușianu, *op. cit.*, p. 213.

[88] D. Prodan, *op. cit.*, 44.

[89] N. Densușianu, *op. cit.*, p. 214 — 215. Credința că monarhul n-ar tolera silniciile nobilimii („Si le roi savait...") a fost o adevărată constantă a răscoalelor țărănești, chiar și în epoca modernă. Un exemplu : în cursul tulburărilor care au avut loc la Poltava în 1902, țăranii au atacat un conac, spunînd : „noi nu facem asta în numele nostru, ci în numele țarului". Se răspîndise chiar svonul că ar fi sosit un general din Petersburg, emisar al țarului, purtător al unui manifest scris „cu litere de aur", „Исстрический Вестник" (aprilie 1908), reprodus la E. Hobsbawn, *op. cit.*, p. 214.

[90] D. Prodan, *op. cit.*, p. 44.

de răsculați [91]. La Abrud, clădirile fiscului și casieria fiscală sînt cruțate de răsculați, pentru că aparțin împăratului [92].

Pe măsura desfășurării răscoalei, „iluzia monarhică" se destramă. Tranziția poate fi surprinsă în scrisoarea din 18 noiembrie 1784 a slt. Inczédi despre pacificarea comunei Sălciua. La declarația căpitanului trupelor imperiale că împăratul a ordonat ca țăranii să stea liniștiți acasă „unul răspunse că împărat nu este decît pe Arieș în jos, iar de acolo în sus, la ei, nu este împărat. Ce-i drept, căpitanul lor l-a mustrat numaidecît, să nu vorbească așa prostii, dacă nu știe cum stă treaba" [93]. Desprinderea de împărat face însă progrese. Oprea Ispas declară că „dacă împăratul ne va pedepsi cumva atunci, fiindcă ne-a înșelat de două ori, ne vom afla noi alt împărat" [94]. Cînd vom dispune de un corpus al documentelor răscoalei, se va putea vedea dacă nu există o anumită evoluție la capătul căreia Horea a putut fi considerat rege sau împărat pe măsură ce imaginea monarhului bun este distrusă de realitatea faptelor și se creează o nouă legitimitate revoluționară.

Unul din momentele decisive ale răscoalelor țărănești este ceea ce am numi „prima violență". Am spus mai sus, că orice ridicare a țărănimii are la început un caracter legal și răsculații încearcă să-l mențină, de obicei, de-a lungul întregii mișcări. În ce împrejurări însă se produce trecerea de la desfășurarea pașnică la cea violentă? La Bobîlna, uciderea solilor țărani din ordinul voievodului Transilvaniei, L. Csaki, declanșează conflictul armat; cruciații lui Doja se răscoală la aflarea abuzurilor pe care nobilii le săvîrșiseră împotriva familiilor celor plecați. Cunoaștem mult mai bine acest moment în răscoala lui Horea. La Tîrgul de la Brad (28 octombrie 1784), Crișan prezintă o cruce de aur adusă de Horea de la Viena, ca semn de încredințare că Iosif al II-lea a dat ordin ca românii să capete arme și să nu mai presteze obligațiile feudale. Începutul contagiunii revoluționare este făcut; trei zile mai tîrziu, la Mesteacăn, Crișan arată o cruce de lemn — care va fi folosită apoi ca steag — și alta de aur, împreună cu o scrisoare a împăratului. Țăranii pleacă spre Alba Iulia convinși că execută un ordin imperial. În noaptea de 1—2 noiembrie se produce incidentul de la Curechiu: doi dregători și un gornic care încercaseră să-l aresteze pe Crișan sînt uciși de mulțime. Acum este de fapt momentul cînd se decide soarta mișcării. În fața cadavrelor însîngerate, țăranii speriați de propria lor ispravă șovăie; teama de represiune îi îndeamnă să se reîntoarcă la casele lor. Dacă frica e mai puternică decît hotărîrea de luptă, atunci mișcarea a luat sfîrșit. *E fuga înapoi.* Dar Crișan are intuiția momentului psihologic decisiv: adună iarăși pe țărani și le citește o nouă poruncă: împăratul a ordonat ca nobilii să fie prădați și uciși; ceea ce s-a făcut la

---

[91] *Ibidem*, p. 32 — 33.
[92] N. Densușianu, *op. cit.*, p. 204.
[93] D. Prodan, *op. cit.*, p. 132.
[94] N. Densușianu, *op. cit.*, p. 215.

Curechiu trebuie multiplicat la scara întregii Transilvanii. Trupurile care zac în fața țăranilor nu sînt mărturia unei ilegalități, ci dovada că se execută voia împăratului. Țăranii sînt convinși; vor ucide de acum înainte pentru a se convinge pe ei înșiși că rămîn în marginile legalității. *E fuga înainte.*

Am spune că există două tipuri de trecere la acțiunea violentă: unul e cel întîlnit la Curechiu: o mulțime comite o ilegalitate și apoi se autoconvinge că autoritatea supremă le cere să procedeze astfel; celălalt e acel al căderii Bastiliei: mulțimea se convinge că autoritatea supremă pe care o respectă și de care se teme, e slabă; urmează rapid destrămarea acestei autorități în conștiința colectivă [95].

O altă problemă importantă privind studiul mulțimilor răsculate este aceea a raportului dintre conducători și masă. Că, uneori, rolul acestor șefi de răscoală poate fi decisiv, ne-o dovedește faptul că n-a existat o mișcare a seimenilor în Moldova, unde conducătorii lor au fost decapitați, de îndată ce au apărut cele dintîi semne de răzvrătire „Și aceea — scrie Miron Costin — au fost potolitul aceli zarve a săimenilor, că, cum au înțeles că le-au pierit capetele în loc au purces spre fugă" [96]. În 1675, în Franța, uciderea lui Le Balp, conducătorul răscoalei țăranilor din Bretagne, de către seniorul de Montgaillard, aduce imediat risipirea răsculaților [97].

Adesea liderii înșiși ai mișcărilor apar înzestrați în ochii maselor cu o forță misterioasă sau cu trăsături considerate drept semn al elecției divine. În 1526, Ioan Nenada pretinde că este un trimis al cerului și este crezut pentru că avea pe piele o bandă neagră, lată de un deget, care pornea de la tîmpla dreaptă și se întindea pînă la talpa piciorului drept. În 1569, Gh. Crăciun, care afirma că a săvîrșit minuni, avea ca particularitate fizică o fîșie neagră de două degete, care pornea de la ceafă și se termina la ultima vertebră [98]. Amîndoi aveau pielea foarte neagră. După o tradiție păstrată la Cărpiniș, Crișan, pentru a cîștiga încrederea țăranilor, își unsese mîinile cu o substanță inflamabilă pe care o aprindea și ridica apoi mîinile în flăcări strigînd: „Să mergem, să mergem!". Asistența, uluită, striga „uitați-vă la el că nu arde" [99].

Abia dacă mai trebuie spus că mentalul sătesc medieval cuprinde zone și aspecte mult mai numeroase decît cele abordate de noi. Studiile de psihologie socio-istorică sînt încă la început; ceea ce am vrut să arătăm aici e că explorarea universului mental este o componentă indispensabilă a cunoașterii istorice. De la o realitate obiectivă la faptele umane care alcătuiesc substanța istoriei se trece prin conștiința individuală sau colectivă. Și numai analizîndu-le cu atenție putem înțelege de ce K. Marx spunea că ideile devin o forță materială cînd cuprind masele.

---

[95] G. Le Bon, *Le Révolution francaise et la psychologie des révolutions*, p. 162.

[96] M. Costin, *op. cit.*, p. 170.

[97] R. Mousnier, *Fureurs paysannes*, Paris, 1967, p. 155.

[98] Th. Trîpcea, *Țarul Ioan Nenada și Gheorghe Crăciun, oameni negri*, în „Balcania", II — III (1939 — 1940), p. 331 și urm.

[99] N. Densușianu, *op. cit.*, p. 202 — 203.

ASPECTS DE LA MENTALITÉ COLLECTIVE PAYSANNE DANS LA SOCIÉTÉ MÉDIÉVALE ROUMAINE

RÉSUMÉ

Après un bref historique des recherches sur la psychologie sociale, l'auteur examine les sources les plus importantes pour l'étude des mentalités paysannes : enquêtes des autorités sur les agitations et les soulèvements dans le monde rural, plaintes des paysans, notes marginales écrites par les paysans sur des manuscrits et des livres, la poésie populaire. En discutant les opinions de G. Duby sur l'application de la théorie de F. Braudel en ce qui concerne la durée dans l'étude des mentalités collectives, l'auteur relève l'importance de la mentalité de classe, déterminée par les réalités objectives les plus profondes d'une formation socio-économique.

L'article poursuit l'importance du climat d'insécurité et de la peur pour l'émotivité accrue du paysan médiéval, la genèse des mentalités révolutionnaires et essaye une analyse psychologique des phases d'une révolte paysanne, mettant en relief les débuts «légaux» du soulèvement et le moment de «la sortie de la légalité» des paysans, la plupart des exemples étant offerts par la grande révolte des paysans transylvains dirigée par Horea en 1784.

ALOISIO GRITTI ÎN SLUJBA SULTANULUI SOLIMAN KANUNÎ, DUPĂ UNELE DOCUMENTE TURCEŞTI INEDITE (1533–1534)

DE

AUREL DECEI

Secolul al XVI-lea a adus mai mulţi italieni în legătură cu destinele celor trei ţări româneşti, Transilvania, Ţara Românească şi Moldova. Unul dintre cei mai celebri, în mod trist celebri, a fost Aloisio [1] Gritti, care a intrat de mult, încă de pe timpul lui Şincai, în paginile istoriografiei române, însă căruia nu i s-a închinat pînă acum un studiu critic de către învăţaţii noştri.

Gritti nu era italian pur. Era ceea ce se obişnuieşte să se numească un levantin. Tatăl lui, veneţianul Andrea Gritti — ales doge al Serenisisimei la 20 mai 1523 şi decedat în acest post la 27 decembrie 1538 —, îşi petrecuse tinereţea la Istanbul, a fost un diplomat şi militar, ieşit din clasa negustorilor [2]. La izbucnirea războiului turco-veneţian din anul 1497 se afla acolo, ca particular, de multă vreme. Din relaţiile lui cu o grecoaică istanbuliotă a avut patru băieţi: Pietro, Gregorio, Lorenzo şi Aloisio [3], dintre care ultimul s-a născut în anul 1480 [4]. Mai mulţi contemporani

[1] Aloisio sau Alvise era forma veneţiană a numelui său, folosită şi în conversaţiile zilnice. Forma aceasta este derivată din italianul Lodovico sau Luigi. În documentele scrise latineşte se folosea Ludovicus. Turcii aveau tot forma veneţiană: Lovize şi Lovizo.

[2] Vezi Roberto Cessi, articolele *Gritti Luigi* şi *Gritti*, în *Enciclopedia Italiana* (Treccani), vol. XVII, Roma, 1951, p. 977. Cea mai bună monografie a lui Aloisio Gritti, pînă acuma, este a lui Dr. Heinrich Kretschmayr, *Ludovico Gritti. Eine Monographie*, în *Archiv für österreichische Geschichte*, 83. Band, Wien, 1897, p. 1 — 106. O altă ediţie, refăcută şi întemeiată în parte pe materiale noi, de acelaşi, Dr. Kretschmayr Henrik, *Gritti Lajos, (1480—1534)*, în seria „Magyar Történeti Életrajzok", Budapest, 1901. Un rezumat succint: *Gritii Lajos*, în *Révai Nagy Lexikona*, IX, Budapest, 1913, p. 24.

[3] Înşiraţi probabil în ordinea naşterii, în necrologul lui Andrea Gritti făcut de Niccolò Barbarigo, la Eugenio Albéri, *Relazioni degli ambasciatori Veneti al Senato*, Firenze, 1882, t. III, p. 7 sq.

[4] Secretarul său, Francesco della Valle Padovano, spune că la 1 octombrie 1531, cînd a intrat în serviciul lui Gritti, acesta avea 52 de ani; vezi *Una breve narracione della grandezza, virtù, valore, et della infelice morte dell' Illustrissimo Signor Conte Alouise Gritti* etc., publicată

arată că acești copii ai dogelui s-au născut nu printr-o căsătorie legală. „Oratorul" Veneției la Poartă, Barbarigo, spune : „di una sua amante" [5], sau „e non legitimus nuptiius" [6]; istoricul episcop Verancsics: „az venenci herceg, András Gritti nevü, fattyú fiát, kinek Alovizius vala neve" [7] (fiul bastard al principelui venețian, numit Andrei Gritti, al cărui nume era Alovizius), iar dușmanul său personal la Poartă, dragomanul Yunus beg (un grec trecut la islam), își exprima opinia sa în fața ambasadorului austriac Cornelius Duplicius Schepper, la 8 iunie 1534 : „Sed si occideretur, quis vlterius de illo filio meretricis curaret?" [8]. Acest „filius meretricis" redă aidoma înjurătura turcească *kahpeoğlu*, folosită fără îndoială de dragomanul Porții.

Epitetele acestea, ca și celălalt, „iste canis" [9], dat de același Yunus beg, nu au împiedicat cîtuși de puțin ascensiunea vertiginoasă, pînă la piscul ambițiilor posibile, a acestui reprezentant tipic al Renașterii italiene, acolo unde mai tîrziu se preparau „unsorile Fanarului". În acest context trebuie puse în cumpănă și cuvintele teribilului Pietro Aretino — temut și uneori întreținut de papi, de Carol Quintul, de Francisc I și de un lung șir de potentați din Italia și de aiurea — care, într-o scrisoare datată tocmai din Veneția, unde acest „cel mai mare defăimător al timpurilor noi" [10] se refugiase prudent, la 14 septembrie 1534, așadar cu exact 14 zile înainte de ultimul act al tragediei de la Mediaș a lui Gritti, îl intitulează „felicissimo et glorioso signor il Signor Luigi Gritti mio padrone e benefattore". Îl anunță că i-a dedicat lui noua sa lucrare *I sette salmi di David*, apoi observă că emisarul sultanului turc este lăudat și blestemat concomitent, însă aceasta „îi mărește pe aceia care te predică și te celebrează ca pe un Dumnezeu (come un Dio)" [11]. Aretino mărturisește că „eu acum mănînc pîinea pe care mi-o dă valoroasa ta liberalitate", ceea ce, desigur, nu-l pune pe același plan moral cu ienicerul turc de la apărarea cu succes a Budei în noiembrie

---

cu lecturi defectuoase de Iván Nagy, în *Magyar Történelmi Tár*", III, 1857, Pest, sub titlul *Gritti Alajost illető eredeti emlékiratok*, p. 3 — 118, textul propriu-zis fiind între p. 13 — 60. Cîteva pasaje sînt republicate de Claudio Isopescu, *Notizie intorno ai Romeni nella letteratura geografica italiana del Cinquecento*, în „Buletin de la Section Historique, Académie Roumaine", Bucarest, 1929, t. XVI, p. 13—17; în traducere românească, extrase în N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, vol. I, București, 1920, p. 76, și apoi în *Călători străini despre țările române* (citat mai departe *Călători*), sub îngrijirea Mariei Holban, vol. I, București, 1968, p. 317 — 340.

[5] Kretschmayr, *Ludovico Gritti*, p. 8.

[6] Reprodus în *Magyar Történelmi Tár*, cit., p. 9.

[7] În lucrarea scrisă în ungurește, dar cu titlu latinesc, *Memoria rerum quae in Hungaria a natu Rege Ludovico ultimo acciderunt, qui fuit ultimi Ladislai filius*, în *Verancsics Antal, M. kir. helytartó, Esztergomi érsek, Összes Munkái*, ed. Szalay László, în seria, *Monumenta Hungariae Historica, Magyar Történelmi Emlékek*, II, Osztály, Irók, II, Pest, 1857, p. 30.

[8] Anton von Gévay, *Urkunden und Actenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Österreich, Ungern und der Pforte im XVI. und XVII. Jahrhundert. Gesandtschaft 1534*, Wien, 1839, p. 63

[9] *Ibidem*, p. 116.

[10] Așa cum îi zice Jacob Burckhardt, *Die Kultur der Renaissance in Italien*, Grosser Phaidon Verlag, Wien, f. a., p. 94 : „der grösste Lästerer der neuren Zeit".

[11] Publicată printre anexele documentare de Kretschmayr, *Ludovico Gritti*, p. 104; în monografia scrisă în ungurește, *Gritti Lajos*, Kretschmayr nu mai publică anexele documentare.

1530, contra austriecilor conduşi de Roggendorf, căci turcul a refuzat cei opt florini de aur daţi de „domnul Gritti", replicîndu-i: „*Haydi bre*, că mie îmi dă padişahul!" [12].

Dispunînd de mare putere la Sublima Poartă şi de nesfîrşite posibilităţi de manevre politice, datorită îmbinării în persoana lui a spiritului italian cu cel postbizantin, însă datorită nu în ultimul loc şi averii imense strînse şi chivernisite de el cu profundă pricepere, nu poate să surprindă faptul că Gritti era la fel de adulat, pe cît era de defăimat.

Aloisio, deşi fiu de doge şi într-o vreme reprezentant al Veneţiei în epoca ei de glorie în capitala celui mai mare dintre sultani, Soliman zis *Kanunî* („Legislatorul") de către turci şi Magnificul de către europeni, totuşi, nu a putut să-i urmeze tatălui său la conducerea statului veneţian, din cauză că era fiu nelegitim. Acest impediment juridico-constituţional, valabil în lumea catolică, nu era valabil şi nu însemna nimic în lumea musulmană turcească. La Istanbul, cîţiva dintre sultani erau fii născuţi din femei de orice neam şi religie, în afara celor patru căsătorii canonice admise de islam; apoi, dintre marii viziri abia un sfert erau turci pur sînge (cel puţin după tată). Puternicul stat otoman nu se împiedica în astfel de considerente. În scrisoarea sa datată Istanbul, 4 iulie 1533, padişahul — „refugiu mondial" — scrie regelui Ferdinand al Austriei că a poruncit „onoratului printre principii credinţei creştine Aloisio Gritti, înaltul consilier al regelui Ioan şi guvernator al Ţării Ungaria, iar din partea fericitei Porţi imperiale a noastre protector în acea ţară, ca să facă prin arbitrul său înţelegere între voi asupra hotarelor" [13]. Aceleaşi titluri îl împodobesc pe Gritti şi în scrisoarea marelui vizir Ibrahim paşa către Ferdinand, de la aceeaşi dată.

Baza ascensiunii şi a puterii lui Gritti o constituia prietenia neclintită şi nedezminţită a acestui sadrazam, unul din cei mai de seamă mari viziri otomani, Ibrahim paşa — el însuşi fiind italian sau grec de origine, din Parga la sud de Ragusa, şi ajuns la Poartă prin *devşirme* —, adică „culegerea" pentru corpul ienicerilor —, care a deţinut „sigiliul imperial" (*mühr-i hümâyûn*) 12 ani, 8 luni şi 18 zile, între 27 iunie 1523 şi 15 martie 1536, cînd a fost executat pentru mai multe vini majore de stat [14] de sultanul Soliman, care îi era cumnat. Ibrahim paşa este poreclit în istoriografia turcă, mai întîi *makbul İbrahim paşa*, „Ibrahim paşa favoritul", şi pe urmă *maktul İbrahim paşa*, „Ibrahim paşa executatul".

Personalitatea marelui vizir Ibrahim paşa poate fi comparată cu aceea a fiului de doge; ambii aveau o trăsătură comună: pofta de mărire şi îngîmfarea, conjugate cu exhibiţionismul fastului şi pompei. Ambii se întreceau în lupta costisitoare pentru cîştigarea şi păstrarea zîmbetului padişahului. Cronicarul turc Müneccimbaşî (*Tarih*, II, p. 98) [15] spune despre

[12] Szerémi György, *Epistola de perdicione Regni Hungarorum*, publicată în *Monumenta Hungariae Historica*, II Osztály, Irók, I, Pest, 1857, p. 286: „Vno Turco dabat dominus Gritti octo aureos florenos; sed nequit accipere, sed dicebat: *Brehay*, dabit mihi Cesar Turcarum".

[13] Gévay, *op. cit.*, *1534*, p. 47.

[14] Ismail Hami Danişmend, *Izahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, vol. II, Istanbul, 1948, p. 103, 426.

[15] *Ibidem*, p. 98.

Ibrahim paşa că „tăind unghiile măriei sale sultanului, bea pe urmă apa cu care spălase cinstitele sale picioare" (*Şehriyâr Hazretlerinin tırnaklarını kesüb pây-i şeriflerini gaslettikleri suyu nûş ider idi*). La rîndu-i, Gritti, cînd intra în audienţă la Soliman, cădea ca trăsnit la pămînt şi ştia să explice acest gest, zicînd că lumina răspîndită de faţa padişahului — care dealtfel, după cum se ştie, avea şi apelativul de *Zillü'llâhi fi'l-ard*, „Umbra lui Allah pe pămînt" — este mai puternică decît soarele şi de aceea numai prosternîndu-se la vederea lui poate „acest sărman plin de neputinţă" (*bu hakîr-i pür-teksîr*) să-şi exprime veneraţia sa sinceră [16].

Prin mijlocirea lui Ibrahim paşa, ca şi prin priceperea sa la comerţul cu pietre scumpe şi mărgăritare, Gritti a ajuns să fie apreciat şi căutat de însuşi „Padişahul celor două mări şi al celor două continente" (*Pâdişâh-i Bahreyn ve Berreyn*). Nu numai marele vizir, ci şi sultanul, adică cei doi cumnaţi, îl vizitau adesea pe preţiosul veneţiano-istanbuliot în somptuosul palat ce şi l-a clădit în cartierul zis Pera, el, Beyoğlu, „Fiul beiului", după apelativul său turcesc, *Beğioğlu*, „fiul dogelui" (dogele fiind un „bei", pentru turci) [17]. Schepper, ambasadorul lui Ferdinand, notează în raportul său, după audienţa ce a avut-o la padişah, la 2 iunie 1533 : „După această audienţă, marele împărat al turcilor şi Ibrahim paşa, în această zi s-au dus la casa lui Aloisio Gritti, unde au mas pînă la ceasul trei din noapte, discutînd cu el multe secrete". Apoi, continuă raportul: „Despre această vizită a lui, turcii spuneau multe lucruri rele, numindu-l pe marele împărat ţicnit, nebun, fermecat de Ibrahim şi de Gritti, aşa cum am putut afla mai tîrziu" [18]. Faptul acesta, aproape *horribile dictu et auditu*, după opinia publică turcească, şi în orice caz insolit pentru occidentali, este repetat de biograful-secretar al lui Gritti, Francesco della Valle, care descrie acel „bellissimo palazzo grande" din Pera, cu grădini „alla italiana" încîntătoare, „în care foarte adeseori Soliman şi Ibrahim paşa veneau în veşminte private ca să se destindă" [19]. La fel şi celebrul istoric italian contemporan, Paolo Giovio (care afirmă eronat că locurile şi palatul i-au fost dăruite de marele vizir), scrie :„în care însuşi Soliman împreună cu Ibrahim paşa treceau dincolo, ca să petreacă, îmbrăcînd haine private" [20].

Aceasta era, prin urmare, poziţia şi atît de marea putere a lui Aloisio Gritti, în anii aceia, pe lîngă Sublima Poartă.

În lucrarea noastră înfăţişăm două documente turceşti necunoscute în legătură cu Aloisio Gritti, ambele avînd contingenţe cu istoria noastră.

Aceste două acte se găsesc în Arhiva Muzeului Palatului de la Topkapı (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi) din Istanbul, primul purtînd numărul

---

[16] Della Valle, *loc. cit.*, p. 20.

[17] Într-un document intern de la 3 august 1579, în slavoneşte, apoi tradus în româneşte, referitor la evenimentele anului 1534 lui Gritti i se spune, repetat „Beg Oglu" ; vezi mai jos, p. 132.

[18] Gévay, *op. cit.*, 1532 — 1533, Wien, 1838, p. 28.

[19] Della Valle, *op. cit.*, p. 19 ; „nelli quali spessissime volte Solimano et Abrain Bassa in habito priuato (Nagy, greşit : priccato) venivano diporto".

[20] Pauli Iovii Novocomensis episcopi Nucerini *Historiarum sui temporis*, t. II, Lutetiae, 1560, p. 530.

3 926, iar al doilea 5 496. Au fost aduse la noi în ţară sub formă de microfilme şi astăzi se păstrează în depozitul Arhivei Centrale a Statului din Bucureşti : Cutia de microfilme de la Istanbul, numărul VI — 40 şi 66.

I

Primul document este copia (*suret*) unei scrisori (*mektub*) trimisă de regele Ungariei Ioan Zápolya sultanului Soliman I şi datată : „Buda, la 27 ale lunii martie", fără indicarea anului.

Anul era 1533 şi împrejurările în care a fost scris documentul sînt următoarele :

Prin lovitura catastrofală de pe cîmpia de la Mohács (29 august 1526) Ungaria a intrat în faza istorică a împărţirii în trei părţi : ungurească, turcească şi austriacă. Fostul voievod al Transilvaniei, Ioan Zápolya, ales rege al Ungariei la 10 noiembrie 1526, începe acţiunea militară şi diplomatică împotriva lui Ferdinand de Habsburg, proclamat şi el rege, de o altă dietă maghiară, la 17 decembrie acelaşi an. Pînă în anul 1538, cînd între cei doi regi rivali s-a încheiat pacea de la Oradea, Ungaria a fost teatrul unor lupte rar întrerupte, în care arbitrul era sultanul de la Istanbul, Soliman. Acesta, pînă la această dată, nu ocupase efectiv şi irevocabil Ungaria, în afară de provincia Srem — Szerém — Sirmiu, între Sava şi Drava.

În faţa lui Ferdinand, sprijinit de fratele său împăratul Carol Quintul, Zápolya s-a văzut silit să se închine lui Soliman. La sfîrşitul anului 1527 l-a trimis pe polonezul Ieronim Łaski ca ambasador al său la Poartă ca să ceară ajutorul otoman, recunoscîndu-l ca suzeran al său pe sultanul care a zdrobit şi pustiit statul său. În schimb, sultanul, care declara : „Întreaga ţară a Ungariei, pe care eu am cucerit-o cu sabia, am dat-o milostiv regelui Ioan" [21], îl lua sub ocrotirea sa, fără a-i cere tribut, adică haraci, ca pe „fiul său", aşa cum îl va numi mai tîrziu, cînd se vor împăca, şi pe regele Ferdinand. Łaski, după ce stabileşte contactul cu Aloisio Gritti — care apare, atunci, dintr-odată, ca un personaj influent la Istanbul —, cînd este primit în audienţă de sultan, la 3 februarie 1528, după ce îi prezintă acestuia omagiul de supunere al regelui Zápolya, anunţă : „La picioarele înălţimii tale îl las, din mandatul domnului meu pe domnul Ludovic Gritti, ca ambasador şi însărcinat cu negocierile treburilor noastre" [22].

În anul următor, 1529, al asediului neizbutit al Vienei, Gritti face parte din suita marelui vizir Ibrahim paşa ; însă, conform dorinţei Veneţiei, se opreşte la Buda, pentru probleme negustoreşti [23]. La retragere, Soliman îl lasă la Buda, lîngă Zápolya, dotîndu-i cu o garnizoană turcească de 3 000 de soldaţi. Zápolya îl numeşte vistiernic (thesaurarius), socotind că negustorul levantin va putea reface finanţele şubrezite ale statului său. Trimis apoi la Istanbul, revine la Buda, în octombrie 1530, înainte de asediul neizbutit al austriecilor, ca să facă, în numele sultanului, pregătirile în vederea expe-

[21] Gévay, *op. cit.*, p. 138.

[22] Hurmuzachi, *Documente*, II — 1, p. 66.

[23] Acsády Ignácz, *Magyarorszdg három részre oszlásának története 1526 — 1608*, în seria „Millenium"-ului maghiar, *A Magyar Nemzet Története*, ed. Szilágyi Sándor, V, Budapest, 1897, p. 64 sq.

diţiei sultanale plănuită pentru anul viitor. Gritti a participat activ la apărarea şi despresurarea Budei, dovedindu-se şi milităreşte util, încît Zápolya — la îndemnul cancelarului Verbőczy şi al lui Łaski — avînd în considerare prestigiul şi puterea ce le avea fiul dogelui la Istanbul, îl numeşte la 26 decembrie 1530, guvernator (*kormányzó*) al Ungariei, nu palatin (*nádor*), cum ceruseră unii magnaţi, şi totodată comite perpetuu în comitatul Maramureş, bogat în saline şi metale nobile. Mai mulţi magnaţi unguri s-au opus acestei numiri şi nu au semnat diploma regală de numire; printre aceştia fiind Toma Nádasdy şi Emeric Czibak, amîndoi înverşunaţi adversari ai omului lui Ibrahim paşa [24].

Gritti pleacă apoi iarăşi la Istanbul, în februarie 1531, de unde îşi întinde tot mai mult mrejele influenţei sale asupra Europei central-orientale. În anul 1532 participă la expediţia a doua a sultanului Soliman contra Austriei. Între 15 august şi 29 septembrie, la ordinul sultanului, Gritti şi Zapolya, împreună cu oastea auxiliară trimisă de voievodul Ţării Româneşti, Vlad zis Înecatul, şi de voievodul Moldovei, Petru Rareş, asediază Esztergomul, însă fără succes, apoi se retrag [25].

Guvernatorul Ungariei Gritti, căruia i se decernează şi titlul de comandant suprem, al armatelor maghiare, rămîne la Buda cu Zápolya. Aci, de astă dată, ia măsuri categorice pe linia încorporării progresive a oraşului de reşedinţă regală în sistemul statului otoman: i-a înlocuit pe toţi creştinii cu ofiţeri şi soldaţi turci, ceea ce l-a făcut pe Zápolya să plîngă, fără a putea reacţiona altfel [26]. Omul padişahului dispunea de 7 000 de soldaţi turci, pe cînd regele Ungariei nu avea nici pe departe atîţia. Trufaşul levantin a inaugurat aci o domnie proprie şi despotică, desconsiderîndu-l pe regele Ioan, care, în afară de solicitudine, îi mai datora colosala sumă de 300 000 de ducaţi [27] Fără a-l consulta pe rege, l-a numit viceguvernator, în locul lui Nádasdy, care a refuzat această onoare, pe Ioan Dóczy [28], care îl va ucide în anul următor pe Czibak, provocînd astfel prăbuşirea lui Gritti. În martie 1633 acesta, în calitate de guvernator al statului, convoacă prin Dóczy dieta, în care cere bani contra lui Ferdinand : nobilii şi clerul trebuie să dea jumătate din averea lor mobilă, ca impozit. Iar în calitatea sa de negustor impune cumpărarea unei cantităţi imense de şofran, adus din Orient, din care braşovenii trebuiră să ia o parte considerabilă, nimicită pe urmă ca nefolosibilă [29]; în plus, făurea un plan pentru exploatarea unui

[24] Iohannis Zermegh, *Rerum gestarum inter Ferdinandum et Iohannem, Hungariae Reges, Commentarius*, publicat la Amsterdam, 1662, de S. A. Bel, şi republicat de J. G. Schwandtner, *Scriptores rerum Hungaricarum veteres et genuini*, t. II, Vindobonae, 1746, p. 404; Verancsics *loc, cit*, II, p, 34; Nicolaus Isthvanfius, *Historia regni Hungariae, post obitum gloriosissimi Matthiae Corvini regis l. XXXIV*, Viennae, 1758, p. 118 sq.; Wolffgangi de Bethlen, *Historia de rebus Transsylvanicis*. ed. a II-a, t. I, Cibinii, 1782, p. 186.

[25] Kretschmayr, *Ludovico Gritti*, p. 46; idem, *Gritti Lajos*, p. 65 sq.

[26] Vezi E, Charrière, *Négociations de la France dans le Levant ou correspondances, mémoires et actes diplomatiques des ambassadeurs de France à Constantinople*, t. I, Paris, 1848, p. 212.

[27] Gevay, *p. cit., 1534*, p. 37.

[28] Szeremi, *op. cit.*, p. 313; „qui postremum vxorem suam seduxerat ei in thoro suo domini gubernatori. Et istam infamiam audieram ab ore Joannis Regis".

[29] *Cronica lui Hieronymus Ostermayer*, în *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó*, vol. IV, Braşov, 1906 p, 18.

„munte de aur" din Transilvania — unde reuşeşte să acapareze exploatarea tuturor salinelor, izgonindu-i de aci pe vestiţii bancheri Fugger din Augsburg [30] — un alt plan pentru specularea transportului de aramă din minele Ungariei superioare, în Turcia [31].

Activităţile sale nefaste pentru Ungaria şi faste pentru el care îl învrăjbeau tot mai mult cu ungurii, cu saşii şi cu alţii, au fost curmate. Sultanul şi marele vizir aveau nevoie de el la Istanbul, ca specialist pentru tratativele începute în vederea încheierii păcii cu regele Ferdinand, şi sultanul a trimis o „cinstită scrisoare" (*mektub-i şerif*) prin care-i porunceşte regelui Ioan să-l trimită imediat la Istanbul. Zápolya execută ordinul şi la 27 martie 1533 [32] Gritti pleacă din nou la Poartă.

Acesta îl lăsă lîngă Zápolya pe fiul său mai mare Antonio, de 16 ani, care fusese numit de rege în funcţia bănoasă de episcop de Eger (Agria, Erlau) la aceeaşi dată cu numirea tatălui său ca guvernator (26 decembrie 1530) [33]. În locul acestuia, îl luă cu sine la Istanbul pe fiul lui Perényi — adversar al său — numit Francisc, care nu s-a mai întors niciodată acasă. La Buda nimenea nu regreta plecarea „acelui şarpe" [34].

Prin Gritti, Zápolya trimite o scrisoare de răspuns sultanului (vezi Anexa, documentul nr. I).

Zápolya îi zice lui Gritti, pe turceşte, în două rînduri: „înaltul nostru vizir" (*ulu vezirümüz*), termen care la Poartă acoperea funcţia aproximativă de ministru, vizirul fiind unul din membrii Divanului, adică ai Consiliului de Stat. În terminologia „craiului Ianoş" tradusă în turceşte, „gubernator" nu este redat prin *vâli*, cum era normal, ci prin perifrasticul „cel care stăpîneşte" Ţara Ungurească (*Ungurus Vilâyetinün zabtidecesi*), compus din substantivul *zabt*, „stăpînire, administrare, conservare", şi verbul ajutător *itmek*, „a face".

Un comentariu pe marginea acestui document ar fi de prisos, fiindcă el este expresia clară a momentului istoric, precum şi a poziţiei „craiului Ianoş" faţă de padişah, ca şi faţă de Gritti.

II

Gritti a ajuns după o lună, la 29 aprilie 1533, la Istanbul [35] ceea ce înseamnă că a călătorit rapid. La 3 mai s-a prezentat la Ibrahim paşa, iar peste cîteva zile la sultan [36].

Prezenţa lui Gritti era într-adevăr necesară la Istanbul, deoarece Poarta îşi schimbase atitudinea faţă de Austria — după cele două expediţii

[30] Gustav Gündisch, *Die siebenbürgische Unternehmung der Fugger 1528 — 1581*, în *Omagiu lui Ioan Lupaş*, Bucureşti, 1934, p. 332.

[31] Kretschmayr, *Ludovico Gritti*, p. 51; idem, *Gritti Lajos*, p. 83.

[32] După cum arată data scrisorii publicate aici, nu la 25 martie, cum afirmă Della Valle, p. 33.

[33] Vezi mai sus nota 24.

[34] Szerémi, *loc. cit.*, p. 321.

[35] Gévay, *op. cit.*, *1532*, p. 516.

[36] *Ibidem*, Della Valle, p. 33; Kretschmayr, *Ludovico Gritti*, p. 53; idem, *Gritti Lajos*, p. 86.

neizbutite din anii 1529 şi 1532 — sultanul concepînd posibilitatea încheierii unei păci cu regele Ferdinand pe temeiul lui *uti possidetis*, ceea ce era în defavoarea lui Zápolya. I se încredinţează chestiunea Ungariei. La 22 iunie 1533, marele vizir le spune oratorilor austrieci că „i-a fost dată lui Aloisio Gritti toată puterea ca să orînduiască hotarele în Ungaria", anunţîndu-i totodată că „Gritti, robul meu," va pleca în Ungaria ca să se înţeleagă cu regele Ferdinand asupra acestora [37]. La 23 iunie, ambasadorii sînt primiţi de Soliman care le declară că s-a decis să facă pace cu Ferdinand, numindu-l „fiul său" [38]. Şi Zápolya şi Ferdinand sînt anunţaţi că Gritti va veni în Ungaria [39]. Soliman îi comunică regelui Ferdinand în scrisoarea amintită, hotărîrea în aceşti termeni: „Întreaga Ţară a Ungariei, pe care am cucerit-o cu sabia, am dat-o milostiv regelui Ioan. Deci, pentru aplanarea diferendelor care există între regele Ioan şi voi cu privire la hotarele ţării, a fost însărcinat de această fericită şi înaltă Poartă imperială ca să meargă acolo onoratul printre principii credinţei creştine Ludovic Gritti, supremul consilier al regelui Ioan şi guvernator al Ţării Ungariei, iar din partea fericitei noastre Porţi imperiale protector în acea ţară, ca să orînduiască prin arbitrul său asupra hotarelor. Deci, cînd va veni acolo, cu voia lui Allah, să fie crezut, şi să fie aşa cum el va hotărî cu ştiinţa voastră a amîndurora. Iar pe pacea aceasta jur pe unitatea atotputernicului Allah" [40].

Prin urmare, în aceasta consta misiunea lui Gritti, nu în altceva. Duşmanii lui — şi avea destui — au răspîndit mereu tot felul de ştiri despre planurile lui ascunse de a pune stăpînire pe Ungaria, răsturnîndu-l pe Zápolya, de a-l pune pe Laski voievod în Transilvania, iar pe cei doi fii ai săi, Antonio şi Pietro, domni în Ţara Românească şi Moldova. El dezminte, categoric, în faţa ambasadorilor austrieci, intenţiile ce i se atribuiau cu privire la Ungaria: „Să mor ca un cîine, a zis el, dacă voi avea vreodată sau dacă am avut pînă acum o astfel de dorinţă!" [41].

Gritti era aşadar aşteptat de ambii regi rivali. Însă plecarea lui din Istanbul se tot amîna. La 21 octombrie 1533, marele vizir Ibrahim paşa pleacă şi începe campania împotriva Persiei. Absenţa lui din capitala imperiului îl lipseşte pe fiul dogelui de sprijinul său. La începutul anului următor, 1534, poziţia lui Gritti era staţionară. Însă războiul pe frontul de răsărit se înteţea şi la 11 iunie a plecat şi Soliman împotriva şahului safavid Tahmasp (1534 — 1576), şiit, opus deci şi religios otomanilor sunniţi, într-o expediţie lungă, ajungînd să cucerească Bagdadul (28 noiembrie 1534) şi întorcîndu-se la Istanbul numai la 8 ianuarie 1536. Ca să aibă spatele, adică frontul de apus, liber şi liniştit, padişahul a dat la sfîrşitul acestor preparative ordinul de plecare „protectorului" Ungariei [42].

---

[37] Gévay, *op. cit.*, *1533*, p. 33.
[38] *Ibidem*, p. 35.
[39] *Ibidem*, p. 39.
[40] *Ibidem*, anexe documentare, p. 138— 139, nr. LXVI.
[41] Gévay, *op. cit.*, *1532 — 1533*, p. 19.
[42] *Ibidem*, *1534*, p. 139 — 140 şi 146. Ardelenii erau informaţi că Gritti va veni în curînd în Transilvania. La 15 februarie 1534 „bürgermeister-ul" şi sfatul Sibiului scriau regelui Ferdinand I: „. . . quod Ludovicus Grithy cum copiis suis in civitatem Brassoviensem hodierna

Episodul Gritti în istoria ţărilor române este astfel formulat în tratatul *Istoria României* : „Cînd turcii au început un lung război cu perşii, Soliman a trimis în Transilvania pe Aloisio Gritti, cu scopul de a întări influenţa turcească asupra ţărilor române. Se zvonea chiar că Gritti ar fi venit cu scopul de a preface ţările în paşalîc. Văzînd în misiunea renegatului fiu de doge o ameninţare a independenţei Moldovei — al cărei tron îl dorea pentru un fiu al său — Rareş a adus o contribuţie de seamă la uciderea reprezentantului sultanului (1534), fapt care constituie semnalul deschiderii luptei contra turcilor" [43].

De fapt, cum s-a văzut, Gritti nu a fost trimis de Soliman în Transilvania, ci la Buda; Ţara Românească şi Transilvania erau numai locurile de trecere spre ţinta finală. Nici scopul venirii lui nu era acela de a întări influenţa turcă asupra ţărilor române şi nici zvonurile persistente despre transformarea acestor ţări în paşalîc prin atribuirea lor celor doi fii ai săi, Antonio şi Pietro, nu aveau o bază reală, deoarece aceştia nu erau paşi turci musulmani. Apoi, fiul dogelui nu era un „renegat", căci el declară solilor Austriei la Poartă la 14 iulie 1533: „subiunxit, se Christianum esse et fauere Christianis omnia bona, sed nondum esse tempus, quo possint aliquid agere contra Thurcas, eo quod discordes essent, Et tanto minus resistere Caesari Turcarum, si Bellum continuaret" [44]. Trăind în miezul societăţii înalte turceşti şi fiind una din personalităţile de seamă ale vieţii diplomatice şi financiare ale Porţii, purtînd cîteodată turban, el putea fi considerat „păgîn" uneori, aşa cum l-a taxat episcopul catolic Czibák [45], însă după ce a fost ucis prin trădare şi într-un mod barbar, Aloisio Gritti,

die exspectatur", la Dr. Fr. Schuller, *Urkundliche Beiträge zur Geschichte Siebenbürgens von der Schlacht bei Mohács bis zum Frieden von Grosswardein. Aus dem k. u. k. Haus-, Hof- und Staatsarchiv in Wien*, în : *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, seria nouă, XXVIII. Band, 1898, Sibiu, p. 564. După această ştire pripită, sibienii află la 20 aprilie 1534 că „Gritti fuere in itinere sed rediit iterum ad Turcam", *ibidem*, p. 570, 572 etc. Tot la aceeaşi dată, de la Sibiu, Matia Armbruster îl informează pe regele Ferdinand I despre conspiraţia lui Petru Rareş, domnul Moldovei, cu Ştefan Mailat, voievodul Transilvaniei, de la Făgăraş, ca să-l ucidă pe Gritti la sosirea lui.

[43] *Istoria României*, Edit. Acad., vol. II, redactor responsabil acad. Andrei Oţetea, Bucureşti, 1962, p. 645 ; capitolul este scris de N. Stoicescu.

[44] Gèvay, *op. cit.*, *1533*, p. 45. Sultanul însuşi nu-l considera renegat; vezi nota 40 la scrisoarea adresată regelui Ferdinand I la 4 iulie 1533 ; „vt vadat eo honoratus in fide Christiana inter Principes Ludouicus Gritti ...".

[45] Capelanul regelui Ioan Zápolya, Szerémi, *loc. cit.*, p. 307 : „Et ego coram Rege astabam, et valde dominus Cybak ad Regem loquebatur : « Quamobrem istum paganum elegisset in gubernatorem ? » Optimates Hungari non indigebant, quia dominus gubernator veritatem diligebat ...". Un alt duşman de moarte al lui Gritti de la Istanbul, dragomanul Sublimei Porţi, Yunus beg, acesta un grec „renegat" trecut la islam, îi spune ambasadorului austriac Vespasian de Zara, la 1 ianuarie 1534, despre Aloisio Gritti: „scio quod istius Imperij perditionis et multorum Christianorum damni et iacture causa erit, quia neque bonus Turca est neque Christianus, et omnia eius uerba fincta et adulata sunt", cf. Gévay, *op. cit.*, *1534*, p. 116. Sînt concludente însă, pe de altă parte, chiar declaraţiile lui Gritti, între patru ochi cu Vespasian de Zara, unde subliniază faptul că el a lucrat şi lucrează ca Ungaria, deşi ocupată cu armele de sultanul Soliman, să nu fie transformată în paşalîc, căci această declaraţie trebuie avută în vedere şi în cazul Ţării Româneşti şi al Moldovei sau al Transilvaniei (Gévay, *p. ocit.*, p. 117).

fiul dogelui Veneţiei, a fost înmormîntat în biserica Sf. Francisc din Mediaş[46].

Gritti pleacă din Istanbul la 18 iunie 1534[47].

Cunoscînd bine situaţia din ţările spre care se îndrepta ca să-şi îndeplinească misiunea, dar şi ca să-şi desfăşoare proiectele sale asupra cărora toţi aveau o viziune neclară, el a ţinut să fie însoţit de un număr cît mai mare de soldaţi, de o mică armată. Francesco della Valle, care făcea parte din expediţie, afirmă că ,,domnul meu a plecat spre Ungaria cu o garnizoană de 1 000 de călăreţi şi 1 000 de pedestraşi, parte turci şi parte greci, printre care se aflau 200 de ieniceri din garda lui Soliman, pe care îi încredinţase ca gardă a persoanei sale, şi îl ducea cu sine pe domnul Pietro, al doilea fiu al său, care avea vîrsta de 12 ani, ca să-l aşeze în posesia marelui comitat al Maramureşului"[48]. Museo Tarvisino[49], de asemenea prezent, arată că Gritti venea cu 900 de pedestraşi şi 1 000 de călăreţi turci ,,în afară de care erau români din Ţara Românească (pe care îi dăduse domnului guvernator voievodul Ţării Româneşti) călăreţi în număr de 300". Cu aceştia s-a unit, după acelaşi autor, oastea pe care au adus-o la Braşov, unde sosiseră mai înainte, venind de la Buda, viceguvernatorul Ioan Dóczy cu Orbán Batthyányi şi fiul cel mai mare al lui Gritti, Antonio, oaste care număra 1060 de soldaţi, dintre care 100 de ieniceri şi 80 de călăreţi turci[50]. Totalul era aşadar de 3 100 de soldaţi. Pe lîngă aceştia, alaiul guvernatorului-protector cuprindea încă 100 de servitori, 90 de cămile şi 30 de catîri, cu încărcături, îngrijitori şi 4 căruţe. Cifrele acestea, cum este firesc, variază în sursele vremii. Magistratul Sibiului se apropie de adevăr: 4 000[51], însă Széremi, tot contemporan, umflă cifra totală pînă la 8 000[52]. Istvánffy (m. 1615) ştia că cu Gritti au intrat în Ţara Românească 3 000 ,,sau mai mulţi" pedestraşi turci, în majoritate ieniceri, apoi 1 000 ,,sau mai mulţi" călăreţi, plus servitori şi alţii[53]. Într-un ,,Flugschrift" din anul 1534, care conţine

---

[46] Kretschmayr, *Gritti Lajos*, p. 136, cu imaginile bisericii şi mănăstirii franciscane din Mediaş.

[47] Gévay, *op. cit., 1534*, p. 139 — 140.

[48] Della Valle, p. 36; trad. rom. *Călători*, p. 327.

[49] Călugărul (Frate) Agostino Museo Tarvisino, originar din Tarvisio (nu Treviso, cum se spune în *Călători*, p. 356), a fost profesorul de teologie al lui Antonio, fiul lui Aloisio Gritti, şi a participat la tragedia acestora la Braşov şi Mediaş. A scris în latineşte un ziar al faptelor, care a fost publicat tot de Iván Nagy, în *Magyar Történelmi Tár*, cit., seria *Gritti Alajost illető eredeti emlékiratok*, partea a II-a: Fr(atris) Augustini Musei Tarvisini, *De expugnatione Megghes*, p. 61 74; trad. rom. în *Călători*, p. 356 — 367. Pasajul respectiv vezi *Magyar Történelmi Tár*, cit., p. 66.

[50] *Ibidem*, p. 63.

[51] Dr. Fr. Schuller, *Urkundliche Beiträge*, p. 517. O cifră destul de apropiată de aceasta (probabil primită din Sibiu, singurul oraş ferdinandist în Transilvania în acea vreme) o transmite regele Ferdinand I reginei Maria la 2 septembrie 1534 din Viena: ,,a ce que ientens ledict Gritti na autre puissance que de environ III m. V c. hommes turcs vallaquiens et aucuns hongrois", la Gévay, *op. cit., 1534*, p. 152.

[52] *Loc. cit.*

[53] *Op. cit.*, p. 122.

informații în general exacte, se arată că Gritti „a plecat cu 1 000 de ieniceri și 800 de călăreți spre Țara Românească"[54].

Gritti însuși în *Raportul(arz)* său (pe care-l vom cita în cele ce urmează sub sigla „R"), trimis de lîngă Brașov la Istanbul, nu indică numărul soldaților pe care-i avea cu sine. Acest număr era cunoscut la Istanbul. Doar într-un singur loc menționează că era „cu puținteii noștri ostași". Aceștia erau așadar cei 1 000 (sau 900) de pedestrași, printre care 200 de ieniceri, plus 1 000 de călăreți, „oastea islamului", cum îi zicea raportorul, cu care a trecut Dunărea. „R" înseilează că i-au fost atașați pe teritoriul Țării Românești — însă aflîndu-se împreună cu boierii răsculați împotriva voievodului — un număr nespecificat de ostași, „precum și un număr de șase, șapte sute de ostași călări dintre vitejii ostașilor Țării Românești scriși ca să fie de asemenea atașați acestui rob". Din cifra ostașilor aduși de boierii răsculați trebuie apoi scăzuți 184, pe care i-a pedepsit crunt voievodul. Deci, la cei 2 000 (sau 1 900), cu care Gritti intrase în Țara Românească, trebuie să li se adauge 600—700 de ostași români. Cu aceștia a trecut munții spre Brașov. Ajuns o dată aci, i-au mai sosit din urmă încă alți 700—800 de călăreți din Țara Românească, trimiși ulterior de voievodul Vlad Vintilă, în care însă guvernatorul Ungariei nu avea încredere, după cum o spune fără ocol în „R". Prin urmare, mai tîrziu, la Mediaș, el dispunea de 3 200 — 3 400 de soldați, pe care nu se putea bizui sută la sută.

Călătorind pe drumul cel mai comod, Adrianopol (Edirne pe turcește, Odrii în vechea românească din Odrin, slav) — Filipopol (Filibe pe turcește, Plovdiv bulgărește) — Sofia, apoi pe valea Iskărului, spre Dunăre, Gritti a ajuns la Nicopol (Niğbolu, turcește), la 23 iulie.

La 25 iulie 1534 Aloisio Gritti a intrat în Țara Românească[55] pe la Nicopol și Turnu (Măgurele). Data trecerii peste Dunăre este înregistrată în „ziarul" fratelui Agostino Museo Tarvisino, care a venit să-l aștepte pe

[54] Vezi mai jos, p. 129. În evaluarea numărului oștirii cu care venea Gritti de astă dată, pe lîngă Francesco della Valle și Agostino Museo Tarvisino, mărturia ambasadorului austriac Schepper, care asistase la plecarea lui Gritti din Istanbul, este hotărîtoare ; el scrie prietenului său, arhiepiscopul primat al Ungariei Nicolae Olahus, la 30 iulie 1534 : „Grittum venire cum bis mille equitibus et peditibus suis ad pacandum ut ait, regnum Hungariae", în corespondența sa publicată de Ipolyi Arnold, *Oláh Miklós II. Lajos és Mária királyné titkára, utóbb magy. orsz. cancellár, esztergomi érsek primás és kir. helytartó levelezése*, în : *Monumenta Hungariae Historica = Magyar Történelmi Emlékek, I Osztály, Okmánytárak*, XXV, Budapest, 1875, p. 517. După cum e interesant de menționat cifra extraordinar de exagerată de 20 000 de oameni, pe care o obține și o transmite Ioan Łaski, prepozitul de Gniezno, lui Petru Tomicki, episcopul Cracoviei și vicecancelar al Poloniei, într-o scrisoare cu cronologie, imposibilă, în *Acta Tomiciana*, t. XVI-1, ed. Vladislaus Pociecha, în *Academia Scientiarum Polona, Bibliotheca Kornicensis, Wratislawiae-Cracoviae-Posnaniae*, 1961, p. 563 — 564.

[55] Este inexplicabilă, chiar și corectînd-o în funcție de celelalte documente neîndoielnice, datarea scrisorii din nota precedentă „Ex Kyesmark vigesima secunda maii anno domini 1534" — dată la care Gritti se afla încă la Istanbul — , în care se scrie : „Hieri (adică la 21 iunie 1534 !) rursum a fratre litteras accepi, XI huius mensis (11 iunie !) non procul a Coloswar scriptas, quibus dominum Gritti iam Danubium traiecisse atque in Thorgovyscze apus Transalpinum woievodam fuisse iam scripsit seque ab illo per litteras vocari, ut secum quamprimum conveniret". „Frater" al lui Ioan Łaski este faimosul Ieronim Łaski, prietenul lui Gritti, palatin de Sieradz și voievod al Transilvaniei. După alte știri pripite sosite în Polonia din Transilvania

Gritti la Braşov, însoţindu-l pe fiul cel mai mare al acestuia, Antonio, episcopul de Eger [56]: „in festo Sancti Jacobi apostoli in mense Julio (25 iulie) affuit Dominus Gubernator in Transalpina". Iar locul trecerii este dat în „R": „am sosit la schela Dunării ce se află în sangeacul Nicopolului şi trecînd apoi Dunărea, în locul unde am ajuns..." [57]. Acelaşi punct îl indică şi secretarul şi însoţitorul său, Della Valle, cînd scrie: „veni la Nicopol, întîmpinat cu mare cinste de sangeacbeiul de acolo şi găzduit în castel" [58]. Trecînd Dunărea la nord desigur pe un pod improvizat pe bărci, deoarece avea oaste şi mai ales bagaje multe cu cămile, a poposit undeva lîngă Turnu (Măgurele) [59] „în cîmp", aşa cum va face pretutindeni unde va conăci, chiar şi lîngă Tîrgovişte şi lîngă Braşov [60]. Numai la Mediaş s-a închis Gritti între zidurile care i-au adus apoi moartea.

Gritti ar fi trecut Dunărea la începutul lunii mai 1534 (vezi mai sus nota 42), ajungînd la Tîrgovişte la curtea lui Vlad Vintilă, în *Acta Tomiciana*, XVI-1, p. 562; vezi şi Ilie Corfus, *Activitatea diplomatică în jurul conflictului dintre Petru Rareş şi Polonia*, în „Romanoslavica", X, 1964, Bucureşti, p. 338.

[56] La 8 mai 1534 ei erau la Braşov. Vezi *Quellen*, II, p. 351.

[57] O altă versiune, tardivă însă şi necorespunzătoare cu desfăşurarea evenimentelor, a înregistrat-o istoricul maghiar (m. 1615) N. Istvánfi, *op. cit.*, p. 122 (1. XII. a. 1533 !).

[58] Un alt secretar al lui Aloisio Gritti, Tranquillo Andronico din Traù, în relaţia sa, arată că la acea dată sangeacbegul de Nicopol era Haydar beg: „Ex Nicopoli tantum, nam alii procul sunt, Haderbegh aderit". Lucrarea aceasta cu caracter de panegiric, *De rebus in Hungaria gestis ab Illustrissimo et Magnifico Ludovico Gritti deque eius obitu epistola*, a fost publicată de H. Kretschmayr, în „Történelmi Tár", 1903, p. 202 — 225; apoi, părţi numai, de dr. Andrei Veress, în *Acta et epistolae relationum Transilvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia*, vol. I (1468 — 1540), Budapest, 1914, p. 242 — 247; a fost republicată în întregime cu un bogat aparat, însă fără critică şi fără a menţiona deloc ediţiile anterioare ale lui Kretschmayr şi Veress, de Florio Banfi, în „Archivio Storico per la Dalmazia", vol. XVIII, Roma, 1934, fasc. 105, p. 439 — 468 (21 — 50); ultima reproducere integrală este în *Acta Tomiciana*, t. XVI-2, 1961, p. 478 — 488; N. Iorga a folosit manuscrisul de la Budapesta, fără a reproduce textul latinesc, în *Studii şi documente cu privire la istoria românilor*, vol. III, Bucureşti, 1901, p. LXXV—LXXIX. La Haydar beg, sangeacbegul de Nicopol, a apelat Gritti din Mediaşul asediat în septembrie 1534; secretarul său Della Valle (ed. citată, Iván Nagy, p. 41 — 42) scrie: „În aceleaşi zile, cînd trimisese pe Łaski la Buda, ceru şi sangeacbegului din Nicopol să-i vină cît mai degrabă în ajutor cu un număr cît mai mare de oameni. Ungurii, duşmani, pentru a împiedica sosirea ajutorului care putea veni, închiseră trecătorile cu un foarte mare număr de oameni, atît pedeştri cît şi călări, încît sangeacbegul de la Nicopol n-a putut trece cu nici un chip prin aceste locuri, mai degrabă din cauza tăriei naturale a poziţiei — trecătorile fiind în munţi şi foarte înguste — decît datorită vitejiei ungurilor care le păzeau" (Trad. rom. în *Călători*, p. 331—332). Traducătorii români pun nota jos „afirmaţie gratuită". Este mai probabil că Haydar beg de la Nicopol să fi plecat cu oastea sa în ajutorul omului sultanului şi prieten al său, iar voievodul Ţării Româneşti Vlad Vintilă, după ce a ajuns la o aplanare a conflictului cu Gritti, nu avea motive ca să-l împiedice pe begul de la frontieră (*uçbeğ*), care avea această sarcină în cadrul Imperiului otoman, de a merge să-l ajute pe emisarul Porţii; însă nu a mai avut timpul necesar să ajungă să treacă munţii.

[59] În privinţa punctului de trecere a Dunării trebuie relevat că cel mai bun biograf al lui Gritti, Kretschmayr, care utilizează totuşi memoriile lui Della Valle, preferă informaţiile eronate ale lui Istvánfi despre trecerea pe la Silistra; vezi *Ludovico Gritti*, p. 71, şi *Gritti Lajos*, p. 121. Oricum, boierul Ilie („Elias" la Istvánfi) nu este reperabil în documentele vremii, nu este menţionat în „R" şi nici nu pare plauzibilă această informaţie. Acelaşi drum îl acceptă, tot după Istvánfi, şi Révész Ferenc, *Gritti Lajos szereplése Magyarországon*, în „Erdélyi Muzeum", VII, 1890, p. 240, unde face să fie executat boierul Ilie.

[60] Acesta era obiceiul turcesc. Padişahul însuşi, în campanie şi în deplasare, îşi întindea totdeauna în loc deschis corturile ample şi de o bogăţie extraordinară, stînd astfel în mijlocul armatei sale.

Itinerarul său şi desfăşurarea dramatică a evenimentelor iscate de prezenţa sa în Ţara Românească, unde era cunoscut şi avea colaboratori în sînul boierimii, se descifrează cu uşurinţă din „R", deşi nu totdeauna cu siguranţă, din pricina misiunii sale oficiale, pe de-o parte, şi mai ales din pricina zvonurilor care i-au premers sau care-l însoţeau cu insistenţă oriunde se deplasa, presărînd parcă în cale-i echivocul, lipsa de încredere şi nesiguranţa.

Situaţia internă în ţara în care a ajuns trimisul sultanului era departe de a fi liniştitoare. Simplu pion pe eşichierul pe care se jucau partidele mondiale ale marilor puteri ale vremii, Ţara Românească era vînturată între două forţe contrarii : filoturcismul şi filoaustrianismul. Factorii de conducere, boierii ţării, erau grupaţi în două facţiuni de tendinţe contradictorii : proturci şi proaustrieci. Obiectivele acestor două facţiuni boiereşti, asupra cărora de multe ori izbuteau domnii ţării să-şi impună voinţa, iar alteori sucombau în faţa lor, nu vizau destrămarea statului autonom român, ci ţinteau dimpotrivă la salvarea lui.

Prezentul raport înfăţişează în cuvinte meşteşugite, diplomatice, această stare de lucruri, dar de multe ori şi crude, fiindcă erau smulse din înverşunarea celor ce aflîndu-se pe poziţii antinomice se azvîrleau fără milă unii asupra celorlalţi. Frazeologia de cancelarie şi grandilocvenţa orientală a „R" nu înăbuşe cîtuşi de puţin încordarea extremă care exista în acele zile în ţară, creată de cele două partide adverse aflate în plină cursă pentru asigurarea puterii, şi nici nu ascunde primejdiile, nesiguranţa şi imprevizibilul ce se iviseră în calea „preamăritului şi preavestitului bărbat Ludovic Gritti, guvernatorul şi protectorul regatului Ungariei" [61]. Considerat din acest punct de vedere — care este dealtfel oferit de însuşi textul său — „R" este expresia autentică a timpului şi a oamenilor pe care-i înfăţişează spre informare Sublimei Porţi de la Istanbul, unul dintre cei mai pricepuţi diplomaţi otomani şi activist pe vastul domeniu european ca şi pe cel, mai restrîns, al ţărilor noastre româneşti.

Între 25 iulie, cînd Gritti a păşit pe pămîntul românesc, pînă la 1 august, cînd trecea Carpaţii [62] ca să ajungă în Ţara Bîrsei la 4 august [63], sînt opt zile. Aşadar, Gritti în anul 1534 a petrecut în total opt zile în Ţara Românească.

---

[61] Tranquillo Andronico, ed. Kretschmayr, p. 199, şi Banfi, *op. cit.*, p. 442.

[62] Cf. Museus Tarvisinus, *op. cit.*, p. 65 ; Kretschmayr, *Ludovico Gritti*, p. 71, şi *Gritti Lajos*, p. 121, consideră că a trecut Carpaţii la începutul lui august şi a ajuns la Braşov la 7 august ; Della Valle, *op. cit.*, p. 37 : „et alli 6 di Luglio gionse in Brazzovia".

[63] Data sosirii în Ţara Bîrsei este categorică şi peremptorie, prin însemnările exacte din cancelaria Braşovului, *Quellen*, II, p. 360 : la 4 august. La aceeaşi dată, *Quellen*, II, p. 359, înregistrează solia trimisă de regele Zápolya la Gritti : „dum Istar Janus de Buda a regia maiestate ad dominum gubernatorem venit", lîngă Braşov. Cronologia lui N. Iorga nu se sprijină pe nici o sursă, vezi *Geschichte des Osmanischen Reiches nach den Quellen dargestellt*, II, Gotha, 1909, p. 421 : „Am 20. August langte Gritti vor Kronstadt an", decît pe greşeala lui Ostermayer, *loc. cit.*, p. 20, 21. Ostermayer precizează că Gritti şi-a fixat tabăra „am Gespreng", pe ungureşte „a Fortyogón", la Kretschmayr, *Gritti Lajos*, p. 121. Fortyogó-hegy se află la nord-estul Braşovului, deasupra Braşovului vechi. În acel loc şi-a redactat, fără îndoială, Gritti raportul său către Poartă, de unde l-a şi trimis fără întîrziere.

Conform ,,R", *consecutio temporum* a acestor zile este precum urmează:

1. — 25 iulie, Gritti intră în Ţara Românească pe la Turnu (Măgurele), întîlnindu-se cu boieri disidenţi în frunte cu logofătul Vîlsan.

2. — Plecarea; ,,şi în timp ce mergeam, într-un loc de unde mai erau trei etape pînă la punctul întîlnirii cu menţionatul voievod ..." soseşte Coadă, marele spătar. Trei etape înseamnă trei zile de mers, iar locul unde urma în mod normal ca omul sultanului şi al marelui vizir să se întîlnească cu voievodul numit de aceiaşi stăpîni turci, trebuia să fie oraşul de reşedinţă, Tîrgovişte. Aceste trei zile — confirmate şi prin arătarea că ,,am rămas trei zile fără hrană" — dau ziua de 28 iulie pentru data prefixată a întîlnirii cu Vlad Vintilă [64].

Drumul spre Tîrgovişte, apoi Braşov, de la Turnu (Măgurele) era desigur peste Putinei — rîul Vedea (în zona Roşiorilor de Vede de astăzi) Dobroteşti — Căldăraru — Ioneşti aproape de izvoarele rîului Teleorman — Piteşti (menţionat în ,,R", însă nu ca loc de popas) — apoi peste rîul Argeş la Tîrgovişte.

3. — Cînd au mai rămas două etape pînă la întîlnirea fixată cu voievodul, deci două zile, Gritti este prins din două părţi de detaşamentele militare conduse de spătarul Dragomir; aproximativ pe la Ioneşti — Costeşti. Deci, această primă încercuire s-a întîmplat la 26 iulie.

4. — A doua zi, ,,cînd am ajuns la popas şi numaidecît ne-am instalat" — era deci seara, în ziua de 27 iulie — , Gritti este împresurat de astă dată de ,,mai mult de 30 000 de ostaşi călări înarmaţi ai Ţării Româneşti", o cifră desigur mult exagerată, împreună cu voievodul Vlad Vintilă, care însă nu apare încă personal.

,,Şi am continuat să stăm o zi şi o noapte închişi în această situaţie"; deci, noaptea 27 şi ziua de 28 iulie, desigur, lîngă Piteşti [65]. Aci se dă atacul contra trupelor lui Gritti; de fapt contra boierilor răsculaţi.

[64] Tranquillo Andronico, împreună cu Ieronim Łaski, cînd au reuşit să fugă din Tîrgovişte la Nicopol, în anul 1528, au făcut în 4 zile acelaşi drum, în sens invers; ed. Kretschmayr, p. 204, şi Banfi, *op. cit.*, p. 446: ,,inter quattuor dierum Nicopolim in ulteriorem ripam Danubii evasimus; trad. rom., în *Călători*, p. 248 — 249.

[65] La 22 iulie judele Braşovului a trimis un emisar în întîmpinarea lui Gritti ,,pînă la Piteşti", cunoscînd astfel dinainte itinerarul guvernatorului Ungariei; *Quellen*, II, p. 358: ,,Ztoyka Dobromyr Bulgarus missus est in Transalpinam ad dominum guberatorem ac dominum Wlad waywodam cum literis usque ad Pytest". Prudenţi şi circumspecţi, braşovenii trimit a doua zi, la 23 iulie, o altă delegaţie alcătuită din însuşi *villicus* cu prestigiosul Paul Literatus, să ducă daruri şi să-l întîmpine pe Gritti: *Quellen*, II, p. 360. Stoica Dobromir (care nu era ,,bulgar" etnic, ci era din ,,Belgerey", din Şcheii Braşovului) s-a întors la Braşov numaidecît şi la 27 iulie a mai fost trimis şi a doua oară, la o dată deci cînd Gritti sosise în ţară şi se afla lîngă Piteşti; *Quelllen*, II, p. 359: ,,Ztoyka Dobromyr bis in Transalpinam ad dominum waywodam in Pytest ac deinde cum literis domini thesaurarii ad dominum gubernatorem misso". ,,Tezaurarul" era omul lui Gritti, Ioan Dóczy, sosit în aprilie împreună cu fiul lui Gritti, Antonio; el l-a ucis pe Czibak (vezi mai jos, p. 136). Dóczy rămăsese la Bran (*Ibidem*), unde s-a întîlnit cu stăpînul său la 3 august. În schimb, celălalt sprijinitor al guvernatorului, Orbán Bathyányi a plecat de la Braşov la 27 iulie în Ţara Românească, împreună cu Valentin Tót, ca să-l întîmpine pe Gritti; *Quellen*, II, p. 358.

5. — „În ziua următoare ... Vlad-voievod s-a ivit în cale, la jumătatea etapei ... şi a venit de s-a întîlnit" cu Gritti. Era deci 28 iulie pe la amiază şi punctul întîlnirii era la jumătatea drumului între Piteşti şi Tîrgovişte, poate la Leordeni.

6. — „Am ajuns la popas"; deci se sfîrşise şi jumătatea a doua a etapei, ca să se poată astfel aşeza lîngă Tîrgovişte, al cărei nume nu este menţionat în „R". Era deci seara lui 28 iulie.

Della Valle dă multe detalii asupra popasului de lîngă capitala ţării; aci au venit la Gritti şi solii lui Petru Rareş.

7.— „A doua zi" după poposirea de lîngă Tîrgovişte, aşadar la 29 iulie, Gritti aşteaptă banii şi ostaşii poruncíţi prin firmane. „S-au amînat 5 zile"; au stat prin urmare lîngă Tîrgovişte de la 28 iulie seara, ziua sosirii, pînă la 1 august, în care timp s-au săvîrşit pedepsirile şi execuţiile celor peste 180 de răsculaţi.

8. — „În ziua a şasea, în locul de unde era să plecăm", adică tot la Tîrgovişte, a sosit porunca defterdarului Mahmud Çelebi efendi către voievodul Vlad, ca să nu dea nici o accea din haraci lui Gritti. Ziua aceasta, prin urmare, era 2 august. În consecinţă, „am plecat fără bani ... şi mergînd am sosit la vestita cetate numită Braşov". Lîngă Braşov, în Ţara Bîrsei, Gritti ajunge la 4 august [66].

„În urma noastră au sosit imediat oamenii noştri", care-i raportează lui Gritti executarea la Piteşti, de către voievodul Vlad Vintilă, a logofătului Vîlsan şi a celorlalţi conspiratori principali, după plecarea sa din Ţara Românească. Primirea acestei ştiri a avut loc la 5 sau 6 august.

9.— „Am sosit în apropierea cetăţii pomenite şi la 2 zile după ce ne-am odihnit", adică la 6 august, Gritti primeşte de la voievodul Vlad „vreo 700—800 de ostaşi călări", în tabăra sa de lîngă Braşov.

Raportul lui „Lovize Griti", cum semnează el, către stăpînii săi din Istanbul, se referă aşadar numai la Ţara Românească, de la intrarea în ţară pînă la părăsirea ei şi la intrarea în gura fatală a leului, în Transilvania [67].

Relatarea sa începe prin a arăta că el trece prin Ţara Românească deoarece ţara aceasta se găseşte în calea sa spre Ungaria „pentru slujbele

---

[66] Drumul de la Tîrgovişte a fost, fireşte, pe la Cîmpulung — Bran — Rîşnov, şi putea fi făcut în două etape, în două zile. În *Quellen*, II, p. 361, se arată că la 1 august „Dominus Sigismundus Gemmarius et Paulus Deack secunda vice in Transalpinam obviam domino gubernatori misi, duxerunt suae magnificentiae in 2 scriniis vulgo Thwnnen (Truhen, „lădiţe") similás". Erau deci un bijutier şi un secretar, care ieşeau în întîmpinarea potentatului Porţii „în Ţara Românească", plecînd din Braşov la 1 august. L-au întîlnit pe nepoftitul şi nedoritul oaspete dincolo de punctul de frontieră de la Bran, la Rucăr, după două etape, la 2 august. Tot la 1 august este trimis de la Braşov Barbul din Şchei — deci român, cel puţin prin articolul vechi românesc enclitic, dacă nu şi prin numărul mare de berbeci, din producţia oierilor români ai regiunii , de către judele Braşovului, cu hrană „dăruită" lui Gritti; *Quellen*, II, p. 361: „dominus judex noster misti Barbul Bulgarum pro 600 vervecibus, qui domino gubernatori dono dati sunt, flor (enorum) 155, 600 panibus dono dandis, flor(enorum) 12".

[67] Numai datorită unei inadvertenţe a putut scrie Claudio Isopescu, *Notizie*, p. 14: „il padovano Francesco della Valle, che dal 1532 al 1534 accompagnò in Valacchia, in Moldavia et in Transilvania Aloise Gritti...", deoarece Gritti n-a fost niciodată în Moldova.

sultanale". Gritti avea, după cum am văzut, misiunea de împăciuitor între cei doi regi ai Ungariei neocupate de turci, Ioan Zápolya și Ferdinand de Habsburg. Asupra acestui punct viziunea și argumentarea lui N. Iorga sînt întemeiate: „Dacă unii îi atribuie lui Gritti că ar fi voit să se urce ca rege al Ungariei și să facă din principatele române — fiica sa și-a căsătorit-o cu un pretendent la coroană valah [68] — posesiuni personale pentru cei doi fii ai săi, atunci aceștia uită că Gritti nu era nicidecum un fantast sau un aventurier obișnuit [69]; el știa foarte bine că aristocrația maghiară și română nu ar fi suportat încontinuu domnia unui străin, chiar dacă s-ar fi bucurat de sprijinul atotputernicului împărat Soliman; și rămîne întrebarea dacă Soliman însuși ar fi favorizat sau i-ar fi iertat acestui sclav al sclavilor săi o astfel de înălțare. Misiunea sa suna dimpotrivă ca să întemeieze pacea în Transilvania, unde era să-i stîrpească pe partizanii lui Ferdinand după modul italian prin incitații la conspirații și prin asasinate dibace; apoi să facă ordine și în partida lui Zápolya și după înlăturarea tuturor elementelor opoziționiste să formeze un voievodat dependent de sultan, corespunzînd acelora ale Moldovei și Țării Românești, sub un slujitor credincios ca Dóczy" [70]. De mare pondere este declarația lui Schepper, a ambasadorului regelui Ferdinand la Poartă, care la 2 iunie observă apriat că Gritti se duce peste Buda numai ca un mijlocitor pe lîngă regele său, precum și declarația lui Gritti însuși față de același ambasador, că el vine „res in Hungaria componere et superba illa capita Hungarorum castigare" [71]. Scrisoarea aceasta a lui Schepper conține și alte elemente interesante. El de asemenea și-a luat rămas bun de la sultanul Soliman, care pleca în expediția contra persanilor. Arătînd că sultanul a poruncit sangeacbegului de Semendria să-l ducă „saluum et laetum" pînă la Esztergom și a continuat: „ipse Turcarum caesar ore proprio dixit: Etiam si mihi esses mortalis hostis, ego te inter brachia seruorum meorum faciam portari laetum et ridentem usque in Strigonium; quia tu es seruitor domini tui, et facis ea, quae tibi sunt commissa". Aceste cuvinte parafrazează

---

[68] Vezi mai jos p. 132.

[69] *GOR*, II, p. 419: „dass Gritti jedenfalls kein Phantast oder gewöhnlicher Abenteuer war". Mai tîrziu, fără ca să-și schimbe baza documentară, N. Iorga are o opinie diametral opusă; *Istoria poporului român* (tradusă din limba germană de Otilia Enache Ionescu, vol. II, București, 1925, p. 165): „e trimis în Ardeal Aloisio Gritti, ca să cerceteze la fața locului împrejurările de acolo... întrunia și uriașa putere de închipuire a unui aventurier însărcinat"; iar în *Histoire des Roumains et de la romanité orientale*, vol. IV, *Les Chevaliers*, Bucarest, 1937, p. 440, îl condamnă pe Gritti pentru „cette immixtion insolente d'aventurier". Raportul prezent, scris de Gritti și pentru a se justifica, dar mai ales pentru a informa, nu lasă loc cîtuși de puțin acestei judecăți asupra lui: Gritti nu a fost un aventurier.

[70] N. Iorga, *GOR*, II, p. 419.

[71] În *Oláh Miklós ... Levelezése*, p. 504, și în Hurmuzachi, *Documente*, II—4, p. 54. Misiunile și acțiunile lui Aloisio Gritti sînt cunoscute și materialele de care dispunem în această privință sînt explicite. În același timp însă i se atribuiau o sumedenie de planuri și intenții privitoare la Ungaria, Transilvania, Țara Românească și Moldova, cu o serie lungă de variante, ba chiar și uciderea sultanului Soliman și înlocuirea lui cu marele vizir Ibrahim pașa, încît înșirarea lor nu ar face decît să îndreptățească concluzia că toate aproape erau numai zvonuri. I. Ursu, în *Die auswärtige Politik des Peter Rareș*, le acordă un mare credit, p. 81, 106—107 cu citatele în note, 108—109 cu notele respective.

sentința otomană străveche *elçiye zeval olmaz*, „solul nu poate fi atins". Se înțelege deci ușor reacțiunea violentă a sultanului Soliman în urma asasinării lui Gritti la Mediaș, deoarece acesta era trimisul lui personal.

Întru îndeplinirea acestei misiuni el avea nevoie de lărgirea și întărirea bazei militare de care dispunea. S-a decis prin firman padișahal — în conformitate cu obligația țărilor române de a trimite trupe din țară pentru expedițiile Porții otomane în zona europeană a imperiului — ca voievodul Țării Românești, Vlad Vintilă, să pregătească și să atașeze micii oștiri străine a lui Gritti un număr de 3 000 de ostași călări români. Așa se întîmplase și cu doi ani în urmă, în 1532, cînd voievodul Vlad Înecatul a dat tot 3 000 de ostași români [72]. Cît îi erau de necesari lui Gritti acești 3 000 de ostași români reiese din faptul că în „R" se subliniază de cinci ori existența firmanului emis în acest scop. Firmanul acesta a fost repetat și „a fost dat a patra oară în mîna acestui rob inexistent".

Și mai stringentă era însă cealaltă cerere, a banilor. Aceasta este menționată de șapte ori în „R", în suma „de patrusprezece ori o sută de mii de accele din banii haraciului Țării Românești". „R" este ambiguu asupra acestui punct; așa s-ar părea la prima impresie; analiza lămurește însă situația. Din cele șapte menționări a acestei sume, de patru ori se spune că suma este „din accelele haraciului Țării Românești" (*Iflak haracı akçesinden*), prin urmare reprezintă o parte din suma integrală a haraciului. Iar de trei ori se spune că suma aceasta reprezintă „banii haraciului Țării Românești" (*Iflak haracı akçesi*), ceea ce ar însemna că Gritti avea firman ca să încaseze întreg haraciul țării. Este însă puțin probabil ca sultanul Soliman Magnificul să fi defalcat pentru operațiile tratativelor de pace și pentru stabilirea frontierelor între cei doi regi ai Ungariei suma integrală a haraciului Țării Românești, în clipa în care imperiul se afla angajat într-un război absorbant cu Iranul, unde a trebuit să plece însuși padișahul. În orice caz, din „R" rezultă că haraciul pe anul 1534, desigur integral, a fost dus și predat la Istanbul de către „ghiaurul sîrb" Peia. Suma de 1 400 000 de accele, pe care trebuia s-o încaseze Gritti la Tîrgoviște era așadar numai o parte din haraciul țării pe anul viitor, 1535. Prin porunca sosită ulterior, în ultimă instanță, tot la Tîrgoviște, de la defterdarul Mahmud Çelebi efendi adresată voievodului Vlad Vintilă, se anula livrarea către Gritti a sumei respective, precizîndu-se: „Din banii haraciului care sînt la tine (*üzeründe vâki olan harac akçesinden*) să nu dai nici o accea fiului begului Veneției, lui Lovize. Banii haraciului care sînt la tine (*üzeründe vâki olan harac akçesi*) să-i trimiți la Istanbul... fără lipsă". Această supraporuncă confirmă așadar, dacă mai era nevoie, faptul că suma de 1 400 000 de accele reprezenta numai o parte din suma integrală a haraciului anual al Țării Românești în 1534, care deocamdată nu poate fi cunoscută în întregime.

---

[72] Hurmuzachi, *Documente*, VIII, p. 61: Ser Piero Zen, bailul Veneției la Istanbul, scrie la 21 august 1532 către Serenissima: „Et lui Gritti ... era per andar al impresa di Strigonia con persone X m ha auto 3 000 dal Cara Bogdan (Petru Rareș), 3 000 dal Valacho (Vlad Înecatul), et ha intelligentia con questi doi Signori et col Polono".

14 × 100 000 = 1 400 000 de accele. Cît reprezentau aceste aproape un milion și jumătate de accele în alte valori? Termenul turcesc *akçe*, *akça* (pronunță: accé, acceá), cu sensul de „albișor, albuț", este redarea în turcește a numelui monedei bizantine ἄσπρος, tot cu sensul de „alb", deși moneda era la origine latină și Suetonius o numește „asperum". Grecii au făcut-o să fie foarte populară în Levant, prin comerț. La bizantini și pe urmă la turci a fost făcută din argint, dar la greci era uneori de aur. Numele sub care se întîlnește la europeni este: aspro, aspero, asprio, aspre, după forma grecească [73], din care s-a luat și româneșcul aspru, aspri, mai frecvent decît genuinul turc accea, accele. Moneda otomană era de argint, de unde-i derivă numele, devenind apoi monedă națională turcească. Primul sultan otoman, care a bătut accele — semnul suveranității —, a fost Orhan, la anul 1360. La început o accea (aspru) avea 5 carate (*kırat*, cuvînt de origine arabă) și 3 grăunțe (*buğday*), adică cîntărea 1,75 g (1 *kîrat* cîntărind 0,200 g, iar 1 *buğday* 0,050 g). Mai tîrziu, în anul 1704, acceaua a ajuns să cîntărească numai 3/4 dintr-un carat [74]. În consecință, valoarea accelei la început era mare; în 1486 ducatul venețian se schimba cu 42—44 de accele. Un ordin din anul 1509, dat de guvernatorul Genovei în numele regelui Franței, stabilește ca toate tranzacțiile pentru comerțul în Levant să se facă în accele turcești (*aspri turchi*) la taxa de 27 de accele pentru un ducat de Chios și de 52 de accele pentru un ducat mare. Numai plățile cele mici puteau fi făcute în monedă micuță la taxa de 2 1/2 carate, adică 15 denari pentru 1 accea [75]. Pe timpul sultanului Soliman Magnificul valoarea accelei era stabilă și pînă după moartea acestuia (1566), în anii 1584/1585 situația era aceeași. Raportul accelei cu monedele de aur ale vremii era următorul: 40 de accele făceau 1 taler; 50 de accele 1 taler-coroană (Kronenthaler), scudo, écu, sau sultanino; 60 de accele 1 aur maghiar (turc, *macar altunu*), acesta, ultimul, echivalînd cu 2 florini și 15 „pénz" [76]. Deprecierea ulterioară, firească în raport cu economia Imperiului otoman, nu interesează „R".

Bazați pe aceste corelații, suma de 1 400 000 de accele, care trebuia încasată de Gritti din haraciul anual al Țării Românești față de Poartă, corespundea cu: 25 000 de taleri; 24 000 de Kronenthaler, scudi, écus sau sultanini; 23 335 de galbeni maghiari sau 47 227 de florini. Toate aceste monede erau piese de aur.

Dat fiind că „R" spune de șapte ori că suma de 1 400 000 (sau echivalentul acestor accele în piese de aur diferite) reprezintă numai o

---

[73] Vezi Edoardo Martinori, *La Moneta. Vocabolario generale*, Roma, 1915, p. 17.

[74] Vezi H. Dj. Siruni, *Monetele turcești în țările române*, București, 1944, p. 4 și 48 (Institutul de studii și cercetări balcanice, Seria istorică, nr. 2), întemeiat pe lucrările numismatice turcești ale lui Ali, Ismail Galib și Halil Edhem.

[75] Martinori, *op. cit.*, p. 18: aspro turco; autorul nu folosește termenul intern, genuin le accea (*akçe*).

[76] Vezi J. W. Zinkeisen, *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa*, III. Theil, Gotha, 1855 p. 798 sq.: Dr. Lászlófalvi Velics Antal (ford.) — Kammerer Ernő, *Magyarországi török kincstári defterek, I (1543 — 1635)*, Budapest, 1886, p. LIV.

parte — majoră sau minoră? — din suma globală a haraciului Ţării Româneşti pe anul 1534, ar trebui să o raportăm la suma integrală. Datele cunoscute pînă acum asupra acestei probleme nu ne dau o imagine completă [77]. Se arată că la anul 1524 haraciul Ţării Româneşti era de 14 000 de galbeni. Pentru anul 1538, Theodor Spandugino Cantacusino notează că „acum dă 16 000 ⟨ducaţi⟩, în afară de daruri” [78]. Suma aceasta a găsit-o, probabil, voievodul Radu Paisie, la recunoaşterea sa de către turci, în anul 1535; deci ar fi la un an abia, după anul tragediei lui Gritti, 1534 [79]. Iar în 1542 acelaşi Radu Paisie dădea turcilor 24 000 de galbeni [80].

Cifra citată de şapte ori de „R” este categorică şi plauzibilă, în contextul documentului. Mai ales dacă se ţine cont de revelaţiile făcute de Gritti, că soldaţii turci „de la paza Budei”, adică din vilaietul de Buda din Ungaria turcească, precum şi cei de la Vidin, care constituiau baza flotei dunărene a otomanilor înspre Europa centrală, nu şi-au mai primit soldele de un an de zile devenind „vagabonzi”, atunci atribuirea unei importante părţi din haraciul Ţării Româneşti lui Gritti pentru achitarea acestor solde rezultă că corespunde nevoilor imperioase ale imperiului. Nevoile imperiului fiind mari, cel puţin în aceste clipe, fără îndoială că şi suma globală a haraciului Ţării Româneşti trebuia să fi fost, în acel an, mai mare decît cifrele citate şi utilizate mai sus, care au fost luate din unele lucrări serioase, desigur însă nu oficiale. De aceea, problema cifrei haraciului Ţării Româneşti pusă de „R” rămîne în cel mai bun caz în suspensie.

Nu constituie, pe de altă parte, o problemă faptul însuşi al însărcinării lui Gritti de a încasa la Tîrgovişte o parte din haraciul datorat Porţii, precum şi al obligaţiei domnului ţării Vlad Vintilă de a-i achita suma respectivă. „R” este sprijinit sub acest raport de memoriile lui Della Valle, care notează următoarele: „A apucat acest drum fiindcă a avut însărcinarea de la Soliman [81] ca, ajuns la Tîrgovişte, să trebuiască să scoată haraciul pe care-l plăteşte în fiecare an acel domn al Ţării Româneşti, care este în valoare de douăsprezece mii de ducaţi [82]. Acel domn se scuză că nu este

[77] Vezi M. Berza, *Haraciul Moldovei şi Ţării Româneşti în secolele XV—XVI*, în *Studii şi materiale de istorie medie*, vol. II, 1957, p. 7—48.

[78] *Ibidem*, după N. Iorga, *Acte şi fragmente*, I, 13.

[79] M. Berza, *op. cit.* Dat fiind că 1 ducat echivala cu 3,37 „thaleri” (Kretschmayr, *Ludovico Gritti*, p. 22), suma de 16 000 de ducaţi echivala cu 53 920 de taleri. Această echivalare ar confirma faptul că Gritti avea ordin să încaseze numai o parte din haraciul Ţării Româneşti, nu suma integrală; era deci un raport de 25 000 de taleri (= 1 400 000 de accele) la 53 920 de taleri. În ceea ce priveşte cantitatea de metal nobil, 1 ducat de aur avea 1,166 grame, iar 1 ducat de argint avea 32 896 grame; vezi *Enciclopedia Italiana*, sub voce ducato. Ducatul (numele derivă de la dux-ducele-dogele Veneţiei) veneţian de aur a fost bătut mai întîi la 1248 sub dogele Dandolo şi i se zicea „zecchino”.

[80] *Istoria României*, II, p. 779.

[81] Această frază a secretarului lui Gritti, Della Valle, sună ca prima frază a „R”: „Îndreptîndu-se spre vilaietul Ţării Româneşti, pe temeiul poruncii padişahale...”.

[82] Textul italienesc are „dodici”, deci „douăsprezece”; traducerea românească din *Călători*, I, p. 327, este greşită; „care este de 13 000 de ducaţi”. Oricum, suma aceasta de 12 000 ducaţi, pe care o dă Della Valle, nu este citată şi examinată în studiul asupra haraciului de M. Berza.

în stare să plătească atunci acea sumă de bani. Deci, domnul meu a repezit un turc ca ştafetă la Soliman (care, cum am spus mai sus, trecuse în Asia ca să se bată cu perşii), înştiinţîndu-l că nu a putut scoate de la acel domn plata datorată şi că deci avea nevoie să-şi procure alţi bani" [83].

Suma aceasta cu pricina, de 1 400 000 de accele, după ce fusese poruncită prin repetate firmane să i se defalcheze lui Gritti din haraciul ţării, este poprită brusc printr-o „cinstită poruncă" (*hükm-i şerif)*, contrasemnată de şeful finanţelor Imperiului otoman, defterdarul Mahmud Çelebi efendi. Acest ordin nou interzicea categoric voievodului Vlad Vintilă să dea lui Gritti orice sumă din banii haraciului, aşa cum fusese stipulat anterior. Această neaşteptată decizie (dar poate aşteptată de şiretul domn Vlad Vintilă, care tot promitea, dar amîna achitarea sumei respective) a însemnat *ultima ratio* pentru Gritti. Redus numai la resursele sale proprii, la averea sa, a plecat spre Transilvania.

Lovitura aceasta i-a aplicat-o defterdarul Mahmud Çelebi efendi [84] lui Gritti în urma unor divergenţe acute, de natură financiară, ivite între ei la începutul lunii iunie, cu cîteva zile înainte de plecarea „protectorului Ungariei" în misiunea sa padişahală. Cornelius Schepper, amabasadorul Austriei, îi raportează de la Istanbul regelui Ferdinand I [85] că defterdarul s-a plîns sultanului Soliman de faptul că Gritti, care avea în mîinile sale toate veniturile Rumeliei [86], pe care le închiria tot la trei ani, „nu plătea aceste dări în bani, ci numai în pietre scumpe, pînzeturi de mătase şi alte mărfuri de acest fel. *De care acum nu e nevoie, fiindcă e nevoie de bani pentru războaie*". În afară de asta, continua Mahmud Çelebi, Gritti datorează pînă acum suma de 200 000 de ducaţi. Intervenind în plus doi paşi împotriva lui Beğoğlu, acesta şi-a văzut autoritatea scăzută. I-au fost lăsate numai dările Istanbulului şi multe mătăsuri i-au fost restituite fiind silit să plătească — înainte de plecarea lui Schepper — 80 000 de ducaţi. În acest scop, Gritti şi-a zălogit toate lucrurile sale de aur şi de argint. Apoi defterdarul l-a informat de toate acestea pe marele vizir Ibrahim paşa — care se afla mai de mult în Orient — şi era în aşteptarea răspunsului acestuia.

Defterdarul Mahmud Çelebi efendi nu a tergiversat asupra necesităţilor financiare ale imperiului, a continuat presiunile contra lui Gritti şi a obţinut firmanul de anulare a încasării a 1 400 000 de accele din haraciul

---

[83] Vezi ediţia lui Iván Nagy, singura existentă, cu greşelile sale, *loc. cit.*, p. 38. Traducerea românească din *Călători, loc. cit.*, lasă de dorit. Nefiind cunoscut „R", redactorii şi traducătorii lui Della Valle în această importantă publicaţie recent apărută îşi exprimă îndoiala în materialitatea ordinului Porţii pentru ca Gritti să încaseze o parte a haraciului Ţării Româneşti sau suma integrală, aşa cum afirmă Della Valle („il tributo, che paga ogn'anno quel Signore"), *ibidem*, p. 319 şi 327, nota 47. „R" şi Della Valle sînt concordanţi în acest punct. Misiunea lui Gritti în Ţara Românească a avut, prin urmare, acest obiectiv precis.

[84] *Efendi*, „domnul", este titulatura funcţionarilor, chiar superiori, otomani din starea civilă, nu militari.

[85] Raportul ambasadorului austriac Schepper la Gévay, *op. cit., 1534*, p. 51.

[86] Text „Grecie", prin care se înţelegea nu Grecia actuală, ci partea din Europa a Imperiului otoman, cu excepţia vilaietelor Bosnia şi Buda. Aceasta era Rumelia.

Țării Românești, pe care le rîvnea așa de mult pacificatorul ungurilor și austriecilor și de care avea efectiv mare lipsă.

Aloisio Gritti a intrat în Țara Românească ca într-o casă unde avea prieteni, dar tocmai din pricina aceasta avea și dușmani.

Un grup de boieri, din partida care ducea o politică de supunere față de suzeranii turci, — așa cum dealtfel o făcea și regele Ungariei Ioan Zápolya, aflat în aceeași poziție juridică față de sultanul Soliman, care îl ridicase la rangul de „fiu" al său (titulatură pe care o dorea și celălalt rege al Ungariei, Ferdinand I) — l-au așteptat pe țărmul românesc al Dunării [87]. În fruntea lor era logofătul Vîlsan — numit în „R" de cinci ori în mod constant „Vılksan logofat" [88] — și pîrcălabul Stan — amîndoi aflîndu-se la Turnu (Măgurele) ca să-l aștepte pe trimisul sultanului și al marelui vizir — , precum și Peia, numit în „R" de trei ori „ghiaur sîrb", care de fapt venea cu Gritti împreună de la Istanbul, și mai erau și alți boieri, nenumiți. Din partida lor erau apoi, tot după „R", logofătul Tudor, logofătul Giura și alții, care însă nu sînt menționați ca fiind prezenți la trecerea Dunării. Iar alături de ei era și fostul mare ban Barbul Craiovescu, cu oltenii.

Din grupul celorlalți boieri, antiturci și care țineau partea domnului Vlad Vintilă, „R" îi numește pe marele portar Coadă și pe spătarul Dragomir. Alte nume nu mai menționează.

După cum arată „R", Gritti îi cunoscuse bine și cooperase înainte vreme cu logofătul Vîlsan, cu pîrcălabul Stan, precum și cu spătarul Dragomir. Cîteși trei, ca și alți boieri nenumiți aci, au făcut parte din oastea Țării Românești, care în primăvara anului 1532 a fost dată de domnul țării de atunci, Vlad Înecatul [89], ca să întărească oastea islamică.

Sultanul Soliman întreprindea atunci o nouă expediție contra lui Ferdinand de Habsburg coalizat cu fratele său împăratul Carol Quintul din Spania, care însă s-a împiedicat în rezistența neașteptată a cetății Kőszeg (Güns) din Ungaria habsburgică, apărată eroic și îndelung de Nicolae Jurisics, încît pînă la urmă padișahul s-a întors la Istanbul.

În acel an 1532, așa cum am văzut mai sus, Gritti a avut din partea sultanului și a marelui vizir Ibrahim pașa o misiune paralelă la răsărit prin Țara Românească — Transilvania — Buda (care pe atunci încă nu devenise reședință de pașalîc). Guvernatorul Ungariei a venit în Țara Romă-

---

[87] N. Iorga, *GOR*, II, p. 420, și în *Studii și documente*, III, p. LI, afirmă că întîlnirea între Gritti și boierii răzvrătiți a avut loc la Pitești, aceștia cerîndu-i trimisului sultanului un alt principe. „R" aduce însă și în această privință amănunte noi, necunoscute și irecuzabile.

[88] Forma aceasta a numelui pare să fie cea genuină, nu „Vîlsan", care era cea curentă, astăzi cel puțin. Se întîlnește adesea și în documentele vremii; vezi *Documente privind istoria României, veacul XVI, B, Țara Românească*, vol. II (1526 — 1550), București, 1951, p. 94, la 18 IV 1531 Vîlcsan; p. 104, la 23 IV 1532, Vîlcsan; p. 129, la 18 IV 1533, Vîlcsan; p. 91, la 27 XI 1530, Vălxan; p. 131, la 15 IV 1533, Vlăcsan. Vlăcsan și Vlăsan, vezi și în studiul genealogic de general V. P. Năsturel, *Radu Șerban Basarab și Matei Basarab. Schițe genealogice*, în „Literatură și artă română", XI, 1907, p. 261; în transcrierea săsească — latină: Wolzan Lwgofoth, Wolsan logofoth, *Quellen*, II, p. 376, 380.

[89] Vezi monografia lui D. Ciurea, *Domnia lui Vlad Vodă Înecatul (iunie 1530 — octombrie 1532)*; extras din „Cercetări istorice", an XVI, vol. 3 — 4, Iași, 1940.

nească pe la începutul lunii aprilie [90] pentru ca trecînd pe aci să-și adauge un contingent de oaste românească trupelor sale turcești pentru expediția contra puternicei cetăți de pe Dunărea superioară Esztergom (turcește Ostorgom, latinește Strigonium, în limba germană Gran), care se afla atunci în mîinile austriecilor. La 22 martie, Gritti, în drum spre Tîrgoviște, îl cheamă aci pe Toma Nádasdy, palatinul Ungariei, pe care el îl făcuse viceguvernator [91], ca să vină în capitala Țării Românești să se întîlnească pentru a discuta unele chestiuni comune [92]. Nádasdy n-a venit însă Gritti a stat la Tîrgoviște în lunile aprilie și mai 1532, unde secretarul său Francesco della Valle a avut tot timpul să se informeze asupra țării, orașului și a originii românilor. De aci poartă corespondență și aci primește de la brașoveni vite, pîine și alte provizii pentru trupele sale [93]. În acest răstimp a pregătit conectarea trupelor islamice cu acelea date de domnul Vlad Înecatul. Cifra contingentului românesc nu este dată în „R"; în schimb, este înregistrată de Ser Pietro Zeno, bailul Veneției la Istanbul, care informează la 21 august 1532 Serenissima: „Et lui Gritti ... era per andar al impresa di Strigonia con persone X m, ha auto 3 000 dal Cara Bogdan (Petru Rareș), 3 000 dal Valacho (Vlad Înecatul), et ha intelligentia con questi doi Signori el col Polono" [94]. Dat fiind că și în anul 1534 același emisar al Porții, pornit în expediție, trebuia să primească tot 3 000 de ostași din Țara Românească — fără a mai aminti nimic în „R" despre o obligație similară din partea domnului Moldovei — trebuie admis că aceasta era cifra ostașilor pe care-i furnizau cele două țări române Porții, în cazul că oastea era condusă de vreun alt comandant decît însuși padișahul; pe de altă parte, acești ostași se aflau sub conducerea unor boieri comandanți, nu a domnului însuși, care trebuia să participe personal la

---

[90] Vezi *Quellen*, II, p. 258: la 2 aprilie „Gregorius Literaturs regiae maiestatis (Zápolya) secretarius ad nos venit, Nicopolim ad dominum Gritti iturus", fiind însoțit de Toma David. D. Ciurea, *op. cit.*, p. 12, arată că Gritti era la 10 aprilie la Tîrgoviște; vezi *Quellen*, II, p. 259 — 261; la 12 aprilie „Gawryll Bolgaro cum regiae maiestatis familiari ad dominum Gritti in Thergowystyam musso". Vezi și Pray, *Historia regum Hungariae*, Viena, 1801, p. 26, și Kretschmayr, *Ludovico Gritti*, p. 39; încă „preavestitul Enghel", cum îi zicea Șincai, adică Johann Christian Engel, care-l cunoștea și-l utiliza pe Tranquillo Andronico, în *Geschichte des Ungrischen Reichs*, partea a IV-a, Viena, 1814, p. 35, arăta că Gritti era la Tîrgoviște la 16 aprilie 1532, însă greșește cînd crede că era la 1 mai la Alba Iulia. Căci la 11 mai era încă tot la Tîrgoviște; *Quellen*, II, p. 262. În anul 1532 oastea lui Gritti era și mai mică decît în anul 1534; Della Valle, p. 22: „con presidio di cinque cento cavalli parte Greci et parte Turchi, et duecento fanti".

[91] Vezi scrisoarea lui Gritti către Nádasdy, dată la Buda, 12 ianuarie 1531, publicată de Kretschmayr, *Ludovico Gritti*, p. 89 — 90, și care conține titulatura sa completă: „Nos Ludovicus Gritti gubernator regni Hungarie comes perpetuus terre Marmarusiensis ac summus thesaurarius et consiliarius Regie Maiestatis etc. ...".

[92] Pray, *Epistolae procerum*, vol. II (1531 — 1554), Posonii, 1806, p. 12 — 13, reprodusă în Hurmuzachi, *Documente*, II 4, p. 26: „impetrata licentia Suae Serenitatis (Zápolya), accingetis vos itineri versus Tergovistam partium Valachiae amore nostri, ubi me reperietis". Vezi în Martinus Georgius Kovachich, *Scriptores rerum Hungaricarum minores*, t. I, Budae, 1798, p 128 sq.; *Vita Domini Palatini, Thomae de Nadasd*, scrisă de secretarul său, Gabriel Szentgyorgyi (Zentgiurgy). Nádasdy era însă un dușman declarat al lui Gritti, ca și episcopul de Oradea Emeric Czibak.

[93] *Quellen*, II, p. 247 — 280, reproduse în Hurmuzachi, *Documente*, II—4, p. 33—38.

[94] Vezi și nota 72, mai sus.

expediţie numai atunci cînd oastea islamului avea în frunte pe însuşi padişahul. Pentru anul 1532, „R" îi pomeneşte pe boierii: Vîlsan logofătul, Stan pîrcălabul şi Dragomir spătarul, care era desigur comandantul oastei româneşti, şi pe alţi boieri, nenumiţi. Printre boierii români era şi marele ban Hamza din Obislav [95]. Cronicile interne nu au păstrat amintirea acestei expediţii îndepărtate a oastei Ţării Româneşti.

De la Tîrgovişte Gritti, cu oastea mărită, a trecut apoi în Transilvania ajungînd la Braşov [96], în ziua de 19 mai, şi acolo a stat puţin, apoi a plecat peste Făgăraş [97] la Sibiu, care era singurul oraş transilvan rămas credincios regelui austriac Ferdinand I, în consecinţă opus regelui Zápolya şi *eo ipso* lui Aloisio Gritti. Exista teama că Gritti împreună cu oştile din Ţara Românească şi Moldova vine să ocupe Transilvania, aşa credea Ştefan Mailat, castelanul din Făgăraş [98]. După un acord cu sibienii pentru asigurarea de provizii, Gritti trece însă la Ocna Sibiului, unde ţine o dietă transilvană, apoi peste Cluj, Oradea, Debreţin, ajunge la Buda, la 6 sau 7 iulie 1532 [99].

Avînd misiunea să ocupe Esztergomul, Gritti începe asediul acestei cetăţi la 14 august 1532 [100], folosind bineînţeles şi contingentele româneşti. „R" numeşte această operaţie „expediţia Spaniei" *(Işpanya seferi)*, deşi ea se petrece pe solul Ungariei habsburgice, Esztergomul aflîndu-se pe ţărmul drept al Dunării, la vreo 60 km în linie dreaptă de la Buda. Inadevertenţa aparentă se lămureşte, dacă se ţine seama de faptul că Imperiul otoman se află în acea vreme în război pe uscat şi pe mare cu împăratul Carol Quintul, care rezida şi-şi avea baza în Spania, precum şi cu Ferdinand I

---

[95] Marele ban Hamza este numit în documentele interne cînd Craiovescu (Kralevski), cînd Jianu (Jilski); vezi I. C. Filitti, *Banatul Olteniei şi Craioveştii*; extras din „Arhivele Olteniei", Craiova, f. a. (1927), p. 101. Hamza a fost mare ban între anii 1531 — 1533.

[96] *Quellen*, IV, *loc. cit.*,; vezi şi ediţia *Chronik des Hieronymus Ostermayer 1520—1561*, în G. J. Kemény, *Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens*, I, Cluj, 1839, p. 18: „Nach Pfingsten ist Ludovicus Gritti ...zum erstenmahl durch die Walachey gegen Cronen kommen, von da er wieder die Hermanstadt gezogen". La 21 şi 23 mai Gritti era la Rîşnov: *Quellen*, II, p. 264.

[97] Din Şercaia (datum in castris nostris prope villam Sarkan positis atque metatis), la 1 iunie 1532, Gritti iartă pe termen de trei ani de toate taxele şi contribuţiile către fisc pe braşoveni şi pe locuitorii satelor din Bîrsa, din cauza „conflagrationem ac incinerationem ... per walachos moldauienses factam atque patratam, quam experientia teste nos ipsi, dum in eorum medio fuimus constituti, palam agnovimus". Erau urmele conflictului dintre braşoveni şi Petru Rareş.

[98] Scrisoarea lui Nicolae Apafi şi Marcu Pempflinger, judele Sibiului, către regele Ferdinand I, datată Bratislava (Posoniae) 23 mai 1532: „His proximis diebus venit ex Transilvania castellanus castri Fogaras (Ştefan Mailat, ulterior voievod al Transilvaniei), qui refert, quod Gritthy Moldaviam et terram Transalpinam totam nunc ad se subigere et eos omnes secum assumere, ac ad expugnandam civitatem Cibiniensem et castrum Fogaras educere jam tentat ... nulla ratione ipse Gritthy audebat etiam cum Moldaviensi et Transalpinensi Transsilvaniam intrare. Si Cibinium, quod Deus avertat, occupaverit, non pro Joanne ipse Gritthy occupabit, sed Caesari Turcarum". Publicată mai întîi de dr. Fr. Schuller, *Urkundliche Beiträge*, p. 550—551, apoi în Hurmuzachi, *Documente*, II—1, p. 81, şi de A. Veress, *Acta et epistolae*, p. 234—235.

[99] Vezi Della Valle, p. 27, care îşi aminteşte încurcat acest itinerar: Braşov — Cluj — — Sibiu — Oradea etc.

[100] Della Valle, p. 28: „posto l'assedio la vigilia della Madonna d'Agosto 1532".

de la Viena, ajutat în continuu de împărat; dar, mai ales, dacă se știe că cu apărarea Esztergomului era însărcinat comandantul spaniol Toma de Lazcano[101], cu o garnizoană alcătuită din 1 000 de spanioli, plus slujitori arhiepiscopului de Esztergom, primat al Ungariei. Prin urmare, Gritti cu oștirea lui, cu românii munteni și moldoveni și cu tătarii veniți din Crimeea luptau împotriva spaniolilor și împotriva Spaniei[102]. Asediul n-a fost încununat de succes, cetatea dovedindu-se a fi inexpugnabilă[103]. La apropierea armatei austriece, condusă de Katzianer, Gritti abandonează Esztergomul și la 29 septembrie 1532[104] se întîlnește cu regele Zápolya la Buda, iar la mijlocul lui octombrie este primit de sultanul Soliman la Belgrad, de unde ajunge apoi la Istanbul. Contingentul de oștași din Țara Românească s-a întors acasă de la Esztergom, pe la Szolnok, unde poate s-a despărțit de cel moldovenesc, apoi a luat-o prin Banat, pe la Lugoj și Caransebeș[105], ca să treacă în Oltenia. Drumul mai departe al moldovenilor nu este cunoscut; se poate numai presupune că a fost prin Transilvania, de-a curmezișul, și apoi prin una din trecătorile Carpaților spre Moldova.

În cursul acestei expediții și colaborări s-a putut forma și cimenta apropierea între unii boieri români și Gritti, care a fost ulterior alimentată în așa măsură încît, la a doua venire a acestuia, după ce domnul țării era altul și se revelase a fi crunt și tiranic, grupul de boieri filoturci să treacă la acțiune.

Voievodul Vlad, care domnea în anul 1532, era ceea ce obișnuiește să se cheme „omul turcilor". Împotriva lui Moise Vodă „au venit domnu Vlad-vodă de la Poartă în țară". Era căsătorit cu Ana, fiica voievodului Moldovei Petru Rareș, care l-a sprijinit pentru oținerea tronului și mai tîrziu. Ginerele lui Rareș nu a trecut însă în altă tabără, hotărît antiturcească, în urma insuccesului sultanului Soliman împotriva Austriei din 1532 și în urma apropierii lui Rareș de regele Ferdinand I, după înfrîngerea suferită la Obertyn[106]. Pe timpul domniei sale, atît de scurte, nu s-au profilat prea clar antagonismele celor două facțiuni ale boierilor Țării Românești: filoturcii și filoaustriecii. Înecîndu-se în rîul Dîmbovița „la Popești

---

[101] Kretschmayr, *Gritti Lajos*, p. 74 — 75, unde reproduce în facsimile semnătura „Thomas de Lazcano".

[102] Vezi Ignaz Aurelius Fessler, *Die Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen*, VI. Band, Leipzig, 1849, p. 469, sau ediția Fessler-Klein, III. Band (1457 — 1576). Leipzig, 1874, p. 451 sq.; J. Chr. Engel, *Geschichte der Nebenländer des ungarischen Reichs*, II, p. 174; vezi și Szerémi, *ed. cit.*, p. 299; N. Iorga, *GOR*, II, p. 417, la asediul acesta al Esztergomului îi menționează numai pe tătari ca auxiliari, pe români nu.

[103] Fessler, *op. cit.*, p. 469. Vezi Della Valle, *op. cit.*, p. 29—32, și Acsády, *op. cit.*, p. 95; în Hóman și Szekfü, *Magyar Történet*, lipsesc datele asupra asediului.

[104] Szerémi, *op. cit.*, p. 303; Kretschmayr, *Ludovico Gritti*, p. 46.

[105] Pentru aceste probleme scrisoarea voievodului Țării Românești, Vlad Vintilă, adresată voievodului Transilvaniei, Ștefan Báthory, datată București la 22 iunie 1533, în „Történelmi Tár", 1892, p. 77 — 78, și apoi republicată de N. Iorga, *Studii și documente*, III (1901), p. LXXIX—LXXX, fără a se face mențiune de prima ediție.

[106] *Istoriile domnilor Țării Românești* de Radu Popescu, în *Cronicari munteni*, ed. îngrijită de Mihail Gregorian, vol. I, București, 1961, p. 281; *Letopisețul Cantacuzinesc*, ed. cit., p. 116, arată că Moise Vodă, care dealtfel venise tot la Poartă, a tăiat mai mulți boieri, „iar alți boiari au fugit în Țarigrad și au adus domn pe Vlad-vodă (Vlad Înecatul)".

den jos de București", înainte de 8 octombrie 1532, Vlad „Înecatul"[107] lasă în urma lui cîmp deschis pentru luptele intestine ale clasei conducătoare a boierilor țării.

Cronicile interne au înregistrat aproape la fel alegerea noului domn, înăuntrul țării. *Letopisețul cantacuzinesc*[108]: „Și după acéia boiarii au rădicat domn pre Vintilă-vodă den oraș de la Slatină. Ș-au făcut Vintilă-vodă sfînta mănăstire din Menedic. Și au tăiat mulți boiari". Iar Radu Popescu[109]: „Sfîrșindu-se Vlad-vodă, în ce chip ați auzit, iar boiarii, sfătuindu-se pentru domnu, pă cine ar pune, au găsit cu socoteala lor să puie pă Vintilă, județul de la Slatină; și s-au dus cu toții de l-au luat și l-au pus domnu. Dar au greșit, că nu trecu multă vréme, ci au venit la cruzie, de au tăiat pă mulți boiari... și au făcut mănăstirea den Omenedic".

Pe temeiul acestor mărturii ale analelor românești, care nu erau însă contemporane cu faptele, ambele fiind reductibile în acest punct la una și aceeași informație, istoriografia noastră a acceptat ca just apelativul acestui nou voievod, tot Vlad, ca fiind „de la Slatina". N. Iorga observă[110] „La Ludescu e numai « Vintilă-Vodă, den oraș de la Slatină »; « județ » e un adaos al Căpitanului și anume unul nepotrivit". Iar biograful lui „Vlad Ventilă (așa cum apare în unele documente acest nume) Vodă de la Slatina", Stoica Nicolaescu explică termenul de „județ" ca avînd „sensul de proprietar, stăpîn al moșiei orașului Slatina. Probabil era născut la Slatina"; de aci derivă așadar acest apelativ.

„R", act contemporan și bine informat, arată o altă origine a acestui voievod Vlad. Menționînd dușmănia acestuia cu „vestitul ban zis fost marele Barbul ban", — care este Barbu III Craiovescu[112] —, adică dușmănia cu

---

[107] D. Ciurea, *op. cit.*, p. 1; Ostermayer, ed. Kemény, p. 195, notează că era beat; „Als der Vlad Wayda sich einmal vol gesoffen, ist er im Wasser sampt dem Ross ersoffen". Vezi D. Ciurea, *op. cit.*, p. 16, după *Quellen*, II, p. 273. N. Iorga, *Studii și documente*, III, p. II, înseamnă: „Gritti, care trecuse în acest an prin Tîrgoviște, poate să nu fi fost străin de acest accident". Timpul scurs de la începutul lunii mai, vremea plecării lui Gritti din țară, pînă în luna octombrie, cînd s-a înecat Vlad, exclude această supoziție, cu atît mai mult cu cît înecarea „omului turcilor", prin urmare și al lui Gritti, este prezentată și de analele interne și de brașoveanul Ostermayer ca un accident firesc.

[108] *Ibidem*, p. 116.

[109] *Ibidem*, p. 281 — 282. Vezi de ex. și edițiile mai vechi în „Magazin istoric pentru Dacia", sub redacția lui Laurian și Bălăcescu, t. IV, București, 1847, p. 271: *Istoriile domnilor Țării Românești*, cuprinzînd istoria munteană de la început pînă la 1688, compilate și alcătuite de Constantin Căpitanul Filipescu, publicate din nou de N. Iorga, București, 1902, p. 52—53. N. Iorga îl considera ca autor al *Letopisețului Cantacuzinesc* pe Constantin Căpitanul Filipescu, iar al celuilalt (al lui Radu Popescu) pe Stoica Ludescu.

[110] Vezi nota 106, *Istoriile domnilor Țării Românești*, p. 53. De asemenea în *Studii și documente*, III, p. LI.

[111] Vezi Stoica Nicolaescu, *Domnia lui Vlad Ventilă Vodă de la Slatina în lumina unor noui documente istorice inedite 1532 — 1535*. Extras din „Arhivele Olteniei", nr. 83 — 85, Craiova, 1936, p. 3, passim.

[112] Datele biografice privitoare la boierii Țării Românești menționați în „R"; vezi Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova, sec. XIV—XVII*, București, 1971. Vezi p. 47, asupra lui Craiovescu Barbu (III), fiul lui Preda mare ban. În „R", Barbul este considerat „fost" (ex; turc. *sabika*) mare ban, în ultimele zile ale lui iulie 1534, cînd Gritti trecea prin Țara Românească — fără ca să-l fi văzut pe Barbul, căci „R"

boierii olteni din „bănia" Olteniei, opusă așadar domnului țării, „R" raportează despre Vlad-voievod: „și i-a pregătit pentru acea țară a băniei pe oamenii săi din Țara Buzăului, care îi este supusă lui și de unde este el însuși *(kendüye tâbi ve kendü olduğı Buza vilâyeti adamilerini)*, ca să facă liniște în amintita țară a băniei și ca să fie una și uniți cu el, atunci cînd se va ridica". Vlad Vintilă era așadar buzoian. Gritti, care l-a cunoscut personal pe domnul Țării Românești la Tîrgoviște și care își culesese și primise tot personal informațiile sale de la boierii răzvrătiți, ca logofătul Vîlsan, pîrcălabul Stan și alții, reda fără îndoială realitatea experimentată. Acest Vlad din „vilaietul" adică, Țara Buzăului a putut foarte bine să fi fost „județ" în orașul Slatina — aproape de Olt, însă în Țara Românească propriu-zisă, nu în Oltenia, — sau în Sărata (Monteoru)[113], deci tot în Buzău, atunci cînd a fost ales domn de către boierii țării. Pentru originea sa buzoiană pledează și faptul consemnat de ambele cronici, anume, că a zidit mănăstirea de la Menedic sau Omenedic, mănăstirea zisă azi Vintilă Vodă, care se găsește în nordul județului actual al Buzăului[114]. Atașamentul voievodului față de locul său de origine este foarte firesc și confirmă de asemenea datele raportului lui Gritti.

Icoana vieții interne a Țării Românești în acea vreme este pregnant zugrăvită de „R" cu o mînă de maestru care a trăit faptele. Liniile directoare pentru epoca de după moartea voievodului Neagoe Basarab au fost trasate astfel în tratatul de *Istoria României* (vol. II, p. 650)[115]: „... conflictelor dintre partidele boierești ce căutau, unele să mențină, altele să înscăuneze un domn favorabil intereselor lor, li se adaugă contradicțiile din interiorul acelorași partide, ce îmbrăcau deopotrivă un pronunțat caracter teritorial. Muntenia și Oltenia își dispută puterea. Ele nu mai acționează însă tot timpul ca unități politice; în cadrul lor se întîlnesc adesea forțe ce se desolidarizează de lupta întregii provincii și care luptă pentru a-și impune propiul lor candidat: e cazul Mehedinților, pentru Oltenia, al Buzăului și Slatinei, pentru Muntenia. O amploare deosebită iau luptele interne în Oltenia. Craioveștii, în dorința de a-și păstra rolul preponderent în stat, urzesc tot felul de intrigi politice — care vor măcina chiar propria lor familie — stîrnesc nemulțumiri, compromit ideea băniei

---

spune că acesta se retrăsese în „bănia" (*banlık*) sa, deci în Oltenia—sau în primele zile ale lui august, cînd și-a scris raportul. Să fi fost o suspendare temporară din funcția sa, de către voievodul Vlad Vintilă, care pe urmă s-a convins poate că efectiv nu participase la complot? Sau să fie o inadvertență a lui Gritti și a informatorilor săi?

[113] Înainte de a fi fost cunoscut „R", a fost lămurită originea buzoiană a voievodului Vlad Vintilă. Vezi Ștefan Ștefănescu, *Bănia în Țara Românească*, București, 1965, p. 209—210.

[114] Ambele numiri provin din ungurescul *Menedék*, „refugiu, adăpost" și *Ó-Menedék*, „refugiul vechi", localitatea aflîndu-se în zona carpatică în care existaseră odinioară infiltrații de secui; vezi și fostul județ Saac, Săcuieni. Vezi N. Stoicescu, *Bibliografia localităților și monumentelor feudale din România, I, Țara Românească*, vol. II, p. 424 — 425; Tudor Sandu, „*Braga Voievod" (1532 —1535) și mănăstirea ot Menedicu din Buzău*, în „Glasul bisericii", XXIX, 1970, nr. 1 2, p. 97 104; N. Iorga, „*Braga Voievod" al Țării Românești 1535*, în „Convorbiri literare", XXXVII, 1903, p. 1 043 — 1 045; idem, *Mănăstirea Vintilă Vodă. Observații și note istorice*, în „Buletinul Comisiunii monumentelor istorice", XXV, 1933, p. 178 — 181.

[115] Capitolul scris de Ștefan Ștefănescu.

ereditare, determină domnia să scoată dregătoria de mare ban din mîna lor"[116].

În lumina acestei expuneri de principii, știrile cuprinse în „R" apar limpezi și mult mai reliefate.

Ele se regăsesc dealtfel într-o anumită măsură în următoarele documente contemporane occidentale, pe care le reproducem aici fiindcă întregesc și întăresc materialul nou și deciziv cuprins în „R".

I. — Scrisoarea senatului orașului Sibiu către episcopul Transilvaniei Nicolaie Gerendi la Alba Iulia, datată 4 august, așadar în ziua în care Gritti intrase în Țara Bîrsei, unde primise și el ca și sibienii — aceștia, desigur, pe drumul mai scurt de la Pitești pe Valea Oltului — știrea executării de către voievodul Vlad Vintilă a boierilor răsculați și arestați:

„Senatus civium Nagyszeben Nicolao Gerendi episcopo Transylvani: Vaivoda crudelem se cum boiaronibus ostendit in Valachia.

Has Reverendissimae Dominationi Vestrae novitates scribere possumus, quod dominus Cybak castrum Hunyad occupavit et Ludovicus Gritti Turciam egressus, iam in Transalpinis est, castris suis in Pytest positis; ad quem quidam boyarones infideles waivodae Transalpinensis confugerunt, alium waivodam efficere volentes, quos quidem infideles boyarones ipse modernus waida Tansalpinus post tergum ipsius Gritti captivos accepit ac 75 boyaronibus os et nares amputavit et quinque potiores ad castrum Paunaiar captivos deduxit et quid exinde futurum sit, ignoramus. Fama est, ipsum Gritti cito per Transsilvaniam egressurum. Verum tamen timemus, si eundem ex parte nostra fore intellexerint, quod vel in Transalpinis vel in Transsilvania occident et sic tandem negotium quoque nostrum esset interceptum et eliberatio nostra dilata etc.

„Datum Cibinii 4 Augusti Anno Domini 1534"[117].

---

[116] Diplomatul Habsburgilor, Cornelius Schepper, pătrunde și înțelege atitudinea clasei conducătoare din Țara Românească și din Moldova, a boierilor, în condițiile politice ale acelor ani. El îi scrie din Linz la 8 februarie 1533 lui Nicolae Olahus: „Hoc medio duas fortissimas nationes Hungaros et Polonos iunctis Valachis et Muldauis, quorum primores (boierii) aperte sint Turcarum iugum retractaturi, vel facile pacem a Turcis impetraturos, vel si bello agatur, pares etiam, aut superiores fore. Quod de Valachis et Muldauis dixi, id omnino habe pro certisimo", *Oláh Miklós ... levelezése*, cit., p. 286. Acestea erau atunci cele trei alternative ale politicii interne și externe a celor două țări române.

[117] Aceste două foarte importante scrisori (n. I și II) au fost publicate mai întîi, după originalele păstrate la Viena, de dr. Fr. Schuller, *Urkundliche Beiträge*, cit., p. 515 și 518 — 520. Prima a fost apoi publicată încă odată de Dr. Andrei Veress, *Acta et epistolae*, cit., p. 240, indicînd publicarea ei anterioară; pe a doua nu o mai reproduce. Între cele două ediții, scrisorile acestea au fost utilizate și interpretate de N. Iorga, *Studii și documente*, III (1901), p. LI, fără a indica nici o sursă și alunecînd spre unele inadvertențe: boierii nu au „cerut" lui Gritti alt voievod, căci documentul spune „alium vayvodam asserere (lectura Veress: efficere) volentes"; cronologia suferă, căci era imposibil să afle Vlad „prin mijlocirea aliatului său Majláth, căruia îi făcuse multe îndatoriri, în 1536 și 1537", iar mai departe, nu în legătură cu faptele relatate în „R": „apoi în iunie 1537 el porni să vîneze peste Jiu cerbi", deoarece Vlad Vintilă a fost ucis în 1535, după 10 iunie. „Castrum Paunaiar" este cetatea Poienari, pe Argeșul superior.

II. — Aproape identice sînt detaliile asupra acestor fapte, cuprinse într-o scrisoare, datată 24 august 1534, „Ex Swl", din Giula — Gyula [118], trimisă de Ioan Zalay de Kerecheny (Kerecsény) „comes Posoniensis" regelui Ferdinand I, în care după ce relatează asasinarea lui Czibak și arată că Gritti îi pregătește aceeași soartă și lui Ștefan Mailat, continuă:

„Hoc quoque dat mihi intelligi, quod decollatum caput Chybak ad portam Caesaris Grythy transmisisset, tandem quod in Transalpina de interimendo vayvoda Transalpino isto moderno cum prioribus boyariis, conjuraverat Grytty et mutuo sese intelligebat, locoque illius alium voluisset creare, sed ubi hoc ipsi Maylath constitit veraciter vayvoda cum quo firma sub fidelitate et sacramento fidei mutuam amicitiam et familiaritatem habuit, scire dedit, se proditum esse a suis, vayvoda accepto secum et levato toto regno suo cum apparatu bellandi illum Grytthy, qui eum perdere moliretur circumdedit, quo ille territus postulante ipso vayvoda proditores suos in castris suis libere perquirere concessit et, ut dicunt, ex tentorio solius Grytthy septem potiores boyarii proditores vayvodae excepti sunt, et nares cum labiis absciderunt. Ex his unus dicitur fuisse, ut mihi dictum est, frater adoptivus fidelis majestatis vestrae sacrae Marci Pemphlynger, alius vero, qui alias in Transalpina ipsum Maylath, Mihal Belzwyth duxerat (!) ceteri horum subditi simili quasi poena pro majori parte trucidati sunt et puniti. Post hoc vayvoda et Grytthy concordia inter se inita, Grytthy illi dedit vayvoda trecentos equites, et hoc nuntiatum est mihi, quod absque illis trecentis sunt alii quingenti equites Thurcarum cum Grytthy et pedites hoc est Janchyarii octingenti. Sed illi non sunt Janchyarii Caesaris, verum solius ipsius Grytthy, cum exiret, in stipendio conducti cum quibus egressus est...".

III. — O foaie volantă, „Flugschrift", tipărită imediat după uciderea lui Aloisio Gritti la Mediaș, pe care o reproducem integral, pentru raritatea sa: [119].

„Wahrhafte geschicht Wie herr Ludouico Griti von Constantinopel in die Walachey ankommen/vnd in Sybenbürgen erschlagen ist den 28. Septembris. 1534

---

[118] Fr. Schuller emendează „Ex Swl" în „Gyula (Sula)", ceea ce ar indica orașul Giula-Gyula (R. P. Ungară) și nu Gyula-Fehérvár, Alba Iulia; I. Ursu, *op. cit.*, p. 112, o identifică, greșit, cu Gilău-Gyalu.

[119] Reproducem aici textul integral după exemplarul păstrat în Biblioteca Academiei, cota II 45 3291. „Flugschrift-ul" acesta are două file: I filă r. titlul; textul v. care continuă pe fila II r. și v. Această „descriere contemporană și de senzație asupra morții lui Gritti" i-a fost cunoscută lui A. D. Xenopol, *Istoria românilor*, vol. IV, p. 240, „col. Sturza, nr. 2 190". Biograful lui Vlad Vintilă, Stoica Nicolaescu, *op. cit.*, p. 12 (extras), menționează de asemenea exemplarul de la Academie, fără a-l utiliza.

Un alt exemplar se mai găsește în Biblioteca Brukenthal din Sibiu, cota V I 2 890, pe care fișa îl prezintă astfel: „Warhaffte geschichte, wie herr Ludouico Gritti von Constantinopel in die Walachey ankommen, und in Sybenbuergen erschlagen ist den 28. Septembris 1534", 8°, s. l., s. a., 4 foi (deci ar avea 8 pagini).

Carl Gollner, *Turcica. Die europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts*, I, MDI-MDL, București—Berlin, 1961, p. 251, nr. 510 și 511, menționează două exemplare de la Budapes-

(I filă: Titlul de mai sus recto; apoi verso:)

„Herr Ludouico Griti des Hertzogen von Venedig beysun/so zů Constantinopel an des Türcken hoff aufferzogen/ vnnd in sondern genaden gewesen /daselbst von jm abgefertiget worden mit tausent Janitschern vnd acht hundert pferden/ vñ auff die Walachey gezogen. Alda er
e e
boss practicken fürgenõmen/ etlich der machtigsten Herren der Walachen an sich gezogen/ vnnd auff sein parthey bracht hat in willen den Wayda daselbst zů entsetzen.

e
„Dasselb aber gedachter Wayda zñ fru gewar worden ist /sich gesterckt/ vñ den Griti genötet/ jm die Walachẽ so er jm anhengig gemacht het/ zů zustellẽ. Dero fürnemsten er die meüler vnd nasen abschneyden /vñ die andern niderhacken lassen/ Hat Griti gesagt /ob er dem Kayser vngehorsam sein wol. Darauff er geantwort /nayn/ Der Kayser aber hab jm solche sachen mit jm zuhandlen nit beuolhen. Dagegen Griti gebetten/ jn on schaden in Sybenbürgen ziehen zů lassen. Das der Walachisch Waida bewilligt/ vñ jm zů seiner verglaitug noch tausent man zů geben hat.

„Als Griti in Sybenbürgen ankomen ist /sein jm der herr Ziback Bischoff zu Wardein /vñ der Wayda in Sybenbürgen etgegen gezogẽ mit anderhalb hundert pferden jn zů empfahen. Vnnd da sy auff vier meil in ainem dorff gelegen sein /hat Griti auss geschickt/ vnd ernenten Bischoffen Ziback sampt seinem volck bey nachts nider hackẽ lassen /mit befelch jm des Bi-
e
schofs haupt auf ainẽ Sebel zů zufuren. Vnd den Mailaten/ der die selbe nacht auch bey dem Bischoff gelegen sein solt /aber nit entgegẽ gewesen ist/ gleicherweiss niderzuhacken.

„Darab die Sybenbürger erzürnet sein /vn habe mitt hilff des Waida auss der Molda/
e
vnnd etlicher Hunger /Zecken vn Walachen/ ain machtig gross volck versamlet /vnd Griti sampt seinem sünen /vnd etlich machtigen (fila II) Herrn in ainẽ vesten Stättlein Medwisch genañt/ ain zeytlang belegert.

„Letslich seynd die Burger mit etlichen Hungern verainigt / in den kirchthurn oder freydthoff geflohen / vnd haben die Gritischen mitt schiessen vnd werffen / so weyt beschedigt vnd getrungen / das sy zum tail über die Stat maur aussgefallen sein vnnd zum tayl die thor selbst eröffnet / vnd sich dem Mailat obersten hauptmã in gnad ergeben haben.

„In dem selbẽ haben die Synebürgischen vnd mituerwantẽ in die Stat getrungẽ / des Griti volck alles / etlich melden in drey tausent erschlagen. Aber Griti / sein zwen sün / auch Doci Janisch vnd Luti Jascherban / haben sich in ainem hauss auf das sterckist vertarrast gehabt.

„Da sollichs der Mailat erfarn / hat er das hauss erbrechen lassen / den Griti / der sich
e
nit gerurt/noch gegen jm auffgestanden ist/ in ainem sessel gefunden / selbst bey der hand genõ-

---

ta, din Országos Széchényi Könyvtár cotele Hung. Röpl., 1534, App. H. 1695. Göllner afirmă, în rezumatul „Flugschrift-ului", că Gritti a venit „mit der Absicht, sich selbst zum ungarischen König krönen zu lassen" şi greşeşte cînd îl numeşte pe Petru Rareş „Fürst der Walachei".

Kretschmayr, *Gritti Lajos*, p. 148, reproduce în facsimile un exemplar păstrat la Budapesta, în Muzeul Naţional Maghiar (Magyar Nemzeti Múzeum). Din compararea exemplarelor Academiei, Brukenthal şi Kretschmayr rezultă că nici unul nu este absolut identic cu celălalt, la fiecare din ele existînd unele diferenţe de ortografie, nu de text; ceea ce înseamnă că acelaşi text a fost tipărit de mai multe ori, cu mici variante.

men /sampt bemelten seinen Sünen / vnd Deci vnnd Luti Janisch für das Stetlein in das leger zû seinen zelten gefurt / daselbst den Griti mit aigner hand nidergegehackt.

„Vnnd ainen gepman in seinem blůt wol gewaschen / dem Doci Janisch anlegen / vnnd ja etlich mal vmb die zellt / vnter dem volck vmbfuren lassen / Darnach hat er jn sampt dem Luti Janischerban vnd zwayen des Griti sünen auch nider gehackt / die dermassen geendet haben.

„Janus Wayda enthelt sich in schloss zû Wardein XXI meyl von dañen / vnd wollen die Hungern kaine Türkischen Herren mehr gedulden / Vnd hat der Hoffrichter zû Ofen des Griti gütter in das Geschloss furen lassen / besorgẽ sich die Pester. Vnd was sich auff solliche geschicht weyter zûtregt / gibt die zeyt zû erkennen. Der guttig Herr Gott sey bai vns allen. AMEN" [120].

Față de aceste știri, „R" aruncă o lumină crudă, e adevărat, asupra evenimentelor înfierbîntate ce s-au desfășurat într-un ritm grăbit în vara anului 1534 în Țara Românească, dezvăluind în același timp și *altera pars*, adică punctul de vedere turcesc în acest climat shakespearean : Cronicile turcești, cel puțin pasajele traduse și publicate în românește de curînd [121], nu cuprind nici o mențiune despre Gritti, deși printre motivele expediției

---

[120] Informațiile privind aceste evenimente cuprinse într-o publicație rară, care se găsește numai în Biblioteca Brukenthal din Sibiu, cota Brukenthal II 52 002, sînt în corelație cu informațiile „Flugschrift-ului" acestuia, și din cauza materialului și a expresiilor, dar mai ales din concordanța neîndoielnică a numelor celor doi protagoniști maghiari ai acțiunii lui Gritti în Transilvania, Dóczy János și Bathyányi Orbán, ccre sînt ortografiați în ambele lecuri : Docijanisch și Lutijanischerban. Informațiile acestea sînt extrase din Kilian Leib, *Annales 1524 —1548*, și sînt publicate în J. v. Döllinger, *Beiträge zur politischen, kirchlichen und Cultur-Geschichte der sechs letzten Jahrhunderte*, II, Regensburg, 1863 („Materialien zur Geschichte des 15. u. 16. Jhs."), p. 588 sq.: „*Ludovicus Grittus*, *Andreae Gritti* Venetorum Ducis ex scorto filius, iniquus homo (ut ferme sunt eo modo progeniti), qui diu apud Turcam sanguinarium etiam contra christianum sanguinem militaverat, et fuerat potens et magnus in conspectu illius cruentae bestiae, Septembr mense missus est ab Turca ipso in *Walachiam* cum mille *Janitzeris* ac octingentis militibus. Quoi dum venisset, Magnatis sibi conciliatis decrevit, *Woiwodam* Walachiae submovere officio. Id ubi cognovit ille, collecta valida manu coëgit *Grittum* prodere reddereve sibi *Walachos*, qui ad eum defecerant, in quos animadvertit severiter. Cui cum diceret *Grittus*, numne contra Imperatorem rebellare contenderet? respondit, se quidem non rebellare, verum scire se id, quod adversum ageret *Grittus* ipse, non fieri iussu Turcarum Principis. Grittus ut vidit se turc minorem viribus, rogabat *Woiwodam*, ut salvum se in *Septemcastrensem* sineret transire provinciam. Concessit ille additis mille viris, qui illum deducerant. Ejus adventum ubi cognoverunt *Zibacus Varadiensis* Episcopus et *Septemcastrensis Woiwoda*, obviam exiere illum suscepturi cum CL equitibus...". Detaliile corespund în mare faptelor pragmatic cunoscute din sursele vremii, chiar și raportului lui Gritti, numai disputa dintre guvernatorul Ungariei și voievodul Țării Românești nu a putut fi purtată după linia indicată de analele lui Kilian Leib, căci Vlad Vintilă știa că Gritti a venit cu firman de la Poartă, adică de la sultanul Soliman, și nu putea să-i răspundă că „non fieri iussu Turcarum Principis". Mulțumim colegului nostru Adolf Armbruster de la Institutul de istorie „N. Iorga" al Academiei de Științe Sociale și Politice a R. S. România pentru bunăvoința cu care ne-a pus la dispoziție acest text aflat în Biblioteca Muzeului Brukenthal din Sibiu.

[121] Mihail Guboglu și Mustafa Mehmed, *Cronici turcești privind țările române*, extrase, vol. I, București, 1966.

punitive a sultanului Soliman Magnificul împotriva domnului Moldovei, Petru Rareş, în anul 1538, a fost şi faptul că acesta a participat la uciderea trimisului padişahului.

Conspiratorii contra domnului Vlad Vintilă, atît cît îi cunoaştem acuma şi cu numele, erau în parte rude de-ale boierilor Craioveşti [122]. În fruntea lor apare şi în „R" ca şi din descifrarea altor documente interne logofătul Vîlsan [123], care, după cum am văzut, îl întovărăşise pe Gritti în vara anului 1532 împotriva Esztergomului şi se cunoşteau, aşadar, personal. Baza unei înţelegeri între ei doi se crease înainte cu doi ani. La care înţelegere au fost atraşi şi alţi boieri, atunci cînd au constatat că noul domn, Vlad Vintilă, începe să se distanţeze de Poartă şi să încheie o alianţă cu Ferdinand de Habsburg. Această partidă de boieri, rămaşi credincioşi Porţii, era în contact permanent cu Gritti, fără a şti că şi acesta stabilise într-ascuns legături dubioase cu fratele împăratului Carol Quintul. Unul dintre oamenii lor de legătură era Peia [124], care fusese trimis de domn cu haraciul ţării la Istanbul. Expunîndu-i puternicului prieten al marelui vizir Ibrahim paşa şi favorit al sultanului, lui Gritti, situaţia şi poziţia conspiratorilor, precum şi tratativele secrete ale domnului cu regele Ferdinand, „ghiaurul sîrb" a plecat înapoi spre ţară în suita guvernatorului Ungariei şi a ajuns la Dunăre o dată cu el. Aci erau aşteptaţi de logofătul Vîlsan, de pîrcălabul Stan [125] al cetăţii Poienari şi de alţi boieri conjuraţi.

Apartenenţa răsculaţilor la facţiunea Craioveştilor este declarată şi mai tîrziu, într-un document[126] de la voievodul Mihnea Turcitul, din 3 august 1579, singurul act intern cunoscut care să cuprindă amănunte asupra celor petrecute cu 45 de ani în urmă. Documentul acesta întăreşte

---

[122] Despre Craioveşti şi rolul lor politic în Ţara Românească vezi mai cu seamă : I. C. Filitti, *Neamul Craioveştilor*, în „Convorbiri literare", an. LIII, 1922, p. 194 — 228, 292 — 320, 398—416, şi extras; G. M. Demetrescu, *Craiova, moşie a Basarabilor*, în „Arhivele Olteniei", an. I, 1922, p. 16 — 20; I. C. Filitti, *Banatul Olteniei şi Craioveştii*; I. Minea, *Începuturile marii bănii de Craiova*, în „Analele Olteniei", XIII, 1934, p. 1 — 4; I. C. Filitti, *Craioveştii şi rolul lor politic*, în „Analele Olteniei", XIV, 1935, extras, p. 1 — 14; Ştefan Ştefănescu, *Rolul boierilor Craioveşti în subjugarea Ţării Româneşti de către turci*, în „Studii şi referate privind istoria României", partea I, 1954, p. 697 — 718; idem, *Începuturile băniei de Craiova*, în *Studii şi materiale de istorie medie*, I, 1956, p. 325 — 332; idem, *Bănia*.

[123] Vîlsan (sau Vîlcsan) Furcovici, fiul lui Radu al lui Furcă, vezi N. Stoicescu, *Dicţionar*, p. 103. Vîlsan şi familia lui, împreună cu boierii conspiraţi împotriva voievodului Vlad Vintilă, ocupă în „R" un loc de seamă.

[124] În „R" este numit de mai multe ori „ghiaurul sîrb" Peyo, o dată scris Beyo, fără a i se arăta vreo funcţie sau demnitate în Ţara Românească. E posibil ca acesta să fie identic cu boierul Peia, care a fost mare portar, în sfat, la 6 februarie 1526, portar în anii 1527, 1529, şi ultima dată în documentele din 5—10 septembrie 1533. Peia era căsătorit cu Neacşa, fiica lui Harvat („Croatul", tot e conexiune sîrbo-croată?). vezi N. Stoicescu, *Dicţionar*, p. 79, şi mai jos n. 146.

[125] Pîrcălabul Stan a avut doi fii, Badea şi Chirca. Conform „R", şi aceştia au fost executaţi la Piteşti, împreună cu tatăl lor; însă după expresia „R": „băieţaşi", pe turceşte *oglancuk* (diminutivul de la oglan, „băiat"), ambii trebuie să fi fost încă copii.

[126] Documentul acesta a fost folosit mai întîi de Stoica Nicolaescu, *op. cit.*, p. 23 — 27, anexa VI, citind în întregime traducerea veche românească făcută după originalul slavon. Reprodus în *DIR*, B, sec. XVI, vol. II, p. 410, şi parţial la Şt. Ştefănescu, *Bănia*, p. 211—212.

fiicelor lui Fîrtat vornicul jumătate din satul Izlazul, ca o încheiere a judecăților avute cu descendenții Craioveștilor care stăpîniseră Izlazul, și cu această ocazie evocă faptele anului 1534:

„Apoi, cînd a fost în zilele răposatului Ventilă voievod, Fîrtat dvornic a avut iarăși greotate și nevoe pentru satul Izlazul. Și într-aceasta s-au întîmplat atunci... Ventilă voievod cu greu și nevoe de cîtră Beg Oglu, de a fost venit cu oaste pîn Țara Românească, să treacă la Țara Ungurească, apoi Pîrvuleștii... ei au mers spre întîmpinarea lui Beg Oglu, pentru că a fost cu Beg Oglu un domn, dar în taină. Și au venit ... voievod, a luat pă acel domn din mînile lui Beg Oglu și pă toți boierii care au fost vicleni și le-au tăiat capetele lor pentru faptele lor. Și într-aceasta au făcut ... Iar Beg Oglu a zis că va să pîrească pă Ventilă Vodă la cinstita Poartă. De aceea, Vintilă voievod a trimis pă Fîrtat dvornicul la cinstita Poartă și a venit cu bună slujbă și dreaptă. Iar Fîrtat dvornic a cerut carte, ca să-i fie lui satul Izlazul în pace și moștenire, precum i-au fost moștenire și miluit și de Vlad voievod" [127].

Cu toate acestea, nu toți Craioveștii au participat direct la răscoala organizată împotriva voievodului Vlad Vintilă. S-a observat că marele ban Barbu III Craiovescu, ca și marele vornic Șerban Craiovescu, și-au păstrat dregătoriile și mai tîrziu în tot timpul vieții acestui voievod [128]. „R" îl menționează pe „vestitul ban zis fost marele Barbul ban", care, prin urmare, la sfîrșitul lui iulie și începutul lui august 1534 nu deținea această funcție (dacă nu va fi cumva vreo inadvertență a lui Gritti, autorul raportului, sau a surselor sale), fără însă a-l integra răspicat în facțiunea ostilă domnului țării. Deoarece o parte din boierii din Oltenia, „Țara Băniei", erau părtași în această acțiune, ei trebuiau să fie pedepsiți și de aceea Vlad Vintilă i-a trimis acolo „pe oamenii săi din Țara Buzăului, care îi este supusă lui și de unde este el însuși", ca să facă acolo liniște. Iar Gritti nu uită să insinueze în acest context și intențiile proferdinandiste ale voievodului, sugerînd și finalitatea urmărită de acesta: „și ca să fie una și uniți cu el, atunci cînd se va ridica".

„R" o menționează și pe soția logofătului Vîlsan, fără a-i da numele. Ea se chema Vlădaia și era fiica banului Pîrvu Craiovescu [129]. Acest Pîrvu este vizat în documentul citat din anul 1579: „apoi Pîrvuleștii ... ei au mers spre întîmpinarea lui Beg Oglu...". Fiind înștiințată despre executarea soțului ei la Pitești, „doamna menționatului Vîlsan logofăt" a trecut imediat Dunărea pe la Nicopol și s-a salvat împreună cu soțiile celorlalți boieri

[127] Șt. Ștefănescu, *Rolul boierilor Craiovești*, analizează factorii care au contribuit la creșterea puterii acestor boieri, oprindu-se însă înainte de anii intervenției lui Gritti în 1532 și 1534, constatînd, totuși, că „în anii 1521 — 1535 raporturile Craioveștilor cu turcii capătă o formă de-a dreptul odioasă" (p. 708). Concluzia acestui studiu este foarte aspră: „Contradicțiile ce apar în sînul Craioveștilor duc la nimicirea puterii și poziției lor în stat. Ei dispar de pe arena vieții politice a Țării Românești. Rămîn însă urmele politicii lor nefaste de înțelegere cu turcii de subjugare a țării intereselor tucești" (p. 718).

[128] Vezi Șt. Ștefănescu, *Bănia*, p. 212; *Istoria României*, II, p. 656.

[129] N. Stoicescu, *Dicționar, loc. cit.*, ; vezi și I. C. Filitti, *Banatul Olteniei*, p. 30.

conspirați. Printre acestea era și soția pîrcălabului Stan, numele căreia nu este cunoscut, știindu-se în schimb numele celor doi fii ai lor, Badea și Chirca, aflați cu tatăl lor laolaltă și executați și ei după cum arată „R". Printre soțiile răsculaților pribegite peste Dunăre e posibil să fi fost și Neacșa, soția „ghiaurului sîrb" Peia.

Este grăitoare în același timp existența a două direcții de pribegie pentru cei care ajungeau să-și vadă viața periclitată din motive politice, anume, Imperiul otoman și Transilvania ; în cazul nostru Țara Hațegului[130]. Gritti a sesizat numaidecît acest fapt și explicația care i s-a dat la Brașov, unde scria raportul, de către românii aflați împreună cu el, este pertinentă, ilustrînd multiplicitatea tendințelor odată cu contradicțiile interne din sînul clasei conducătoare din Țara Românească. Căci într-adevăr un alt grup de boieri, dintre care „R" dă numele marelui logofăt Tudor[131] și al logofătului Giura [132], s-au refugiat împreună cu familiile și cu oamenii lor în Țara Hațegului, care deși făcea parte juridic din altă unitate administrativă cuprinsă autonom în același Imperiu otoman, totuși, de pe timpul primelor mențiuni documentare din secolul al XIII-lea se vede că era strîns legată de teritoriile românești de la sudul Carpaților din viitoarea Oltenie. Acest grup de boieri pribegi făcea fără îndoială parte din facțiunea ostilă domnului, dar poate nu hotărît filoturcă ; de aceea au ales o altă cale de pribegie, nu înăuntrul Imperiului otoman.

În sfîrșit , „R" mai arată rolul jucat de alți doi boieri, împreună, ca de obicei, cu alții nenumiți, cu toții fiind credincioși la data respectivă voievodului Vlad Vintilă : marele portar Coadă [133] și spătarul Dragomir [134]. Pe acesta din urmă, care a venit cu trupe numeroase ca să-l strîngă în minghinea supravegherii pe drumul obligat spre Tîrgoviște, Gritti îl cunoștea de asemenea din anul 1532, cînd a făcut parte din oastea românească dusă la asediul Esztergomului. În iulie 1534, însă, ambii boieri, însoțiți de puternice detașamente de ostași, și-au îndeplinit cu devotament sarcinile ce li s-au atribuit de voievodul țării. Ambii au sfîrșit prin a fi executați : primul, ceva mai tîrziu, de către Mircea Ciobanul, în 1546, iar al doilea, chiar de voievodul Vlad Vintilă, căruia îi fusese fidel în anul de cumpănă 1534, dar față de care și-a schimbat credința în „rea hiclenie", cum se numea pe atunci „înalta trădare", fiind astfel tăiat înainte de 7 mai 1535.

O informație din aceeași epocă agitată, care prin izvorul său prezintă garanțiile autenticității, introduce pe scena istorică a Țării Românești o pereche conjugală legată tot de Gritti și de planurile lui. În fragmentele din calendarul ambasadorului austriac la Istanbul, Cornelius Schepper (pe care

---

[130] Dr. Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești*, vol. XI (1661 — 1690), București, 1939, prefața, p. XIII : aprecierile lui Mihail Apafi.

[131] N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 98—99 ; „R" furnizează unele detalii concordante cu datele cunoscute asupra lui Tudor.

[132] *Ibidem*, p. 60.

[133] *Ibidem*, p. 45.

[134] *Ibidem*, p. 53. În „R" se arată că spătarul Dragomir a participat la asediul Esztergomului, în anul 1532 ; însă în 1534 nu făcea parte din conspirația împotriva lui Vlad Vintilă.

se bazează ulterior raportul acestuia publicat de Gévay), este notat la 7 iunie 1533, deci cu un an înainte de plecarea lui Gritti a doua oară spre Țara Românească : „Intellexi hoc die filiam bastardam Ludovici Gryti datam esse in uxorem cuidam vayvodae Valachie futuro, cui cum eodem vaywodatu promisurus est imperator Thurcarum "[135]. N. Iorga, întemeiat pe această știre, vede just : „seine Tochter hatte Gritti mit einem walachischen Kronprätendenten verheiratet" [136]. Dintr-o confuzie asupra expresiei geografice „Valachia" din această informație, cu sensul de „Moldova" — confuzie care apare numai în acte polone — a ajuns I. Ursu să considere că acest viitor voievod al Valachiei era viitorul domn al Moldovei Ștefan, adus de la Istanbul și impus Moldovei de sultanul Soliman în anul 1538, căruia i s-a zis ulterior „Lăcustă" [137].

În legătură cu această problemă, a unui pretendent la tronul Țării Românești care s-ar fi aflat în suita lui Gritti, „R" nu pomenește nimic. Poarta, dacă acesta venea într-adevăr ca să fie instalat la Tîrgoviște răsturnîndu-l pe Vlad Vintilă, cunoștea lucrurile ; de aceea nu era nevoie de nici o aluzie la acest fapt în „R", cu atît mai mult cu cît Vlad Vintilă a știut să facă să eșueze un astfel de plan o dată cu spulberarea conspirației boierilor filoturci.

„R" conține în schimb două pasaje în legătură cu înlocuirea domnului Vlad Vintilă. Unul este răspicat : atunci cînd voievodul răspundea lui Gritti sigur de sine spunînd că el aplică boierilor pedepsele și caznele din poruncă padișahală, trimisul sultanului continuă în „R" : „arătîndu-i porunca padișahală de destituire (*def'î bir hükm-i padișahî ibraz ider idük*), el a dat răspunsul : Nimenea nu are dreptul la asta !". Este neechivoc acest pasaj : Gritti avea la sine un ordin de destituire împotriva voievodului Vlad Vintilă, emis firește pe temeiul mașinațiunilor facțiunii Craioveștilor și ale altor boieri și în urma recentelor acuzații proferate la Poartă de emisarul lor, Peia. Sosind însă imediat după aceea și noul firman contrasemnat de defterdarul Mahmud Çelebi efendi, care tăia orice posibilitate de a obține banii prevăzuți pentru expediție din haraciul Țării Românești, după ce complotul unora din boieri era redus la neant, Gritti a renunțat la orice altă mișcare asupra acestor chestiuni și a plecat imediat la Brașov. În alt pasaj, însă, Gritti nu-l iartă pe cel care l-a învins și rușinat fără luptă și o dată aflîndu-se lîngă Brașov subliniază în raportul său că „înlăturarea menționatului Vlad voievod este extrem de ușoară" (*mezkûr Ivlad Voyvodanun bertaraf olması gayeti ile âsândur*), deoarece toți boierii, mari și mici, și toată populația țării s-au scîrbit de el. Gritti cere emiterea imediată a unui firman în acest scop, care să fie dus la îndeplinire fără tulburare și, în plus, răzbunător reclamă ca „față de tirania sa, raialele țării să-l pedepsească".

Problema înlocuirii în iulie 1534 a voievodului Vlad Vintilă de către Gritti își găsește confirmarea și clarificarea în documentul citat mai sus

---

135 Vezi Kretschmayr, *Adalékok Zápolyai János*, în „Történelmi Tár", 1903, p. 56.
136 *GOR*, II, p. 419.
137 I. Ursu, în cele două lucrări citate despre Petru Rareș, în limba germană, p. 7.

din 3 august 1579[138], în care, laolaltă cu celelalte amănunte reale verificate prin „R", se reaminteşte „că a fost cu Beg Oglu un domn, dar în taină". Cine era acest pretendent executat de Vlad Vintilă nu se ştie. Deoarece era în suita lui Gritti, nu e exclus ca el să fi fost acel „quidam", menţionat de Schepper, fiind desigur din vreuna din familiile de mari boieri din ţară, căruia bastardul Aloisio Gritti îi dăduse pe fiica sa, tot o bastardă din Istanbul, deoarece spre deosebire de Veneţia, unde Aloisio nu putu ocupa tronul Serenissimei la moartea tatălui său, în ţările române ilegitimitatea „domnişorilor" şi cu atît mai puţin a soţiilor lor nu constituia o piedică pentru a fi ridicat în fruntea statului.

După încercarea de forţă dintre cei doi protagonişti, din care a ieşit biruitor localnicul, secretarul lui Gritti, Tranquillo Andronico, încearcă să salveze faţa stăpînului său scriind despre Vlad Vintilă : „Se ştie că s-a căit mai apoi de acest fapt şi a aruncat vina asupra lui Czibák de minciunile căruia ar fi fost împins la această faptă. După aceea, restabilindu-se buna înţelegere între guvernator şi voievod, am venit în Transilvania" [139]. Căirea fără îndoială nu a avut loc. Însă, în faţa necesităţii, adică a forţei Imperiului otoman şi a poziţiei tari la Poartă a lui Gritti, domnul Ţării Româneşti i-a trimis, totuşi, după ce acesta a plecat, ca să-l ajungă la Braşov, 700—800 de ostaşi călări, din cei 3 000 ceruţi prin firman ; în care însă omul lui Ibrahim paşa nu mai avea nici o încredere[140]. Dar mai mult decît atît, fie că Gritti a proferat făţiş ameninţarea că va raporta lucrurile la Poartă, aşa cum afirmă documentul intern din anul 1579, fie că voievodul a bănuit-o şi a ştiut-o, acelaşi document mai spune că : „De aceea, Ventilă voievod a trimis pă Fîrtat dvornicul la cinstita Poartă şi a venit cu bună slujbă şi dreaptă". Ceea ce înseamnă că domnul Ţării Româneşti a făcut acelaşi lucru pe care-l făcea şi Gritti împotriva sa şi a avut cîştig de cauză, mai ales că emulul său şi-a săvîrşit curînd după aceea zilele şi întreaga carieră, atît a lui cît şi a familiei sale.

---

[138] Vezi nota 126.

[139] *Călători*, p. 250.

[140] Aceşti 700 — 800 de ostaşi călări daţi de domnul Ţării Româneşti l-au însoţit pe Gritti la Mediaş. Între timp, Vlad Vintilă era în legătură cu transilvănenii coalizaţi împotriva lui Gritti, mai ales după asasinarea lui Czibák, la 11 august 1534. Vezi *Quellen*, II, p. 366; la 21 august : cheltuieli „Stephano Thot in Transalpinam ad dominum Wlad Waywodam misso, ad referendum, quo modo tres nationes in tota Transsiluania contra gubernatorem insurrexissent". *Quellen*, II, p. 366, la 1 septembrie „uni boyaroni qui a domino Wlad Waywoda ex Transalpina venit ad dominum Maylad in castra circa Megges profectum". Pe urmă, Vlad Vintilă a voit ca să-şi recapete ostaşii daţi lui Gritti ; la 15 septembrie (*Quellen*, II, p. 368) l-a trimis pe comisul Danciul la Mailat şi la Gotthard (Kocsárd) Kun „ut referret dominum Wlad Waywoda circa hanc Transsylvaniam stare velle, et ut genetes domini Wlad Waywodae ex Megges evocant". Cîţiva dintre ostaşii daţi de Vlad Vintilă au reuşit să fugă din Mediaşul asediat : *Quellen*, II, p. 370, la 24 septembrie „quibusdam Valachis qui ex Megges clam aufugerant". Iar după încheierea tragediei lui Gritti, la 28 septembrie 1534, în *Quellen*, II, p. 372, la 3 octombrie sînt pomeniţi cei 8 boieri români închişi la Mediaş, dîndu-se şi numele a trei : spătarul Drăghici, Paşadia şi pîrcălabul Rădici : „boiarones domini Wlad Waywodae qui in Megges inclusi fuerunt utpote Dragycz Spatayr, Paschadie, Radicz Porkolab, cum ceteris ad octo boiranibus ...". Probabil pîrcălabul Rădici a primit această funcţie după ce pîrcălabul Stan a fost decapitat la Piteşti.

Vlad Vintilă este într-adevăr emulul demn de reprezentantul tipic al Renaşterii italiene care era în aceeaşi măsură reprezentantul tipic al cazanului Sublimei Porţi, instalat pe locul fostei Curţi a Bizanţului, unde clocoteau interesele şi pasiunile şi se fierbeau intrigile imensului imperiu tricontinental. Cronica lui Radu Popescu a lăsat posterităţii cunoscutul medalion al acestui voievod mai viclean se pare şi mai crud decît contemporanii săi [141].

Domnul ţării era perfect informat despre complotul boierilor împotriva sa, însă — cel puţin aşa cum sînt relatate faptele în documentele cunoscute — nu dinlăuntrul ţării, ci din afară, din Transilvania. Ioan Zalay de Kerecsény, comitele de Pozsony [142], transmite regelui Ferdinand I ştirea primită de la Ştefan Mailat, voievodul Transilvaniei, că acesta l-a informat pe Vlad Vintilă „că Gritti s-a conjurat cu boierii de frunte din Ţara Românească ca să-l omoare pe acest voievod nou al Ţării Româneşti, voind să pună altul în locul lui, apoi cînd acestea au fost stabilite de Mailat i-a făcut cunoscut cu adevărat voievodului, cu care avea prietenie şi familiaritate reciprocă întemeiată pe fidelitate tare şi pe sfînţenia credinţei, că este trădat de ai săi", şi că în urma acestor ştiri voievodul Ţării Româneşti s-a pregătit să se bată cu Gritti. Pe de altă parte, panegiristul lui Gritti, Tranquillo Andronico, care dealtfel îl prezintă pe episcopul Orăzii, Emeric Czibák, în lumină constant ostilă, îl acuză — se poate spune — pe acesta de ridicarea lui Vlad Vintilă împotriva guvernatorului Ungariei, trimisului sultanului Soliman. Versiunea lui Tranquillo conţine şi adevăr şi reticenţe, dar şi insinuări la adresa voievodului şi nu este deloc distonantă faţă de „R": „Şi nemulţumindu-se cu atît, el <Czibák> a stăruit prin dese solii la Vlad, voievodul Ţării Româneşti, şi l-a determinat să se arunce în facţiunea sa, căci îi strecurase teama în suflet să nu fie lipsit de domnie, născocind că guvernatorul umblă să-şi facă fiul domn al Ţării Româneşti şi că acest lucru l-ar duce la împlinire mulţi nobili (ei îşi zic boieri) pentru că l-ar duşmăni pe voievod. Din care cauză s-a întîmplat că atunci cînd veneau ai noştri prin Ţara Românească le-a ieşit înainte însuşi voievodul cu foarte mare oaste şi ne-a împresurat ziua şi noaptea, în tabăra noastră deschisă, căci nu ne aşteptam la nimic din toate acestea, altminteri am fi venit înarmaţi pentru asemenea întîmplări. Se ştie că s-a căit de acest fapt şi a aruncat vina asupra lui Czibák, de minciunile căruia ar fi fost împins la această faptă" [143].

În comentariile sale asupra faptelor anului 1534, în lumina celor scrise de Tranquillo Andronico, N. Iorga observa : „Fireşte că povestitorul nostru ştie ce s-a petrecut, dar nu-i vine la socoteală să spuie lucrurile aşa cum au fost. El insistă asupra faptului că tovarăşii lui Gritti erau nepregătiţi de duşmănie în această parte ; el prezintă oastea lui Vodă *ingens exercitus*,

---

[141] Vezi ediţiile citate mai sus.

[142] Vezi mai sus p. 114.

[143] *Călători*, p. 250. Textul la Kretschmayr, *op. cit.*, p. 214, şi celelalte ediţii ; vezi nota 58. Apoi, N. Iorga, *Studii şi documente, loc. cit.*, p. LXXV—LXXIX, şi I. Ursu, *Die auswärtige Politik*, p. 112. Pe rezumatul lui N. Iorga se întemeiază Stoica Nicolaescu, *op. cit.*, p. 11, dar şi pe ediţia lui Veress, traducînd însă greşit fraza „ac pepulit in suam factionem" prin „atras in funcţiunea sa".

el nu ştie de vreo dare a boierilor de opoziţie în mîinile Domnului mînios". Comparîndu-l acum cu „R", deci tot cu un document emanat din lagărul lui Gritti, se constată că şi „R" arată că Vlad Vintilă dispunea de un număr mare de ostaşi: primul detaşament condus de marele portar Coadă „mai mult de 2 000 de ostaşi călări înarmaţi români" plus 2 000 de-a dreapta şi 2 000 de-a stînga, mai tîrziu, cu spătarul Dragomir plus oastea ţării în frunte cu Vlad Vintilă „cu mai mulţi de 30 000 de ostaşi călări înarmaţi şi vreo 200 de puşcaşi pedestraşi ... şi 4 care cu tunuri de asediu", deci un total de 36 200 de oameni, o cifră impresionantă. Pe de altă parte, „R" recunoaşte că boierii conspiraţi au fost luaţi din lagărul turcesc fără nici o opoziţie, dar nu declară că ar fi fost predaţi în mod deliberat duşmanului.

Din seria evenimentelor acelui sfîrşit de iulie 1534, aşa cum le narează Gritti, se desprind în crescendo şiretenia, vicleşugul şi perfidia, trăsături aproape sinonime, care însă zugrăvesc multiplele faţete ale aceluiaşi caracter dur şi fin, reţinut şi nemilos, al domnului Ţării Româneşti. Forţele desfăşurate de acesta la momentul decisiv, atunci cînd trebui să-i smulgă pe boierii „hicleni" faţă de persoana şi autoritatea sa din tabăra trimisului sultanului suzeran, dovedesc că Vlad Vintilă era conştient de puterea şi dreptul său şi că nu se temea de a face uz de forţă ca să-şi afirme dreptul. Pentru salvarea formelor, însă, el nu l-a atacat direct pe Gritti cu oastea sa mult superioară, ci l-a constrîns să lase să intre în şirurile taberei turceşti oastea românească pentru a-i aresta pe haini.

Gritti în „R" invocă mereu diferitele firmane emise pentru reuşita misiunii sale pe teritoriul de trecere al Ţării Româneşti. Misiunea aceasta consta şi în a-şi spori oastea sa turcească cu contingente româneşti. „R" prezintă alipirea unor trupe aduse de unii boieri la trupele turceşti ca un fapt spontan, ca o manifestare a ataşamentului acestora faţă de islam, adică faţă de Sublima Poartă. Aceasta era o atitudine care nu putea fi condamnată de voievodul ţării vasale Porţii.

Vlad Vintilă a temporizat şi l-a lăsat pe Gritti să se apropie de reşedinţa sa, laolaltă cu grupa conjuraţilor. Iar la cererea — conform firmanelor — a haraciului şi a ostaşilor, i se dădeau asigurări că totul este pregătit şi că i se vor da neîntîrziat. Pe urmă, după lovitura de forţă împotriva taberei turceşti a lui Gritti, care nu a ripostat, şi după ce boierii trădători au fost luaţi şi duşi, a apărut şi domnul şi s-a întîlnit cu trimisul sultanului. Primul pas al voievodului a fost dezvinovăţirea de sub acuzaţia proferată de logofătul Vîlsan şi de ceilalţi tovarăşi ai acestuia şi aruncarea vinii de complot şi trădare tocmai asupra acestor boieri, care nu se mai puteau dezvinovăţi, în situaţia lor de deţinuţi [144]. A doua mişcare,

[144] Tocmai Vlad Vintilă a fost acela care a comunicat mai întîi marelui vizir Ibrahim paşa la Bagdad ştirea uciderii lui Gritti. Vezi scrisoarea lui Ibrahim paşa către regele Ferdinand I, datată Bagdad 8 — 17 decembrie 1534 (ed. Gévay, *op. cit.*, *1536*, Wien, 1841, p. 11), în care reamintindu-i Habsburgului că Gritti fusese trimis „ad illas partes cum Imperiali mandato", îi spune: „Homines Waivode Valachie venerunt et nobis nuntiarunt, qualiter illi proditores qui occiderunt filium Domini Venetiarum transierunt ad partes vestras vt aliquas discordias suscitent, et ingressi sunt ad depredandum Regnum Hungarie. Sic nobis significauit Waiwoda Valachie".

tot de temporizare, a fost amînarea achitării sumei de 1 400 000 de accele din haraci și predarea celor 3 000 de ostași porunciți de sultan: „sub cuvînt de mîine, s-au amînat cinci zile" [145].

Gritti pătrunde just, credem, gîndul voievodului, care era acela ca „în prezența acestui rob", adică în timp ce trimisul sultanului era prezent în țară, lîngă capitală, să aplice pedepsele și caznele asupra celor mai mulți dintre cei arestați. Gritti mai precizează că „aceste pedepse și cazne, pe care le amintim și le repetăm, s-au întîmplat aproape sub ochii noștri". Aci, „R" este cutremurător și în rîndurile sale se pare că reînvie vremea lui Vlad Țepeș, căruia turcii contemporani îi ziceau tot „Țepeș", *Kazıklı* (din *kazık*, „țeapă") : un număr de 184 „de români aleși și de bun nume", care s-au manifestat „pentru islam", deși însuși voievodul era, cel puțin pe față, pînă la asasinarea lui, „pentru islam", încît astfel s-a putut menține în scaun, au constituit o hecatombă impresionantă : „le-a tăiat amîndouă urechile și nasurile și le-a scos amîndoi ochii, apoi i-a lăsat cu rănile vii de-a lungul drumurilor, în suferință și caznă". Faptul acesta este confirmat și de celelalte surse citate anterior: Scrisoarea senatului orașului Sibiu către episcopul Transilvaniei Gerendi; scrisoarea lui Ioan Zalay de Kerecsény și „Flugschrift-ul". Discrepanța între cifrele de 184 și 75 este prea mare, pentru a putea decide asupra veracității lor, deși „R" nu spune răspicat că erau toți „boieri", iar „75 de boieri" este iarăși o cifră prin ea însăși exagerată, încît adevărul este asigurat prin numărul real și considerabil al conspiraților, chiar dacă nu toți erau dintre boierii veliți.

Numărul acestora din urmă, al marilor boieri, este dat în mod diferit de cele două scrisori citate: „et quinque potiores ad castrum Paunayr..." ; „septem potiores boyarii proditores", dar Zalay mai arată că odată cu cei 7 boieri veliți din Țara Românească au fost mutilați și „fratele adoptiv al credinciosului sacrei voastre maiestăți al lui Marcu Pempflinger, iar celălalt, care l-a dus în Țara Românească pe Mailat, Mihai Bekowyth" [146]. Erau și doi străini, prin urmare. „R" nu precizează numărul acestor mari boieri, însă îi menționează după cum am văzut pe logofătul Vîlsan cu un frate de-al lui, adică Radu marele spătar, apoi pe pîrcălabul Stan cu cei doi băietași (*oğlancuk*) ai săi, care erau Badea și Chirca, pe „ghiaurul sîrb" Peia „și pe alții". Aceștia toți au fost decapitați la Pitești. Numărul lor întrece oricum cifra de cinci sau de șapte. Raportate la textul cronicii interne, cifrele din „R", ca și din celelalte documente contempo-

---

[145] Cît de divergentă este relatarea, înfrumusețată, a lui Della Valle asupra acestei întîlniri dintre Gritti și Vlad Vintilă ! Vezi traducerea în *Călători*, p. 322. Este probabil ca cei doi potentați, care se priveau cu ochi de lup și de vulpe unul pe celălalt, să-și fi făcut daruri reciproce, însă „R" nu lasă nici o îndoială asupra atmosferei explozive în care și le făceau.

[146] Raporturile dintre Vlad Vintilă și Marcu Pempflinger, primarul Sibiului și unul dintre cei mai de seamă ferdinandiști din Transilvania, nu sînt cunoscute mai de aproape. Asupra numelui celui de-al doilea personaj există nesiguranța lecturii; Schuller, în text, adoptă „qui alias in Transalpina ipsum Maylath Mihal Belzwyth duxe — rat (!)", însă la *Indice*, p. 642 și 651, redă acest nume astfel; „Bekowyth Myhal". Acesta pare a fi sîrbescul Begović Mihal, care n ar fi exclus să-l indice pe boierul Peia, de fapt în „R" Peyo și Beyo, „ghiaur sîrb".

rane, nu puteau reda exact, numeric, neostoita sete de răzbunare a sîngerosului Vlad Vintilă.

Trebuie însă relevat un lucru care reiese din „R" ca un fapt istoric. Deși cei 184 de schingiuiți au fost sortiți să-și îndure soarta „aproape sub ochii" lui Gritti, totuși, conducătorii revoltei „potiores", despre care senatul Sibiului primise știrea eronată că au fost duși și întemnițați în cetatea Poienari [147], — fără ca să li se mai știe de urmă —, au fost executați cu toții „în tîrgul ghiaur numit Pitești", prin tăierea grabnică a capetelor. De astă dată Gritti nu avansează nici o explicație, pentru postpunerea execuției acestor capi ai conspirației, după plecarea lui de la Tîrgoviște spre Țara Bîrsei. Ar fi fost poate jena lui Vlad Vintilă de a-i omorî aproape sub ochii prietenului și aliatului lor puternic, care, desigur, a intervenit în favoarea lor, dar, pe urmă, după ce omul padișahului trecuse granița spre Transilvania, fiind slobod de a se răzbuna, a ordonat numaidecît să cadă barda călăului.

Amănuntele celelalte, suplimentare, ale „R", despre fuga la timp a doamnei logofătului Vîlsan (*Vılksan logofetinin hatunı*) la Nicopol, sau despre fuga marelui logofăt Tudor și a logofătului Giura în Țara Hațegului, au o valoare deosebită, în primul rînd, pentru ilustrarea epocii și a curentelor politico-ideologice ale vremii și, în al doilea rînd, pentru succedaneele dramei conspiratorilor și a răsculaților. Concluziile investigației făcute de Gritti asupra direcțiilor de bejenie din Țara Românească și asupra pricinilor modificării acestor direcții sînt fără îndoială un bun cîștigat, pentru coordonatorii politicii otomane a vremii și pentru viziunea noastră asupra acelor vremuri. De aceea, și această parte a „R" este o parte pozitivă.

Încheind prezentarea evenimentelor petrecute în Țara Românească și înainte de a expune într-un alt raport evenimentele și mai grave care urmau să se producă în Transilvania — raport care n-a mai putut fi scris — Gritti a cules de la sașii din Brașov un mănunchi de știri primite de aceștia din Imperiul german, cu care erau în contact mai cu dinadinsul în epoca extensiunii luteranismului. Aceste informații lipsite de nume de persoane și de locuri se referă la Europa centrală în urma păcii de la Kadan în Boemia (29 iunie 1534), încheiată între Ferdinand I Catolicul și aliații germani protestanți ai ligii de la Schmalkalden, care erau sprijiniți și de „padișahul Franței", cum îl numește „R", adică regele Francisc I. Aceste probleme interesau de aproape Poarta din motive lesne de înțeles, fiindcă priveau direct Austria, după cum rezultă din corespondența diplomatică a vremii [148].

Încă un punct. Judecata maghiară asupra lui Gritti, adică a clasei nobiliare, care a stat în fruntea doborîtorilor lui, a fost exprimată și în

---

[147] Lectura lui Schuller (vezi nota 117) „Paunayr", a lui Veress „Paunaiar": ambii „Pytest". „Flugschrift-ul" nu indică nici un nume de localitate.

[148] Vezi Dr. Friedrich von Bezold, *Geschichte der deutschen Reformation* (în colecția W. Oncken, *Allgemeine Weltgeschichte in Einzeldarstellungen*), Berlin, 1890, p. 659 sq.; E. Denis, *L'Allemagne et la Réforme 1493 — 1556*, în Lavisse-Rambaud, *Histoire générale du IVe siècle à nos jours*, t. IV, Paris, 1894, p. 436 sq.; Paul Joachimsen, *Das Zeitalter der Reformation*, în *Propyläen-Weltgeschichte*, V. Band, Berlin, f. a. (1938), p. 160.

privința activităților guvernatorului Ungariei referitoare la Țara Românească, printre alții și de istoricul secolului următor Wolffgang (Farkas) de Bethlen[149], care scrie: „Grittius itaque emenso per Transalpinam, ubi plurimis, rapinis, aliisque facinoribus adjunctorum sibi militum, tum Principis Regni iliius (Vlad Vintilă), tum omnium incolarum animos vehementissime exasperaverat, itinere confinii Transsylvaniae appropinquat". Cu toate că Gritti nu a săvîrșit în Țara Românească „jafuri", fiindcă nici nu avea nevoie și nici nu s-ar fi armonizat cu stilul de viață care-i era propriu, nu este mai puțin adevărat că — în timp ce protectorii acestui „protector Hungariae" se aflau departe în Mesopotamia — spiritele multora pe unde trecea el, în Țara Românească și pe urmă întinzîndu-se în cercuri concentrice pînă mult mai departe, erau „exasperate"; nu însă acelea ale unei părți considerabile a boierimii românești, care era și mai exasperată de prezența voievodului Vlad Vintilă, decît de prezența lui Gritti. Schepper, ambasadorul Austriei la Poartă, întors acasă, îi scrie prietenului său Nicolae Olahus, la 30 iulie 1534[150], că „Gritti omnibus, et Wayvodae[151] etiam terrori est" — prin „voievod" înțelegîndu-l pe regele Ioan Zápolya, fost voievod al Transilvaniei, căruia Curtea de la Viena—Praga nu-i recunoștea calitatea de „rege" —, iar mai departe „totum regnum est in motu". Prin urmare, Gritti pacificatorul era acompaniat pretutindeni de stihiile numeroase adverse, îndeosebi în sînul clasei nemeșilor unguri. Dacă deznodămîntul fatal nu s-a produs în timpul trecerii sale rapide prin Țara Românească „întru îndeplinirea slujbelor padișahale", aceasta se datorește faptului că el și ai lui nu au intervenit *manu militari* în gîlcevile interne în clipele în care toată lumea era în arme, ba chiar i-a părăsit în voia soartei, din neputință, pe partizanii săi și ai Porții, și, fără a primi banii atît de trebuincioși, nici ajutorul ostășesc, și-a continuat calea prestabilită. În Transilvania a fost necumpănirea lui Ioan Dúczy — care în loc să-l aresteze, așa cum fusese însărcinat de guvernator, pe episcopul și politicianul de mare suprafață Emeric Czibák, l-a decapitat brusc din răzbunare personală — care s-a conjugat cu temerile tuturora atît pentru ei personal, cît și pentru țară, și au dus astfel la coalizarea unanimă și promptă împotriva veneticului venețiano-istanbuliot și la suprimarea lui.

„R" reoglindește din prima mînă această stare de spirit existentă sau iscată în Țara Românească — deoarece asupra acestei prime etape, după cum am mai subliniat, este conceput și trimis de lîngă Brașov la Istanbul acest *arz* al lui Gritti — care s-a încheiat și s-a potolit în orice caz printr-o „împăcare"[152], cum a fost numită de memorialiștii prezenți,

---

[149] *Op. cit.*, t. I, p. 208.

[150] *Oláh Miklós ... levelezése*, cit., p. 517.

[151] *Ibidem*, p. 518.

[152] Printre acuzațiile ce plouau asupra lui Gritti este și aceea că a tăiat capul unui voievod al Țării Românești, fără a se da vreun nume. La 30 august 1534, de la Viena, Paul Vergerio, nunțiul apostolic, îi trimite lui Petru Carnesecchi, protonotarul apostolic la Roma, știrile: „il Gritti venuto in Transilvania haveva fatto tagliar la testa a quel Cibak che teneva il vescovato di Varadin et ad un vaivoda di Valachia. Questa mattina si hanno lettere d'Ungheria che di Cibak è

între Gritti şi Vlad Vintilă. Însă, intrînd pe urmă mai adînc în viesparul pe unde era obligat să treacă, Gritti îşi dă seama de realităţi şi e frămîntat de presimţiri negre, încă înainte de asasinarea lui Czibák, şi în „R" dă grai acestora: „acest rob inexistent are îndoială şi cumpănă considerabilă că va ajunge la Buda ..."; „însă capul nostru şi viaţa noastră, ale acestui rob inexistent, tot ce avem, sînt ale măriei sale padişahul ..."; şi prevede chiar ciocnirea armată: „este sigur că dacă acest rob inexistent va fi atacat, o să ajungă să se căiască duşmanii".

Ţinînd să mai caracterizeze o dată ca fiind obiectiv şi cinstit raportul său, atunci cînd repetă „aşa cum s-a întîmplat s-a raportat" — şi e adevărat că „R" nu face afirmaţii şi aprecieri neadevărate, cel mult tace unele fapte şi unele lucruri — trimisul cu firman al sultanului Soliman Magnificul îşi încheie expunerea sa în spirit tipic turcesc. Ca orice alt raport către Sublima Poartă şi acesta se parafează cu obişnuita formulă: „Dealtfel, porunca şi firmanul sînt ale Pragului Fericirii", ceea ce înseamnă că raportorul se va supune oricum padişahului.

ANEXA

I

Yanoş Kıraldau devletlü Hüdavendigâr hazretlerine gelen mektubun suretidür

Yüce ve mukabelesüz kuvvetlü ve kudretlü ve heybetlü Padişah, Sultan Süleyman Şah, Rumilinün ve Anadolının ve Arabistanun ve Acemistanun ve Diyarbekirün ve Mısırun ve Şâmın ve Halebün, Akdenizün ve Karadenizün, ve Mekke-i münevvere ve Medine-i mutahharenün, ve Yemenün ve sair nihayetsüz memleketlerün ulu Padişahı, bizüm dahi ulumuz ve saadetümüzünde eyilükleri dokunucı ve eşiği secdegâhumuz, duâlar ve senâlar iderüz, devletle cok yaşa!

Ve kudretlü Sultanum hazretleri irsal itdüğünüz mektub-i şeriflerünüz bu bendenüze gelüb vasıl oldukda, mazmun-ı şerifinde emr-i hümâyûn böyle olmuş ki istikametlü ulu vezirimüz ki Ungurus Vilâyetinüm zabtidecesidür ki Beğoğlu Lovizo Gritiyi huzur-ı şerifinüze irsal eyleyevüz. Biz dahi cümle hususlarda hidmet-i şerife durmışuz ve cemî'i emirlerünüze mutî' ve münkad olub, hazır ve müheyyâ olmışuzdur. Bu emr-i şerifinüzi dahi öyle eylemek isterüz. Biz dahi memleketimüzin zabtidecesi mezkûr vezirümüze cümle maslahatlarumuz huzur-ı şerifünüze takrir eylemesine ısmarlamışuz. Ve dahi ol maslahatlar ki bizüm hasmımuz ile vardur, gönlümüzce ve mürad üzere her vechle anlatdurduk. Saadetlü Sultanum hazretlerinün huzur-ı şeriflerinde arzidüb takrir eyleye.

---

vero; del voivoda che si è salvato fuggendo ... tutta la Transilvania si è commossa in tumulto contra di lui", în Veress, *Acta et epistolae*, p. 241. Incriminarea aceasta despre executarea unui voievod al Ţării Româneşti e gratuită. În privinţa animozităţii dintre Czibák şi Gritti vezi mărturia lui Szerémi, *op. cit.*, p. 307: „Et ego coram Rege astabam, et valde dominus Cybak ad Regem loquebatur: „Quamobrem istum paganum elegisset in gubernatorem?.

Ve mezkûr vezirümüzden bizüm cemî'i maslahatlarumuz mübâlağa ile malûm olunsa ve devletlü Sultanumdan temennâ iderüz ki gereği gibi cümle kelimâtlarını ve cevablarını bizüm canibimüzden olduğuna itikad ve itimad oluna. Nece ki bundan akdem olan maslahatlarumuzı lütüflerinden ve keremlerinden kabul kılmışdur. Ve biz cânibe devletlü Sultanumdan niçe niçe himmet ve inâyetler olmuşdur. Ve şimdengerü dahi unutmazuz.

Devletlü, saâdetlü Sultanum hazretlerinün biz dahi hidmet-i şeriflerine ve buyruklarına cân-u gönülden cedd-ü cehd calışuruz.

Allâhü Te'âlâ devletlü Padişahun ömr-i devletini ziyâde eyleye ! Dâima düşmen fetihlerden müyesser ve mukadder kıluvire !

Ve bu mektub Budim içinde mart ayınun yiğirmiyedisinde yazılmışdur.

★

Copia scrisorii sosite la măria sa puternicul împărat de la craiul Ianoş.

Înalte şi neasemuit de tare şi puternice şi maiestuoase padişah, sultane Süleyman Şah, mare padişah al Rumeliei şi al Anatoliei şi al Arabiei şi al Persiei şi al Diyarbekirului şi al Egipetului şi al Damascului şi al Alepului, al Mării Mediterane şi al Mării Negre, şi al Meccăi celei iluminate şi al Medinei celei purificate, şi al Yemenului şi al altor ţări nemaisfîrşite, mare şi al nostru şi dispensator al binefacerilor fericirii noastre şi loc al prosternării noastre pe pragul său, înălţăm rugăciune şi laude, să trăieşti mult în fericire !

Apoi, puternice sultane măria ta, cinstita scrisoare ce aţi trimis-o, venind la acest rob al vostru, cînd a sosit, porunca augustă din cinstitu-i cuprins era aceasta : ca pe marele nostru vizir cel drept, care este guvernator al Ţării Ungureşti, pe Beğoğlu Lovizo Gritti să-l trimitem la cinstita voastră prezenţă. Noi de asemenea în toate problemele am stat în cinstita voastră slujbă şi fiind ascultător şi docil la toate ordinele voastre, sîntem gata şi pregătiţi. Şi acest cinstit ordin al vostru aşa voim să-l îndeplinim. Iar noi am poruncit să se raporteze înaintea cinstitei voastre prezenţe toate treburile noastre de către menţionatul vizir al nostru, care este guvernator al ţării noastre. Precum şi acele treburi, pe care le avem cu adversarul nostru, am pus să fie explicate în toate chipurile, după inima şi voinţa noastră. Să fie înfăţişate printr-un raport înaintea cinstitei prezenţe a măriei sale fericitul meu sultan.

Şi dacă toate afacerile noastre vor fi făcute cunoscute cu dinadinsul de către menţionatul vizir al nostru, nădăjduim de la puternicul meu sultan, că, pe temeiul [tuturor cuvintelor şi al tuturor răspunsurilor sale, va avea încredere şi credinţă faţă de noi, după cuviinţă. Deoarece afacerile noastre de mai înainte au fost acceptate cu bunăvoinţa sa şi cu mila sa. Iar noi, faţă de puternicul meu sultan am arătat nenumărate strădanii şi eforturi. Şi n-o vom uita asta nici de aci încolo.

Căci noi muncim de demult şi cu străduinţă din suflet şi din inimă pentru cinstitele slujbe şi porunci ale fericitului meu sultan.

Allah preamăritul să înmulţească viaţa puterii a puternicului padişah ! Să fie eficace şi decisiv de-a pururea în cuceririle duşmanilor !

Şi această scrisoare s-a scris în Buda, la 27 ale lunii martie.

II

Dergâh-i âlempenâh ve bârgâh-i saâdet-destgâhıma arz-ı bende-i bî-mikdar ve zerre-i hâksâr bu dur ki:

Hâliyen bu bendeye Vilâyet-i Ungurusda vâki olan hıdemât-i sultânîye teveccüh eylemek fermân-ı padişâhî emrolundukda, Vilâyet-i Iflakdan doğru Vilâyet-i Erdele, ve Iflak Voyvodasından muâvenet içün üç bin nefer güzide atlu asker bile almak fermân buyurılub, ve Budim muhafazasıçün irsâl buyurulan donanma ve atlu asker-i padişâhînin mevâcibleri içün Iflak Voyvodasından, Iflak haracı akçesinden, ondört kerre yüz bin akçeyi bile alub uydurub, vakt-ı zaruretde Iflak haracı akçesi ile zikrolan asker halkına teselli virüb emr-i şerif-i padişâhî üzere istihdam eylemek bu bende-i bî-vücûda bu vechle fermân-ı sultânî emrolunmuş idi.

Ve zikrolan üç bin nefer Iflak askeri ile Iflak haracı akçesinden ondört kerre yüz bin akçe bî-kusur bu bende—i bî-vücûda teslim olunmasıçün bi'l-fi'l Iflak Voyvodası olan Ivlad Vdyvodaya dahi Dergâh-ı Ali çavuşlari ile iki defa ve takrar bir defa emr-i şerif irsal olunub, emr-i sabık muktezâlarınca dordüncü kerre bu bende-i bî-vücûd yedine dahi zikrolan husus içün hükm-i şerif-i alişân verilmiş idi.

Ferman buyurulan emr-i padişâhî üzere zikrolan Iflak askerin ve ondört kerre yüz bin harac akçesin almak ümidi ile Vilâyet-i Iflak cânibi'ne müteveccih olub, livâ-yı Niğbolide vâki olan Tuna iskelesine gelüb, dahi Tunayı geçüb, müteveccih olduğumuz mahalde Vilâyet-i Iflakın a'yân ve benâm bolârlarından ve memleket-i mezburinün kıdemâsından ve cemî' zamanda Âsitan-ı Saâdete istikametlû meşhurlarından ve Tuna kenarında islâma karîb olub alâkası islâm cânibi ile olub ve sabıka yümn-i ikbâl ve saâdet birle Işpanya seferine müteveccih olundukda Vilâyet-i Ungurusda kale-i Ostorgom hizmetine Iflak askeri ile bu bende bir bî-vücûde bile koşulanlardan Vılksan Logofet dimekle meşhur bolâr ki bi'l-fi'l Ivlad Voyvodanın züm-i fâsidlerince Defterdarı idi, ve bir bolâr dahi ki Istan Porkolab dimekle meşhur bolâr dır, ve bu defa emrolunan hıdemât-ı şâhîyı Iflak askeri ile bu bendeye bile koşulmak fermân-ı padişahî buyurulmuşdur. Mezkûr ahkâm-ı şerifde dahi mestûrdur ve bunu dahi kendülere tâbi emr-i şerif-i padişâhîye tâbi ve muti' Tunaya karîb vâki olan kendüler, itimad eyledükleri Iflak sipahilerinden ve sipahioğullarından ve bu bendeye bile koşulmağa yazılan Iflak asâkirinün yararcalarından alti-yediyüz mikdarı atlu asker ile, Tunanın Iflak cânibinde zikrolan bolârlar vâki olan askerle bu bendeye gelüb buluşub — : ,,Voyvodamıza sizünle bile varuruz ki bunda vâki olan cümlemiz hıdemât-ı i padişâhîye hazır olubduruz. Sâbıkda dahi hıdemât-ı padişâhîde sizünle bile koşulub istikametle hizmetler edâ eylemiş idük. Saâdetlû Padişâh-ı Âlempenâh hazretlerinün emr-i şerif-i hümâyûnları üzere irsal bu defa dahi envâ' hizmetler ve istikametler izhâr oluna ki canlarımız, başlarımız ve oğlumuz hanemizle, Der-i Devletün kullarıyuz!" diyü, dahi bu bende ile Voyvodaları cânibleri̅ne bile müteveccih oldılar.

Ţeveccüh eyleyüb giderken, Voyvoda-yı mezkûre mülâkat olacak üç konak kalduğı mahalde Voyvoda-yı mezburun kapucıları başı olub Koda dimekle meşhur nâmbir bolâra beş alte yarar gayri bolârlar ile iki binden ziyade atlu yaraklu Iflak askerin koşub, bu bendeye irsal eylemiş. Mezkûrân bolârlar gelüb, bu bende-i bî-vücûda mülâkat olub, dahi hîle ile ve telbîs ile envâ' dürlü istimâletler virürler, ve illâ ki bile vâki olan asâkirimize akçemizle kat'iyyen azık getürtmeyüb, vilâyet-i keferesin külliyen tahrik ve izlâl itdirüb, yolumuz üzerinden memleket adamisin cümle perâkende itdirmiş ki bu bende il eolan asâkir-i padişâhîlere kat'iyyen zolda bulunmıya.

Bu hâl üzere üç gün zoldasuz kalduk. Ve Voyvoda-yı mezkûrden her günde ikişer defa ulakları gelür ki mümhûrlı mektublar getürürler ki saâdetlû Padişâh-ı Âlempenâh hazretleri

emreyledükleri üç bin neferi-i güzide yarar atlu asâkir hıdemât-ı padişâhîde muâvenet içün ve üzeremüzde olan harac akçesinden emrolunan ondört kerre yüz bin harac akçesi bî-kusur hazırdur.

Mülâkat olduğumuzda ol gün — : „Hemân emr-i padişahî üzere asâkir ve akçe size teslim olunur, dilersünüz. Hemân ol gün emrolunduğı yolunuza teveccüh eyleyesüz!" diyü, bu yüzden istimâlet ve itimâd virüb giderken, mezkûr Voyvodaya iki konak menzil kaldıkda, bir sehrâda gafille iki bin mikdarı asâkir sağ cânibimizden ve iki bin mikdarı asâkir sol cânibimizden çıkagelüb, bu bende ile olan islâm asâkirin ve bile bulunan Iflak asâkirin cümlemizi bir yerden ortaya alub, bu bende dahi def'î cenk tedârükinde iken, yine tahammül eyleyüb, kâfir asâkirine adam gönderüb — : „Bu alaylar nedür? diyü, „Neye geldi?" diyü, tefehhüm olundukda, sâbıka kale-i Ostrogom hizmetine Iflak asâkiri ile bu bendeye bıle koşulan bolârlardan Dıragomır Ispatar dimekle meşhur bolâra hayli yarar bolârlar bile koşub irsal eylemiş. Dıragomır dahi itikad eyledüğı sâbıka bu bendeye koşulub ve bu defa ahkâm-ı şerifde bile yazılmağın gelüb buluşdı.

Mezkûr Dıragomırun ve anunla bile olanlarun cevabları bu oldı ki :

„Size Tunada varub buluşan bolârları aynıları ile ve Voyvodamız bu yıl Iflak haracı akçesi ile Der-i Devlete irsal eyledüği Peyo nâm Sırf kâfiri ki Istanbuldan sizünle bile gelür, anı bile ve alayunuzda vâki olan cümle Iflak asâkirini bu zikrolanları cümlesin cebren ve kahren sızden taleb eyleyüb almağa geldüği" diyü cevab eylediler.

Ve bu bende ile olan mezkûran bolârlar sâbıkda ve ol defa dahi cevabları bu oldı ki :

„Lütfeylesün bizi Voyvodamıza virmek sizünile bile varalum!"

Vılksan Logofet nâm bolârun tekrar cevabı bu oldı ki :

„Voyvodamızun ben Defterdarı idüm ve mühri dahi bende dururdı. Işbu geçen kışın Ivlad Voyvoda Ferdinanduş kırala defaâtla adamlar ve mühri ile mektublar ve ahdnâmeler yazub, irsal eyleyüb, Asitâne-i Saâdete ısyan tedbirinde ve tedârükinde olub ve kendüye, Vilâyet--i Iflakın voyvodalığı tayîn olunalıdan berü cemî' memleket adamisinden zulmen ve cebren altı defa harac akçesin cem'eylemişdür. Memleket halkı bu zâlimün ahvâlın tefehhüm eyledüklerince, saâdetlû Padişâh-ı Alempenâh hazretleri saâdet birle azîm sefer-i hümâyûna teveccüh eylemek üzeredür. Haraclarımızı emr-i padişâhî üzere cem'idüb Der-i Devlete irsal eylerim diyü, vilâyet halkına bu yüzden istimalet virüb dahi cümleden bir senenün haracî akçesin bu yıl Dergâh-ı Saâdete irsal eyleyüb, zikrolan akçelerün bâkîsi a'dâ memleketlerine irsal eyleyüb, ısyanı izhârı zamanına hıfzitdürmişdür. Ve zikrolan ısyanı tedbirini ve ittifakını imlâ bolârlarun ekseri malûm idınmişlerdür" diyü cevablar eyledi.

Ve bu zikrolan takrir-i âtî Voyvodadan irsal olan bolârlar mahferlerinde şâyi eylemeyüb, bu bende i bî-vücûde muhyî takrir i'lâm eylemişdür. Ve zikrolan bolârlarun cemî' isti'ânetleri ve ümidtgâhları külliyen islâm cânibinde, Dergâh-ı Saâdet-i Âlempenâha idi. Ve bu ümid ile bî perva olub, teveccüh iderlerdi ki mezkûr Ivlad Voyvoda ile bir yere cem'olunduğumuzda, mecmû' a'lâ ve ednâ bolâr ve cemî' asâkirleri ortalarında Voyvoda-i mezkûrun muvâcehesinde bir yer beyan eylemek ve ısyanun zâhiren izhâr itdürmek tedbir eylemişler idi.

Ve bu yıl harac akçesi ile Asitân-ı Saâdete irsal olan mezkûr Peyo nâm Sırf kâfiri Voyvoda yı mezburun isyan üzere oldugın Vilâyet-i Iflak bolârları agızlarından Sadr ül-Vüzerâ el-Izâm kullarunuz sıfatlarına Divan-i Âlide cemî 'ef'âlin arzeyleyüb, mezkûr Peyo dahi Voyvoda-yı mezbure varub, mülâkat olunma emir ile bu bende-yi bî-vücûda bile koşulub, ve mezkûr Ivlad Voyvoda hakkında ol bâbda bu bende-yi pürhaksara fermân-ı padişâhî ne buyurulduğı Âsitân-ı Saâdet i Felek-iştibâhun rûşen malûm-ı şeriflerindür.

Öyle olsa, ol gün mezkûrân bolârları ve Peyo nâm Sırf kâfirini ihtiyârımızla mezkûr Ivlad Voyvoda cânibine virmeyüb, konağa varduğumuzda hemân konub alelgafle fâriğ dururken, mezkûr Ivlad Voyvoda kendü nefsi ile atlanub ve Iflak Vilâyetinün yaraklu atlu asâkirinden otuz binden ziyâde asâkir ve ikiyüz mikdari tüfenk-endâz piyade ve piyadesi önünce dört araba zarbuzan gelüb, dahi etrafımız ihâta eyleyüb, tabur idüb, bu bende-i haksarı olanca asâkirimizle tabur içine alub, kendisine kımıldanmağa mecâlımız kalmayub, bir gün ve bir gece bu hâliyle kapanub durubduruz.

Âhirülemr bu bende-yi haksara bir hükm-i şerif-i padişâhî irsal eylemiş. Mazmûn-ı hümâyûn-i âlişânlarinda mezkûr Ivlad Voyvodaya bu vechle fermân-ı padişâhî emrolunmuş ki : — „Peyo nâm Sırf kâfiri yanunda ise ve eğer yanunda bulunmayub varur ise, mecâl virmeyüb, dutub başın kesesün ! Ve andan gayri sana tâbi olmayan bolârlar her kimler olursa, anları dahi ele getürüb, siyâset eyleyesün ki sairlara mûcib-i ibret ola !'' diyü fermân-ı padişâhî buyurılduğı.

Bu bende-yi bî-vücûd malûm edinmek zikrolan bolârlarına gaybet itdürmeğe mecâl vârid dutub, ellerine virmek dahi nihâyet mertebe âr-u gayret var ki mezkûrân bolârlar kendülerün istikametlerine itikad eyleyüb ve saâdetlû Padişâh-ı Âlempenâh hazretlerinün âli emn-ü âmânlarına ümidvâr olub gelmişler idi. Ol itikada binâen evvelden dahi gaybet eyleyüb, bu yüzden itikad eyleyüb ve irşâd idi.

Bu bende-yi haksar dahi gördüğünki bir vechle idük. Ne müdârâya ve ne cenk-i kital eylemekle mümkin var. Hükm-i padişâhîyi irsal eyledüği bolârlara mezkûr Vılksan Logofet ve Istan Porkolabı, ki bu bendeye koşulmuş idi ve mezkûr Peyo nâm Sırf kâfirini istimâlet yüzünden mezkûrân bolârlar ile şöyle boş bir yerden bile koşub irsal eyledüğümüzden ve hâkire bu bende-yi bî-vücûdı olanca asâkirümüzle ihâta eyleyüb, tabur eyleyân Iflak asâkirine mezkûr Ivlad Voyvoda cânibinden hemân def'î icâzet virilüb, cemî' etrafımızdan üzerümüze hücûm eyleyüb, asâkirümüzde olan Iflak asâkirine bir mürettebde siyaset ve hakaret ile yağma ve tâlân olduğı ki hiç bir vilâyetde cemî' zamanda zikrolan hakaret vâki olmuş değil dür. Ve bu bende-yi bî-vücûda müteallık olan islâm asâkirine tenbih olundı ki tüfenk ve sair yarak ile bir ferd anlarunla mukabele eyleye diyü hem olunmadı. Dahi ancak ferman-ı padişâhîye münkad olub durduk. Ve zikrolan hücûmda mâbeynde hayli yarar yoldaşlarımuz nâ-bedîd oldı ki kat'iyyen eser ve nâmünişân belürdi.

Ertesi gün, emr-i padişâhî muktezâlarınca yolumuza müteveccih olub giderken, mezkûr Ivlad Voyvoda menzil ortasında yol üzerinde cemî' var asâkiri ile alaylar bağlayub durub ve gelüb, bu bende-yi haksar ile mülâkat olub, dahi bazı kelimâtlar şürû' eyleyüb taleb eyleyüb, alduğı bolârlarun üzerlerine günâh isnâd eylemek içün kendünün ısyanin anlarun üzerlerine sübût itdürmek tedbirin eyleyüb, hattâ kendünün mühri ile kendü cânibinden ve mezkûrân bolârlar ağızlarından telbisâne mektublar ihdâs eyleyüb, bolârlarun ısyanların zâhiren izhâr eyleyüb, kendüsi müstakîm itdürmek tedbirlerin tedarüki eylemiş. Bu yüzden, arzeyleyüb ve bolârlardan dil kesmeyüb halâs bulmak diler. Bu tarik ile, kendünün ısyanına ve hıyânetine ıslâh-i tedbir eylemişdür.

Konağa varınca, bundan gayri anun dürlü hîle ve telbîs kelimâtlar eyleyüb, dahi „Size muâvenet içün emrolunan üç bin nefer güzide yaraklu Iflak asâkiri ve ondört kerre yüz bin Iflak haracı akçesi emrolunduğı üzere hazırdur'' diyü, bu yüzden itikadlar virüb, konağa varub, ertesi gün asâkir ve harac akçesi gelüb teslim olsa gerek idi.

„Lütfeylesün, birkaç gün huzur eylesün ki konuğumuzız !'' diyecek ; „Hıdemât-i padişâhî edâsında gâyeti ile acelemiz vardur. Durmayub teveccüh ideriz ! '' denildükde ; „Lütfeylesün, bâri erte tekrar iz !'' Erte diyü, beş gün te'hîr itdürdi. Bu kadar gün te'hîr itdürdüğünün garâzı bu imiş ki bu bende müvâcehemizde tâ kerrâr siyâsetler ve hakaretler eylemek imiş. Bu bende-yi

bî-vücûd ile Tunadan kendüye mülâkat yolunca vâki olan Iflak asâkirinün yararlarından ve benâmcelerinden ve Tuna kenarında cemî' zamanda islâma istikametle hizmet eyleyân sipahilerden ve sıpahioğullarından bir yerden yüz seksen dört nefer güzide adı bellü Iflaklarun ikişer kulaklarını ve burunlarini kesüb ve ikişer gözlerini çıkarub, dahi vâki olan cerâhatları ile yollar üzerlerinde zikrolan hakaret ve azab ile bırakmışlardur günahları. Ancak bu bende-yi bı vücûd ile Tunadan kendüye mülâkat olunca bile olduklar gün taâssuben eylemişdür.

Ve Tuna kurbında sâbıka Koca Barbul Ban dimekle meşhur Banun banlığı memleketine sıya et ve hakaret eylemek içün adamlar irsal eylemişdür ki kendü eyledüği azabı ve hakareti zikrolan memleket adamılarına dahi eyleyüb, ve ol banlık memleketine kendüye tâbi kendü olduğı Buza vilâyeti adamilerini ol zikrolan banlık memleketinde teskîni itdürmek tedârük eylemişdür ki kendünün isyanı zamanında kendü ile yekdil ve yekcihet olalar. Iflak Vilâyetine bu güzden nizâm virüb kendüye tâbi itdürmek üzere dür.

Bu zikrolunub arzolan siyaset ve hakaret hemân müvacehemizde vâki olmuşdur.

Henüz malûmumuz olmıyan yerlerün adamısınun hâlleri nihâyet mertebe harâb ve mükedder olmuşdur ki — Inşallahü'l-Azîzü'l-Rahmân ! — cemî'ahvâl-ı Südde-i Saâdet-i Alempenâhın rûşen-i malûm-i şerifleri olunur ki arzolunan kaziyyeler külliyen muhyîdür. Ve mezkûr Voyvodaya bazı kimesneler: „Niçün böyle idersün? Bu hod zulm-i sarihdür!" diyânlara: „Âsitân-ı Saâdetden böyle siyaset eylemek içün bana hükm-i şerif-i padişahî irsal buyurılmışdur! Her ne idersem, emir ile iderim!" diyü cevab virüb, ve def'î bir hükm-i padişâhî ibrâz ider idük, „Dahi kimesnenün ne hakkısı olmaz ki" cevab eyleyübiyle.

Ve altıncı gün müteveccih olacağımız mahalde Defterdar Mahmud Çelebi Efendi kulunuz nişânı ile bir hükm-i şerif-i âlişân irsal eylemiş. Mazmûn-ı hümâyûnunda: „Üzeründe vâki olan harac akçesinden Venedik Beğioğlu Lovizeye bir akçe virmeyüb, üzeründe vâki olan harac akçesi İstanbulda Hazâne-yi Âmirem Defterdarı olan Mahmuda gönderüb bî-kusûr teslim eyleyesün!" diyü buyurulmuş. Hükm-i şerifün tarihi dahi bu bende ile irsal buyurulan hükm-i şerifün tarihinden sonra yazılmış olmağın, zikrolunan emr-i şerifi muktezâsınka harac akçesin bu bendeye virmeyüb.

Bu bende dahi emrolunan hıdemât-ı padişâhîye akçesüz teveccüh eyleyüb yürüyüb gelüb, Vilâyet i Erdele müteallık Praşova dimekle meşhur kaleye geldüğümüzde akabımızdan adamlarımız kullarınuz gelüb, takrir i'lâm eylediler ki:

Bu bende-yi bî-vücûd mezkûr Ivlad Voyvodadan ayırılduğumuzdan sonra mezkûr Vılksan Logofeti bir kardaşı ile ve Istan Porkolabı iki nefer oğlancukları ile ve mezkûr Peyo nâm Sırf kâfırini ve gayrini Piteş nâm kâfir kasabasında getürdüb acelesinin başların kesüb katleylemış. Ve hatunları ile sair oğlancuklarına siyâset eylemek içün ulaklar perakende eylemişdür ki dutub getüreler. Nice oldukları henüz malûmumuz olunmadı. Amma mezkûr Vılksan Logofetın hatunı haberdar olub varub Niğboliye kurtulmuşdur. Ve zikrolan hatunlar <içün> her kanda ise ulaklar göndermişdür. Ve Niğboliye dahi ol hatun içün ulak göndermişdür: Eğer vırmiyecek olurlarsa, Dergâh-i Saâdete adamlar irsal eyleyüb, zikrolan hatunlarun talebleriçün hukm i şerıf i padişâhî taleb eyleye. Gerekdür ki ol hükm-i şerifi temessük idinüb, dahi havatun tarafesıne envâ' dürlü siyasetler, azablar ve hakaretler eylemek tedarükinde dür. Ve bu zikrolan hakaretlerı malûm ve istimâ' eyleyân sair bolârlar başları ve cânları kayusı olub, perâkende olmak üzere olmuşlardur, ki Vilâyet-i Iflakın köhne kuddûsından ve benâmlarından ve herbâr ki Vilâyet ı mezbûrde fetâret olsa cemî' taâllukanı ile ve tevâbi'i ile her zamanda Tunanın islâm cânıblerıne geçüb cân ve baş kurtarurlardı.

Ve cemı' zamanda Dergâh-i Saâdete Iflak haracı akçesi ile varub teslim eyleyân Koca Tudor Logofet dımekle meşhur benâm bolâr ve Cura Logofet dimekle meşhur bir ahir bolâr

cemî' taâllukatları ve tevâbileri ile, ve hayli dahi yarar kimesneler ile Iflak Vovodasınun bu defa eyledüği siyasetler ve hakaretler ihtiyâdîndan bu zikrolan benâm kimesneler bu defa Vilâyet-i Erdele tâbi Haçak dimekle meşhur Memlekete varub cân kurtarub penâh idinmişdür. Henüz bu bendeye cevâbı geldi. Amma kendüye tâbi ve bunı dahi sair yararca Iflaklardan tefehhümi olunub, işbu defa Haçak Vilâyetine gaybet eyleyân Koca Kara Tudor Logofet ve anunkiyle bile gaybet eyleyânlar sâbıka fetâret eyyâmlarında cemî' zamanda tevâbileri ile islâm cânibelerine kaçub cân kurtarurlardı. „Şimdi sebeb nedir ki Vilâyet-i Ungurusa tâbi yerlere gitdiler?" didüğümüzde, „Yan memleketlere başların alub niçün gitmiyeler ki Voyvodamız Ivlad Voyvoda suçlı suçsuz dimeyüb, öcün alub kılıçdan geçürdiği içün kelâm-i padişâhi ile Âsitâne-i Saâdetden hükm-i şerif-i padişâhî irsal buyurılmış. Emr-i şerifi temessük idinüb suçlı suçsuz bakmayub, ol bahâne ile cümlemüzi kılıçdan geçürüb kırayürür. Bizüm hod kadîmüzzamandan penâhgâhumuz ve küllî itikadumuz islâm cânibi idi. Cemî' müşkil maslahâtlarımuz ol cânibde hâllolurken, şimdi islâm canibine varanları dutub ele virürler. Bu şimdi vâki olan kaziyyeler hiç bir tarihde vâki olmuş değildür. Bu husûs böyle olıcak. Ya bundan böyle nice itikad eyleyâlum!" diyü, dahi nice kelimâtlar iderler ki güşmâl eylemek kabil değil.

Voyvoda-yı mezkûr zikrolan hakaretleri eyledükden sonra cemî' vilâyetlere nidâ itdürüb, „Venedik Beğioğluna şunun gibi hakaretler eyledüm ve ana varub tâbi olanlarun dahi siyâsetleri işbu dur!" didüğünden sonra, a'dâ ve sair emir ile müteveccih olduğumuz memleketler adamılarına dahi sadâlar eyleyüb: „Olmıya ki Venedik Beğioğlunun sözüne ve kavline iltifat eyleyüb tâbi olasuz! Kat'iyyen cevabine amel eylemeyesüz!" diyü, adamlar ve mektublar irsal eylemişdür.

Ve kale-i Praşovaya eşdüğümüzden sonra, emrolunan üç bin güzide asâkir eylemek muâhede eylemiş idi. Zikrolan kale kurbına gelüb, teskîn eyledüğümüzde iki gün sonra yedi sekiz yüz mikdarı atlu asâkir irsal eylemiş. Anlar dahi malûmumuz olmıyan kimesnelerden olub, ve malûmumuz olub emrolunan bolârlardan irsal eylemeyüb, irsal eyledüği kimesneler küllî kendüye tâbi ısyan üzere olmağa kendü ile ahd pendeyleyânlardan irsal eylemişdür. Hîn-i muharebede düşmândanmı yohsa anlarunmı ihtiraz oluna. Küllî hakikat-ı hâldır ki bu arzda arzolunur ve hakikatı üzere malûm-ı şerif olunmak câiz buyurulub tefehhümi içün Dergâh-i Saâdet-i Âlempenâhun gayeti ile itimad olunur.

Bir yarar müstakîm kelâm-i şâhî irsal buyurılursa arzolunduğundan ümiddür ki dahi ziyâde ahvâller zâhir oluna.

Mezkûr Voyvoda hakkında hod bu bende-yi bî-vücûda emr-i icâzet-i padişâhî fermân buyurılmuş idi. Emr-i sâbık mukarrer buyurılur ki fermân-ı saâdetlü Padişâh-ı Âlempenâh hazretlerinündür ki ol bâbda bu defa bu bende-yi bî-vücûda fermân-ı padişâhî irsal buyurılur ki:

Mezkûr Ivlad Voyvodanun bertaraf olması gayeti ile âsândur ki Vilâyet-i Iflakun a'lâ ve ednâ bolârları ve memleketün sair re'âyâsı kendüden nefret eyleyüb bîzâr olmuşlardur. Hemân Dergâh-ı Saâdetün bir emr-i şerifine ihtiyac olunur ki kavgasuz ve fetâretsüz itmâma gelür. Kafiyete dür ki bu bâbda kat'iyyen şübhe olunmaz ve her kime emrolunursa fermân-ı Âsitâne-i Saâdetindür ki zulmi mukabelesinde memleket re'âyâsı hakkından gelürler.

Ve Nemçe Kıralı Ferdinanduş ahvâlından buyurılursa bazı Alaman Beğleri ve Kıral-ı mesfûr ile birlikde olmayub, sâbıkda başka baş çekmişler idi. Zikrolan Alaman Beğlerine Fırança Padişahı bazı mâl irsal eylemiş ki ol mâl ile asâkir cem'eyleyüb dahi Ferdinanduş Kıral ile muharebe ve mücadele eyleyânlar diyü tenbih olundığın mezkûr Ferdinanduş Kıral istimâ' idinecek, kendüye tâbi bazı asâkir cem'eyleyüb, dahi bazı yarar Beğler bile, başbuğ tayin eyleyüb irsal eylemiş. Varub mukabele olurlar onat hayli mücadele ve muharebe olur. Hîn-kıtâlda iki cânibden dahi cümle oniki bin adam katlolub toprağa düşer, ve ekser katlolan

Ferdinanduş asâkirinden mübâlağa adam helâk olur. Âhirülemr, Alaman Beğleri gâlib ve mesfûr Ferdinanduş Kıralın asâkiri mağlûb ve münhezim olurlar. Ve zikrolan cenkden sonra, Ferdinanduş Kıral mezkûrân Alman Beğlerine adamlar ve mektublar irsal eyleyüb, musâlih olmasun taleb ider. Alaman Beğleri dahi asâkir cem'ine harceyledükleri mâlı bî-kusûr ve sâbıka bir boy Beğının zulmen memleketin almış imiş. Ol memleketi ve ol memleket akranı bir memleket dahi zikrolan mal ile taleb olunan memleketleri virmeyince musâliha olmağa çare ve imkân yohdur diyü cevab virürler.

Ve Âsitân-ı Saâdet-i Felek-iştibâh câniblerinden bu bende-yi bî-vücûd emr-i padişâhî ile ol cânıblere müteveccih olduğumuz haberün istimâ'ından musâliha bâbında dahi ziyâde ikdamlar eylemeğe mübâşeret eylemiş ki bu bende-yi bî-vücûd varub, kale-i Budime vâsıl olmaları Alaman Beğleri ile musâlihayı bertaraf eylemek ikdamında olmuşdur. Amma mesfûrdan ol taleb olunan mâl ve memleketler virilmeyince musâlihaya çare yohdur.

Ve Vilâyet-i Ungurus Beğlerinden bazı benâm Beğler be bazı memleketler Yanoş Kıral Hazretlerine isyan eylemişler imiş. Bu zikrolan Beğleri memleketleri ile ıslâh eyleyüb bertaraf eylemeyince, bu bende-yi bî-vücûd Budime ve âhır yere varmak kabil değildür.

Bu zikrolan kaziyyeler ıslâh olduğı takdirce dahi bu bende-yi bî-vücûd Budime varmak haylıca tereddüd ve muzâyâka çekilür ki fermân-ı padişahî ile Budim muhâfazasiçün irsal buyurulan atlu beşlüler ve Vidünde vâki olan asâkir-i sultânîye bir yıldan ziyâde dür ki mevâcibleri virilmeyüb, bir mertebe illet çekerler ki hâlleri gayeti müşkil olub, a'dâ mâbeynlerinde sergerdan olub durub, emr-i padişâhîye dahi muhalefet eyleyüb, emrolunduğı üzere hıdemât-ı sultânî edâsında dakîka fevtolunmaz. Ve zikrolan asâkir-i padişâhînün zikrolan muzâyaka ahvâlleri Südde-i Saâdet-i Âlempenâha arzolundukda, ol bâbda merhâmet-i padişâhî ınâyet buyurulub, Vilâyet-i Iflakun haracı akçesinden ondört kerre yüz bin akçe bu bende-yi bî-vücûda teslim olunmak fermân-i padişâhîyi erzâni buyurlub, emrolunan emr-i şerif-i âlempenâh muktezâlarınca bu bende-yi bî-vücûd dahi kendü cânibimizden zikrolan asâkir halkına defaâtla mektublar yazub merhâmet-i padişâhîyi erzâni buyurılub mevâciblerinüz akçeleri bize teslim olundı.

Emr-i padişâhî ile üşte biz dahi ol cânibe varmak üzereyüz. Inşallahu !, varıcak mevâciblerinüz tevzî' olunur diyü bu tarik ile dahi ol ümid ile durub arbedelerinde olan hıdemât-i padişâhî edâsı ikdâmında olmuşlardur. Bu bende-yi bî-vücûd dahi ol ümid ile Vilâyet-i Iflaka varub ondört kerre yüz bin harac akçesin emr-i şerif-i şehinşâhî üzere olub ol cânibe bile uydurmak tedbiri üzere iken emrolunan Iflakun haracı akçesi bu bende-yi bî-vücûda virilmeyüb Vilâyet-i Ungurusda emrolunan hıdemât-ı padişâhîye akçesüz teveccüh eyledük.

Bu bende-yi bî-vücûdun başımız ve cânımız küllî nemiz var ise saâdetlû Padişâh-ı Âkempenâh hazretlerinün ol Âli Âsitâne-yi Saâdetlerine nejâd ve fedâ dur. Kendü mâlımız ülûfecimize ancak vefâ ider ki haylıca harcımız vardur. Ol harcda dahi gam çekilmez, illâ ki ol asâkire Budıme bu defaki akçesüz varıla.

Bu bende-yi bî-vücûda guluvv eyleyüb, a'dâ mâbeynlerine nedâmet hasıl olmak mukarrerdür. Budime bu vechle varub, nedâmet hasıl eylemekden Vilâyet-i Ungurusda sair yerlerde vâki olan hıdemât-ı padişâhî edâsında olub, bu bâbda Âsitân-ı Saâdetden tekrar emr-i şerif-i padişâhî vârıd buyurulunca te'ehir eylemekden olası yohdur. Hem asâkir halki dah ümidlerin kat'eylemeyüb muhâfaza hizmetinde mukim olub dururlar.

Zıkrolunan harac akçesi ve arzolunan Iflak kaziyyesi bâbinda fermân-ı sultânî her ne kı buyurılursa emr-i Âsitân-ı Saâdet-i Âlempenâhundur. Ümid dür ki emr-i şerif te'ehir buyurulmıya ki hemân emr-i şerif-i padişâhîye tevakkuf olunur.

Şol ki vâkidür arzolundı.

Bâkî emr-ü fermân Âsitâne-yi Saâdet-i Felek-iştibâhundurlar.

Elabd
az'af
Lovize Griti
Mîr-i Venedik
oğli

★

Raportul robului neînsemnat şi al atomului minuscul către Poartă — refugiu mondial şi adăpost al fericirii mele — este acesta:

Acuma, cînd i s-a poruncit prin firman padişahal acestui rob să plece în Țara Ungurească pentru slujbele sultanale, emițîndu-se firman ca să treacă prin Țara Românească de-a dreptul spre țara Ardealului şi de asemenea ca să ia de la voievodul Țării Româneşti drept ajutor trei mii de ostaşi călări aleşi şi ca să ia şi să aibă grijă de asemenea de la voievodul Țării Româneşti din banii haraciului Țării Româneşti de patrusprezece ori o sută de mii de accele pentru lefurile flotei şi ale ostaşilor călări padişahali ce s-au trimis spre apărarea Budei, pentru ca în felul acesta atunci cînd va fi nevoie să răsplătim pomenitul popor de ostaşi cu banii haraciului Țării Româneşti, aşa în acest chip s-a emis firmanul sultanal acestui rob inexistent, ca să duc la îndeplinire slujba după cinstita poruncă padişahală.

Şi pentru ca să fie predați acestui rob inexistent fără lipsă pomeniții trei mii de ostaşi din Țara Românească o dată cu de patrusprezece ori o sută de mii de accele din banii haraciului Țării Româneşti, i s-a trimis în două rînduri şi iarăşi încă o dată, prin ceauşii Înaltei Porți, cinstita poruncă şi voievodului Vlad, care este în mod efectiv voievod al Țării Româneşti, şi în conformitate cu prevederile poruncii anterioare, a fost dat a patra oară şi în mîna acestui rob inexistent cinstitul şi înaltul ordin pentru cele menționate.

Îndreptîndu-ne spre vilaietul Țării Româneşti, pe temeiul poruncii padişahale, pentru care a fost emis firman, cu speranța ca să luăm din Țara Românească menționații ostaşi şi de patrusprezece ori o sută de mii de accele ale haraciului, am sosit la schela Dunării ce se află în sangeacul Nicopolului şi trecînd apoi Dunărea, în locul unde am ajuns s-au ataşat acestui rob întru slujbele padişahale ce au fost poruncite prin firmanul padişahal emis, împreună cu ostaşii Țării Româneşti de asemenea şi de astă dată unii dintre dregătorii şi boierii de mare nume ai vilaietului Țării Româneşti şi dintre fruntaşii numitei țări şi dintre cei vestiți prin ataşamentul lor de totdeauna față de Poarta Fericirii, aceia care din pricina vecinătății cu islamul la țărmurile Dunării erau cointeresați şi erau de partea islamului şi care, odinioară, atunci cînd s-a pornit cu bune auspicii şi cu soartă favorabilă şi cu fericire în expediția Spaniei, fuseseră ataşați laolaltă cu ostaşii Țării Româneşti persoanei acestui rob în slujba cetății Esztergom din Țara Ungurească, vestitul boier numit Vîlsan logofăt, care fusese în mod efectiv vistier viclean şi fals al voievodului Vlad, şi încă un boier, care este vestitul boier numit Stan pîrcălab. În pomenitele cinstite porunci este scris, şi în felul acesta supunîndu-se ei şi ascultînd de cinstitul ordin padişahal care-i supunea pe ei, aflîndu-se aproape de Dunăre împreună cu cavalerii şi fiii cavalerilor Țării Româneşti care au încredere în ei, precum şi cu un număr de şase, şapte sute de ostaşi călări dintre vitejii Țării Româneşti scrişi ca să fie de asemenea ataşați acestui rob, menționații boieri, ce se aflau cu ostaşii pe țărmul Țării Româneşti al Dunării, au venit şi s-au întîlnit cu acest rob, şi zicînd: „Mergem împreună cu dumneavoastră la voievodul nostru, căci toți cîți ne aflăm aici sîntem pregătiți pentru slujbele padişahale. Şi odinioară, fiind ataşați împreună cu dumneavoastră în slujbele padişahale, am îndeplinit serviciile cu corectitudine. După cinstita poruncă augustă ce s-a trimis

de măria sa fericitul padişah Refugiu mondial şi de astă dată vom duce la îndeplinire cu corectitudine diferitele slujbe, căci noi, laolaltă cu vieţile, capetele şi cu fiii şi casele noastre, sîntem sclavii Porţii Puterii", împreună cu acest rob am plecat cu toţii înspre voievodul lor.

Am apucat drumul şi în timp ce mergeam, într-un loc de unde mai erau trei etape pînă la punctul întîlnirii cu menţionatul voievod, a fost trimis înaintea acestui rob un boier vestit numit Coadă, care este marele portar al menţionatului voievod, împreună cu alţi cinci şase boieri de seamă, cărora le-a ataşat mai mult de două mii de ostaşi călări înarmaţi români. Pomeniţii boieri au venit şi întîlnindu-se cu acest rob inexistent, prin viclenie şi prefăcătorie au trecut la felurite şi diferite provocări, dintre care pe lîngă faptul că nu au adus nimic, nici atîtica din banii noştri pentru ostaşii noştri aflaţi aici, au aţîţat şi au pervertit pe toţi ghiaurii ţării, iar din calea noastră i-au risipit pe toţi oamenii din ţară, pentru ca ostaşii padişahali care erau cu mine să nu găsească nicidecum hrană.

În această situaţie am rămas trei zile fără hrană. Iar de la menţionatul voievod veneau în fiecare zi de două ori curierii care aduceau scrisori cu peceţi că cei trei mii de ostaşi călări viteji aleşi porunciţi de măria sa padişahul refugiu mondial într-ajutorul slujbelor padişahale, precum şi banii din haraci, porunciţi pe seama noastră de patrusprezece ori o sută de mii de accele din haraci, sînt gata fără lipsă.

Iar cînd ne-am întîlnit în ziua aceea ei au spus : „Numaidecît vi se predau, conform poruncii padişahale, ostaşii şi banii ! Dacă doriţi, în aceeaşi zi numaidecît veţi putea continua calea ce vi s-a poruncit", şi, din această cauză, am acordat păsuire şi crezare.

Mergînd mai departe, după ce au mai rămas pînă la voievod două etape de menzil, la o răspîntie de drum pe neaşteptate ne-au ieşit înainte vreo două mii de ostaşi din partea dreaptă şi vreo două mii de ostaşi din partea stîngă şi ne-au luat la mijloc pe ostaşii islamului care erau cu acest rob şi de asemenea şi pe ostaşii români ce se aflau cu noi, pe toţi. Iar acest rob am răbdat, cu toate acestea, ca să reuşesc să evit lupta, şi după ce am trimis un om la oastea ghiaurilor ca să întrebe : „Ce sînt trupele acestea ? De ce au venit ?", a sosit boierul vestit numit Dragomir spătar, care odinioară fusese ataşat acestui rob împreună cu oastea Ţării Româneşti în slujba cetăţii Esztergom, acum fiind însoţit de mulţi alţi boieri de seamă. Pomenitul Dragomir, care odinioară a fost ataşat cu credinţă acestui rob, de astă dată, în urma celor scrise în cinstitele ordine, a venit şi ne-am întîlnit.

Răspunsurile pomenitului Dragomir şi ale acelora care erau cu ei au fost acestea ;

„Am venit ca să cerem de la dumneavoastră cu puterea şi cu forţa pe acei boieri cu care v-aţi întîlnit cînd aţi sosit la Dunăre, pe ghiaurul sîrb numit Peia, pe care voievodul nostru l-a trimis anul acesta cu banii haraciului Ţării Româneşti la Poarta Puterii, şi care vine împreună cu dumneavoastră de la Istanbul, şi pe el, şi pe toţi ostaşii români care se găsesc în trupa dumneavoastră, pe toţi aceştia pe care i-am pomenit". Acest răspuns l-au dat.

Iar răspunsurile menţionaţilor boieri, care erau cu mine şi mai înainte de acea dată, au fost acestea :

„Poftiţi să ne daţi voievodului nostru şi să mergem împreună cu dumneavoastră !".

Iar răspunsul de iznov al boierului numit Vîlsan logofăt a fost acesta :

„Eu am fost vistiernicul voievodului nostru şi pecetea lui de asemenea stătea la mine. În iarna aceasta trecută, voievodul Vlad a scris şi a trimis la craiul Ferdinand în repetate rînduri oameni şi scrisori şi tratate cu pecetea sa, hotărîndu-se şi pregătindu-se să se revolte împotriva Porţii Fericirii. Şi cînd a fost numit în voievodatul vilaietului Ţării Româneşti a adunat de la toţi oamenii din ţară prin tiranie şi prin forţă de şase ori banii haraciului. În timp ce populaţia ţării a înţeles poziţia acestui tiran, măria sa fericitul padişah Refugiu mondial este pe punctul de a pleca cu fericire în marea expediţie augustă. Am adunat, conform poruncii padişahale,

haraciul nostru ca să-l trimitem la Poarta Fericirii, îndemnînd populaţia ţării în acest scop, şi am trimis anul acesta la Poarta Fericirii dintr-o singură dată banii haraciului anual, iar restul banilor amintiţi i-a trimis în ţările duşmane, pregătind astfel revolta. Majoritatea boierilor care au semnat hotărîrea şi alianţa pentru amintita revoltă sînt cunoscuţi". Acest răspuns l-a dat.

Însă raportul acesta asupra celor ce urmau să fie nu a fost dat în vileag de către boierii trimişi de voievod. Acestui rob inexistent i s-a dat acest raport prin viu grai. Şi toate cererile de ajutor şi lăcaşurile de nădejde ale boierilor menţionaţi erau pe de-a-ntregul în partea islamului, la Poarta fericirii refugiu mondial. Şi cu această nădejde ei au căpătat curaj şi au conceput planul ca atunci cînd ne vom întîlni la un loc cu menţionatul Vlad voievod, în mijlocul tuturor boierilor mari şi mici şi al întregii oştiri să declare în faţa menţionatului voievod faptele şi să denunţe în mod făţiş revolta.

Pomenitul ghiaur sîrb numit Peia, trimis cu banii haraciului acestui an la Poarta Fericirii, ne arătase la Înaltul Divan, în calitatea noastră de sclav al Sadrazamului vizirilor, din gura boierilor vilaietului Ţării Româneşti, cum că menţionatul voievod e pe punctul de a se răscula, arătînd toate faptele. Deci menţionatul Peia a fost ataşat acestui rob inexistent cu ordinul ca, ajungînd la menţionatul voievod, să aibă întrevedere cu el, iar ceea ce a poruncit firmanul padişahal acestui rob plin de neputinţă cu privire la menţionatul Vlad voievod asupra acestui capitol este cunoscut limpede la Poarta Fericirii asemănătoare cerului.

Aşadar în ziua aceea, fără ca să-i dăm de bună voie menţionatului Vlad voievod pe menţionaţii boieri şi pe ghiaurul sîrb numit Peia, cînd am ajuns la popas şi ne-am instalat numaidecît şi ne odihneam fără grijă, menţionatul Vlad voievod pornind în persoană a venit cu mai mult de treizeci de mii de ostaşi călări înarmaţi ai Ţării Româneşti şi cu vreo două sute de pedestraşi puşcaşi şi înaintea pedestraşilor cu patru care cu tunuri de asediu, ne-au împresurat din toate părţile şi au aşezat tabăra, luîndu-l pe acest rob minuscul cu puţinteii noştri ostaşi în mijlocul taberei lor, încît nouă nu ne-a mai rămas putinţa de-a ne mişca. Şi am continuat să stăm o zi şi o noapte aşa închişi în această situaţie.

În sfîrşit, acestui rob minuscul i-a sosit o cinstită poruncă padişahală. În înalt-onoratul conţinut august i s-a poruncit menţionatului Vlad voievod în acest chip firmanul padişahal: „Dacă ghiaurul sîrb numit Peia se află la tine sau dacă nu se găseşte la tine şi va veni, să nu-i laşi nici o şansă, prinde-l şi taie-i capul. Şi în afară de asta, boierii care nu-ţi sînt supuşi ţie, oricare ar fi ei, pune mîna şi pe aceia şi pedepseşte-i, ca să fie pentru ceilalţi motiv de avertizare". Aşa a poruncit firmanul padişahal.

Informat cum a fost acest rob inexistent, a considerat că este cazul ca boierilor pomeniţi să li se acorde posibilitatea de a dispărea, predarea lor în mînile acelora avînd sensul unei ruşini şi al unui ultim efort, deoarece menţionaţii boieri au venit încrezîndu-se în rectitudine şi punîndu-şi nădejdea în înalta siguranţă şi graţie a măriei sale fericitul padişah Refugiu mondial. Întemeindu-se de la început pe această credinţă, ei au luat calea pribegiei; din această cauză s-au încrezut şi au apucat calea socotită cea bună.

Acest rob minuscul ne aflam aşadar în situaţia arătată. Nu era posibil nici să recurgem la vreun şiretlic şi nici să începem lupta şi bătălia. Prin ordinul padişahal trimis, a fost ataşat boierilor alături de amintitul Vîlsan logofăt şi Stan pîrcălab şi amintitul ghiaur sîrb numit Peia, care aşa pe degeaba a fost ataşat nouă şi am fost trimişi laolaltă, şi fiind noi acum în felul acesta împresuraţi, acest rob inexistent laolaltă cu puţineii noştri ostaşi, dintr-odată s-a dat semnul de atac din partea menţionatului Vlad voievod ostaşilor români aşezaţi în tabără împrejurul nostru. Toţi aceştia din jurul nostru s-au năpustit asupra noastră. Ostaşii români care erau în oastea noastră au fost numai decît prădaţi şi jefuiţi cu asupriri şi injurii, aşa cum nu s-au mai întîmplat astfel de nedreptăţi în nici o ţară niciodată. Iar ostaşii musulmani care aparţineau

acestui rob inexistent au fost preveniţi ca nici unul să nu se împotrivească acelora cu puşca sau cu altă armă, drept revanşă. Deci am stat locului, ascultînd numai de firmanul padişahal. În timpul cît a durat pomenitul atac, au dispărut mai mulţi tovarăşi bravi de-ai noştri, de la care nu s-a mai aflat nici o urmă şi nici un semn.

În ziua următoare, în timp ce mergeam în conformitate cu prevederile poruncii padişahale continuîndu-ne drumul, menţionatul Vlad voievod s-a ivit în cale, la jumătatea etapei, împreună cu toţi ostaşii, ce i avea rînduiţi în şiruri, şi a venit de s-a întîlnit cu acest rob minuscul şi a început să spună cîteva vorbe în care-şi dezvelea intenţia de-a arunca vina asupra boierilor prinşi. Şi a arătat că s-a decis să dovedească pe seama acelora răscoala ce i se atribuie lui. A arătat apoi că prin gurile pomeniţilor boieri au fost făurite scrisori denunţătoare cu pecetea lui, ca fiind din partea lui, însă că atunci cînd boierii au manifestat făţiş răscoala lor, el a luat măsuri ca el să iasă curat. De aceea intervine şi cere ca, fără să se dea ascultare boierilor, el să fie mîntuit. Căci în acest chip el a luat măsurile cuvenite ca să îndrepte răscoala şi trădarea ce i se atribuie lui.

După ce am ajuns la popas, el, în afară de asta, a mai spus felurite vorbe viclene şi prefăcute, zicînd : „Cei trei mii de ostaşi români înarmaţi aleşi porunciţi pentru ajutorul dumneavoastră, şi de patrusprezece ori o sută de mii de accele din haraciul Ţării Româneşti, aşa cum a fost poruncit, sînt gata".

Dînd aceste asigurări, am ajuns la popas. A doua zi ar fi trebuit să vie să predea ostaşii şi banii haraciului. Zicînd însă el : „Poftiţi să vă odihniţi cîteva zile, căci sîntem în repaos", cînd i s a spus : „Sîntem foarte grăbiţi întru executarea slujbelor padişahale. Nu ne putem opri, plecăm !", el a zis : „Poftiţi, cel puţin pînă mîine !".

Sub acest cuvînt de mîine, s-au amînat cinci zile. Gîndul ascuns al amînării cu atîtea zile a fost acesta, ca fiind prezent acest rob să fie executate de mai multe ori pedepsele şi caznele ce au fost hotărîte. Adunînd la un loc o sută optzeci şi patru de români aleşi şi de bun nume dintre vitejii şi renumiţii ostaşi ai Ţării Româneşti care l-au întîmpinat la Dunăre pe acest rob inexistent şi au fost cu el pe drum, precum şi dintre cavalerii şi fiii de cavaleri care pe ţărmurile Dunării au îndeplinit totdeauna slujbă dreaptă pentru islam, le-a tăiat amîndouă urechile şi nasurile şi le-a scos amîndoi ochii, apoi i-au lăsat cu rănile aşa vii de-a lungul drumurilor, în suferinţă şi caznă. Vina acestora a fost numai faptul că l-au întîmpinat pe acest rob inexistent la Dunăre ; de aceea au fost acuzaţi de părtinire.

Şi a trimis oameni în ţara băniei vestitului ban zis fost marele Barbul ban, în apropierea Dunării, pentru pedepsire şi prigonire, ca să aplice şi oamenilor din ţara aceea suferinţa şi cazna din partea sa. Şi i-a pregătit pentru acea ţară a băniei pe oamenii săi din ţara Buzăului, care îi este supusă lui şi de unde este el însuşi, ca să facă linişte în amintita ţară a băniei şi ca să fie una şi uniţi cu el, atunci cînd se va ridica. Făcînd ordine în chipul acesta în vilaietul Ţara Românească, el este pe cale de a şi-o supune sieşi.

Aceste pedepse şi cazne pe care le amintim şi le raportăm s-au întîmplat aproape sub ochii noştri. Situaţia oamenilor din locurile despre care nu avem încă ştiri a ajuns să fie prăpădită şi tristă în ultimul grad. Deci — dacă vrea Allah cel preaslăvit şi milostiv — sînt făcute cunoscute în mod limpede cinstitului Prag al Fericirii Refugiu Mondial, iar întîmplările raportate sînt în întregime adevărate.

Şi cînd i au spus unii menţionatului voievod :„De ce faci aşa ? Aceasta e o tiranie curată !", el a dat răspunsul în felul acesta : „Mie mi s-a trimis de la Pragul Fericirii cinstită poruncă padişahală ca să dau aceste pedepse. Orice fac, fac din poruncă !". Arătîndu-i porunca padişahală de destituire, el a dat răspunsul : „Nimenea nu are dreptul la asta !".

Şi în a şasea zi, în locul de unde era să plecăm, a sosit o cinstită poruncă preaînaltă cu semnătura sclavului vostru defterdarul Mahmud Çelebi efendi. În cuprinsul ei august se porun-

cea : „Din banii haraciului care sînt la tine să nu dai nici o accea fiului begului Veneţiei, lui Lovize. Banii haraciului care sînt la tine să-i trimiţi la Istanbul lui Mahmud, care este defterdarul vistieriei mele împărăteşti, predîndu-i fără nici o lipsă !". Data acestei cinstite porunci fiind scrisă după data cinstitei porunci ce a fost trimisă prin acest rob, nu s-au dat acestui rob banii haraciului conform pomenitei cinstite porunci.

Iar acest rob am plecat fără bani în slujbele padişahale poruncite şi mergînd am sosit la vestita cetate numită Braşov, care ţine de ţara Ardealului.

În urma noastră au sosit imediat oamenii noştri, sclavii voştri, care ne-au prezentat raportul că : După ce acest rob inexistent ne-am despărţit de menţionatul Vlad-voievod, acesta, punînd să-i aducă pe menţionatul Vîlsan logofăt cu un frate de-al lui, şi pe Stan pîrcălab cu doi băieţaşi de-ai lui, şi pe ghiaurul sîrb numit Peia şi pe alţii, în tîrgul ghiaur numit Piteşti, i-a ucis tăindu-le în grabă capetele.

Şi ca să pedepsească pe doamnele lor laolaltă cu ceilalţi băieţaşi, a răspîndit curieri care să-i prindă şi să-i aducă. Ce s-au făcut, încă nu am aflat. Însă doamna menţionatului Vîlsan logofăt, fiind înştiinţată, a ajuns la Nicopol şi s-a salvat. Şi a trimis pretutindeni curieri după doamnele pomenite. Şi a trimis curier şi la Nicopol, după acea doamnă : Dacă nu o vor da, va trimite oameni la Poarta Fericirii şi va cere o cinstită poruncă padişahală cerîndu-le pe pomenitele doamne, căci aşa trebuie ca, pe temeiul acelei cinstite porunci, să se găsească posibilitatea ca şi părţii femeieşti să i se aplice pedepse, cazane şi prigoane.

Şi ceilalţi boieri, care ştiau şi auzeau despre pomenitele prigoane, temîndu-şi capetele şi sufletele, au ajuns să se risipească, aşa cum făceau strămoşii sfîntrăposaţi şi preavestiţi ai vilaietului Ţara Românească de fiecare dată cînd în vilaietul amintit se ivea revoltă ; cu toate rudele şi cu toţi supuşii lor treceau în părţile islamice ale Dunării şi îşi salvau sufletul şi capul.

Iar vestitul boier de frunte numit marele Tudor logofăt, care totdeauna venea cu banii haraciului Ţării Româneşti şi-i preda la Poarta Fericirii, şi un alt boier vestit numit Giura logofăt, cu toate rudele şi supuşii lor şi cu încă mulţi alţi inşi de seamă, din pricina pedepselor şi prigoanelor ce le-a făcut acum voievodul Ţării Româneşti, au ajuns acum toate aceste persoane renumite amintite în vestita ţară numită Haţeg, supusă vilaietului Ardealului, şi s-au refugiat acolo salvîndu-şi viaţa. Tocmai a sosit la acest rob vestea aceasta. Dar, după cum am înţeles de la supuşii săi şi de la alţi români de seamă, marele şi viteazul Tudor logofăt care a pribegit acum în Ţara Haţegului, precum şi cei care au pribegit o dată cu el, odinioară în vremuri de bejenie fugeau cu supuşii lor totdeauna în părţile islamului ca să-şi salveze viaţa. Cînd am zis : „Acum, care este pricina că s-au dus în locuri ce aparţin Ţării Ungureşti ?", ei au zis : „De ce să nu se ducă în ţările vecine ca să-şi mîntuie capetele, căci voievodul nostru Vlad voievod, fără a mai zice vinovat nevinovat şi ca să se răzbune trecîndu-i prin sabie, a primit de la Pragul Fericirii o dată cu cuvîntul padişahal cinstită poruncă padişahală pentru aceasta. Luînd ca martor cinstitul ordin, nu se uită la vinovat sau nevinovat, ci cu acea motivare ne prăpădeşte pe toţi, trecîndu-ne prin sabie. Locul de refugiu propriu al nostru, din vremurile vechi, ca şi întreaga noastră credinţă, au fost de partea islamului. Noi ne descurcam toate treburile noastre grele în acea parte. Acum însă, pe aceia care ajung în partea islamului, îi prind şi îi predau în mîinile lor. Aşa cum s-a întîmplat acum, nu s-a mai întîmplat niciodată. Aşa stau lucrurile şi de aceea, cum să mai avem încredere ?". Şi ei au mai spus încă şi alte vorbe, pentru care nu se poate să fie mustraţi.

Menţionatul voievod, după ce a săvîrşit acele prigoane, a pus să se facă strigare prin toate ţinuturile : „Fiului begului din Veneţia i-am făcut aceste prigoane, iar acelora care se duc la el şi i se închină, aceasta le este pedeapsa !". Şi după ce a spus acestea, adresîndu-se şi duşmanilor şi celorlalţi oameni din ţările spre care ne îndreptam noi din ordin, le-a trimis oameni şi scrisori

zicînd : „Să nu se întîmple să dați ascultare cuvîntului și vorbelor fiului begului din Veneția, închinîndu-vă lui ! Să nu îndepliniți deloc cererile lui !".

Și după ce am luat-o în grabă spre cetatea Brașovului și-a dat învoirea pentru cei trei mii de ostași aleși, care au fost porunciți. Am sosit în apropierea cetății pomenite și la două zile după ce ne-am odihnit ni s-au trimis vreo șapte opt sute de ostași călări. Dar și aceștia erau de la unele persoane pe care nu le știam și nu erau trimiși de către boierii cărora li s-a poruncit și pe care i știam. Persoanele care i-au trimis fiind cu totul de partea celor cu răscoala, i-au trimis pe aceia care erau perfect înțeleși cu ei. În vreme de război trebuie să fii cu precauție : e de la dușman, sau este de al acelora?

Situația este cu totul adevărată așa cum este prezentată în acest raport făcut ca să ajungă la cinstita cunoștință întemeiat pe adevăr, și va face posibil ca Poarta Fericirii să-i acorde totală încredere în ceea ce privește interpretarea lucrurilor. Dacă se va emite un cuvînt util șahal direct, există speranța ca pe temeiul celor raportate situațiile acestea să apară tuturora și mai evidente.

În ceea ce-l privește pe menționatul voievod i s-a emis acestui rob inexistent firmanul cu porunca autorizației padișahale. Porunca anterioară prevedea prin firmanul măriei sale fericitul padișah Refugiu mondial că se va trimite acum asupra acestui punct acestui rob inexistent firman padișahal, anume că : Înlăturarea menționatului Vlad voievod este extrem de ușoară, deoarece boierii cei mari și cei mici ai vilaietului Țării Românești și celelalte raiale ale țării s-au scîrbit de el și s au dezgustat. Este nevoie deci imediat de o cinstită poruncă a Porții Fericirii, care să fie dusă la îndeplinire fără ceartă și fără tulburare. Asupra acestui punct nu încape nici o îndoială. Și oricui i s-ar da porunca, firmanul pragului fericirii trebuie să prevadă ca, față de tirania sa, raialele țării să-l pedepsească.

Apoi, în ceea ce privește situația craiului austriac Ferdinand, unii dintre begii germani care nu sînt uniți cu pomenitul crai și-au ales nu demult o altă căpetenie. Amintiților begi germani padișahul Franței le-a trimis unele sume, încît cu acele sume au strîns ostași și i-au avertizat despre aceasta pe cei care se băteau și se luptau cu craiul Ferdinand. Auzind aceasta, craiul Ferdinand a strîns cîțiva ostași supuși de-ai săi, precum și cîțiva begi destoinici și numindu-le un comandant, i-a trimis la luptă. Sosind, ei se ciocnesc zdravăn și fac luptă și bătaie mare. În timpul ciocnirii sînt uciși vreo douăsprezece mii de oameni din ambele părți, rămînînd la pămînt. Și majoritatea celor uciși sînt din ostașii lui Ferdinand, pierindu-i foarte mulți oameni. Pînă la urmă, begii germani sînt biruitori și amintiții ostași ai craiului Ferdinand sînt învinși și biruiți. Și după pomenita bătălie, craiul Ferdinand trimite oameni și scrisori la begii germani și cere să fie pace. Iar begii germani au luat în întregime sumele ce se cheltuiau pentru toți ostașii, precum și țara unui beg de neam, prin forță. Ei dau răspuns că nu este posibilitate și mod ca să facă pace, pînă ce nu li se va da acea țară, precum și țările cerute o dată cu sumele amintite, pe lîngă o altă țară, care se înrudește cu prima.

Și venind noi din partea pragului fericirii asemenea cerului, după ce am auzit știrea dată prin poruncă padișahală acestui rob inexistent, ca să ne îndreptăm spre acele părți, am început să facem progrese tot mai considerabile pe calea împăciuirii, așa că acest rob inexistent, atunci cînd voi ajunge voi depune eforturi la Buda ca să înlătur pacea încheiată cu begii germani. Însă, pînă ce nu vor fi date sumele și țările cerute de la mai sus-menționatul, nu e cu putință să se facă pace.

Și se spune că unii begi vestiți dintre begii Țării Ungurești și unele țări s-ar fi răsculat împotriva măriei sale craiului Ianoș. Pînă ce nu vor fi corectați și înlăturați acești begi împreună cu țările lor, nu este cu putință ca acest rob inexistent să ajungă la Buda și în alte locuri.

Dar chiar și în cazul că amintitele întîmplări vor fi îndreptate , acest rob inexistent are îndoială și cumpănă considerabilă că va ajunge la Buda, deoarece beșliilor călăreți, care au

fost trimişi prin firman padişahal la paza Budei, ca şi ostaşilor sultanali care se găsesc la Vidin, nu li s-au dat lefurile mai bine de un an de zile, încît o parte din ei suferă de boală şi starea lor este foarte rea, ajungînd să vagabondeze încontinuu printre duşmani, şi opunîndu-se poruncii padişahale nu-şi mai bat capul cu executarea slujbelor sultanale aşa cum sînt poruncite.

Raportăm pragului fericirii — refugiu mondial — amintitele situaţii de cumpănă ale amintiţilor ostaşi padişahali, implorînd asupra acestui punct mila padişahală, şi reamintim că în timp ce a fost acordat prin firmanul padişahal ca din banii haraciului vilaietului Ţara Românească să fie predaţi acestui rob inexistent de patrusprezece ori o sută de mii de accele, conform cu cinstita poruncă a Refugiului mondial acest rob inexistent am scris de asemenea din partea noastră în repetate rînduri scrisori poporului ostaşilor, zicînd : „Mila padişahală a fost acordată, banii lefurilor voastre ne-au fost predaţi nouă. Pe temeiul poruncii padişahale iată că şi noi sîntem pe cale de-a ajunge în acea parte. Dacă vrea Allah, cînd vom ajunge, că vor fi achitate lefurile !". Trăind cu acea speranţă în mijlocul necazurilor, au făcut eforturi pentru ducerea la îndeplinire a slujbelor padişahale. Şi acest rob inexistent, ajungînd cu aceeaşi speranţă în vilaietul Ţării Româneşti, aveam destinaţi pe seama mea prin cinstita poruncă padişahală de patrusprezece ori o sută de mii de accele ale haraciului, însă banii haraciului, Ţării Româneşti care au fost poruncîţi nu i-au fost daţi acestui rob inexistent, încît a trebuit să scornesc tot felul de lucruri şi am plecat fără bani spre Ţara Ungurească pentru slujbele padişahale care au fost poruncite.

Însă capul nostru şi viaţa noastră, ale acestui rob inexistent, tot ce avem, sînt ale măriei sale padişahul Refugiu mondial, sînt închinate şi jertfite Înaltului prag al fericirii. Lefegiilor noştri le confirmăm cu averea noastră cheltuielile destul de mari ce le avem. Dar nu regretăm acele cheltuieli, numai ca de astă dată acei ostaşi să nu ajungă la Buda fără bani.

Este sigur că, dacă acest rob inexistent va fi atacat, o să ajungă să se căiască duşmanii. Ca să ajungem la Buda, în loc de căinţă, aflîndu-ne noi întru îndeplinirea slujbelor padişahale în vilaietul Ţara Ungurească şi în alte locuri, nu va trebui însă să se producă amînare pînă ce va fi emisă iarăşi cinstita poruncă padişahală de la pragul fericirii, în acest scop. Căci poporul ostaşilor nu-şi pierde speranţele şi ei rămîn neclintiţi în slujba lor de pază.

În privinţa banilor amintiţi ai haraciului şi în privinţa întîmplărilor raportate din Ţara Românească, oricare va fi firmanul sultanal emis, porunca este a pragului fericirii refugiu mondial. Nădăjduim că cinstita poruncă nu va întîrzia să fie cuprinsă în cinstita poruncă padişahală.

Aşa cum s-a întîmplat s-a raportat.

Dealtfel, porunca şi firmanul sînt ale Pragului Fericirii asemenea cerului.

Robul
cel mai slab
Lovize Griti
al principelui Veneţiei
fiu.

ALOISIO GRITTI AU SERVICE DU SULTAN SOLIMAN LE LÉGISLATEUR, D'APRÈS CERTAINS DOCUMENTS TURCS INÉDITS

RÉSUMÉ

Le fameux levantin du Cinquecento Aloïse Gritti, fils du *bailo* vénitien André Gritti et d'une grecque instanbuliote, a eu, comme on le sait,

une biographie sans cesse ascendante, jusqu'au dénouement fatal à Mediaş, au coeur de la Transylvanie.

En jouissant de l'amitié bien payée et des faveurs du grand vizir (*sadrazam*) Ibrahim pacha — lui -même considéré par l'opinion publique d'Istanbul comme *Makbul* («le Favori» du sultan) et ensuite, après son exécution par le sultan Soliman le Magnifique, comme *Maktul* («l'Exécuté») — , Gritti détenait, à un moment donné, ensemble avec le grand vizir, les rênes de la politique étrangère de l'Empire Ottoman, en recevant, lui, les ambassadeurs et en assistant aux pourparlers menés par le *sadrazam*. C'était, évidemment, surtout pour ce qui concernait la politique européenne des Ottomans. Le padichah même s'était abaissé et alla le visiter dans son palais de Péra, où il demeura deux jours et deux nuits. Gritti était en effet le conseiller impérial pour les affaires européennes.

Les deux écrits qui sont publiés ici pour la première fois d'après les microfilms du texte turc apportés des Archives d'Istanbul à la Direction Générale des Archives de l'État de Bucarest, avec une traduction roumaine, témoignent de son activité au service de la Porte.

Le premier document est une lettre adressée par le roi de Hongrie Jean Zápolya, le 27 mars 1533, au sultan Soliman le Magnifique, par laquelle, sur ordre de la Porte, Zápolya envoit Gritti, «notre grand vizir», en fait gouvernateur de Hongrie, à Istanbul, tout en l'accompagnant d'éloges et en réitérant sa soumission au sultan.

Le second document a une valeur exceptionnelle pour l'histoire de la Valachie à cette époque-là. Écrit près de Braşov après le 6 août 1534, il constitue un rapport (*arz*) adressé au sultan sur les faits et méfaits qui se sont passés en Valachie depuis l'entrée en Valachie de ce «protecteur» (*hâmi*) de la Hongrie, comme le nomme le padichah, jusqu'à son arrivée près de Braşov, donc entre le 25 juillet et le 4 août 1534.

Gritti avait été envoyé par Soliman auprès des deux rois de la Hongrie, Jean Zápolya, le Hongrois, et Ferdinand de Habsbourg, l'Allemand, pour essayer de pacifier ces régions européennes, au temps où l'Empire Ottoman se trouvait entraîné dans une guerre difficile avec l'Empire Persan, à l'Est. Mais Gritti apportait avec lui un nouvelau voïvode pour la Valachie et une partie des boyars avait ourdi une conspiration contre le voïvode régnant, Vlad Vintilă. Ils se refugièrent au milieu des troupes ottomanes venues avec Gritti, mais ils furent livrés tous au voïvode régnant et furent tous justiciés.

Par la suite, Gritti traversa les Carpats et se reposa près de Braşov, d'où il envoya cet *arz* au sultan.

Les événements ultérieurs sont connus d'autres sources que ces documents. Gritti se mêla aux affaires intérieures de la Transylvanie, dut se retrancher dans la ville de Mediaş et se rendit aux Moldaves, accourus pour aider les Transylvains. Il fut exécuté le 24 septembre 1534.

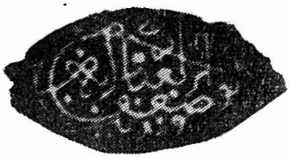

Fig. 1. — Sigiliul lui Aloisio Gritti aplicat pe dosul raportului. Legenda sigiliului : Az'-afu el-ibâd Lovize mîr-i Venedik ŏglı (Cel mai slab dintre robi < ai sultanului >, Lovize, fiul principelui Veneţiei).

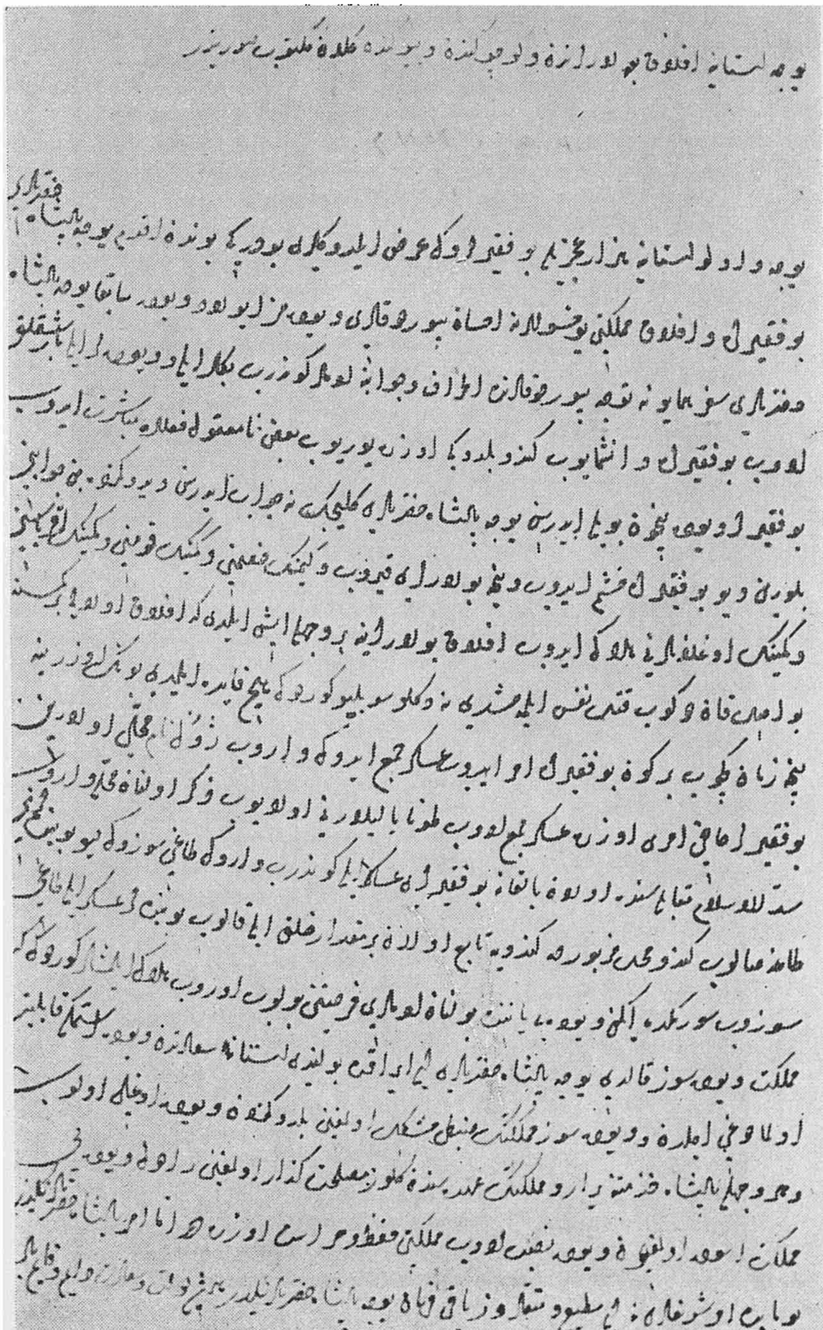

Fig. 2. — Scrisoarea lui Ioan Zápolya către sultanul Soliman Magnificul.

a)

Fig. 3. — Raportul lui Aloisio Gritti către sultanul Soliman Magnificul (Continuarea textului în fig. b și c).

b)

5496

c)

FACTORI DETERMINANȚI ÎN EVOLUȚIA DEMOGRAFICĂ A ȚĂRII ROMÂNEȘTI ÎN SECOLUL AL XVII-LEA

DE

LIA LEHR

„Il n'y a richesse ni force que d'hommes" ; aceste cuvinte reflectă, credem, importanța studiilor de demografie istorică atît pentru istoric, cît și pentru sociolog [1].

Cercetările de demografie au luat un avînt deosebit în ultimul timp, mai ales în Franța. În secolul al XX-lea școala franceză se formează treptat întîi cu L. March, M. Huber, H. Bunle și apoi cu A. Landry, care a scris și un tratat de demografie [2], considerat timp de mulți ani ca singura lucrare de acest gen din lume. După 1953, cercetările în domeniul demografiei au luat un nou avînt, iar după înființarea Institutului național de studii demografice și a Institutului de demografie al Universității din Paris, aici s-au dezvoltat metode și tehnici tot mai precise de cercetare și cunoaștere a populației și s-a format o pleiadă de demografi, francezi și străini, cu autoritate în lumea întreagă [3].

În Anglia, imediat după cel de al doilea război mondial, au fost inițiate unele cercetări, dar și acolo, abia în ultimii ani problemele de demografie au devenit o preocupare permanentă, formîndu-se colective de cercetare sistematică a populației.

Apariția, aproape simultană, în Franța și Anglia, a două îndreptare în cercetarea demografică : *Nouveau manuel de dépouillement et d'exploita-*

---

[1] R. Mols, *Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du XIVe au XVIIIe siècle*, t. 1, Louvain, 1954, p. 3.

[2] A. Landry, *Traité de démographie*, Paris, 1945.

[3] R. Pressat, *L'analyse démographique, méthodes-résultats, applications*. Prefața de A. Sauvy, Paris, 1961 ; Șt. Ștefănescu, *Istorie și demografie*, în „Studii", t. 20 (1967), nr. 5, p. 933 — 946.

tion de l'état civil ancien[4] și *Introduction to English Historical Demography*[5], demonstrează progresele înregistrate în ultimele două decenii și interesul tot mai mare ce se acordă, în cele două țări, acestei probleme.

În țările din centrul și estul Europei, preocupările în domeniul demografiei capătă un avînt din ce în ce mai mare, trecîndu-se la cercetări în domenii ce păreau pînă acum insuficient documentate.

În Uniunea Sovietică se aprecia densitatea populației pentru epocile mai vechi, plecîndu-se de la unele date mai precise de la sfîrșitul secolului al XVII-lea și din secolul al XVIII-lea, ceea ce a dus la evaluări divergente. De cîtva timp însă, studierea documentelor epocii respective, fără îndoială fragmentare, dar destul de sigure pentru unele provincii și regiuni, a permis punerea unor baze mai precise.

Cu toate că în cazul istoriei patriei noastre izvoarele de care dispunem pînă în secolul al XIX-lea nu ne dau posibilitatea de a ajunge la rezultatele la care s-a ajuns în țările cu un bogat material — statistici, recensăminte, registre parohiale etc. — totuși o preocupare de a cerceta unele aspecte ale demografiei istorice cantitative a existat și există. O serie de lucrări și articole, de mai mare sau mai mică întindere, au reînnoit cunoștințele pe care le aveam asupra unor aspecte demografice[6], dovedind preocuparea de a lărgi cunoștințele noastre despre structura populației, tehnica înregistrării populației în trecutul țărilor române, repartiția geografică a diferitelor categorii de sate în evul-mediu, mișcările populației care au influențat toponimia țării și alte probleme. Aceste lucrări și articole nu sînt singurele[7], ele se referă însă, în primul rînd, la secolele anterioare secolului al XVII-lea sau la secolul al XVIII-lea, unde informația este mai bogată, și numai în mică măsură și tangențial se ocupă și de secolul al XVII-lea. De aceea, în lucrarea de față, ne vom opri asupra aspectelor demografice ale secolului al XVII-lea în Țara Românească.

★

[4] Lucrare datorată lui M. Fleury și L. Henry, éditions de l'Institut National d'Etudes démographiques, Paris, 1965, 182 p.

[5] Lucrare colectivă alcătuită de D. E. C. Eversley, P. Laslett, W. A. Armstrong, L. Ovenal și E. A. Wrigley, Londra, 1966, 283 p.

[6] Amintim unele dintre ele: D. Prodan, *Teoria imigrației românilor din Principatele Române în Transilvania în veacul al XVIII-lea*, Cluj, 1944, 173 p.; H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, vol. I—III, București, 1958, 1959, 1965; I. Iordan, *Toponimia românească*, București, 1963, 581 p.; I. Donat *Așezări omenești din Țara Românească în secolele XIV—XVI*, în „Studii", 1956, nr. 6, p. 75—95; I. Donat și Gh. Retegan, *La Valachie en 1838, d'après une source statistique inédite*, în „Revue Roumaine d'Histoire" IV(1965), nr. 5, p. 925 941; Ș. Papacostea, *Populația Țării Românești în ajunul reformelor lui C. Mavrocordat*. Un document inedit, în „Studii", 19(1966), nr. 5, p. 929 — 939; Șt. Ștefănescu, *Mișcări demografice în țările române pînă în secolul al XVII-lea și rolul lor în unitatea poporului român*, în *Unitate și continuitate în istoria poporului român*, sub redacția prof. univ. D. Berciu, București, 1968, p. 187 — 207; Vlad Matei, *Cauzele colonizării rurale din Țara Românească și Moldova (sec. XVI — XVII)*, în *Studii și articole de istorie*, XIII, 1969, p. 96 — 115; Ș. Papacostea, *Oltenia sub stăpînirea austriacă*, București, 1971, cap. IV.

[7] Despre dezvoltarea și perspectivele cercetărilor în acest domeniu, pe larg în articolul lui Șt. Ștefănescu, *Istorie și demografie*, citat mai sus.

Punctul de plecare al oricărei istorii a populaţiei sînt ştirile pe care le avem la dispoziţie, indiferent de natura lor. Pentru a putea determina numărul locuitorilor Ţării Româneşti, într-o perioadă în care nu avem nici statistici, nici recensăminte sau anumite registre — ca cele parohiale —, problemele ce se pun sînt destul de dificile. Lipsind acele date care să ne permită să urmărim, în mod sigur, creşterea şi descreşterea populaţiei, acest lucru se va putea stabili — cu aproximaţie — numai pe bază de calcul matematic, plecîndu-se de la datele oferite de toate izvoarele existente pentru secolul al XVII-lea [8].

La începutul secolului, Ţara Românească avea un număr de cca 2 100 de sate, număr ce va creşte, ajungînd la sfîrşitul secolului al XVII-lea pînă la cca 2 800 de sate [9]. Satele nu sînt nici ele toate de aceeaşi mărime[10], mergînd de la sate foarte mici, de numai cîteva case, pînă la sate cu peste

---

[8] Informaţiile documentare ce ne-au rămas ne indică, de obicei, numărul de case ce formează o aşezare omenească, sau, numele capului de familie. Focul sau casa reprezintă materialul curent, preţios, pînă la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, în orice parte a lumii (M. R. Reinhard şi A. Armengaud, *Histoire générale de la population mondiale*, Paris, 1961, p. 57). Înainte de secolul al XX-lea orice enumerare, chiar cînd se vrea totală, nu depăşeşte stadiul de parţial. Nici ştirile demografice directe, rămase, nu reflectă decît realitatea demografică existentă în momentul confecţionării lor, determinată de necesităţile locale, cărora trebuiau să le facă faţă, de privilegii, tradiţii etc. (R. Mols, *op. cit.*, t. 1, p. 16). O încercare în acest sens, pentru a stabili care era populaţia Ţării Româneşti în secolul al XVII-lea, va fi făcută — într-o altă lucrare, în curs de elaborare — plecîndu-se de la datele furnizate de documentele ce amintesc de vînzarea sau răscumpărarea unor sate şi unde se dă şi numele capilor de familie sau numărul de case, socotind că fiecare casă reprezintă o familie şi în cazul cînd se dă şi numele fiilor, aceştia nu mai sînt socotiţi copii şi pot întemeia la rîndul lor sau sînt chiar pe cale să întemeieze o familie ; astfel, în documente se spune : „cu fiii", „cu fiii ce se vor naşte". În lucrarea de faţă vom folosi unele din concluziile la care am ajuns pînă acum, pentru a putea înţelege mai bine în ce măsură anumiţi factori — ca foamete, fugă, robiri etc. — au influenţat dezvoltarea demografică a Ţării Româneşti şi vom da în anexă două grafice : un grafic reprezentînd frecvenţa unor factori care au influenţat direct situaţia demografică şi un grafic cu variaţia probabilă a populaţiei Ţării Româneşti. Aceste grafice ne arată interdependenţa existentă între diferiţi factori — amintiţi mai sus — şi creşterea şi descreşterea populaţiei.

[9] Cifrele date s-au stabilit pe baza indicelui toponimic al colecţiei *Documente privind istoria României*, la care s-au adăugat satele apărute în documente după 1633. Călătorii dau ca număr de sate, pentru secolul al XVII-lea, unii 2 000 de sate, alţii , 4 000, în comparaţie cu epoca lui Mihai Viteazul, cînd, socoteau ei, Ţara Românească avea un număr de 14 000 de sate. Ei dădeau aceste cifre ca să arate pustiirea ţării din cauza războaielor şi năvălirilor ce au avut loc şi micşorarea numărului locuitorilor ei. Delacroix socoteşte, în 1675, că Ţara Românească avea atunci vreo 3 000 de sate, ce sînt mai populate în timp de pace, decît în timp de război (N. Iorga, *Acte şi fragmente*, vol. II, p. 735). I. Donat, împreună cu colectivul care a lucrat la indicele toponimic, socoteşte, de asemenea, că în Ţara Românească au fost în secolul al XVII-lea cca. 3 000 de sate, incluzînd de fapt în această cifră şi toponimele, ceea ce credem că nu este just. Unele toponime s-au transformat mai tîrziu în sate, dar cînd, nu se poate întotdeauna preciza, iar altele au dispărut. De aceea, am socotit drept sate numai pe acelea care apar ca atare în documentele vremii, după cum au fost, dealtfel şi identificate în indicii întocmiţi în cadrul sectorului de istorie medie al Institutului de istorie „N. Iorga".

[10] Locadello, care a trecut prin Ţara Românească pe la 1641, dă în medie 50 de case pentru un sat, socotind toate satele cam de aceeaşi mărime (*Călători străini despre ţările române*, vol. V, p. 33).

100 de case [11]. În afară de aceste sate, în Ţara Românească mai găsim un număr de 22 tîrguri şi oraşe.

Desigur, creşterea populaţiei Ţării Româneşti în secolul al XVII-lea nu are o linie ascendentă continuă, ţinînd seama de situaţia politică şi economică existentă, ca şi de diferitele calamităţi naturale din acea vreme şi care — toate la un loc — au influenţat direct creşterea sau descreşterea populaţiei.

De asemenea, în Ţara Românească, la fel ca şi aiurea, se observă acea tendinţă a unor locuitori ai satelor de a se muta dintr-un loc în altul, de a căuta în altă parte condiţii mai bune de viaţă. Mutarea, uneori legală, alteori ascunsă, documentele o semnalează, de obicei, ca pe o „fugă", dar nu întotdeauna aceasta este realitatea ; nu în toate cazurile avem de-a face cu „o fugă" în adevăratul sens la cuvîntului, ci cu plecarea în alte părţi a unor tineri ca să-şi facă un rost în viaţă, să-şi găsească o ocupaţie şi să-şi întemeieze o gospodărie. Mulţi dintrei ei, cînd ajung la o vîrstă mai înaintată, simt nevoia să se întoarcă la ocina lor, oricare ar fi fost motivul iniţial al plecării. Alţii, din contră, făcîndu-şi un rost în alte părţi, nu mai doresc să se întoarcă şi, pentru a-şi reglementa situaţia — în special, dacă ei sau părinţii lor au fost rumâni — se vor răscumpăra pentru a legaliza o libertate căpătată de fapt cu ani în urmă, mai ales că şi vechilor proprietari-feudali le convine acest lucru, dîndu-şi seama că după trecerea unui timp atît de îndelungat tot nu mai au nici un folos de la ei şi ar avea mult mai mult de cîştigat, dacă ar căpăta în schimb bani sau robi-ţigani [12].

---

[11] La începutul secolului al XVII-lea numărul mare de sate îl formează satele mici, cu maximum 15 case, ca apoi, în a doua jumătate a secolului şi pînă la sfîrşitul lui să crească, mai ales, numărul celor cu peste 50 şi peste 100 de case. Cele mai multe au între 31 şi 50 de case, ceea ce înseamnă, în medie, 38 — 40 case pentru un sat şi nu 50 de case. La aceste concluzii am ajuns — şi voi arăta pe larg, după cum am mai spus, într-o altă lucrare, în curs de elaborare — numărînd casele sau familiile din toate satele ce apar în documente în totalitatea lor, grupîndu-le după mărime şi făcînd media caselor pentru fiecare categorie de sat în parte. Pentru stabilirea numărului locuitorilor unui sat, la numărul de case, familii, am adăugat coeficientul 5, coeficient universal, folosit în mod mecanic de cîte ori se dă număr de case. Pornind de la aceste date, furnizate de documente — chiar dacă momentan ele nu sînt complete — credem că putem presupune pentru Ţara Românească, în secolul al XVII-lea, o creştere medie anuală de cca 0,42%, cifră foarte posibilă pentru acea vreme, dacă ne gîndim că cercetările întreprinse în alte ţări, cu un bogat material documentar, au stabilit, pentru aceeaşi perioadă, o creştere medie anuală de 0,50%. Pe măsură ce materialul documentar pe care îl avem la dispoziţie se va înmulţi, iar cercetările în acest domeniu vor putea merge în adîncime, poate că unele dintre cifrele date vor suferi modificări, cele afirmate mai sus reprezintă un început.

[12] Astfel, mănăstirea Căluiu mărturiseşte, la 20 noiembrie 1646, că în urmă cu 26 — 28 de ani, în zilelele lui Gavril Movilă, cinci rumâni din satul Cioroiul şi cinci din satul Cruce au fugit pe cînd erau copii mici şi, acum, în 1646, au fost găsiţi în satele lui Radu mare logofăt, Cocorăşti şi Măneşti, unii însuraţi, cu copii, alţii, neînsuraţi. Văzînd că sînt „fugiţi de atîta vreme şi streinaţi despre locurile lor", mănăstirea renunţă la ei, ne mai avînd nici un interes să-i aducă înapoi (Arh. Ist. Centr., A. N., CXII/52, orig. Materialul documentar folosit se află, în cea mai mare parte, transcris în arhiva sectorului de istorie medie a Institutului de istorie „N. Iorga").

Mişcările de populaţie, ori unde ar avea ele loc, nu se datoresc unei simple întîmplări, ci se produc sub impulsul unei necesităţi [13]. Copiii rămaşi orfani de tineri, care nu au posibilitatea să facă faţă singuri situaţiei rămînînd pe vechea lor ocină, pleacă, de obicei, în alte părţi, în ţară sau în afară, pentru a-şi face un rost în viaţă, schimbîndu-şi, de cele mai multe ori, în astfel de cazuri, situaţia socială, devenind oameni liberi, cu alte ocupaţii decît ocupaţia iniţială. În felul acesta, nu întotdeauna avem neapărat de a face cu schimbări în ceea ce priveşte numărul locuitorilor Ţării Româneşti, ci numai cu schimbări în structura lor socială.

La 5 februarie 1680, Şerban Cantacuzino întăreşte lui Dragomir şi fratelui său, Petru, fiii lui Stoica din Cacaleţi, să fie în pace de rumânie de către mănăstirile Cozia şi Cotmeana. Cei doi fraţi au fost rumâni ai mănăstirii Cotmeana şi „fiind fugiţi de cînd au fost copii mici", din zilele lui Matei Basarab, iar în zilele lui Grigore Ghica au fost găsiţi şi s-au răscumpărat imediat, dînd în schimb robi-ţigani, „cap pentru cap", deoarece, fiind ei „învăţaţi fugari de atîta vreme" nu mai erau de nici un folos mănăstirii [14]. Să facem un mic calcul. Dragomir şi Petru au fugit cînd erau mici, în zilele lui Matei Basarab, fiind găsiţi cam după cca 20—30 de ani şi, dacă ei mai sînt în viaţă în 1680 şi, probabil, după cum reiese din document, încă în putere, nu puteau avea atunci cînd au fugit mai mult de 10—1a ani, tocmai vîrsta cînd pot să înceapă o altă viaţă în altă parte. Ceea ce nu putem spune este dacă ei locuiesc acum la oraş sau în alt sat, dacă au învăţat o meserie, sînt negustori sau au altă ocupaţie. În orice caz un lucru este sigur, ei sînt acum oameni liberi, nu mai sînt rumâni. În alt caz ştim precis că are loc o schimbare a ocupaţiei [15].

Dacă unii pleacă singuri din sat, alţii, în schimb, pleacă împreună cu părinţii, fiind copii mici sau foarte tineri [16]. Aceste plecări au la bază dorinţa de a găsi condiţii mai prielnice de trai, putinţa de a-şi întemeia o gospodărie care să le asigure o viaţă mai bună ca pînă atunci. Alteori

[13] În Anglia, de pildă, s-a constatat că, cu toate că nu se poate da cu precizie o dată anumită, se observă această tendinţă de a pleca, de a emigra, de cele mai multe ori, la tinerii între 12 şi 30 de ani, atunci cînd se pregătesc să-şi facă un rost în viaţă, sau, la cei de peste 60 de ani, cînd bătrînii se duc la copiii lor sau se întorc la locul lor de baştină (J. Cornwall, *Evidence of mobility in the seventeenth century*, în „Bulletin of the historical research", vol. XL, nr. 102, nov. 1967, p. 143 — 152). Aceleaşi fenomene se observă, într-o oarecare măsură, aproape în toate ţările Europei, ca şi la noi.

[14] Bibl. Acad. CCCLXIX/20, orig.

[15] La 15 iulie 1686, Crăciun se răscumpără de la mănăstirea Bistriţa, dînd în schimb doi copii de ţigan. El a fost fiul lui Udrişte, rumân din Costeşti şi, rămînînd orfan de mic, a „fugit de copil mic" din sat, slujind „pre la neguţători pen ţara Turciască şi pe unde am putut pănă acum". În aceste zile, fiind „om de vărstă", deci de cel puţin 50 — 60 de ani, cu oarecare stare materială ce îi dă posibilitatea să-şi reglementeze situaţia şi, pentru a nu risca să fie prins şi adus înapoi la Costeşti, se duce el singur la mănăstire, spunînd că a fost rumân mai de demult şi vrea să se răscumpere. El nu face, în felul acesta, altceva decît să legalizeze ceea ce era, în fapt, o realitate încă de demult, de cel puţin 40 de ani, avînd în vedere că a plecat din sat încă „de copil", cum singur o mărturiseşte, deci cam tot pe la vîrsta de 10 — 12 ani, ca în primul caz. Lucrînd timp de mai mulţi ani la diverşi negustori, ocupîndu-se cu negoţul, a devenit şi el, cu timpul, în mod cert, negustor şi pentru a nu-şi periclita situaţia la care a ajuns — putînd să-şi permită acest lucru, avînd o situaţie materială bună — se răscumpără (Arh. Ist. Centr., m-rea Bistriţa, LV/45, orig.).

[16] Bibl. Acad., VI/36, fotogr. după orig. aflat în Arh. Ung.

plecarea din sat are la bază un motiv sentimental, dorința de a-și întemeia un cămin cu cineva din afara satului. Plecarea, în astfel de cazuri, se face, de cele mai multe ori, fără consimțămîntul proprietarului feudal.

Această mobilitate a populației — care capătă diferite forme — este un factor permanent și nu poate fi legată numai de anumite cauze, nu poate fi privită ca un caz izolat.

Mobilitatea poate avea loc și în cadrul hotarelor aceluiași sat ; în felul acesta spunem că se produce fenomenul de roire a satelor, adică în același hotar se formează un nou sat, datorită creșterii numărului locuitorilor lui, putîndu-se reveni uneori — după caz — în vechea vatră [17].

*

Sînt mai mulți factori ce determină o schimbare în demografia unei țări. În articolul de față vom analiza cîțiva din cei mai importanți, care au avut o influență directă asupra creșterii și descreșterii populației Țării Românești.

După domnia lui Mihai Viteazul, în primii ani ai secolului al XVII-lea, luptele pentru domnie au dus la serioase pierderi în oameni și bunuri, pierderi cu atît mai mari, cu cît, concomitent, au avut loc robiri ale turcilor și tătarilor, iar oamenii, „fugind din calea răutăților", își părăsesc casele, pustiind și mai mult aceste locuri. Războaiele, cu toate urmările lor, duc implicit la o scădere a mîinii de lucru, la pierderea uneltelor de muncă, ceea ce contribuie la o scădere, atît a producției, cît și a productivității muncii, mai ales în domeniul agriculturii. Acestea duc la o lipsă de alimente, la creșterea prețului cerealelor și deci la o foamete ce va culmina în anul 1602 „cu o rea și mare foamete de muriau oamenii pe drumuri" [18], după cum spun documentele, lovind întîi păturile sărace, apoi, treptat, aproape întreaga țară. Situația astfel creată va duce în mod firesc la apariția și răspîndirea unor boli, dintre care cea mai grea, ciuma din 1603, a făcut serioase ravagii. Toate acestea — război, robiri, fugă, foamete, ciumă — au dus la o scădere simțitoare a populației, în comparație cu ultima perioadă a secolului al XVI-lea. Acestei situații grele, ce a durat

---

[17] De pildă, moșnenii satului Băldăluiu se vînd la 23 aprilie 1629 lui Coandă mare armaș, cu toate părțile lor de ocină și „din Băldăluei-Bueii unde au fost șezut mai dennainte vreme și de Întorsura de Jos unde șădem acum, că iaste tot un hotar". Întăi, arată ei, „am fost locuitori mai de demult în seliștea ce s-au chemat Băldăluiul Buei, iar acu, noi ședem iar pre locul nostru tot într-un hotar, ce i-am pus numele Întorsura-de-Jos, că ne-am mutat de la Băldălui" (*Documenta Romaniae Historica*, B. Țara Rom., vol. XXII, p. 487 — 489. În continuare vom cita *Doc. Rom. Hist.*). Pentru roirea satelor vezi B. T. Câmpina, *Dezvoltarea economiei feudale și începuturile luptei pentru centralizarea statului în a doua jumătate a secolului al XV-lea în Moldova și Țara Românească* (extras), p. 19 — 20 ; H. H. Stahl, *op. cit.*, vol. I, p. 199.

[18] *Documente privind istoria României*, sec. XVII, B, vol. I, p. 167 — 168, 350, 396; vol. III, p. 320 — 321 etc. (În continuare vom cita *Doc. priv. ist. Rom.*).

între 1600 și 1605, i-a urmat o perioadă de redresare economică, de belșug [19] și ca o consecință va urma și o creștere a numărului locuitorilor țării, lucru firesc în astfel de condiții.

Situația grea din Țara Românească — ca și cea din Moldova, unde constatăm în aceeași perioadă o situație asemănătoare — a avut repercusiuni și asupra situației economice din Constantinopol. Într-un raport din ianuarie 1605 se arată că foametea care bîntuie în Constantinopol se datorește nu numai proastei recolte din regiunile agricole ale Turciei, ci și faptului că cele două țări românești — Țara Românească și Moldova — au rămas în cea mai mare parte necultivate [20].

La sfîrșitul domniei lui Radu Șerban, în 1610—1611, au loc din nou lupte, urmate de robiri și o fugă a populației, nu în aceeași proporție ca la începutul secolului, fără urmări catastrofale asupra numărului populației; procesul de creștere fiind încetinit, fără a fi însă oprit. Trebuie să spunem că fuga unor locuitori are loc aproape continuu în tot cursul secolului, vom vedea însă, pe parcursul lucrării, cînd anume ia acest fenomen proporții de masă, influențînd direct scăderea populației. După fiecare catastrofă, indiferent de natura ei, observăm fenomenul invers, de repopulare a teritoriilor rămase pustii, prin acordarea dreptului de a se întemeia slobozii și sate de colonizare, de a aduce locuitori din afara țării și a-i așeza aci, fapt care, în afara creșterii populației pe cale naturală, contribuie la înmulțirea ei.

Un alt eveniment cu urmări imediate a fost năvălirea tătarilor, care în 1623 au robit aproape jumătate din țară, pînă la Olt. Seceta ce a urmat în anii 1629—1630 va influența, de asemenea, situația populației și asistăm în acea perioadă la schimbări în structura socială a locuitorilor Țării Românești.

Frămîntările politice din anii 1629—1632, pînă la venirea lui Matei Basarab ca domn, contribuie și ele la creșterea numărului celor ce fug, situația stabilizîndu-se abia la începutul domniei lui Matei Basarab, pentru scurt timp însă, deoarece între anii 1634—1636 se constată o fugă masivă a populației, sate întregi risipindu-se, numeroși țărani părăsindu-și ocina din cauza asupririi fiscale, după cum vom vedea mai jos. Această stare de lucruri coincide cu aplicarea noii reforme fiscale, inițiate de Matei Basarab în 1634—1635, prin introducerea „talerului". În 1637 va apărea și o epidemie de ciumă, cu urmări nu prea grave.

Lunga domnie a lui Matei Basarab a dus la o stabilitate politică ce a permis redresarea situației economice în țară și înflorirea vieții culturale

[19] Într-un document din 17 februarie 1615 se spune: În zilele lui Radu Șerban, cînd a fost „multă oștire și nevoie, s-a lăsat atunci și foamete mare și rea, cînd o ferdelă de grîu era 320 aspri, iar cea de mei, 230 aspri". După aceea, „a trecut puțină vreme și s-a ajuns la vreme de belșug" (*Doc. priv. ist. Rom.*, sec. XVII, B, vol. II, p. 370 — 371). Documentul se referă la situația din țară în primii ani de domnie ai lui Radu Șerban — 1602 — 1603 — și la situația de după 1605. Evenimentele relatate în documente se referă de multe ori nu la perioada în care au fost ele emise, ci în document sînt povestite fapte petrecute într-o perioadă mai apropiată sau mai depărtată. De aceea, întregul material documentar a fost așezat cronologic, după cum au avut loc evenimentele la care se referă textul analizat.

[20] Hurmuzaki, vol. IV_2, p. 280.

contribuind astfel — după 1636 — la crearea climatului prielnic unei creșteri rapide a populației cu toate că : nu au lipsit războaiele ; unii au continuat să fugă ; pretențiile turcilor nu au scăzut cu nimic în acești ani.

După domnia lui Matei Basarab, încă din 1655, asistăm la o perioadă de frămîntări social-politice cu urmări directe și imediate asupra demografiei Țării Românești. Sînt cunoscute marea răscoală din 1655, scurta, dar foarte frămîntata, domnie a lui Mihnea al III-lea, cu toate urmările ei, care împreună au provocat în anii 1655—1660 o descreștere foarte mare a populației. Luptele care au loc acum, însoțite de distrugeri și robiri de către turci și tătari, pribegiile și fuga unor locuitori din toate categoriile sociale „din calea răutăților" au dus în mod firesc la o sărăcire, la o scădere a activității economice, ogoarele rămîn necultivate, producția se dezvoltă mai lent, situația culminînd cu o foamete resimțită de toată lumea în anii 1659—1660, continuată de o epidemie de ciumă în 1660—1661

Venind o nouă perioadă mai prosperă, creșterea populației va continua apoi pînă la sfîrșitul secolului, dar această creștere nu va avea o linie ascendentă continuă, pe parcurs ivindu-se diferite piedici care o stagnează temporar, ceea ce va duce la o scădere vremelnică a populației. Între 1668 — 1675 au loc fugi ale țăranilor, datorită — în mare parte — faptului că unii dintre cei eliberați din rumânie, în timpul domniei lui Mihnea al III-lea, vor fi din nou rumâniți. Tot în acest timp, în 1674 — 1675, izbucnește și o epidemie de ciumă.

O perioadă grea, de mari lipsuri și foamete, datorită unor calamități naturale — secetă și invazie de lăcuste — reprezintă anii 1680—1686, dintre care cei mai grei au fost anii 1684 și 1686, după care urmează în 1685—1686 inevitabilele epidemii. O altă perioadă, asemănătoare, întîlnim după numai cîțiva ani, în 1689—1692. Cel mai greu an a fost anul 1691, cînd, populația mînca orice găsea, ca să nu moară de foame. Și acum, ca și în celelalte cazuri, a urmat — la scurt interval — în 1697, ca o consecință a condițiilor grele de viață, ce au creat un teren propice, o epidemie de ciumă.

Urmărind acest succint tablou, ne putem da seama de interdependența existentă între toți acești factori, influența lor reciprocă. Din cercetarea documentelor vremii constatăm un număr de cazuri pentru fiecare factor, pe care îl vom studia în parte — foamete, fugă, război, robiri, ciumă. Trebuie să spunem aci că un caz nu corespunde neapărat unui individ ; cînd vorbim de un caz, el poate să însemne tot atît de bine o singură persoană, o familie sau un sat întreg, cazurile referindu-se la frecvența fenomenului în sine, într-o anumită perioadă în care acesta a determinat în mod direct dezvoltarea demografică a țării. Cele mai puține știri oglindesc răspîndirea și consecințele epidemiilor de ciumă. Se pare — dat fiind slabul ecou pe care l-a avut — că ciuma a făcut mai puține ravagii prin aceste părți, datorită, probabil și faptului că așezările omenești de pe teritoriul Țării Românești se găseau la distanțe destul de mari unele de altele, iar tîrgurile și orașele nu erau, nici ele, prea aglomerate — cu excepția orașelor București și Tîrgoviște.

În acelaşi timp, se observă încercările domniei de a repopula regiunile pustiite, prin înfiinţarea de slobozii. Acestea apar întotdeauna după pustiiri mai importante.

*

Foametea. Ţara Românească a cunoscut în secolul al XVII-lea o epocă de relativă refacere economică. De aceea, călătorii străini, care au trecut prin aceste părţi, au descris-o ca pe o ţară bogată, cu munţi, dealuri şi cîmpii întinse, străbătute de ape bogate în peşte; însă, din cauza războaielor şi deselor năvăliri, ţara era slab populată, mergînd zile întregi fără să întîlneşti vreo aşezare omenească [21]. Totodată ei au recunoscut calitatea şi bogăţia recoltelor, dar, în acelaşi timp, că întinse suprafeţe rămîn încă necultivate datorită tehnicii înapoiate, slabei densităţi a populaţiei în anumite perioade şi mai ales interesului scăzut al ţărănimii în creşterea unei producţii de care nu va beneficia decît în mică măsură [22].

Totuşi, se constată în cursul secolului o înmulţire a aşezărilor omeneşti, îndeosebi în regiunile de cîmpie mai slab populate. În acelaşi timp se observă progrese ale asolamentului bienal, indiciu al unei creşteri a suprafeţei cultivate [23]. Apar noi culturi — cum este porumbul — la sfîrşitul secolului al XVII-lea. De asemenea, se pare, că se măresc suprafeţele cultivate cu mei şi orz, dat fiind că meiul nu este cerut pe piaţa de la Constantinopol, putînd fi deci folosit pentru hrană de către populaţie şi adus chiar pe piaţă ca marfă. Constantin Brîncoveanu în 1698, cînd opreşte exportul de grîne la Braşov, explică de ce face acest lucru: semănăturile au fost foarte proaste şi dacă şi anul acesta recolta va fi proastă va fi „o lipsă şi o flămînzenie mare în pămîntul acesta", mai ales că nu numai ei cer, ci şi „ce mai mulţi şi despre ţara turcească şi despre Moldova caută să o tragă". Dar „numai grîul s-au oprit să nu treacă, iar meiul şi orzul nu iaste oprit" [24].

În cultivarea viţei de vie se folosesc noi metode de lucru, se extinde suprafaţa cultivată, astfel, încît, şi producţia va creşte. La fel şi în cazul altor produse, ca legume, fructe etc.

Cu toate aceste îmbunătăţiri, dat fiind că nu toate familiile ţărăneşti stăpînesc teren arabil suficient şi că nu se lucrează întreaga suprafaţă, produsele obţinute de cele mai multe ori abia ajungeau pentru hrană. Dar ce se întîmpla în cazul unei recolte proaste sau în caz de secetă? Cînd recolta obţinută într-un an nu ajungea pentru a face faţă nevoilor de fiecare zi şi pentru a putea rezista pînă la noua recoltă, cei loviţi erau nevoiţi

---

[21] Această constatare o fac mai ales călătorii ce au trecut pe aci după perioadă de război, de frămîntări politice şi sociale, urmate de calamităţi şi epidemii de ciumă, care au influenţat nemijlocit scăderea numărului locuitorilor ţării şi rămînerea unor întinse suprafeţe pustii şi necultivate (vezi P. Deodato Baksici şi Locadello, în *Călători străini despre ţările române*, vol. V, Bucureşti, 1973, p. 33, 204).

[22] *Istoria României*, vol. III, Bucureşti, 1964, p. 42 — 43.

[23] *Ibidem*, p. 43.

[24] N. Iorga, *Studii şi documente*, vol. X, p. 43.

să se împrumute sau să atace şi rezervele, consumînd astfel o parte sau toată cantitatea lăsată ca sămînță. În felul acesta şi următoarea recoltă va fi în mod inevitabil compromisă, mai slabă, unele suprafeţe rămînînd necultivate, preţurile cerealelor cresc, iar foametea, cu toate urmările ei, se va generaliza.

Situaţia politică din primii ani ai secolului al XVII-lea a determinat o puternică criză economică, pe de o parte din cauza războaielor, a robirilor, a fugii populaţiei din „calea răutăţilor", care au dus la o lipsă acută a mîinii de lucru, suprafeţe întinse de pămînt rămînînd nelucrate [25], iar pe de altă parte, la toate acestea, s-au adăugat o serie de calamităţi naturale, ce au permis creşterea preţului cerealelor. În mod obişnuit preţul unei ferdele de grîu variază între 100 şi 200 de aspri, pentru ca în anul 1602 — anul cel mai dezastruos, cu foametea cea mai mare din cei cinci ani de lipsuri — ferdela de grîu să se vîndă cu 320 aspri, iar cea de mei cu 230 aspri. Din cauza lipsei de furaje, vitele încep şi ele să piară, iar preţul lor scade vertiginos, ajungînd în anul 1603, deci în plină foamete, să se vîndă un bou sau o vacă la preţul de numai 100 de aspri, iar o oaie cu 4 aspri, aproape pe un preţ de nimic [26].

Situaţia economică redresîndu-se după 1605, preţul unei ferdele de grîu revine la 100 de aspri şi se menţine aproape la acest nivel pînă în 1617, cînd urcă la 120 de aspri. La mijlocul secolului — în anii 1645—1646 — ţinînd seama atît de tehnica folosită, cît şi de condiţiile climaterice existente, cerealele aflate pe piaţă sînt în cantitate suficientă pentru a permite preţul scăzut al unui obroc de făină, 50 de bani. Obrocul de grîu se vindea cu 27 de bani. Numai după cîţiva ani, în 1651, schimbîndu-se situaţia, se constată o urcare bruscă a preţului grînelor. Obrocul de grîu se vinde cu 160 de aspri, iar cel de mei cu 133 aspri. Ce se întîmplase între timp, între aceste două date? Un document din 16 februarie 1647 ne lămureşte în această privinţă. Puţin înainte a fost „foamete pre urma lăcustelor" [27]. O calamitate naturală care a dus brusc la distrugerea recoltei şi a produs un dezechilibru în producţia agricolă. Situaţia grea din agricultură se răsfrînge şi asupra preţului vitelor, preţ ce va scădea la mijlocul secolului, ajungînd la 500 aspri pentru un bou, iar pentru o vacă, la sub 500 aspri, pînă la 300 — 350 aspri.

Starea normală a recoltei, ca şi anii de foamete şi belşug se reflectă — cum am văzut — şi în preţul cerealelor. În a doua jumătate a secolului

[25] La 19 noiembrie 1612, Radu Mihnea întăreşte lui Radu vătaf de croitori ocină la Bălţaţi şi răzoare de vie, cumpărate în 1605. Cînd „a fost foametea cea mare — în 1602 —1603 acele vii ... au fost nelucrate şi pustii" (*Doc. priv. ist. Rom.*, sec. XVII, B, vol. II, p. 119).

[26] În primele două decenii ale secolului — cînd producţia agricolă este normală — preţul unui bou sau al unei vaci se menţine în mod obişnuit, constant, în jurul sumei de 1 000 de aspri, iar preţul unei oi este în medie de 123,5 aspri. Despre preţul scăzut al vitelor se relatează într-un document din 8 septembrie 1611. Cînd Radu Şerban a luptat la Braşov, în 1603, Balea spătar şi a vîndut ocina cu rumâni din Săteni, pentru 20 000 aspri şi cu aceşti bani a cumpărat numai vite, căci „erau vitele foarte ieftine pe acea vreme: oile erau cîte 4 aspri şi vacile şi boii cîte 100 aspri" (*Ibidem*, p. 13).

[27] Arh. Ist. Centr., cond. m-rii Deduleşti, nr. 218, f. 57v — 58, copie.

al XVII-lea, în anii cu recoltă normală, obrocul de grîu se vinde cu 90 de aspri, ajungînd, în anii de mare abundenţă, pînă la 33 şi chiar 25 aspri. Preţul unei ferdele de mei este, în mod obişnuit, de 80 de bani. În perioadele de mare foamete preţul poate urca la obrocul de grîu pînă la 170, 200 de aspri şi mai mult, uneori; iar la mei un obroc ajunge la 100, 130, 165 şi chiar 200 de aspri, la fel ca şi preţul grîului. Preţul poate apoi scădea foarte repede, în numai cîteva săptămîni, dacă pe piaţă apar cantităţi suficiente de cereale — aduse special de domnie din afară pentru aprovizionarea pieţei, evitînd astfel întinderea foametei — şi poate tot atît de bine să se urce din nou, dacă pe piaţă se împuţinează alimentele. Şi preţul vitelor va reflecta situaţia existentă în agricultură, fiind mai scăzut sau nu.

Astfel apare şi se poate extinde foametea. Să vedem cum va influenţa aceasta, ca atare, în tot cursul secolului, demografia Ţării Româneşti. Schimbările survenite din cauza foametei, chiar dacă nu duceau întotdeauna la scăderea populaţiei, aduceau, în mod sigur, schimbări în structura ei socială; pierderea averii şi chiar a libertăţii personale, schimbarea ocupaţiei de bază etc.

Anii 1601—1603 sînt socotiţi ani de mari lipsuri, „în vreme de mare foamete şi nevoie, cînd era ţara cotropită de robia turcilor şi tătarilor" [28]. Situaţia este atît de critică în 1602 încît chiar documentele consemnează: „au fost greutate şi foarte rea nevoie, lipsă de foamete şi muriia oamenii de foamete pă drumuri şi pă uliţe" [29]. Foametea loveşte în primul rînd pe cei săraci, apoi treptat şi pe ceilalţi locuitori, pe unii mai mult [30], pe alţii mai puţin. În toate familiile sînt loviţi întîi copiii, bătrînii şi bolnavii, aceasta ducînd uneori la o încordare a relaţiilor între părinţi şi copii [31]. Dacă unii se dezic, alţii, în schimb, care ar dori să-şi ajute părinţii sau alte rude, căzute în nevoie, nu o pot face din lipsă de mijloace şi nu pot măcar cumpăra — pentru a împiedica înstrăinarea — ocinile puse în vînzare.

După 1605, cînd „s-a ajuns la vreme de belşug", atît rudele, cît şi vecinii celor ce au fost nevoiţi să-şi vîndă ocinile „pe vreme de lipsă şi

[28] *Doc. priv. ist. Rom.*, sec. XVII, B., vol. II, p. 20 — 21. În acelaşi timp, ca şi în Ţara Românească şi în Moldova, în anii 1602 — 1603, avem o mare foamete şi robiri. La 28 noiembrie 1603, Ieremia Movilă scrie regelui Poloniei că nu poate să-i trimită cei 5 000 de florini pe care îi datora, deoarece ţara a fost foarte mult încercată din cauza tătarilor, apoi din cauza proastei recolte din doi ani (Hurmuzaki, supl. II, vol. II, p. 319).

[29] *Doc. priv. ist. Rom.*, sec. XVII, B, vol. I, p. 167 — 168.

[30] Din cauza foametei şi greutăţilor au loc şi vînzări de sate întregi. Locuitori sînt nevoiţi să se rumânească pentru a scăpa de foamete. Astfel, în satul Coteniţa, care sat „au fost toţi cnezi", s-au vîndut împreună cu ocinile lor „aceste opt funi de pe tot satul", pentru 20 450 aspri, „pe rea foamete şi lipsă" (*Doc. priv. ist. Rom.*, sec. XVII, B, vol. I, p. 71). Satul Brăgăreşti s-a vîndut pentru 17 000 aspri, cînd „au fost greutate şi foarte rea nevoie, lipsă de foamete şi muriia oamenii de foamete pă drumuri şi pă uliţe" (*Ibidem*, p. 167 — 168). Mai sînt şi alte sate ce se vînd „pe vreme de mare lipsă".

[31] Astfel, Voicu croitor din Bucureşti arată că, atunci, cînd a fost foamete, fiul său, Micul, „a fugit de la părintele său . . . în vreme de bătrîneţe şi sărăcie şi n-a vrut să-l hrănească" (*Ibidem*, vol. II, p. 20 — 21).

foamete"[32] şi care nu au vrut sau nu au putut să-i ajute în acele momente grele, încearcă, uneori, să ia înapoi acele ocine care, între timp, au fost lucrate şi au dat roade[33], dar nu reuşesc.

Şi ţăranii ce au trebuit — siliţi de împrejurări — să se vîndă rumâni, vor încerca — după trecerea unui timp, în care au reuşit să-şi strîngă o anumită sumă de bani — să se răscumpere. De pildă, în satul Vlădeşti au fost cnezi, iar în 1603—1604 s-au vîndut rumâni lui Tudoran pitar din Vlădeşti, „pe vreme de foamete şi de lipsă". În 1612—1613 s-au judecat în faţa domniei, spunînd că nu s-au vîndut şi nu au luat nici un ban de la Tudoran, dar au pierdut judecata. În 1638 se judecă din nou şi pierd şi de această dată, satul fiind întărit la 5 iulie fiilor lui Tudoran pitar[34].

Pentru ca foametea să aibă într-adevăr urmări grele, care să influenţeze în mod direct situaţia demografică, trebuia ca ea să capete aspect de calamitate, de catastrofă care să cuprindă toată ţara. Un astfel de moment — în multe privinţe asemănător cu cel de la începutul secolului prin amploare şi prin împletirea mai multor factori : foamete, război, robiri, fugă şi epidemie de ciumă — întîlnim în anii 1658—1660. Situaţia grea începe încă înainte cu cîţiva ani, foametea atingînd punctul culminant la sfîrşitul anului 1659 şi în 1660, ca apoi, treptat situaţia să se amelioreze, ajungîndu-se la un oarecare belşug la sfîrşitul lui 1661 : „după multă răotate şi foamete ce era şi ciumă, au dat Dumnezeu pace şi bilşug în toate şi sănătate, — că s-au făcut grîu mult, mei mult, vin şi alte bucate, cu care-şi rădica săracii nevoile"[35].

Datorită foametei — împletită cu alţi factori la fel de dezastruoşi — în această perioadă, între 1658 şi 1660, se înregistrează pierderi foarte mari în rîndul populaţiei Ţării Româneşti, poate cele mai mari din cursul secolului al XVII-lea. Cînd nu mai au nimica de mîncare, oamenii mănîncă orice găsesc : „pre mare lipsă de mănca oamenii tescovine şi rănsă şi ce

---

[32] De pildă, în 1601 — 1602, Roman vinde partea sa de ocină, cu rumâni, din Murgeşti, deoarece „a fost atunci mare şi rea foamete şi multe nevoi a avut Roman şi rea foamete şi lipsă şi de multe greutăţi ale lui" (*Ibidem*, vol. III, p. 320 — 321).

[33] În 1612, nepoţii lui Dragomir, văzînd că viile cumpărate de Radu vătaf de croitori de la unchiul lor în 1605 au fost lucrate şi „le-a făcut . . . acele vii foarte bune", dînd roade bogate, au vrut să le ia înapoi, dar la judecată au fost scoşi din divan cu mare ruşine şi i-au bătut „ca pe nişte mincinoşi şi oameni răi" (*Doc. priv. ist. Rom.*, sec. XVII, B, vol. II, p. 119). Nişte locuitori ai satului Crîngureni au încercat — după ce a trecut foametea „mare şi rea" din timpul lui Radu Şerban — să cumpere ocinile din sat, partea lui Muşat, Dragomir şi Dobrotă, cumpărate de Stan ceprăzariul în 1602, spunînd ei că este acea parte a lor „de moştenire şi ei sînt moştenii satului". Domnul, însă, în urma cercetărilor, nu le dă cîştig de cauză. După un timp, se judecă din nou şi cei şase megiaşi din jurul ocinelor disputate, ceruţi de ei, ca să cerceteze pricina, stabilesc, la rîndul lor, că moştenii din Crîngureni „n-au voit să dea ei să cumpere acea ocină... cînd a fost atunci acea lipsă şi foamete rea, cînd a fost mare nevoie tuturor oamenilor, iar după nevoie e uşor să cumperi şi să lepezi asprii înapoi fără dreptate, dar nu se cuvine aşa să se lepede asprii în vreme de belşug, ci cum s-a judecat dintîi o dată . . . aşa s-au judecat şi de ei" (*Ibidem*, p. 370 — 371).

[34] Arh. Ist. Centr., Mitrop. Ţării Rom., XCVI/19, orig.

[35] Radu Popescu, *Istoriile domnilor Ţării Româneşti*, ed. critică de C. Grecescu, Bucureşti, 1963, p. 128. Această îmbunătăţire reiese şi din documentul din 16 iunie 1663 : „Iar cînd au fost în urmă fomitie, cînd au mers Grigorii vodă în ţara Ungurească" (Arh. Inst. Centr., m-rea Radu Vodă, IV/55, orig.).

puteau". Astfel se prezenta situaţia în 1659—1660 şi în iarna şi primăvara lui 1660—1661 [36]; după cum se spune într-un alt document din 4 aprilie 1661, foametea era aşa de mare că „mănca om pe om" [37], iar oamenii mureau pe uliţe şi pe drumuri. Din această cauză, cele mai multe vînzări se fac nu pe bani, vînzătorul refuzîndu-i chiar, ci pe alimente, pe orice putea procura hrana necesară familiei. Cînd Neagoie diacon, fiul lui Florea din Cislău, vinde lui Mihalcea pah, fiul lui Dragu iuzbaşa din Cislău, 30 stînjeni de ocină în sat, el arată că Mihalcea „fost-au bucuros a-mi da .. tot bani gata", dar i-a refuzat şi „m-am rugat de mi-au dat 4 capri cu lapte, prituite derept ughi 3 de mi-am scos fămeia din lipsă şi mari foamete" [38].

Situaţia era grea în întreaga ţară, „că am văzut moartea ... pentru că au fost atăta lipsă precum ştiu toat Ţara Românească", astfel că puţini erau cei ce aveau posibilitatea să mai aibă acel surplus necesar pentru a-i ajuta pe alţii; iar dacă o făceau, în cele mai multe cazuri, o făceau numai în scopul unui profit pentru ei înşişi, mărindu-şi averea în condiţii foarte avantajoase, pe un preţ de nimic, în detrimentul celor aflaţi la nevoie [39].

---

[36] 1661 aprilie 23 (Bibl. Acad. CCXLIV/14, orig.).

[37] *Ibidem*, CXLVII/4, orig. Iată cum descriu cronicile vremii situaţia existentă atunci : „Pe aceea vreme fiind multe războirițe de oşti, s-au făcut foamete mare în ţară şi pentrucă să măniese Dumnezeu pă rumâni de atîtea nebunii şi morţi ce făcuse, au trimis şi ciumă de murea foarte rău", spune Radu Popescu (*Istoriile* ..., p. 126). „Întîi robiia, a doao ciuma 3 ani, a treia foamete mare în 2 ani ..." (*Istoria Ţării Româneşti. 1290 — 1690. Letopiseţul Cantacuzinesc*, ed. critică de C. Grecescu şi D. Simonescu, Bucureşti, 1960, p. 147). Şi într-adevăr situaţia era disperată. Gavrilă împreună cu soţia şi cei trei fii s-au vîndut rumâni mănăstirii Bradu la 16 noiembrie 1659, „în vremea fometii ... pentru că n-am avut de ce ne mai prinde că muriem" (Arh. Ist. Centr., m-rea Bradul, VII/3, orig.). Altă soluţie nu le mai rămăsese ; între a muri de foame sau a-şi pierde libertatea, pe care o puteau recăpăta la un moment dat, au ales această din urmă cale. Alţi ţărani îşi vor păstra libertatea, dar îşi pierd ocinile, „cănd fomete ne-au ajuns, nevoe şi perire, de ce vădzînd că vom peri, am dat moşii pe păne, pe bucate, cine ce i-au trebuit şi am luat bucate pe aceste moşii ... cine căt i-au lepsit" (Bibl. Acad., CXXIX/249, orig.). Astfel de cazuri sînt foarte multe.

[38] Arh. Ist. Centr., ep. Buzău, XXXIV/16, orig. La 5 mai 1661, Mihalcea, fiul lui Rade Cepeş din Trestia, vinde popii Mihai şi fratelui său, Lepădat, partea lui de ocină din Trestia, pentru două capre cu lapte, „la vreme de foamete" (*Ibidem*, ep. Buzău XIV/16, orig.).

[39] De pildă, Necula, fiul lui Crivăţ din Cepăşoaia din Hoştă, trebuie să vîndă partea lui de ocină lui Ilie căpitan din Cojăşti, la 16 aprilie 1661, deoarece „m-au ajuns vreme de lipsă cum au ajuns spre acea parte dă loc pre mulţi creştini de au fost lipsă de pîine şi de multe nevoi, ce am văndut să-m scoţ gura de în fome să nu moriu şi să-m rădic nivoile dă asupra, că am trebat pre toţi fraţii mii dă moşii să o cumpere, ce-u zis că n-au putere nimenele să u cumpere", fiind toţi în aceeaşi situaţie, trăind de pe o zi pe alta. Necula vinde ocina „ca să-m scoţ gura din foame şi fămeioara me (fămeioara aci în sens de familie, cum am mai întîlnit şi în alte cazuri — *n. n.*) din foame, să nu murim", şi nimeni nu va avea dreptul, acum, sau mai tîrziu, să ridice vreo pretenţie asupra acestui loc, deoarece nici unul nu a putut „la acea vreme di nivoi, ce ajunsesem, să o cumpere" (Arh. Ist. Centr., m-rea Stavropoleos, VI/2, orig.) Cumpărătorul avea nevoie să treacă această clauză în zapis pentru ca, mai tîrziu, în vreme de belşug, să nu se ridice vreo pretenţie, fie din partea rudelor, fie a fraţilor de ocină cu cel ce a vîndut, cum am văzut că se întîmplă în destul de multe cazuri. Tot acum, au loc şi vînzări a unor sate întregi, moşnenii fiind obligaţi să se rumânească pentru a scăpa de foamete. Astfel, megiaşii din satul Rădulești „căţi erau într-acest sat, ei singuri" s-au vîndut rumâni lui Drăghici Mărgineanu mare spătar şi lui Pană Filipescu, „cănd foametea cea mare den zilele lui Gligorie Ghica" (Bibl. Acad. XLV/137, orig.). Şi satul Bulubeşti „ajungîndu-i vreme de lipsă şi de foamete", se vinde lui Badea mare clucer (Bibl. Acad., XLIV/78, orig.).

După această perioadă foarte grea pentru locuitorii Țării Românești urmează o redresare economică, ce aduce belșug de produse pe piață. O nouă schimbare bruscă și o scădere a produselor cerealiere pe piață, consecință a unei secete puternice și a unei invazii de lăcuste, ce va ține cîțiva ani, începînd din 1682, vor declanșa o nouă perioadă de grea foamete, mai acută din 1684 pînă în 1686. Obrocul de mei ajunge să se vîndă, în acest timp, cu 100 de aspri, iar cel de grîu cu 200 de aspri. Consecințele se văd imediat, oamenii și în special copiii mor de foame pe străzi; cei loviți își vînd tot ce au pe cîțiva aspri, sub prețul real al pieței, sau numai pe cîteva obroace de grîu de „mi-am scos capul de în moarte cu copiii mei cu tot la vremea fometii" [40]. Multe din aceste vînzări au loc după moartea soțului, cînd soția, rămasă singură, cu copii mici, nu poate face față greutăților, mai ales că, între timp, survine și această „mare foamete" și pentru a scăpa de spectrul morții, fără a se mai gîndi la ce se va întîmpla mai tîrziu, cum va putea să-și crească copiii, își vinde ocina [41].

În disperare de cauză, unii, după ce au terminat toate rezervele pe care le aveau, ca să-și poată procura hrana necesară lor și familiei, fură mîncarea de care aveau nevoie, urmînd ca, după ce trece perioada critică, să încerce să se înțeleagă cu cel păgubit și să-i restituie într-un fel sau altul contravaloarea alimentelor furate.

Urmările unei astfel de calamități nu numai că aduc o scădere a populației, dar și o sărăcire a celor rămași în viață, sărăcire de pe urma căreia abia se pot reface, pentru a putea face față unor noi greutăți, în special, dacă acestea se instalează la un scurt interval de timp, după o nouă perioadă de foamete. Primii care vor cădea victimă vor fi tocmai aceștia.

Anii 1684 1686 sînt ani grei și pentru regiunile din jurul Țării Românești, seceta și foametea ducînd la o simțitoare scădere a populației. Mulți care scapă cu viață pleacă în alte părți, ajungînd și la noi, pentru a căuta condiții mai bune de trai. În 1684, în Moldova se înregistrează o mare foamete, oamenii mor pe drumuri, căci nu „se făcuse pîne", iar domnia se vede nevoită să ia măsuri urgente pentru aducerea pe piață — din părțile tătărăști și din alte locuri — a unei însemnate cantități de grîu pentru a procura hrana necesară populației țării și a scădea prețul cerealelor, preț care, într-adevăr, în urma acestei acțiuni, va scădea simțitor în numai cîteva săptămîni [42]. Marica, țiganca, cu copiii, ginerii și nepoții, toți din Moldova, după moartea stăpînilor lor, „întâmplîndu-se de au fost foamete mare și neavănd cine ne scoate capetele din foame acolo", au venit cu toții în Țara Românească și s-au închinat robi episcopiei din Buzău, „să ne scoață capetele din foame" și s-au închinat nu pe bani, ci „numai pre

[40] Arh. Ist. Centr., m-rea Surpatele, III/4, orig.

[41] „. . . ajungîndu-mă vreme de multă lipsă și perindu-mi copilașii de foame", spune Voica, soția lui Pătru din Bîrzești, atunci, cînd, după moartea soțului, se vede nevoită să-și vîndă ocina rămasă de la el (Arh. Ist. Centr., m-rea Bistrița, III/24, orig.).

[42] I. Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei și O samă de cuvinte*, ed. de acad. I. Iordan, ed. a II a, 1959, București, p. 84 — 85.

bucate de măncare", în afară de un ginere, Dumitraşco, zlătar, care, fiind meşteşugar, s-a vîndut pentru 6 taleri [43].

În 1686, la Timişoara şi în Ungaria, la graniţa dinspre Banat, era „pretutindeni lipsă de hrană şi foamete mare", iar o mare parte din populaţia oraşelor şi satelor de acolo se „hrăniau cu pîne cu orz şi meiu, iar cei ce erau lipsiţi şi de acestea mîncau ierburi şi frunze de aluni. Şi fiind mare secetă, toţi duceau grija unei foamete mai mari în viitor" [44].

Toate acestea îngreuiau mai mult situaţia, şi aşa destul de grea, din Ţara Românească, unde nu mai rămăsese, astfel, nici măcar perspectiva de a se putea, eventual, importa unele cantităţi de cereale. Producţia cerealieră din ţară se reface foarte greu, deoarece — aşa cum arată şi izvoarele narative din acea vreme — între 1685 şi 1691, cînd se declanşează din nou o mare foamete, era „mare lipsă şi foamete de stricăciunea lăcustelor, care încă din zilele lui Şărban vodă venise acea urgie ... de au pedepsit 7 ani cu dînsele, de se făcea multă stricăciune şi pagubă ..." [45]. În 1691 situaţia este încă foarte grea, după cum arată şi Radu Popescu în cronica sa : „După ce trecură aceste furtuni ce au fost în ţară ... Dumnezeu iar au dat bătae ţărăi cu lăcuste, că atîtea au venit de multe, cît toată ţara au unplut, de mînca toate bucatele şi au clocit şi au puiat în cîţiva ani, cît primejduia ţara să piară de foame" [46].

Şi în 1691 foametea a dus la pieirea unor familii întregi [47] iar supravieţuitorii, pentru a putea rezista trebuiau, de cele mai multe ori, să-şi vîndă bunurile [48].

---

[43] Bibl. Acad., CXXIV/115, orig. La 22 ianuarie 1686, Constantin ţiganul moldoveanul, fost ţigan al lui Petriceico vodă, se închină mănăstirii Bradu, deoarece „murind dă fomi în fomătea a mare" — în 1684 — mănăstirea „m-au scos de fomi", să nu „mor" şi i-a dat „mertic şi brăcăminte". Constantin s-a şi însurat cu o ţigancă a mănăstirii Bradu (Arh. Ist. Centr, m-rile Bradu, Hanu Greci şi Codreni, IX/5, orig.).

[44] Hurmuzaki, vol. XIII, p. 19.

[45] Radu Logofăt Greceanu, *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brîncoveanu voievod (1688 — 1714)*, studiu introductiv şi ediţie critică întocmite de Aurora Ilieş, Bucureşti, 1970, p. 90

[46] Radu Popescu, *Istoriile* ..., p. 193.

[47] Ştirile pe care le avem cu privire la toate calamităţile abătute asupra Ţării Româneşti în secolul al XVII-lea nu ne permit să dăm cifric pierderile efective suferite de populaţia ţării. Ştim doar că ele au fost destul de mari — toate izvoarele fiind categorice în această privinţă — şi au contribuit la descreşterea demografică a ţării.

[48] Astfel, de pildă, Anca, fiica lui Melentie călugărul din satul Groşi, în timpul foametei din iarna lui 1690 — 1691, „rămănînd numai eu den tată-mieu, pe vremile cănd era fomete, de mare nevoie am fost mers la log. Ion den Cocul de m-am tocmit cu dînsul de i-am vîndut drept oi 10 şi lei 6 acea părticică de moşie şi am fost luat oile şi lei 4, iar 2 lei ni i-au rămas ... şi de acii m-am dus în ţară ca o săracă". Cu toate că şi-a vîndut ocina, ceea ce a luat pe ea abia i-a ajuns ca să nu moară de foame şi este nevoită să-şi părăsească satul şi să se ducă în altă parte, încercînd să-şi înjghebeze o altă gospodărie. Dar, situaţia ei nu se îmbunătăţeşte şi peste cîţiva ani, în 1697, o găsim la mănăstirea Trivalea — care avea şi ea ocină în satul Groşi, dăruită încă de tatăl Ancăi — unde se duce să ia cei 2 lei, rămaşi datorie de la Ion log. încă de la încheierea zapisului de vînzare-cumpărare, bani de care avea mare nevoie — urmînd ca mănăstirea să se înţeleagă cu Ion log. asupra modului de restituire a sumei respective (Arh. Ist. Centr., m-rea Trivalea, II/9, orig.). La 8 ianuarie 1692, Toma monah, fiul popii Neagoe din Brătiani, dăruieşte nepotului său, popa Iane din Brătiani, partea sa şi a fraţilor săi. De asemenea, nepoata lui, Anca, dăruieşte şi ea partea ei, deoarece, „întămplăndu-i-se de i-au murit fămeia (familia — *n. n.*) ei în foamete necumănecaţi şi părinţii ei aşăşderea", a dat această ocină pentru pomenirea lor (*Ibidem*, ms. 1 234, f. 393 — 394, copie).

Ca şi în cazurile precedente, şi între 1690—1692, soţiile, chiar şi cele mai înstărite, după moartea soţilor lor, îşi vînd uneori o parte din avere, ca să scape de foamete şi să poată face faţă nevoilor de zi cu zi [49].

Unii îşi vînd robii-ţigani, văzîndu-i „că leşăni di foami", ca să nu aibă guri în plus de hrănit, ceea ce aveau, ca alimente, fiindu-le necesar pentru hrana lor şi a familiei. În felul acesta are loc o sărăcire a unei părţi a populaţiei.

Foametea loveşte atît pe cei ce locuiesc la oraş, cît şi pe cei ce stau în sat. Numai în oraşul Cîmpulung, într-o singură lună — în martie 1691, perioada cea mai grea — au loc 12 vînzări de ocine „la vreme de nevoie şi de foamete", pentru a face rost de banii necesari procurării alimentelor ce se scumpesc acum foarte mult. De această situaţie va profita mănăstirea Cîmpulung, care cumpără toate ocinile puse în vînzare, fiind singura în măsură să se lipsească de o anumită sumă de bani, să cumpere ocine, mărindu-şi în chip avantajos averea sa. Desigur, aceste ocine au fost cumpărate la un preţ destul de mic, vînzătorul avînd neapărată nevoie de bani.

Acestea au fost cîteva dintre cazurile cele mai grave de foamete din cursul secolului al XVII-lea în Ţara Românească, cu urmări serioase asupra populaţiei. În cei 100 de ani de care ne-am ocupat au mai fost şi alţi ani de calamităţi, care să împiedice producerea cantităţii necesare de cereale pentru asigurarea unei bune aprovizionări, însă urmările nu au afectat, în mod direct, întreaga ţară, ci numai populaţia unor sate sau a unei anumite regiuni, mai greu lovite. O saturaţie demografică nu este niciodată absolută, ci, întotdeauna, doar relativă faţă de un anume grad de dezvoltare a forţelor de producţie. Pe un teritoriu dat, într-o anumită fază de dezvoltare a tehnicii, la un anume grad de înzestrare economică, este posibil să se hrănească un număr determinat de oameni. Odată această maximă depăşită, satul intră în criză demografică de suprapopulaţie [50].

În orice caz, documentele vremii amintesc numai de acele situaţii despre care am relatat în rîndurile de mai sus [51].

Pentru a scăpa de situaţia grea existentă în ţară — în urma anilor de foamete şi a altor „răutăţi" — ţăranii fug. Cei liberi, de obicei, peste hotare, în sudul Dunării [52], Moldova sau Transilvania; rumânii, dacă nu

---

[49] La 14 mai 1691, Ileana moldoveanca, fosta soţie a lui Preda logofăt, împreună cu fiul ei, Ivaşco, vînd mitropolitului Theodosie un copil de ţigan, pentru 10 taleri, „rămînînd eu săracă de soţia mea şi întîmplăndu-se a fi vreme de nevoe şi de foamete şi neavînd cu ce să-mi chivernisesc viaţa mea şi a copiilor mei", explică Ileana (Arh. Ist. Centr., Mitrop. Ţării Rom., CCCLII/8, orig.).

[50] H. H. Stahl, *Contribuţii la studiul satelor devălmaşe româneşti*, vol. I, *Confederaţii de ocol, structuri teritoriale şi tehnici agricole*, Bucureşti, 1958, p. 198.

[51] Din cercetarea documentelor reies 149 de cazuri mai importante de foamete — cazul reprezentînd, cum am mai spus, nu o simplă cifră, ci frecvenţa fenomenului în sine.

[52] Asenov P.-B. Simenov, *Observations préliminaires sur le parler d'une population romane isolée dans un milieu slavo-bulgare*, în „Balkansko ezikoznanie", 1968, nr. 1, p. 77 — 80, unde se semnalează grupuri de locuitori din Ţara Românească fugiţi peste Dunăre în secolele XVII – XVIII.

pot peste hotare, fug în alte sate sau la oraş, unde caută să li se piardă urma, schimbîndu-şi numele, ocupaţia şi încearcă să-şi înjghebe o gospodărie, să găsească condiţii mai bune de viaţă.

*

Fuga. Fuga locuitorilor, foarte frecventă în acea vreme, are la bază mai multe cauze şi contribuie în mare măsură şi ea la schimbările demografice survenite în Ţara Românească, în cursul secolului al XVII-lea. Dar această fugă nu presupune întotdeauna o descreştere a numărului populaţiei. Fuga poate avea loc şi dintr-un sat în altul, dintr-o regiune în alta, sau, de la sat la oraş, după cum arată, dealtfel, şi formula obişnuită din actele date proprietarilor-feudali ca să-şi strîngă rumânii fugiţi: „care pre unde-i vor afla fugiţi şi risipiţi în ţară, ori în sat boieresc, ori călugăresc ori în slobozii sau la oraş sau în altă parte". Rumânii fug ori unde cred că pot găsi condiţii mai bune de muncă şi de viaţă, unde pot să-şi agonisească o anumită sumă de bani, cu ajutorul căreia să se poată răscumpăra; de multe ori merg din sat în sat, fără a avea un domiciliu stabil. În cele mai multe cazuri ei încearcă să ajungă la oraş, unde pot deveni oameni liberi, începînd o nouă viaţă. Ei se ascund acolo, cu ajutorul orăşenilor înşişi [53], schimbîndu-şi uneori numele ca să li se piardă urma. De pildă, Nedelco şi fiii lui, din satul Tîncăbeşti, au fost rumâni ai lui Preda spătar, fiul lui Nica logofăt, şi au fugit din sat, încă în perioada 1627—1629, „ ... ca să-şi piardă urma de rumânie şi ş-au schimbat şi numele de au zis că-l cheamă Stoica Frunză, nu-l cheamă Nedelco şi au umblat, fugind el într-o parte, feciorii lui într-altă parte". După multă alergătură şi căutare, a fost găsit fiul cel mare, Manea, în satul Prisaca şi adus înapoi la Tîncăbeşti. La judecată el a afirmat că nu este rumân, că pe tatăl său nu-l cheamă Nedelco, ci Stoica Frunză şi este de fel din Ploieşti, unde, dealtfel, a şi murit încă în urmă cu 20 de ani. Făcîndu-se cercetări, s-a dovedit că Manea „a umblat cu menciuni", iar pe Nedelco l-au găsit viu în Oraşul de Floci şi l-au adus înapoi în satul Tîncăbeşti, cu cei cinci fii ai săi, fiind cu toţii întăriţi lui Radu mare logofăt, la 8 mai 1645 [54].

Aceste fugi, dintr-o parte în alta a ţării, sînt frecvente şi documentele vremii înregistrează destul de multe; ele duc, în mod temporar, la creşterea populaţiei într-o parte a ţării, în detrimentul alteia, nu la o scădere numerică a populaţiei în totalitatea ei. Dar, are loc şi o fugă în afara hotarelor Ţării Româneşti — în Moldova, Transilvania sau peste Dunăre, în Imperiul otoman — şi de această fugă ne vom ocupa în rîndurile de mai jos.

[53] La 6 aprilie 1650, Matei Basarab porunceşte lui Iane postelnic şi lui Angheleto din oraşul Argeş să prindă pe rumânii mănăstirii Argeş, din satul Prăvăleni, care „au fugit de atîta vreme de are mănăstirea atîta nevoe pentru birul lor". Aceştia s-au ascuns la oraş şi „au arat cănipă cu voi au şi cules cu voi şi n-aţi vrut să-i prindeţi sau să spuneţi ... egumenului, ci le-aţi dat frunza şi aţi fost voi gropi de rumânii mănăstirii" (Arh. Ist. Centr., ep. Argeş, II/33, orig.).

[54] Arh. Ist. Centr., A. N., CXII/51, orig.

Este greu de spus, după numărul de cazuri întîlnite — 227 — unde fugeau în număr mai mare [55]. La o sumară apreciere, putem surprinde următoarea situație : în 45 de cazuri cei fugiți trec Dunărea ; în 43 de cazuri fug în Transilvania și în 38 de cazuri, în Moldova ; dar, nu întotdeauna se spune unde. O explicație a faptului că cei mai mulți trec Dunărea o găsim în aceea că, la înapoiere, cei în cauză vor căuta să arate că nu au fugit, ci au fost luați robi, beneficiind astfel de clauza că cei întorși din robie nu mai pot fi rumâni, căpătînd și un act de eliberare de la domnie. Fuga peste Dunăre are loc, de obicei, în timpul războaielor și robirilor, cînd mai ușor se pot confunda cele două noțiuni — fuga cu robia — și mai greu se poate dovedi dacă este vorba de fugă sau, într-adevăr, de robie, dar, pînă la urmă, aproape întotdeauna, se descoperă care a fost realitatea [56]. Sau, se poate întîmpla ca la întoarcere, în cazul fugii, cei fugiți să pretindă că de fapt ei nu au fost rumâni, numai au stat pe acea ocină de pe care au fugit [57].

În tot cursul secolului unii locuitori ai țării fug ; cauzele ca și condițiile în care are loc fuga sînt multiple. În timpul războaielor, a distrugerilor de bunuri, a robirilor, o mulțime de familii, mai ales din satele și orașele aflate în „calea răutăților", se risipesc, „unei pre în țara Ungurească, alții pre în țara Turcească, alții prin alte părți", lăsînd ogoarele și locurile pustii, contribuind în felul acesta și la răspîndirea flagelului foametei, care, de asemenea, va face ravagii. În perioada 1600—1605, documentele menționează nu mai puțin de 67 familii și 12 sate întregi de rumâni — în afară de alte persoane, din alte categorii — care au fugit atunci. Mulți vor fi aduși înapoi, după îndelungi cercetări, de către stăpînii lor ; „ . . . cu însăși a mea cheltuială și cu multă trudă i-am scos și i-am adus în sat" — după cum spun documentele.

De fapt, toate aceste eforturi sînt făcute de proprietarii-feudali ca să nu rămînă satele pustii și ogoarele necultivate. Pentru a asigura întoarcerea rumânilor, ei vor cere — și vor căpăta — sprijinul domniei, care

---

[55] Un caz se poate referi la o persoană, o familie sau la sate întregi, așa încît numarul celor fugiți este cu mult mai mare, depinde la cine se referă cazul respectiv.

[56] La 27 aprilie 1632, Leon Tomșa întărește mănăstirii Radu-Vodă niște rumâni din satul Cretinești — cca 27 familii. Acești rumâni, în 1600 — 1601, „cînd au fost cele răotăți în țeară și robii, ei au fugit de au trecut Dunărea decindea". Cînd Radu Mihnea a venit în prima lui domnie „și au vrut să treacă Dunărea aicea în țeară la scaun, iar acești rumâni ai mănăstirii i-au eșit înnainte la Dunăre și zicînd . . . cum sînt robi, ca să le facă cărți de robie, să fie în pace de rumânie". Domnul le dă astfel de cărți și ei s-au întors pe ocina lor, unde au stat tot acest timp. În 1632, mănăstirea Radu-Vodă a dovedit că acele cărți au fost dobîndite cu minciună, căci ei nu au fost robi, ci au fugit peste Dunăre „din cauza răutăților", împreună cu alți rumâni din sat, care s-au întors mai de demult (*Doc. Rom. Hist.*, B, Țara Rom., vol. XXIII, p. 554—555). Astfel de cazuri sînt numeroase — după cum vom vedea și cînd vom vorbi de robiri — iar motivele și explicațiile date de fiecare dată sînt aproape întotdeauna aceleași.

[57] Satul Islazul — peste 65 de familii — „au fost fugit din sat preste Dunăre — în perioada 1658 — 1660 — de au fost șezători acolo la turci, ca niște oameni răi și hicleni. Și, șezînd ei acolo la turci s-au fost sfătuit cum vor trece dencoace . . . să scape de rumânie. Și trecînd, numai ce au venit" la Constantin Brîncoveanu, care era atunci al doilea logofăt și i-au spus că nu sînt rumâni, numai au stat în acel sat Islazul. Brîncoveanu a dovedit, însă, că satul a fost al lui Preda Brîncoveanu și îl avea moștenire de la el. Ca urmare, domnul i-l întărește la 5 iunie 1676 (Bibl. Acad., CXXXIV/82, orig.).

promite celor ce se întorc scutirea de toate obligaţiile, cerîndu-le, ori unde s-ar afla, să se întoarcă şi „să vă apucaţi de loc şi de hrană".

În 1600—1605 — şi mai ales în primii ani, 1600—1602 — din cauza „multor nevoi şi răutăţi", cînd sate întregi sînt arse, oamenii se risipesc, fugind care încotro. Cînd se întorc, ţăranii nu se aşază, întodeauna, de la început, pe vechea lor ocină, ci pe alte ocine şi cînd vor să se întoarcă la locul lor de baştină întîmpină greutăţi din partea proprietarului care vrea să-i rumânească cu sila [58]. Rumânia este greu suportată şi după ce toate încercările de a se elibera eşuează, ca o ultimă soluţie rămîne numai fuga. De pildă, al 22 mai 1626, Alexandru Coconul întăreşte megiaşilor din satul Glupavi ocina lor, pentru care s-au judecat în mai multe rînduri cu Costea sluger. În zilele lui Gavriil Movilă, văzînd că nu pot obţine cărţile de iertare, satul „au fugit toţi la Giurgiu, la turci, de au spart satul şi birul, numai din pricina veciniei". Gavriil Movilă le-a trimis „carte de credinţă ... să vie iarăşi înapoi, iar de la Costea sluger să aibă pace. Şi de atunci pînă acum, nu au avut nici o nevoie", iar în 1626 au trebuit să se judece din nou, dar au cîştigat procesul [59].

În timpul năvălirilor, ca şi al războaielor, se constată o scădere demografică mai accentuată, fuga generalizîndu-se. Boierii pribegesc în diferite ţări, dar, în primul rînd, în Transilvania şi Moldova şi stau acolo pînă se liniştesc lucrurile şi se pot întoarce acasă. Astfel de pribegiri ale boierilor se constată şi în timpul frămîntărilor şi luptelor interne, cum a fost de exemplu în 1655, cînd, „pentru zavistia dorobanilor şi a seimenilor carii se-au rădicat asupra a tot neamul boeresc cu mare vrăjmăşie, pentru care mulţi dăn boiari au şi perit, iar alţii au scăpat aici în cetatea Braşovului, sau alţii în Moldova şi în ţara Turcească, carii pre unde au putut" [60].

O altă cauză, care a determinat fuga în masă a ţăranilor, a unor sate întregi, au fost obligaţiile din ce în ce mai grele la care au fost supuşi şi cărora nu puteau să le facă faţă ; dar tocmai această scădere a numărului contribuabililor obliga domnia să instituie noi dări şi să includă în cate-

---

[58] Aşa se întîmplă cu nişte rumâni din satul Comani, ai mănăstirii Tismana. În 1600 — 1602, ei „au fost trecut Dunărea de multe nevoi şi răutăţi", iar apoi, cînd „se-au împăcat ţara, ei au trecut Dunărea, iar dencoace în ţeară" şi s-au dus în satul Maglavit al lui Ion comis din Paia, unde au stat patru ani şi i-au lucrat „şi i-au dijmuit ca pre neşte oameni ce se-au hrănit pre locul lui". Acum, în 1613, vrînd ei să se întoarcă la vechea lor ocină din satul Comani — deoarece nu o duceau mai bine şi nu aveau condiţii mai bune în satul Maglavit — Ion comis nu i-a lăsat să plece şi a vrut să-i rumânească cu sila. Dovedind ei în faţa domniei că sînt rumâni ai mănăstirii Tismana, domnul le dă voie să se întoarcă şi să stea pe vechea lor ocină — cu toate bucatele lor — fiind „în pace" de către Ion comis (*Doc. priv. ist. Rom.*, sec. XVII, B, vol. II, p. 166).

[59] *Doc. Rom. Hist.*, B. Ţara Rom., vol. XXI, p. 134 — 135.

[60] 1655 iunie 28 (Bibl. Acad. , CXCVII/187, orig.).

goria celor impuşi pe unii care, pînă atunci, fuseseră scutiţi [61], ceea ce va determina fenomenul de fugă. Deci, fiecare în parte poate fi, în acelaşi timp, şi cauză şi efect.

Documentele semnalează pentru perioada 1629—1632 numeroase cazuri de fugă. Un număr de 17 sate întregi şi alte cca 220 de familii din diferite părţi ale ţării fug „pentru multe biruri grele ce au fost asupra săracilor, neputînd să mai biruiască, spartu-s-au toate judeţele de preste Olt, fugind care încotro au putut" [62].

Cererile repetate de bani ale turcilor au silit pe Leon Tomşa ca în anii 1629—1632 să impună pe boierii ce ţineau judeţele de bir, la plata, sub formă de avans, a dărilor ce urmau să le ridice. Fuga masivă a contribuabililor, în primul rînd a celor de peste Olt, împiedica recuperarea de către boieri a banilor avansaţi de ei. Pentru a nu plăti datoriile şi avansurile cerute, boierii olteni au pribegit în Transilvania [63], îngroşînd numărul celor fugiţi în acea vreme din Ţara Românească.

În 1633, Matei Basarab — pentru a aduce înapoi pe cei fugiţi şi a repopula regiunile rămase pustii, îmbunătăţind astfel din punct de vedere numeric situaţia demografică — acordă o prescripţie de patru ani ţăranilor fugiţi, acest aşezămînt fiind socotit o legare de glie pe noua moşie pentru ţăranii strămutaţi de mai mult de patru ani.

Ceea ce a îngreuiat mult situaţia ţăranilor în acea epocă a fost şi schimbarea sistemului de impunere pentru dările plătite în bani [64]. În vistieria domnească existau catastife de stare fiscală a ţării destul de complete, cuprinzînd numărul de sate pe judeţe, cu birurile lor, numărul birnicilor, categoriile lor sociale, averea satelor etc. Recensămintele se făceau la trei ani. În timpul lui Matei Basarab, din porunca lui, se efectuează în întreaga ţară un nou recensămînt, în vederea noului sistem de impunere a talerului. Acte ulterioare îl menţionează: „Domnia mea făcut-am sama ţărăi, de i-am pus talere cine-ş pre capul lui", se spune într-un document din 1645 ianuarie <8—decembrie 22.> Documentul din 10 ianuarie

---

[61] La 5 mai 1627, Alexandru Coconul scrie satului Marotin, slobozia mănăstirii Radu-Vodă, despre plîngerea mănăstirii: „cum aţi fugit şi v-aţi risipit de v-aţi năpăstuit casele şi bucatele voastre... şi pentru bani şi alte grele şi păsuri ce aţi avut pentru trebile oştii împărăţiei". Domnul recunoaşte că satul Marotinul — ca şi alte slobozii — a avut greutăţi, căci, pentru a putea face faţă obligaţiilor sale către Poartă, „am fost băgat domniia mea şi pre voi ca şi pre alelalte slobozii, ca să putem rădica acest păs şi greu". Această situaţie grea s-a ivit în perioada imediată de după anul 1623, cînd ţara a fost pustiită de tătari, care au luat mulţi robi şi au prădat tot ce au găsit în cale. Cei ce au scăpat, au fugit care încotro au putut. Acum, însă, le scrie să se întoarcă imediat acasă, „să vă apucaţi de plug şi de hrană", asigurîndu-i că vor avea „pace şi răpaos" de către domnie, numai să dea cele de trebuinţă mănăstirii Radu-Vodă (*Doc. Rom. Hist.*, B, Ţara Rom., vol. XXI, p. 383—384). Şi alţi oameni din diferite slobozii vor fugi pentru aceleaşi motive.

[62] *Letopiseţul Cantacuzinesc*, p. 95 — 96.

[63] *Istoria României*, vol. III, p. 140; v. şi D. Mioc, *Modul de impunere şi percepere a birului în Ţara Românească pînă la 1632*, în *Studii şi materiale de istorie medie*, vol. II, 1957, p. 90 — 93.

[64] *Istoria României*, vol. III, p. 160.

1644 cuprinde menţiunea: „cînd a fost acum ... de cînd s-a scris ţara domniei mele pe nume şi s-au pus taleri" [65].

Darea talerului — dare stabilită pe avere — instituită de Matei Basarab în 1634—1635 a însemnat o mărire considerabilă a sarcinilor fiscale, ceea ce a provocat fuga în masă a ţăranilor [66]. De aceea, în perioada 1634—1636 găsim un număr de 199 familii şi 13 sate întregi menţionate în documente ca fiind „fugite şi risipite pentru multe nevoi, cînd i-au pus talere cineş pre capul lui". Unii au trecut în Transilvania, Turcia, Moldova; alţii însă — cum s-a întîmplat, de pildă, cu satul Dăeşti — au fugit şi „tot au umblat fugari de în sat în sat" [67], adică nu au părăsit ţara, ci au rătăcit, fără a se stabili într-un loc anume, ca să li se piardă urma şi să scape de plata birului. În acest caz, cei ce fug sînt în primul rînd ţăranii liberi, care, cînd se întorc, ajung rumâni, neavînd altă soluţie pentru a putea face faţă situaţiei şi numai puţini sînt aceia care, la întoarcere, dispun de suma necesară ca să-şi plătească datoriile şi să scape astfel de rumânie [68].

Dacă nu sînt rumâniţi, ţăranii îşi pierd totuşi ocina şi sînt nevoiţi să-şi caute de lucru în altă parte, făcîndu-şi o nouă situaţie, deoarece, între timp, ceilalţi megieşi din sat le vînd ocina, pentru a putea să-şi recupereze banii avansaţi în contul lor, plătindu-le partea de bir. Documentele spun în aceste cazuri că „fost-au el un om rău şi hiclean, ci au fugit den sat şi ş-au pustiit talerul ... şi toate nevoile asupra noastră".

Fuga, nu însă în proporţii de masă, ca în cazurile amintite mai sus, continuă pînă la sfîrşitul secolului; fug nu numai ţăranii liberi sau rumâni, dar şi alţi locuitori — boieri, orăşeni, slujitori etc. Aceasta nu înseamnă că numai din Ţara Românească fug oameni — acest lucru ar duce, pînă la urmă, cu toată creşterea naturală a populaţiei, la o scădere a numărului locuitorilor ţării — adică nu avem de a face cu o mişcare a

---

[65] D. Mioc, *Reforma fiscală din vremea domniei lui Matei Basarab*, în „Studii", XII(1959), nr. 2, p. 60.

[66] *Istoria românilor*, vol. III, p. 160 — 161; Lidia A. Demény, L. Demény, N. Stoicescu, *Răscoala seimenilor sau răscoală populară?*, Bucureşti, 1968, p. 35 — 49.

[67] Arh. Ist. Centr., m-rea Dintrunlemn, XXIII/8, orig.

[68] Vom da un singur exemplu — însă ca acesta mai sînt multe altele — cînd satele care fug, la întoarcere, trebuie să se rumânească pentru a putea să-şi plătească datoriile. La 20 august 1646, Matei Basarab dă unui număr de nouă ţărani, cu familiile lor să fie în pace şi slobozi de către Bunea vistier şi Dragomir mare vornic. Aceşti săteni au fost „tot judeci pre moşiile lor den sat den Megiaşi" şi, în 1634—1635, „de bogate nevoi şi păsuri ce au avut pre capetele lor", ei au fost fugit din sat împreună cu toţi ceilalţi săteni de acolo şi a rămas ocina pustie. Domnul — ca să nu fie păgubită vistieria — dă această ocină „rămasă pustie" lui Dragomir mare vornic, iar sătenii să-i fie rumâni la întoarcere, deoarece Dragomir a plătit pentru ei ceea ce aceştia datorau faţă de domnie. După un timp, ei se întorc la ocina lor, dar nu vor să fie rumâni. De comun acord cu Dragomir, stabilesc o zi cînd să-i restituie banii avansaţi. Aceşti bani — se pune ca o condiţie a înţelegerii lor — nu au voie să-i ia din altă parte, ci numai din „bucatele lor". Locuitorii satului Megiaşi nu pot să-şi procure în alt chip suma necesară, decît luînd, pe ascuns, de la Bunea vistier, căruia, de fapt, i se vînd în acest fel. Cînd Dragomir află adevărul, vin cu toţii în divan şi se judecă. Cei nouă săteni — de care am amintit la început — fac posibilul şi imposibilul — îşi vînd bucatele, iau bani cu camătă — ca să-şi strîngă suma de care aveau nevoie şi restituie banii, răscumpărîndu-şi astfel libertatea. Ceilalţi săteni însă nu se pot răscumpăra, neavînd bani, şi rămîn mai departe rumâni (Bibl. Acad. XLIII/89, orig.).

populației într-un singur sens, dinlăuntru în afară. În tot acest timp se constată și procesul invers. Locuitori din Moldova, Transilvania, Imperiul otoman, fug în Țara Românească. O parte dintre ei vin singuri, alții sînt chemați de domnie și așezați în slobozii, tocmai pentru a repopula locurile rămase pustii în urma calamităților și a restabili astfel echilibrul existent înainte ; în același timp, are loc, în mod firesc, și un salt înainte, prin mărirea numărului familiilor și a membrilor acestor familii pe cale naturală — prin casătorii și nașteri.

Există și cazuri cînd unii fugari vin în Țara Românească pe ascuns și atunci domnia ajută la prinderea lor. Astfel, Șerban Cantacuzino dă dreptul, la 10 iunie 1679, lui Neculae Murguleț moldoveanu să-și strîngă oamenii lui, „cari sînt rumâni den Moldova, veri unde i-ar afla în țeară," și să-i ducă „pre lăngă casa lui" [69]. Constantin Brîncoveanu va purta o întreagă corespondență cu reprezentanții orașului Brașov pentru oamenii din Rucăr și Dragoslave care fug în ținutul lor și pentru cei din Tohani și Zărnești, care fug de acolo în Țara Românească [70], „căci și de acolo din Transilvania se află mulți aci în Țara Românească".

*

Război. Robiri. Și războiul și robirile contribuie la schimbările survenite în demografia unei țări, la declanșarea fenomenului de fugă și la răspîndirea foametei. Ce poate contribui mai mult la pustiirea satelor, la lipsa mîinii de lucru, la îngreuiarea organizării în bune condițiuni a muncilor agricole, ca și a întregii activități economice, decît războiul cu toate urmările lui [71]?

Perioadele cele mai grele, în care războiul, ca și robirile masive au lăsat urme adînci asupra populației Țării Românești sînt tot anii 1600—1605 și 1658—1660. Un alt an foarte greu, în care are loc o robire de proporții a populației, sate întregi fiind pustiite prin robirea locuitorilor lor, este anul 1623 [72]. Atît documentele, cît și cronicile menționează faptul că țara a fost pustiită pînă la Olt [73].

[69] Bibl. Acad. XLV 27, orig.

[70] N. Iorga, *Studii și documente*, vol. X, p. 133—141.

[71] Documentele semnalează cca. 130 de cazuri în care războiul și robirile au lăsat urme adînci asupra populației.

[72] Aș vrea să menționez aici că de fiecare dată — fie că este vorba de anii 1600—1605, 1623 sau 1657 1660 — cînd Țara Românească a avut de suferit de pe urma războaielor și robirilor și Moldova a avut de suferit de pe urma acelorași calamități.

[73] La 30 iunie 1625, Alexandru Coconul întărește mănăstirii Menedic din jud. Buzău toate ocinile, deoarece a pierdut cărțile „de răutăți, cînd au venit tătarii, acum în zilele domniei mele, de au robit jumătate din țara domniei mele" (*Doc. priv. ist. Rom.*, sec. XVII, B, vol. IV, p. 535 536). Radu Popescu relatează astfel faptele din 1623 : „tătarii fără veaste au robit țara pînă la Olt și mare pagubă au făcut în oameni și în dobitoace — cît s-au pustiit multe sate, ce pînă acum se vîd" (*Istoriile...*, p. 91). Numărul oamenilor luați în captivitate este foarte mare și urmele lăsate se văd pînă tîrziu. În două documente date în 1626 lui Enache fost mare postelnic se spune : „cînd au venit păgînii tătari aci în țara domniei mele și în țara Moldovei de au robit țara jumătate și sînt de atunci 3 ani" (*Doc. Rom. Hist.*, B, Țara Rom., vol. XXI, p. 199 și 221). Letopisețul Cantacuzinesc arată că tătarii „au robit țara pînă în Olt i s au întors de acolo cu mare plen, cît au rămas pînă astăzi — în 1628 — tot pămîntul acela p stiu" (p. 95).

O primă consecință a războaielor — lăsînd la o parte pierderile considerabile de vieți omenești, care sînt cele mai grele pentru țară — o constituie distrugerea unor însemnate bunuri mobile și imobile, a întregii averi a unor familii, pierderea cărților de proprietate [74]. Sate întregi — ca de pildă, satele mănăstirii Govora sau ale episcopiei din Buzău, satul Cretinești, satul Bălteni și altele — sînt pustiite, oamenii omorîți, luați în robie, iar cei ce reușesc să scape fug unde și cum pot, își părăsesc ocina, căci „mult rău, năpaste și moarte a căzut pe toți săracii, cu multe jafuri și cu multă pradă... și n-au mai putut să rabde".

Războaiele ca și robirile au lăsat urme „cît nu se poate niciodată spune și vedea" [75]. Boierii munteni refugiați în Moldova și Polonia scriu în 1604 despre situația grea creată în Țara Românească de incursiunile turcilor și tătarilor, care au robit și pustiit tot în calea lor. Unii sînt despărțiți, „bărbați de muerile lor, alți sînt despărți ficiori de părinții lor, frați de frați", de nu mai știu nimic unii de alții. În alte cazuri, dacă au fost luați în robie împreună cu toată familia, „au fost despărțiți de rudeniile lor în robie". Mulți dintre cei luați robi „au fost bogați și cu averi, pe aceia i-au prins și i-au chinuit... au trebuit să-și mărturisească toate averile... după aceia i-au omorît". Unii au fugit de la tătari și nemaiîndrăznind să se întoarcă la casele lor au fugit în Moldova, Polonia,Turcia etc. Unii au fost luați „de șapte ori în robia tătarilor, de șapte ori au fugit de acolo și acum nu mai cutează să meargă în țara lor" [76]. De șapte ori nu, dar sînt unii care au fost luați de două și chiar de trei ori în robie de către tătari. Dumitru postelnic din Slătioare a fost luat rob de tătari „cînd au fost răutățile", prima dată în 1601—1602 și a fost răscumpărat de Preda Buzescu, pentru 300 de galbeni. Cînd s-a întors Dumitru „de în robie nu se-au mănat multă vreme, ci iar l-au robit", în 1604 [77].

Cei luați robi se pot întoarce din robie la scurt interval de la robirea lor, sau, după 10—15 și chiar mai mulți ani [78].

---

[74] Numeroase documente menționează: „cînd a fost prin țara domniei mele cu jaf și cu robie de la turci și de la tătari, au luat toate averile, avuția lor și au luat și cărțile lor de moștenire". Altele spun: „S-au întîmplat țării... multă răotate și robie și pradă și îndată au pierdut toate bucatele acei oameni". Aceste formule se întîlnesc în toate documentele secolului al XVII-lea în care este vorba de întărirea unor cărți de proprietate pierdute „cînd au bejenit de turci și de tătari".

[75] Astfel prezintă faptele un act din 29 iunie 1604, amintind de luptele dintre Radu Șerban și Simion Movilă, la care au participat turci, tătari, moldoveni și poloni (*Doc. priv. ist. Rom.*, sec. XVII, B, vol. I. 133—134).

[76] Hurmuzaki, vol. IV_1, p. 405—406, și vol. VIII, p. 278—279. Și în Moldova tătarii au luat între 1601—1603 mulți bărbați, femei și copii în robie; au despărțit copii de părinți și i-au schingiuit pînă ce au dat toată averea. Unii au fost răscumpărați după un timp, alții au fugit și s-au întors în țară, așezîndu-se în orașe. Printre cei luați în robie în Moldova erau și unii dintre cei refugiați aici din Țara Românească.

[77] *Doc. priv. ist. Rom.*, sec. XVII, B, vol. III, p. 544—545 și 546 ; vol. IV, p. 417.

[78] În 1604—1605 „s-a întîmplat robire lui Cîrstian și nepotului său, Stepan stolnicel" din Vîlcele, apoi, în zilele lui Gavriil Movilă — în 1618—1620 — „a venit Stepan stolnicul din robie", după cum se arată într-un document din ⟨1642—1643⟩ iulie 6 (Muz. Ist. Buc., inv. nr. 13 064, orig.). La 24 august 1635, Matei Basarab întărește lui Vlad Glăvăescu robul, fiul lui Oprea logofăt din Pizdulești, partea lui Badea Cioroiul din dealul Schei cu viile „pentru că i s-au fost tămplat Vladului de au încăput în robie încă de zelele lui Simion vv. și au robit

Poate trece un timp îndelungat pînă să se afle ceva despre soarta celor luați în robie, trec ani pînă la sosirea vreunei știri, fie că cel robit se mai întoarce sau nu. De aceea, speranța rămîne, mai ales pentru părinți, care pînă în ultima clipă a vieții așteaptă reîntoarcerea copiilor lor, luînd toate măsurile ca și după moartea lor, dacă, printr-o întîmplare, aceștia se vor întoarce, ei să-și găsească ocina neocupată [79]. Știind că nu se vor mai întoarce, cei mai mulți dintre cei robiți iau o serie de dispoziții în privința bunurilor rămase, înștiințînd pe cei rămași acasă de hotărîrile luate. Astfel, la 23 ianuarie 1615, Radu Mihnea întărește lui Mogoș logofăt și soției sale, Neacșa, ocină cu rumâni la Tătarul și toți țiganii, partea fiului lor Stroe. Acestuia „i s-a întîmplat... robie de la tătari" în 1604. „Așa a trecut cîtăva vreme, cam 6 ani de cînd nu se știa de numele lui, dacă a pierit sau este viu sau mort". Doamna Neaga, mătușa lui Stroe, dorind să intre în stăpînirea acestei ocine, profită de situație și obține ocina cu rumânii de acolo, „cu lege". După puțin timp, „a venit carte de la acel rob, anume Stroe, unde era și se găsea, dar nu mort ci viu și în mare chin de catarga împărătească". Prin această scrisoare, el lasă ocina tatălui și mamei sale, deoarece era ca și un om mort, fără nici o nădejde de scăpare. Neaga, văzînd scrisoarea nepotului său, restituie ocina luată pe nedrept [80].

Alții, fiind bolnavi, pe moarte, pentru iertarea sufletului lor, trimit de acolo de unde se găsesc, carte de eliberare rumânilor de pe ocinile lor [81] Chiar dacă se întorc, cei mai mulți sînt slăbiți, storși de boală și chin și cu greu se pot reface de pe urma atîtor suferințe [82]. După ce se întorc din robie mulți pot avea surpriza de a-și găsi ocina cotropită și mai trebuie să lupte, să poarte un șir lung de procese pentru a reintra în posesia dreptului lor. Dar nu numai atît, în afară de aceasta, de multe ori își găsesc soțul sau soția recăsătoriți, avînd o nouă familie, ceea ce duce la noi tragedii,

---

36 de ae. Și... i-au făcut cale de s-a scumpărat și au vinit la moșieia lui și a tătâni-său" și a găsit-o vîndută (Bibl. Acad., CCCXCIX/36, orig.). La 15 aprilie 1618, Alexandru Iliaș întărește lui Cîrstea, fiul lui Butea din Dobrești, ocină în Dobrești. În zilele lui Radu Șerban, Cîrstea a fost robit de tătari și a scăpat în timpul domniei lui Radu Mihnea și și-a găsit partea lui de ocină vîndută, iar acum a recăpătat-o (*Doc. priv. ist. Rom.*, sec. XVII, B, vol. III, p. 209—210).

[79] La 3 ianuarie 1622, Radu Mihnea întărește lui Ion cu fiii lui ocină în satul Cotești, partea lui Vlad. Vlad a avut doi fii, Stan și Oancea, pe care „i-au robit tătarii încă mai înainte vreme" — probabil în 1604 — și rămînînd singur, Vlad l-a luat pe Ion fiu de suflet, lăsîndu-i toată ocina, cu condiția să-l îngrijească pînă la moarte. Dar, în același timp, nu a pierdut nici un moment speranța că într-o zi, poate, fiii săi se vor întoarce și de aceea ia toate măsurile ca să nu fie păgubiți la întoarcere, introducînd în act clauza: „de vor scăpa din robie și fiii lui... de vor veni la dedina lor, la satul Cotești, ei toți să fie trei frați nedespărțiți pe toată dedina lui de la Cotești" (*Ibidem*, vol. IV, p. 71—72).

[80] *Doc. priv. ist. Rom.*, sec. XVII, B, vol. II, p. 362—363.

[81] În zilele lui Mihai Viteazul, „lui Marco logofăt i s-a întîmplat robie de păgînii tătari și a murit acolo". Înainte de moarte a trimis carte să fie eliberați rumânii pe care îi avea în satul Pietroșani. Ei au fost eliberați și fiecăruia i s-au dat cîte patru stînjeni de ocină (*Ibidem*, vol. IV, p. 155—156).

[82] Negre, fratele lui Nedea, lasă fratelui său partea lui de ocină din Frumușeni, ca să-l slujească și să-l pomenească. Negre arată de ce îi lasă partea sa: „peîntru să se știe că m-au robit tătarăie. Deci am scăpat de la tătaru tăiat și plenu de virmi, deci m-au căutat frate-miu Nedea și m-au spălat pînă la vreme de morte" (*Ibidem*, vol. I, p, 67).

la discuții îndelungate între părți pentru găsirea unei soluții; la acceptarea unei stări de fapt existente la acea oră. Și aceasta nu este întotdeauna ușor pentru cei în cauză. Așa s-a întîmplat — de pildă — în cazul lui Mircea Sîrbul, stabilit în Țara Românească. Soția lui, Raica Sîrboaica de peste Dunăre, „a fost robită de Izmailiteni cu copiii săi. Iar Mircea, el a așteptat în Țara Românească. Iar tatăl soției lui Mircea, anume Tudor Sîrbul, el a venit în Țara Românească de l-a aflat pe Mircea însurat. Deci, i-a spus lui Mircea că a găsit-o pe fiica lui, soția lui Mircea, roabă la un turc... a cerut aspri de la Mircea ca să plătească pe fiica sa și copiii din robie". Mircea i-a dat 40 000 de aspri, iar Tudor l-a asigurat că „fiica lui nu va veni la Mircea în Țara Românească. Și... pînă acum au trecut 7 ani. Apoi... acum, iar socrul lui Mircea... el a venit cu fiica lui... la Mircea. Astfel, l-au găsit însurat și cu 3 copii născuți... ea a spus că nu vrea să stea cu Mircea, ci i-a cerut... să miluiască pe acei copii și să o ierte". Mircea s-a învoit și i-a mai dat o sumă de bani și „s-au iertat unul pe altul" [83]. Dată fiind situația, soluția găsită în acest caz era singura posibilă, oricît de dureroasă ar fi fost ea pentru cele două părți implicate. La fel s-a procedat, probabil, și în alte cazuri asemănătoare.

Războiul și robia lovesc fără a face diferențe, fie că este vorba de boieri, fie de țărani liberi sau rumâni, orășeni, călugări etc. Desigur, că fiecare în parte poate, după posibilități, mai greu sau mai ușor, să se răscumpere din robie, să-și recupereze bunurile pierdute. Pentru ca cineva să se răscumpere sau să-și răscumpere familia are nevoie de o anumită sumă de bani, mai mare sau mai mică, depinde de persoană și pentru ca să și-o procure trebuie să vîndă o parte sau toată averea sa. Așa se întîmplă în cazul celor înstăriți [84]. Mai grea este situația țăranilor liberi, care, pentru a scăpa din robie, trebuie, de multe ori, să se vîndă rumâni celor ce avansează, pentru ei, suma cerută.

În cazul rumânilor, însă, se întîmplă procesul invers, la întoarcerea din captivitate, în mod obișnuit, ei sînt eliberați, căci „nici nu pot fi robii vecini" și domnia le dă imediat carte de eliberare [85]. Chiar în cazul în care membrii familiei unui rumân sînt întăriți unui propietar-feudal, acel membru al familiei, care a fost mai înainte în robia turcilor sau tătarilor și s-a întors, este liber, specificîndu-se acest lucru și în document [86]. Cei întorși din robie și eliberați din rumânie pot rămîne mai departe în sat cu familia lor, pot pleca în altă parte să înceapă o nouă viață; un singur lucru nu le este cu putință să obțină și eliberarea din rumânie a celorlalți membrii ai familiei lor, în aceleași condiții — ar putea eventual realiza acest lucru

---

[83] *Doc. priv. ist. Rom.*, sec. XVII, B, vol. I, p. 69,

[84] Printre cei ce reușesc într-un fel sau altul acest lucru menționăm pe Neagoe, fiul lui Albu din Bădeni, Constantin pah. din Dălbani, Vlad log. Bărbulescu (Bibl. Acad., DCCXC/12, orig.); Neaga vorniceasa, soția lui Mitrea mare vornic, Radu județul din Orașul de Floci (*Doc. priv. ist. Rom.*, sec. XVII, B, vol. III, p. 544—545, 546; vol. IV, p. 417; vol. II, p. 196); Gheorghe Băleanu mare voruic (Arh. Ist. Centr., ep. Argeș, IV/101, orig.) și alții.

[85] De pildă, Tănase din Ciocănești va fi în pace de rumânie, pentru că „a fost rob în Țara Turcească.. a venit.. din robie" (*Doc. Rom. Hist.*, *B*, *Țara Rom.*. vol. XXII, p. 73—75).

[86] *Doc. priv. ist. Rom.*, sec. XVII, B, vol. IV, p. 113.

dacă ar plăti pentru răscumpărarea lor, ceea ce este, practic, imposibil în acel moment.

Această situație specială, creată celor întorși din robia turcilor și tătarilor, a încurajat fuga rumânilor, mai ales în timpul războaielor și robirilor, cei ce fugeau sperînd să poată mai ușor să-și camufleze fuga în robie și să obțină, la întoarcere, carte de eliberare de la domnie. Pentru aceasta au nevoie și de martori, care, la termenul fixat, vor trebui să dovedească că ei au fost luați robi și nu au fugit singuri. Dacă nu găsesc astfel de martori rămîn mai departe rumâni. La 7 septembrie 1614, Radu Mihnea întărește lui Chirca comis niște rumâni din Păpălari, anume Mirican, împreună cu fiii săi și cu fratele și nepotul. Aceștia se vînduseră rumâni lui Chirca încă în zilele domniei lui Radu Șerban, iar acum se judecau cu el, cum „au fost robiți, ca să scape de rumânie". Radu Mihnea, în urma cercetărilor, constată „cum mai mult de muiarea lui Mirican n-au fost roabă". De aceea, pe ea o iartă „de rumânie... iar alalți toți n-au fost robiți, ce i-am dat... să fie rumâni... numai să fie în pace de rumânie care au fost rob și au scăpat, iar cine n-au fost rob, el tot să fie rumân" [87]. Reiese clar din cele relatate mai sus care este situația celor ce se întorc din robie și de ce cei ce fug caută, la înapoiere, să-și ascundă fuga sub pretextul acestei robiri.

Există și unele excepții. În cazul în care cel fugit a fost luat rob mai tîrziu, de prin părțile unde se stabilise după fugă și se întoarce din robie bătrîn și bolnav. Atunci, poate obține eliberarea din rumânie de la stăpînul său, dar numai în schimbul unei sume de bani [88].

Situația turbure de la începutul secolului, cu pierderi însemnate în oameni și bunuri, a ținut pînă în 1605. Petre Armeanul remarcă într-un raport al său din 20 februarie 1604 că domnul Țării Românești încearcă

[87] *Ibidem*, vol. II, p. 322. Soția lui Vasile vistier capătă dreptul de a-și aduce înapoi în satul Lungi un rumân, care, la judecata dintre ei, s-a plîns „cum n-au fost rumân de moșie den Lungi și cum au fost rob la turci multă vreme". Trei rumâni din sat au depus mărturie la judecată „cum au fost Radul tot rumân de moșie cu dînșii den Lungi și cum n-au fost rob niciodată". De asemenea, el nu a putut să arate nici o carte domnească de robie, „cum să fie slobod de rumânie" și încă a dat „mită 4 galbeni" lui Albu și Vlad ca să mărturisească „cum n-au fost rumân" (*Doc. Rom. Hist.*, B, Țara Rom., vol. XXI, p. 177). Deci sînt folosite toate mijloacele pentru a scăpa de rumânie. Un alt caz relatează că, în timpul domniei lui Radu Șerban, Pătru Borcan s-a dus peste Dunăre, „în țara Turcească, la seceriș, vremea l-au apucat acolo, vreme de robie ce au venit tătarăi în țeară", în 1604. După plecarea lor, el s-a întors la ocina și la familia sa și a fost rumân lui Pîrvu logofăt timp de mulți ani. Apoi, în două rînduri, s-a judecat cum că a fost rob și deci să fie „în pace de rumânie". De fiecare dată, domnia i-a dat lege patru oameni să jure „cum l-au robit", dar, de fiecare dată, nu a putut jura și a rămas de lege și de judecată (*Doc. priv. ist. Rom.*, sec. XVII, B, vol, IV, p. 8; *Doc. Rom. Hist.*, B, Țara Rom., vol. XXII, p. 171—172).

[88] Așa s-a întîmplat în cazul lui Stancea din Găvănești, rumân al episcopiei din Buzău, care, „cînd cu răutățile — din 1601—1602 — a fugit în țara Moldovei și i s-a întîmplat lui și robire de l-au robit tătarii cu femeia lui și cu fiii lui". Deci, a fost luat în robie din Moldova unde fugise și, după un timp — cca 15—17 ani — el a reușit să fugă de acolo din robie, dar singur și să se întoarcă la ocina lui în Țara Românească, rugînd episcopia „să-l ierte de vecinie, că este om bătrîn și are o boală și nevoie năpraznică". Episcopia l-a eliberat, dar, de data aceasta — spre deosebire de alte dăți — s-a dat în schimb suma de 30 galbeni pentru eliberare (*Doc. priv. ist. Rom.*, sec. XVII, B, vol. III, p. 525).

să încheie pace cu tătarii, deoarece aceştia prădaseră ţara şi luaseră mulţi munteni în captivitate [89].

Despre distrugerile de pe urma războaielor ca şi despre robirile şi pustiirile ce au loc în Ţara Românească consemnează şi rapoartele ambasadorilor acreditaţi la Constantinopol, ca şi unele scrisori ale autorităţilor orăşeneşti din Transilvania ; ceea ce dovedeşte puternicul ecou stîrnit de aceste evenimente şi în afara hotarelor ţării. Gallus Lutsch burgmeister de Sibiu scrie bistriţenilor la 25 noiembrie 1604 despre evenimentele petrecute în ultimul timp în Ţara Românească, arătînd că cea mai mare parte a ţării este devastată şi populaţia a fost nimicită de către tătari [90]. Într-un raport trimis din Pera la 3 septembrie 1611 se arată că tătarii au devastat Ţara Românească, trecînd-o prin foc şi sabie [91], după ce, mai înainte, suferise de pe urma incursiunilor lui Gabriel Báthory.

După ce lucrurile reintră în normal, situaţia în ţară se îmbunătăţeşte, populaţia îşi reîncepe viaţa obişnuită de zi cu zi, se formează noi familii, creşte numărul membrilor unei familii, apar noi sate, producţia reintră în normal, este belşug în ţară, averile se refac. Desigur că incursiuni ale turcilor au loc destul de frecvent, de pe urma lor suferind în primul rînd aşezările de lîngă Dunăre. De asemenea, unii locuitori sînt luaţi în robie pentru neplata datoriilor lor faţă de turci sau pentru nelivrarea unor mărfuri contractate. Dar toate acestea nu au repercusiuni grave şi nu împietează asupra demografiei întregii ţări cum a fost cazul în primii ani ai secolului sau în 1623.

Un alt moment greu pentru populaţia ţării, în care războiul şi robia au avut un rol destul de însemnat, contribuind în mod simţitor la scăderea numărului populaţiei, îl constatăm în anii 1657—1660, în timpul domniei lui Constantin Şerban şi Mihnea al III-lea. Urmările evenimentelor din aceşti ani, „în vremea răutăţilor, cînd den robia cea mare", după cum spun documentele, sînt resimţite atît la sate, cît şi la oraş. La 17 ianuarie 1658, Mihnea a intrat în ţară „cu turcii şi cu tătarii de au robit mulţime de oameni şi au prădat ţara" [92]. La venirea, dar şi la plecarea lui din ţară — în toamna lui 1659 — „turcii şi tătarăi au robit ţara foarte rău" [93].

Din cauza atîtor „răutăţi" şi robiri, în mod firesc, cei ce scapă cu viaţă fug, părăsind totul în urma lor : „au fost atunce, fiind răutăţi şi robii în ţară, ei au fugit de au spart satul şi ş-au părăsit casele şi au rămas moşii

---

[89] Hurmuzaki, vol. IV_1 p. 368.

[90] *Ibidem*, vol. XV_2, p. 816—817.

[91] *Ibidem*, supl. I, vol. I, p. 137.

[92] *Letopiseţul Cantacuzinesc*, p. 131.

[93] Radu Popescu, *Istoriile....*, p. 125. După gonirea lui Mihnea, „turcii şi tătarii intrară în ţară de o robiră şi o prădară foarte rău. Şi puseră domn pre Ghica" (*Letopiseţul Cantacuzinesc*, p. 141). Şi documentele consemnează faptele : „cînd au venit tătarăi în ţară de au scos pre Mihnea vodă şi făcînd multă robie", se spune într-un document din 29 aprilie 1672 (Bibl. Acad. CLXXX/64, orig.).

pustie". Aceste pustiiri vor duce inevitabil la foamete, la crearea condițiilor propice pentru răspîndirea epidemiilor, care la rîndul lor vor secera multe vieți omenești, contribuind și mai mult la scăderea populației.

După liniștirea situației, în 1661 și în anii imediat următori, mulți din cei robiți se întorc acasă, datorită efortului făcut de ei înșiși sau de familii, care prin orice mijloace fac rost de suma necesară răscumpărării. Tudor postelnic vinde în 1662 ocină la Bărsești — 1 110 stînjeni, stînjenul cîte 66 bani — ca să-și poată salva soția și copiii luați în robie de turci în zilele lui Mihnea al III-lea [94]. Unii, ca să facă rost de bani, se împrumută urmînd să restituie banii după întoarcerea în țară [95]; alții, pentru a-și procura suma necesară, recurg la ultima soluție posibilă pentru ei, se vînd rumâni [96] și cu banii căpătați se răscumpără din robie.

Dacă trec mai mulți ani și cei luați în robie nu se mai întorc, rudele lor din țară sînt uneori nevoite să le vîndă ocinile rămase în grija lor, deoarece nu le mai pot ține. Vișa și tatăl ei vînd în 1670 ocina vărului Vișei, anume Dunea din Breboi, pentru 8 ughi, „căci l-am așteptat să vie din robie lo ai și nu a mai venit". Ei au vîndut partea lui Dunea, care este împreună cu a lor, iar dacă totuși acesta se va mai întoarce din robie, „eu am moșie la Risipiți și mă voi împăca cu dănsul", conchide Vișa [97]. Sau se întîmplă ca, pentru pomana celor ce nu se mai întorc, rudele să dăruiască unor mănăstiri ocinile rămase de la cei robiți [98].

Acestea au fost cele trei momente în care războiul și robia au lăsat urme adînci asupra populației Țării Românești.

*

[94] Arh. Ist. Centr., m-rea Cernica, II/5, orig. La 4 iunie 1658, Calc, soția popii Dragomir din Mărculești și fiica ei, Florea, vînd 40 stînjeni de ocină în Mărculești, deoarece „întâmplându-se fata noastră de au căzut la robie împreună cu fecioarie ei, anume Manea, cându au robit tătarăi ei țara acum" (Arh. Ist. Centr., m-rea Bradu, XIV/10, orig., pentru același caz de văzut și documentul din martie 1671, Arh. Ist. Centr., m-rile Bradu și Hanu Greci, VI/9—10 orig.).

[95] La 10 martie 1659, Rada a lui Mihai, fiica lui Antonie croitor din București și fiul ei, Tanasie, vînd lui Dona Pepano negustor un loc de casă în București, pentru 40 de ughi deoarece, în zilele domniei lui Mihnea al III-lea, „eu am căzut în robie la tătari cu feciorei mei... de acolo m-au răscumpărat un turc, anume Mehmet Cilibi.. și m-au lăsat pre chezășie ca să-m vânzu ce voi avea, să-i plătesc banii". Locul îl vinde pentru suma de care avea nevoie — 40 de ughi — „de mi-am scos capul den nevoe", altfel ar fi trebuit să rămînă roabă la Mehmet Celebi, situația ei neschimbîndu-se cu nimic (Arh. Ist. Centr., m-rea Stavropoleos, XII/14, orig.). Zota din Bărbulești ia, la 25 mai 1659, suma de 70 de taleri de la Marula logofeteasa, pînă la sf. Dumitru, „de ne-au scos din robie din mâinile tătarilor", pe el și soția lui. Dacă nu-i restituie banii la termen, îi va da în schimb ocinile pe care le are în Bărbulești și Grăjdeasa, deoarece „ne-au scos din robie" (Bibl. Acad., cond. cred., nr. 5, f. 49 v, copie).

[96] Lui Dona Pepano i se mai întăresc în martie 1671 — în afară de ocina cumpărată în Mărculești, de care am amintit la nota 94 și doi rumâni, Manea și fratele său Nedelco, „pentru că s-au vîndut ei rumâni... ughi 40 și cu acești bani s-au răscumpărat sângele lor den robie", în 1660.

[97] Bibl. Acad., CCCCXLVI/324, orig.

[98] La 21 noiembrie 1697, Stana, fiica lui Radu Predeleanu, dăruiește mănăstirii din dealul Lungenilor trei pogoane de țelină, foste ale sorei ei, Rada, „care o au robit tătarăi în zilele Mihnei vodă și au fost moșii derepte ale ei. Deci fiind robită cu 7 suflete ale ei" și nemairămînînd nimeni din toată familia, Stana a făcut această danie (Bibl. Acad., CCCLXV/231, orig.).

Ciuma. Una dintre calamitățile care a contribuit în mare măsură la o scădere importantă a populației în întreaga Europă — mai ales în secolul al XIV-lea, dar și mai tîrziu — a fost ciuma. În Țara Românească, epidemiile de ciumă s-au repetat în secolul al XVII-lea la intervale diferite, ca urmare a altor calamități, ce au înlesnit apariția și răspîndirea ciumei și a altor boli, tot atît de mortale pentru populație. Epidemia de ciumă este întotdeauna însoțită și de foamete. De fapt, foametea slăbind individul din punct de vedere fizic, pregătește terenul propice apariției și răspîndirii acestei boli; în același timp, din cauza ravagiilor făcute de ciumă, încep să lipsească brațele de muncă, ogoarele rămîn necultivate, iar alimentele sînt pe cale de dispariție, astfel că foametea se generalizează și devine din ce în ce mai grea. Totuși, cu toate pierderile de vieți omenești cauzate de ciumă, credem că putem spune că la noi ea nu a avut aceleași urmări grave ca în alte părți; poate și datorită faptului că așezările omenești erau plasate la distanțe destul de mari unele de altele, pe de o parte, iar pe de altă parte, în orașele muntene nu exista o densitate prea mare a populației, casele nu erau înghesuite — decît poate în centrul comercial al orașului — și deci epidemia nu face ravagiile catastrofale cunoscute în orașele apusene.

Documentele vremii amintesc de urmările bolii și pierderile suferite de cîte o familie — și este de presupus că, dacă numărul morților este mare pentru o familie, boala s-a generalizat și a afectat nu numai o familie, ci în general pe locuitorii satului sau orașului respectiv, căci o astfel de boală nu poate lovi numai un număr restrîns de persoane, în mod izolat — dar ele nu fac referiri la ravagiile pricinuite în general de epidemiile de ciumă, așa cum se întîmplă, de obicei, în cazul foametei, a fugii sau a robirilor. Cum este însă bine știut că ciuma a făcut, oriunde a apărut, numeroase victime, iar documentele externe ca și cronicile amintesc de urmele lăsate de epidemiile de ciumă în întreaga țară, putem socoti și ciuma printre factorii care au dus la scăderea temporară a populației Țării Românești în secolul al XVII-lea, cu rezervele pe care le-am arătat mai sus.

La ce date găsim menționate epidemiile de ciumă? Prima oară în 1603, cînd este cunoscută starea grea și de mizerie a țării. Printre cei atinși de această boală este și doamna Stanca, despre care se spune — într-un document din 28 decembrie 1603 — că „murise de ciumă" [99]. Într-un alt document din ⟨ianuarie-iunie⟩ 1641 se menționează că în zilele lui Radu Șerban „s-a întîmplat moarte lui Pîrvu și mamei lui, Neacșa și mătușei sale, Stana și cu trei fiii ai lui de ciumă". Deci, în total 6 persoane, iar Anghel din Mihăiești, vărul primar al lui Pîrvu, i-a îngrijit pe toți și i-a pomenit după moarte, cheltuind în total 6 000 de aspri, și pe sora cea mai mică, Stana, rămasă singură, a luat-o la el, a crescut-o, pînă a măritat-o și a înzestrat-o [100].

[99] *Doc. priv. ist. Rom.*, sec. XVII, B, vol. I, p. 105.
[100] Bibl. Acad. Peceți, 186, orig.

Epidemia a început încă la sfîrșitul anului 1602. Boala a putut fi adusă și propagată și prin trupele transilvănene și moldovene aflate în țară, ca și prin acei locuitori care se deplasau dintr-o parte în alta. Documentele atestă că, între anii 1601—1603, în Transilvania a fost o epidemie de ciumă cu urmări destul de grele pentru populație, mai ales în nordul Transilvaniei, de unde s-a răspîndit și în Moldova[101]. Deci, în 1603, epidemia de ciumă era generalizată în toate cele trei provincii românești. Cînd epidemia se potolește, se ridică carantina instaurată, iar cei ce vor să părăsească locurile contaminate primesc un fel de adeverință de sănătate, pe baza căreia au liberă trecere și pot merge unde vor[102].

O altă epidemie de ciumă era semnalată în Țara Românească în anul 1637. La 12 martie 1637, Nedelco dă lui Gligorie un pogon de vie în dealul Săsenilor, unelte și bani, „ce va afla în casa frăține-său lu Tudor, ce va fi în casî, tot sî fie a lui, iarî Gligorii sî intre în casa frîțini-meu lu Tudoru sî-l scoțî fîmeia și feciorii sî-i ducă sî-i îngroape, că au murit de ciumî, ci nu s-au aflat nime sî intre sî-i scoțî să-i îngroape ... Și au intrat de i-au scos pre cumnată-mea și pre feciorii ei și i-au îngrupat"[103].

Gligore îndeplinise în acest caz rolul cioclului, adică al aceluia care, în timpul epidemiilor, mergea din casă în casă să strîngă cadavrele, să le îngroape și să ardă obiectele de îmbrăcăminte rămase de pe urma lor, pentru a stăvili — în felul acesta — răspîndirea groaznicului flagel. În schimbul acestei munci ei puteau să-și ia — sau li se dăruia — o parte din lucrurile rămase de pe urma celor morți de ciumă. În cazul relatat mai sus, celui ce s-a îngrijit de morți i se dă chiar mai mult, toată averea rămasă, nu numai lucrurile din casă.

O epidemie care a lăsat urme adînci este cea din 1658—1660, dar cele mai multe victime au căzut în anii 1660—1661. Cronicile arată că după ce în acea vreme au fost foamete și robiri multe, „au trimis și ciumă de murea foarte rău"[104]. Ciuma a durat trei ani și a fost însoțită și de „multe boale și nevoi grele și în tot chipul de bube", încît „au secerat de tot feliul de oameni ... Ales la 2 orașă, Tîrgoviștea și Bucureștii, fă-

[101] La 13 septembrie 1603, Ioan Potocki scrie regelui Poloniei că pentru a doua oară ciuma bîntuie în orașele Transilvaniei — un prim val a fost în 1601—1602 — iar cîteva orașe moldovene din apropierea graniței cu Transilvania au fost și ele contaminate de ciumă. Ca urmare a acestei epidemii, este greu ca întreaga provincie limitrofă să scape de pericol (Hurmuzaki, supl. II, vol. II, p. 298). Două luni mai tîrziu, la 28 noiembrie, Ieremia Movilă voievod scrie, tot regelui Poloniei, spunîndu-i și el că țara a fost foarte mult încercată din cauza tătarilor, apoi din cauza proastei recolte, timp de doi ani, iar în anul următor 1603, și din cauza ciumei. El, împreună cu întreaga familie, călătorește mereu, din loc în loc, prin păduri și cîmpii, ca să evite epidemia (*Ibidem*, p. 319). Vedem cum epidemia de ciumă s-a răspîndit în cele trei provincii, dintr-una în alta, avînd intensitatea cea mai mare în anul 1603.

[102] Un astfel de certificat primește, de pildă, în decembrie 1630, un călător pe care l-a prins epidemia de ciumă în orașul Suceava, iar la acea dată epidemia încetînd, se ridicase carantina în oraș (Hurmuzaki, vol, XV_2, p. 981).

[103] Arh. Ist. Centr., ep. Buzău, LXXXVIII 5, orig. În 1641—1642 este menționată o epidemie de ciumă la Constantinopol, unde ciuma face mari ravagii, zilnic murind peste 1 000 de persoane (Hurmuzaki, vol. VIII, p. 503 și 507). În 1652 se semnalează o epidemie de ciumă în Polonia, care va ține pînă în 1653, cînd se constată că pericolul a trecut (*Ibidem*, vol. IX_1, p. 16 și 19).

[104] R. Popescu, *Istoriile...*, p. 126.

cîndu-se moarte nespusă"[105]. Numărul victimelor este mare. Un document din 8 aprilie 1669 menţionează că numai într-o singură familie au murit atunci 10 persoane[106].

Dealtfel, rapoartele veneţiene trimise din Constantinopol numesc această epidemie „marea epidemie", care a avut repercusiuni serioase şi la Constantinopol, unde s-a declanşat foametea, căci alimentele aduse pe Dunăre şi mare au fost oprite la graniţa Moldovei şi Ţării Româneşti, marinarii murind cu toţii şi nu a mai rămas nimeni cine să poată pleca cu ele mai departe[107].

Ciuma a dus şi la destrămarea multor familii; cei sănătoşi fugind care încotro, lăsînd în părăsire pe bolnavi şi muribunzi, nemaivrînd să ştie nimic de ei, fie că este vorba de soţi, copii sau părinţi. De pildă, cînd se vinde rumân, Micle din Buneşti arată că fiul său Vasile „el au fost fugit de la mine di cănd ciuma"[108].

Documentele şi cronicile menţionează o epidemie de ciumă şi în anii 1674—1675. În al doilea an al domniei lui Gh. Duca — după campania împotriva Poloniei — toată lumea fugea din loc în loc din pricina ciumei, care „într-acea vară era în toată ţara", iar prin părăsirea locurilor aglomerate, populaţia spera să scape de contagiune. În toamnă, întorcîndu-se, Duca voievod nu a îndrăznit să se ducă la Bucureşti, „pentru ciumă, s-au dus la Cocorăşti, acolo pînă la Bobotează au şăzut; decii s-au dus la Bucureşti, că să potolise ciuma"[109]. Ravagiile făcute de ciumă au întrerupt pentru un timp orice activitate. Constantin Cantacuzino mare stolnic povesteşte că pe cînd „zidiam şi lucram la mănăstire — este vorba de mănăstirea Mărculeşti la Mostişte, ridicată, în parte, de el — de boala ciumei şi murind şi den zidari unul, noi apoi, dînd loc urgii, am fugit de acolo la 16 ale lui septembrie ... 1675", aşteptînd să treacă epidemia, ca să poată apoi termina construirea mănăstirii[110].

Fuga este prima reacţie a tuturor la apariţia ciumei, de teama de a nu se îmbolnăvi[111]; de aceea, este nevoie să se închidă porţile oraşelor,

---

[105] *Letopiseţul Cantacuzinesc*, p. 147. După cronicari, ciuma a secerat — în afară de robie — cele mai multe vieţi omeneşti, contribuind la scăderea considerabilă a populaţiei ţării, mai mult decît foametea şi celelalte boli molipsitoare apărute atunci datorită mizeriei şi lipsurilor existente.

[106] Muşa este nevoită să-şi vîndă ocina ca să aibă bani, „dă mi-am pomenit feciorii, 10 feciori, cari au fost ai lui Crăciun ş-au murit de ciumă" (Bibl. Acad., XLIV/99 b, orig.).

[107] În raportul trimis la 20 septembrie 1661 dogelui Veneţiei, ambasadorul veneţian, Ballarino, vorbeşte de marea epidemie ce bîntuie în Moldova şi Ţara Românească, din care cauză multe bărci cu alimente destinate Constantinopolului, care veneau pe Dunăre şi Marea Neagră, au fost oprite la marginea acestor ţări, deoarece stăpînii acestor bărci, împreună cu toţi marinarii, au pierit. Nici armatele lui Ali paşa nu au scăpat de această boală (Hurmuzaki, vol. V_2, p. 87).

[108] Arh. Ist. Centr., Mitrop. Buc., CV/3, orig.

[109] R. Popescu, *Istoriile...*, p. 163.

[110] 1677 septembrie 12 (Arh. Ist. Centr., m-rile Bradu, Hanu Greci şi Codreni, VI/14, orig.).

[111] La 7 mai 1678, Stanciu şi Crăciun, fiii lui Stan din Bănuleşti, vînd lui Tudor logofăt partea lor de ocină, pentru 10 taleri, „pentru că la nevoia noastră şi la lipsa noastră, el ni-au căutat. Iar feciorile noştri dica au văzut că slăbim şi ni ajungi boala de ciumă ni-au nepustitu să ne mănce căiinii şi au fugit" (Arh. Ist. Centr., ep. Buzău, XLIX/20, orig.).

să se instituie carantina în jurul regiunilor contaminate de molimă. În felul acesta se încearcă oprirea răspîndirii bolii în întreaga țară și chiar în afara ei, în regiunile limitrofe [112].

Ecouri despre epidemia de ciumă care a bîntuit prin aceste părți au ajuns pînă la Viena, după cum reiese dintr-un raport venețian trimis din Viena dogelui Veneției la 1 decembrie 1675. Ambasadorul Francesco Michel îl informează pe doge că în Transilvania și în Țara Românească a apărut ciuma care se extinde, pricinuind mari pagube populației [113].

O nouă epidemie de ciumă semnalată documentar întîlnim în timpul domniei lui Șerban Cantacuzino, în anii 1683—1684 [114], în vremea foametei. În același timp, și tot ca o urmare a foametei, se declanșase epidemia de ciumă și în Moldova. Un an mai tîrziu, ciuma va apare și la Constantinopol [115], microbul putînd fi adus din țările române, avînd în vedere legăturile existente între ele și Imperiul otoman.

Urmărind datele la care își face apariția ciuma, observăm că ea se ivește simultan sau la date foarte apropiate atît în Moldova, Țara Românească și Transilvania, cît și în Polonia ; la Constantinopol și, în general, în sudul Dunării, pînă în Grecia, regiuni între care există o legătură permanentă, o continuă circulație a mărfurilor și a oamenilor, ceea ce ușurează răspîndirea epidemiilor. Singurul mijloc de a stăvili răspîndirea ciumei rămîne carantina, respectarea ei nu este însă, întotdeauna, atît de strictă și dă posibilitatea unora să se strecoare și să fugă, sperînd ca în felul acesta să scape de boală ; dar, de fapt, acești fugari nu fac altceva decît să ducă mai departe boala, contaminînd și alte regiuni, contribuind astfel la generalizarea epidemiei.

Încă o dovadă că între ciumă și foamete există o strînsă legătură avem prin faptul că, după marea foamete ce bîntuie în aceste părți, la începutul ultimului deceniu al secolului al XVII-lea, în Țara Românească

---

[112] Am văzut cum în toate regiunile cu care Țara Românească are relații și legături permanente, apariția epidemiilor de ciumă este aproape concomitentă, sau la intervale scurte între ele, ceea ce presupune că au putut fi duse dintr-o parte în alta de cei ce merg încolo și încoace.

[113] Hurmuzaki, vol. IX_1, p. 289. Se pare că ciuma și-a continuat drumul spre Polonia, căci în octombrie 1677 ea face mari ravagii la Varșovia și în alte părți unde mor cîte 200 de persoane pe zi, mulți fiind înmormîntați chiar în casa lor. De asemenea, foametea face mari ravagii, uneori chiar mai mari decît ciuma (*Ibidem*, p. 298).

[114] În zapisul Mușei din 13 iunie 1684 se spune : „la vreme de moarte, că lovindu-mă ciuma și murind și Mihăilă bărbatul mieu și văzăndu că voiu să moriu și eu de ciumă și nimene din oamenii miei nu să apropiară de mine, numai leica Stana, cumnată-mea". De aceea, lasă pe seama ei toată averea să o vîndă și să dea la biserica sf. Gheorghe cel Vechiu să-i pomenească (Arh. Ist. Centr. Mitrop. Țării Rom., CCLVI/2, orig.). Încă o dată observăm că, atunci cînd se declanșează ciuma și un membru al familiei se îmbolnăvește, ceilalți îl părăsesc și numai puțini sînt aceia care au curajul să îngrijească bolnavii.

[115] La 25 iulie 1685 se menționează din nou o puternică epidemie în Constantinopol (Hurmuzaki, vol. V_1, p. 108).

apare din nou o epidemie de ciumă [116], ca imediat după aceea să fie semnalată şi la Constantinopol [117].

Ştirile pe care le avem nu ne permit să spunem cîţi au murit în general din cauza ciumei, însă victime au fost destule, dacă ne gîndim că în unele familii au murit cîte 5, 6, 7 şi chiar 10 persoane. Dar ciuma nu a fost singura boală molipsitoare ce a bîntuit în acea vreme în Ţara Românească, pricinuind moartea multor locuitori ai ţării, ci şi alte boli — greu de tratat în acele vremuri, cu mijloacele existente — au avut aceleaşi urmări [118]. Documentele amintesc destul de puţin şi foarte vag de unele boli fără a preciza natura lor. Se spune numai: „o rea şi năpraznică boală", sau, „a căzut la grea boală".

Datorită condiţiilor de igienă din acea vreme, mortalitatea în Ţara Românească — ca dealtfel în toate părţile — era destul de mare, mai ales în rîndul copiilor. Datele pe care le avem la dispoziţie nu ne permit să stabilim cifre şi să întocmim grafice despre cîţi copii se năşteau, frecvenţa naşterilor într-o familie, cîţi ajungeau la vîrsta medie. Din documente reiese că unii ajung pînă la o vîrstă înaintată, de peste 70 de ani şi chiar peste 90. Credem însă că vîrsta obişnuită a maturităţii — „de om de vîrstă", cum spun documentele — la care se ajunge este de cele mai multe ori în jur de 50 de ani [119]. Sigur că din cauza războaielor şi a urmărilor lor, a foametei şi bolilor, mulţi mor la o vîrstă fragedă, unii foarte tineri sau în floarea vîrstei, dar stabilirea datelor de mai sus se referă la cazurile obişnuite, de viaţă normală, în care locuitorii mor „de moarte bună" din cauza bătrîneţii.

---

[116] La 3 aprilie 1698, popa Atanasie din Rîmnic, de la biserica din deal, nepotul lui Tănase diacon, împreună cu mătuşa lui, Salomeea călugăriţa, sora lui Tănase, dau episcopiei din Rîmnic „pun pămînt de loc în cîmp de arătură şi o viişoară la Olteni", foste ale lui Tănase diacon şi ale fratelui său, Mihăilă, deoarece, „întîmplăndu-se unchiu-meu lui Tănasie diiaconul şi frăţine-său . . . şi toatei casei lor moarte năpraznică de ciumă — ciuma din 1696 — 1697 — de au murit toţi de n-au rămas nimene dentr-ănşii, făr de căt o copilae mică". Şi rămînînd multe datorii, Atanasie şi Salomeea s-au înţeles cu episcopia şi i-au dat acele locuri, pentru 100 de taleri, dintre care 20 au fost lăsaţi episcopiei din Rîmnic pentru pomana sufletelor lor. La pomelnic s-au pus 7 persoane (Arh. Ist. Centr., ep. Rîmnic, XXXIV/66).

[117] Într-un raport din Constantinopol, cu data de 1697, se vorbeşte de moartea, din cauza ciumei, a fiicei lui Constantin Brîncoveanu, soţia lui Duca vodă (Hurmuzaki, vol. V_2, p. 290). În octombrie 1700 izbucneşte şi se extinde ciuma la Constantinopol (*Ibidem*, vol. IX_1, p. 363); ca imediat, la începutul secolului al XVIII-lea, călătorii să menţioneze o epidemie de ciumă în Ţara Românească şi mai ales la Bucureşti.

[118] Vorbind de asistenţa medicală în Bucureşti, dr. N. Vătămanu aminteşte atît de epidemiile de ciumă din Ţara Românească, cît şi de alte boli, cum ar fi tifosul, sifilisul etc. — boli de care aminteşte şi *Letopiseţul Cantacuzinesc* — care au făcut tot atîtea ravagii în rîndul populaţiei ca şi ciuma, influenţînd descreşterea demografică a ţării (N. Vătămanu, *Asistenţa sanitară în Bucureşti în veacurile al XVII-lea şi al XVIII-lea*, în *Materiale de istorie şi muzeografie*, Bucureşti, 1964, p. 229 — 240).

[119] La aceste concluzii am ajuns din analiza documentelor ce vorbesc de părăsirea satului la „vîrsta copilăriei" şi reîntoarecerea la locul de baştină după 40 — 50 de ani, cînd este „om de vîrstă", ca şi pe baza datelor pe care le avem pentru satul Negraşi şi care acoperă o perioadă de 45 de ani.

★

Sloboziile[120]. Sloboziile au apărut ca o necesitate, pentru repopularea regiunilor pustiite sau a celor mai puțin populate. Pentru dezvoltarea economiei țării, pentru întărirea puterii ei politice este nevoie și de o populație cît mai numeroasă, dar o creștere a ei nu este posibilă — pe lîngă creșterea pe cale naturală — decît prin aducerea în țară a unui număr cît mai mare de oameni.

Așa după cum arată și documentele vremii, dreptul de a întemeia slobozii este acordat de domnie, în primul rînd, după ce satele și pămînturile rămîn pustii și pîrjolite, fără oameni, „de multe nevoi și răutăți"[121]. Care sînt aceste „nevoi și răutăți" am văzut în rîndurile de mai sus. Pentru a repopula locurile pustii — care pot rămîne așa și timp de 20 de ani, dacă nu mai mult[122] — domnul va da voie „să se strîngă oameni ... fără bir, din altă țară, ori bulgari, ori sîrbi, ori arbănași, ori ungureni, ori moldoveni, fiece ce om va fi". În afară de acești oameni, în slobozii se mai pot așeza și „valahi din această țară, însă cari vor fi fost robiți și vor fi fugit din robie și vor fi venit aci în țară", precum și oameni „fără bir".

Cei așezați în slobozii vor fi scutiți un anumit timp — între doi și zece ani — de toate dările, iar după trecerea acestui termen, vor avea, în continuare, anumite avantaje, față de ceilalți locuitori ai țării, prin faptul că ei vor fi iertați și vor fi în pace „de toate mîncăturile", numai vor da pe an o anumită sumă de bani, fixă, „pentru birul de haraci". Situația privilegiată creată celor ce stau în slobozii va genera un aflux, o fugă a țăranilor spre aceste slobozii, pentru a-și ușura viața. În 1623, după pustiirea țării de către tătari, domnia a fost nevoită să desființeze majoritatea sloboziilor[123].

După cum am văzut, în primii ani ai secolului, populația scăzuse destul de mult datorită situației grele din țară, în urma războaielor, a robirilor, a fugii oamenilor, ca și a foametei și epidemiilor; de aceea, sosirea unor „oameni străini" — mai ales din sudul Dunării de unde locuitorii fug pentru a scăpa de dominația otomană — este binevenită și domnia va căuta să creeze acestor oameni toate condițiile pentru a se așeza în țară

---

[120] Nu vom intra aci într-o analiză amănunțită, din toate punctele de vedere, a sloboziilor o astfel de lucrare a fost redactată ca teză de doctorat și publicată de Vlad Matei, ci vom discuta această problemă numai în legătură cu rolul pe care l-au avut sloboziile în creșterea populației Țării Românești. Despre problema sloboziilor — dar mai mult sub aspect toponimic — se ocupă și I. Donat în articolul *Cîteva aspecte geografice ale toponimiei din Țara Românească*, în *Fonetică și dialectologie*, vol. IV, 1962, p. 101 — 133.

[121] În cursul secolului observăm cca 41 de cazuri de înființări de slobozii, de încercări de a repopula regiunile pustiite.

[122] De exemplu, în martie 1614, Radu Mihnea voievod întărește lui Ianache mare postelnic seliștea satului ce se cheamă Vaideei, pentru că „a fost pustie, fără oameni ... atîta vreme, 20 de ani" (*Doc. priv. ist. Rom.*, sec. XVII, B, vol. II, p. 264). La 2 septembrie 1626, Alexandru Coconul întărește mănăstirii Tismana siliștea Călugăreni, să-și facă slobozie, căci această „siliște de sat rămas-au pustie, fără de oameni", încă din timpul domniei lui Mihai Viteazul (*Doc. Rom. Hist.*, B, Țara Rom., vol. XXI, p. 256).

[123] *Ibidem*, p. 98.

să-şi întemeieze sate şi să cultive pămîntul rămas pustiu. Astfel, la 1 mai 1602, Simion Movilă acordă arbănaşilor „din Cerveni-Vodă, care s-au strămutat din ţara Turcească în ţara domniei mele, în satul Călineşti" o serie de privilegii, pentru că şi-au lăsat „ocinile şi dedinele lor şi casele şi moştenirile din patria lor" şi îi scuteşte de bir pe timp de 10 ani, iar după trecerea acestui termen, să dea numai la birul de haraci 15 000 de aspri. De asemenea, orice om din ţări străine, bulgar, grec, arbănaş sau ungur, ar veni în sat, cu gîndul să se aşeze aci şi îl „vor plăcea pe el satul şi bătrînii satului ... să aibă pace şi linişte" [124]. De avantaje asemănătoare, ca orice „om străin", se vor bucura, în sudul Dunării şi locuitorii fugiţi acolo din Ţara Românească, de aceea un număr însemnat din cei ce fug se îndreaptă într-acolo.

Stabilirea pe o ocină pustie, nelucrată, presupune o muncă asiduă şi îndelungată din partea oamenilor aşezaţi pe acea ocină, pînă cînd pămîntul să devină roditor şi să dea recolte suficiente pentru a asigura hrana de zi cu zi. Acest lucru reiese foarte clar dintr-un document din 28 iunie 1619, prin care domnul întăreşte ocina lor, celor 19 familii aşezate mai de demult pe un loc pustiu din satul Bereşti, căci ar fi fost „păcat ... pentru truda şi munca acestor oameni ... să se risipească şi să-şi spargă casele lor şi curţile lor şi ogrăzile lor cu tot pometul pe care l-au sădit şi cu via lor, pe care le-au făcut pe acel loc pustiu şi au scos toată pădurea cu sapa şi mulţi spini, cu multă muncă şi nevoie şi greutate, cu multă şi mare trudă şi cu toate agoniselile lor, de cînd ei de atîta vreme s-au trudit, iar acum, în scurt, într-un ceas să se strice şi să piară munca lor, ca să nu mai fie nicăeri" [125].

Munca depusă de oameni la formarea unui nou sat, efortul îndelung necesitat pentru refacerea unei gospodării, pentru fertilizarea pămîntului şi revenirea la o viaţă normală, ne demonstrează, o dată mai mult, ce a însemnat pustiirea aşezărilor omeneşti pentru economia ţării.

De la pustiirea satelor şi pînă la repopularea lor trece, după cum am mai arătat, un oarecare timp. Aceasta, probabil, şi pentru a se da posibilitatea vechilor locuitori — dacă mai erau în viaţă — să se poată întoarce acasă, să-şi refacă gospodăria distrusă. Aşa se face că foarte multe dintre satele pustiite în perioada 1600—1605 sînt repopulate abia în 1616—1618. De pildă, la 11 iunie 1616, Radu Mihnea întăreşte mănăstirii Cozia satul Orlea, scutindu-l de toate dările şi slujbele, deoarece „au fost un sat pustiu încă ... de în zilele ... Mihai Viteazul, de au fost oameni robiţi şi fugiţi preste Dunăre de au rămas siliştea pustie".

---

[124] *Doc. priv. ist. Rom.*, sec. XVII, B, vol. I, p. 43.

[125] *Ibidem*, vol. III, p. 386 — 387. Aceste familii erau ameninţate să trebuiască să-şi părăsească „agoniseala" lor, cumpărată de ei în timpul domniei lui Radu Mihnea — în perioada 1611 — 1616 — de la mănăstirea sf. Ecaterina, după cîţiva ani grei de muncă, deoarece noul egumen al mănăstirii vroia ocina înapoi. Şi sigur că o dorea înapoi, căci, acum, era lucrată şi roditoare, nu pustie ca atunci cînd fusese vîndută. Interesul domniei, care în acest caz coincidea cu acel al ţăranilor, era ca să nu se pustiiască din nou un loc ce abia începuse să rodească şi să se repopuleze ; de aceea, va reîntări ocina celor 19 familii care o cumpăraseră şi o lucraseră.

Mănăstirea are voie să facă sat de milă, „să se strîngă oameni strîini, fără bir şi fără dajde; aşijdere şi rumânii carii vor fi de într-această silişte şi-ş vor veni la moşiia lor la Orlea, înncă să aibă pace şi ertăciune ... de toate măncăturile ... până în 2 ani" [126]. Problema repopulării ţării constituie o preocupare permanentă a domniei, care merge pînă acolo încît acordă şi rumânilor întorşi la ocina lor anumite avantaje, la fel cu acelea acordate „oamenilor străini", veniţi din afară să se aşeze pe aceeaşi ocină.

Şi satul Maxin al mănăstirii Banu din Buzău a fugit şi s-a risipit de „multe nevoi şi răutăţi" încă din 1601—1605, fugind „ca nişte oameni cotropiţi de sărăcie, pînă ce a rămas satul pustiu", fără oameni. Mănăstirea capătă dreptul — în prima domnie a lui Alexandru Iliaş, în anii 1616—1618 — să-şi facă acolo slobozie, „să adune oameni străini fără dajde" şi chiar rumâni din ţară, însă numai dacă au fost robi şi s-au întors să se aşeze acolo, „să se apuce de loc şi de hrană" [127]. Aci — spre deosebire de cazul arătat mai sus — se pune condiţia ca oamenii de baştină care vin să se aşeze pe aceste locuri să fi fost oameni întorşi din robia turcilor sau tătarilor.

Multe slobozii apar în Ţara Românească după anul 1623, pe locul satelor robite şi risipite din cauza năvălirii tătarilor, nucleul de bază fiind format de rumânii risipiţi din cauza „răutăţilor" şi reîntorşi la locul lor de baştină. În 1625 ⟨septembrie-decembrie⟩ 20, Alexandru Coconul întăreşte tot mănăstirii Banul satul Ruşăţul, să-i fie sat de milă, slobozie, „ca să adune rumâni ... care au fost locuitori de baştină den sat den Ruşăţul şi pre alţii oameni streini, fără bir, ori din alte părţi, pentru că au fost robit tătarii toţi rumânii sfintei mănăstiri den Ruşăţul şi au rămas numai moşiia şi pămîntul pustiu". Iar toţi oamenii din alte părţi — sîrbi, arbănaşi, moldoveni etc. — ce vor veni să se aşeze aci, să fie scutiţi pe timp de trei ani [128].

La cîmpie, unde distanţele între aşezările omeneşti sînt mai mari, satele fiind mai rare, pustiirile sînt şi mai evidente decît în celelalte regiuni ale ţării, iar călătorul care se aventura în aceste părţi putea merge timp îndelungat fără să întîlnească nici o aşezare în calea lui. Neexistînd o pază propriu-zisă la marginea ţării, turcii puteau pătrunde uşor peste Dunăre, pustiind satele şi robind populaţia din acele părţi, fără a întîmpina o rezistenţă prea mare. Pentru a remedia situaţia, domnia va lua măsuri prin aducerea şi aşezarea aici a unor oameni din alte părţi, imigraţi în Ţara Româ-

---

[126] *Doc. priv. ist. Rom.*, sec. XVII, B, vol. III, p. 28.

[127] *Ibidem*, p. 114 şi 279; vol. IV, p. 42 şi 50—51; Arh. Ist. Ist. Centr., m-rea Banu, XI 17, orig.

[128] *Doc. priv. ist. Rom.*, sec. XVII, B, vol. IV, p. 562. La 10 mai 1623, Radu Mihnea îi întăreşte lui Dumitrache Cantacuzino satul Frăsinetul cu toţi rumânii. Acest sat a fost pînă acum sat domnesc şi, „de cînd cu răutăţile, satul Frăsinetul a rămas pustiu, fără oameni". Domnul îi dă dreptul lui Dumitrache să-şi facă slobozie şi sat de milă, „să adune oameni străini fără dare, fie grec, fie sîrb, fie arbănaş, fie ungurean sau moldovean" şi îi scuteşte de toate dările şi slujbele, numai să-i dea lui Dumitrache Cantacuzino, în fiecare an, 400 de aspri „de casă", iar din tot venitul să ia jumătate (*Ibidem*, p. 271 — 272).

nească. Astfel, satele așezate la șes vor fi în continuă creștere ca număr și mărime în cursul secolului al XVII-lea. Oamenii așezați în sloboziile înființate de-a lungul hotarelor țării vor avea pe lîngă ocupația lor propriu-zisă și obligația de a păzi drumurile și hotarele împotriva „tîlharilor, turcilor și tătarilor" [129].

Țara Românească trece și între anii 1629—1632, 1634—1636 printr-o perioadă grea, cînd „toate satele s-au turburat după care domnia va fi preocupată din nou să aducă cît mai mulți oameni să-i așeze pe locul satelor risipite. Pînă la sfîrșitul secolului vom întîlni astfel de drepturi acordate unor proprietari-feudali, pe ocina cărora se așază „oameni străini fără dajde". Scutirile se dau, de cele mai multe ori, pentru un număr redus de case — 6, 12, 15 — ele formînd, de obicei, nucleul satelor ce se vor dezvolta mai tîrziu pe acele locuri.

Dacă, pe de o parte, înregistrăm o scădere a populației din cauza războaielor, a robirilor, a fugii, a foametei sau a bolilor, pe de altă parte, se observă fenomenul invers, preponderent, de creștere, fie pe cale naturală, fie prin imigrarea unor locuitori din afară în Țara Românească. În anumite momente și în anumite regiuni se poate ajunge, pentru un scurt timp, la o suprapopulare, pînă intervine o anumită cauză care reface echilibrul în această mișcare continuă de creștere și descreștere · populației unei țări.

Necesitățile demografice ca și importanța pe care o acordă domnia problemei populației — în primul rînd în interesul ei de a avea un număr cît mai mare de contribuabili, pentru a-și mări veniturile — vor sta la baza acordării dreptului „de a face slobozii, sate de milă" și de a aduce „oameni străini, fără dajde", din alte părți, din afara hotarelor țării.

★

În rîndurile de mai sus am încercat să stabilim, pe baza materialului documentar existent — atît cît a permis acest material — efectele imediate ale unor factori ca foametea, fuga, robia, ciuma asupra evoluției popu-

[129] La 23 octombrie 1628 lui Ianache fost mare postelnic al Moldovei, nepotul lui Scarlat, i se întărește satul Cetățile, scutindu-l de toate dările. În 1623 „tătarii au robit pe toți vecinii din sat, de a rămas satul pustiu, fără oameni, nimic, afară numai ocina, pustie". În 1628, Ianache postelnic" a făcut cîșle, ce să *zic* coșare, pe ocina lui din Cetățile, ca să fie pentru dobitoace și pentru vite și a adus ruși și moldoveni, oameni streini, fără dăjdii, de i-a așezat astfel la acele cîșle, ca să fie numai pentru căutarea vitelor". Domnul, văzînd că a rămas sat „pustiu și este la cîmpie în pustietate și pe acolo aproape nu sînt alte sate și cum se țin și oameni răi, hoți și tîlhari pe drumure, pe acel loc", ca să fie și pentru paza țării, le scutește de alte obligații față de domnie, numai să dea 40 de galbeni într-un an „la birul de haraci", o dată 20 de galbeni la sf. Gheorghe și 20 la sf. Dumitru. Documentul este întărit și de Leon Tomșa la 11 și 12 ianuarie 1630 (*Doc. Rom. Hist.*, B, Țara Rom., vol. XXII, p. 339 — 342; vol. XXIII, p. 21 — 24 și 24 — 27).

lației Țării Românești în secolul al XVII-lea. Acești factori au produs perturbări în economia țării ; perturbări care, la un moment dat, au luat aproape proporțiile unor catastrofe, ceea ce sugerează că și pierderile în rîndurile populației erau foarte mari. Cum nu există liste, catastife ale acestor pierderi, nu am putut da date precise pentru fiecare caz în parte, ci numai cifre globale.

Pentru a ne face o imagine a ceea ce au putut însemna acești factori vom lua un exemplu : satul Negrași, jud. Vlașca, pe care am putut să-l urmărim în decurs de 45 de ani — între 1652 și 1697. Nici datele ce le avem pentru acest sat nu sînt complete, dar despre locuitorii lui știm ceva mai mult decît despre alții.

În anul 1652— an pentru care avem mai multe documente — sînt menționați în sat 276 rumâni [130]. Dintre aceștia, la 3 iulie 1652, un număr de 46 sînt dați ca „fugiți de curînd" din sat — adică cu puțin timp înainte de acea dată — iar 4 nici nu mai sînt socotiți ca făcînd parte din sat în 1652, ei sînt numai consemnați că au fugit ; un număr de 22 sînt dați ca fugiți „de demult" — adică la începutul anului, doi dintre ei chiar mai dinainte. Dintre cei 46 „fugiți de curînd", 27 nu mai apar deloc în anii următori ; 8 nu apar în anul 1654, dar reapar în sat mai tîrziu, în 1674 ; 11 reapar după doi ani, în 1654. Dintre ceilalți 22, „fugiți de demult", un număr de 14 nu se mai întorc, 7 sînt în sat în 1674 și unul în 1654 [131]. Mai mult, dintre cei menționați ca fiind în sat în anul 1652, fără să se spună dacă au fugit sau nu, 29 nu mai apar deloc în documentele de mai tîrziu — au fugit, au murit, e greu de spus, un lucru este cert, ei nu mai apar ca făcînd parte din sat. Un număr de 5, care sînt menționați în 1652, nu mai apar în 1654, dar reapar mai tîrziu — deci în mod sigur ei au plecat dintr-un motiv sau altul din sat și s-au reîntors după un timp, căci îi găsim menționați din nou în 1674.

În 1654, în satul Negrași sînt menționați 192 de rumâni — și am văzut din cele spuse mai sus de ce se constată această scădere — într-adevăr, dacă adunăm pe cei ce nu apar în acest an și pe cei ce nu mai apar deloc și îi scădem din numărul de rumâni existent în sat în 1652, rezultatul ne dă tocmai cifra de 192. Pînă în 1674 nu mai avem documente care să se refere la acest sat și în acest interval știm că au avut loc mai multe evenimente ce au influențat numărul populației : anii 1658—1660 care au fost dezastruoși și epidemia de ciumă care a început chiar în 1674.

---

[130] Rumânii consemnați în documente cu numele sînt în același timp și capi de familie, chiar cînd apar ca fiii unuia dintre ei, altfel sînt menționați sub formula „cu fiii" sau „cu fiii ce se vor naște".

[131] Vreau să menționez că atunci cînd fug din sat, indiferent din ce motiv, rumânii din Negrași fug împreună cu toată familia — părinți, frați, fii — chiar și atunci cînd fiecare în parte are o familie de sine stătătoare, iar cînd se întorc, revin în general cu toții. Se întîmplă și cazuri în care unii nu se mai întorc, dar, atunci, mai mult ca sigur, că au murit între timp. Acest lucru reiese foarte clar din studierea listei cu numele rumânilor din sat, a relațiilor de rudenie dintre ei și a situației lor în anul respectiv : fugiți sau în sat.

În sat sînt menționați, în 1674, 204 rumâni. Ce s-a întîmplat? Pe de o parte, a avut loc o creștere naturală a populației și acest lucru îl știm precis prin faptul că, acum, mulți dintre cei menționați singuri în 1652 și 1654 apar în 1674 cu copiii, iar unii dintre acești copii — care nu apăruseră înainte decît sub formula „cu fiii" sau deloc — apar cu numele lor avînd și ei, la rîndul lor, copii. În total găsim 23 de nume noi. Deci, procesul de creștere a populației — cu toate calamitățile intervenite — are o linie ascendentă, fără să poată, însă, ajunge sau depăși cifra de 276, tocmai din cauza calamităților, care se adaugă cazurilor de moarte naturală, datorită vîrstei. Între aceste două date — 1652 și 1674 — un număr de 70 de nume nu mai apar deloc — o parte sînt fugiți de mult, alții au fost luați robi sau au murit din cauza epidemiilor — 22 au murit datorită vîrstei, iar trei nu apar acum, dar revin în 1697. Nu găsim în anul 1674, față de anul 1652, un număr de 95 de rumâni, ceea ce înseamnă că rămîn, față de cei 276 vechi, numai 181; la care, dacă adăugăm pe cei 23 nou apăruți, fac tocmai 204, cîți apar în acest an ca fiind prezenți în sat.

Între 1674 și 1697 se remarcă foametea „grea" din 1682—1686 ca și cea din 1690—1691, după care urmează — de fiecare dată — epidemii de ciumă și fugi ale țăranilor, care, toate la un loc, au influențat — cum am văzut — scăderea populației Țării Românești. În 1697 au rămas în satul Negrași numai 124 de locuitori, capi de familie: 11 au murit; de 60 nu se știe nimic — în mod sigur au plecat din sat, dar despre ce s-a întîmplat cu ei mai departe nu există nici o informație; 6 au plecat în Moldova și patru dintre ei au și murit acolo; trei sînt în Turcia; unul este în Transilvania și 6 sînt prin țară. La aceștia adăugăm pe cei morți încă în anul 1674 și pe cei ce nu mai apar de la început și vom avea un total de 190. Scăzînd această cifră din numărul de 276, cîți am avut în 1652, nu mai rămîn din primii menționați atunci decît 86, la care adăugăm pe cei apăruți între timp — prin creșterea pe cale naturală — și obținem 124 capi de familie rămași în sat.

Din cifrele de mai sus, se observă procesul natural de creștere a populației, proces obișnuit oricărei evoluții, precum și cauzele ce pot duce la o scădere a populației. În acest caz precis — satul Negrași — cauza principală a descreșterii numărului locuitorilor o constituie fuga. În alte cazuri, rolul principal îl pot deține robia, foametea, ciuma sau mai mulți factori la un loc. Informațiile restrînse pe care le avem nu ne permit să dăm mai multe cifre, credem, însă, că din analiza situației existente în satul Negrași ne putem face o imagine a influenței anumitor factori asupra creșterii demografice. Desigur, nu în toate cazurile procesul se petrece la fel, dar deosebirile un pot fi prea mari.

Factorii discutați în cursul lucrării nu aduc numai schimbări în ceea ce privește numărul locuitorilor țării, ci se constată și o serie de modificări în structura socială. Pe baza știrilor rămase putem vedea cine sînt cei ce profită de pe urma calamităților și eforturilor depuse de cei loviți ca să scape de situația grea în care se găsesc, precum și rezultatele la care s-a ajuns.

Foametea, de pildă, pe lîngă fuga de pe ocină pentru a-și găsi în altă parte hrana de care au nevoie, aduce și alte schimbări în viața celor încercați. În primul rînd, foarte mulți, mai ales dintre cei ce stăpîneau ocine cu o suprafață restrînsă cultivabilă, ce nu le permitea să obțină o recoltă îndestulătoare, pentru a-și hrăni familia în condiții mai grele, de foamete, își vînd toată sau o parte din ocina lor pentru cîteva obroace de grîu, ca să poată ieși din foamete. Alții — este cazul satelor mai greu încercate de secetă, război etc. — sînt nevoiți să-și piardă libertatea, vînzîndu-se rumâni cu toată ocina lor, „pentru a ieși din foamete și nevoi".

Cine sînt cei ce profită în primul rînd? Proprietarii-feudali, care, dispunînd de largi posibilități, au toate mijloacele necesare pentru a face față situației grele create în țară de foamete și dețin și surplusul cu ajutorul căruia să poată acapara noi ocine — profitînd de situația disperată în care se găsesc țăranii. În afară de aceștia, sînt nevoiți să-și vîndă o parte din ocine și unii orășeni sau mici dregători ale căror mijloace de trai sînt totuși limitate.

De această situație grea vor profita și unii vecini de ocină cu cei loviți, care au mai multe posibilități și care vor încerca cu această ocazie să-și mărească averea, creîndu-și rezerve pentru mai tîrziu. Se întîmplă ca, după trecerea perioadei de foamete, cei ajutați să facă anumite danii celor ce i-au hrănit pe ei sau familiile lor „într-un an pe mare foamete"[132], drept mulțumire pentru binele făcut.

Toate acestea duc la o schimbare evidentă în situația socială, deseori la o schimbare a ocupației de bază; în cele mai multe cazuri, cei lipsiți de avere și de mijloace elementare de trai, trebuie să-și caute în altă parte condiții mai bune de viață, înjghebîndu-și o altă gospodărie. Nu putem da cifre exacte pentru fiecare caz în parte: cîți și-au pierdut numai ocina, cîți au trebuit să se vîndă rumâni din cauza foametei. În orice caz, mai mulți sînt cei ce își pierd numai averea, nu și libertatea.

În ceea ce privește robia, asistăm — în primul rînd — la vînzarea unor ocine sau sate întregi pentru procurarea banilor necesari răscumpărării din robie — fie că cei robiți sînt boieri, orășeni sau țărani liberi. În al doilea rînd, din cauza robirii unor familii întregi sau a unor sate, întinse suprafețe rămîn pustii, nelocuite multă vreme și, după un timp domnia le întărește fie rudelor rămase, fie altora, pentru a le repopula și a le face productive. Dar robia înseamnă și altceva. Pentru rumânii luați în robie, înseamnă — la întoarcere — eliberarea din rumânie. Din păcate prea puțini se întorc, astfel că numărul celor eliberați este destul de mic. Este foarte posibil că unii dintre ei, după un timp, vor deveni din nou rumâni, căci cu greu pot face față obligațiilor lor, și dacă mai trebuie să lupte și cu unele calamități naturale, ce survin pe parcurs, cînd ei nu au reușit încă să-și consolideze în suficientă măsură noua lor gospodărie, atunci vor începe să se împrumute, în dreapta și în stînga, ajungînd pînă la urmă, în mod inevitabil, să se vîndă ei înșiși ca să poată să-și achite datoriile.

---

[132] *Doc. priv. ist. Rom.*, sec. XVII, B, vol. III, p. 214.

Fuga se constată în toate păturile sociale, numai motivele sînt diferite. Cei ce fug sau pleacă pentru un timp oarecare din țară, după ce „au pribegit" prin alte părți — Moldova, Transilvania, Polonia, Constantinopol etc. — se întorc acasă și au de multe ori surpriza de a găsi aci o situație schimbată, averea risipită [133]. Unii dintre cei plecați au condiții grele de viață prin locurile pe unde ajung. Mulți nici nu mai apucă să se întoarcă și mor departe de țară, iar ocinile lor rămîn pustii, în părăsire și paragină.

Fluctuațiile populației la sud de Dunăre au loc de cele mai multe ori în timpul războaielor și robirilor, cînd cei ce fug în Imperiul otoman speră să treacă, la înapoiere, drept oameni întorși din robie, obținînd și carte de la domn că au fost robi. Ei vor să dovedească, astfel, vechilor proprietari că în cazul lor nu a fost vorba de fugă și deci trebuie să se bucure de toate drepturile celor întorși din robie. Dar, mai devreme sau mai tîrziu, rumânii sînt descoperiți și trebuie să se întoarcă la vechea lor situație, dacă nu pot face rost, pînă la o anumită dată, de suma necesară pentru a se răscumpăra din rumânie.

Cei ce fug își pierd, de obicei, dacă nu se întorc într-un interval de doi, trei, ani ocina lor, care este vîndută de ceilalți locuitori din sat, pentru a-și recupera banii dați pentru ei. Dacă oamenii din întregul sat fug și rămîne „siliște pustie", atunci satul este dat unui boier care plătește partea lor de bir, iar sătenii, la înapoiere, vor trebui să-i fie rumâni, numai dacă nu pot să-i restituie banii avansați pentru ei și să-și recapete ocina, păstrîndu-și libertatea. Boierul are dreptul să-i caute și să-i aducă înapoi pe cheltuiala lui, de ori unde s-ar afla ei.

Și într-un caz și în celălalt—adică dacă își pierde numai ocina sau își pierde și libertatea — situația țăranului se schimbă. În cazul orășenilor care pierdeau averea, aceștia își pierd și locul pe care îl ocupă în oligarhia orășenească și la întoarcere trebuie să ia totul de la început, recăpătîndu-și cu greu, dacă mai reușesc, vechiul lor loc în societate.

Întoarcerile în cazurile de fugă sînt destul de frecvente și în orice caz mai numeroase decît în cazurile de robie, după cum arată și documentele.

Acestea ar fi — în linii mari — urmările foametei, fugii, robirilor și epidemiilor de ciumă asupra evoluției populației Țării Românești în cursul secolului al XVII-lea. Toate rezultatele la care am ajuns le-am putut deduce numai din informațiile indirecte pe care ni le-a pus la dispoziție materialul documentar al vremii, existent pînă azi; dar problemele de demografie privind acest secol sînt departe de a fi epuizate.

[133] De pildă, la 29 mai 1665, Radu Leon voievod întărește lui Neagoe mare clucer din Săcuiani o delniță și locuri în cîmp, pe care le are în Secuiani și care i-au fost vîndute în zilele lui Grigore Ghica. Neagoe le capătă înapoi, deoarece au fost vîndute „pre vreme ce au fost în pribegie" (Arh. Ist. Centr., Mitrop. Țării Rom., CLXXIII/43, orig.).

ENTSCHEIDENDE FAKTOREN IN DER ENTWICKLUNG DER DEMOGRAPHIE IN DER WALACHEI IM 17. JAHRHUNDERT

ZUSAMMENFASSUNG

Das Anwachsen der Bevölkerung der Walachei im 17. Jahrhundert verläuft nicht geradlinig. Die Ursachen die die Veränderung der Demographie eines Landes herbeiführen sind mehrfacher Art :

Am Anfang des Jahrhunderts haben die Kämpfe um die Herrschaft im Lande zu großen Verlusten an Menschenleben und Sachgütern geführt. Die Verluste waren umso fühlbarer da in dieser Zeit die Unterjochung des Landes durch die Türken und Tataren stattfand. Ein großer Teil der Bevölkerung verläßt in der Flucht „vor allem wegen des Schlechten" Häuser und Felder und trägt so noch mehr zur Verödung des Landes, zum Sinken der landwirtschaftlichen Erzeugnisse bei. Infolge des Mangels an Lebensmittel, des Steigens der Getreidepreise entsteht eine große Hungersnot die im Jahre 1602 ihren Höhepunkt erreicht. Verbunden damit ist das Auftreten und die Verbreitung der Pest, die im Jahre 1603 starke Verheerungen unter der Bevölkerung anrichtet. Dieser schweren Periode (1600—1605) folgt ein Zeitraum des wirtschaftlichen Wiederaufbaus des Landes, der seinerseits ein Wachsen der Bevölkerungszahl zur Folge hat.

Ein anderes Ereignis, das einen direkten Einfluß auf die Bevölkerungssteigerung hatte, war der Einbruch der Tataren, die in 1623 fast die Hälfte des Landes, bis zum Olt, unterjochten. Die darauf folgende Dürre (von 1629—1630) ruft ebenfalls viele Veränderungen in der sozialen Struktur der Bevökerung hervor.

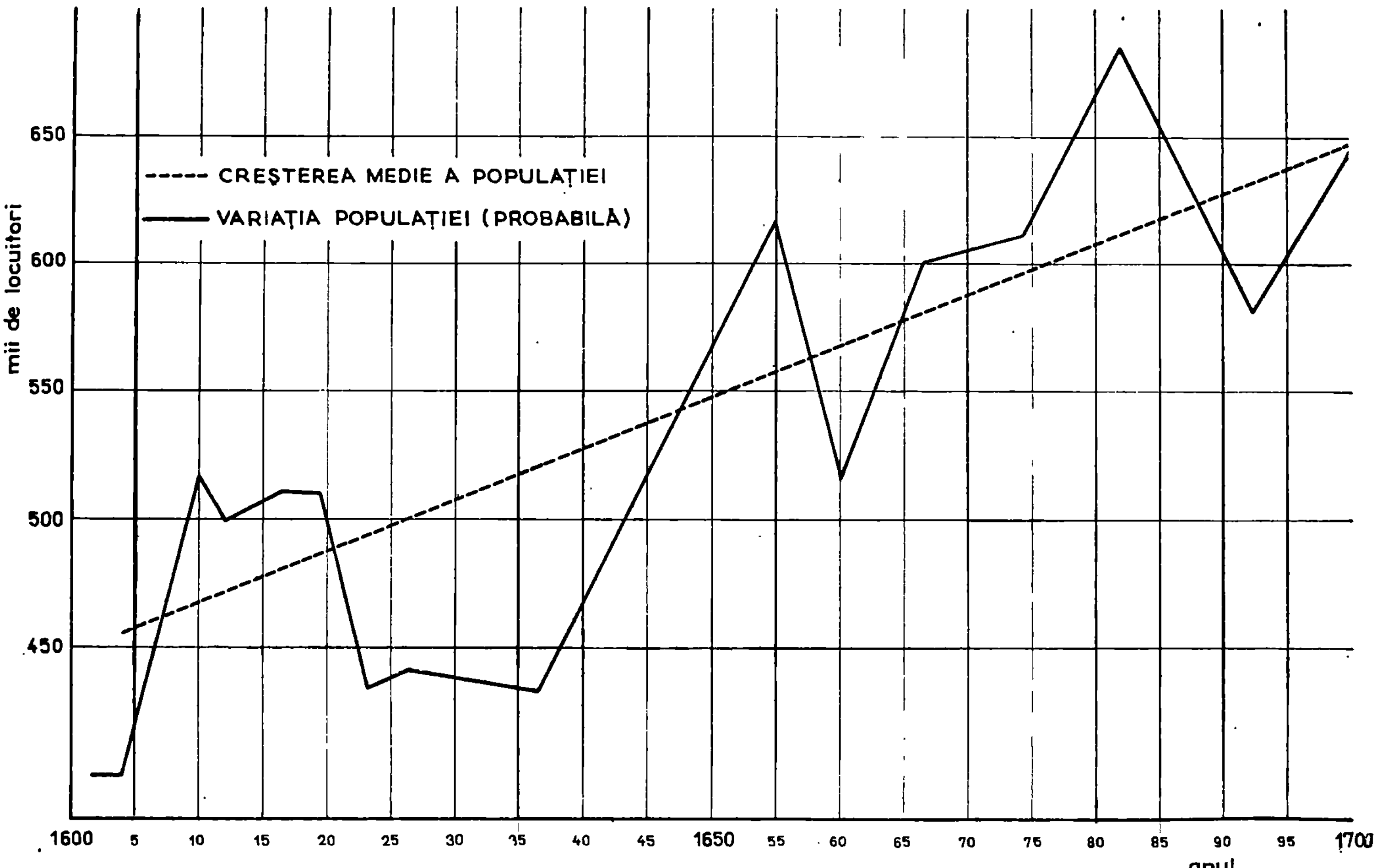
Die politischen Unruhen der Jahre 1629 und 1630 tragen viel zur Vermehrung der Erscheinung der „Flucht" bei. Die Lage beruhigt sich einigermaßen beim Beginn der Herrschaft von Matei Basarab, aber nur für kurze Zeit. Zwischen 1634—1636 erfolgt eine Massenflucht der Bauern, wegen des hohen Steuerdruckes, die zur Auflösung ganzer Dörfer führt. 1673 bricht eine Pestseuche aus, ohne allzuschwere Folgen. Darauf folgt ein wirtschaftlicher Wiederaufstieg der zu einem gewissen Bevölkerungszuwachs führt, trotzdem, macht sich auch hier die hemmende Wirkung der negativen Faktoren, wie Krieg und Flucht, bemerkbar.

Von 1655 an finden wieder sozial-politische Unruhen statt, die ihrerseits Veränderungen in der Bevölkerungszahl hervorrufen. Die Kämpfe bringen wieder Zerstörungen und Massenflucht mit sich und führen so zu einem Absinken der wirtschaftlichen Tätigkeit. Die Felder bleiben unbebaut, die Produktion fällt. In den Jahren 1659—1660 bricht eine Hungersnot aus, auf die in den Jahren 1660—1661 von neuem eine Pestseuche folgt.

Der danach stattfindende wirtschaftliche Wiederaufstieg zeigt keine geradlinige Tendenz, da auch in dieser Periode verschiedene negative Faktoren auftreten wie z.B. die Bauernfluchten zwischen 1668—1675 und die

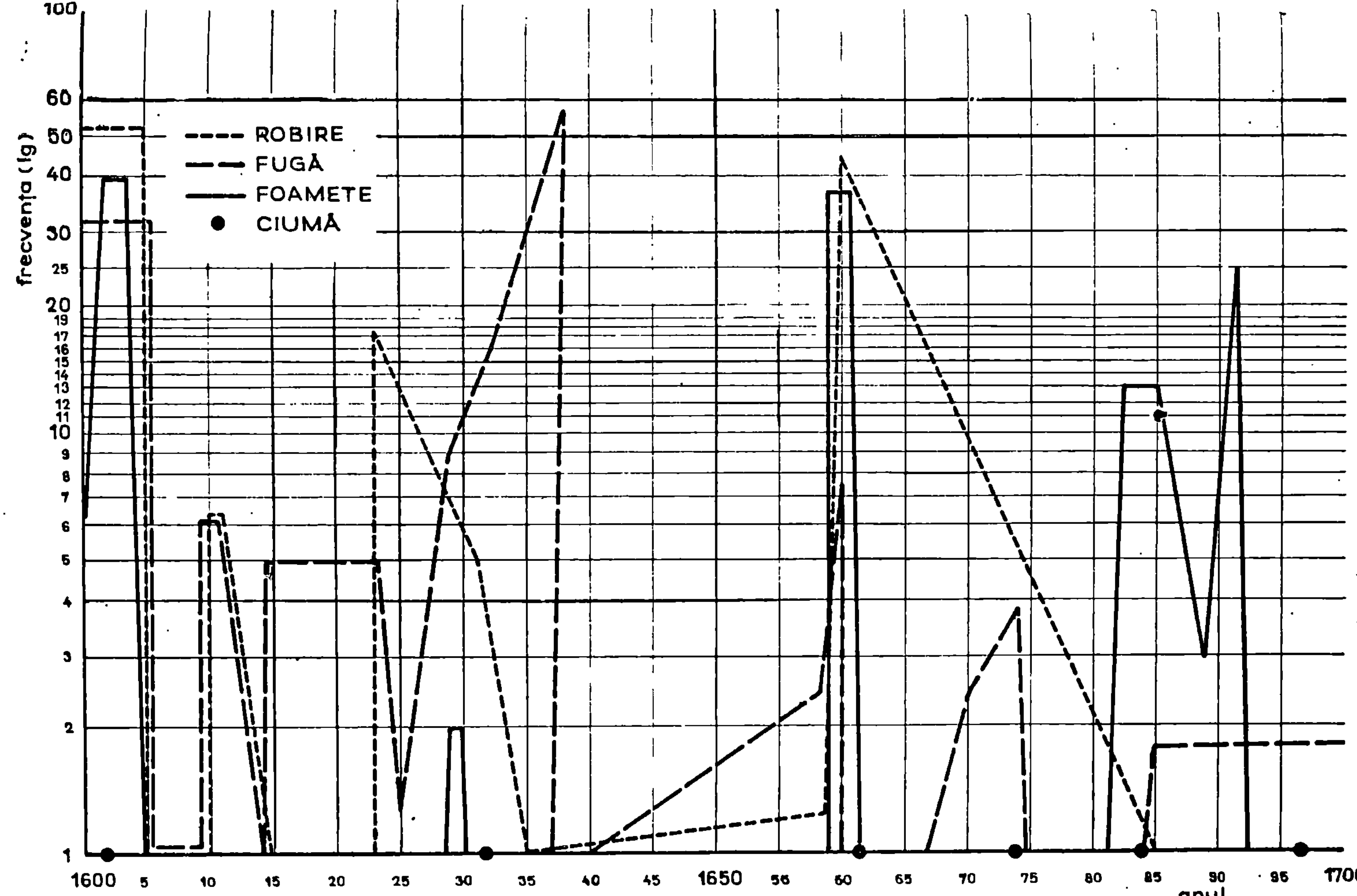
Pestseuche (1674 — 1675). Eine besonders schwere Zeitspanne stellen die Jahre 1680—1686 dar, wegen der herrschenden Dürre und einer Heuschrecken plage. In den Jahren 1685—1686 bricht wieder die Pest aus, als unvermeidliche Folge des Elends und Hungers. Die Urkunden dieser Zeiten erwähnen eine ähnliche Periode nach nur wenigen Jahren (1689—1692).

Nach jedem schweren Zeitraum, der mit einem Sinken der Bevölkerungszahl verbunden ist, beobachtet man den Vorgang der Wiederbevölkerung der verödeten Gebiete. Dieser wird durch die Gewährung besonderer Rechte begünstigt wie z.B. das Recht Freistätten zu errichten sowie die Ansiedelung von Dörfern vorzunehmen.

CREŞTEREA MEDIE A POPULAŢIEI
VARIAŢIA POPULAŢIEI (PROBABILĂ)
mii de locuitori
650
600
550
500
450
1600
5
10
15
20
25
30
35
40
45
1650
55
60
65
70
75
80
85
90
95
1700
anul

Grafic 1

Grafic 2

REGIMUL TRICESIMELOR ȘI PUNCTELE VAMALE DIN TRANSILVANIA ÎN PERIOADA PRINCIPATULUI AUTONOM*

DE

LIDIA A. DEMÉNY

Cercetarea relațiilor comerciale externe ale Transilvaniei în perioada principatului autonom presupune cunoașterea regimului vamal al țării. Înțelegem această noțiune nu numai în sensul legilor care stăteau la baza funcționării vămilor, ci într-un sens mai larg, cuprinzînd de fapt rețeaua de puncte vamale și organizarea internă a vămilor, administrarea lor. Precizăm însă de la început că ne vom referi la rețeaua de vămi de țară și nu la cea de vămi interne locale, care țineau de o localitate sau domeniu feudal.

Vămile de țară sau tricesimele în terminologia transilvăneană a timpului țineau de curtea princiară, banii încasați din vămi constituind unul din veniturile de bază ale fiscului princiar. Regimul lor, în sensul legilor care stăteau la baza funcționării punctelor vamale, era stabilit de principe și de dieta țării. În acest context ne propunem să urmărim, înainte de toate, felul în care s-a reflectat în hotărîrile dietale legislația cu privire la vămi. Considerăm utilă prezentarea acestei laturi, mai cu seamă pentru a înțelege mai bine unul din aspectele esențiale ale condițiilor în care se desfășura comerțul extern al țării. Sîntem convinși că, în felul acesta, cunoașterea realităților din perioada studiată devine mai multilaterală și mai cuprinzătoare. Amintim aici faptul că acest aspect, după părerea noastră, deosebit de interesant, nu a constituit obiectul unor cercetări în literatura românească de specialitate.

Examinînd hotărîrile dietale reține atenția faptul că despre vămi au fost adoptate relativ puține paragrafe speciale. În schimb studiind paragrafele despre regimul negustorilor străini stabiliți în țară, despre mărfurile interzise pentru export, despre obligațiile ce reveneau vameșilor în legătură cu respectarea interdicțiilor, precum și despre privilegiile nobililor

* Capitol din lucrarea *Comerțul sud-dunărean al Transilvaniei în perioada pincipatului autonom.*

la transportul liber al produselor gospodăriilor domeniale putem reconstitui tabloul privitor la regimul vămilor ţării.

Primele menţiuni despre vămi şi comerţ extern din perioada principatului apar în hotărîrile dietale în a doua jumătate a deceniului al şaselea din secolul al XVI-lea. Ele privesc de fapt mărfurile interzise. Astfel la dieta din Sebeş de la 8 martie 1556 se hotăra ca numai tîrgoveţii autohtoni să aibă dreptul de a cumpăra la iarmaroace cai, piei, încălţăminte şi alte obiecte confecţionate din piei şi de a le exporta [1]. Dieta de la Cluj din 10 august 1556 interzicea în general exportul acestor mărfuri [2]. La dieta de la Cluj din noiembrie—decembrie 1556 s-a hotărît, se pare pentru prima dată, publicarea listelor maximale de preţuri în care un capitol special se referă la mărfurile importate [3]. În 1558 se adoptă primele hotărîri speciale referitoare la tricesima. La dieta din martie—aprilie 1558, ţinută la Turda, se hotărăşte scutirea oraşului Cluj de plata tricesimei, stabilindu-se punctele vamale dinspre Lipova şi Caransebeş la Deva sau la Vinţ, iar dinspre părţile apusene Oradea, Tuşnad şi Satu Mare. Se stabileşte să fie reexaminate de către protonotar punctele vamale existente, iar localităţilor care nu au privilegiul de tricesimă să li se interzică strîngerea vămii. Totodată, s-a hotărît ca la încasarea vămii „să fie respectate vechile datini" [4]. Hotărîrea cu privire la reexaminarea punctelor vamale a fost confirmată şi de dieta din septembrie-octombrie 1558 de la Alba-Iulia [5]. Urmează apoi hotărîri adoptate de dietele din 1559—1560 privitoare la negustori străini, la interzicerea scoaterii unor mărfuri din ţară etc [6]. În sfîrşit, la 11 noiembrie 1560, se ia prima hotărîre cu privire la felul în care trebuie strînse vămile pentru a evita abuzurile tricesimatorilor [7]. Rezultă din această hotărîre că la fiecare punct vamal existau liste cu preţuri maximale la mai toate mărfurile importate sau exportate şi vameşii erau obligaţi să se călăuzească în perceperea taxei vamale după aceste preţuri. Dietele din 11—18 aprilie 1561 şi 6—14 ianuarie 1571 luau din nou hotărîri în privinţa mărfurilor interzise pentru export, precizîndu-se că asemenea mărfuri trebuie să fie confiscate de tricesimatori în cazul în care unii negustori ar încerca să le scoată din ţară [8]. La lista stabilită la dietele anterioare s-au mai adăugat şi alte mărfuri interzise ca : pieile tăbăcite sau crude, caii de călărit, cînepa, lîna, postavul.

---

[1] *Monumenta Comitialia Regni Transilvaniae*, I, p. 573.

[2] „equi, calcei, et quaevis res mercimoniales ex cutibus factae strata equina, vulgo Nemez, ne Regno educantur", *ibidem*, p. 488 şi 585.

[3] *Ibidem*, II, p. 11, 65 — 71.

[4] *Ibidem*, p. 31, 89.

[5] *Ibidem*, p. 45.

[6] *Ibidem*, p. 49, 114, 133, 177.

[7] „tricesimatores iuxta verum libellum vectigalem ipsis traditum legittimes et consuetas proventus tantum tricesimae exigere debeant, nec quenquam sive nobilem personam sive civilem et plebeiam, res in sustentationem domus et familiae suae departantem ac quoquomodo ementum, ulla tricesima aut exactione grauare audeant, alioqui statim ipso facto Sacrae M-ti per eiusmodi hominem iniuriis gravatum res significari debebit, princeps autem seuere in tricesimatorem animadvertat, ita ut imposterum consimile factum non contingat", *ibidem*, p. 137, 188.

[8] *Ibidem*, p. 140, 192, 378.

La dieta din 6—13 iunie 1563 ţinută la Turda urma să fie luate în discuţie din nou abuzurile vameşilor la strîngerea tricesimei, dar dezbaterea a fost amînată pînă la 20 iulie [9]. Din păcate nu cunoaştem cum s-au desfăşurat aceste dezbateri şi ce hotărîri s-au luat.

Dieta ţinută la Cluj în noiembrie-decembrie 1571 a luat mai multe hotărîri cu privire la comerţul extern al ţării. Astfel, în articolul 31 al hotărîrilor se proclama principiul comerţului liber constatînd că „în ţara în care nu circulă tîrgoveţul acolo banul este puţin, dar acolo unde tîrgoveţul face comerţ banul se înmulţeşte" [10]. Pentru a înlesni comerţul cu mărfurile străine şi exportul de mărfuri autohtone dieta stabileşte o serie de localităţi unde să fie puncte vamale, atrăgînd atenţia tricesimatorilor să strîngă vamă după tariful drept, căci procedînd altfel vor fi pedepsiţi [11].

Dieta din 1—6 ianuarie 1573 ţinută la Cluj este nevoită însă să constate că în ciuda faptului că „în chestiunea privitoare la tricesime au fost adoptate hotărîri şi mai înainte" ele nu au fost respectate întocmai. Stabilindu-se noua listă de preţuri maximale şi taxele vamale corespunzătoare se cerea vameşilor să acţioneze în conformitate cu acestea fără a aduce înnoiri dăunătoare [12]. N-au trecut însă decît cîteva luni şi dieta din mai 1573 ţinută la Turda a fost nevoită să avertizeze pe vameşii de la Orăştie să nu strîngă tricesima de la oameni care de fapt nu scot marfa din ţară [13]. La dieta din iulie-august 1575, ţinută la Cluj se înaintase plîngerea împotriva vameşilor din părţile Sălajului şi Hunedoarei şi se cerea principelui să se adopte măsuri de îndreptare a lucrurilor [14]. În ciuda revenirilor repetate vameşii recurgeau la abuzuri în strîngerea tricesimei depăşind taxele vamale stabilite şi introducînd obiceiuri noi, care veneau în contradicţie cu datinile ţării în această privinţă. Problema devenise atît de gravă încît dieta din 20—26 mai 1576 preconiza scoaterea din funcţie a vameşilor care nu respectau aceste datini şi tarifele stabilite [15]. La 1578 dieta confirmă monopolul princiar asupra exportului de piei, interzicînd, totodată, scoaterea din ţară a oilor şi caprelor. Aceste mărfuri urmau să fie confiscate de la negustorii care încercau să le scoată din ţară [16].

Deşi punctele de tricesimă erau stabilite prin datini şi legi şi nimeni nu avea voie să instituie un nou punct vamal, dieta din 1581 constată că la Dumbrava din părţile Huedinului s-a înfiinţat o nouă vamă. Stările participante la dietă au reuşit să-şi impună punctul de vedere obţinînd desfiinţarea acestei vămi, care a luat naştere „împotriva vechilor obice-

---

[9] *Ibidem*, p. 164, 219.
[10] *Ibidem*, p. 505.
[11] *Ibidem*, p. 507.
[12] *Ibidem*, p. 534.
[13] *Ibidem*, p. 431, 542.
[14] *Ibidem*, p. 562.
[15] *Ibidem*, III, p. 8, 107.
[16] *Ibidem*, p. 20, 133, 134.

iuri"[17]. Aceleași stări se plîngeau și la dieta din martie 1583 „împotriva abuzurilor și fărădelegilor practicate de tricesimatori"[18].

Se pare că în toate aceste plîngeri împotriva tricesimatorilor se promovau de fapt nu atît interesele negustorilor și ale orășenimii, cît mai cu seamă cele ale nobilimii. Prin situația lor de clasă privilegiată, nobilii erau scutiți de vămi, atît de cele interne cît și de cele externe. Spre sfîrșitul secolului al XVI-lea se constată semne ale angajării unor nobili în afaceri comerciale. Astfel reprezentanții nobilimii la diete au devenit interesați în adoptarea unor hotărîri care să consfințească privilegiul ei de scutire de vamă. Este posibil ca dieta din 1—5 mai 1585 ținută la Aiud să fi fost prima la care problema dezbătută a fost la ordinea zilei. S-a stabilit aici ca exportul de grîu să fie liber și, în legătură cu aceasta, se preciza că nobilii care exportă grîu nu sînt supuși la plata tricesimei[19]. Tot reprezentanții nobilimii aduceau în discuție și la dieta din noiembrie 1591 faptul că împotriva privilegiilor nobiliare tricesimatorii de la Cluj Mănăștur și Gilău percepeau vămi de la nobili[20].

Spre sfîrșitul secolului al XVI-lea problema tricesimei apare în documente și hotărîri și sub alt aspect, anume sub cel al ocolirii vămii de către negustori. Astfel, Sigismund Báthory într-o scrisoare de la 1 septembrie 1597 vorbește de ocolirea vămii de către unii negustori care scoteau din țară sau aduceau în țară vite[21].

În aceeași perioadă, adică în anii 1597—1601, scutirea nobililor de plata tricesimei era din nou luată în discuție. Pe lîngă faptul că se confirma acest privilegiu al nobilimii, se aduceau precizări în privința respectării lui. Articolul 18 al hotărîrilor dietei din ianuarie 1598 stabilește, se pare pentru întîia oară, că nobilul nu plătește vamă în cazul în care exportă mărfuri produse pe domeniul său. Se arată că aceasta este în conformitate cu obiceiul mai vechi[22]. Și dieta din martie 1599 ținută la Mediaș a confirmat acest lucru, adăugînd că scutirea de vamă este valabilă și atunci cînd iobagul transportă pe seama stăpînului mărfuri produse pe domeniul acestuia[23]. Se preciza însă că atunci cînd nobilii exportă sare pentru comercializare, ei trebuie să plătească tricesimă.

La dieta din Cluj de la 21 ianuarie — 8 februarie 1601, nobilii au înaintat o plîngere împotriva vameșilor de la Uioara, Oarda și Gilău, care luau vamă și de la nobili. Hotărîrea stabilea însă că de acum încolo nobilii să dea iobagilor care transportau mărfuri pentru ei o chitanță doveditoare că cele aduse din alte țări sînt destinate necesității casei și nu vînzării, iar vameșul văzînd această chitanță să nu perceapă tricesima. Dieta avertiza, totodată, pe cei ce vor elibera chitanțe care nu corespundeau realității, adică transportau mărfuri, importate de nobil cu scopul comercializării,

[17] *Ibidem*, p. 160.
[18] *Ibidem*, p. 50, 182.
[19] *Ibidem*, p. 223.
[20] *Ibidem*, p. 282, 392.
[21] *Ibidem*, V, p. 577.
[22] *Ibidem*, IV, p. 134.
[23] *Ibidem*, p. 80, 272.

şi care trebuiau să fie supuse vămuirii [24]. În 1607, cu ocazia dietei din martie, nobilii au reuşit să aducă în discuţie din nou „abuzurile" tricesimatorilor, obţinînd modificarea într-o oarecare măsură a hotărîrii anterioare. În noua hotărîre se vorbea de faptul că tricesimatorii „contra antiquam libertatem nobilium" strîng vamă de la nobili [25]. Nu se vorbeşte de chitanţa pe care trebuia să o dea nobilul la transportul de mărfuri pe seama lui.

Informaţii interesante despre tricesimele transilvănene ne oferă instrucţiunile date consilierilor trimişi de împăratul Rudolf la 1604 cu scopul de a cerceta starea vămilor. Se cerea consilierilor să examineze detaliat dacă punctele vamale sînt bine plasate, dacă se respectă taxele vamale stabilite şi dacă administrarea vămilor funcţionează bine. Consilierii trimişi în Transilvania urmau să facă propuneri în toate aceste probleme, să instituie un control riguros. Urma să fie controlată de patru ori pe an activitatea fiecărei tricesime [26]. Insurecţia condusă de St. Bocskai a pus însă capăt în curînd stăpînirii austriece în Transilvania şi măsurile preconizate de curtea de la Viena nu au fost transpuse în viaţă. Oricum, însă, problema administrării vămilor era în aceşti ani discutată de dietă în repetate rînduri. Astfel, la dieta din 20—27 iunie 1600 s-a adoptat hotărîrea de revizuire a punctelor vamale cu dreptul de a strînge tricesima [27]. În 1607 a fost dezbătută problema administrării vămilor de către persoane particulare şi oraşe [28].

În primii ani de domnie a lui Gabriel Báthory, au fost dezbătute la diete multe aspecte legate de comerţul intern şi extern al ţării, de stabilirea şi respectarea preţurilor maximale, de instituirea unor măsuri mai severe pentru a respecta interdicţia la exportul unor mărfuri din ţară etc. În 1609 plîngerea era aproape generală împotriva vameşilor care, în mod abuziv, strîngeau tricesima, luau bani pentru chitanţele de vamă. Mai ales acţiunile vameşilor din Oradea, care nu respectau taxele vamale şi aplicau diferite vexaţiuni, provocau mari nemulţumiri [29]. La dieta din martie-aprilie 1610 reprezentanţii nobilimii acuzau din nou pe vameşi de abuzuri, de faptul că nu respectau privilegiul nobililor de a fi scutiţi de tricesime şi vămi. S-a hotărît atunci ca „nobilul care nu face comerţ cu produse să nu fie supus nici vămii nici tricesimei" [30]. Confirmarea interdicţiei de a scoate anumite mărfuri din ţară ca : animale, piei de vită şi blănuri, aramă, fier etc. revine în hotărîrile mai multor diete din anii 1609—1630, constatîndu-se nu odată nerespectarea acestor interdicţii [31]. În 1614 se punea chiar în vedere vameşilor că riscă pierderea averii şi a vieţii, dacă trec cu vederea scoaterea din ţară a mărfurilor interzise [32].

---

[24] *Ibidem*, p. 585.
[25] *Ibidem*, V, p. 331 — 467, 470.
[26] *Ibidem*, p. 69, 249 — 250.
[27] *Ibidem*, IV, p. 326, 527 — 528.
[28] Cf. hotărîrile dietelor din martie şi iunie 1607, *ibidem*, p. 331, 340, 467, 489 — 490.
[29] *Ibidem*, VI, p. 119.
[30] *Ibidem*, p. 178.
[31] *Ibidem*, p. 165, 178, 229, 284, 422 ; VIII, p. 483.
[32] *Ibidem*, VI, p. 420.

Ne întîlnim de asemenea, destul de des, cu plîngeri împotriva abuzurilor tricesimatorilor, cu instituirea unor vămi noi „împotriva obiceiului vechi", cu reglementarea condițiilor în care nobilii erau scutiți de tricesimă și cu adoptarea unor măsuri mai severe în urmărirea acelora care încercau să ocolească vama [33].

În timpul lui Gh. Rákóczi I se aduc hotărîri foarte importante în privința vămilor. De fapt, încă la dieta din ianuarie-februarie 1630, la plîngerea orașelor săsești din care rezultă că „negustorii greci practică comerțul pe drumuri și poteci interzise, ca drumurile și potecile din munții Făgărașului, Ciucului și Gheorghienilor", se hotărăște confiscarea mărfurilor de la tîrgoveții care ocolesc vama. Hotărîrea cea mai importantă care va sta la baza codificării legilor principatului la 1653 în privința regimului vămilor a fost adoptată de dieta din mai 1632. În articolul 30 adoptat de dietă se circumscriu foarte precis condițiile în care nobilul este scutit de tricesimă. Conform prevederilor, nobilul nu plătește tricesimă în cazul în care transportă sau se transportă pe seama lui animale, cereale sau alte produse de pe domeniul propriu. La transportul acestora el este însă obligat să dea o chitanță în care să precizeze că cele transportate sînt produse pe propriul domeniu și nu sînt achiziționate cu scopul comercializării. El trebuia, de asemenea, să indice felul și cantitatea produselor transportate pe seama lui. Nobilii care scriau în aceste chitanțe lucruri inexacte erau considerați de articolul amintit călcători de credință. Se arată în același timp că produsul vîndut de nobil în țară, în cazul în care era importat, nu mai beneficia de regimul scutirii, iar nobilul, care ar favoriza pe unul sau pe altul din negustorii căruia i-a vîndut produsele de pe domeniul său, să fie urmărit [34]. La dietele din aprilie-mai 1633, mai-iunie 1635, martie 1637, aprilie-mai 1638 sînt confirmate hotărîrile dietale din 1632. Se precizează și mai detaliat modul în care vameșii sînt obligați să aplice hotărîrea privind scutirea nobililor de vamă, felul în care trebuie să fie păzite drumurile, potecile și cărările de către tricesimatori și oameni angajați pentru această treabă, precum și mijloacele prin care să fie urmăriți și duși în fața legii cei ce încearcă să ocolească vama [35]. Aceste aspecte sau altele privitoare la regimul vămilor, amintite mai sus, revin destul de des în hotărîrile dietale de la mijlocul și din a doua jumătate a secolului al XVII-lea [36].

Toată această legislație de caracter feudal, privitoare la regimul tricesimelor, a fost sistematizată în 1653, cînd la însărcinarea dietei o comisie a elaborat codul faimos, cunoscut sub denumirea de *Aprobatae Constitutiones*, care a fost tipărit încă în cursul aceluiași an, și împreună cu *Compilatae Constitutiones*, elaborate în 1678, au definit pe două secole, pînă la revoluția burghezo-democratică din 1848, întreaga viață consti-

---

[33] *Ibidem*, VII, p. 392, 516, 544; VIII, p. 100, 111, 323.

[34] *Ibidem*, IX, p. 287.

[35] *Ibidem*, p. 419, 596; X, p. 22, 139, 142 — 143.

[36] *Ibidem*, X, p. 34, 79 — 93, 225, 372, 440, 441, 458 — 459; XI, p. 8, 62, 167, 199; XIII, p. 124, 287; XIV, p. 224 — 225 etc.

tuțională a Transilvaniei. Reflectînd interesele de clasă ale nobilimii transilvănene, codul de legi din 1653 nu făcea altceva decît să apere privilegiile clasei feudale, să le circumscrie cît mai riguros.

În ce privește tricesimele în textul constituțiilor aprobate, se precizează faptul că locurile de tricesimă au fost din timpuri vechi fixate și ele trebuie să rămînă și pe viitor aceleași. Se înșiră următoarele puncte de tricesimă : Bran, Turnu Roșu, Vulcan, Orăștie, Caransebeș, Oradea, Dej, Cluj Mănăștur, Bistrița, Sighetul Marmației, Ciuc, Jibău, Jimbor, Tăsnad, Secuieni, Oradea, Debrețin, Ineu și Beiuș, precum și filialele de tricesimă aparținătoare de ele [37].

Textul codului din 1653 conține precizări interesante cu privire la tarifele vamale, precizări pe care nu le găsim în alte izvoare ale timpului. Se arată că listele de tarife vamale trebuie să fie depuse în original la arhivele capitlelor pentru ca atît negustorii cît și tricesimatorii să poată lua cunoștință de ele și a le respecta întocmai. Ele trebuie să conțină și lista mărfurilor interzise pentru export sau import.

În cazul în care tricesimatorul ar comite abuzuri — se prescrie într-un paragraf special al constituțiilor aprobate — el se pedepsește cu o amendă de 200 de florini și cu plata pagubei produse negustorului [38].

Privilegiul nobilimii de a fi scutită de vămi și de tricesimă se reglementează astfel : Nobilul nu va plăti nici vamă, nici tricesimă, dacă el sau pe seama lui sînt transportate mărfuri produse pe domeniul lui, chiar dacă le exportă. În cazul însă în care nobilul cumpără produse cu scopul de a le comercializa el este supus la tricesimă, atunci cînd le scoate din țară. De asemenea și țăranii care transportă produse de ale stăpînului lor sau îndeplinesc obligații în slujba stăpînului trebuie să fie scutiți de vămi și tricesime.

Se atrage atenția tricesimatorilor să nu perceapă la întoarcere o nouă vamă la produsele care au fost scoase din țară, plătindu-se vama de export, dar nefiind vîndute în străinătate, au fost readuse în țară. Evident și acest paragraf servea interesele nobilimii, căci de cele mai multe ori tocmai unele produse exportate de nobili nu găseau piață de desfacere în țările vecine.

La scoaterea din țară a produselor de pe domeniul său, nobilul era obligat să dea o chitanță din care să rezulte că mărfurile exportate și cantitatea produselor transportate nu au fost cumpărate. Chitanța este reținută de tricesimator, care în locul ei eliberează chitanță de scutire de vamă, care este dată acelora ce transportă marfa stăpînilor feudali. Se precizeză, de asemenea, felul în care este urmărit nobilul sau iobagul său care transportă produse de ale stăpînului în cazul în care, într-un fel sau altul, a abuzat de privilegiul său de scutire de tricesimă. În asemenea cazuri nobilul urma să plătească o amendă de trei ori mai mare decît prețul pro-

[37] *Corpus Iuris Hungariae. 1540—1848 évi erdélyi törvények* (Coduri de legi transilvănene din anii 1540 — 1848), Budapesta, 1900, p. 57.
[38] *Ibidem*, p. 58.

duselor scoase din țară în mod fraudulos, iar cei ce sînt desemnați să execute hotărîrea în asemenea cazuri obțin o răsplată de 12 florini.

Mai multe paragrafe se referă la urmărirea și pedepsirea negustorilor care ar încerca să ocolească vama, trecînd cu mărfurile pe drumurile sau potecile interzise. În urmărirea unor asemenea negustori, paznicii de la tricesime, angajați cu plată, trebuie să fie ajutați de satele care au obligația de a păzi drumurile și trecătorile prin munți. Satul care nu și-ar îndeplini această sarcină urma — conform textului din constituțiile aprobate — să fie pedepsit cu o amendă de 200 de florini. Se prevăd, de asemenea, măsuri drastice împotriva persoanelor care ar încerca să atace personalul de la tricesime.

În spiritul unor hotărîri anterioare, constituțiile aprobate precizează că pentru animalele care erau mînate la păscut în Țara Românească și Moldova se plătea, de asemenea, tricesimă în cazul în care ele erau vîndute acolo [39].

Constituțiile compilate din 1678 aduc precizări în privința căruțașilor, arătînd că aceștia nu trebuie să plătească vamă. Precizarea se referea mai ales la căruțașii din Brașov, Sibiu și Cluj, care efectuau pentru negustori doar transportul mărfurilor. Ei trăiau în marea lor majoritate din această îndeletnicire și nu făceau comerț [40]. Se amintește, de asemenea, că tricesimatorii trebuie să respecte întocmai tarifele vamale stabilite, căci altfel vor fi pedepsiți [41].

Creșterea rolului politic al marii nobilimi din Transilvania în perioada domniei lui Mihail Apafi I, ponderea din ce în ce mai mare pe care o dobîndiseră comercianții „greci" în viața economică a țării, dar mai ales în domeniul comerțului extern și în cel al strîngerii veniturilor fiscale, precum și legăturile strînse dintre acești doi factori au afectat grav, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, și regimul tricesimelor. Schimbarea față de perioada anterioară este sensibilă, mai ales în ce privește administrarea vămilor. Dacă pînă la domnia lui Mihail Apafi I arendarea tricesimelor era doar o excepție, începînd de la mijlocul deceniului al șaptelea ea devine un sistem permanent. În această perioadă, tricesimele trec din administrarea fiscului princiar în administrarea arendașilor [42]. Socotelile curții princiare din perioada domniei lui Mihail Apafi I ni se par, în acest sens, foarte concludente. Printre arendatori ai tricesimelor găsim deopotrivă „negustori greci" și mari nobili transilvăneni. Este suficient să reproducem lista acestora: Ștefan Apor, Gheorghe Buday, Petru Budai, Farkaș Cserei, Ștefan Fodor, Andrei Horvát, Christofor Kis, Joan Krajczár,

---

[39] *Ibidem*, p. 60 — 61.
[40] *Ibidem*, p. 240.
[41] *Ibidem*, p. 277.
[42] Cf. constatările interesante ale lui Sinkovics István, *Az erdélyi kamarajövedelmek a Habsburg uralom kezdetén* (Veniturile camerelor transilvănene la începutul dominației habsburgice), in *Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére, 1937 május 27* (Volum omagial închinat lui S. D. cu ocazia împlinirii a 60 de ani de la nașterea lui: 27 mai 1937), Budapesta, 1937, p. 505 și urm.

Ioan și Christofor Páter, Gheorghe Szegedi, Petru Tornya, Ioan Batizi și alții. Aproape că nu mai rămînea nici o tricesimă care să nu fie pe mîna arendașilor. În orice caz, rezultă din socoteli că tricesimele din Lăpuș [43], Turnu Roșu [44], Vulcan [45], Bistrița [46], Zeicani [47], Dej [48], Orăștie [49], Brașov [50], Deva [51], Cluj Mănăștur [52], Sighetul Marmației [53], Partoș [54], Bran [55] și Oradea [56] erau în perioada domniei lui Mihail Apafi arendate și se aflau astfel în administrarea arendatorilor.

Ţinînd seama de acest fapt, este necesar să analizăm aparte regimul tricesimelor transilvănene din cea de a doua jumătate a secolului al XVII-lea.

O imagine mai completă despre regimul tricesimelor și despre organizarea vămilor din această perioadă ne oferă instrucțiunile elaborate de tricesimatorul suprem Ioan Batizi la 13 iulie 1685 [57], unul din comercianții „greci", care spre sfîrșitul secolului al XVII-lea stabilit în Transilvania, practica intens comerțul cu regiunile din sudul Dunării, a început să joace, alături de alți negustori de origine balcanică, un rol important în administrarea veniturilor fiscale. Pe data de 13 iulie 1685, cînd a redactat instrucțiunile sale către tricesimatoarii aflați în subordinea lui, Ioan Batizi era tricesimator suprem [58]. El avea în administrarea sa tricesimele de la Oarda, Orăștie, Deva și Brad, avînd sediul la Alba Iulia.

În instrucțiuni el amintea întîi de toate obligația de căpetenie a tricesimatorilor, anume aceea de a fi devotați principelui și a-l sluji cu credință. Aceasta nu era o simplă formulă de cancelarie, ci însemna îndeplinirea unor sarcini foarte concrete. Dintre acestea amintim obligația de a veghea ca să nu treacă tricesima de frontieră oameni care ar urzi planuri împotriva principelui și a țării. Trebuia, totodată, să verifice corespondența și să urmărească să nu fie scoase din țară de către negustori particulari mărfurile care erau interzise sau constituiau monopol princiar.

---

[43] Szádeczky Béla, *I. Apafi Mihály fejedelem udvartartása* (Administrația curții principelui Mihail Apafi I), Budapesta, 1911, p. 231 — 233, 238, 248, 250, 252.

[44] *Ibidem*, p. 225, 254, 299.

[45] *Ibidem*, p. 254.

[46] *Ibidem*, p. 76, 78 — 80, 222, 233, 237, 242, 253, 421, 434, 595, 597, 601.

[47] *Ibidem*, p. 254 — 255.

[48] *Ibidem*, p. 231 — 233, 236, 238, 245, 247, 248, 250, 252.

[49] Sînt menționați arendatorii Petru Budai, Ioan Páter, Christofor Páter și Gheorghe Szegedi.

[50] *Ibidem*, p. 234.

[51] *Ibidem*, p. 85 — 87, 89, 92, 93, 95, 99 — 105, 232, 260 — 265, 435, 439, 452, 490, 591, 594, 598, 599 601.

[52] *Ibidem*, p. 230 — 232, 236, 238.

[53] *Ibidem*, p. ?30 — 233, 243, 245, 247, 248, 250.

[54] *Ibidem*, p. 176, 183, 245, 254, 260, 256, 267, 446 — 454, 456, 457.

[55] *Ibidem*, p. 229 — 236, 239, 240, 244 — 255.

[56] *Ibidem*, p. 103 — 105, 230, 232, 260, 261, 263, 265, 267, 447, 452.

[57] Tagányi Károly, *Egy erdélyi fö harmincados utasitása 1685 — ből* (Instrucțiunile date de un tricesimator suprem transilvănean la 1685), în „Magyar Gazdaságtörteneti Szemle", 1897, p. 130 — 135.

[58] Ioan Batizi a fost și el în mai multe rînduri tricesimator (la Deva, Oarda, Orăștie apoi la Bran), inspector al camerei și al vămilor. Cf. Szádeczki Béla, *op. cit.*, p. 92, 93, 95 — 97, 99, 100, 102 — 105, 437, 440, 441, 589, 590, 594, 598, 600.

La fiecare tricesimă, acest lucru rezultă şi din instrucţiunile date de către Ioan Batizi, există o listă de preţuri maximale în care erau trecute mărfurile şi preţurile la care ele puteau fi vîndute în Transilvania. Aceste liste aprobate de dietă şi publicate serveau vameşului în stabilirea cotei de vămi, ce urma să fie percepută de la negustori. În primul paragraf al instrucţiunilor Ioan Batizi cerea ca tricesimatorul să respecte întocmai preţurile stabilite în aceste liste şi să perceapă „tricesima dreaptă de la negustorii care trec vama cu mărfurile lor" [59]. În cazul în care negustorul aducea mărfuri, care nu figurau în listele amintite el trebuia să obţină de la negustor o declaraţie privitoare la preţul acestor mărfuri şi să perceapă o vamă de 4,5% din preţ, menţionînd acest fapt în registrul vamal.

Ioan Batizi atrăgea atenţia tricesimatorilor să nu scutească pe nimeni de vamă, fie el nobil sau om de orice stare, atunci cînd aceştia treceau vama cu mărfuri destinate pieţei. Pentru a evita orice neînţelegere el era obligat să respecte hotărîrea dietei din 1632 cu privire la mărfurile duse de nobili sau aduse pe seama nobililor. Am văzut că articolul 30 din hotărîrile dietei de la 1632 preciza că nobilul este scutit de vamă atunci cînd el sau supuşii lui treceau vama cu mărfuri produse în propria gospodărie. Atunci însă cînd un nobil a cumpărat produse destinate comercializării, aceste produse urmau să fie supuse tricesimei. Am constatat, de asemenea, că în această privinţă s-au făcut multe abuzuri. Hotărîrile dietelor din secolul al XVII-lea aduceau noi precizări, dar însuşi faptul că problema era foarte des readusă în discuţie ne arată că, în realitate, hotărîrile nu erau respectate. Ioan Batizi aminteşte şi el de aceste abuzuri făcute de nobili sau de negustori, care aduceau prejudicii însemnate fiscului. Instrucţiunile lui I. Batizi dezvăluie natura acestor abuzuri. El arată că unii dau negustorilor bani înainte cu scopul de a le aduce din străinătate mărfuri trebuincioase. Dacă aceste mărfuri erau aduse numai pentru nobilul care a avansat suma necesară achiziţionării şi nu se comercializau, atunci, după asemenea mărfuri, nu se percepea vamă. Astfel era cirsumscris privilegiul nobilimii în ce priveşte scutirea de vamă. Tocmai acest privilegiu a dat însă naştere la felurite abuzuri, amintite şi de Ioan Batizi. Negustorii, sub pretextul că aduc mărfuri pe seama unor nobili, pretindeau şi obţineau nu o dată scutirea de vamă. Deseori negustorii declarau o cantitate mult mai mare, „de zeci de ori mai mare" — cum spune Ioan Batizi — decît cantitatea comandată şi pentru care au primit banii dinainte. Astfel, de fapt, era ocolită plata vămii, aducîndu-se prejudicii importante fiscului.

Referindu-se la hotărîrile dietei, tricesimatorul suprem cerea supuşilor săi ca în asemenea cazuri să se ceară de la negustori o scrisoare testimonială eliberată de nobilul care a comandat achiziţionarea unor mărfuri pe seama trebuinţelor casei sale. În această scrisoare trebuiau să fie trecute: suma pe care nobilul respectiv a avansat-o negustorului, marfa ce urma să fie adusă şi în ce cantitate, numele negustorului. Scrisoarea trebuia să fie scrisă de mîna celui ce comanda marfa şi să poarte pecetea acestuia. Negustorul care

[59] Tagányi K., *op. cit.*, p. 130.

nu dispunea de o asemenea scrisoare, sau în scrisoare nu erau trecute mărfurile ori cantitățile aduse de el, urma să plătească vamă în mod obișnuit.

Vama se plătea o singură dată dacă marfa era adusă spre comercializare în țară sau dacă era scoasă din țară. Pentru mărfurile de tranzit vama era de 1 din 30, adică tricesimă, iar pentru cele aduse în țară sau scoase din țară de 1 din 20, adică vigesimă. Vameşul era obligat să elibereze negustorului o chitanță pentru vama plătită. Această chitanță rămînea la negustor, care ajuns la un alt punct vamal arăta chitanța. Aici ea era copiată, iar dacă era reținută, atunci se elibera o nouă chitanță în locul celei vechi. Tricesimatorul nu avea dreptul de a percepe bani pentru eliberarea chitanței sau să ceară o sumă de vamă mai mare decît cea legală.

Instrucțiunile date de către Ioan Batizi lasă să se întrevadă abuzurile tricesimatorilor. Pentru a preveni frauda și abuzurile, el atrage atenția ca tricesimatorul să nu cadă cumva la învoială cu negustorii, ci să respecte legea. Negustorul care este bănuit că scoate din țară marfă interzisă să fie sever examinat și tricesimatorul să nu accepte nici un fel de dar de la negustori. În schimb, dacă o dată un negustor a fost vămuit, să nu-l mai jecmănească, căci altfel va fi aspru pedepsit.

Negustorul, o dată ajuns la punctul vamal, trebuia întîi de toate să treacă cu marfa lui pe la vamă, el neavînd dreptul să tragă căruța cu mărfuri la gazdă înainte de a fi vămuit, căci altfel era expus să i se confişte lucrurile.

Am văzut în cele de mai sus că nu o dată negustorii ocoleau vămile, treceau cu mărfuri pe poteci sau drumuri ascunse, introducînd în țară, în mod clandestin, mărfuri și scoțînd din țară mărfuri interzise. Tocmai de aceea vameşul era obligat să urmărească pe aceşti negustori și să le confişte mărfurile pe seama fiscului. În caz că nu-şi îndeplineşte această obligație și lucrul se va afla, el va trebui să plătească prețul îndoit al mărfurilor astfel introduse în țară.

Negustorul care intenționa să scape de vamă, fiind urmărit și ulterior prins, era pus să plătească vamă îndoită. Pentru a preveni ocolirea vămilor, introducerea în țară a mărfurilor pe căi ascunse și scoaterea lor din țară fără plata vămii, tricesimatorii erau chemați să „supravegheze cu strictețe drumurile de țară și celelalte drumuri", pentru ca negustorii să nu „scoată din țară mărfuri interzise ca : aur, argint, praf de aur, blănuri, animale vii, piei de boi și de vaci, miere, ceară, ducați, taleri și alți bani de valoare, aramă, plumb, salpetru, praf de pușcă, arme de foc, gloanțe și alte arme". Negustorului care era prins cu asemenea mărfuri interzise i se confiscau toate mărfurile.

Pentru paza drumurilor tricesimatorul era obligat să angajeze oameni sau să controleze îndeaproape satele care aveau obligația să păzească drumurile și cărările, să închidă potecile și drumurile interzise, să verifice pe cei

ce treceau cu mărfuri, dacă au chitanță eliberată [60]. Omul angajat pentru paza drumurilor pe lîngă vămi era plătit, după cum rezultă dintr-o instrucțiune dată de principele Mihail Apafi, cu 10 florini pe an, dacă făcea acest serviciu călare. Ei erau obligați să depună jurămînt că vor păzi cu strictețe drumurile și potecile, nu vor lăsa pe nimeni să treacă pe lîngă punctul vamal fără plata tricesimei și nu vor accepta de la negustorii care au încercat să treacă clandestin cu mărfurile nici un fel de cadouri, adică nu se vor lăsa mituiți. Vameșul era obligat să instruiască în scris pe păzitorii de drumuri și poteci și să controleze îndeaproape dacă aceștia își îndeplinesc obligațiile ce le revin.

Vameșii de la vămile din sudul Transilvaniei aveau anumite sarcini legate de oieritul și păscutul vitelor mînate din Transilvania în Țara Românească. Astfel se explică faptul că în instrucțiunile date de Ioan Batizi se vorbește de obligația vameșului de a supraveghea și pe cei ce treceau cu vitele și cu oile în Țara Românească. Vameșul, conform acestor instrucțiuni, trebuia să oblige pe oamenii care mînau oi și vite în Țara Românească să treacă pe la vamă, să numere oile și vitele mînate și să le înregistreze. În cazul în care la întoarcerea în țară erau mai puține, vameșul era obligat să confiște oile și vitele rămase, considerînd că oile și vitele lipsă au fost vîndute. Instrucțiunile se refereau mai cu seamă la oieri, știut fiind că oile erau vîndute în număr mare comercianților sud-dunăreni, care aprovizionau capitala Imperiului otoman și celelalte orașe mari din părțile Rumeliei cu carne de oaie și batal.

Negustorii încercau în fel și chip să scoată din țară și cai fără plata vămii cuvenite. Instrucțiunile lui Ioan Batizi pomenesc faptul că deseori negustorii înhamă la carele cu mărfuri cai peste numărul necesar, pe care o dată trecuți de vamă, îi vînd. De aceea vameșii sînt obligați să înregistreze și numărul animalelor de tracțiune folosit de negustori pentru transportul mărfurilor. Negustorul care era prins la întoarcere în țară că a vîndut din animalele de tracțiune era pedepsit.

Punctele vamale de la Deva, Bran, dar mai ales cel de la Oarda erau puncte prin care se exporta pe Mureș o mare cantitate de sare [61]. Era firesc ca Ioan Batizi să se oprească în instrucțiunile sale date vameșilor de aici și asupra obligațiilor lor de a controla atent transportul de sare, de a veghea să nu se facă comerț particular sau fraude. În acest sens vameșii de aici tre-

---

[60] În părțile Făgărașului îndeplineau această misiune plăieșii; în părțile vămii de la Ciuc locuitorii satelor Frumoasa, Bîrzava, Delnița, Văcărești, Mihăilești și Nicolești. Urbariile din anii 1673, 1677 și 1681 ale fierăriei din Ciuc și ale tricesimei de la Frumoasa aparținătoare de fierărie, precum și o serie de alte acte publicate recent, oferă date interesante despre locuitorii din aceste sate și obligațiile lor de a servi la vama din Frumoasa la paza drumurilor și a potecilor. Sătenii scutiți de obligații militare sau de alte obligații față de stat făceau serviciul la paza trecătorilor în timp de pace, cîte două persoane, iar în timp de tîrg sau vremuri tulburi, toți din sat. Cf. Pataki József, *A csiki vashámor a XVII. század második felében* (Fierăria din Ciuc în a doua jumătate a secolului al XVII-lea), Miercurea Ciuc, 1971, p. 34, 47 — 48, 61 — 63, 80 — 82, 85 — 86, 103 — 105, 107.

[61] Magyari A., *Date privitoare la istoria comerțului cu sare în Transilvania la sfîrșitul secolului al XVII-lea*, în „Studia Universitatis Babeș-Bolyai", Series Historia, 1967, fasc. 1, p. 29 — 30.

buiau să controleze foile de însoțire a transporturilor de sare, să urmărească dacă aceste foi sînt completate regulamentar, adică, dacă sînt trecute în ele toate datele despre transport, dacă aceste date corespund cu încărcătura aflătoare pe care și vase. Vameșul de obicei reținea aceste foi sau le copia, eliberînd alte foi pentru ca la un control să se prezinte celor în drept. Fiind vorba de monopol princiar, foile de transport erau deținute numai de vameș, care singur avea dreptul să le completeze. Ele purtau pecetea și semnătura vameșului principal. Vameșul simplu avea dreptul să se folosească de chitanțele eliberate de el numai la mărfuri care nu depășeau valoarea de 1 florin. Altfel el era pedepsit cu o amendă de 12 florini. Din instrucțiunile date de Ioan Batizi rezultă că toate aceste măsuri erau necesare pentru a stăvili frauda. El arată că deseori oamenii de la camerele de sare și scribii de la porturile unde se încărca sarea nu treceau în foile de însoțire întreaga cantitate de sare transportată, încercînd să comercializeze astfel, pe cont propriu, o anumită cantitate de sare.

Nici vameșii, nici administratorii de vamă nu aveau dreptul să facă comerț. Ei nu aveau voie să se asocieze cu negustori sau să folosească banii tricesimei — sub *paena amissionis capitis et omnium bonorum* — la afaceri comerciale pe cont propriu. Toți banii obținuți din vămi trebuiau să fie depuși la data și locul indicat de vameșul principal. Se interzicea vameșului sau administratorului de vamă să „tragă foloase proprii", să „primească daruri de la negustori" sau să le ofere celor ce-l controlau cu scopul de a face pe controlori să treacă cu vederea eventualele lipsuri din sumele încasate. Dealtfel, administratorii de vamă (*rationalista*) puteau fi numiți numai cu acordul vameșului principal și urmau să depună jurămîntul de dreaptă conduită.

Vameșii mai aveau obligația de a cumpăra pe seama curții princiare anumite mărfuri. Cei de la Turnu Roșu și Bran achiziționau de obicei mirodenii pe care le expediau la curte. Banii cheltuiți pentru asemenea mărfuri erau scăzuți din suma de vamă încasată. Ioan Batizi atrăgea atenția vameșilor aflați în subordinea lui să rețină pe seama curții blănurile aduse de negustori sau să îndrepte pe negustorii care aduceau asemenea mărfuri la curtea princiară de la Alba-Iulia. Ei erau obligați să înștiințeze pe vameșul principal de asemenea „mărfuri princiare", precum și de cai buni, de armele de foc și de alte arme.

Vameșul ținea un registru vamal, care era completat de el sau în prezența lui de administratorul vămii. Registrul vamal, precum și socotelile generale de venit și de cheltuieli pe întreg anul, împreună cu chitanțele și banii rezultați urmau să fie prezentate de vameși pînă la data de 15 ianuarie pentru anul care a trecut. În caz contrar ei erau supuși — arată Ioan Batizi — la o amendă de 200 de florini.

În registrul vamal trebuiau să fie trecute următoarele : data la care negustorul a fost vămuit, numele și pronumele negustorului, felul și cantitatea mărfurilor aduse, precum și vama încasată. Socotelile se încheiau la fiecare trimestru, iar socotelile generale pe întreg anul la începutul anului următor. În socotelile generale erau trecute : suma încasată din vămi, cheltuielile

de întreţinere a vămii sau de cumpărare a unor mărfuri pe seama curţii, precum şi alte cheltuieli.

Tricesimatorul suprem al vămilor de la Deva, Oarda, Orăştie şi Brad avea un salariu anual de 100 florini şi 30 de cîble de grîu. Un vameş obişnuit obţinea un salariu anual de 18 florini, iar un administrator între 12 şi 16 florini anual. Plăieşii angajaţi la paza drumurilor şi urmărirea negustorilor care încercau să ocolească vama primeau un salariu de 10 florini pe an. La vămi funcţionau, de obicei, cîrciumi. Cîrciumarul obţinea şi el un salariu de 12 florini, primea ceara necesară pentru lumînări şi avea dreptul de 1 denar pierdere de fiecare vadră de vin vîndut. Vinul se vindea evident, pe seama curţii princiare sau pe seama aceluia care arenda vama respectivă.

Din toate aceste date se conturează destul de clar organizarea internă a vămilor, regimul vamal al ţării, legile care stăteau la baza acestui regim.

Din informaţiile de care dispunem, adunate din socotelile vamale, din socotelile curţii princiare şi din alte izvoare se poate reconstitui reţeaua de tricesime a Transilvaniei în perioada de care ne ocupăm.

Am văzut că în constituţiile aprobate s-au stabilit următoarele puncte de tricesimă : Bran, Turnu Roşu, Vulcan, Orăştie, Caransebeş, Oarda, Dej, Cluj-Mănăştur, Bistriţa, Sighetul Marmaţiei, Ciuc, Jibău, Jimbor, Tăşnad, Secuieni, Oradea, Debreţin, Ineu, Beiuş, precum şi filialele aparţinătoare de ele. În socotelile curţii princiare în legătură cu încasarea sumelor de arendă sau în alt context apar următoarele puncte vamale : Deva, Cluj-Mănăştur, Orăştie, Turnu Roşu, Oarda, Partoş, Bistriţa, Braşov, Dej, Lăpuş, Sighetul Marmaţiei, Sighet, Bran, Vulcan, Zeicani, Brad, Ciuc, Viski, Secuieni, Huszt, Baia de Criş şi Cîmpeni. În momentul preluării tricesimelor transilvănene de către administraţia austriacă în socotelile de venituri tricesimale figurează punctele vamale de la Braşov, Bran, Timiş, Săcele, Breţcu, Ghimeş, Gheorghieni, Sibiu, Turnu Roşu, Cluj, Dej, Lăpuş, Huedin, Şimleu, Jibău, Tăşnad, Deva, Brad, Dobra, Orăştie, Vulcani, Haţeg, Zeicani, Cîmpeni, Sighet, Huszt, Viski, Teci, Bistriţa şi Întorsura Buzăului [62].

Regimul tricesimelor, deosebit de cel al regimului vămilor interne, locale, şi reţeaua de puncte vamale reconstituită de noi reprezintă acel cadru care alături de regimul negustorilor străini stabiliţi în Transilvania definea, în parte, condiţiile desfăşurării comerţului extern al ţării în perioada studiată.

DAS REGIME DER DREISSIGSTABGABEN UND DIE ZOLLSTELLEN AUS SIEBENBÜRGEN ZUR ZEIT DES SELBSTÄNDIGEN FÜRSTENTUMS

ZUSAMMENFASSUNG

Während des selbständigen Fürstentums Siebenbürgen vom Jahre 1541 bis Ende des 17. Jahrhunderts, wurde das Regime der Landeszölle und der Zollstellen sowohl vom Fürsten, als auch von dem Landestag bestimmt.

[62] Lidia A. Demény, *Relaţiile comerciale ale Transilvaniei în lumina veniturilor vamale din anii 1717 — 1724*, în „Studii", 23(1970), nr. 5, p. 992 ; vezi aici (p. 997) şi harta punctelor vamale amintite.

Dieses Regime wird nun in umfassender Schau untersucht; neben dem juridischen Aspekt, analysiert die Verfasserin das Zollstellennetz, das sich dem siebenbürgischen Außenhandel entgegenstellte, Verwaltung und innere Organisation dieser Zollstellen. Die Beschlüsse des Landestages, die Anweisungen, die an die Zollbeamten geleitet werden sowie andere Akten, die in dem Aufsatz erschöpfend berücksichtigt werden, wiederspiegeln einerseits die Interessen der unterschiedlichen Faktoren und der verschiedenen Gesellschaftsschichten und sozialen Klassen, die an der Festlegung der Rechtlage (und ihrer Beobachtung) der Zollstellen mitwirkten, andererseits aber den Aufstieg der ausländischen Kaufmannschaft, größtenteils süddonauländischer, die in den Wirtschaftsbeziehungen und in der Verwaltung der Fiskaleinkommen des Landes zu dieser Zeit eine ständig wachsende Rolle übernahm. Die *Aprobatae Constitutiones* und die *Compilatae Constitutiones*, die 1653 und 1678 ausgearbeitet werden, bieten eine für dieses Thema hochwichtige Quellengrundlage. Die Darlegung des Zollregimes erlaubt eine genauere Erkenntnis der Umstände, unter denen sich der Außenhande Siebenbürgens, zur Zeit seiner 150 jährigen Selbständigkeit, entwickelte

DRUMURILE ȘI TRANSPORTUL SĂRII ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ (SECOLELE XV–XIX)

DE

AURORA ILIEȘ

Drumurile. În trecut, ca și astăzi, oricît de numeroase ar fi fost bogățiile solului sau ale subsolului unei anume regiuni, orice stagnare a desfacerii lor pe piețele interne sau externe și a aprovizionării cu alte produse ar fi adus multe neajunsuri, antrenînd o perturbare în viața ei economică.

Fluxul continuu al acestui comerț depindea în cel mai înalt grad de existența, starea și siguranța căilor de comunicație.

În Țara Românească drumurile și-au croit făgașul după însăși configurația ei geografică, apele, prin cursul lor, făcînd legătura între hotarul nordic, muntos, și fluviul de la hotarul sudic, de aceea și drumurile în Țara Românească, cele mai multe unind pasurile Carpaților cu porturile dunărene, au urmat de obicei firul rîurilor, mai ales în zona muntoasă și deluroasă.

În Țara Românească nimeni nu se îngrijea de construirea și de întreținerea drumurilor în vremuri mai îndepărtate, în consecință deseori ele erau impracticabile. Numai în cazuri excepționale se luau măsuri pentru îndreptarea lor [1].

În afară de rolul social al drumurilor de a stabili legătura dintre diferite regiuni sau țări, cel economic, asigurat de diverși negustori, a fost

[1] La trecerea sultanului Mustafa al II-lea prin Țara Românească, Constantin Brîncoveanu se îngrijește de refacerea drumurilor și de construirea podurilor, după cum ne relatează cronicarul său oficial, Radu Greceanu : „să deșchiză drumurile, să facă poduri pre la ape mari și altele, să se afle cu slujba lîngă înpărăție (sultan) de vreme ce înpărățiia pren țară-i vine și tréce". Tot în acest scop voievodul trimisese pe căpitanul de dorobanți Petre Obedeanu „să dreagă drumul, săvai (deși) vel ban și cu Istodor căpitanul acolo tot dregea și purta acéle griji cît să putea". Radul logofătul Greceanu, *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brîncoveanu voievod*, studiu introductiv și ediție critică îngrijite de Aurora Ilieș, Buc., 1970, p. 109 — 110.

sporit în bună parte de cărăuşi, cum erau spre pildă cei care transportau sare spre schelele de la Dunăre. Numărul mare de care şi prezenţa aproape permanentă a cărăuşilor acestui mineral s-au răsfrînt şi asupra denumirii căilor de comunicaţii spre graniţa sudică, ele fiind specificate pe hărţile mai vechi şi de tradiţia orală locală ca „drumuri ale sării" [2].

În general „drumurile sării" urmau acelaşi traiect ca şi celelalte drumuri, cu care de multe ori se şi confundau, cum era acela al olacului, al oilor, al buţilor, al untului, al mierii, sau al Diiului, al Giurgiului, al Brăilei, care toate se îndreptau spre vadurile Dunării.

Drumurile practicate de cărăuşii sării au variat totuşi în funcţie de schelele pe care trebuiau să le aprovizioneze, dar aşa cum vom arăta şi cu alt prilej, carele cu sare nu puteau trece de la ocnele din Oltenia la vadurile din stînga Oltului şi nici invers, nu numai pentru că distanţele de străbătut ar fi fost prea mari, dar şi pentru că stăpînirea reglementase în aşa chip exportul de sare, ca fiecare salină să aibă schelele ei pe care trebuia să le alimenteze.

Astfel, Ocnele Mari trimiteau sare la Orşova (pentru Cladova) Calafat, Bechet, Corabia şi Islaz. Deci de la Ocnele Mari drumul sării pornea de-a lungul Oltului, străbătea localităţile Cremenari, Slăviteşti, apoi Zăvideni şi Drăgăşani [3], iar de la satul Pleşoi se îndrepta spre apus către Craiova, pe care o ocolea, bifurcîndu-se, o parte spre Calafat, iar altul spre Cerneţi şi Orşova (pentru Cladova). Pînă a ajunge la Craiova drumul atingea satul Brăneşti, trecea podul peste Olteţ la Balş, mai trecea peste rîul Teslui, iar Jiul îl trecea la Jitianul. De la Radovanu se îndrepta spre Calafat [4].

Dar tot pe valea Oltului se mai desfăcea un drum al carelor de sare ce urma cursul rîului pînă spre Caracal şi de acolo se ramifica în trei, spre Bechet (trecînd prin satul Piscul [5]), spre Corabia şi spre Islaz [6]. Şi de la Balş

---

[2] Drumurile „sării" se distingeau prin lărgimea lor, numărîndu-se printre drumurile mari, aşa cum le descrie în versuri *Istoria Ţării Româneşti de la leat 1769*:

„... Acest oraş împodobit
Atîta schimonosit
Că nu are-asemănare,
Ci e lucru de mirare
Că curţi boiereşti şi grădini
Să le vezi şi să suspini,
Pîn toate iaste drum mare
Tocmai ca *drumu de sare*";

Bibl. Acad., Ms., rom. 1 319, f. 2v; cf. şi Dan Simonescu, *Cronici şi povestiri româneşti versificate*, Buc., 1967, p. 129, vers. 27 — 34.

[3] Se constată documentar în 1699 iunie 9, că acest drum trecea pe lîngă mănăstirea Dobruşa, Bibl. Acad., doc. CCCLXXII/149.

[4] Const. Giurescu, *Material pentru istoria Olteniei supt austrieci*, vol. I, Buc., 1913, p. 466— — 467; cf. şi Mara Popp, *Drumuri şi ocupaţii*, în „Bul. Soc. de geografie", LVII (1938), p. 275 şi urm.

[5] Azi Amărăşti — Praporu, *Documente privind istoria României, B. Ţara Românească*, sec. XVI, vol. IV, p. 150.

[6] *Marele dicţionar geografic al României*, Buc., 1898, vol. III, p. 258, col. II—III; cf. Const. C. Giurescu, *Toponimie bucureşteană, I, „Drumul sării" nu Drumul serii ...*, în „Studii şi cercetări lingvistice", XIII (1962), 1, p. 74.

și de la Craiova se ramificau spre Dunăre drumuri ale sării și ale mierii [7].

Din vremea stăpînirii imperialilor asupra Olteniei ni se păstrează o descriere amănunțită — apreciată în ceasuri — a drumului de la Ocnele Mari și a distanțelor străbătute de carele cu sare de la o localitate la alta pînă la noua schelă deschisă de aceștia pe malul Dunării la Pristolul, ceva mai la nord de Calafat. Descrierea austriacă a drumului arată că el putea fi străbătut în 46 de ore pînă la noua schelă [8]. O bună parte a acestui drum era tot cel vechi, cu singura deosebire că cel vechi se oprea ceva mai la sud, la Diiu (Calafat).

Dealtfel drumul Diiului e menționat încă din secolul al XVI-lea în documentele ce ni s-au păstrat. Pe porțiunea dintre Craiova și Dunăre, el străbătea localitățile Cornățel [9] (sat al mănăstirii Bucovăț), Helevna [10] (azi Leamna), Bohani [11] (azi Urzica Mare) și Bîrca[12]pe rîul Deznățui.

Mai exista un drum, atestat documentar tot în veacul al XVI-lea și păstrat și de tradiția orală locală pînă astăzi. Era cel al *Mehedințului*, tot un drum al sării, care pornea de la Rîmnic (respectiv de la Ocnele Mari) și se îndrepta spre vest, pe sub poalele munților, pe la Slătioara [13], apoi pe lîngă moșia mănăstirii Bistrița [14], prin satele Bîrsești, Bîrzoteni [15] mai departe prin Budieni și Crețești, prin pădurea Cuetul [16] ajungea la Tîrgu Jiu, de unde se îndrepta spre Baia de Aramă, iar de acolo cobora în jos, adică spre sud-vest, tot pe sub munte, spre Cerneți și spre Orșova.

Acest ultim drum făcea legătura nu numai cu pasul Vîlcanului de pe Jiu, dar și cu potecile ce treceau peste munte în Transilvania și Banat, care erau numeroase — precum le indică *Istoria Țării Românești* a banului Mihai Cantacuzino — pe la Novaci și Tismana în Gorj, iar în Mehedinți, prin

---

[7] Acest drum al sării trecea prin comuna Popînzălești-Ciupurea și răspundea „în drumul vechi al mierii, pe care au trecut cărături despre munte cu *sare* și rachiu la vale la Caracal". Com. Golfinu sect. Popînzălești, Bibl. Acad., Creditul funciar rural, dos. 623, act. 10.

[8] Const. Giurescu, *op. cit.*

[9] *Documente privind istoria României*, B, sec. XVI, vol. V, p. 394, doc. nr. 413 din 1589 aprilie 1; p. 436, doc. nr. 452 din 1590 aprilie 8 și veac. XVII, vol. I, p. 368, doc. nr. 334 din 1609 martie 29.

[10] *Ibidem*, B, sec. XVI, vol. I, p. 122, doc. nr. 124 din 1517 iulie 3; vol. V, p. 171, doc. nr. 182 din 1584 iulie 22 și vol. VI, p. 106, doc. nr. 118 din 1594 martie 4.

[11] *Ibidem.*, B, sec. XVI, vol. V, p. 56, doc. nr. 57 din 1582 mai 25.

[12] *Ibidem*, B, sec. XVII, vol. II, p. 228, doc. nr. 212 din 1613 noiembrie și vol. III, p. 116, doc. nr. 95 din 1617 aprilie 9. Tot în secolul al XVII-lea e menționat satul Gîrleni din județul Dolj al cărui hotar se mărginea cu același „drum al sării pînă la apa Jiului", Arh. St. Buc., Mănăstirea Sadova, ms. 715, f. 994 — 995, doc. din 1643 februarie 4.

[13] V. Mihordea, Ș. Papacostea și Fl. Constantiniu, *Documente privind relațiile agrare, Țara Românească*, vol. I, Buc., 1961, p. 632, doc. din 28 iunie 1777 arată : „drumul Mehedințului despre Ocnă".

[14] Mărturii mai vechi vorbesc de acest drum; doc. din 1556 aprilie 8, *Documente privind istoria României*, B, sec. XVI, vol. III, p. 40.

[15] *Ibidem*, B, sec. XVII, vol. III, p. 593, doc. nr. 527 din 1620 septembrie 27, și Bibl. Acad., CCCLXXII/179, doc. din 1674 ianuarie 22, care vorbește de „hotarul Ocnei (Ocnele Mari) pînă în drumul Mehedinților".

[16] După tradiția locală.

satele Gorvodiţa, Cireşu, Bădeni, Vodiţa, Isverna, Mărăşeşti, Brebeni, Padeşul, Cloşani [17].

Aceeaşi *Istorie* mai menţionează două vămi peste hotarul muntos al Olteniei, la Bahna pe Plaiul Lung pe unde se putea trece cu carul în 5 ore şi se ajungea la satul Tufa, „sat ce este în faţă cu Banatul" şi pe la Cerneţi „pe Vodiţa" tot cu carul şi tot în 5 ore, ajungîndu-se la Zupalnec în Banat [18]. Aceste vămi erau în legătură cu acelaşi drum al Mehedinţului.

În Ţara Românească propriu-zisă erau mai multe saline, care se găseau în trei judeţe diferite, pe văile a trei rîuri. Ocna Mică sau Ocniţa în apropierea Ialomiţei superioare, Telega aproape de cursul superior al Prahovei, iar în bazinul Teleajenului, în fostul judeţ Săcuieni, erau adunate în mănunchi : Ghitioara şi nu prea departe şi celelalte ocne, Teişani, Slănic şi Săraru. Din toate aceste saline în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea şi în mai tot secolul al XIX-lea nu mai lucrau decît două : Telega şi Slănicul.

Drumul care pleca de la Ocna Mică spre vadurile de la Turnu şi Zimnicea trecea prin localitatea „Drumul sării" din judeţul Dîmboviţa [19] şi ajungea la Dunăre fără să atingă Bucureştii. În schimb, drumurile ce porneau de la Telega sau Slănic şi ţinteau spre Giurgiu puteau atinge Bucureştii, unul pe la apus — actualul „Drum al sării" (stradă cu acest nume în Bucureşti) — iar altul pe la răsărit de oraş „forma hotarul moşiei mănăstirii Pantelimon, începînd de la bariera Iancului, continuînd apoi pe şoseaua Mihai Bravul spre sud" [20] şi se îndrepta spre Dunăre. Între Bucureşti şi schela amintită întîlnea localităţile Mihăileşti, Singureni, Călugăreni. De notat că în vremuri mai îndepărtate aceste două drumuri nu străbăteau capitala, ci treceau dincolo de hotarele ei. Numai extinderea urbanistică ulterioară le-a cuprins în perimetrul oraşului. Dealtfel carele cu sare destinate schelelor („sarea de schele", cum o numeau cărăuşii) erau supravegheate şi nu le era îngăduit să intre pe parcurs în oraşe.

În Ţara Românească printre cele mai vechi drumuri ale sării — aşa cum ni-l mărturisesc documentele din secolul al XVI-lea [21] — este drumul *Dîrstorului*. El venea de la Telega şi de la Ghitioara (mai tîrziu de la Slănic), cobora pe aşa-zisul drum al ocnelor, pe moşia Săraru (jud. Saac), pe apa Tulburii „drum ce au coborît sare de la ocna Aniniş" (Ghitioara) [22], se îndreapta spre sud, spre Bucov [23] (cel de la Slănic trecea prin comuna Cioceni) [24] de unde se îndrepta spre Urziceni, trecînd prin Fundenii Gherasii

---

[17] < Mihai Cantacuzino> *Istoria politică şi geografică a Terei Romanesci de la cea mai veche a sa întemeere pînă la anulŭ 1774. Data mai antaiŭ la lumina în limba grecésca la anul 1806 de Fraţii Tunusli. Tradusa de George Sion*, Buc., 1863, p. 182 şi 185 — 186.

[18] *Ibidem.*

[19] Arh. St. Buc., Episcopia Argeş, XLV/5, doc. din 1667 iulie 2; vezi şi Const. C. Giurescu, *Toponimie* ..., p. 73 — 75.

[20] Const. C. Giurescu, *Toponimie* ..., p. 73 — 75; idem, *Istoria Bucureştilor*, Buc., 1965, p. 253 şi 375.

[21] *Documente privind istoria României*, B, sec. XVI, vol. IV, p. 424, doc. nr. 427 din 1579 noiembrie 10, şi p. 436, doc. nr. 436 din 1579 decembrie 12.

[22] Arh. St. Buc., Mănăstirea Zamfira, I/2, doc. din 1811 aprilie 2.

[23] Arh. St. Ploieşti, Ocîrmuirea judeţului Saac, dos. 50/1830, f. 202.

[24] Ibidem, dos. 45/1838.

și Frunzănești [25], pe la Hagiești, Coșereni, Giulești spre Rotunda [26]. De la Rotunda se confunda cu „drumul Mocanului" [27]. Pe acest drum, pe care va merge mai tîrziu și serviciul poștal, una din stații (a doua de la București) purta numele de „Drumul Sării" [28]. În continuare trecea prin localitățile Bărcănești, Eliza—Stoenești—Sintești (Lunga-Scurta), Lăpușanu, Drăgoești, Speteni, atingînd Dunărea la Lichirești (mai tîrziu Călărași). De la stația de poștă amintită se mai desfăcea o variantă care, după ce atingea Obileștii [29], se îndrepta tot spre Lichirești.

Din acest drum se desprindea și cel pentru schela Olteniței, ce străbătea satele Ciumați, Nuci, Netezești, Fierbinți [30], apoi, se îndrepta spre Colceag, iar de la Cojești se bifurca, o ramură, trecînd prin Odăile Mînciulescu, Chiricuța, Luica [31], ajungea la Dunăre la Oltenița, iar cealaltă variantă a drumului ocolea pe la Fundeni, Frunzănești, Sohatul [32] și tot prin Luica [33] ajungea la schela Olteniței.

Un drum tot atît de vechi este cel al *Brăilei* utilizat și de cărăușii de sare, care din județul Prahova trecea prin Mizil, Vintileanca, Cioranca, Brădeanu, Smeeni, Albești și Cilibia [34]. În dreptul Urlaților și apoi pe cursul rîului Buzău, la Sutești (Măcrești) [35], de unde se îndrepta spre Brăila, el se confunda cu *drumul tătarului*.

O deviație a acestui drum ajungea la „Oraș" sau Orașul de Floci (mai tîrziu Piua Pietrii) de la vărsarea Ialomiței în Dunăre [36].

---

[25] Bibl. Acad., Hărți, D., LXXXIII/1, Planșa Fierbinți-Sărulești.

[26] Ibidem, Hărți România meridională, col. X, ser. 6, planșa Urziceni.

[27] Const. C. Giurescu, *Toponimie* ..., p. 75.

[28] *Marele dicționar geografic al României*, Buc., 1898, vol. III, p. 258; cf. și Const. C. Giurescu, *Principatele Române în secolul al XIX-lea*, Buc., 1957, p. 163 — 164.

[29] Bibl. Acad., hărțile citate.

[30] Ibidem.

[31] Ibidem.

[32] Ibidem.

[33] Ibidem.

[34] *Marele dicționar geografic al României*, vol. V, p. 342, și hărțile citate.

[35] *Ibidem* și *Documente privind istoria României*, B, sec., XVI, vol. V, p. 367, doc. din 1588 iunie 14.

[36] O descriere inedită de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea ne indică unele din arterele de comunicații ale Țării Românești cu distanța precizată în ceasuri.

De la ocna Telega de pildă drumul se îndrepta spre Cîmpina, de unde în trei ceasuri se ajungea la Mănești, iar de acolo la Podul Vălenilor (județul Dîmbovița) în alte patru ceasuri, la care se adăugau alte trei pînă la Pociovaliște și în fine încă trei pînă la București. În total în circa 19 ore se ajungea de la Telega la București. Trebuie însă să se țină seama că un car încărcat cu sare parcurgea această distanță într-un număr de ore mult mai mare. Aceeași descriere ne precizează pentru alte artere nu numai distanțele în ceasuri, dar și mijloacele ce stăteau la îndemîna călătorilor la trecerea apelor. Astfel *de la București la Nicopole* drumul trecea peste rîurile Sabar și Argeș și se ajungea la Copăceni în patru ceasuri; de acolo la Daia timpul necesar era de șase ceasuri și se trecea rîul Neajlovului pe pod stătător. De la Daia la Cacaleți (azi satul Izvorul, comuna Gogoșari) erau necesare alte cinci ceasuri. De acolo în zece ceasuri se ajungea la Piatra și abia după alte patru ore la Nicopole (Turnu).

Din București la Giurgiu se pornea la drum fie prin Cotroceni, fie prin Văcărești și se ajungea la Copăceni în patru ceasuri, de acolo la Călugăreni în trei ceasuri, dar se trecea Argeșul

Şi către graniţa muntoasă a ţării se îndreptau cărăuşii de sare, mai ales cu poveri pe cai. *Istoria Ţării Româneşti* a banului Mihai Cantacuzino ne indică numeroase poteci (în afară de vămile pe unde se putea trece cu carul) ce făceau legătura, peste plai, cu Transilvania [37]. Dintre acestea menţionăm pe cele care făceau legătura cu satul Moeciul(azi pendinte de comuna Bran) din Transilvania. Una din ele pornea din a) satul Breaza (Prahova), trecea peste muntele Păduchiosul, b) alta pe lîngă mănăstirea Sinaia, peste muntele Furnica, c) o a treia prin apa Ialomicioara, peste muntele Surlele, d) o a patra tot prin aceeaşi apă peste muntele Rotunda, e) a cincea pe la Pietroşiţa, f) a şasea de la Bădeni peste muntele Mioarele, g) a şaptea pe la Rîul Alb peste Brebul, h) a opta pe la satul Pueni peste plaiul Sucheni şi i) ultima tot pe la acelaşi sat, peste Marginea Domnească. Potecile de la punctele f-i se adunau toate la muntele Leaota şi de acolo răspundeau la satul amintit din Transilvania [38].

Dar comunicaţiile peste potecile plaiurilor erau impracticabile o bună parte a anului „aceste poteci sînt slobode numai de la 1 aprilie şi pînă la sfîrşitul lui septemvrie, căci de la 1 octomvrie pînă la sfîrşitul lui martie totdeauna să află ... cu zăpadă, încît nimini nu poate să treacă din 〈Transilvania〉 sau să coboare în Prinţipat, nici pă jos. Şi în curs de şase luni printr-aceste poteci să preumblă numai păstorii 〈ardeleni〉 cu drepte vitele lor, i ceia ce mai au pentru a lor trebuinţă şi unii din lăcuitorii Prinţipatului ... plătind vamă la orînduitul din partea vameşului potecilor ...” [39].

---

pe pod umblător, iar Neajlovul şi Cîlniştea pe pod stătător. De la Călugăreni la Daia trebuiau alte patru ceasuri, iar de acolo — la Giurgiu se ajungea în două ceasuri.

De la Bucureşti la Olteniţa se trecea prin Podul Pitarului pînă unde trebuiau cinci ceasuri şi se trecea rîul Dîmboviţa pe pod stătător la Tînganul. De la Podul Pitarului la Negoeşti alte trei ceasuri, iar de acolo la Olteniţa mai erau necesare tot trei ceasuri.

Din Bucureşti la Silistra se trecea tot prin Podul Pitarului, de acolo la Obileşti se trecea apa Mostiştei pe zăgazul morii, iar din Obileşti la Puţul Nălbanului erau necesare încă cinci ceasuri şi drumul trebuia să străbată o mocirlă numită Podul Lempei (?). De la Puţul Nălbanului la Lichireşti (Călăraşi) încă cinci ceasuri, iar de acolo pînă la Dunăre alte două ceasuri. Bibl. Acad., Ms. rom. nr. 3 119, f. 7—11.

[37] În judeţul Buzău erau trei poteci, în judeţul Săcuieni erau cincisprezece poteci care răspundeau la „Şanţ” şi la vama Buzăului nemţesc. Alte zece poteci treceau din judeţul Prahova peste munte la Mogheşti, Rîşnov, la vama Timişului, la Săcele, iar din judeţul Dîmboviţa alte zece făceau toate legătura cu satul Moeci de peste munţi, din Transilvania. Muscelul avea şi el şaisprezece poteci care răspundeau în Transilvania la Zărneşti, Coacăzele, la Morminte şi alte sate, iar o parte a Argeşului, fără Lovişte, avea nouă poteci peste munte.

[38] Bibl. Acad., Ms. grec., nr. 42; Cf. şi <Mihai Cantacuzino>, *op. cit.*, p. 181 şi 182 — 185.

[39] Este vorba de potecile Pietroşiţa şi Fieni din judeţul Dîmboviţa, care erau păzite de „potecaşi orînduiţi de către satele: Bădeni, Piatra Iepii, Runcul şi Rîul Alb.” Arh. St. Buc., Vistieria Ţării Româneşti, dos. nr. 1 157/1838, f. 3, doc. din 1838 martie 15.

Din însăşi mărturisirea cărăuşilor sării se desprinde faptul că drumurile parcurse de aceştia ţineau mai ales firul apelor [40], evitînd să treacă peste poduri, fie ele „stătătoare", fie mobile (bacuri), pentru a nu fi supuşi la plata taxelor de trecere.

Numeroşi erau cărăuşii de sare — fie cu carele, fie cu poveri pe cai — care se îndreptau spre bălţile de la Dunăre, unde se sărau cantităţi însemnate de peşte, pentru export, pentru negoţul intern, iar spre graniţele nordice muntoase ale ţării se efectuau transporturi importante de sare pentru păstori şi chiar pentru export, în Transilvania. Atît la graniţa sudică, cît şi la cea nordică existau către veacul al XIX-lea şoproane unde se păstra sarea pentru export şi pentru celelalte utilizări. Amintirea acestor „sărării" ne este păstrată în toponimicul „slon" fie la Dunăre, fie în munţi, numire ce indica un depozit de sare. El este amintit în apropierea fluviului, în vecinătatea bălţii Greaca [41], dar şi pe plaiul din drumul Vălenilor, la nord de localitatea Ceraş. De la Văleni, unde era vama, se putea trece cu carul la vama „Buzăului nemţesc", prin Ceraş. Ni se dau şi distanţele în ceasuri : „din Văleni la Ceraş ceasuri 4, iar din Ceraş la *Slon* ceasuri 4, din *Slon* la hotar ceasuri 3" [42]. În judeţul Prahova este menţionat „Slonul de Piatră", la poalele muntelui Zamora [43].

În secolul al XIX-lea măsurile luate de stăpînire pentru înlesnirea transporturilor privesc şi drumurile. Astfel se hotărăşte ca „toate drumurile mari să fie late de 10 stînjeni (cca. 20 metri) şi pe lîngă ele să se lase încă cîte 10 stînjeni în dreapta şi în stînga şi nimeni să nu îndrăznească a le îngusta cu semănături sau cu garduri, pentru ca şi cărăuşii să-şi poată desjuga şi paşte vitele" [44].

Urmărind pe hartă localităţile străbătute de drumurile sării în Ţara Românească se desprinde un fapt nu lipsit de importanţă. Pentru acelaşi vad la Dunăre existau mai multe variante ale drumurilor cărăuşilor sărari, în funcţie de starea vremii, de debitul cursurilor de apă — cărăuşii evitînd

---

[40] De la *Telega* sau *Slănic* cărăuşii ajungeau la Ploieşti, trecînd cei de la Slănic peste Teleajen, prin apă, iar ajungînd la Prahova o treceau peste pod umblător sau prin apă în dreptul satului Drăgăneşti, iar rîul Ialomiţa îl treceau la satul Fierbinţi pe pod stătător, de acolo nu mai treceau nici o apă pînă ajungeau la Olteniţa.

Tot de la *Telega* spre a ajunge la Giurgiu cărăuşii se îndreptau spre Filipeştii de Tîrg, treceau Prahova prin apă, apoi rîul Cricov tot prin apă, iar Ialomiţa în dreptul satului Finta tot prin apă. Erau însă şi două poduri, unul la Văleni (Podul Văleni în drumul poştei) şi altul pe moşia Cătun. De la Văleni se ajungea la Ciocăneştii Ralii, unde se trecea rîul Colentina pe pod, iar la Dragomireşti se trecea Dîmboviţa pe pod stătător. La Ciorogîrla se trecea Ilfovul tot pe pod stătător, iar Argeşul pe pod stătător la Mihăileşti ; de la Mihăileşti se trecea Neajlovul la Singureni, pe pod stătător, şi Cîlniştea de asemenea, de unde se ajungea la Giurgiu, Arh. St. Buc., Vistieria Ţării Româneşti, dos. nr. 7 297/1836, f. 948 — 952, şi I. Cojocaru, *Documente privitoare la economia Ţării Româneşti, 1800 — 1850*, Buc., 1958, vol. II, p. 689 — 691.

[41] Toponimicul „*slon*" este dat unui punct de pe malul de nord al bălţii Greaca. Acest toponimic înseamnă sare şi ne arată că a existat acolo — continuînd probabil o practică străveche — un depozit de sare sau o sărărie în vederea sărării marilor cantităţi de peşte ce se prindeau în acea baltă, aşa cum arată Const. C. Giurescu, în *Istoria pescuitului şi a pisciculturii în România*, vol. I, Buc., 1964, p. 55.

[42] Bibl. Acad., Ms. rom. 3 119, f. 8^v.

[43] *Marele dicţionar geografic al României*, vol. IV, sub voce.

[44] Arh. St. Craiova, Ocîrmuirea judeţului Dolj, dos. nr. 3 236/1831, f. 391 r—v.

în multe cazuri podurile fixe sau podurile mobile pentru care se pretindeau taxe (havaeturi) de trecere de către stăpînii moşiilor pe care erau situate, chiar şi după promulgarea Regulamentului organic, ce prevedea desfiinţarea tuturor acestor taxe. Se pare că drumurile sării au variat şi de la un secol la altul, dar ele se mai ascundeau şi sub alte denumiri.

Starea rea a drumurilor de care se plîng nu numai cărăuşii dar şi toţi călătorii, fapt caracteristic pentru mai multe ţări din răsăritul Europei, aducea majorarea exagerată a preţului transportului mărfurilor, deci şi al sării, care devenea astfel un articol alimentar deosebit de scump, mai ales pe timp de război, molime sau calamităţi naturale.

*

Transportul sării. Venituri importante aducea cămării domneşti nu comerţul cu sare pe piaţa internă, ci exportul, aşa încît toate diligenţele de a extrage mari cantităţi de mineral ar fi fost zadarnice, dacă nu li s-ar fi asigurat transportul la schelele Dunării. Problema transportului sării domneşti era rezolvată potrivit posibilităţilor de care dispunea statul feudal. Acesta apela — ca dealtfel pentru toate prestaţiile mai importante — la munca birnicilor care constituia „lucru domnesc". Transporturile sau cărăturile efectuate pentru voievod se încadrează şi ele în aceeaşi categorie şi sînt specificate sub numele de *podvoade* [45].

Încă din secolul al XV-lea apare documentar, în limba slavă, obligaţia transporturilor: повоза şi подвода, primul termen însemnînd transporturi sau cărături pe cai, iar al doilea, transporturi sau cărături cu boi [46].

Desigur, astfel de menţiuni, întîlnite în documente de-a lungul veacurilor, se referă şi la transporturile de sare. Cărăuşii sării, îndeosebi, aveau îndatorirea să se prezinte la ocne cu care bine construite, „ţepene" şi încăpătoare, spre a putea încărca pînă la 1 000 de ocale [47]. Tracţiunea unei astfel de încărcături se îndeplinea mai ales cu boi sau cu bivoli (cîte patru, şase sau opt la număr). Pe cai se puteau transporta încărcături mici

---

[45] Const. C. Giurescu, *Două vechi obligaţii fiscale româneşti, cărăturile pe cai şi podvoadele cu boi*, în „Revista istorică română", vol. XVI (1947), p. 229.

[46] *Ibidem*, 230 — 231; cf. şi *Documenta Romaniae Historica, B. Ţara Românească*, vol. I (1247 — 1500), volum întocmit de P. P. Panaitescu, D. Mioc, Buc., 1966, passim.

[47] Documentele din secolul al XV-lea arată că o căruţă (car) putea încărca pînă la 400 de *bolovani* de sare. *Documenta Romaniae Historica, ibidem*, p. 450—451; cf. şi Damaschin Mioc şi Nicolae Stoicescu, *Măsurile medievale de greutate din Ţara Românească. Instrumente de măsurat capacitatea şi greutatea*, în „Studii", an. XVII (1964), nr. 1, p. 89. Documentul din anul 1497 din colecţia de mai sus foloseşte pentru cuvîntul *bolovani* termenul slav de кр8шец. Credem că nu poate fi vorba de bolovani, ci de *aşchii*, ori bulgări, sau mai curînd *lospe*, termen uzitat în tot cursul secolului al XVII-lea în documentele româneşti. Este greu de închipuit ca bolovanii de sare să fi cîntărit vreodată doar 2 — 3 ocale, ştiut fiind că un car bun nu putea încărca mult peste 1 000 de ocale. O poruncă din secolul al XIX-lea cere cărăuşilor de sare să se prezinte la încărcat cu: „*cară vrednice şi ţapine, ca să poată ridica cîte una mie ocă*" nu „*nişte căruţe, care au pus numai cîte cinci sute şi pînă la şase sute ocă*". Bibl. Acad. Ms. rom. 267, f. 82.

(ce ajungeau de la 50 kg la cel mult 120 kg)[48]. Acest ultim fel de transport era folosit mai ales pe potecile de munte [49], dar și spre vadurile de la Dunăre. În veacul al XVII-lea soseau transporturi de sare pe cai la schela de la Turnu sau Holnic [50]. Același mijloc de cărăușie era utilizat cînd drumurile erau impracticabile din cauza ploilor sau a zăpezilor [51].

Cît de apăsătoare erau, în general, cărăturile pentru locuitorii țării se desprinde și din cronica logofătului Radu Greceanu, cînd vorbește de cererile de provizii ale turcilor: „nu era greul cel mare zahereaoa (proviziile), cît era carăle și chiriia care era să o ducă" [52].

Rechizițiile de care și de trăgători amenințau pe cărăuși în plină desfășurare a transporturilor. La începutul veacului al XVIII-lea administrația austriacă din Oltenia hotărăște „pedepsirea aspră a oricărui boier sau militar care ar stînjeni în vreun fel pe țăranii cărăuși de sare, fie la dus, fie la întors", arătînd că: „în aceste părți (adică în Țara Românească) se obișnuiește ca atunci cînd cineva are nevoie de vreun car, să-l ia pe cel dintîi care îi iese în cale" [53]. În timpul voievozilor — precizează administrația imperială — transporturile de sare erau ocrotite de atare rechiziții [54].

Tot atît de apăsătoare pentru locuitori au rămas transporturile de sare și în secolul al XIX-lea. Pentru efectuarea lor erau angrenate nu numai populația birnică, dar și administrația județelor, începînd cu ispravnicii și încheind cu subalternii lor. Încă din lunile de primăvară soseau porunci după porunci la isprăvnicatele județelor pentru „orînduiala carălor de sare", ce trebuiau să meargă la ocne. Obligația transportului de sare privea toate județele țării, care în veacul amintit erau în număr de șaptesprezece.

Condicile păstrate în această privință lasă să se înțeleagă că orînduiala căratului sării era repartizată anual numai la jumătate din județe, restul căzînd la rînd în anul următor [55]. Obligația privea mai ales pe „birnici"; scutelnicii și poslușnicii nu erau supărați [56], dar în unele cazuri nu birnicii, ci „breslele județului" trebuiau să efectueze transportul [57].

---

[48] Ibidem și Arh. St. Buc., Obștescul control, dos. 2 418 și 2 419 (1835), vezi și Corina Pătrașcu, *Comerțul intern cu sare în Țara Românească în epoca regulamentară*, în *Studii și materiale de istorie modernă*, vol. IV, 1973, p. 205 — 225; cf. D. Mioc și N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 90 — 91 și 94.

[49] A se vedea și Romulus Vulcănescu, *Călăreți sărari*, în „Revista de folclor", VII (1963), nr. 1 — 2, p. 129 — 139.

[50] Arh. St. Buc., Microfilme, nr. 13.

[51] Arh. St. Rîmnicu-Vîlcea, Ocîrmuirea județului Vîlcea, dos. nr. 6 859/85 din 1835, f. 127.

[52] Radu logofătul Greceanu, *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brîncoveanu voievod*, ed. cit., p. 106.

[53] Const. Giurescu, *op. cit.*, vol. I, p. 444.

[54] *Ibidem.*

[55] Bibl. Acad., Ms. rom., nr. 267, f. 239, doc. din 1816 aprilie 20.

[56] Ibidem, f. 154 — 155 și 204.

[57] Ibidem, f. 240.

În luna august a anului 1813, cele 1 000 de care necesare căratului au fost repartizate în modul următor:

judeţului Saac	225	care
„ Prahova	175	„
„ Dîmboviţa	200	„
„ Teleorman	200	„
„ Vlaşca	100	„
„ Ialomiţa	100	„
Total	1 000	„

Toate aceste judeţe au transportat sare la schela Zimnicea, afară de judeţul Ialomiţa care a descărcat-o la Olteniţa [58].

De obicei se ţinea seama ca locuitorii diferitelor judeţe să ducă sare la schela cea mai apropiată de judeţul respectiv. Astfel în 1815 [59]:

— judeţul Buzău trebuia să ducă 100 000 ocale la *Brăila*, primind drept chirie taleri 2 şi 60 parale pentru suta de ocale.

— judeţul Ialomiţa	100 0000	ocale la *Silistra* cu 2,30 tal.
— judeţul Prahova	200 000	ocale la *Giurgiu* cu 3 tal.
— judeţul Dîmboviţa	300 000	ocale la *Zimnicea* cu 3,60 tal.
— judeţul Vlaşca	300 000	ocale la *Giurgiu* cu 3 tal.
— judeţul Teleorman	300 000	ocale la *Zimnicea* cu 3,60 tal.
— judeţul Vîlcea	300 000	ocale la *Islaz* cu 2,60 tal.
— judeţul Gorj	100 000	ocale la *Islaz* 2,60 tal.
Total	1 600 000	ocale.

Dacă socotim că un car din cele mai bune putea încărca chiar şi peste 1 000 ocale (dar erau cazuri cînd nu încărca decît 500—600 ocale), pentru cantitatea de 1 600 000 ocale de mai sus au fost necesare mai mult de 2 000 de care. Apreciem că suma carelor necesare transportului pe un an întreg era de peste 8 000 de care. Dar mai trebuie luat în consideraţie că acelaşi locuitor efectua — cel puţin pentru secolul al XIX-lea — mai multe cărături într-un an, ajungînd pînă la 25 de cărături [60].

Ispravnicii judeţelor erau cei care se îngrijeau de trimiţerea carelor la saline, căci locuitorii porneau greu spre ocne să încarce sare, primăvara din cauza aratului şi al semănatului, vara — în iunie, cînd era luna de vîrf a transporturilor — cădea secerişul, iar toamna erau alte produse de cules. Vremea rea cu ploile, lapoviţa şi ninsoarea de la sfîrşitul toamnei şi începutul iernii nu numai că împiedicau transportul, dar „răpuneau vitele şi oamenii". Poruncile nu încetau nici în noiembrie [61], doar în decembrie stăpînirea se mai îndura şi hotăra să nu mai fie siliţi oamenii să facă transporturi [62].

[58] Ibidem, f. 148, doc. din 1813 august 25.

[59] Ibidem, f. 212, doc. din 14 octombrie 1815.

[60] Arh. St. Ploieşti, Ocîrmuirea judeţului Saac, doc. nr. 45/1838, f. 99; idem Prefectura judeţului Prahova, dos. nr. 38/1833, f. 83.

[61] Arh. St. Buc., Administrative vechi, dos. 2 153/1814, f. 432.

[62] Bibl. Acad., Ms. rom., nr. 267, f. 224, doc. din 1815 decembrie 17.

Dar erau şi împrejurări cînd în locul transporturilor se repartiza asupra tuturor locuitorilor birnici o sumă care se putea ridica la 50 000 de taleri, revenind de fiecare „lude birnic" cîte 5 sau 6 taleri, cu care sumă arendaşul ocnelor urma să închirieze care de la locuitori cu bună învoială. Se ţinea însă seamă că unele judeţe „se află în slujba lucrului cetăţilor împărăteşti" (turceşti), acolo urmînd a se face „împlinirea numai de taleri doi" [63]. Dar erau şi alte cazuri cînd această sumă se repartiza numai judeţelor care nu avuseseră obligaţia transportului sării în anul respectiv [64].
În alte împrejurări se propunea locuitorilor să cumpere sarea care nu fusese cărată încă, şi apoi să o vîndă pe seama lor. Preţul la care li se vindea era de 6 taleri suta de ocale, la gura ocnei, la începutul secolului al XIX-lea [65].

Multe din poruncile pentru transport venite chiar de la cancelaria domnească cuprindeau ameninţări la adresa ispravnicilor judeţelor pentru neexecutare. Mumbaşirii sau executorii poruncilor stăpînirii erau folosiţi în ultimă instanţă pentru urgentarea efectuării cărăturilor: „orînduitule mumbaşir — spune o astfel de poruncă — după sosirea ta în judeţ, nimic zăbavă să nu faci, ci cum vei sosi la un judeţ, să faci urmare cu pornitul carălor şi apoi să treci la celălalt judeţ ca să faci asemenea urmare. În scurt să alergi cînd la un judeţ cînd la altul şi să porneşti carăle fără dă zăbavă ..." [66].
Cînd transporturile nu se desfăşurau după dorinţa stăpînirii, ispravnicii riscau să fie impuşi la plata unor trepede, adică amenzi, încasate de mumbaşir, care puteau ajunge pînă la 10 taleri pentru fiecare zi de întîrziere [67].
Carele pornite la ocne prin grija ispravnicilor de judeţe, erau însoţite şi păzite de mazili ruptaşi sau de slujitori de judeţ. Încărcarea la ocne se făcea în prezenţa cămăraşilor şi a cîte unui „boierinaş de judeţ sau boier de neam cu ştiinţă de carte" care întocmea două „catastişe" cuprinzătoare de numele cărăuşilor şi a cantităţilor încărcate. Un catastif semnat de boiernaş rămînea la cămărăşie, celălalt semnat de cămăraş se trimitea la vistierie, prin care aceasta constata că s-au îndeplinit ordinele [68].
„Chiria" plătită cărăuşilor a variat în funcţie de urgenţa transporturilor şi de starea drumurilor.
Un raport austriac în vremea stăpînirii imperiale asupra Olteniei ne arată că mai înainte, pe timpul voievozilor — adică în domniile lui Brîncoveanu, Ştefan Cantacuzino şi Nicolae Mavrocordat — se plătea drept chirie, pentru suta de ocale transportate de la Ocnele Mari la schela de la Vidin, circa 40—50 de creiţari, iar peste suta de ocale nu se plătea un preţ

[63] Ibidem, f. 190^{v}, doc. din 1815 iunie 26.
[64] Ibidem, f. 1.
[65] Ibidem, f. 224 v, doc. din 1816 ianuarie 16.
[66] Ibidem, f. 255, doc. din 1816 octombrie 3.
[67] Ibidem, f. 256, doc. din 1816 octombrie 3. Pentru *treapăd* a se vedea Nicolae Stoicescu, *Treapădul şi ciubotele în sec. XVI—XVIII*, în „Studii", t. 22 (1969), nr. 2, p. 281 — 285.
[68] Bibl. Acad., Ms. rom., nr. 267, f. 154 — 155, doc. din 1814 octombrie 19.

fix, ci la buna înțelegere, după cum se cerea această marfă la Vidin [69]. Autorul raportului propune cam același preț și pentru transportul la noua schelă deschisă de austrieci la satul Pristolul, pe malul Dunării, adică circa 45—50 creițari de suta de ocale [70].

Şi la începutul secolului al XIX-lea prețurile se fixează în funcție de distanța străbătută de cărăuşi de la ocne la porturile dunărene. Cel mult se plătea pentru transportul de la ocnele Slănic și Telega la Zimnicea, iar în Oltenia de la Ocnele Mari la Cerneți (adică la Cladova). Dar, în general, chiria plătită varia de la o lună la alta.

Statistica prețurilor pentru transportul sării pe ani și variația lor pe luni în cuprinsul aceluiași an întocmită de noi, duce la constatarea că lunile de vîrf erau iunie [71] și octombrie (se plătea chiria cea mai mare, deoarece cămărașii aveau interes să transporte o cît mai mare cantitate de mineral), măcar pentru anii 1813—1816, ani pentru care ni se păstrează o documentație ceva mai bogată, însă numai pentru unele schele. Prețurile erau fixate în taleri și parale pentru suta de ocale [72]. Ele variau între 2,15 și 4 taleri după cum se poate constata din tabelul ce urmează:

Tabel privind plata cărăușilor [73]

Ocna	Schela la care s-a transportat sare	1813	1814	1815	1816
			iunie și oct.	sept. și oct.	sept.
Slănic și Telega	Brăila	—	—	3 2,60	2,60
	Silistra	—	—	2,15 2,60	2,60
	Oltenița	—	2,60	—	2,30
	Giurgiu	—	3,60	3	3
	Zimnicea	4	4	3,60	3,60
Ocnele Mari	Islaz	—	—	2,60	2,60
	Cerneți (Cladova)	—	4	—	—

În anul 1815, pentru un transport de sare de la ocna Slănic într-un sat vecin la Verbilău, s-au plătit pentru mia de ocale cîte 8 taleri și 20 de parale [74]. Iar în 1826 chiria carelor cu sare duse la schele s-a ridicat la 84 076 taleri [75].

---

[69] Const. Giurescu, *Material pentru istoria Olteniei supt austrieci*, vol. I, p. 440 — 441, doc. din 1719 decembrie 12.

[70] Const. Giurescu, *op. cit.*, vol. I, p. 440 — 441.

[71] Arh. St. Rm. Vîlcea, Ocîrmuirea județului Vîlcea, dos. 2 731/10 din 1831, f. 218. Ștefan Meitani, arendașul ocnelor, arată că în luna iunie este „temeiul încărcăturii".

[72] Bibl. Acad., Ms. rom. 267, f. 56 și urm.

[73] Tablou întocmit de noi după datele extrase din ms. rom. 267, f. 65 și urm., citat mai sus.

[74] Bibl. Acad. CCCLXIX/153, doc. din 1815 ianuarie 10.

[75] N. Iorga, *Studii și documente*, XXV, p. 98.

Obligația ce revenea tuturor județelor țării de a transporta sare de la ocne la vadurile Dunării apăsa nespus de greu asupra locuitorilor, care în cele mai multe cazuri trebuiau să fie siliți să îndeplinească această îndatorire, deși stăpînirea ordonă în cîteva rînduri ca oamenii ispravnicilor să facă îndemnare locuitorilor „însă nu cu silnicii și cu bătăi" [76].

De asemenea stăpînirea poruncește cu strășnicie ispravnicilor ca atunci cînd transporturile neefectuate se converteau în bani, să nu se încaseze nimic în plus, știut fiind că nu se puteau aduna atare sume fără să se petreacă abuzuri: „să nu cutezați dă a cislui la acești cîte taleri șase dă lude, un ban măcar mai mult, ori cu numire de răsură (dare suplimentară) sau cu vreun alt chip ..." amenințîndu-i cu azlu (concediere) pe cei care ar încălca porunca [77].

Pentru a mai ușura „liudele țării" de astfel de îndatoriri Constantin vodă Ipsilanti încercase în 1804 să desființeze darea în bani ce înlocuia transporturile cuvenite pe luna noiembrie: „rînduiala carălor de ocnă, care în toți anii să urma la luna noiembrie și era o îndestulă sumă și în loc de cară să lua lăcuitorilor bani de caru po (cîte) taleri 20, acum au lipsit cu totul a nu mai fi" [78]. Dar măsura aceasta n-a durat, dovadă că întîlnim din nou, în documentele din anii 1813—1816, convertirea în bani a obligației cărăturilor pe luna respectivă [79].

Jalbe sosite la vistierie descriau starea jalnică a locuitorilor care se rugau să nu-i mai silească să meargă la sfîrșitul lunii noiembrie să încarce sare, arătînd că doar a patra parte din aceștia au asigurată hrana pînă la noua recoltă, alții mai au bucate doar pentru încă o lună, iar ceilalți sînt deja cumpărători, prin urmare să nu-i aducă la deznădăjduire [80].

Constrîns de atare stări de lucruri Ioan vodă Caragea hotărăște la 1 ianuarie 1817: „să lipsească de acum înainte ... orînduiala carălor dă sarea ocnelor, cu toate că au fost din vechime canonisită și apururea să urma ..." și motivează: „vedem că din zi în zi slăbește cu totul a lor stare", așa încît e obligat să tămăduiască „ticăloșia (nenorocirea) norodului" și să-l mîngîie „cu o ușurare", care începe cu desființarea obligației transporturilor sării și cu orînduiala untului Țarigradului [81].

Se pare că după această dată transporturile s-au făcut după învoială și prețurile „chiriei" au mai crescut, iar stăpînirea a căutat să pună la adăpost pe cărăuși de orice vexațiuni: „nici dumneavoastră, nici cei de supt dumneavoastră slujbași să nu îndrăznească a supăra pă ⟨cărăuși⟩". S-au tipărit și foi volante în sensul celor arătate de noi mai sus [82].

---

[76] Bibl. Acad., Ms. rom. 267, f. 74, doc. din 1813 iulie 30.
[77] Ibidem, f. 85.
[78] Papiu Ilarian, *Tesaur*, II, p. 330, doc. din 1814 octombrie 20.
[79] Bibl. Acad., Ms. rom. 267, f. 190 v. și 239.
[80] Arh. St. Buc., Adtive vechi, dos. 2 169/1815, f. 4; cf. și I. Cojocaru, *op. cit.*, vol. I, p. 172.
[81] Bibl. Acad., Ms. rom. 267, f. 261; Arh. St. Buc., DXXX/1, original grec.; cf. și Papiu Ilarian, *Tesaur*, II, p. 359 — 360.
[82] Arh. St. Ploiești, Ocîrmuirea județului Saac, dos. 25/1832, f. 30, și dos. 13/1831, f. 4.

Iată o asemenea foaie volantă tipărită şi trimisă judeţului Saac: „ ... acum cînd se apropie vremea a merge lăcuitorii cu carăle pe la ocne ca să încarce sare şi să o scoboare pe la schelele Dunării pentru al lor folos, a-şi lua plata chirii lor, precum *să vor putea tocmi prin bună învoire,* Sfatul nu lipseşte a poftori (a repeta) cele coprinse în ponturile contractului ocnelor, că în pontul al 9-lea zice aşa : carele cu sare ce să vor scobori de la ocne spre schelele Dunării să rămîie *slobode despre orice bîntuire.* Aşijderea şi în pontul al 11-lea să arată că orice dregători sau vameşi este poprit de a luoa sare de la carăle ce vor veni încărcate cu sare de la ocne, supt cuvînt de *avaet* sau *vamă,* sau altă numire.

Acestea de iznoavă să dau în cunoştinţa tuturor lăcuitorilor, că oricine va voi să se folosească de plata chirii pentru cărătura de sare de la ocne pe la schelele Dunării, sînt slobozi fără bîntuire a merge la vericare ocne le va cădea cu înlesnire să încarce sare şi să o coboare la orice schelă vor voi, priimindu-şi de la cămăraş plata chirii pe deplin pe suma ce vor încărca şi nu vor avea nici un fel de înpiedecare de către nimenea”.

Aşa cum se desprinde şi din această foaie volantă, stăpînirea a încercat unele îmbunătăţiri în sprijinul cărăuşiei, desfiinţînd taxele numite de documente havaeturi, pe care le pretindeau de la cărăuşi unii proprietari de moşii prin care treceau drumurile sării spre Dunăre, ori pe la poduri sau prin tîrguri şi sate. Cu toate acestea abuzurile nu încetau şi numeroase sînt plîngerile cărăuşilor [83]. Conflictele ce se iveau adesea între cărăuşi şi unii din proprietarii moşiilor, pentru diferite pricini, erau rezolvate în cele mai multe cazuri în favoarea cărăuşilor, atît de cămăraşii ocnelor, cît şi de vistierie, datorită interesului pe care îl purta stăpînirea la efectuarea neîntreruptă a transporturilor sării. Cu toate aceste măsuri, n-au lipsit poruncile către comandanţii dorobanţilor să îndemne pe locuitori la efectuarea transporturilor [84].

Constatăm că în decada a treia a secolului al XIX-lea în jurul salinelor se formaseră sate întregi de cărăuşi, care desigur moşteniseră din vremuri mai vechi practica în transportarea sării la vadurile Dunării. Mai ales locuitorii judeţelor Prahova, Saac sau Săcuieni, Dîmboviţa, Vlaşca şi Teleorman, iar în Oltenia judeţele Vîlcea şi Gorj, dar şi Dolj şi Romanaţi transportau sare în cete de cîte trei pînă la 20—30 care. De multe ori primeau avans pentru cărăuşie, dar în mod obişnuit ei încasau cam jumătate din valoarea transportului, la încărcare la saline, iar restul le era achitat de cămăraşi la schele [85]. Dar erau şi numeroase cazuri cînd chirigii efectuaseră transporturi cu carele lor de două şi de trei ori, fără să fie plătiţi şi se vedeau nevoiţi să facă plîngeri la vistierie [86].

---

[83] Cămărăşia Ocnelor Mari roagă Ocîrmuirea judeţului Dolj să poruncească podarilor de la podul Jitianu de peste Jiu, să nu ceară cărăuşilor cu carele cu sare mai mult decît taxele stabilite de stăpînire : adică 1 leu pentru carul cu 8 boi şi 30 parale pentru carul cu 6 boi. Arh. St. Craiova, Ocîrmuirea judeţului Dolj, dos. 3 236/1831, f. 39 r—v.

[84] Arh. St. Ploieşti, Ocîrmuirea judeţului Saac, dos. 45/1838, f. 130 — 132.

[85] Ibidem, dos. 25/1836, f. 157.

[86] Arh. St. Ploieşti, Ocîrmuirea judeţului Saac, dos. nr. 119/1834, f. 1.

În Transilvania obligația cărăușiei pentru sare era identică cu cea de la sud de Carpați și tot atît de împovărătoare [87].

★

Paralel cu transporturile rutiere, din cele mai vechi timpuri s-a practicat transportul sării pe apa Oltului cu plutele pînă la Islaz, iar în Transilvania pe Mureș și pe Someș. Știrile în această privință datează dinainte chiar de întemeierea statului feudal. În 1222 regele Ungariei Andrei al II-lea îngăduie cavalerilor teutoni să țină șase nave pe Olt „care să ducă sare" [88]. Mai tîrziu, după deschiderea salinei de la Rîmnic, sarea acesteia va coborî pe Olt.

Izvoarele otomane din secolul al XVI-lea ne vorbesc și ele de sarea transportată pe apă din Țara Românească la vadurile Dunării [89], iar cele interne din secolul al XVII-lea dovedesc continuitatea acestui fel de transport. Încă din primele decenii ale aceluiași veac este consemnat documentar faptul că unele sate de munte din apropierea Ocnelor Mari erau scutite de obligația de a procura plute necesare transportului sării pe rîul amintit. Satele Costești și Călimănești din județul Vîlcea sînt iertate de către domnie de obligația de a procura astfel de plute pentru sare [90].

Doi oameni „judeci" dintr-un sat din aceeași regiune, anume Jiblea, se angajează în 1662 față de cămărășia Ocnelor Mari să construiască „luntre pentru sare" (adică tot plute) primind și avans pentru fiecare plută cîte trei taleri. Nerespectînd învoiala și fugind, chezașul lor îi urmărește și-i obligă să-și vîndă părțile de moșie pentru a restitui sumele încasate [91].

Termenul folosit de toate aceste documente ale secolului al XVII-lea este acela de нѣвраꙉ, slavonește, iar românește: *năvrăți*, care echi-

---

[87] Raportul lui Dernschwam din 1528 arată că și în Transilvania cărăușii de sare trebuiau „mînați" la această treabă și că prețul unei cărăușii era de 8 dinari pentru 100 de bucăți sau 8 florini pentru 10 000 de bucăți de la Turda la malul rîului Mureș, *Călători străini despre țările române*, vol. I, volum îngrijit de Maria Holban, Buc., 1964, p. 269 — 270. Cf. și Andrei Magyari, *Date privitoare la istoria comerțului cu sare în Transilvania la sfîrșitul sec. XVII*, în „Studia Universitatis Babeș-Bolyai", Series Historia, fasc. 1, 1967, p. 27 — 35. O cerere inedită a funcționarilor inferiori din ținutul Chioarului, purtînd data de 26 iunie 1743, roagă guvernul Transilvaniei să nu-i tragă la răspundere pentru că locuitorii n-au transportat cantitatea de sare repartizată acelui ținut. Ei motivează că de cinci ani și jumătate bîntuie foametea acolo, deci locuitorii trebuie să meargă cu vitele lor după bucate printr-alte ținuturi și nu pot face transporturi de sare. Tot la aceeași dată și tot către guvernul Transilvaniei face o cerere asemănătoare și comitatul (ținutul) Crasna, arătînd că locuitorii nu pot transporta cei 11 000 de bolovani de sare de la Ocna Dejului, deoarece și în acel comitat bîntuie ciuma și foametea. Arh. St. Sibiu, 0, 1—6, nr. 138, f. 1^{r-v}.

[88] *Documente privitoare la istoria României, C. Transilvania, sec. XI — XIII*, vol. I, p. 182 — 184; cf. și lucrarea noastră, *Știri în legătură cu exploatarea sării în Țara Românească pînă în veacul al XVIII-lea*, în *Studii și materiale de istorie medie*, I, 1956, p. 156.

[89] Bistra Țvetkova *Regimul schimbului economic dintre teritoriile de la nord și sud de Dunăre în secolul al XVI-lea*, în *Relații româno-bulgare de-a lungul veacurilor, sec. XII—XIX*, Buc., 1971, vol. I, p. 113.

[90] Arh. St. Buc., Mănăstirea Bistrița LXI/4 și Mănăstirea Cozia XLVIII/6; cf. și *Documenta Romaniae Historica, B, Țara Românească*, vol. XXI (1626 — 1627), p. 80 — 83, doc. din 1626 aprilie 15 și p. 83—86, doc. din 1626 aprilie 15.

[91] Arh. St. Buc., Ms. nr. 209, f. 146, vezi și A. Sacerdoțeanu, *Din arhiva mănăstirii Cozia*, în „Hrisovul", VI (1946), p. 80; Const. C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. III_2, Buc., 1946, p. 569; idem, *Construcții navale ...*, în *Omagiu lui P. Constantinescu-Iași*, Buc., 1965, p. 319.

valează cu plutele folosite pe rîul Mureş, la transportul sării de la ocnele transilvănene. Acolo plutele pentru sare erau de dimensiuni mai mari decît cele obişnuite [92].

În secolul trecut termenul de *nevrat* era explicat în felul următor: „navigum quadratum secundo flumine labens" [93], deci ambarcaţiune de formă rectangulară care coboară numai în josul rîului. Este exact ceea ce arată însuşi termenul de origine slavă нєкрат, adică ceea ce nu se mai întoarce (нє-кратити). În concluzie năvrăţile erau de formă dreptunghiulară şi plate, iar după ce ajungeau la destinaţie, cheresteaua rezultată din desfacerea lor se putea comercializa [94].

Transportul pe plute atît al diferitelor produse, între care şi sarea, cît şi al unor obiecte de o greutate mai mare, era des folosit în acele timpuri şi pe alte rîuri [95].

Utilizarea năvrăţilor a continuat şi în secolul al XVIII-lea sub stăpînirea vremelnică a imperialilor. Un raport al căpitanului Friedrich Schwantz propune construirea a 24 de vase de către localnici pentru încărcat sare „după modul şi sistemul lor", cu alte cuvinte aceleaşi plute urmau să fie construite şi în 1717 [96]. Pentru încărcarea cu sare a unor astfel de „vase" trebuiau să dea ajutor măglaşii din cele patru sate de moşneni în slujba ocnelor [97].

Noi socotim că astfel de transporturi pe rîul Olt s-au menţinut în tot secolul al XVIII-lea, chiar dacă documentele nu le mai menţionează.

În vremea războiului din 1788—1791 austriecii construiesc pe acelaşi rîu întîi numai 6 corăbii, apoi numărul lor sporeşte la 40, destinate trebuinţelor militare. La încheierea păcii imperialii au vîndut vasele domnului Ţării Româneşti, care le-a folosit cît au mai rezistat, la transportul sării de la Ocnele Mari pînă la Dunăre [98]. O iniţiativă particulară, anterioară războiului amintit, a marelui comerciant sibian Dürker de a construi în 1784 nave pentru transportul de mărfuri pe Olt, a eşuat, deoarece corăbiile construite de acesta avînd destinaţia să plutească şi pe Dunăre, tonajul lor era prea mare pentru Olt [99].

---

[92] Raportul lui Dernschwam din 1528 spune: „La Turda se construiesc luntrele pentru transportul sării, luntri mari şi mijlocii, de acelaşi fel şi formă cu plutele foarte mari...", *Călători străini despre ţările române*, vol. I, p. 270.

[93] Const. C. Giurescu. *Contribuţii la istoria ştiinţei şi tehnicii româneşti în secolul XV — începutul secolului XIX*, Buc., 1973, p. 104.

[94] Cercetătoarea bulgară B. Ţvetkova se întreabă în lucrarea *Regimul schimbului economic* ..., p. 113, ce fel de ambarcaţii pot fi aceste „NEBPAT".

[95] Cronica lui Radu Greceanu arată transportul de tunuri pe Prut şi pe Nistru încărcate pe plute, *op. cit.*, p. 127. De neajunsurile pricinuite tătarilor din Crimeia din cauza opririi transportului de sare pe apa Donului, ne vorbeşte *Istoria Ţării Româneşti de la 1688* ..., ed. C.Grecescu, Buc., 1961, p. 84. Apa Argeşului era şi ea folosită la transportul cu plutele, în special al materialului lemnos. V. A. Urechia, *Istoria românilor*, vol. XI, p. 858.

[96] Const. Giurescu, *op. cit.*, vol I, p. 114.

[97] *Ibidem*, p. 422. Pentru măglaşi şi atribuţiile lor la ocne, cf. şi lucrarea noastră citată mai sus.

[98] În lucrarea lui Karl Wolff, *Navigaţia pe Olt*, Buc., 1893, p. 11, se vorbeşte numai de 4 „bastimente". Credem că termenul „Schiff" e mai degrabă corabie, dar ni se pare mai potrivit acel de „ghimie", cum vom arăta mai departe.

[99] Arh. St. Sibiu, B, 1—5, nr. 84.

În a treia decadă a secolului al XIX-lea constatăm documentar din nou plute pe Olt pentru diferite mărfuri între care și sarea, aceasta fiind scutită de orice plată [100]. Pe lîngă plute sînt menționate acum și caicele străine.

Încă din 1836 s-au purtat tratative între guvernul Țării Românești și organele de conducere din Transilvania pentru o navigație mai intensă pe Olt [101]. La cercetările întreprinse de Marea Dvornicie cu privire la posibilitățile de navigație pe acest rîu, ocîrmuirea județului Vîlcea răspunde în 1832 că, după spusele unor negustori, se foloseau mai demult pe acest rîu „ghimii" (corăbii mici) întocmai ca cele de pe Dunăre. S-ar putea ca referința despre „ghimii" să privească vasele construite de austrieci în 1788. Încercări oficiale de acest fel din partea Austriei mai avuseseră loc și la începutul aceluiași secol, în 1819, cînd un funcționar de vamă de la Turnu Roșu a făcut o călătorie pornind din acest punct pînă la Rîmnic, pe o navă încărcată cu 200 de măji de fier prelucrat în Transilvania [102].

Și în 1841 se mai foloseau plutele pe Olt încărcate cu marfă adusă de peste munți, la care se adăuga și sarea de la Ocnele Mari. La sfîrșitul călătoriei plutele urmau să fie vîndute ca material lemnos [103].

Dar și plutirea pe Olt, deși mult mai puțin costisitoare și mai lesnicioasă, nu putea fi practicată în mod continuu, ea depinzînd de debitul de apă al rîului, care nu era constant, deci și transporturile în acest caz, cum spunea în anul 1719 administrația austriacă din Oltenia, se efectuau „cînd și cînd" [104], astfel că tot transportul rutier rămînea cel mai utilizat.

Parte din sarea adusă cu carele la schelele dunărene și parte din cea transportată cu plutele pe Olt era trecută, cum spun documentele, „decindea" pe malul opus al Dunării, fiind destinată să aprovizioneze regiunile din dreapta fluviului, iar o altă parte își continua drumul pe cursul lui superior, spre Serbia [105].

Transporturile erau efectuate în majoritatea cazurilor — cel puțin pentru veacul al XIX-lea — de corăbii turcești, dar la operații participau și negustori greci, sîrbi, bulgari și români [106]. Arendașii ocnelor aveau obligația de a asigura permanent cantitățile de sare necesare la schele, ca vasele sosite acolo „să nu zăbovească mai mult peste sorocul tocmit" [107].

Documentația de care dispunem pentru această problemă e destul de săracă, mai ales în privința vremurilor anterioare secolelor XVII și XVIII. Din izvoarele turcești ale secolului al XVI-lea ne putem da seama că ambar-

---

[100] Arh. St. Rm. Vîlcea, Ocîrmuirea județului Vîlcea, dos. 5 263/119 din 1836, f. 1.

[101] Arh. St. Sibiu, ibidem, și Arh. St. Rm. Vîlcea, Ocîrmuirea județului Vîlcea, ibidem.

[102] Karl Wolff, *op. cit.*, p. 11.

[103] „Gazeta Transilvaniei", IV (1841), p. 57.

[104] Const. Giurescu, *Material*, vol. I, p. 422.

[105] *Ibidem*, p. 438.

[106] Arh. St. T. Severin, Ocîrmuirea județului Mehedinți, dos. nr. 2 096/1833, f. 101 și 122; Dinu Giurescu, *Об экспорте соли из румынских государств на балканский полуостров при феодализме*, în „Revue des études sud-est européennes", t. I (1963), nr. 3—4, p. 421 — 462.

[107] I. Cojocaru, *op. cit.*, vol. II, p. 618.

caţiuni de diferite tipuri transportau produsele româneşti pe lîngă sare, de-a lungul fluviului. Între acestea se numără dubasele, şeicele, caicele, ghimiile, bolozanele, ceamurile, acicurile sau ustuacicurile [108].

În domnia lui Constantin Brîncoveanu, dar şi în cursul secolului al XVIII-lea exista un şantier naval la Giurgiu (la 1738 era încă în fiinţă), care construia diverse tipuri de nave rezervate transportului pe Dunăre al zaherelei (proviziilor pentru turci) şi comerţului otoman, dar şi pazei graniţelor pe linia fluviului [109]. La sfîrşitul secolului, în domnia lui Alexandru Moruzi, şantierul ia un avînt deosebit [110].

Dintr-un document emanat tot de la Constantin Brîncoveanu aflăm de existenţa obligaţiei ce o aveau unii din locuitorii Ţării Româneşti — chiar şi orăşenii — de a procura funii pentru corăbiile turceşti sau de a procura crivace pentru aceleaşi corăbii şi de a ajuta la tragerea lor împotriva curentului Dunării [111]. Multe din acestea urcau cu sare în amonte de Vidin şi Cladova pentru aprovizionarea părţilor sîrbeşti [112].

În secolul al XIX-lea, cînd în urma tratatului de la Adrianopol s-a îngăduit plutirea liberă pe Dunăre, au început să urce pe fluviu şi corăbiile încărcate cu sare moldovenească destinate Serbiei [113].

Transporturile nu numai că apăsau foarte greu asupra locuitorilor dar ridicau în mare măsură preţul de vînzare al sării la export. O simplă comparaţie cu preţul de vînzare la gura ocnei de şase taleri suta de ocale (în secolul al XIX-lea) arată că valoarea cărăuşiei reprezenta mai bine de jumătate din preţul obţinut la schelele Dunării [114].

Pentru aceste motive şi pentru asigurarea ritmului continuu al exportului, s-a căutat — atît în Moldova, cît şi în Ţara Românească—să se găsească noi modalităţi care să reducă cheltuielile şi să înlăture nesiguranţa cărăuşiei. În primele decade ale secolului al XIX-lea Eforia ocnelor ia hotărîrea să-şi construiască propriile care necesare transportului, investind sume importante. Dar probabil că nici această soluţie n-a dat rezultatele aşteptate [115].

Economistul moldovean Nicolae Suţu preocupat şi el de problema dificultăţii transportului sării dela ocne la schele, în al treilea deceniu al seco-

---

[108] Const. C. Giurescu, *Construcţii navale* . . ., p. 320 — 321.

[109] *Ibidem*, p. 327. *Anatefterul* lui Constantin Brîncoveanu cuprinde adăugirea : „Însemnare pentru cîtă cheltuială coprinde o şaică ce au venit ferman să să facă la Giurgiov, fevruarie 1738". Bibl. Acad., Ms. 5 389, f. 73 ; Dinu Giurescu, *Anatefterul, condica de porunci a vistieriei lui Constantin Brîncoveanu*, în *Studii şi materiale de istorie medie*, vol. V (1962), p. 477. Şi cronica logofătului Radu Greceanu vorbeşte în treacăt despre şantierul naval de la Giurgiu „să ducă lemne la Giurgiov să facă 50 de acicuri, ed. cit., p. 178.

[110] Arh. St. Buc., Suluri 47 ; cf. V. A. Urechiă, *Istoria românilor*, t. V, p. 96 — 100 ; Const. C. Giurescu, *Construcţii navale* . . ., p. 327.

[111] Const. Giurescu, *Material* . . ., vol. I, p. 449.

[112] A se vedea mai sus p. 239 Pentru alte detalii în legătură cu plutirea vaselor româneşti pe Dunăre vezi mai cu seamă Const. C. Giurescu, *Construcţii navale* . . ., p. 328 şi urm. Şi în secolul al XIX lea se vorbeşte de tragerea la edec a şeicelor încărcate cu sare pe malul stîng al Dunării. Arh. St. Craiova, Prefectura judeţului Dolj, dos. 3 236/1831, nr. 5, f. 226.

[113] I. Cojocaru, *op. cit.*, vol. II, p. 681.

[114] Arh. St. Buc., Ad-tive vechi., dos. 2 153/1814, f. 432, şi I. Cojocaru, *op. cit.*, vol. I, p. 165 — 166.

[115] Arh. St. Craiova, Prefectura judeţului Dolj, dos. 3 236/1831, nr. 5, f. 143 şi 182.

lului trecut, a văzut în acest fapt principala cauză datorită căreia veniturile rezultate din exploatarea sării puteau sau nu puteau fi cele scontate de stăpînire. El constată totodată că dezvoltarea treptată a comerțului, mai cu seamă a aceluia al grînelor, a adus împuținarea cărăușilor doritori să transporte sare, sporind în același timp prețul acestui fel de cărăușii [116].

Drumul de fier ar fi fost singura soluție care ar fi rezolvat problema transporturilor, dar după cum arată tot Nicolae Suțu, citînd spusele inginerului francez Hommaire de Hell, chemat să se pronunțe asupra unei eventuale canalizări a Siretului : „Într-o țară ca Moldavia, unde industria n-au căpătat încă o dezvoltare, unde mijloacele bănești sînt prea mici și unde duhul de asociație încă nu s-a format, drumuri de fier nu se pot face, sau cel puțin înfățoșează prea mari greutăți și ar aduce o prea mică scădere în prețurile de azi a transporturilor". Dar și propunerea inginerului francez de a se crea un drum pe șine de lemn, între Tîrgul Ocna și Galați, era tot atît de nepractică [117].

Transportul sării a rămas să se efectueze și mai departe după vechile mijloace pînă la construirea căilor ferate.

LES ROUTES ET LE TRANSPORT DU SEL EN VALACHIE (XVᵉ—XIXᵉ SIÈCLES)

RÉSUMÉ

Les voies de communication vers la frontière sud de Valachie sont mentionnées dans des documents, dans les cartes de date plus vieille et par la tradition locale en tant que *routes du sel*, dénomination qui reflète la présence permanente des charretiers de ce minerai.

Y sont décrit les trajets de ces routes (pour les XVIᵉ—XIXᵉ siècles), tout d'abord en Olténie : la route de Diiu (Calafat), la route de Mehedinți et puis, en Valachie, la route de Brăila, de Dîrstor (Silistra), de Giurgiu et de Turnu (Turnu Măgurele) avec leurs ramifications et leurs variantes.

Souvent, les routes du sel suivaient le même trajet que les autres routes avec lesquelles elles se confondaient même.

On y présente ensuite les conditions dans lesquelles on effectuait le transport du sel « princier » depuis les salines aux ports danubiens. Les « birnici » (ceux qui étaient censés payer de l'impôt) exécutaient les « podvoade » (le transport du sel par des chars à boeufs ou à buffles), pour lesquels ils touchaient des sommes dérisoires.

---

116 Bibl. Acad., Ms. rom. 1 031, f. 90 v și urm.

117 Ibidem.

A partir de la deuxième décennie du XIXe siècle, le transport du sel — jusqu'alors obligatoire — fut effectué sur la base d'accords à l'amiable.

Dans certaines circonstances, furent effectués également des transports de sel à dos de cheval.

Parallèlement au transport routier, dès le XIIIe siècle on transportait du sel sur la rivière de l'Olt à bord de radeaux (dénommés dans les documents anciens «nevrat») et sur le Danube à bord de bateaux.

Les conditions de transport précaires et le coût élevé de celui-ci mettaient en danger l'exportation et déterminaient la hausse du prix de vente du sel dans les ports danubiens.

AUTORITATEA HOTĂRÎRILOR JUDECĂTOREȘTI ÎN VECHIUL DREPT ROMÂNESC

DE

OVID SACHELARIE

1. Autoritatea lucrului judecat. Vechiul drept din Țara Românească și Moldova nu a cunoscut pînă la începutul secolului al XIX-lea principiul autorității lucrului judecat formulat lapidar în adagiul roman : *res iudicata pro veritate hebetur*, sau, cu alți termeni : soluția dată într-o judecată este considerată ca fiind expresia adevărului și, ca urmare, orice pricină rezolvată printr-o hotărîre rămasă definitivă nu mai poate fi reluată de părți.

Pentru ca aparența de adevăr pe care o exprimă adagiul citat să fie cît mai apropiată de realitate este necesar ca justiția să fie bine organizată, iar judecătorii să fie capabili și probi. Numai în asemenea condiții principiul autorității lucrului judecat poate contribui la asigurarea liniștii cetățenilor ; altfel el nu face decît să agraveze injustiția. Or, în epoca feudală, judecata era făcută în țările române de judecători adesea fără cunoștințe juridice și în spirit de clasă, așa că posibilitatea de reluare a judecăților definitive nu a fost totdeauna un rău. Documente numeroase revelă plîngerile celor oropsiți, iar în *Pravilniceasca condică* (V, 2, 6) li se recomandă judecătorilor să judece „făr'de a nu căuta la obrazul cuivaș ... din cei ce să judecă", fiind amenințați de a fi pedepsiți foarte grav cei ce s-ar lăsa influențați „de vreun obraz tare". Dealtfel, domnii înșiși — în special în epoca fanariotă — se schimbau destul de des și distribuirea justiției, fiind un atribut al domnului, ar fi părut nefiresc ca procesele judecate de un domn să nu poată fi reluate de un altul. Această idee făcea să existe o autoritate de lucru judecat relativă, adică atîta timp cît era în scaun domnul care pronunțase hotărîrea. Era privit ca nou și domnul care venea într-o nouă domnie. Kiselev chiar (la deschiderea sesiunii a doua a Obșteștii Obișnuite Adunări), — repetînd regula tradițională consacrată și de *Legiuirea Caragea* (VI, 4, 7), — spunea că „orice hotărîre judecătorească se va aduce întru săvîrșire, rămîind însă totdeauna a se păzi dreptul de-

apelație către domnul viitor, după obiceiul ce nestrămutat s-au urmat în această țară" [1]. Obiceiul era într-adevăr atît de puternic, încît se întîmpla ca partea însăși care obținuse cîștig de cauză, dar nu i se eliberase carte de judecată pînă la căderea domnului care o judecase, să ceară noului domn reexaminarea pricinii [2]. Așa s-a putut ajunge ca judecata unui proces de 3—4 ori să fie curentă, deși la finele hotărîrilor se menționa în mod obișnuit : ,,să nu să mai pîrască de această pîră niciodănăoară în viaci" [3]. Vedem chiar o hotărnicie judecîndu-se de zece ori [4], iar sub fanarioți unii șicanatori reușesc să facă să se judece procesele și de 15 ori sub diferite domnii. Se întîmpla rar, dealtfel, ,,să nu se prezinte noului domn toate hotărîrile pronunțate de predecesorul său", mai ales că instanței îi revenea 10 % din sumele obținute la judecată [5]. În Țara Românească abia în raportul marelui logofăt din 29 aprilie 1794 [6] s-ar putea vedea o ușoară aluzie la principiul autorității lucrului judecat, iar *Legiuirea Caragea* (VI, 4, 8 —10) limitează reluarea judecării proceselor, prevăzînd că ,,hotărîrea domnească întărită de doi domni " sau ,,... judecata cercetată de trei domni să nu aibă apelație". În Moldova, Donici stabilește, de asemenea, că ,,judecățile ce au luat sfîrșit după pravilă și cu desfaceri și izbrăniri, nici cu porunca stăpînirii nu să pot strica" [7], ceea ce este o recunoaștere a principiului autorității lucrului judecat. La 9 iunie 1830, Kiselev îl proclamă categoric — fără a-i da și denumirea tehnică — , arătînd că pricinile în care ,,au urmat hotărîrile domnilor după forma pravilnicească" sau ,,jeluitorii au pierdut dreptatea de apelație ... nu să pot supune unei de iznoavă cercetări" [8].

Consacrarea acestui principiu — tot fără denumirea tehnică — de către *Regulamentele organice* (art. 324, *Reg. org.* Ț. Rom. [9]; art. 364, *Reg. org.* Mold.) este primită cu satisfacție, așa că la scurt timp după intrarea în vigoare a acestor legiuiri Mihail Sturdza — referindu-se în termeni expreși la principiul autorității de lucru judecat — afirmă că : ,,nu se poate admite ca nemulțumiții să amenințe pe ceilalți prin o instabilitate a lucrului judecat" [10].

Pînă la admiterea principiului autorității lucrului judecat s-au căutat corective ale lipsei lui în zavescă, pradă, gloabă. Vom examina deci aceste instituții ocupîndu-ne, în același timp, și de ferie, care a fost adesea pri-

---

[1] 1 noiembrie 1832, Hurmuzaki, IV, supl. 1, p. 410.

[2] <1788> , N. Iorga, *Studii și documente*, VII, p. 95, nr. 25.

[3] 6 ianuarie 1653, *ibidem*, XVII, p. 191, nr. 36.

[4] 25 mai 1617, *D. I. R.*, A, XVI, 4, p. 169, nr. 210.

[5] 13 iunie 1798 (Moldova), nota Parrant, Hurmuzaki, III, supl. 1, p. 519.

[6] V. A. Urechiă, *Istoria românilor*, VI, p. 503.

[7] *Manualul juridic*, XLII, 2.

[8] Gh. Ungureanu, *Justiția în Moldova. 1741 — 1831*, Iași, 1934, p. 64.

[9] Art. 324 al. final prevedea : ,,judecățile hotărîndu-se cu acest chip, să vor socoti săvîrșite pentru totdauna, fără să poată vreuna din prigonitoarele părți în nici într-o vreme, nici în domnia domnului ce se află în scaun, nici întru a moștenitorilor săi, să ceară a să judeca sau a să cerceta judecata sa de isnoavă".

[10] 6 octombrie 1837, Hurmuzaki, IV, supl. 1, p. 131.

vită, în mod eronat, ca avînd aceeași funcție cu zavesca. Pentru a înlătura această confuzie ni se pare necesară cercetarea ei aici.

2. Zavesca. *Zavesca* sau *zaveasca* (sl. заваѕку, legătură), era suma pe care se lega sau era obligată să o plătească domnului (în Moldova) partea participantă la un act juridic sau la un proces, în cazul cînd nu ar fi respectat actul sau hotărîrea în care figura clauza. Este atestată documentar pentru prima dată într-o carte de danie și întărire a lui Alexandru cel Bun[10bis]; apoi, trei ani mai tîrziu, într-o carte de judecată a aceluiași domn: „Și noi am pus lui Vlad și Cîrstea zavescă vecinică 80 de ruble de argint curat și copiilor lor și fraților lor și nepoților și strănepoților și întregului lor neam, cu Maicolea și cu copiii ei și cu nepoții și cu tot neamul lor. Cine din ei va începe cu cearta sau cu pîra cu orice fel de răutate pentru acest sat, acela să plătească zavescă aceste 80 de ruble"[11]. Rezultă de aici că nu numai părțile contractante sau litigante care nu respectau actul juridic sau deschideau un nou proces cu același obiect erau ținute să plătească zavescă, dar și moștenitorii lor. Ultimul document în care apare cu numele ei, este din 23 aprilie 1560[12].

În Transilvania întîlnim aceeași instituție, fără denumire tehnică și cu diferență față de Moldova, că în caz de nerespectare a convenției sau hotărîrii, banii se depuneau județului, nu voievodului. Astfel, birăul Bistriței, stabilind hotarele între oamenii din „Sândzordzu" și cei din Ilva, pune o legătură de 400 de zloți pentru cine calcă învoiala[13].

În Țara Românească funcțiunea zaveschii este asigurată, ca și în Moldova ulterior datei de 23 aprilie 1568, prin alte două instituții: *gloaba* și *prada*.

Zavesca pusă la judecăți era o structură concretă care suplinea absența autorității lucrului judecat și scopul ei era de a împiedica reluarea pricinilor soluționate definitiv. Într-adevăr, este de crezut că partea care voia să reînceapă un proces, la care se pusese zavescă, avea să se gîndească mai mult decît altfel, înainte de a acționa, din cauza sumei de bani ce era ținută să o depună în prealabil. Aceasta era variabilă (de ex. 50—100 ruble de argint curat, 100—300 galbeni unguresți, 40—100 zloți, 200 florinți). Deși suma nu era mică, procesele tot erau numeroase, ceea ce poate explica și viața scurtă a instituției. Dealtfel, chiar în timpul cînd funcționa zavesca întîlnim multe cărți de judecată în care nu figurează, de unde se poate deduce, de asemenea, că nu se punea un temei deosebit pe eficacitatea ei.

3. Feria. Cuvîntul *ferie* sau *ferîie* derivă probabil din lat. *fero*, a ține, a avea, a emite, intrat în limba română prin intermediul polonezului

---

[10 bis] 13 aprilie 1415, *D. I. R*, A, XIV, XV, 1, p. 36, nr. 42.

[11] 15 iunie 1418, *ibidem*, p. 39, nr. 45.

[12] P. P. Panaitescu, *Obștea țărănească în Țara Românească și Moldova*, Buc., 1964, p. 151.

[13] 13 aprilie 1564. Hurmuzaki , XV, 1, p. 722, nota 13. La 16 aprilie 1694 (N. Iorga, *Studii și documente*, XIII, p. 5), la vînzarea unui loc din satul Bungaard companiei neguțătorilor din Sibiu ca să fie pe seama bisericii, vînzătorii adaugă în izvodul pe care îl dau : „Iar cine s-ar scula cu vreo pără sau cu vreo gâlceavă, ori de în noi, ori de în neamul nostru, ori de în vecine, sau de în săteni, să fii închinat florinți 100, să-i dă domnului județului ot Sibii și svintei bisericii să dă florinți 100, atuncea să să apuce de pără".

ferowai. Originea cuvîntului este totuși controversată; s-a mai spus că ar fi turcă, neogreacă, ungară sau chiar că termenul ar fi o formație proprie limbii române. Apare în documente sub două variante principale terminologice : *ferie* și *herie*, fiecare dintre acestea avînd, la rîndul ei alte variante, în total aproape 30, datorită, desigur, ignoranței sau fanteziei diecilor cancelariei domnești.

În mod curent feria a fost confundată cu zavesca de cei ce le-au studiat, deși funcțiunile lor sînt deosebite : zavesca era dată de partea care pierduse procesul, în momentul cînd voia să reia judecata, pe cînd feria era depusă chiar la darea hotărîrii, de către partea care cîștigase procesul. Domnul spunea : „Și s-a îndreptat înaintea noastră și și-au pus ferie, ca să le fie și de la noi carte de mărturie și de îndreptare, precum și de întărire, să le fie și de la noi ocină și dedină, neclintită, niciodată, în veci. Și altul să nu se amestece ...” [14].

Feria se depunea în vistieria țării : „Și și-au pus sieși ferie 12 zloți în al nostru vistiar” [15].

Astfel fiind, ea nu putea avea funcțiunea de a îngreuia reluarea judecății, ci era o taxă pentru obținerea titlului executiv și în același timp și o răsplătire a judecătorului constituind un venit al acestuia. Dealtfel se întîmpla, nu de puține ori, ca în același act, după ce se punea ferie („și s-au pus feria”) să se pună și gloabă : „și cine ar mai ridica o pîră mai mare, acela să fie dator la poartă 50 de boi” [16], sau chiar fără ferie și gloabă să figureze în hotărîre injoncțiunea : „și de această pără să nu să mai părască nici dănăoar în veci peste cartea domnii meale” [17], uneori fiind chiar amenințat cel recalcitrant că continuînd amestecul va fi „de certare mare” [18]. Dimitrie Cantemir forțează deci sensul cuvîntului, cînd scrie că dacă vreunul dintre împricinați nu se prezenta la domnie în ziua hotărîtă, el trebuia „să plătească *heria*, adică amendă, țăranul 25 de galbeni... boierul 600” [19]. Tot într-un sens diferit de cel obișnuit este folosit cuvîntul ferie într-un document din 9 noiembrie 1786 : „năimitul moldovean de se va băga la arman să aibă a da *heria* un ort ciubotarilor” [20]. Și aici, ca și în cazul precedent, cuvîntul are, în mod excepțional, sens de amendă.

Feria putea fi depusă și de altcineva decît partea cîștigătoare și domnul îi dădea carte ca să țină pămîntul „pînă ce îi vor plăti lui ferie ce a dat el în visteria domniei mele” [21].

Ca și zavesca, a fost utilizată numai în Moldova, fără a fi indispensabilă pentru valabilitatea hotărîrii ; depindea de judecător, dacă să o

[14] 25 aprilie 1565, *D. I. R.*, A, XVI, 2, p. 170, nr. 168.
[15] 21 decembrie 1573, *Surete și izvoade*, XIX, p. 80.
[16] De ex. 25 aprilie 1565, precit. ; 9 martie 1638, *Ispisoace și zapise*, II, 5, p. 15, nr. 118.
[17] De ex. 14 decembrie 1686, *ibidem*, IV, 1, p. 128, nr. 96.
[18] 20 decembrie 1685, *ibidem*, p. 93.
[19] *Descrierea Moldovei*, ed. G. Pascu, p. 185.
[20] *Uricar.*, XIV, p. 1.
[21] 10 septembrie 1585, *Surete și izvoade, XIX*, p. 191.

ceară sau nu, după cum tot în puterea lui era fixarea valorii ei care varia, în general — după cum apare în documente — între 12 zloți, cifra obișnuită, și 24 de zloți, uneori 54 sau 110 zloți; 5, 12 sau 24 taleri; 12 galbeni; 3 sau 11 ughi, 12 sau 24 florinți. Sînt totuși multe hotărîri în care se pune ferie, dar nu se indică cifra, ci se arată: „și a pus luiși fierăe pe obiceaiul țării" [22] sau „după cum este legea țării" [23]. Era, desigur, de 12 zloți, în asemenea cazuri, pentru că aceasta este cifra cea mai des întîlnită în documente.

Partea cîștigătoare depunea feria în bani judecătorului, de obicei în vistieria domnească, judecata făcîndu-se în divanul domnesc; depunerea avea loc imediat după pronunțare, așa că în hrisovul de întărire sau în hotărîre chiar, se făcea vorbire de îndeplinirea acestei cerințe.

Primul document în care o întîlnim datează din 25 aprilie 1565 (precitat). Totuși din faptul că în acest document se arăta că se pune ferie, fără a se indica și cifra ei, se poate deduce că instituția era mai veche, așa că cuantumul obișnuit al feriei se stabilise deja. Pentru ultima dată este atestată la 11 aprilie 1687 [24].

4. Gloaba. În pricini civile plătea *gloabă* (sl. **глоба**, amendă) partea care nu respecta propriul său angajament sau un ordin al autorității: poruncă domnească ori hotărîre judecătorească.

1. Părțile *se învoiau* să curme neînțelegerile ce existau între ele cu privire la împărțeala averii etc. și prevedeau în actul de învoială că „cine va mai scorni pîră între noi" va plăti gloabă la domnie 12 boi [25], 100 zloți nemțești [26], 100 ughi [27], 40 galbeni, 10 florinți, 50—200 zloți, 6 taleri etc.

Într-un zapis de îndatoriri dat de rumânii dintr-un sat al mănăstirii Cozia, egumenului acesteia, ei se obligă că dacă vreunul din ei va ara pe altă moșie, tot satul să dea gloabă, 100 zloți, iar dacă nu se vor ține de tocmeală să fie închinată gloabă 200 zloți [28]. Era vorba aici și de răspunderea colectivă a satului.

Nu totdeauna se preciza în ce constă gloaba. Astfel, într-un zapis de împăcare asupra unei hotărnicii se prevedea: „Iar care să va mai scula asupra altuia, să fie închinat supt gloabă" [29], care urma să fie cea obișnuită. Se punea gloabă și la vînzări [30] și hotărnicii [31].

2. Intervenea o *dispoziție a autorității*. a) Părțile se *împăcau* în fața domnului și divanului care luau act de înțelegere și domnul stabilea gloaba pe care urmează să o suporte cel care nu respectă angajamentul întărit

[22] 5 iunie 1644, *ibidem*, V, p. 14; 27 februarie 1656, *Ispisoace și zapise*, III, 1, p. 74 etc.
[23] 28 iunie 1622, *Surete și izvoade*, II, p. 61.
[24] *Ispisoace și zapise*, IV, 1, p. 133, nr. 99.
[25] 13 iunie 1653 (Moldova), N. Iorga, *Studii și documente*, XXI, p. 259, nr. 1.
[26] 20 februarie 1776 (Transilvania), *ibidem*, XII, p. 93.
[27] 15 decembrie 1691, Al. Ștefulescu, *Mănăstirea Tismana*, ed. a 3-a, p. 108.
[28] 15 iunie 1735, *Documente relații agrare*, I, p. 353.
[29] Noiembrie 1762, „Arh. Olteniei", III, 1924, p. 43.
[30] 4 august 1748 (Moldova), N. Iorga, *Studii și documente*, XVI, p. 85, nr. 1.
[31] 20 martie 1606, *D. I. R.*, A, XVII, 2, p. 14, nr. 16.

de divan [32]. Gloaba varia, în general, între 6 și 60 de boi. Uneori se ajungea la gloabă după multe judecăți, sperîndu-se că astfel se va putea aduce un corectiv lipsei principiului autorității lucrului judecat: dacă reclamanții, care au rămas de patru ori, vor mai pîrî, „să fie de gloabă 50 de boi" [33]. Și în cazul acesta întîlnim gloabe nedeterminate ca valoare: „să fie supt gloabă" [34]. b) Cu ocazia *întăririi* unei hotărîri a divanului domnul stabilea gloabă, de obicei, în sarcina celui ce „va mai ridica pîră" [35], dar uneori și asupra celui ce nu ar respecta în fapt o hotărîre: stabilindu-se ca peștele să fie vînat „cu știrea tuturor" și să fie împărțit „frățește", se adăuga: „iar cine va vîna într-ascuns să fie dator porții 12 boi" [36]. Întîlnim gloabe de 4, 12, 24, 50 de boi în Moldova și de 100 taleri în Țara Românească; uneori nu se determina valoarea gloabei. c) În *porunci domnești*: „Și iarăși să oprești pe ... Boul vistier să nu are acea parte de ocină din Bădeni ... Iar cine va ara cu sila, el va fi dator cu 50 de boi" [37]. Se tinde, în acest caz, prin gloabă să se întărească eficacitatea ordinului autorității prin pedepsirea celui care nerespectîndu-l comite infracțiunea de neascultare (*osluh*). Gloaba apare în a doua jumătate a secolului al XVI-lea [38] și o întîlnim pînă la finele secolului al XVIII-lea [39].

Dată la început în boi, la finele secolului al XVIII-lea gloaba se dădea în numerar (20, 100 ughi; 40 galbeni; 12 lei; 50, 100 taleri; 50, 100, 200 zloți; 10, 24 florinți) în cele trei țări românești.

La începutul secolului al XIX-lea apare în *Codul Calimah*, dar cu sensul de *clauză penală* (§ 68, 1 001: suma dată „sub cuvînt de globire", sau „ca globire" se înmîna părții lezate, iar nu domnului — vezi și § 141, 1 222, 1 763).

5. Prada. *Prada* (lat. *praeda*) era clauza care se insera într-un act de învoială intervenit pentru curmarea unor neînțelegeri ce existau între părți, sau într-o carte de judecată, și consta în darea unei valori patrimoniale către domnie, de cel ce nu-și respecta angajamentul sau relua judecata. Se încerca în felul acesta să se împiedice rejudecarea proceselor. Uneori figura alături de blestem („Și am pus și pradă: care nu va ținea această tocmeală, să dea la domnie 300 de galbeni") [40], de amenințarea cu toiage („cine s-ar mai scula a mai strica această împăciuire a noastră să fie închinat scaunului taleri 20 și toiage 300, pentru că așa li s-a găsit dreptatea") [41], sau de sancțiunea pierderii moșiei („care dintre înșii se va

---

[32] 8 mai 1598 (Moldova), *Surete și izvoade*, IX, p. 67.

[33] 14 ianuarie 1618, *D. I. R.*, A, XVII, 4, p. 220, nr. 281.

[34] 22 iulie 1776 (Țara Românească), copie ms. la Institutul de istorie „N. Iorga".

[35] 6 septembrie 1585, *D. I. R.*, B, XVI, 5, p. 201, nr. 214.

[36] 1 mai 1632, Antonovici, *Documente bîrlădene*, III, p. 57.

[37] 2 aprilie 1606, *D. I. R.*, A, XVII, 2, p. 20, nr. 20.

[38] 25 aprilie 1565, *ibidem*, XVI, 2, p. 170, nr, 168; 6 septembrie 1585, *ibidem*, B, XVI, 5, p. 201, nr. 214.

[39] 4 august 1748 (Moldova), N. Iorga, *Studii și documente*, XVI, p. 85, nr. 1; 20 februarie 1776 (Transilvania), *ibidem*, XII, p. 93; 13 ianuarie 1781 (Țara Românească), „Arh. Olteniei", III, 1924, p. 248.

[40] 12 octombrie 1627, *D. R. H.*, B, XXI, p. 446, nr. 274.

[41] 24 mai 1706, *Surete și izvoade*, VI, p. 150.

scula cu gîlceavă pentru această moşie, unul asupra altuia, să dea pradă la cămară, florinţi 400, şi s-au legat şi besearecește, şi să fie şi lipsit de partea lui de moşie")[42].

În general, împăcările a căror executare era sancţionată cu prada priveau pămîntul. Ele puteau avea însă şi alt obiect, de ex. rumâni şi ţigani rămaşi moştenire. Într-o astfel de învoială părţile prevăd: „iară cine s-aru mai scula unu la altu cu pîră şi gîlceavă să fie afurisitu el şi tot casa lui ... şi la ce judecată ar merge să nu li se crează nici unui nici altuia şi să fie închinată pradă ughi" 50[43].

Prada se dădea în bani (50, 300 galbeni, 30 taleri, 50 ughi, 400 florinţi).

Apare la 14 mai 1627[44] şi ultimul document în care o întîlnim este din 22 mai 1749[45].

6. Consideraţii finale. Neaplicarea în dreptul medieval românesc, pînă la începutul secolului al XIX-lea, a principiului autorităţii lucrului judecat permitea ca un proces să fie reluat la schimbarea domnului, ceea ce concorda, dealtfel, cu caracterul viager al actelor acestuia.

În consecinţă, în special în epoca fanariotă, cînd asemenea evenimente se repetau destul de des, s-a ajuns la nesfîrşite rejudecări ale pricinilor.

Incertitudinea asupra drepturilor părţilor care, mai ales în materie de stăpînire a pămîntului avea urmări grave, a făcut să se recurgă la alte instituţii (zavescă, gloabă, pradă), în scopul de a se împiedica reluarea judecăţilor. Dar şi acestea au dispărut, unele după o destul de scurtă funcţionare, întrucît s-au dovedit, pe de o parte, ineficace, în ceea ce priveşte consolidarea dreptului recunoscut printr-o hotărîre judecătorească, iar pe de alta, deosebit de periculoase, datorită modului abuziv, — caracteristic perioadei feudale — , în care se făceau execuţiile.

Abia *Legiuirea Caragea* restrînge posibilitatea de reluare a judecăţilor definitive sub mai mulţi domni, iar *Manualul* lui Donici şi în special *Regulamentele organice* consacră, în sfîrşit, principiul autorităţii lucrului judecat.

Renunţarea la regula tradiţională a fost determinată de schimbarea concepţiei asupra caracterului puterii judecătoreşti. Aceasta în cursul secolului al XVIII-lea, treptat-treptat, îşi pierde caracterul propriu feudalismului care o făcea să apară ca un drept şi o datorie ale domnului şi devine o funcţiune a statului, domnul nemaifiind decît organul care o exercită în anumite condiţii.

---

[42] 22 mai 1749, N. Iorga, *Studii şi documente*, VI, p. 494, nr. 190.
[43] 15 mai 1655, *Surete şi izvoade*, VI, p. 72.
[44] *D. R. H.*, B, XXI, p. 396, nr. 235.
[45] N. Iorga, *Studii şi documente*, VI, p. 494, nr. 190.

L'AUTORITÉ DES DÉCISIONS JUDICIAIRES DANS LE DROIT ROUMAIN ANCIEN

RÉSUMÉ

Le droit médiéval roumain ne comportait pas, jusqu'au début du XIXe siècle, le principe de l'autorité de la chose jugée. Aussi, un procès pouvait-il être repris lors du changement du prince, ce qui concordait d'ailleurs avec le caractère viager des actes de ce dernier. Cet état de choses a provoqué, à l'époque des princes phanariotes surtout, caractérisée par la fréquence de tels événements, d'interminables réouvertures de procès déjà jugés.

Afin de compenser l'absence de l'autorité de la chose jugée, on a eu recours à d'autres institutions («zavesca», «prada», «gloaba») qui visaient indirectement le maintien de la décision : la partie qui voulait poursuivre à nouveau un ancien procès était obligée de remettre, au préalable, au prince un nombre de boeufs (d'habitude 50) ou bien une certaine somme d'argent. Ces mesures se sont toutefois avérées inefficaces, car les anciens procès continuaient à être repris ; elles donnaient l'occasion, d'autre part, à de graves abus lors de l'exécution.

C'est seulement au début du XIXe siècle que les lois commencent à restreindre la possibilité de réouverture des procès et consacrent le principe de l'autorité de la chose jugée.

On peut constater ici une conséquence du fait que, à cette époque, le pouvoir judiciaire se sépare de la personne du prince, ce dernier restant seulement l'organe qui exerce ce pouvoir.

SURGHIUNUL

DE

TUDOR VOINEA

Surghiunul este un termen de origine turcească, cu înțeles de deportare, exil. În documente sau legiuiri întîlnim și denumirea de surgun, surgunie sau surghiunlîc, cu același înțeles. În țările române surghiunul a fost o pedeapsă mai blîndă aplicată încă de la apariția domniei, la început numai boierilor sau clerului, pentru fapte grave (uneltiri) pedepsite obișnuit cu pierderea capului. Domnul recurgea la această pedeapsă, cînd voia să cruțe viața celui vinovat, trimițîndu-l la o mănăstire sau chiar la moșia sa, pentru a-l ține departe de treburile publice și a-l împiedica să mai participe la ațîțări împotriva sa. Cazul lui Ioan, ce i se zice Faca, este destul de edificator asupra caracterului instituției de care ne ocupăm aci. Acesta, ,,om cu cugetare rea'' intrat, după părerea domnului, nu se știe cum, în cinul boieresc ,,au început să gonească vînturi și să risipească bîrfeli de cuvinte netrebnice și ne înfințate și trăind în fandasii să-și zidească lui și rele asupra capului său'' și deși pentru toate acestea ,,măcar că vrednic era a i se face pedeapsă de cap'', totuși Const. Alex. Ipsilanti, milostivindu-se de muierea și copiii lui, nu-i taie capul, cum era obiceiul țării, ci îl pedepsește, trimițîndu-l în surghiun la mănăstirea Sinaia, jud. Prahova, ,,ștergîndu-l și din cinul boieresc, ca o ocară ce este întru ceata boierească aflarea acelor de netrebnici'' [1]. În fond, ce făcuse Faca? În calitate de cap al opoziției, el discuta actele domnului său, le critica și întreținea corespondență cu guvernul francez și chiar cu Napoleon I, peste capul domnului, care avea înclinații spre partida rusofilă. Fapta lui, cu un secol mai înainte, ar fi fost socotită drept un act de ,,hiclenie'' și ar fi fost pedepsită cu tăierea capului. Acum, domnul se mulțumește numai cu surghiunirea la o mănăstire, pe un termen limitat sau pe viață.

---

[1] 6 mai 1803, V. A. Urechiă, *Istoria românilor*, XI, p. 482.

Instituţia surghiunului este foarte veche. Ea a fost cunoscută atît de legislaţia romană cît şi de cea bizantină. Vechiul drept românesc nu a ignorat-o. Pravilele împărăteşti au cunoscut-o şi au aplicat-o. *Îndreptarea legii*, precum şi *Cartea românească de învăţătură* au menţinut-o numai ca o măsură mai umană, împotriva unui membru al clerului, care săvîrşind o crimă „grabnică" în loc să-şi piardă capul, era pedepsit „să meargă la mănăstire, să şază acolo în toată viaţa lui" [2].

Ca pedeapsă atestată de documente, surghiunul apare abia în secolul al XVII-lea. Vasile Lupu pedepseşte pe Gheorghe logofăt, sub învinuirea de trădare, cu trimiterea la mănăstire (1634) înainte de punerea în aplicare a pravilei sale (1646, *Cartea românească de învăţătură*), care nu prevedea această pedeapsă decît pentru un membru al clerului învinuit de o „crimă grabnică", cum am arătat mai sus, ceea ce ne întăreşte afirmaţia că instituţia a fost cunoscută şi a funcţionat şi înainte de pravile, potrivit obiceiului pămîntului.

Termenul de surghiun apare însă mai tîrziu, către sfîrşitul secolului al XVIII-lea, sub influenţa unor contacte mai frecvente şi mai întinse cu cultura Imperiului otoman.

Este cunoscut că sub influenţa ideilor beccariene, către sfîrşitul secolului al XVIII-lea, pedepsele cu caracter politic, mai ales, au început şi în ţările române să se mai îndulcească, să devină mai umane. Pentru uneltiri împotriva domniei, capetele încep să cadă tot mai rar. În *Codul penal* al lui Alex. Ipsilanti [3] infracţiuni grave ca : preacurvia, ierosilia, violul, răpirea femeilor, tîlhăria la drumul mare (fără arme), vrăjitoria, asasinatul, otrăvirea fără intenţie şi chiar schimbarea de hotare de către un tînăr, nu se mai pedepsesc în practică cu moartea, ci cu surghiunul.

În această epocă, pedeapsa surghiunului începe să se extindă, aplicîndu-se nu numai boierilor şi clerului, ci şi altor categorii sociale, pentru infracţiuni destul de variate, după cum am văzut mai sus [4].

Surghiunul se putea aplica pe termen limitat, de obicei de la doi pînă la cinci ani. *Codul penal* al lui Alex. Ipsilanti, amintit mai sus, osîndea la o „surghinie de 5 ani, pe cel ce săvîrşea o ucidere „la desfătări şi la beţie" [5]. Legiuirea Caragea osîndea pe cel ce omora la beţie, „de era om sărac", cu bătaie şi surghiun pe trei ani ; iar de era bogat, cu răscumpărarea omorului, de la rudele victimei şi cu surghiun de trei ani [6]. *Condica criminalicească a Moldovei* (1826) menţine aceeaşi pedeapsă [7].

Cine păcătuia cu o femeie măritată era osîndit la „surgunie" în soroc de doi ani [8].

---

[2] *Îndreptarea legii*, Buc., 1962, glava 243, zac. 12 ; *Cartea românească de învăţătură*, Buc., 1962, glava 8, zac. 12.

[3] Ms. nr. 1 336 al Bibl. Acad., identificat şi transcris de Valentin Al. Georgescu. Vezi *Présentation de quelques manuscrits juridiques de Valachie et de Moldavie*, în „Revue des études sud-est européennes", nr. 2/1969, p. 335 — 365.

[4] I. C. Filitti, *Vechiul drept penal român*, Buc., 1934, p. 30.

[5] Valentin Al. Georgescu, ms. 1 336, *op. cit.*, apendice C, p. 352.

[6] *Legiuirea Caragea*, Buc., 1955, partea a V-a, cap. 1, paragr. 4, p. 140.

[7] *Condica criminalicească a Moldovei*, art. 212, paragr. 4, p. 42.

[8] *Legiuirea Caragea*, Buc., 1955, p. V, cap. 10.

În practică pedepsele erau în cele mai multe cazuri sub termenele prevăzute în pravile. Astfel, Şerban Zădăcianul este trimis în surghiun la mănăstirea Snagov, printr-o hotărîre a Divanului, pe termen de trei luni „fiindcă a înşelat judecăţile" prin primire de blestem, cu scopul de „a-şi plînge păcatul acesta" acolo [9].

În alte documente termenul e mai vag, de obicei pînă la o nouă poruncă a domnului. Scarlat Izvoranu, clucer de arie, împreună cu fratele său Const. Izvoranul şi Ion Brebenelul de la Olt au fost trimişi în surghiunie la mănăstirea Bistriţa, jud. Vîlcea, pînă la o nouă poruncă a domnului, pentru calomnii proferate în Divan [10]. Cu un sens şi mai imprecis apare termenul surghiunului, cu prilejul pedepsirii lui Atanasie, fiul pitarului Const. Vlasto din Tîrgovişte, care a ridicat mîna asupra tatălui său şi l-a lovit. Potrivit dispoziţiunilor din pravile, vinovatul trebuia certat cu tăierea mîinilor, dar ţinîndu-se seama „de practică", adică de „obicei", el a fost bătut la faţa locului şi trimis în surghiun la o mănăstire, „de unde să nu se sloboadă pînă cînd nu-l vor ierta părinţii săi", adică aceia care depuseseră plîngere împotriva lui şi-i ceruseră pedepsirea [11].

Legiuirea Caragea pedepsea pe „necinstitori" cu „surghiunie cum şi unde va găsi cu cale judecătorul" [12]. Prin necinstitori, această legiuire înţelegea pe fiul care se ridica cu mîna împotriva tatălui, sluga care se ridica împotriva stăpînului său, pe individul care se ridica împotriva boierului sau judecătorului „la locul dregătoriei sale".

În cazuri mai grave, sau considerate astfel, surghiunul era hotărît pe viaţă. Cel ce îndemna norodul la apostazie şi la tulburare era pedepsit după starea lui, fie cu spînzurătoarea, fie cu aruncarea lui la fiarele sălbatice, pentru a se lupta cu ele, fie cu surghiunul „la un loc de unde să nu mai fie a se strămuta" [13]. Cel ce fura banii obştii, sau lua mai mult, peste rînduiala stăpînirii, „era izgonit pe veci şi îşi pierdea întreaga avere" [14]. În cazul în care surghiunitul trimis la o mănăstire, pe termen limitat, părăsea locul surghiunului mai înainte de soroc, el era pedepsit cu surghiunul pe viaţă [15].

Surghiunul se executa de obicei la o mănăstire în ţară, la moşia vinovatului, ceea ce constituia o pedeapsă şi mai uşoară, asemănătoare cu domiciliu forţat de mai tîrziu, sau peste hotare, în cazuri mai grave.

Trimiterea în surghiun se făcea prin poruncă domnească sau prin hotărîrea Divanului şi se punea în aplicare prin zapciu spătăresc. Astfel, „Manole proin stegar spătăresc" este trimis în surghiun la mănăstirea Snagov, fiindcă la judecata cu soţia sa, Ioana, chiar în faţa mitropolitului „s-au aflat vinovat în fapte netrebnice". Zapciul spătăresc primeşte

---

[9] 30 sept. 1794, V. A. Urechiă, *op. cit.*, VI, p. 417.
[10] 17 noiemb. 1793, *ibidem*, p. 539.
[11] 17 mai 1812, *ibidem*, IX, p. 468.
[12] *Legiuirea Caragea*, Buc., 1955, partea a V-a, cap. 9.
[13] Val. Al. Georgescu, *op. cit.*, ms. 1 336, p. 351.
[14] *Ibidem*, p. 351.
[15] *Ibidem*, p. 352.

poruncă să-l ducă la mănăstire, pe un termen nedeterminat [16]. De asemenea Gheorghe Hurmuz, care se făcuse vinovat de înșelătorie și mărturisiri mincinoase, este pedepsit, din porunca Divanului, ca și plastograful, numai cu surghiunul la mănăstirea Snagov din jud. Prahova, deși pravila prevedea „surgun și avutul lor să se ia pă sama cămărei împărătești". Executarea hotărîrii s-a făcut tot prin zapciu spătăresc [17].

Pentru a lămuri și mai bine instituția de care ne ocupăm, aici, vom înfățișa mai jos mai multe cazuri de surghiun executat la mănăstire, la moșia vinovatului sau peste hotare, cu arătarea motivelor care au dus la această măsură.

Ne vom opri cronologic la epoca *Regulamentului organic*, deși surghiunul s-a practicat chiar sub Alexandru Ioan Cuza.

A) *Surghiunul la mănăstire*. Surghiunul cel mai des întîlnit în documente este cel executat la o mănăstire în țară, de cele mai multe ori din ordinul domnului, în unele cazuri și cu aprobarea Divanului, sub învinuiri pornite, obișnuit, din răzbunarea politică.

a) Caracterul politic al măsurii nu era totdeauna limpede prezentat în motivarea hotărîrii de pedepsire. Astfel, Dumitrache Fălcoianu de la Urziceni este trimis la mănăstirea Tismana „pentru că s-au obrăznicit". În ce consta obrăznicia lui? Boierul ceruse în repetate rînduri să fie primit în rîndul veliților boieri, la care cin, domnul socotea că „nu e vrednic a se ridica" [18]. Scarlat Milcoveanu, Nicolae Gigîrtu și Vulturescu sînt trimiși în surghiun la mănăstirea Arnota, jud. Vîlcea, cu aprobarea Divanului, în urma unei anchete, vădit părtinitoare, ordonată de domn, numai pentru că și-au permis să ceară „încetarea abuzurilor în Oltenia" [19]. Pentru o corespondență considerată compromițătoare, banul Nicolae Filipescu a fost trimis în surghiun la mănăstirea Dealului, iar vătaful său la mănăstirea Bistrița [20]. Învinuiți de intrigi împotriva domnului, vornicul Alexandru Nenciulescu, fost caimacam al Craiovei, a fost trimis în surghiun la mănăstirea Snagov, aga Mihalache la Tismana, iar Cocorăscu la mănăstirea Plumbuita [21]. Vistiernicul Nicolae Rosetti Rosnoveanu, semnatar, alături de alți boieri, al unui memoriu îndreptat împotriva domnului, este pedepsit cu surghiunul la mănăstire, la propunerea mitropolitului făcută printr-o anafora, sub învinuirea, probabil inventată, că a coabitat cu o mătușă a sa, căreia boierul îi dăduse o casă de locuit, într-un sat, în apropiere de Iași [22].

b) 1. În alte cazuri surghiunul este ordonat pentru a pedepsi unele acte de nesupunere la porunci domnești sau folosirea bătăii împotriva organelor de stat. Boierul Bănică Chrisoscoleu este trimis în surghiun la mănăstirea Mărgineni, fiindcă a bătut un om domnesc, deși pedeapsa ce i se cădea,

[16] 10 oct. 1794, V. A. Urechiă, *op. cit.*, VI, p. 329.
[17] 6 martie 1812, *ibidem*, IX, 486.
[18] 1 aug. 1791, *ibidem*, V, p. 468.
[19] 17 noiemb. 1793, *ibidem*, p. 497.
[20] 15 aprilie 1817, Hurmuzaki, s. n., II, p. 388.
[21] 26 mai 1823, *ibidem*, s.n., II, p. 927.
[22] 10/22 dec. 1835, *ibidem*, XVII, p. 528.

după părerea domnitorului, trebuia să fie mai mare „dar i-a scăzut-o, să șadă la mănăstire să se roage lui dumnezeu să-i dea minte și înțelepciune" [23]. În adevăr, doi ani mai tîrziu, domnitorul a trimis de data aceasta la ocnă la Telega pe un anume Hristea Dulgherul, fiindcă a „îndrăznit să ridice mîna să bată zapciu agiesc" [24]. A doua zi, același domnitor trimite tot la ocna Telega pe Manole lemnarul și pe alți doi, numai pentru că s-au împotrivit la zapciul spătăresc [25]. Totuși, cîțiva ani mai tîrziu, pentru nesupunere la poruncile domnești și bătaie aplicată omului divanului, popa Ioan din Copăceni este trimis în surghiun la mănăstirea Snagov [26].

2. Și abuzurile administrative erau uneori sancționate cu această pedeapsă. Căpitanul Anton de la Zimnicea este trimis în surghiun la schitul Poiana Mărului, prin mumbașir spătăresc, fiindcă a dat „teșcherea de voie la 19 familii de sîrbi din Turnu Roșu", săvîrșind astfel un abuz administrativ [27]. Un călugăr, pe nume Grigore, este trimis în surghiun la mănăstirea Tîrgșor pentru că, „fiind iubitor de gîlcevuri și răzvrătitoriu" în loc să potolească un scandal, așa cum se cuvenea de la o față bisericească, l-a ațîțat [28]. Un grămătic, Vasile Nuțu, este trimis în surghiun la mănăstirea Căldărușani, fiindcă se face singur diacon, apoi popă și pleacă în inspecții, ca un adevărat protopop, încasînd sume de bani, care nu i se cuveneau [29].

În fine, Tudorache Eliad este trimis în surghiun la mănăstirea Ezerului, sub învinuirea că ațîța la gîlceavă și s-a legat „de onoarea căsniciei unui paharnic" [30].

c) Surghiunul se practica și împotriva fiilor care „acționînd împotriva firii și fără omenie" ridicau mîna împotriva părinților lor. După pravile pedeapsa era mai gravă : tăierea mîinilor. Recurgîndu-se la o pedeapsă mai blîndă, un fiu este trimis la mănăstirea Snagov, fiindcă a amenințat cu bătaia pe mama sa [31]. Un altul este trimis în surghiun la mănăstirea Bistrița, la simpla cerere a mamei sale, care trăia mereu sub amenințările fiului său [32].

d) Nici minorii nu erau cruțați de această pedeapsă. Astfel, doi copii „din mintea copilărească" au omorît pe un alt copil, anume Stan Pusteu din Pitești. Din poruncă domnească sînt trimiși la mănăstirea Vierosu — unde să stea sub pază de om și să li se dea hrană „pînă cînd se vor împăca părinții celui omorît, ... însă ca niște nevîrstnici ce sînt au voie părinții

---

[23] 16 noiemb. 1793, V. A. Urechiă, *op. cit.*, VI, p. 285.
[24] 8 iul. 1795, *ibidem*, p. 560.
[25] 9 iul. 1795, *ibidem*.
[26] 10 iunie 1812, „Bulet. Comis. ist. a Rom.", 1924, p. 109.
[27] 4 mai 1794, V. A. Urechiă, *op. cit.*, VI, p. 292 – 293.
[28] 10 dec. 1794, *ibidem*, p. 301.
[29] 24 martie 1795, *ibidem*, V, p. 475 – 476.
[30] 27 febr. 1814, *ibidem*, XA, p. 655.
[31] 23 martie 1814, *ibidem*.
[32] 27 mai 1814, *ibidem*.

lor a-i aduce ca să-i caute cu spălatu şi cu primeneala lor" [33]. Fiul lui Const. Cojocaru, în vîrstă numai de 12 ani, este trimis în surghiun la mănăstirea Mărgineni, fiindcă a lovit cu cuţitul pe un alt băiat, care a avut nevoie de îngrijire medicală, timp de două săptămîni, „spre a-şi vindeca rănile" [34].

e) Surghiunul s-a aplicat şi unor cazuri de nebunie fiindcă s-a socotit atunci că mănăstirile sînt cel mai bun loc de linişte, pentru temperarea sau chiar vindecarea unor oameni atinşi de alienaţie mintală. Astfel, soţia lui Rachtivanu, considerată ca nebună, este trimisă în surghiun la mănăstirea Tigăneşti [35]. De asemenea Costache „biv vătaf za Divan, sin paharnicu Alexandru" este trimis în surghiun la mănăstirea Sf. Gheorghe Nou „fiindcă se află zmintit la minte". Domnul porunceşte să i se dea „o odaie de locuinţă, cum şi cele trebuincioase spre căutare pînă cînd se va îndrepta" [36].

f) Chiar pentru acte împotriva moralei s-a recurs la surghiun. O femeie de fel din Herăstrău este trimisă în surghiun la mănăstirea Viforîta, pentru că umblînd în port bărbătesc, s-a înţeles cu o altă femeie, cu care s-a cununat, „muiare cu muiare ... " , înşelînd taina cununiei [37].

g) Sînt cazuri cînd surghiunul se execută la mănăstire în condiţii de penitenciar. Un ţigan domnesc, fiul lui Ioan Pricea „avînd patimă de nebunie" omoară pe tatăl său. În loc să fie trimis la spînzurătoare, i se acordă circumstanţe atenuante şi este trimis în surghiun la mănăstirea Căldăruşani şi ţinut acolo în obezi „să nu mai poată vătăma pe altcineva" [38].

B) *Surghiun la moşie.* Un surghiun mai uşor de suportat, asemănător cu domiciliul forţat de mai tîrziu, era aplicat de domnitori, unora dintre boieri, de obicei pentru fapte cu caracter politic, obligîndu-i pe aceştia să nu se mişte de la moşia lor şi silindu-i astfel să se abţină de la orice activitate politică. Astfel, beizadea Ioniţă, fiul răposatului Antioh vodă, este obligat de domn, la cererea patriarhului Ierusalimului „să plece şi să meargă la moşia lui" fiindcă se amestecase în treburi bisericeşti, fără învoirea domnului său [39]. Altă beizadea, Grigore Suţu, din ordinul domnului a fost alungat din capitală şi trimis la moşia sa din Argeş fiindcă într-o corespondenţă surprinsă de oamenii domniei, ponegrea şi chiar insulta pe domn [40]. Unor boieri din Ţara Românească cărora li se fixase iniţial un surghiun la mănăstire, li s-a uşurat pedeapsa, fiind trimişi, cu domiciliu obligatoriu, la moşiile lor „au primit de cîteva zile permisiunea de a se duce la moşiile lor, departe de capitală, unde să rămînă în pace" [41]. Vornicul Tudor Balş, vornicul V. Miclescu, postelnicul Cuza, spătarul Epureanu şi logofeteasa Maria Ghika, văduva „sexagenară", au fost surghiuniţi la moşiile lor [42]. Boieroaica Elena

[33] 20 aug. 1795, *ibidem*, VI, p. 560 – 561.
[34] 14 aug. 1801, *ibidem*, XI, p. 137.
[35] 3 febr. 1814, *ibidem*, XA, p. 654.
[36] 22 iul. 1814, *ibidem*, p. 1 050.
[37] 28 oct. 1801, *ibidem*, XI, p. 94.
[38] 20 aug. 1795, *ibidem*, VI, p. 560.
[39] 8 aug. 1730, Hurmuzaki, XIV/2, p. 1 061.
[40] 29 aug. 1818, *ibidem*, s. n. II, p. 478.
[41] 4 iul. 1823, *ibidem*, p. 932.
[42] martie 1824, *ibidem*, supl. I/4, p. 37.

Ciucurluc, născută Slătineanu, trimisă la început în surghiun la mănăstirea Mărgineni, fiindcă vorbea prea mult pe seama turcilor, la intervenția unui prieten pe lîngă domnie, obține o ușurare a pedepsei și este trimisă în surghiun la moșia sa [43]. Logofătul Alecu Filipescu, încarcerat pentru proteste adresate domnului în legătură cu alegerea unui arhimandrit ca episcop, după o oră de la arestare, este „urcat într-o trăsură și excortat de 12 albanezi înarmați și exilat la Jilava, la o proprietate a sa, situată nu departe de capitală" [44].

La cererea turcilor, domnul îndepărtează din Iași pe logofătul Const. Sturza, pe vistierul Alex. Sturza și pe postelnicul Gh. Ghica și îi trimite la moșiile lor, fiindcă se întîlneau în casa celui dintîi, fapt considerat ca un act de uneltire [45].

Uneori surghiunul era o simplă alungare din București, fără arătarea locului. Astfel, Maria Musulingione împreună cu bărbatul său sînt mutați și trimiși cu zăpciu afară din București, printr-o hotărîre domnească, pentru fapte netrebnice, fiindcă se dovediseră proxeneți [46].

C) *Surghiunul peste hotare.* Izgonirea peste hotare era o pedeapsă mai gravă și purta tot numele de surghiun. Se executa fie la o mănăstire anumită, fixată de porunca domnească, cum era Athosul, fie la alegerea celui izgonit, dar numai cu aprobarea domnului. Dacă cel alungat din țară se înapoia înainte de soroc, fără o încuviințare a stăpînirii, i se aplica o pedeapsă și mai gravă. Astfel, Iovan, fost nefer, este scos din țară prin surghiun a doua oară, cu bătaie , fiindcă s-a întors fără aprobare „să-l ridici și să se pedepsească la domneasca scară, cu 100 de toiage la tălpi și apoi să-l scoți iarăși din țară, făcîndu-se surghiun" [47].

Pentru că încercase să boteze „fără voia lui deplină" pe fiul unui evreu, Petru Croitoru este bătut și trimis în surghiun „ca unul ce s-au aflat pricinuind înșelăciune la aceasta, poruncim d-tale vel spătar să i se facă certare cu 100 de toiage la tălpi și în urmă să-l surghiuniți peste hotare, în țara Moldovei" [48]. Manolache Moldoveanu găsit plastograf, fiindcă făcuse „buiurdismă domnească la jalba cavafilor", este dus în surghiun tot în Moldova, cu carte de volnicie și prin zapciu spătăresc [49]. Matei Rătescu este trimis însă în exil prin zapciu spătăresc, departe, la muntele Sinai, loc fixat de domnie, la cererea rudelor lui, care se angajau „să-i poarte de grijă acolo" [50]. Chiar Dosoftei mitropolitul Țării Românești, după ce este destituit din funcție, este trimis în surghiun, din ordinul domnului, tot în țara Moldovei, ca să fie departe de treburile bisericești ale țării sale [51].

---

[43] 25 sept. 1824, *ibidem*, X, p. 294.
[44] 16 noiemb. 1820, *ibidem*, s. n. II, p. 594.
[45] 15 noiemb. 1835, *ibidem*, supl. I/5, p. 288.
[46] 11 aprilie 1792, V. A. Urechiă, *op. cit.*, IV, p. 198 — 199.
[47] 18 iul. 1803, *ibidem*, VIII, p. 533.
[48] 4 iul. 1795, *ibidem*, V, p. 478.
[49] 13 iul. 1803, *ibidem*, VIII, p. 533.
[50] 18 iul. 1803, *ibidem*.
[51] 18 martie 1810, Hurmuzaki, XIX/2, p. 710.

Derogînd de la regulile stabilite de pravile cu privire la izgonirea peste hotare și abuzînd de puterea sa, domnitorul Ion G. Caragea a trimis în surghiun peste hotare pe boierul Const. Bălăceanu, la Castoria în Albania, pentru că acesta împreună cu alți boieri au reclamat pe domn la Poartă, învinuindu-l că se înconjură de oameni hrăpăreți și necinstiți și aplică țării o fiscalitate excesivă [52]. Evident că numai cu cîteva decenii mai înainte el ar fi putut să-și piardă capul pentru o asemenea faptă, fiind considerat ,,hiclean".

În afară de cazurile înfățișate mai sus, sfîrșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea au cunoscut și alte surghiunuri pe care spațiul restrîns al acestui articol nu ne-a îngăduit să le reproducem în totalitatea lor. O vom face într-un studiu mai dezvoltat.

Pînă atunci noi ne permitem să socotim că și alungarea din sat, practicată încă în obștea țărănească, era tot un fel de surghiun. Mă întreb cum am putea să caracterizăm măsura luată de Vasile Lupu împotriva unor locuitori, cărora poruncește să li se dărîme casele și să fie alungați din sat, fiindcă judecîndu-se în repetate rînduri cu sluga sa Nec. Ureche, deși au pierdut de fiecare dată, nu se supun judecății și nici poruncilor domnești ,,ci umblă peste giudețul măriei sale"[53]. Izgonirea din sat era prevăzută și în pravile, ca o măsură luată împotriva celor care țineau drumurile și căile oamenilor și îi jefuiau, fără să poarte arme cu ei ,,să-l scoață și să-l gonească de într-acel loc"[54]. Ea s-a aplicat chiar și țăranilor dovediți îndărătnici în executarea muncilor agricole, care cădeau în sarcina lor [55].

Rămîne numai să cercetăm documentele epocii, pentru a găsi cazurile care să confirme această supoziție a noastră.

LE BANNISSEMENT

RÉSUMÉ

Le bannissement est une peine très ancienne, qu'on appliquait d'abord aux seuls délits à caractère politique.

Les lois grecques, romaines et byzantines l'ont connu, et c'est de ces lois que les Pays Roumains l'ont pris, dès le XVIIe siècle.

En tant que peine plus légère, le bannissement était d'abord appliqué aux boyards seulement, pour trahison. Plus tard on l'appliqua à tous les sujets des voïvodes, pour toute sorte de délits.

Le terme roumain, d'origine turque, de *surgün* (bannissement), est employé au XVIIIe siècle seulement, par suite des contacts plus serrés avec le système juridique ottoman.

Dans les Pays Roumains, le bannissement s'est confondu en général avec la relégation dans un cloître (Snagov, Sinaia, Măgureni), très rarement dans la propriété rurale du délinquant, ou en d'autres lieux. Mais la législation des Pays Roumains a aussi connu le bannissement à l'étranger (l'exil).

---

[52] 24 iul. 1813, *ibidem*, s. n. II, p. 116.
[53] 22 aug. 1649, L. T. Boga, *Documente basarabene*, VII, Chișinău, 1929, p. 35.
[54] *Îndreptarea legii*, Buc., 1962, cap. 346, § 1.
[55] ,,Studii de istorie", 3/1967, p. 625.

BIRUL ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ (1775–1831)

DE

S. COLUMBEANU

Documente cercetate în ultimii ani, îndeosebi cele aflate în dosarele vistieriei de la Arhivele statului din București [1] și din condica vistieriei, redactată în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea din inițiativa lui Ienăchiță Văcărescu [2], vin să completeze cu numeroase și noi date cunoștințele pe care le avem din documentele publicate de Al. Papiu-Ilarian [3] și V. A. Urechiă [4] asupra fiscalității în perioada 1775–1831 [5].

În articolul de față ne propunem ca, pentru perioada menționată mai sus, să fixăm cîteva din momentele mai importante ale evoluției birului, care era principalul impozit plătit de marea masă a contribuabililor, formată din țărănime. Documentele fiscale permit fixarea acestor momente mai ales în primele trei decenii ale secolului al XIX-lea. În această privință atragem atenția că dosarele vistieriei din timpul domniilor lui Ioan Caragea (1812–1818) și Mihai Suțu (1818–1821) oferă posibilitatea urmăririi evoluției aproape lunare a birului și a altor două impozite mai importante percepute de vistierie: contribuția pentru lefurile dregătorilor și contribuția pentru poște. Alături de acestea, dosarele vistieriei mai conțin date și asupra altor categorii de impozite: „ajutoarele" încasate pentru

---

[1] Aceste dosare se află în marele fond numit Administrative vechi.

[2] Muzeul de istorie a orașului București, nr. inv. 31 348 (pe viitor citat M. I. B.).

[3] Al. Papiu-Ilarian, *Tezaur de monumente istorice*, t. II, București, 1863.

[4] V. A. Urechiă, *Istoria românilor*, 14 vol.

[5] Vezi, în privința vechiului regim fiscal, și unele lucrări cu caracter special consacrate acestei probleme; pentru perioada de care ne ocupăm în studiul de față: Leonida Colescu, *Geschichte des rumänischen Steuerwesens in der Epoche der Fanarioten (1711 — 1821)*, München, 1897, p. 45 și urm.; Gheorghe Panu, *Cercetări asupra stărei țăranilor în veacurile trecute*, vol. I, partea a II-a, București, 1910, p. 470 — 557 : Ioan C. Filitti. *Considerații generale despre vechea organizare fiscală a principatelor române pînă la Regulamentul organic*, București, 1935, p. 43 și urm.

acoperirea frecventelor deficite; numeroasele contribuții suplimentare prin care se căuta să se răspundă cererilor de tot felul ale Porții (lefurile și aprovizionarea trupelor din regiunile limitrofe cu Țara Românească, plata salahorilor și a materialelor de construcție necesare cetăților, transporturi etc.).

Documentele ne mai arată, apoi, și modul de repartiție a birului pe baza sistemului de impunere pe unități fiscale numite lude. Înainte deci de a vedea care a fost evoluția birului în perioada propusă în studiul de față, să încercăm a înfățișa, pe scurt, în ce consta sistemul de impunere pe lude [6]. Într-un articol, recent publicat, se consemna că sistemul ludelor a fost instituit de Alexandru Ipsilanti în 1775. Un lude era compus dintr-o persoană cînd contribuabilii aveau o stare materială mai bună și din 2—3 persoane cînd contribuabilii erau săraci. În acest sens, instrucțiuni ale domniei, din ultimele două decenii ale secolului al XVIII-lea, către ispravnicii județelor și notabilii satelor prescriu ca în fiecare sat, în afara numărului de lude stabilit, să existe „ajutoare" „din dăstul" [7].

De obicei, proporția era de un „ajutor" la doi săteni considerați, „lude". Dacă satele erau „mai cu putere", adică oamenii erau mai înstăriți, atunci ajutoarele puteau fi într-un număr mai mic ca a treia parte din totalul contribuabililor. Principala cauză care a determinat ca ludele să devină o unitate fiscală formată nu dintr-un singur contribuabil, ci dintr-un număr de contribuabili asociați a fost creșterea permanentă a birurilor. Vom vedea mai departe cum numărul de lude va ajunge de la 40 000—50 000 la 14 000—15 000 [8]. Scăderea se datorează înregistrării de contribuabili tot mai numeroși în cadrul unei lude: în jurul anului 1820 se va ajunge ca un lude să aibă pînă la 10—12 birnici. Numai prin acest număr ridicat de persoane din compunerea unei lude se putea asigura încasarea bimensuală a ridicatelor cote de bir [9].

*

După această expunere a structurii sistemului ludelor, să căutăm să vedem cum se prezintă evoluția birului, mai întîi, în subperioada care acoperă ultimele două decenii și jumătate ale secolului al XVIII-lea. Se știe că prin reforma fiscală inițiată de Alexandru Ipsilanti și înscrisă în hrisovul general privind reorganizarea administrației (25 decembrie 1775) s-a hotărît desființarea sferturilor devenite prea numeroase și apăsătoare și introducerea a 4 semi pe an (semile I, II, III și seama haraciului), constînd fiecare din 4 taleri, în total 16 taleri [10]. La semile I, II, III, suma

---

[6] Detalii în problema ludelor, vezi la S. Columbeanu, *Sistemul de impunere pe lude din Țara Românească (1800 — 1830)*, în „Studii", XXI, 1968, 3, p. 469 — 479.

[7] *Ibidem*, p. 471.

[8] *Ibidem*, p. 471 — 473 (Evoluția descrescătoare a numărului de lude).

[9] *Ibidem*, p. 474.

[10] M. I. B., nr. inv. 31 348, f. 5 — 8; Dionisie Fotino, *Istoria generală a Daciei*, trad. G. Sion, vol. III, București, 1860, p. 323 — 328; vezi și Sulzer, *Geschichte des transalpinischen Daciens*, vol. III, Viena, 1781 — 1782, p. 362 — 363.

de 4 taleri era împărțită astfel : 3 taleri pentru cheltuielile vistieriei, un taler pentru lefurile dregătorilor. Cisluirea ambelor cote (3 taleri și un taler) se făcea separat, întocmindu-se roluri fiscale diferite [11].

Se pare, pînă la o probă documentară contrară, că sistemul celor 4 semi a continuat pe tot timpul domniei lui Alexandru Ipsilanti și a succesorului său, Nicolaie Caragea (1782—1783). Pe la mijlocul anului 1784 sub Mihai Suțu (1783—1786), documentele consemnează o derogare generată de perturbări survenite în administrația finanțelor. În condica vistieriei redactată sub îngrijirea lui Enăchiță Văcărescu se pomenește de „starea cea proastă" a vistieriei [12], de „mîncătoriile" zapciilor și ale pîrcălabilor, de faptul că plătesc „numai unii", iar „alții nefiind nici măcar ajutor acelora ce plătesc" ; în sfîrșit, că birnicii „bîntuiți de aceste mîncătorii ... nu contenează strămutîndu-să din sat în sat și din județ în județ ... " [13]. Ca urmare a acestei situații, Mihai Suțu instituie o seamă tranzitorie de 6 taleri plătibilă în intervalul de timp iunie-august 1784. Apoi de la 1 septembrie același an se instituie 5 semi, repartizate astfel : seama I (septembrie, octombrie) ; seama II (noiembrie-decembrie) ; seama haraciului (ianuarie, februarie, martie, aprilie) ; seama III (mai, iunie) ; seama IV (iulie, august). Semile I — IV aveau fiecare 4 taleri, iar seama haraciului 6 taleri ; în total deci 22 de taleri pe an. Instrucțiunile domnești făceau de asemenea specificarea că, exceptînd seama haraciului, celelalte semi erau calculate în așa fel ca să revină 2 taleri pe lună de lude contribuabil [14].

După războiul din 1787—1792, care a produs din nou mari perturbări în viața țării și în administrația finanțelor, chiar la începutul anului 1792 (22 ianuarie), Mihai Suțu, revenit a doua oară la domnie (1791—1793), dă un hrisov, anunțînd o nouă reorganizare a sistemului perceperii birului : „Au sosit vremea — se scrie în hrisov — după înliniștirea tuturor petrecerilor amărîte ca să facem un așăzămînt dă obște și o îndreptare a țării ...". Pînă la elaborarea „așăzămîntului" se instituie, în mod provizoriu, pe primele trei luni ale anului 1792 (ianuarie-martie), o seamă de 5 taleri. În acest interval de timp urmează „a să hotărî cîte cîți taleri să se întocmească ludele și cîte semi au a curge într-acești doi ani pentru cheltuielile țării și cîte și la ce vreme să iasă semile haraciului și a dărilor mirii" [15]. Pînă la Constantin Alexandru Ipsilanti (1802—1806), care în 1804 a dat un nou regulament al finanțelor, documentele fiscale, avute la dispoziție pînă în prezent pentru intervalul 1792—1804, nu ne-au permis să știm cu precizie care a fost numărul semilor plătite sub Mihai Suțu ; Alexandru Moruzi (1793—1796) ; Alexandru Ipsilanti a doua oară (1796—1797) ; Constantin Hangerli (1797—1799) ; Alexandru Moruzi a doua oară

---

[11] M. I. B., nr. inv. 31 348, f. 10 — 12 (Instrucțiuni din 18 ianuarie 1776 privind perceperea semii I).
[12] Ibidem, f. 35 — 36.
[13] Ibidem, f. 37 — 39.
[14] Ibidem, f. 35—39.
[15] Ibidem, f. 42.

(1799—1801) şi sub Mihai Suţu a treia oară (1801—1802)[16]. Documentele fiscale mai tîrzii arată că aceste semi au fost în număr de 6, valorînd fiecare 4 taleri, şi că numărul de 6 semi a fost instituit de hatişeriful din 1783[17]. La această din urmă aserţiune avem de-a face, cel puţin pentru anii imediat următori amintitului hatişerif, cu o inadvertenţă. Instrucţiunile de reorganizare a finanţelor din iunie 1784 date de Mihai Suţu, deci după hatişeriful din 1783, fixează, aşa cum am văzut mai înainte, doar 5 semi (semile I, II, III, IV plus seama haraciului). Probabil că cele 6 semi sau sferturi, menţionate în pitacul domnesc din 16 iunie 1804 şi în anaforaua Divanului din 20 octombrie 1804 ca fiind introduse prin hatişeriful din 1783, vor fi fost aplicate la cîţiva ani după emiterea pomenitului hatişerif. Este o presupunere care urmează să fie dovedită prin cercetarea unor documente fiscale ce se vor descoperi eventual de aici înainte.

★

După această scurtă incursiune în fiscalitatea ultimelor decenii ale secolului al XVIII-lea, să căutăm a examina, de data aceasta ceva mai detaliat, deoarece documentele ne-o îngăduie, cum a evoluat birul şi principalele contribuţii adiţionale plătite vistieriei în timpul domniei lui Constantin Alexandru Ipsilanti (1802—1806), în perioada războiului ruso-turc (1806—1812), în timpul domniilor lui Ioan Caragea (1812—1818) şi Alexandru Suţu (1818—1821), în perioada răscoalei din 1821 şi în timpul domniei lui Grigore Dimitrie Ghica (1822—1828).

În primii ani ai secolului al XIX-lea, situaţia financiară a Ţării Româneşti era deosebit de grea din cauza marilor sume de bani care trebuiau plătite trupelor angajate să oprească incursiunile permanente ale pazvangiilor. Pentru procurarea acestor sume, contribuabilii erau impuşi la noi şi grele sarcini fiscale, care se suprapuneau peste cele obişnuite, legate de plata birului. Astfel, în iulie 1803, un hatihumaium ordonă instituirea unei dări speciale cu care să se acopere datoriile de 2 000 pungi (circa 1 000 000 taleri), contractate pentru a se plăti lefurile trupelor care luptau cu pazvangii. Poarta recomandă ca noul impozit să fie de 3—5 taleri de fiecare contribuabil „după analogon puterii fiecăruia". În caz că nici prin noua dare nu se putea asigura plata datoriilor, atunci boierii şi mănăstirile urmau să fie impuşi la dijmărit şi vinăriciu[18]. Prin urmare, chiar Poarta, care, teoretic, prin hatişeriful din 1802, cerea măsuri de uşurare a sarcinilor fiscale[19], în fapt dispunea mărirea acestora.

---

[16] Numeroasele documente fiscale publicate de V. A. Urechiă nu pomenesc nimic de numărul semilor în timpul domniilor citate (vezi vol. V, p. 168—188, 532—533; vol. VI, p. 610—650; vol. VII, p. 79—90, 192, 207, 344—345, 504—524; vol. VIII, p. 140 — 159, 222—226, 641 — 655).

[17] Cf. Al. Papiu-Ilarian, *Tezaur*, vol. II, p. 329—333; V. A. Urechiă, vol. XI, p. 148—149; vezi şi L. Colescu, *op. cit.*, p. 45.

[18] Cf. Al. Papiu-Ilarian, *Tezaur*, vol. II, p. 318.

[19] *Acte şi documente privitoare la istoria renaşterii României*, vol. I, Bucureşti, 1900, p. 260.

Dar, în afară de plata trupelor care se luptau cu pazvangii, situația grea a finanțelor mai era complicată și de lipsa banilor pentru retribuirea dregătorilor. O anafora a Divanului din 5 august 1803 preciza că pentru lefurile dregătorilor este necesară suma de 1 088 592 taleri anual. În această sumă nu intră cheltuielile vistieriei, haraciul și celelalte obligații către turci, precum și diferitele dări adiționale, numite „ajutoare". Pentru a face față deci unei duble obligații : plata trupelor și plata dregătorilor, anaforaua amintită propune instituirea unei dări suplimentare de 3 taleri și 3 bani pe lună, deci 36 taleri și 36 bani pe an de fiecare lude contribuabil [20]. Pitacul domnesc din 14 august 1803 aprobă darea, precizînd totodată că „toate celelalte semi, ajutoare și orice alte dări cu verice fel de numiri erau pînă acum, toate pînă acum s-au ridicat și au lipsit cu totul nu le mai da" [21].

Folosind în continuare împrejurările nou create de incursiunile pazvangiilor și deci de necesitatea întreținerii unor trupe speciale pentru a le stăvili, Constantin Alexandru Ipsilanti a dat la 16 iunie 1804 un pitac în care subliniază că „este lucru peste putință"să se stabilească birul după normele din 1783. Arată că pentru lefuri sînt insuficiente cele 16 parale la leu percepute în trecut, trebuind să se adauge încă 4 parale. Apoi semile trebuie mărite de la 4 la 6 lei din cauza împuținării ludelor, pe de o parte, și al numărului mare de persoane cu regim fiscal special (scutelnici și poslușnici) sau privilegiat (neamuri, mazili, bresle, companiști), pe de altă parte. Pentru a face față noii situații, Divanul propune instituirea a 5 semi de cîte 6 lei fiecare, la care se adaugă haraciul și două ajutoare totalizînd 10 1/2 lei și contribuția pentru poște de 6 lei. Împreună cu darea de 36 taleri și 12 parale afectată plății lefurilor, un lude urma să plătească vistieriei anual aproape 86 taleri. Domnul nu a aprobat această sumă și a fixat următoarele contribuții : 72 taleri repartizați în 6 semi a 12 taleri plus 6 taleri pentru poște, plătibili în „două cîștiuri" primăvara și toamna. Deci, în total 78 taleri [22].

După toate aceste acte pregătitoare, cîteva luni mai tîrziu, la 5 noiembrie 1804, Constantin Alexandru Ipsilante dă cunoscutul hrisov de așezare a dărilor care constituie, totodată, primul „regulament al finanțelor" din Țara Românească de la începutul secolului al XIX-lea.

Hrisovul din 5 noiembrie 1804 confirma de fapt prevederile pitacului domnesc din 16 iunie a aceluiași an, adăugînd unele precizíuni. Astfel, se arată că ultimul recensămînt fiscal efectuat în țară a stabilit existența a 40 620 de lude. Aceștia vor plăti cîte 12 taleri la fiecare 2 luni („diminie"), de 6 ori pe an, conform dispozițiilor hatișerifului din 1802, care a hotărît „să se urmeze dăjdiile ca la leatul 1783, care dăjdii atunci șase fiind într-un an". Contribuția pentru poște va fi de 6 taleri pe an, la care se vor mai adăuga încă 2 taleri (unul toamna și unul primăvara). Suplimentul de

---

[20] V. A. Urechiă, *op. cit.*, vol. XI, p. 146 — 147.
[21] *Ibidem*, p. 147 — 148.
[22] *Ibidem*, p. 147 — 149.

2 taleri era motivat cu scăderile numărului de lude. În total deci, conform hrisovului din 5 noiembrie 1804, o lude plătea vistieriei 80 taleri pe an. În sfîrşit, hrisovul stabileşte şi repartiţia celor 12 taleri plătibili la fiecare „diminie" : 8 taleri şi 96 bani simbriile ispravnicilor şi zapciilor, havaeturile vistieriei, hrana şi echipamentul oştirii, furajele pentru grajdul domnesc şi pentru cavalerie; 3 taleri şi 24 bani la casa răsurilor pentru plata lefurilor [23].

Dar, în afară de dările de mai sus, tot în toamna anului 1804 a mai fost stabilită o dare suplimentară pentru acoperirea deficitului de 190 000 taleri al casei răsurilor. Divanul a propus ca această dare să însumeze 5 taleri plătibili în trei rate [24]. Domnul a aprobat-o, dar a dispus ca perceperea ei să se efectueze în timp de zece luni, cîte 1/2 taler pe lună de fiecare lude [25].

Deci, în decurs de aproximativ un an, totalul dărilor plătite vistieriei de un lude se ridica la suma de 85 taleri.

„Regulamentul finanţelor" dat de Constantin Alexandru Ipsilanti, inspirat din prevederile hatişerifului din 1802, a avut drept scop să pună, într-o formă oarecare, capăt marelui abuz ce se făcea cu înmulţirea necontenită a sferturilor [26]. În pitacul din 16 iunie 1804, care pregăteşte hrisovul „pentru aşezarea dăjdiilor" din 5 noiembrie 1804, domnul a precizat că „este lucru peste putinţă" să se fixeze dăjdiile după aceleaşi criterii din 1783. Aşadar, greutatea impozitelor depinde nu numai de numărul sferturilor, ci de cota stabilită pentru fiecare lude şi de numărul ludelor [27].

Perioada 1806—1812 înregistrează o nouă creştere a birului ca urmare a numeroaselor contribuţii necesitate de starea de război.

În 1806 birul ajunsese la 92—100 lei, fiind perceput de la 55 000 lude. La acesta se mai adăuga un impozit extraordinar de 7 lei şi 28 parale, haraciul 7 lei şi darea pentru poştă 11 lei. În total 117—125 lei, sumă care depăşeşte cu peste 50% dările fixate de „Regulamentul finanţelor" din 1804 [28]. De asemenea se remarcă numărul foarte mare de contribuabili : 55 000. Aceasta înseamnă că recensămîntul fiscal s-a efectuat cu foarte mare rigurozitate, date fiind nevoile crescînde de bani determinate de starea de război.

[23] Cf. Al. Papiu-Ilarian, *Tezaur*, vol. II, p. 332 — 335 (anaforaua din 20 octombrie1804, care precedă hrisovul, *ibidem*, p. 328 — 332).

[24] V. A. Urechiă, *op. cit.*, vol. XI, p. 149 — 150.

[25] *Ibidem*, p. 150.

[26] Cf. Al. Papiu-Ilarian *Tezaur*, vol. II, p. 333 (hrisovul subliniază că „din pricina celor făr de rînduială şi dese cifreturi ce se urma pînă acum amestecate drepte şi îndoite, venise la atîta catahrisis încît nu era măcar o zi întru care să fi putut ticălosul ţăran să se vază pe sine slobod de împlinitorii zapcii").

[27] Gh. Panu, *op. cit.*, p. 507 (Gh. Panu mai susţine că domnul s-a prefăcut că nu vede în hatişeriful din 1802 decît recomandarea privind numărul sferturilor, omiţînd în explicaţiile sale cuantumul acestora. Această omisiune avea în vedere impunerea unor sume cît mai mari la sferturi. Afirmaţia lui Panu nu corespunde realităţii, deoarece Ipsilanţi, în pitacul din 16 iunie 1804, a arătat foarte clar că în 1804 nu mai este posibil să se stabilească dăjdii ca în perioada anterioară).

[28] R. Rosetti, *Arhiva senatorilor din Chişinău*, în „An. Acad. Rom. Mem., Secţ. Ist.", s. II, t. XXXI, vol. IV, p. 111.

În 1808 numărul de lude scăzuse la 28 000, adică la jumătate faţă de 1806. Birul era de 3 1/2 lei pe lună, plus 11 lei contribuţia pentru poşte şi plus 89 lei pentru spitale şi alte necesităţi ale armatei [29]. În total, un lude plătea în 1808 suma de 142 lei. Observăm că, dacă birul propriu-zis era relativ mic, doar 42 lei [30], în schimb pentru întreţinerea spitalelor şi a armatei se plătea o sumă de două ori mai mare decît birul.

În 1811 numărul de lude a scăzut şi mai mult, ajungînd la 16 000. Acestea plăteau: 3 sferturi a 15 lei, 3 sferturi a 10 lei, 3 lei pe lună pentru poşte şi 40 lei restanţă din 1810, reprezentînd ajutorul pentru ocne şi pentru plata zaherelii, în total 151 lei [31], dar în 1812 birul era de aproximativ 120 taleri pe an şi contribuţia pentru poşte de 36 taleri, deci în total 156 taleri pe an. În acest an numărul ludelor a înregistrat o serie de scăderi succesive, care au îngreuiat în mod deosebit operaţiile de percepere. Astfel s-a ajuns de la 15 810 lude în ianuarie la 12 439 lude în iunie [32],

Trebuie spus că sumele de bani plătite de un lude erau însă mult mai mari decît cele legate direct de plata birului şi a contribuţiei pentru poşte. Într-o plîngere adresată administraţiei ruse se arată că în 1808 birul şi toate celelalte contribuţii, care înainte erau de 120 piaştri pe an, au ajuns la 500 piaştri, iar ludele au scăzut de la 26 000 la 16 000; de asemenea, în anul 1810 un corespondent anonim din Bucureşti scria că ţăranul birnic plătea bir şi contribuţii de război 259 lei pe an, la care se adăugau rechiziţii în natură, corvezi şi jaful zapciilor [33]. Consulul francez Ledoulx, într-un raport din acelaşi an, evaluează totalul sarcinilor unui contribuabil posedînd o pereche de boi şi un car la 40 lei pe lună sau 480 lei pe an, evaluare care corespunde cu cea făcută de corespondentul anonim dacă se adaugă rechiziţiile, corvezile şi jaful [34].

Aşadar, în perioada 1806—1812 s-au produs mari schimbări în sistemul fiscal al Ţării Româneşti. Numărul ludelor care în toamna anului 1804 era de 40 620 a ajuns în luna iunie 1812 la 12 439. De asemenea birul şi contribuţia pentru poşte care în 1804 erau de 80 lei în 1812 aproape s-au dublat, ajungînd la 156 lei.

Care erau cauzele acestor însemnate creşteri ale sarcinilor fiscale? O adresă a Divanului către senatorul Milaşevici le relatează în mod explicit. „Suma ludelor — se spune în adresă — au fost la început împătrit mai mult decît este acum; dar, precum s-au zis, sărăcind locuitorii şi îngreuindu-să la dăjdii şi împovărîndu-se cu mulţimea podvezilor, din care li s-au pricinuit moarte şi prăpădenie dobitoacelor, din vreme în vreme au

---

[29] *Ibidem*, p. 111—112.

[30] T. G. Bulat, *Veniturile şi cheltuielile Moldovei şi Valahiei pe 1808*, în „Arhivele Basarabiei", II (1930), 1, p. 85.

[31] Idem, *Veniturile şi cheltuielile ţărilor româneşti între anii 1810—1812*, în „Arhivele Basarabiei", VI (1934), 2, p. 143.

[32] R. Rosetti, *Arhiva senatorilor din Chişinău*, vol. IV, p. 122 — 123.

[33] *Ibidem*, p. 43.

[34] *Ibidem*, vol. II, p. 84 — 85.

tot scăzut, pînă ce au ajuns la suma ce este acum”. În altă parte, adresa dă amănunte şi mai precise, arătînd că „au ajuns a fi, pentru înmulţirea dăjdiilor, pentru siricia şi neputinţa lăcuitorilor, cîte 5, cîte 6 şi pă alocurea cîte 10 şi 12 familii la un lude” [35].

Prin urmare, înmulţirea şi mărirea impozitelor, la care se adăugau obligaţiile de tot felul (contribuţii în cereale şi produse animale, transporturi, lucru la construcţii cu caracter militar) impuse de starea de război, au provocat o mare sărăcire a contribuabililor. Din această cauză, capacitatea unităţii fiscale — ludele — de a răspunde multiplelor sarcini a scăzut considerabil. Ludele de 2—3 familii fiind incapabile să plătească marile sume de bani cerute de vistierie, s-au format atunci lude de 5—6 familii, ajungîndu-se uneori chiar pînă la 12 familii. În acest fel, grelele şi numeroasele sarcini fiscale se repartizau pe un număr mai mare de contribuabili grupaţi în cadrul unei lude. În acelaşi timp însă, paralel cu mărirea numărului de contribuabili din interiorul unei lude, avea loc micşorarea numărului de lude pe toată ţara. De aici izvorau mari deficite : veniturile realizate de pe urma impozitelor încasate de la un număr mai mic de lude erau mult inferioare celor ce s-ar fi realizat de la vechiul număr de lude mult mai mare [36].

În anul 1812 este numit domn al Ţării Româneşti Ioan Caragea, care a plătit mari sume de bani pentru a obţine tronul. Problema care se punea noului domn era să găsească bani pentru a-şi plăti creditorii de la Constantinopol şi pentru a realiza beneficii cît mai mari de pe urma domniei. Pentru împlinirea acestor deziderate era nevoie de un număr cît mai mare de lude contribuabili. De aceea la 21 aprilie 1814 domnul dă un pitac prin care cere în mod expres „a se pune în rînduială dăjdiile ţării” [37]. Ca urmare, Divanul, în anaforaua din 28 mai a aceluiaşi an, expune domnului situaţia existentă a finanţelor ţării şi măsurile necesare pentru a o remedia [38]. În prima parte a anaforalei se arată că, din cauza războiului şi a epidemiei de ciumă, numărul de lude găsite la recensămînt este abia de 13 434, corespunzînd la 91 400 familii de birnici. Pentru a se face faţă cheltuielilor vistieriei şi necesităţilor de acoperire a deficitului sînt necesare 25 000 lude avînd în medie 5 familii fiecare, deci în total 125 000 familii de birnici. Se propune ca aceste lude să plătească 200 taleri pe an repartizaţi astfel : 5 sferturi a 24 taleri fiecare, un haraciu a 30 taleri şi 2 „orînduieli” pentru poşte a 25 taleri fiecare. Pentru acoperirea diferenţei de 11 566 lude pînă la împlinirea numărului preconizat de 25 000 Divanul recomandă ca primă măsură darea la dajdie a 3 609 posluşnici din cei 14 346 exis-

---

[35] I. Cojocaru, *Documente privitoare la economia Ţării Româneşti, 1800—1830*, vol. I, Bucureşti, 1958, p. 94.

[36] R. Rosetti, *Arhiva senatorilor*, vol. IV, p. 122 — 123 (în ianuarie 1812 un număr de 15 810 lude plăteau pe lună 156 157 taleri, deci aproape 10 taleri de fiecare lude ; în iunie acelaşi an, aceeaşi sumă de aproximativ 10 taleri era plătită doar de 12 439 lude, ceea ce revine la un total de 122 950 taleri. Observăm deci ce influenţă mare avea scăderea numărului de lude asupra încasărilor vistieriei).

[37] V. A. Urechiă, *op. cit.*, vol. X, B, p. 93.

[38] *Ibidem*, p. 94 — 102.

tenți. Cum însă cu aceşti 3 609 posluşnici dați la dajdie problema nu era rezolvată, Divanul mai propune următoarele măsuri : verificarea scutelnicilor și înscrierea în rolurile fiscale a celor făcuți ilegal; verificarea actelor privilegiaților neamuri, postelnicei, mazili, breslași, cumpaniști, pentru ca cei intrați ilegal în aceste categorii să fie dați la bir; darea la bir a breslelor slujitoreşti din județe, exceptîndu-se slujitorii polcovnicilor, căpitanilor, isprăvnicaturilor și plășilor; darea de dajdie a acelor sate care au fost scutite în întregime de bir în favoarea unuia sau altuia din marii boieri; numărul scutelnicilor și al posluşnicilor din fiecare județ să nu depășească pe cel al birnicilor.

În rezoluția din 24 iulie 1814 dată de anaforaua Divanului, Caragea hotărăşte ca suma plătită de un lude să fie de 163 de taleri, și nu de 200, cît propusese Divanul. Această reducere e motivată de sărăcirea locuitorilor în timpul războiului recent terminat și de împrăștierea contribuabililor cauzată de epidemia de ciumă. Repartiția sumei de 163 taleri este următoarea: 5 sferturi a 22 taleri fiecare, haraciul 29 taleri, contribuția pentru poște 24 taleri [39]. La 1 august 1814 domnul dă o circulară către județe în care arată încă o dată normele după care va fi percepută suma de 163 taleri, specificînd că, în afară de acești bani, va fi încasată și răsura de 8 parale la leu pentru lefuri [40]. Tot la aceeași dată sînt trimise boierilor așezămîntari din județe 17 „ponturi" cuprinzînd măsurile de luat în vederea măririi numărului contribuabililor. Cele mai importante din aceste ponturi au fost anunțate deja în anaforaua din 28 mai 1814. Dintre ponturile adăugate reținem pe următoarele: cătunele vor constitui unități fiscale de sine stătătoare, interzicîndu-se legarea lor de alte sate; înscrierea la lude a străinilor care n-au acte de vistierie și a celor fără o situație fiscală bine definită (negustori ambulanți, arendași, logofeți de moșii etc.); interzicerea de a se lua scutelnici din satele cu mai puțin de trei lude; readucerea fugarilor în satele de origine pentru a nu se descompleta rolurile fiscale [41].

Toate aceste măsuri nu au dus nici pe departe la rezultatele scontate de domn; dimpotrivă, nemulțumirea generală sporea în fiecare zi, din cauza greutății dăjdiilor. De aceea, în prima zi a anului 1815, Caragea dă un pitac în care, după ce arată că suma ludelor a atins de abia numărul de 16 000, hotărăşte ca pentru cele cinci sferturi de la 1 februarie 1815 pînă la 30 noiembrie 1815, totalizînd suma de 2 112 000 lei, să se ierte contribuabililor 1 112 000 lei și să se încaseze doar 1 000 000 lei [42]. Această măsură însă a fost contracarată de o alta: după o lună și jumătate, la 12 februarie 1815, Divanul dă o anafora în care arată că numărul de lude ce poate fi realizat este de numai 18 000, și nu de 25 000, cum se proiectase în mai 1814. Pentru acestea se propune să plătească 200 taleri

[39] *Ibidem*, p. 93 — 94.
[40] Cf. Al. Papiu-Ilarian, *Tezaur*, vol. II, p. 380 — 382.
[41] *Ibidem*, p. 378 — 379.
[42] V. A. Urechiă, *op. cit.*, vol. X, B, p. 96 — 102.

de lude pe an fără răsură : 165 taleri reprezentînd 6 sferturi a 27 de taleri şi 60 bani fiecare, plus 35 de taleri, reprezentînd două contribuţii pentru poşte a 17 taleri şi 60 bani pentru fiecare. Pentru lefuri se vor mai plăti 78 taleri de lude în 6 „diminii" a 13 taleri fiecare „diminie". Adăugînd şi răsura de 8 parale la taler pentru primii 200 taleri, rezultă că o lude urma să plătească în total 318 taleri pe an. Totuşi nici cu aceste mari sume de bani nu se putea acoperi deficitul vistieriei, care se ridica la 1 320 304 taleri, plus 60 642 taleri reprezentînd contribuţia celor 6 842 lude lipsă pînă la împlinirea numărului de 25 000. Pentru acoperirea acestor goluri, Divanul propune ca şi pe anul 1815 (deci procedeul era mai vechi) să se perceapă sume mai mari la dările plătite cămării domneşti, adică la dijmărit, oerit şi vinăriciu [43]. Ca o compensaţie a acestei politici de stoarcere, Divanul făgăduieşte birnicilor că nu vor mai fi siliţi la alte orînduieli şi havalele că se vor lua măsuri „spre a se face o dreaptă cumpănire a tuturor satelor fieşcărui judeţ, ca nu unele să fie ocrotite şi altele năpăstuite", şi, în sfîrşit, că se va pune capăt abuzurilor ispravnicilor, zapciilor, polcovnicilor şi căpitanilor [44]. Promisiuni înşelătoare care nu aveau nici o aplicare practică.

Peste o săptămînă, la 20 februarie 1815, în rezoluţia sa la anaforaua Divanului, Caragea hotărăşte ca sferturile birului să fie de 22 taleri, în afară de sfertul haraciului, care va fi 29 taleri, iar sferturile pentru poşte de 13 taleri şi 90 bani. La acestea se adaugă răsura de 8 parale la leu. Contribuţia pentru lefuri este, în schimb, menţinută la 78 taleri, repartizată în 6 „diminii" [45]. Prin urmare, conform rezoluţiei domnului, un lude trebuia să plătească împreună cu răsurile 278 taleri pe an. Sferturile birului şi ale poştelor au fost într-adevăr reduse, dar nu din motive filantropice. La începutul rezoluţiei sale, domnul explică această reducere, arătînd că perceperea sferturilor propuse de Divan „va pricinui locuitorilor mai vîrtos turburare decît folos" [46]. Pentru a evita această „turburare", care însemna spargerea satelor şi fuga în masă a contribuabililor, domnul a intervenit, reducînd cu cîţiva taleri unele din sferturi.

Ceea ce surprinde atît în anaforaua Divanului, cît şi în rezoluţia domnească, este faptul că la interval de 4 decenii de la reforma lui Alexandru Ipsilanti din 1775, cu cele 4 sferturi ale ei, s-a ajuns să se plătească nu mai puţin de 14 sferturi; 5 sferturi birul, 1 sfert haraciul; 2 sferturi pentru poşte, 6 sferturi pentru lefuri, ca să nu mai vorbim de alte sferturi adiţionale, mai mici, reprezentînd răsura de 8 parale la leu percepută la fiecare sfert al birului şi al poştelor.

Ceea ce am văzut pînă acum constituie directivele de ordin general privind perceperea dărilor, cunoscute şi analizate şi în alte lucrări care s-au ocupat de fiscalitatea acestei epoci [47].

---

[43] *Ibidem*, p. 106.
[44] *Ibidem*, p. 107.
[45] *Ibidem*, p. 103 – 104.
[46] *Ibidem*, p. 104.
[47] Gh. Panu, *op. cit.*, vol. I, partea a II-a, p. 470 — 498, p. 509 — 526.

Ne interesează însă şi aplicarea practică, de zi cu zi, a fiscalităţii. Un mare număr de dosare ale vistieriei aflate la Arhivele statului, necercetate pînă de curînd, conţin în filele lor răspunsul la problema de mai sus.

Astfel, referitor la numărul ludelor, cercetarea rolurilor fiscale păstrate în număr mare în dosarele vistieriei, ne arată că, în timpul lui Caragea, după reforma fiscală din 1814, numărul de lude a variat între 16 000 şi 17 000, rareori ridicîndu-se la 18 000[48]. Numărul de 25 000 lude preconizat în hrisovul de reformă nu a fost atins niciodată.

Ce şi cît plăteau aceste lude? Două serii de dosare din anii bugetari decembrie 1814— noiembrie 1815 şi decembrie 1815— noiembrie 1816 ne dau posibilitatea să reconstituim mai mult sau mai puţin complet tabelul obligaţiilor fiscale pe care era dator un lude să le „răspundă" vistieriei.

Astfel, conform dosarelor anului bugetar decembrie 1814— noiembrie 1815, s-au perceput următoarele sume de fiecare lude, unele cu răsură, altele fără [49].

	Taleri	Parale
— haraciul: decembrie 1814— ianuarie 1815 29 taleri + răsura 8 parale la taler	34	32
— sferturile: februarie-martie; aprilie-mai; iunie-iulie; august septembrie; octombrie-noiembrie, 22 taleri fiecare sfert + răsura	132	
— diminia lefilor: 13 taleri, 8 parale × 6 + răsura. . . .	79	8
— poştele: 13 taleri × 2	26	
— pentru care şi salahori: 12 taleri × 6	72	
— cheltuiala adalîilor: 15 taleri × 6	90	
— ajutorul: august	12	
octombrie-noiembrie-decembrie.	30	
	476[50]	40

De reţinut că numai în acest tabel apar 28 de sferturi mai mari, la care se adaugă şi sferturile mai mici, răsurile.

Pentru anul bugetar decembrie 1815, noiembrie 1816, dosarele păstrate au înregistrat următoarele sume[51].

---

[48] Arh. St. Buc., Ad-tive vechi, vezi dos. 2 152 c şi d; 2 167 c şi d; 2 167 a, b, c, d; 2 173 a şi b; 2 203 (cf. şi S. Columbeanu, *Caracterul exploatării feudale a ţărănimii în deceniile anterioare răscoalei lui Tudor Vladimirescu (1800 — 1820)*, în „Studii", XIV, 1961, 3, p. 581).

[49] Arh. St. Buc., Ad-tive vechi, dos. 2 167 a, b, c, d.

[50] Totalizarea, cf. S. Columbeanu, *op. cit.*, p. 583, nota 3.

[51] Arh. St. Buc., Ad-tive vechi, dos. 2 173 a, b.

	Taleri	Parale
— haraciul.	34	32
— sferturi	132	
— diminia lefilor	83	24
— poştele : 16 taleri, 20 parale × 2 . . .	33	
— ajutorul ianuarie 1816	15	
— ajutorul adalîilor 15 taleri × 6	90	
— banii salahorilor : 9 taleri, 40 bani × 6	56	
— plata zaherelei.	2	
— cheltuiala paznicilor poteraşi sept. 1816	2	
	448 [52]	16

În mod excepţional, pentru ajutorul adalîilor plăteau şi cei din categoriile privilegiate: neamurile 30 taleri, mazilii 20 taleri, postelniceii 20 taleri. De asemenea erau impuşi şi scutelnicii cu 5 taleri şi posluşnicii cu 2 1/2 taleri [53].

În ultimul an al domniei lui Caragea s-a făcut o nouă aşezare pentru dări. Aceasta a început prin obişnuita anafora a Divanului înaintată domnului în iunie 1818, prin care se propunea o clasificare a dăjdiilor în trei categorii: 1) banii vistieriei; 2) banii poştelor; 3) banii lefurilor. Banii vistieriei—birul propriu-zis în care se include şi haraciul—vor fi percepuţi în 6 sferturi. S-au sugerat de asemenea suprimarea răsurei la toate cele trei categoriile de dări şi adăugiri de scutelnici şi posluşnici la numărul existent de lude [54].

Caragea a aprobat parţial această anafora la 3 septembrie 1818, trimiţînd restul înapoi în Divan pentru revizuire [55].

În noul aşezămînt fiscal, întocmit după discuţiile din Divan, s-au hotărît următoarele: numărul ludelor să fie socotit la 17 000; fiecare lude să plătească 19 taleri la fiecare sfert; la banii lefurilor să se plătească 10 taleri şi 60 bani de fiecare „diminie", iar la banii poştelor 35 taleri în două rate; să se desfiinţeze răsura; să se facă unele scăderi la lefurile dregătorilor; să se întocmească birurile conform cu prevederile hatişerifului din 1802; să se efectueze unele scăderi de bir în cazul că la cele 17 000 lude prevăzute se vor mai adăuga încă 1 000 lude; în sfîrşit, măsura care a stîrnit după plecarea lui Caragea discuţii aprinse în Divan şi o mare tulburare în ţară: desfiinţarea isprăvnicatelor străinilor şi înscrierea acestora la lude ca să plătească dările la fel cu băştinaşii.

[52] Totalizarea nu este completă, deoarece diminia lefurilor nu apare decît de 4 ori în loc de 6, iar ajutorul este numai cel din ianuarie, or, această dare suplimentară se percepe de cel puţin două ori pe an: iarna şi vara. Cu cotele de dări lipsă, desigur că totalul se apropia de 500 taleri.

[53] Arh. St. Buc., Ad-tive vechi, dos. 2 167 c, f. 450v—459; dos. 2 173 a, f. 284v — 309.

[54] V. A. Urechiă, *op. cit.*, vol. X, B, p. 130 — 132.

[55] *Ibidem*, p. 132 — 133.

Toate cele trei dări din așezămînt totalizau 212 taleri, cu 92 taleri și 24 bani mai puțin decît suma de 304 taleri și 24 bani „ce s-au fost chibzuit mai dinainte ... prin sfat de obște ..."[56]. Totuși suma de 212 taleri stabilită de Caragea nu reprezintă o ușurare pentru contribuabili, ci, dimpotrivă, o agravare, și încă o agravare considerabilă, dacă ne raportăm la cei 163 taleri ce trebuiau plătiți de un lude conform așezămîntului din anul 1814. Caragea a redus cu 92 taleri suma propusă de Divan, pentru a evita o nouă fugă în masă a contribuabililor.

În privința unora din reducerile pe care Caragea le făcea la bir mai trebuie atrasă atenția că acestea erau doar aparente. Astfel, în 1815 reducerea de 1 000 000 taleri la cinci sferturi a fost imediat compensată de adăugiri la cele trei huzmeturi : dijmăritul, oieritul și vinăriciul[57]. De asemenea, o reducere similară din februarie 1817, la care s-a adăugat măsura desființării dării untului și a podvoadei căratului sării, a fost compensată cu încărcări la huzmeturi[58] și cu o adăugire de 21 taleri la darea pentru poște, motivată prin numărul prea mic de lude care au plătit această dare[59].

Venirea la domnie a lui Alexandru Suțu n-a adus o ușurare a dărilor, ci, dimpotrivă, o agravare a lor. Politica fiscală dusă de Suțu era considerată mai aspră chiar decît politica fiscală a lui Caragea, renumită prin caracterul ei de stoarcere.

Ca și predecesorul său, Alexandru Suțu a fost preocupat de mărirea numărului de lude. O anafora din ianuarie 1820 arată că numărul de lude hotărît a fi înscris în rolurile vistieriei era de 19 500[60]. În realitate însă, acest număr de lude nu va fi realizat. Se va înregistra totuși o creștere ușoară, dar limita maximă a acesteia se va opri la numărul de 18 493 lude, înregistrat la sfertul februarie-martie 1820[61].

În ce privește impozitele, cu toată reducerea efectuată de Suțu la o parte din sferturi, de la 19 la 18 taleri, birul împreună cu dările pentru lefuri și poște se ridică pe anul bugetar decembrie 1818 — noiembrie 1819 la 215 taleri[62], iar în anul bugetar decembrie 1819— noiembrie 1820 la 214 taleri[63]. Prin urmare, la aceste categorii de dări, în timpul domniei lui Suțu, un lude plătea mai mult chiar decît sub Caragea. Cum se explică aceasta cînd rolurile fiscale ne arată că Suțu a menținut la 19 taleri trei din sferturile birului pe exercițiul 1818—1819 și le-a scăzut la 18 taleri pe celelalte trei, iar pe exercițiul 1819—1820 toate sferturile au fost de 18 taleri[64]. Explicația o găsim chiar în rolurile fiscale : Suțu a compensat

[56] *Ibidem*, p. 133 — 138.
[57] *Ibidem*, p. 96 — 102.
[58] *Ibidem*, p. 128.
[59] Cf. Al. Papiu-Ilarian, *Tezaur*, vol. II, p. 362.
[60] V. A. Urechiă, *op. cit.*, vol. XII, p. 230.
[61] Arh. St. Buc., Ad-tive vechi, dos. 2 216, b, f. 654.
[62] *Ibidem*, dos. 2 207, a și b.
[63] *Ibidem*, dos. 2 216, a și b.
[64] Bibl. Acad., VII/4 (Într-un ordin circular al domniei din iunie 1820 trimis județelor se arată că la bir sfertul era de 18 taleri).

scăderile de un taler la sferturile birului, adăugînd doi taleri la diminia lefurilor stabilită de Caragea în septembrie 1818.

Iată cum arată birul, darea lefurilor și darea pentru poște în perioada decembrie 1818 — noiembrie 1820:

	decembrie 1818 — noiembrie 1819	decembrie 1819 — noiembrie. 1820
Sferturile	3 × 19 tal. = 57 tal. 3 × 18 tal. = 54 tal. 6 . . . . = 111 tal.	6 × 18 tal. = 104 tal.
Diminiile lefurilor	3 × 10 tal.60 b. = 31 tal. 60 b. 3 × 12 tal.60 b. = 37 tal. 60 b. 6. . . . . = 69 tal.	6 × 12 tal. 60 b. = 57. tal.
Poștele	2 × 17 tal. 60 b. = 35 tal.	2 × 17 tal. 60 b. = 35 tal.
TOTAL	215 tal.	214 tal.

În timpul răscoalei din 1821, sfertul, diminia lefurilor și darea pentru poște sînt menționate la același plafon stabilit de Alexandru Suțu. În proclamația din <20> martie 1821 către locuitorii județelor, Tudor Vladimirescu explică că menținerea dărilor la cuantumul fixat de Suțu a izvorît din necesitățile impuse de întreținerea armatei revoluționare: „spre întîmpinarea trebuincioaselor izbăviri", spune textul proclamației. Proclamația făgăduiește apoi în mod solemn contribuabililor că, după victoria răscoalei, „mare ușurință are să vi se facă, nu numai întru stăpînirea dăjdiilor, ci și întru toate celelalte dări și orînduieli, cum și jafurile vor lipsi cu totul" [65].

După răscoală nu s-a produs nici mărirea numărului de lude și nici scăderea birului [66]. Astfel, numărul ludelor în 1827 era evaluat la 17 000 [67], ajungînd în primăvara anului 1829 la 18 420 [68], cam tot atît cît maximul înregistrat sub Alexandru Suțu. Sferturile birului, diminiile lefilor și contribuțiile pentru poște însumau 218 taleri, repartizați în 14 sferturi [69]. O scădere a sfertului birului a fost făcută în mai 1827, ca urmare a hatișerifului impus Porții de către Rusia pentru ușurarea dărilor. Această scădere era determinată de „cea în curgere de doi ani hotărîtă ertare de obicinuitele dări ale țării către prea puternica împărăție ...". Suma care

[65] *Documente privind istoria României. Răscoala din 1821*, vol. I, București, Edit. Acad., 1959, p. 387.

[66] Hurmuzaki, vol. XVII, p. 28 — 29 (În 1825 un raport consular francez arată că pe anii 1822 — 1825 erau 16 000 și cîteva sute de lude care plăteau numai bir: 138 de piaștri anual, în afară de alte contribuții).

[67] Arh. St. Buc., Ad-tive vechi, dos. 2 384, f. 31v.

[68] *Ibidem*, dos. 187 z, f, 210.

[69] *Ibidem*, ms. 1 124, f. 95v — 96, și Bibl. Acad., MCXXVII/48; Hurmuzaki, vol. X, p. 420.

se scădea de fiecare lude era de 25 taleri și 98 bani pe an, sau repartizată pe cele 6 sferturi, 4 taleri și 36 bani la fiecare 2 luni. Prin urmare, la sfert ar fi fost de plată 13 taleri și 84 bani, în loc de 18 taleri. Divanul însă n-a fost de acord cu această sumă și a hotărît ca cei 4 taleri și 36 de bani să se scadă „nu din taleri 18 precum urmează acum împlinirea, ci din taleri 19 cei ce sînt hotărîți pă lude la o seamă după legiuirea așezămîntului din leat 818". Prin urmare, suma de plată la fiecare sfert era de 14 taleri și 84 bani [70]. Această măsură constituie un exemplu deosebit de caracteristic pentru politica fiscală a acelor vremuri : chiar și la micile și la rarele reduceri la bir se proceda cu parcimonie.

Din toată această analiză remarcăm o evidentă tendință de creștere a celor trei obligații permanente către vistierie pe care le-am putut urmări cu mai multă continuitate : birul cu cele 6 sferturi, darea pentru lefuri cu alte 6 sferturi și darea pentru poște cu 2 sferturi. Schițînd un scurt tablou recapitulativ al acestui proces, observăm : 80 taleri în 1804 ; 212 taleri în 1818 în ajunul plecării lui Caragea ; 214 taleri în anul premergător răscoalei din 1821 și 218 taleri după răscoală.

Contribuțiile permanente la care se adăugau multe alte impozite ca cele două ajutoare, de vară și de iarnă, banii pentru carele de materiale și plata salahorilor necesari reparării cetăților turcești etc., toate acestea am văzut că ridicau, în 1814—1815, la aproape 480 de lei pe an numai obligațiile fiscale datorate vistieriei. După alte date (rapoarte consulare), aceste obligații se ridicau la aproape 600 lei pe an [71]. Dacă luăm totalul sumei obligațiilor obținut pe baza documentelor interne — 480 pe an — și-l repartizăm pe cap de contribuabil, obținem : 160 lei de fruntaș, 120 lei de mijlocaș și 96 lei de sărac, aceasta pentru județul Saac, unde o lude de fruntași avea 3 persoane, o lude de mijlocași 4 persoane și o lude de săraci 5 persoane. Pentru județul Vlașca, unde în unele plăși repartiția era de 5 persoane la ludele de fruntași, 7 persoane la ludele de mijlocași și 12 persoane la ludele de săraci, sumele de plată erau : 96 lei fruntașul, 68 lei mijlocașul și 40 lei săracul. Bineînțeles, aceste sume sînt mult mai mari dacă le calculăm pe baza totalului de 600 lei de lude pe an [72].

Stabilirea acestor obligații ale țăranilor birnici către fisc ne ajută să determinăm raportul dintre cele două tipuri de exploatare feudală : exploatarea pe cale de stat și exploatarea pe cale moșierească. De exemplu, satul Glogova de pe moșia clucerului Nicolae Glogoveanu, format din 32 lude, plătea vistieriei, în 1814—1815, 15 300 lei, dacă avem în vedere suma de 480 lei de lude pe an, sau 19 200 dacă avem în vedere suma de 600 lei de lude pe an. Stăpînului moșiei, satul Glogova îi plătea în 1814 obligații în natură, în muncă și în bani, pe care le-am evaluat — ținînd seama de prețurile timpului — la aproape 5 900 lei. La fel și satul Cîlnic, aparținînd aceluiași boier, plătea fiscului 960 lei în cazul sumei de 480 lei de lude pe

[70] Arh. St. Buc., Ad-tive vechi, dos. 2 384, f. 31v.
[71] Hurmuzaki, vol. XX, p. 368.
[72] S. Columbeanu, *Caracterul exploatării feudale* ..., p. 585.

an sau 1 200 lei în cazul sumei de 600 lei. Obligațiile în natură, în muncă și în bani, în schimb, erau evaluate doar la 300—330 lei [73].

O comparare deosebit de interesantă între obligațiile către fisc și obligațiile către stăpînul de moșie se poate face în cazul satelor Rădovan, Coadele și Crivăț, așezate pe moșia Rădovan (Ilfov), stăpînită de casa banului Scarlat Ghica. Condicile moșiei arată că în anul 1820 cei 187 de locuitori capi de familie (37 1/2 lude) din satele amintite trebuiau să plătească boierului suma de 3 164 lei, reprezentînd prețul clăcii și al dijmei [74]. Cum în acel an birul și contribuțiile pentru poștă și lefi se ridicau la 214 taleri de lude [75], înseamnă că cele 3 sate amintite trebuiau să plătească fiscului o sumă totală de 8 025 taleri. Pentru anul 1822, condicile aceleiași moșii arată că locuitorii capi de familie, în număr de 197 (39 1/2 lude), erau obligați să plătească stăpînului 4 370 lei prețul clăcii și al dijmei [76], iar vistieriei aceiași locuitori erau datori să-i plătească, în contul birului și contribuțiilor pentru lefi, suma de 8 553 taleri [77].

Observăm deci că exploatarea feudală pe cale fiscală depășea în mod considerabil — după exemplele citate de 2-3-4 ori — exploatarea feudală pe cale moșierească. Și nu trebuie uitat că țăranul birnic, în afara celor 3 impozite menționate mai sus, mai plătea, tot vistieriei, diferite alte impozite, la care se adăugau și dările percepute pentru cămara domnească : dijmăritul, oieritul, vinăriciul. Deducem de aici că membrii clasei boierești, care erau și deținătorii funcțiilor publice, aveau posibilitatea să ia de la țărani mai mult în calitate de dregători fiscali și administrativi decît în calitate de stăpîni de moșie [78]. Unele date dintr-o condică boierească de venituri și cheltuieli sînt concludente în această privință. Pitarul Dumitrache Piersiceanu obținea de pe moșia Cărpiniș un venit anual evaluat la 1 782 taleri [79], în vreme ce, într-un an, cîștiga de pe urma funcțiilor sale fiscalo-administrative nu mai puțin de 5 792 taleri : „avutul mieu ot pecetluiri și din biruri", cum consemnează pitarul în condică această categorie de venituri [80].

Se pune întrebarea : de unde găseau țăranii atîția bani ca să plătească statului sume așa de mari, ținînd în același timp seama că cifrele de mai sus reprezintă doar impozite oficiale, fără adaosurile stoarse în mod samavolnic de aparatul de percepere? Cele 12, sau uneori mai puține, zile de clacă, precum și dijma, percepută în general una din zece, dădeau posibilitate gospodăriei țărănești să obțină un surplus de produse pe care îl putea vinde. Numeroase documente din acea vreme atestă în această privință

[73] *Ibidem*, p. 585 — 586.

[74] Bibl. centr. de stat, Documente, Fond Brătianu, XXXV/2.

[75] Arh. St. Buc., Ad-tive vechi, dos. 2 216 a și b.

[76] Bibl. centr. de stat, Documente, Fond Brătianu, XXXVI/7.

[77] Aceste dări totalizau în 1822 suma de 214 taleri de fiecare lude (cf. Arh. St. Buc., ms. 1 123, f. 95v — 96, și Bibl. Acad., MCXXVII/48).

[78] A. Oțetea, *Țăranii sub regimul Regulamentului organic*, în *Studii și materiale de istorie*, vol. I, București, 1956, p. 136 ; S. Columbeanu, *Caracterul exploatării feudale* . . ., p. 586.

[79] Arh. St. Buc., ms. 1 286, f. 23.

[80] Ibidem, f. 18.

existenţa unui comerţ ţărănesc destul de activ [81]. Vînzarea surplusului de produse constituia deci sursa principală care dădea ţăranilor posibilitatea să plătească numeroasele şi grelele lor impozite către stat [82]. Dealtfel, gradul de mare înapoiere şi de lipsuri în care trăia ţărănimea în acele vremuri [83] dovedeşte că aproape toţi banii realizaţi din vînzarea produselor erau plătiţi sub formă de dări, de care beneficiau Poarta şi dregătorii ei, domnii şi clasa boierească, care monopolizase toate funcţiile administrative importante.

★

Din prezenta expunere reiese că, în perioada 1775—1831, birul şi toate celelalte contribuţii adiţionale plătite vistieriei au înregistrat creşteri deosebit de sensibile atît datorită înmulţirii cotelor de plată (semi sau sferturi), cît şi măririi însăşi a acestor cote (de la 4 taleri seama sub Alexandru Ipsilanti în 1775 la 18—19 taleri sfertul în ajunul răscoalei din 1821). Mărirea semilor de 4 ori şi jumătate într-un interval de 4 decenii se datorează, după toate probabilităţile, şi schimbării valorii monedei, în sensul unei deprecieri a acesteia. Rămîne ca studii speciale de istorie monetară să cerceteze acest fenomen, ca astfel să avem posibilitatea de a înţelege mai bine în ce măsură fluctuaţiile impozitelor erau în funcţie şi de fluctuaţiile survenite în evoluţia preţurilor. Dar, în acelaşi timp, nu este mai puţin adevărat că procesul permanent de creştere a dărilor reprezintă un fenomen care nu se explică numai prin deprecierea banului. Am văzut, de pildă, că de la cele 4 semi, valorînd 16 taleri, instituite în 1775 de Alexandru Ipsilanti, s-a ajuns, în puţini ani, la 5 semi, însumînd 22 taleri sub Mihai Suţu (iunie 1784). Unele reduceri care se făceau la unele categorii de dări (primele decenii ale secolului al XIX-lea) erau compensate de creşteri la alte categorii de dări. Aşa se explică de ce în cunoscuta sa proclamaţie din 20 martie 1821 către locuitorii ţării, Tudor Vladimirescu sublinia necesitatea „marii uşurinţe" ce se impunea a fi făcută la „răspunderea dăjdiilor" şi la „toate celelalte dări şi orînduieli" [84]. În acelaşi timp, reforma şi modernizarea sistemului fiscal reprezentau dezideratele cele mai importante ce se puneau într-o perioadă în care crearea unor noi instituţii „susceptibile de a favoriza dezvoltarea capitalismului" devenea o necesitate deosebit de stringentă [85].

---

[81] Vezi V. A. Urechiă, *op. cit.*, vol. XI, p. 912, 934, şi I. Cojocaru, *op. cit.*, vol. I, p. 149, 151 — 152, 206 (Ţăranii vînd produse animale, cerealiere, lemne, băuturi).

[82] I. Cojocaru, *op. cit.*, p. 164 (ţăranii din două plăşi ale judeţului Olt se plîng că nu mai pot plăti dările deoarece sînt opriţi să-şi vîndă produsele la Tîrgul de la Turnu).

[83] Constantin (Dinicu) Golescu, *Însemnare a călătoriei mele*, Bucureşti, ed. N. Hodoş, 1910, p. 59 (Se poate citi o impresionantă descriere a mizeriei clasei ţărăneşti ca urmare a exploatării fiscale).

[84] *Documente ..., Răscoala 1821*, vol. I, p. 387.

[85] *Istoria României*, vol. III, Bucureşti, Edit. Acad., 1964, p. 937.

THE MAIN TAX (*BIRUL*) IN WALLACHIA DURING THE PERIOD 1775–1831

SUMMARY

The present article is founded on a series of fiscal documents that have not been published, as well as on a great number of dossiers belonging to Wallachia's treasury between 1812 and 1828 and containing documents unpublished so far. While analyzing all these sources we find out that between 1775 and 1831 *birul*, i.e. the main duty payed to the treasury, as well as the additional contributions have appreciably increased, due to the incessant growth of the Sublime Porte 's exigencies, to the frequent replacing of the ruling princes who were paying important sums of money for their throne, and to the frequent wars taking place on the country's territory and followed by long periods of military occupancy. Thus, the main tax (*birul*) has reached, from 4 annual quotas during Alexandru Ipsilanti 's reign (1775–1782), 6 quotas a year, around 1820; the tax for the wages of the administrative apparatus — i.e. 6 quotas — was added as well, and the tax for the post — 2 quotas — too. *Birul* quota amounted from 4 thalers during Alexandru Ipsilanti's reign, to 22 thalers during Ioan Caragea's one (1812–1818). Of course, the increase was produced, most probably, by the deppreciation of the currency, a fact that will be analyzed within the framework of some special researches on monetary history. It is however not less true, as the documents prove it, that the aggravation of fiscality reprezents a phenomenon resulting from a whole series of circumstances on socio-economical and political plane, which characterize the whole history of the period 1775–1831.

MANUSCRISE SLAVO-ROMÂNE ÎN BIBLIOTECI DIN STRĂINĂTATE

DE

D. MIOC

Într-o scurtă călătorie în U.R.S.S., întreprinsă în iarna anului 1971, în cele cîteva zile petrecute la Moscova, am cercetat alte manuscrise slavo-române din Biblioteca Lenin, care mi-au atras atenția. Publicăm o scurtă descriere a lor, împreună și cu unele însemnări, cu gîndul că vor fi de folos la alcătuirea unui viitor repertoriu al acestor monumente de cultură românească medievală. Redau și trei manuscrise, cu însemnările lor, numai după opis, căci nu le-am putut consulta, fiind date la recondiționat.

★

1. OCTOIH — *1495, Moldova.* Are 332 file; mărimea 30,5 × 20. Scris pe pergament, cu semiunciale moldovenești. Descrierea și însemnarea, după opis.

Însemnări

С повелением благочестиваго господина нашего Иоана Стефана воевода, сына Богдана воеводи, господаре земли Мѹлдавскои, исписа се сии ОХтаик в Храме св. арХистратига МиХаила на . . . и написа се в монастири Пѹтнескѹ, рѹкою многогрешного таХа монаХа Генадию, в лето ҂зг҃, март ѳ҃.

(Cu porunca binecinstitorului domn al nostru Ioan Ștefan voievod, fiul lui Bogdan voievod, domn al țării Moldovei, s-a scris acest Ohtoic în hramul sf. arhistrateg Mihail la . . . și s-a scris în mănăstirea Putnei, cu mîna multpăcătosului și celui din urmă monah Ghenadie, în anul 7003 (1495), martie 9).

Bibl. Lenin, Moscova, fond. 209 (Ovcinikov), nr. 157.

2. PSALTIRE — *1530, Moldova.* Are 169 de file; mărimea 20,5 × 15,5. Scrisă pe pergament, cu unciale moldovenești, frumoase. Frontispiciul de pe f. 1 este alcătuit din trei cercuri măiestrit împletite, cel din mijloc avînd deasupra o cruce, lucrat în trei culori, aur, roșu și verde. Alt frontispiciu, asemănător, la f. 74. Incipit-ul în aur, iar inițialele fie în roșu și verde, fie numai în roșu. Are 20 de rînduri pe pagină. Legătură modernă.

Însemnări

f. 168 v: Сїи Ѱалтир писаль многогрѣшнїи їеромонаХ Макарїе Добровецкыи, к лѣт ҂зли, мѣсеца септеврїа гї.

(Această Psaltire a scris-o multpăcătosul ieromonah Macarie de la Dobrovăț, în anul 7038 ‹1530›, luna septembrie 13).

Bibl. Lenin, Moscova, fond. 209 (Ovcinikov), nr. 786.

3. APOSTOL — *1547, Țara Românească.* Are 230 de file; mărimea 29 × 19. Scris pe hîrtie, cu semiunciale. Inițiale în chinovar. Rînduri variate ca număr pe pagină. Legătură din sec. XVII, în lemn și piele. Cumpărat în 1896 la un iarmaroc la Nijni Novgorod.

Însemnări

f. 207 v: Заче сѧ мѣсеца септемврїа к дьнъ, въ лѣт ҂зне и съвръши сѧ пакы мѣсеца тогожде ї дьнъ сьи свѣтыХъ Праξїѹ, в лѣт ҂зѕ.

Сьписах аз грѣшныХ и недостоинн'ь нарецащи сѧ попъ Авраам и съ настоанїем рабωм божїωм жѹпан Иван и сѫпрѹжнницѫ егω Дωдѫ, при дьни Їω Мирчѣ вωевωда. Тогда побѣгωшѫ властили велики: Радѹл рекомаго великаго лωгωфет и съ братїам си под планиним, въ инѹ землю, и Барвѹл такожде; и быст ωи великаго дворника. Тамо въсели сѧ страХа радї господска.

Зато аз грѣшни велми съм сѧ потъщал на сеизи книгѹ, Богъ ми свѣдител. И вы, ωци и братїе, аще ωбрѣтаете ѫ грѣшно слова, а вы исправите, а не клъните, понеже аз грѣшниже, іакоже инии ктоже на земни, нѫ ръците ми: Богъ да те простит, брате Аврам, амин.

(S-a început în luna septembrie 20 zile, în anul 7055 ‹1546› și s-a sfîrșit acest sfînt Praxiu iarăși în aceeași lună, 10 zile, în anul 7056 ‹1547›.

Am scris eu, păcătosul și nedestoinicul, care mă numesc popa Avram, și cu străduința robului lui Dumnezeu jupan Ivan și a soției lui, Doda, în zilele lui Io Mircea voievod. Atunci au fugit pe sub munte, în altă țară, marii boieri: Radul, zis marele logofăt și cu frații săi și de asemenea Barbul; și a fost el mare vornic. Acolo s-au așezat ei de frica domnească.

De aceea eu, păcătosul, m-am nevoit foarte la această carte, martor mi-e Dumnezeu. Și voi, părinți și frați, dacă veți afla în ea slove greșite, iar voi să le îndreptați, nu să blestemați, pentru că am greșit eu, ca și alții cîți sînt pe pămînt, ci să-mi ziceți : Dumnezeu să te ierte, frate Avrame, amin).

f. 228 v : **Сїю свѣтѹю и божественѹю книгѹ, глаголимѹ Апостолъ, поновиХ, сирѣч повезаХ, азь грѣшни МиХаил дїакон книгописатель . . . въ прощеніе грѣХѡвъ родителъ моиХъ ѡт своего трѹда, въ дьни благочестиваго господина Їѡн Матѳеи Басарабъ воевода, при боголюбъзнаго Їепискѹпа кѵр Игнатїа, въ лѣтѡ ҂зрнѕ, ѡт еже поплътѝ рождестви господа Бога и спаса нашего Їисѹса Христа ҂аХми, крѹг слънца ѕї и лѹнѣ вї, индикта а.**

И цвѣчи <?> въ свѣтѣи цръкви сътвориХ азъ грѣшны.

(Această sfîntă și dumnezeiască carte numită Apostol am înnoit-o, adecă am legat-o, eu păcătosul Mihail diacon, scriitorul de cărți ... din truda mea, întru iertarea păcatelor părinților mei, în zilele binecinstitorului domn Ion Mathei Basarabă voievod, în vremea iubitorului de Dumnezeu episcop chir Ignatie, în anul 7156, de la întruparea nașterii domnului Dumnezeu și mîntuitorului nostru Iisus Hristos 1648, crugul soarelui 16 și al lunii 12, indiction 1.

Și am făcut și lumînări < ? > în sfînta biserică eu păcătosul).

Bibl. Lenin, Moscova, fond. 209 (Ovcinikov), nr. 41.

4. ZBORNIC — *1554, Moldova.* Are 257 de file ; mărimea 29 × 21,5. Scris cu semiunciale moldovenești, pe hîrtie filigrană o floare de crin stilizată. La f. 9 un frontispiciu splendid lucrat în aur, chinovai, albastru și verde. Incipit-ul cu aur, iar inițialele în aceleași culori ca și frontispiciul. Are 27 de rînduri pe pagină. Legătură modernă.

Însemnări

f. 257 v : **† Сїа книга сътвори Григорїе бывшаго митрополита Сѹчавскомѹ молебникоу своемѹ ермонаХѹ Анастасїю пѹстиникѹ въ помѣнѹ себѣ на вѣкы, въ лѣтѡ ҂зξв.**

(Această carte a făcut-o Grigorie, fostul mitropolit al Sucevei, rugătorului său, ieromonahului Anastasie pustnicul, pentru pomenirea sa în veci, în anul 7062 <1554>).

Urmează : **Сїю книгѹ прѡчитѡХъ и азъ многогрѣшини їермонаХ Силвестръ в лѣт ҂зснѕ и многѹ полѕѹ ѡт неѧ прїаХ.**

(Această carte am citit-o și eu, multpăcătosul ieromonah Silvestru, în anul 7256 <1747—1748> și am luat mult folos din ea).

Apoi, mai jos : Această sfîntă carte ce să chiamă Zlatoustŭ m-amŭ nevoit și eu mult păcătos și ticălos de am citit-o toată și multă mîngăere

sufletului am aflat într-însa, leat 7265 (1756) noemvrie 23. Iosifŭ monah ot Sofii de la Chieu.

Bibl. Lenin, Mocova, fond. 209 (Ovcinikov), nr. 790.

5. TETRAEVANGHEL — *1562, Moldova.* Are 304 file; mărimea 30 × 19. Scris pe hîrtie cu filigrana o coroană așezată pe un scut cu dublă cruce. Frontispicii simple, în roșu și verde. Legătura din sec. XVII în lemn și piele. Rîndurile pe pagină variază.

Însemnări

f. 302: † Сїѧ книга ест коупил поп Гилиман въ молбѫ себе и подроужиѫ его Тоудора. И нарицаем име сїа книги Трътиванге*л*. И паки сїа книга, кто хокет продати, да бѫдит проклѣтоу ѿ г҃ стотини иже въ Нѣкїи ѡци, амин. И дал м҃ злати. В лѣт ҂зо҃.

(Această carte a cumpărat-o popa Ghiliman întru ruga sa și a soției sale Tudora. Și se zice numele acestei cărți Trătivanghel. Și iarăși, cine va vinde această carte să fie blestemat de 3 sute părinți, cei de la Nicheia. Și a dat 40 de zloți. În anul 7070 ‹1562›).

Mai jos: † Изволенїем ѡца и поспѣшенїем сина и съвръшенїем свѣтого доуха, амин, се аз раб и молебник господа Бога и спаса нашего Їсоуса Христа и прѣчистѫѧ его матерѣ и иже въ иноцѣх ермонах Гедиѡн, нарѣч Патрикїе, прѣбивалник въ монастир Бесерекани, вѣда ест въсакомоу възрастоу иночъскомоу и инѣх, ꙗко азъ по прѣставлени моем ѿ тѣла, дадох сїѧ божественїѧ летоургїе и съ една Тетроевангель и един ѱалтир и една молебна и тиже една Летоургїи въ сън монастир више писаннѣи, идеже ест храм благовѣщенїе, въ памѧт себе и родителем своим. И да не имает воли ничтоже...

† Cu voia tatălui și cu ajutorul fiului și cu săvîrșirea sfîntului duh, amin, iată eu, robul și rugătorul domnului și Dumnezeului și mîntuitorului nostru Iisus Hristos și al preacuratei lui maici și care între călugări ‹este› ieromonahul Ghedion, adică Patrichie, trăitor în mănăstirea Beserecani, fac cunoscut oricărui rang din cinul călugăresc și altora că eu, după moartea mea trupească, am dat această dumnezeiască Liturghie și cu un Tetraevanghel și cu o Psaltire și un Molebnic și iar o Liturghie, la această mănăstire mai sus scrisă, unde este hramul Blagoveștenia, întru pomenirea mea și a părinților mei. Și să nu aibă nimeni voie ...

Bibl. Lenin, Moscova, fond. 209 (Ovcinikov), nr. 7.

6. PSALTIRE — *sec. XVI, Moldova.* Are 235 file; mărimea 23,5 × 16,5. Scrisă pe pergament. Frontispicii și inițiale în aur și chinovar. Nu am putut consulta manuscrisul; redau însemnarea după opis.

Însemnări

f. 232 v: Єна Псалтир исписа ѥрмонаХ Єпифанїѥ въ дьни благочестиваго господина Алеѯандра воѥводы... церкви и Храму прѣчистеи Богородици ѿ Путна.

(Această Psaltire a scris-o ieromonahul Epifanie în zilele binecinstitorului domn Alecsandru voievod ... bisericii și hramului preacuratei născătoare de Dumnezeu de la Putna).

Bibl. Lenin, Moscova, fond. 209 (Ovcinikov), nr. 785.

7. APOSTOL — *sec. XVI, Moldova.* Are 333 file, fără început și sfîrșit; mărimea 33,5 × 21,5. Scris de două mîini, pe hîrtie cu filigrane: un urs, o coroană cu o floare ș.a. Frontispiciu simplu, în roșu și albastru. Inițialele în chinovar. Are 29 de rînduri pe pagină. Legătură de epocă, în lemn și piele.

Însemnări

f. 89 v — 100: Această carte ce se cheamă Tîlcovnic o au cumpărat dumnealui Gligorie Budacul în 8 lei bătuți și o au dat la sfînta mănăstire la Bistrița, ca să fie dumnealui pomană, șie și părinților săi. Și pre ia citindu preasfințiile voastre, vă rog să nu vă hie cu greu a pomeni aceste nume, pe preutul Gherasim și pre maica mea Axinie. Iar cini o va luoa de la sfînta mănăstire sau o va muta, acela om să hie trăcleat și procleat și anathema și blăstămat de Dumnedzău și să aibă parte cu Arie și cu Ioda carele au vîndut pre Hristos și au străgat sîngele lui să hie pre dînșii și pre ficiorii lor și să-i hie pîra cu maica preacista și cu 318 oteți ce au fost la săbor la Necheia.

Și s-au dat această sfîntă carte la ghenar 28 zile, vă leat 7185 (1677), vă dni blagocestivago Io Antonie Rusăt voivod i gospojda ego Zoie i sinu e Alexandru voivod.

f. 146 v — 149: Această sfîntă carte ce să chiamă Tîlcovanie o au cumpărat Gligorie Budacul, ficiorul popei lui Gherasim din Bozieni, dreptu sufletul său și a părinților săi și au dat prea aceasta carte patru lei bătuți, vă dni Antonie Ruset voevoda i sinu ego Alexandru voevod, vă leat 7184 (1676) martie 23.

Bibl. Lenin, fond. 209 (Ovcinikov), nr. 788.

8. PATERIC — *1616, Moldova.* Are 304 file; mărimea 28 × 20,5. Scris pe hîrtie cu filigrana o frunză de trifoi. Frontispiciu numai în chinovar, iar inițialele, în chinovar și verde. Are 20 de rînduri pe pagină. Legătură veche, în lemn și piele.

Însemnări

f. 1—6, în josul paginii: **Сьи книг Ѡтечник свѣтыХ ѡтць сътвори смѣреніе арХїепископь Анастасїе Кримкович, митрополит Сѹчавскый и даде еи въ новосъзданнаго своего монастиръ Драгомирьна, идеже ест Храм съшествїе свѣтаго дѹХа, въ памет себѣ и рѡдїтелим его Їѡн Кримка и Кръстина.**

И аще Хощет възѣти или продати ѡт свѣтаго монастирь, да бѫдет проклѣт и тръклѣт, анаѳема, маранаѳа ѡт господа Бога и ѡт прѣчистыѫ его матеръ и ѡт въсѣХ свѣтыХ, амин.

Въ дьны благочестиваго господинам Їѡ Стефан воевѡдї Тѡмшевич, в лѣтѡ ҂зркд мартїе гї.

(Această carte, Otecinic al sfinților părinți, a făcut-o smeritul arhiepiscop Anastasie Crimcovici, mitropolit al Sucevei, și a dat-o nou ziditei sale mănăstiri Dragomirna, unde este hramul Pogorîrea sfîntului duh, întru pomenirea sa și a părinților lui, Ion Crimca și Cîrstina.

Și dacă ar vrea cineva să o ia de la sfînta mănăstire sau să o vîndă, să fie blestemat și de trei ori blestemat, anathema, maranatha de domnul Dumnezeu și de preacurata lui maică și de toți sfinții, amin.

În zilele binecinstitorului domn Io Ștefan voievod Tomșevici, în anul 7124 (1616) martie 13).

f. 304, la sfîrșit: **Сьи Патерикь иписа Василїе, в лѣт ҂зркд.**

(Acest Pateric l-a scris Vasilie, în anul 7124 ‹1616›).

Bibl. Lenin, Moscova, fond. 209 (Ovcinikov), nr. 793.

9. OCTOIH — *1631, Moldova.* Are 268 file; mărimea 31 × 18. Scris pe hîrtie cu filigrane diferite. Frontispiciu simplu, în chinovar și la fel și inițialele. Numărul rîndurilor pe pagină variază. Legătură de epocă, în lemn și piele.

Însemnări

f. 68—71: Această carte ce să numește Piatoglasnic este a mea, ermonah Ghedeon, sînŭ popii lui Păntelei ot Pășcani și am dat-o părintelui Pahomie, ca să ție cu densa biserica din Hlăpești, pănă cînd mi-a trebui, să o eu. Și pentru credența, am iscălit, leat 7248 (1740) iunie 22. Ieromonah Ghedeon ot Neamțu.

f. 71 v — 75: Iar eu iar m-am socotit și am dăruit-o besearicii din Hlăpești pentru sufletul mieu și al părinților miei, măcar că are o scrisoare că ar fi a bisericii din Cîrstești, dar tată-mieu l-au cumpărat pi bani gata. Leat 7259(1751)), martie 10. Ghedeon, egumen Neamțului.

f. 146—152: † Изволенїемь ѡца и съ поспѣшенїемь сына и съвръшенїемь свѣтаго дȢха, оже благопроизволи съ въсѣм сръдцем своим и ѡт Бога помощїѧ панȢ Їѡнашко КоуҮжбѫ великын дворникȢ и кнѣгинѣ его Єлѣна и чед иХ Йндреюш и Тодосїѧ, ѡт богоданнаго стежанїꙗ си и сътвори сїꙗ книгы, именем Пѣтогласник, за дȢшѫ своеи и за дȢшѫ родителеи своиХ и чѧдѡм своиХ живим и мрътвим и въсѣм рѡдѡм иХ и даде ꙗ сїѧ книги въ цръкѡв Камен, идеже ест Храм рождество Богородїци ѡт село свое Кръстещїи, на Молдавѣ, ѡт волост Соучавскои, в лѣто ҂зрм, ноемврїа вї дьни.

Тѣмже никто да не имает възыматї ѧ или раздѣлити сїѧ книгы или ѡт свѣтыѧ ѡдежджѧ въ цръкѡв йли продати или инде дати ѡт свѣтаго Храма сего: коупоуѧ и продаѧ, да бѫдет проклѣт и треклѣт ѡт господа Бога сътворшаго небо и землѣ и ѡт прѣчистоѫ его матерь и от тнї ѡцн и въсѣХ свѣтыХ и да имает оучастїе съ тръклѣтым Йрїем, амин.

(Cu voia tatălui și cu ajutorul fiului și cu săvîrșirea sfîntului duh, iată a binevoit cu tot sufletul și cu ajutorul lui Dumnezeu pan Ionașco Cujbă marele vornic și cneaghina lui, Eleana, și cu fiii lui, Andreiaș și Todosia, din agonisita lor, de Dumnezeu dăruită, și a făcut această carte cu numele Petoglasnic, pentru sufletul său și pentru sufletul părinților săi și al fiilor săi, vii și morți, și a dat această carte în biserica Piatra, unde este hramul Nașterii născătoarei de Dumnezeu, din satul său, Cîrstești, pe Moldova, din ținutul Sucevei, în anul 7140 (1631) noiembrie 12 zile.

De aceea, nimeni să nu aibă a o lua sau a o împărți această carte din sfintele odăjdii de la biserică sau să o vîndă sau să o dea altundeva de la sfîntul hram acesta, cumpărînd-o sau vînzînd-o, să fie blestemat și de trei ori blestemat de domnul Dumnezeu, făcătorul cerului și al pămîntului și de preacurata lui maică și de 318 părinți și de toți sfinții și să aibă parte cu de trei ori blestematul Arie, amin).

Bibl. Lenin, Moscova, fond. 209 (Ovcinikov), nr. 158.

10. MOLEBNIC — *1651, Moldova.* Are 156 file. Scris pe hîrtie. Redau însemnarea după opis, căci nu l-am putut consulta.

Însemnare

f. 154 v, în aur: Благодатїюже изволенїем въседръжителе Бога и ѡтца и поспешенїем единороднаго его сына и съвръшенїем свѣтаго дȢха, се азь недостоини и последнии владыкы Христа моего рабь и поклоникь свѣтыѧ троицȢ в кнезеХ смерении и присно Ȣмилии пань Георгїе вел спьтар, вьзревноваХ и въждел еХ въсемь сръдцемь моим и тъщо Ȣсръдствоваð въ въсеѧ дȢшеѧ и сътвориХ сїѧ книгѫ нарицаемии Молебна, да бȢдет ми в прочитанїе и молбȢ въ домȢ моем, въ дьны благочестиваго и ХристȢлюбиваго Їѡн Василїе воевода и пленинїе татарскии земле Молдавскои и съжежѫ тръгъ Ꙗ́скои въсеи; быст в лѣто ҂зрнѳ, мѣсеца авгȢста ке дьны.

РȢкоѧ многогрешна и бренна <даскал> Босие.

(Cu harul și cu voia atotțiitorului Dumnezeu tatăl și cu ajutorul fiului unuia născut al său și cu săvîrșirea sfîntului duh, iată eu nedestoinicul și cel din urmă rob al stăpînului meu Hristos și închinător al sfintei troițe, smeritul între cnezi și pururea întristatul pan Gheorghie marele spătar, am rîvnit și am dorit din tot sufletul meu și cu osîrdie m-am străduit din tot sulfletul și am făcut această carte numită Molebnă, să-mi fie de procitanie și rugă în casa mea, în zilele binecinstitorului și de Hristosiubitorului Ion Vasilie voievod și cînd au jefuit tătarii țara Moldovei și au ars întreg tîrgul Iașilor, în anul 7159 (1651), luna august 25 zile.
Cu mînă multpăcătoasă și de lut ‹dascălul› Bosie.

Bibl. Lenin, Moscova, fond. 159 (Markevici-Lukașevici), nr. 72.

DOCUMENTE INEDITE DIN SECOLELE XV–XVII

DE

MARIETA ADAM

Cele patru documente pe care le publicăm mai jos nu sînt cuprinse în colecțiile *Documenta Romaniae Historica* și *Documente privind istoria României*, fie pentru faptul că la data alcătuirii volumelor care ar fi trebuit să le cuprindă nu făceau parte din arhivele noastre, fie pentru alte motive. Pentru a releva însemnătatea acestor documente socotim că sînt utile cîteva date asupra conținutului lor.

Documentul de la Radu cel Frumos face parte dintr-o condică a mănăstirii Sărindar, aflată la Athos, a cărei fotocopie a fost de curînd dăruită Bibliotecii Academiei Republicii Socialiste România de către istoricul grec Leandros Vranussis. El cuprinde cea dintîi mențiune a satului Dumbrăvița (jud. Teleorman), cunoscut sub acest nume pînă la începutul secolului al XIX-lea, cînd i se schimbă denumirea în Icoana (jud. Olt), și care a făcut parte din domeniul mănăstirii Sărindar. Persoanele amintite în act nu ne sînt cunoscute ; este de reținut totuși faptul că în jurul Dumbrăviței se află cîteva sate care-și trag numele de la unele persoane amintite în act : Sinești, de la Sin, Stănislăvești, de la Stănislav.

Cel de al doilea document, dat de către Dobromir marele ban al Craiovei, înmulțește numărul actelor emise de cancelaria băniei în secolul al XVI-lea, completînd informația noastră despre atribuțiile acestei vechi instituții românești ; de asemenea este interesantă referința la *hatalm,* gloabă pentru schimbările samavolnice de hotar, rar întîlnită în actele Țării Românești din secolele XVI și XVII. Persoanele pomenite sînt în general cunoscute. Dobromir mare ban, sfetnic apropiat al voievozilor Alexandru Mircea și Mihnea Turcitul, stăpîn de întinse moșii la Runcu, Polovragi și Voinigești, apare în divanele dintre anii 1568—1582. A fost ucis de Petru Cercel. Banul Neagul este marele ban Neagoe, care a deținut această dregătorie înainte de Dobromir, între anii 1560 și 1568. Este soțul Ancăi din Coiani, înaintașa lui Radu Șerban. Stepan marele clucer

este de asemenea unul dintre boierii apropiați lui Alexandru Mircea, care, pentru serviciile aduse, i-a dăruit multe moșii. Petru ban din Băleni este cumnatul lui Pătrașcu cel Bun și apare în documente cu această dregătorie între anii 1569 și 1582. Vladislav este amintit tot alături de Stepan, marele clucer, și într-un act din 25 iunie 1573 (*Doc. privind ist. Rom.*, B, sec. XVI, vol. IV, p. 112—113), act în care numele localității de origine a lui Vladislav apare greșit : Dăești în loc de Deoști.

De la Ion vodă, zis Nicoară Potcoavă, care se dădea drept fratele lui Ioan Vodă cel Viteaz, nu ne sînt cunoscute decît două documente, cel de față și altul din 26 decembrie 1577 (*Doc. privind ist. Rom.*, A, sec. XVI, vol. III, p. 91—92). Actul pe care-l publicăm ilustrează politica internă a acestui domn, de sprijinire a micii boierimi și a țărănimii libere, împotriva marii boierimi, reprezentată aici prin Balica Melentie pîrcălabul, cunoscut partizan al lui Petru Șchiopul, pe care Nicoară Potcoavă îl înlăturase temporar de pe tron.

Ultimul document este un privilegiu obișnuit de creare a unei slobozii mănăstirești — Maxinul — a mănăstirii Banul, din care locuitorii se risipiseră ,,de mari răutăți de la turci". Cei care — străini sau din țară — dădeau curs chemării erau scutiți de dările către domnie. Actul original a scăpat colecției *Documente privind istoria României*, deoarece în *Indicele mănăstirii Banul*, editat de Arhivele statului, figurează la anul 1718 în loc de 1618.

1472 (6980) august 17, Gherghița.

Radu cel Frumos, domnul Țării Românești, întărește lui Dușa și fraților lui, Stănislav și Dragomir, cu nepoții lor, moșie la Dumbrăvița, jud. Teleorman.

Moșia Dumbrăvița din sud. Teleorman

† Întru Hristos Dumnezeu, binecredinciosul și blagocestivul și de Hristos iubitoriu și singur stăpînitoriu, Io Radul voevod și domnu a toată Țara Rumânească, feciorul marelui Vlad voevod, cu mila lui Dumnezeu și cu darul lui Dumnezeu, stăpînind și domnind toată Țara Rumânească, bine am voit domnia mea cu bunăvoință și cu curată și luminată inima domniei méle și am dăruit acest cu totul cinstit hrisov al domniei méle slugii domniei méle lui Dușa cu frații lui, Stănislav și Dragomir și cu nepoții lor și cu alți nepoți ai lor, Stan și Simion și cu feciorii lor și Tatomir cu frații lui și iar Stănislav și Teatiul și Sin ... [1], ca să le fie lor ... [1].

Și iar să fie lui Dușa cu frații lui moșie la Dumbrăvița partea Radului, pentru că o au cumpărat de la domnia sa drept un cal bun. Și iar să le fie lor moșie la Dumbrăvița partea Bărbuleștilor și partea lui Voico și partea Cîrstii, și partea Șalii[2], pentru că o au cumpărat de la Șalea [2] paharnic

[1] Loc alb în text.
[2] Probabil în loc de : Balea.

drept 600 dă aspri și domniei lui i-au dat un cal. Şi iar să le fie lor moșie la Dumbrăvița partea Bărbuleștilor, pentru că o au cumpărat de la Barbul și de la Berindeiu drept 500 aspri și domniei lui i-au dat un cal.

Drept acéia, acéste moșii ce s-au zis mai sus, toate să fie ale lor de baștină și ohabnice, lor și feciorilor lor, nepoților și strănepoților. Şi să fie în pace de oerit și de dijmărit, de cositul de fîn, de podvoade și de toate slujbele și dăjdile mari și mici, cîte ar eși în țara domniei sale și să nu-i bîntuiască pre dînșii nici județii, nici globnicii, nici birnicii, nici nimenea din slugile și din boiarii carii să vor trimite dupe trebile și slujbele domniei sale, pentru că cine s-ar ispiti a-i bîntui pre dînșii și le-ar lua măcar un păr din cap, unul ca acela să va certa cu mare și rea urgie, ca un necredincios și călcătoriu de porunca domniei méle i proci.

S-au scris în Gherghiță, avgust 17 dni, leat 6980 <1472>.

S-au scris dupe o copie rumânească. Az Costandin dascăl slovenesc ispisahom.

Bibl. Acad., Fotografii, LXXXI/337.
Fotocopie după condica mănăstirii Sărindar, aflată la Athos.

<1570> septembrie 12.

Dobromir marele ban poruncește lui Petru banul să întoarcă lui Vlad un hatalm, luat pe nedrept.

† Ѡт жꙋпан Добромир велики бан. Пишꙋ моемꙋ прѣ възлюбленомꙋ синꙋ жꙋпан Пътро бан много здравие. И по сиⷯ ти говарим изради редꙋ семꙋ мое[мое]мꙋ слꙋгꙋ п<о> име Владѵл ѡт Картию, занѣже ест имал прѣние ещеже въ дьни покоинаго Пътрꙋ воевод, прѣд слꙋгꙋ банꙋлꙋи Нѣгꙋлꙋи, радї а҃ Хатам. Таже, къда ест пришъл банꙋл Нагꙋл ѡн ест гледал по правде и по закон, а сего моего слꙋгꙋ ѡн нѣст бил виноват да дават Хътам; таже мꙋ ест побратил банꙋл Нагꙋл ѳ҃ краве.

Я слꙋга банꙋлꙋи Нѣгꙋл, пѡ именем Блъдислав ѡт Деѡщи, ѡн мꙋ ест келт<о>вал д҃ волови, таже ест стоıал лице прѣд мене ещеже къда съм бил ꙋ Кралѣво. Таже ест платил Блъдислав того воловиⷯ Владꙋлѡв.

Я къда ест бил съда, а Владислав ѡн ест ѡтишлъ със слꙋгꙋ моемꙋ брат, жꙋпан Степан велики клꙋчар, таже ест повратил того д҃ волови ѡт над Владꙋл. Таже ѡт врѣме еже Хокеш видети сїю мою книгꙋ, а ти да гледаш таже да повратиш теⷯ д҃ волови ѡт над Владислав[1] да иⷯ даваш ꙋ рꙋкꙋ Владꙋлѡв.

[1] Cuvintele „ѡт над Владислав", adăugate ulterior.

А Бладиславꙋ, ꙗко мꙋ сѣ съмнит криво, wн да приидет да стоит лице прѣд мѣнѣ Тои ти говорим и ино да нѣст, по мое реч.

Пис мѣсеца септемвріе ві дьни.

† Моемꙋ синꙋ жꙋпанꙋ Пътрꙋ бан wт...[1]

† De la jupanul Dobromir marele ban. Scriu preaiubitului meu fiu, jupanului Pătru banul, multă sănătate.

Şi după acestea, îţi vorbesc pentru rîndul acestei slugi ale mele, pe nume Vladul din Cartiiu, pentru că a avut pîră încă în zilele răposatului Pătru voievod, înaintea slugii banului Neagul, pentru un hatam. Deci, cînd a venit banul Neagul, el a cercetat după dreptate şi după lege, iar această slugă a mea, el nu a fost vinovat ca să dea hatam; deci, i-a întors banul Neagul 9 vaci.

Iar sluga banului Neagul, pe nume Vlădislav din Deoşti, el i-a cheltuit 4 boi; deci, a stat faţă înaintea mea, încă pe cînd am fost la Craiova. Astfel a plătit Vladislav acei boi lui Vladul.

Iar cînd a fost acum, iar Vladislav, el s-a dus cu sluga fratelui meu jupan Stepan marele clucer, de a întors acei 4 boi de la Vladul. Deci, din vremea în care vei vedea această carte a mea, iar tu să cauţi să întorci acei 4 boi de la Vladislav [2], să-i dai în mîna lui Vladul. Iar lui Vladislav dacă i se va părea strîmb, el să vină să stea faţă înaintea mea.

Aceasta îţi vorbesc şi altfel să nu fie, după spusa mea.

Am scris în luna septembrie 12 zile.

‹Adresa :› Fiului meu, jupanului Pătru ban din ... [1].

Arh. St. Budapesta.
Orig., hîrtie.
Fotocopie la Inst. de istorie „N. Iorga".
Datat după boierii amintiţi în act şi dregătoria lor.

1577 (7086) decembrie 2, Iaşi.

Ion voievod, domnul Moldovei, întăreşte lui Avram diac şi altora o treime din satul Pietriş, cotropită de Balica pîrcălab.

† Іwн воевода, божїю милостїю господаръ Земли Мwлдавскои. Ѡже господство ми дадоꙋ и вратиꙋмо слꙋгам нашим Аврам дїак и Іwнꙋ дїак и Некита ꙋшере и попꙋ Гаврил иꙋ правою wтнинꙋ и дѣдинꙋ wт ꙋрик за потвръжденїе что имала моша иꙋ Мърина wт Стефана воевода третаа част за село wт Пїетриш част нижнаа, что тота трета част бѣше дрьжал ем Балика пръкалаб съ своею

[1] Loc acoperit de o hîrtie, lipită pe original.
[2] Cuvintele „de la Vladislav", adăugate ulterior.

силою, како да ѥст им и ѡт нас съ въсѥм доХодом. Ин да сѣ не ꙋмишаѥт прѣд сим листтом нашим.

Пис ꙋ Ꙗс, в лѣто ҂зпѕ декемвріе в.

† Господии рече.

† Іѡнашко логофетꙋ <ꙋчил>.

† Щефан <писал>.

† Ion voievod, din mila lui Dumnezeu, domn al Țării Moldovei. Iată domnia mea am dat și am înapoiat slugilor noastre, lui Avram diac și lui Ion diac și lui Nechita ușerel și popii Gavril a lor dreaptă ocină și dedină, din uric de întărire, pe care l-a avut bunica lor Mărina de la Ștefan voievod, a treia parte de sat din Pietriș, partea de jos, care această a treia parte au fost ținut-o Balica pîrcălab cu sila sa, ca să le fie și de la noi cu tot venitul. Altul să nu se amestece, înaintea acestei cărți a noastre.

Scris în Iași, în anul 7086 <1577> decembrie 2.

Domnul a spus.

Ionașco logofăt <a învățat>.

Ștefan <a scris>.

Biblioteca centrală de stat.

Orig., hîrtie (16×21,5), pecete timbrată, căzută.

1618 (7126) <august>, Tîrgoviște.

Gavril Moghilă voievod, domnul Țării Românești, întărește mănăstirii Banul din Buzău slobozia Maxinul, scutind locuitorii de toate dările și slujbele.

† Милостїєю божїєю, Іо Гаврил Могила воивода и господинъ въсои земле ꙊггрровлаХиской, синꙋ великаго и прѣдобраго, покоинномꙋ Сїмеѡн Могила воивода. Дават господство ми сїю повеленїю господство ми и милосърдиХом се със мало помилованїи господство ми къ светѣю, божѣственѣ монастира ѡт варош господство ми Бꙋзъꙋ, едеже ест Храм Благовещенїе Богородицъ, что ест мѣтоХ на свѣта монастира глаголемаго Дꙋшко, Храм Прѣѡбраженїю господа Бога нашего Їѵсꙋса Христа. Почто радї сꙋт имал селове и вечинїи за милованїи, покꙋпил със аспри ѡт Андронїе вистїар, таже се сꙋт бил расипале за велики злобеве на тꙋрци и кого кам можит, ꙗкоже нѣки сири, дондеже сꙋт бил ѡстал селове пꙋсте, развѣ людїю, на име село...[1] и Маѯин.

А ꙋ темже, поревноваХом и господство ми звати сѣ ктиторꙋ на свѣтаа монастира, ꙗкоже дрꙋзи господари милостиви прежде бивше; таже нѣнѣ и господство ми милостивиХом се къ сїю село више реченꙋ...[1] Маѯин, како да се сътворише селове за свобожденїе, ѡбачеже людїе тꙋжди, сърби и гръци и молдавци и за въсѣХ езици Христиꙗнски, ꙗкоже да ест въ добро мирѣнїе за бир и за мѣд и за сꙋХꙋ ѡвцꙋ и за бирꙋ ѡт конь и за въсок и за горщинъ за ѡвци и за дижмꙋ за пчели и за къблꙋ и за сено и за кони за ѡлак и за въсѣки ѥжденїе колико Хокит през лѣт въ земли господства ми; понеже съм видиХом и гос-

[1] Loc alb.

юдство ми Хрисовꙋл Алєѯандрꙋ водъ за милостинїю и за помощенїи къ сїю сєловє свѣтѣи монастирꙋ, да имаХ добра мирєнїє за въсѣХ вишє рѣХ със вєлико заклє<нє>нїю.

А ꙋ тєм, господство ми єщєжє милосръдиХом сє и смоХ послал ꙋ свако страноки и смоХ призвал и ѡтъчїюствїю, сєловє кои сꙋт бил вєчнии свѣтѣи монастиром, мали, многѣ, прїєдошє. А аком съм видѣл господство ми како събираше тꙋжди людїє и прїидошє и людїє за ѡтъчъствїю, а господство ми глєдаХом и с'ьм сътворил книгꙋ господство ми, како да єст сїю сєловє вишє писане ꙋ мир за въсѣХ вишє рєчена, да єст помощєнии на свѣтѣи монастира и ѡбитєлю, ноци за пищꙋ.

И по <о>шєствїю господство ми, кого избєрєт господь Богъ бити господарꙋ, със скиптра, държат Влашкою Зємли, наꙋчѣки господъ Богъ єщижє да помиловатї сїю сєловє за милост и за слобозїє, ꙗкожє да можишє да бꙋдєт за послꙋшанїи свѣтѣи монастира. Кого господарꙋ почтит и съмотрит съ милостїю по сїю слобозїи вишє сєловє да єст на свѣта монастир за помощєнии ради Христа, по тои господарꙋ, господь Богъ почтит и съХранит въ господствѣ єго, а кого ни почтит, нꙋ попирант милованїю дрꙋзьмꙋ господари, господь Богъ да ни съХранит и ни почтит въ господствѣ єго, нꙋ да єст дꙋшаХ єго на врѣмє за сꙋждєниє прѣд Бога със неправданици.

Сєжє свѣдитєли поставлѣєм господсво ми: жꙋпан Инаки вєлики бан Кралєвски и жꙋпан Івашко вєлики дворник и жꙋпан Тєѡдосїє вєлики лѡгѡфєт и жꙋпан Мєки вєлики вистїiар и Глигорїє вєл комис и жꙋпан МиХалаки вєл столник и жꙋпан Владꙋл вєл пєХарник и жꙋпан Никꙋла вєлики постєлник. И исправник, Ѳїѡдосїє вєлики лѡгѡфєт.

Пис аз, Дꙋмитрꙋ, въ градꙋ Тръговищє, мѣсєца ... 1 дьни, ѡт Адама до ньнѣ тѣкꙋщаго лѣт ҂зрꙅ.

† Іѡ Гаврил Могила вѡєвѡда, милостїю божїю господинь.

† Din mila lui Dumnezeu, Io Gavril Moghila voievod și domn a toată țara Ungrovlahiei, fiul marelui și preabunului, răposatului Simeon Moghila voievod. Dă domnia mea această poruncă a domniei mele și m-am milostivit cu puțină miluire a domniei mele către sfînta, dumnezeiasca mănăstire din orașul domniei mele Buzău, unde este hramul Bunavestire a Născătoarei de Dumnezeu, care este metoh la sfînta mănăstire numită Dușco, hramul Schimbării la față a domnului Dumnezeului nostru Iisus Hristos. Pentru că au avut sate și vecini de miluire, cumpărate cu aspri de la Andronie vistierul, apoi s-au risipit de mari răutăți de la turci, care unde au putut, ca niște săraci, pînă ce au rămas satele pustii, fără oameni, anume satul ... [1] și Maxin.

Iar întru aceea, am rîvnit și domnia mea să mă numesc ctitor la sfînta mănăstire, ca ceilalți domni milostivi, care au fost mai înainte; deci, acum și domnia mea m-am milostivit către acest sat mai sus zis ... [1] Maxin, ca să se facă sate de slobozie, însă oameni străini, sîrbi și greci și moldoveni și de toate limbile creștinești, ca să fie în bună pace de bir

---

[1] Loc alb.

şi de miere şi de oaie seacă şi de bir de cal şi de ceară şi de gorştină de oi şi de dijmă de stupi şi de găleată şi de fîn şi de cai de olac şi de toate mîncăturile cîte vor fi peste an în ţara domniei mele; pentru că am văzut şi domnia mea hrisovul lui Alexandru vodă de milostenie şi de ajutor către aceste sate ale sfintei mănăstiri, să aibă bună pace de toate cele mai sus spuse, cu mare blestem.

Iar întru aceea, domnia mea încă m-am milostivit şi am trimis în toate părţile şi am chemat şi ţara, satele care au fost vecini sfintei mănăstiri, puţini, mulţi, să vină. Iar dacă am văzut domnia mea că s-au adunat oameni străini şi au venit şi oameni de ţară, domnia mea am căutat şi am făcut cartea domniei mele, ca să fie aceste sate mai sus scrise în pace de toate cele mai sus zise, să fie de ajutor la sfînta mănăstire şi lăcaş, călugărilor de hrană.

Şi după trecerea domniei mele, pe cine va alege domnul Dumnezeu să fie domn, cu schiptru, să ţină Ţara Românească, să-l înveţe domnul Dumnezeu încă să miluiască aceste sate de milă şi de slobozie, ca să poată fi de posluşanie sfintei mănăstiri. Care domn va cinsti şi va căuta cu milă spre aceste slobozii, mai sus zisele sate, ca să fie la sfînta mănăstire de ajutor pentru Hristos, pe acel domn, domnul Dumnezeu să-l cinstească şi să-l păzească în domnia lui, iar cine nu va cinsti, ci va călca mila celorlalţi domni, domnul Dumnezeu să nu-l păzească şi să nu-l cinstească în domnia lui, ci să-i fie sufletul la vremea judecăţii înaintea lui Dumnezeu cu cei nedrepţi.

Iată martori punem domnia mea: jupan Ianachi mare ban al Craiovei şi jupan Ivaşco mare vornic şi jupan Teodosie mare logofăt şi jupan Mechi mare vistier şi Gligorie mare comis şi jupan Mihalachi mare stolnic şi jupan Vladul mare paharnic şi jupan Nicula mare postelnic. Şi ispravnic, Teodosie mare logofăt.

Am scris eu, Dumitru, în oraşul Tîrgovişte, luna ... [1] zile, de la Adam pînă acum ani curgători 7126 <1618>.

† Io Gavril Moghila voievod, din mila lui Dumnezeu, domn.

Arh. St. Buc., M-rea Banu, XI/4.
Orig., perg. (31×39), pecete timbrată.
Cu o trad. rom.

---

[1] Loc alb.

ÎNTREGIRI DOCUMENTARE LA ISTORIA SECOLELOR XV–XVI

DE

OLIMPIA DIACONESCU

Publicarea documentelor ce urmează se justifică în două chipuri. Primul document, din 1494 iunie 7, este necunoscut pînă astăzi. El este cel de al treilea dat de Radu cel Mare în timpul domniei tatălui său, Vlad Călugărul [1]. Deşi este vorba de un simplu schimb de proprietate, actul este interesant şi pentru faptul că semnalează *darea calului*, una din cele mai importante instituţii medievale, mult discutată în literatura de specialitate. Menţionăm că topicele pe care le cuprinde (Sohodolul, sat, comuna Tismana, judeţul Gorj, şi Izvarna, sat a cărui existenţă se dovedeşte în componenţa numelui vînzătorului) sînt atestate cu mult înaintea datelor pe care le cunoşteam pînă acum. Faţa Floreiului, deal tot acolo, ne apare pentru prima dată. Am mai putea adăuga că acest document ne oferă prima semnătură în criptogramă, datorată lui Sin gramatic, mai tîrziu logofăt, care va semna în acelaşi chip şi în 1499 ianuarie 25 [2].

În cea de a doua categorie intră ultimele trei documente al căror conţinut este deja cunoscut, dar numai prin mijlocirea copiilor slave sau a traducerilor [3]. Achiziţionat nu demult, cel datat ‹1525—1528› nu a putut fi înglobat în volumul II al colecţiei *Documenta Romaniae Historica*, B. El aduce o corectare de dată, iar Frăţilă, cel căruia îi este adresat actul, este menţionat ca vătaf. În sfîrşit, dintre cele două documente emise de cancelaria lui Mihai Viteazul, cel destinat m-rii Ostrov dă altă lună şi zi, precum şi o dezvoltată descriere a satului Tăistrenii de lîngă Olteţ, omisă în traducerea publicată.

---

[1] *Documenta Romaniae Historica*, B, vol. I, Bucureşti, 1966, doc. nr. 233 şi 255.

[2] *Ibidem*, doc. nr. 290.

[3] *Documente privind istoria României*, B, veac. XVI/1, Bucureşti, 1951, doc. nr. 189, şi veac. XVI/6, Bucureşti, 1953, doc. nr. 362 şi 363.

1494 (7002) iunie 7, Bucureşti.

Radu cel Mare voievod întăreşte lui Stoian slugă domnească şi fratelui său Vîlcan parte în Sohodol şi Faţa Floreiului toată, cumpărate de la Stanciul Izvarna.

† Милостїѡм божїѡм, Іѡ Радꙋл воєвода и господинь въсєи землы Ѹгрѡвлахискои, сынь Влад великаго воєвода. Дават господство ми сиє повелѣниє господства ми, слꙋгє господства ми Стоıан със братиıа си Влъкан със сынови им, ıако да им єст ꙋ Сохол, ѡт пєти дєл, половинꙋ, колико єст бил дєл Станчюлов, и Фаца Флорѣюл сва, понєжє покꙋпишє ѡт Станчюл Изварна за т҃ аспри та им сѫт права ѡчина. И господство ми дадошє кон.

Сєго радї, им дадох и господство ми ıако да им ѡчинꙋ и ѡхабꙋ ним и сыновом их и внꙋчєтом и прѣвнꙋчєтом и ни ѡт когожє нєпотъ<кновєно>[1], по рєч господства ми.

Свѣдѣтєлиє: жꙋпан Драгич дворник, жꙋпан Кръстиıан бивши дворник, жꙋпан Станко логофєт, жꙋпан Тꙋдор вистиıар, Данчюл комис, Строє спатар, Албъ столник, Дꙋмитрꙋ пєхарник и Радꙋлъ и Драгомир страторници.

И азъ писах ѡви зцѲѮѲ [2] въ настолни град Бꙋкꙋрєщи, мѣсєца юнїє ꙁ҃ дьни, в лѣт ҂зв҃.

† Іѡ Радꙋл вѡєвѡда, милостиѧ божїѧ, господинь.

† Din mila lui Dumnezeu, Io Radul voievod şi domn a toată ţara Ungrovlahiei, fiul lui Vlad marele voievod. Dă domnia mea această poruncă a domniei mele, slugii domniei mele Stoian cu fratele său Vîlcan cu fiii lor, ca să le fie în Sohodol, din a cincea parte, jumătate, cît a fost partea lui Stanciul, şi Faţa Floreaiului toată, pentru că au cumpărat de la Stanciul Izvarna pentru 300 aspri ca să le fie dreaptă ocină. Şi domniei mele au dat calul.

De aceea, le-am dat şi domnia mea ca să le fie ocină şi ohabă lor şi fiilor lor şi nepoţilor şi strănepoţilor şi de nimeni neatins, după spusa domniei mele.

Martori: jupan Drăghici vornic, jupan Cîrstiian fost vornic, jupan Staico logofăt, jupan Tudor vistier, Danciul comis, Stroe spătar, Alb stolnic, Dumitru paharnic şi Radul şi Dragomir stratornici.

Şi eu am scris ...[3] în cetatea de scaun Bucureşti, luna iunie 7 zile, în anul 7002 ‹1494›.

† Io Radul voievod, din mila lui Dumnezeu, domn.

Bibl. Acad., Fotografii LXXIII/3.
Fotocopie după orig.

---

[1] Omis.
[2] Criptogramă; Син грама<тик>.
[3] Criptogramă : Sin gramatic.

<1525—1528> martie 22.

Radu de la Afumați voievod poruncește lui Frățilă vătaf și cetei sale să părăsească seliștea Varovnic a m-rii Tismana.

<† Милостїю божїю, Їѡ Радꙋл воєво>да и господинь. Пишєт господство ми тебє, Фрѫцилъ вътаХ, съ <чето>м <и тако ... > иХ ви гово<ри>м госпо<дство ми, по>нєжє къда стє <дошли със сїи главє пр>єд господства ми а ви ми възвѣстити господства ми како стє имали єдна ѡчинꙋ тꙋѥ притєснєна <ѡт къ єгꙋмєна Єфрєм> ѡт монастирꙋ ѡт Тисмана тєрє тако стє испросили ѡт господства ми да ви помиловаХ господство ми. <Въ том, господство ми помилов>аХ съ тан ѡчинꙋ по имє Варомникꙋ и лицꙋ нє стє стоили съ калꙋгєри ѡт Тисмѣна; <а калꙋгєри донєсйли сꙋт> книги ѡт Мирчє воиводї и прочїим въсєм господари колицꙋ сꙋт били по рєдꙋ до господства ми <и глєдаХ господство ми книгє и> тако изнандоХ господство ми како єст била тан ѡчинꙋ свѣтомꙋ монастирꙋ дѣдинꙋ.

<Єєго радї, ꙋ часꙋ ꙋ комє поглєда>итє сїю книгꙋ господства ми, а ви, ѡт тог час, да сє варꙋитє ѡт тан ѡчинꙋ що вишє рєчєна, вєкє <мєтѣХꙋ да нє иматє> и да даватє ѡнаꙗ книгꙋ що ви съм сътворил господства ми ꙋ рꙋк ѡтцꙋ єгꙋмєнꙋ Єфрємꙋ, <да га раздрати. А ако> нє хоќєтє даватє, ꙗкожє ви заповѣдаХ господство ми, а ви тако да вѣсити єрє ви <заповѣдах мєтнꙋти господство> ми ꙋ єдно ръжа прѣд вашє вратом. Инако нє кє бити, по рѣч господства ми.

Исправник, <Балаꙋр логофєт>.

<П>ис мѣсєца мартїє кв҃ дьнь.

<† Їѡ Радꙋл> вѡєвѡда, милостїѧ божїѧ, господинь.

<† Din mila lui Dumnezeu, Io Radul voievod> și domn. Scrie domnia mea ție, Frățilă vătaf, cu <ceata și astfel ... > vă vorbește domnia <mea>, deoarece cînd ați <venit cu acele capete înaintea> domniei mele iar voi ați anunțat domniei mele că ați avut o ocină împresurată <de către egumenul Efrem> de la mănăstire de la Tismana de ați cerut de la domnia mea ca să vă dăruiesc domnia mea. <Întru aceasta, domnia mea v-am dăruit> cu acea ocină anume Varomnicu și față nu ați stat cu călugării de la Tismeana; <iar călugării au adus> cărțile de la Mircea voievod și toți ceilalți domni care au fost pe rînd pînă la domnia mea <și am cercetat domnia mea cărțile și > astfel am aflat domnia mea că a fost acea ocină dedină sfintei mănăstiri.

<De aceea, în ceasul în care veți vedea> această carte a domniei mele, iar voi, din acel ceas, să vă părăsiți de pe acea ocină care este mai sus-spusă, mai mult <amestec să nu aveți> și să dați acea carte pe care însămi domnia mea v-am făcut-o, în mîna părintelui egumen Efrem <ca să o rupă. Iar dacă> nu veți vrea să dați cum vă poruncește domnia mea, iar voi astfel să știți că <voi porunci domnia> mea <să vă arunce> într-o țeapă înaintea ușilor voastre. Altfel nu va fi, după spusa domniei mele.

Ispravnic, <Balaur logofăt>.

S-a scris luna martie 22 zile.

<† Io Radul> voievod, din mila lui Dumnezeu, domn.

Arh. St. Buc., A.N., MMDCCCLVI/5.

Orig., hîrtie, lipsă o treime, pecete aplicată căzută.

1599 (7107) iunie 17, Tîrgoviște.

Mihai Viteazul voievod întărește megiașilor satului Văleni ocina lor, în urma unei judecăți cu m-rea Cutlumuz.

† Милостїю божїєю, Їѡ Михаил воєвода и господинъ въсоѧ землє Ꙋгровлахиское, синъ великаго и прѣдобраго Їѡ Петрашко воєвода. Дават господство ми сїє повелѣнїє господства ми поп Нанов със братїєм си и Манєв със братїєм си и Єтанов със братїєм си и въс мегиꙗшом ѡт Вълѣни и със синови єго, єлицем Богъ даст им, ꙗкожє да єст им село Вълѣнїи въс, със въс Хотаром, понєжє єст им стара и права ѡчинꙋ и дѣдїнꙋ им ѡт дєдї и ѡт придєдї им.

Ꙗ потом, поп Нан със братїє и Манѣ със братїє си и Єтан със братїє и въси мегїꙗшїи вълѣнїи имали сꙋт прєнїє прєд господства ми със калꙋгерꙋл Ꙇѡсофꙋ ѡт монастиръ сє зовєт Котломꙋз и със село єго Мъзганїи радї нѣкоє старє Хотаръ и белѣги что сꙋт междꙋ ѡчина Мъзганилор и Вълѣнилор. И въсхотел єст калꙋгерꙋл Ꙇѡсоф и село Мъзганїи притєснити старє Хотаръ и белѣги ѡт над Вълѣни, да възєти ѡчинꙋ ѡт над село Вълѣнїи. Ꙗ <ꙋ> тем, господство ми глєдах и сꙋдїхом, по правдꙋ и по закон, със въсеми честитеми правител<и господства>[1] ми и даст съм господство ми междꙋ им ѕ҃ болѣри, на имє: ѡт Къндєщи, Єърбꙋл и Стънислав и ѡт Воинєщи, Бꙋкꙋр и ѡт Ботѣни, Радꙋл Бꙋнꙋлов и ѡт Жꙋпънѣни, Пръвꙋл и ѡт Бъдѣни, Лепъдат, да Ходити и да истинствовати старє Хотаръ и белѣги прѣждє бившє, како Хоќєт нанти със них нєм дꙋшє. И сицє єст ꙋтакмит тєх ѕ҃ болѣри како да дръжътє село Вълѣнїи по старє Хотаръ и белѣги, по кꙋдє єст дръжал и ѡт прѣждє врѣмє: ѡт главꙋ плаюлов, прєз валѣ Мразєв до Мърмънтє. Ꙗ калꙋгєр Ꙇѡсофꙋ и село Мъзганїи със ѡчина Вълѣнилор ница метѣхѫ да нє имат.

Сего радї, дадох и господство ми селов Вълѣнилор ꙗкожє да єст им сїє вишє речєнꙋ ѡчинꙋ въ ѡхаб им и синови им и внуком и прѣвнꙋчєт им и нє от когожє нєпоколѣбимꙋ, поризмꙋ господства ми.

Свєдѣтєлїє полагах господство ми: жꙋпан Дꙋмитрꙋ велики дворник и жꙋпан Тєѡдосїє велики логофет и Нєгрє спатар и Стоика вистїꙗр и Радꙋл комис и Строє столник и Шєрбан пехарник и жꙋпан Прєда велики постєлник. Исправник, Ѳєѡдѡсїє вел логофет.

Ꙗз, Радꙋл логофет, мазахом въ стол градꙋ Тръговищє, мѣсєца юнїє зі҃ дьни, по плънєнїє Ꙋвгарѣним, къда єст плѣнит и поробил Землє Влашкоє и ѡт създанїє прєдєда Ꙗдамова до сего писанїє, текꙋщо, въ лѣт ҂ѕрз҃.

† Їѡ Михаїл вѡєвѡд, милостїѧ божїѧ, господинь.

† Din mila lui Dumnezeu, Io Mihail voievod și domn a toată țara Ungrovlahiei, fiul marelui și preabunului Io Petrașco voievod. Dă domnia

[1] Loc rupt.

mea această poruncă a domniei mele popii Nan cu frații săi și lui Manea cu frații săi și lui Stan cu frații săi și tuturor megiașilor de la Văleni și cu fiii lor, cîți le va da Dumnezeu, ca să le fie satul Vălenii tot, cu tot hotarul, pentru că le este veche și dreaptă ocină și dedină, de la bunicii și de la străbunicii lor.

Iar după aceea, popa Nan cu frații și Manea cu frații săi și Stan cu frații și toți megiașii Văleni au avut pîră înaintea domniei mele cu călugărul Iasof de la mănăstirea care se cheamă Cotlomuz și cu satul lui, Măzganii, pentru niște hotare vechi și semne care sunt între ocina Măzganilor și a Vălenilor. Și au vrut călugărul Iasof și satul Măzganii să cotropească vechile hotare și semne dela Văleni, să ia ocina de la satul Vălenii. Iar ‹întru› aceasta, domnia mea am cercetat și am judecat, după dreptate și după lege, cu toți cinstiții dregători ‹ai domniei›[1] mele și am dat însămi domnia mea între ei 6 boieri, anume: din Cîndești, Sîrbul și Stănislav și din Voinești, Bucur și din Boteni, Radul al lui Bunul și din Jupîneni, Pîrvul și din Bădeni, Lepădat, ca să umble și să adeverească vechile hotare și semne care au fost mai înainte, precum vor afla cu sufletele lor. Și astfel au întocmit acei 6 boieri, ca să stăpînească satul Vălenii pe vechile hotare și semne, pe unde a ținut și înainte vreme: din capul plaiului, peste valea Mrazei pînă la Morminte. Iar călugărul Iasof și satul Măzganii cu ocina Vălenilor să nu aibă niciun amestec.

De aceea, am dat și domnia mea satului Vălenilor, ca să-i fie mai sus zisa ocină de ohabă, lor și fiilor lor și nepoților și strănepoților lor și de nimeni neclintit, după porunca domniei mele.

Martori am pus domnia mea: jupan Dumitru mare vornic și jupan Teodosie mare logofăt și Negre spătar și Stoica vistier și Radul comis și Stroe stolnic și Șerban paharnic și jupan Preda mare postelnic. Ispravnic, Theodosie mare logofăt.

Eu, Radul logofăt, am însemnat în cetatea de scaun Tîrgoviște, luna iunie 17 zile, după prada Agarenilor, cînd au prădat și au robit Țara Românească și de la întemeierea străbunului Adam, până la această scriere, curgători, în anul 7107 ‹1599›.

† Io Mihail voievod, din mila lui Dumnezeu, domn.

Biblioteca Patriarhiei, ms. 292.
Orig., perg. (25×43,5), pecete timbrată.
Traducere ibidem, ms. 293.

1599 (7107) iulie 15, Tîrgoviște.

Mihai Viteazul voievod dăruiește m-rii Ostrov satul Tăistrenii de lîngă Olteț, pe care îl rumânise.

---

[1] Loc rupt.

† Милостїю божїю, Іѡ Михаил воевода и господинъ всеи земле Ѹггровлахїискою, синъ великаго и прѣ<до>браго, покоини Пътрашко воевода. Дават господства ми сїю повеленїю господства ми свѣтѣе и божественѣе монастир глаголемии Ѡстров, идеже ест Храм рождество Богородице, такоже да ест ен село Тънстрѣнїи код Ѡлтец, вьс, със всоми Хотаром, калѹще ...[1] явнее Хотаром ѡколо вода Ѡлтѹлов, половини ѡт Ѡлтѹ въ оуста Ѡлтецѹлов ѡт оуста Ѡлтец ѡт тажде до камен, древен вамене, и ѡт тѹм ѡт тажде на камен до Фълкои и ѡт камене до Фълкои ѡт тажде въ Хотар Доброслѡвѣнилов и от тѹм, ѡт тажде въ шѹма оу долѣ до Рѣчка и ѡт Рѣчка ѡт тажде въ пѹт Хотъранилов и ѡт пѹт ѡт тажде въ Ръкоаселе и ѡт Ръкоаселе ѡт тажде въ Ѡлт. Понеже съю село више пис били сѹт кнези ѡт прѣжде време. А потом, ѡни прїидет сами пред господства ми, вси селѣни еже сѹт више реченѹ тере се сѹт продали вса иихнюмѹ ѡчинѹ селѣни Тънстрѣни вьс със всом Хотаром и със всом доходоком ѹ господства ми за иихном добро волю, без иеедной силостїю, бити господства ми вечини, за х҃л҃к аспри готови. А ѹ тем, господства ми дал сьм и помиловал господства ми свѣтомѹ више речена монастир ѡт Ѡстров със сьи више реченѹмоо Тънстрѣнїи такоже да ест ен въ помощ и въ оукрѣпленїю а иноком[2] кои живет в нен въ пищѹ и да ест господства ми въ вѣчною въспоминанїю ради дѹше господства ми и родителю господства ми.

А ѡт здешнїи по пришествїе господства ми, кого Хокет изберет господъ Богъ бити владател ѹ Влашкою Земле и Хокет почитати и ѹкрѣпит и поновит сїю книг господства ми, токо господъ Богъ да сподобит дѹше и тѣлом его въ царство небесною със всѣми свѣтим благо оугодившим; кого Хокет поперет и разорит сїю книг господства ми, токо господъ Богъ да разорит зде тѣлом его а въ <вѹдѹщим> вѣцѣ дѹша его и да ест със Іѹда и съ зло Хѹлнаго Арїе и със инѣми иоудеи тръклетїи еже възъпише на господа нашего Ісуса Христа: „възми, възми, распънїи его и кръв его над нас и над чедѣХ наш".

И сице дадок и помиловаХом господства ми сьи свѣтѣи божественѣи монастир такоже да бѹдет сьи село Тънстрѣнїи въ ѡчинѹ и дѣдинѹ и въ ѡХаб ним, кои живет на свѣтаа монастир и ѡт никогоже непотъкновенно, поризмо господства ми.

Сеже и свѣдителие поставлѣет господства ми: жѹпан Ѹдрѣ великїю бан Кралев и жѹпан Дѹмитрѹ вел дворник и жѹпан Ѳеѡдосїе велики логофет и жѹпан Стоика великїи вистїяр и Негрѣ вел спатар и Радѹл вел комис и Строя вел столник и Шербан вел пеХарник и жѹпан Преда великїи постелник.

Пис аз, Иван логофет, въ настол град Тръговище, мѣсеца юлїе еї дьни, текѹща лѣтом ѡт създанїю дѣдом Адам даже до нинѣ, х͞зрз лѣт.

† Іѡ МиХаил вѡевѡд, милостїю божїю, господинь.

† Іѡ МиХаил воевод <m. p.>

† Din mila lui Dumnezeu, Io Mihail voievod și domn a toată țara Ungrovlahiei, fiul marelui și preabunului, răposatului Pătrașco voievod. Dă domnia mea această poruncă a domniei mele sfintei și dumnezeieștii

---

[1] Lectură nesigură.

[2] Mănăstirea Ostrov era mănăstire de călugărițe ; vezi *Documente privind istoria României*, B, veac. XVI 4, București, 1952, doc. nr. 340, și XVII/1, București, 1951, doc. nr. 6 ș. a.

mănăstiri numite Ostrov, unde este hramul naşterii născătoarei de Dumnezeu, ca să-i fie satul Tăistrenii lîngă Olteţ, tot, cu tot hotarul ... [1], se arată hotarul în jurul apei Oltului, jumătate din Olt pînă la gura Olteţului, de la gura Olteţului de acolo la piatră, piatra veche, şi de la ea de acolo la piatră la Fălcoi şi de la piatra de la Fălcoi de acolo în hotarul Dobroslovenilor şi de la ea, de acolo, la pădure în jos pînă la Recica şi de la Recica de acolo la drumul Hotăranilor şi de la drum de acolo la Răcoasele şi de la Răcoasele de acolo la Olt. Pentru că acest sat mai sus-scris au fost cnezi mai dinainte vreme. Iar apoi, ei au venit singuri înaintea domniei mele, toţi sătenii care sînt mai sus-spuşi de s-au vîndut cu toată ocina lor sătenii Tăistreni toţi cu tot hotarul şi cu tot venitul la domnia mea de a lor bunăvoe, fără nicio silă, să fie vecini ai domniei mele, pentru 32 000 aspri gata. Iar întru aceasta, domnia mea însămi am dat şi am miluit domnia mea sfînta mănăstire mai sus-spusă de la Ostrov cu acest mai sus-spus <sat> Tăistreni ca să-i fie de ajutor şi de întărire, iar călugărilor [1] care trăiesc în ea de hrană şi să fie domniei mele de veşnică pomenire pentru sufletul domniei mele şi al părinţilor domniei mele.

Iar după trecerea domniei mele din cele de aici, pe cine va alege domnul Dumnezeu să fie stăpînitor în Ţara Românească şi va cinsti şi va întări şi va înnoi această carte a domniei mele, aceluia domnul Dumnezeu să-i învrednicească sufletul şi trupul în împărăţia cerească cu toţi sfinţii care bine au plăcut lui Dumnezeu ; cine va călca şi va risipi această carte a domniei mele, aceluia domnul Dumnezeu să-i risipească aici trupul iar în veacurile <viitoare> sufletul lui şi să fie cu Iuda şi cu rău hulitorul Arie şi cu ceilalţi iudei de trei ori blestemaţi care au strigat asupra domnului nostru Iisus Hristos : „ia-l, ia-l, răstigneşte-l şi sîngele lui asupra noastră şi asupra copiilor noştri".

Şi astfel am dat şi am miluit domnia mea această sfîntă şi dumnezeiască mănăstire ca să-i fie acest sat Tăistrenii de ocină şi dedină şi de ohabă lor, care trăiesc în sfînta mănăstire şi de nimeni neatins, după porunca domniei mele.

Iată şi martori pune domnia mea : jupan Udrea mare ban al Craiovei şi jupan Dumitru mare vornic şi jupan Theodosie mare logofăt şi jupan Stoica mare vistier şi Negrea mare spătar şi Radul mare comis şi Stroia mare stolnic şi Şerban mare paharnic şi jupan Preda mare postelnic.

Am scris eu, Ivan logofăt, în cetatea de scaun Tîrgovişte, luna iulie 15 zile, ani curgători de la întemeierea străbunului Adam pînă acum, anul 7107 <1599>.

† Io Mihail voievod, din mila lui Dumnezeu, domn.

Io Mihail voievod <m. p.>

Biblioteca Patriarhiei, ms. 290.
Orig. hîrtie (36×42), pecete timbrată.

---

[1] Vezi nota la textul slav.

DOCUMENTE DIN ZONA TISMANA-PEȘTIȘANI (JUD. GORJ)

DE

RADU CREȚEANU

Cele cinci documente din prima jumătate a veacului al XVII-lea înfățișate mai jos se referă la proprietăți moșnenești din zona Tismana — Peștișani (jud. Gorj), însumînd : un act de schimb de moșii, un act de înfrățire pe moșie, un zapis de vînzare și două cărți de întărire domnească (de la Alexandru Coconul și Matei Basarab) pentru cumpărături de pămînt, vie și fînețe. În trei acte apare un oarecare Nicola din Tismana, atestat la 1609 alături de fratele său mai mare diaconul Procopie, la 1622 ca singur cumpărător, iar în cartea de întărire din 1647 a lui Matei Basarab ca „sluga domniei mele". De la Nicola din Tismana documentele s-au transmis urmașului său Constantin I. Nicolcioiu din satul Frîncești (com. Peștișani). De remarcat că numele de Nicola, Nicolae, Nica, Nicolcea sînt deosebit de frecvente la Tismana și în zona respectivă, poate în legătură cu amintirea lui Nicodim, ctitorul mănăstirii. Se relevă de asemenea, în documentul din 1609, rezonanța orășenească a numelor celor trei martori, probabil din Tismana : Pîrgariul (2) și Grecul.

1609 februarie 9.

Diaconul Procopie și fratele său Nicola din Tismana dau partea lor de moșie din Peștișani unchilor lor Lupul și Ene din Tismana, în schimb, pentru partea de moșie a acestora din fața Orlii, din hotarul Izvernii, pe care ei o fac danie mănăstirii Tismana.

Adecă eu diaconu Procopie denpreună cu frate mieu Nicola din Tismana dat-am zapisul mieu la mîna unchiu meu Lupul și la mîna lui Ene

din Tismana, pentru ca să le fie ... [1] pentru că m-am rugat de dumnealor de me-au slobozit partea lor de moșie din fața Orlii, din hotarul Isvernii, și eu am dat-o sfintei mănăstiri Tismana de danie, și eu le-am dat partea mea de moșie, pămînt pentru pămînt, din Peștișani. Și unchiu mieu Lupu și unchiu mieu Ene să fie slobozi a stăpîni acea moșie din Peștișani cu bună pace ei, feciorii lor, nepoții lor, strănepoți, cîți Dumnezău le va dărui, pînă în veac.

Și cînd s-au făcut această tocmeală au fost și oameni martori: eu Vintilă Pîrgariul martor, eu Vasilie Grecul martor, eu Istodor Pîrgariul martor.

Fevruarie 8 zile 7117 ‹1609›.

Și am scris Nectarie ermonah cu zisa diaconului Procopie.

Original, hîrtie.
Proprietatea lui Constantin I. Nicolcioiu din Frîncești, com. Peștișani, jud. Gorj.

1613 decembrie 21.

Popa Barbu îl înfrățește pe nepotul său Ioniță, ca să aibă grijă de el și să-l cumînde, pe jumătate din averea lui părintească, afară de muntele Arcanu, cumpărat de el, al cărui venit îl lasă cumnatului său Costandin pentru răscumpărarea unei vii zălogite.

Dupe toate scrisorile ce am scris mai nainte, am lăsat acuma, văzînd că am căzut la pragul nepotu-meu Ionițe, neavînd pe nima și necăutîndu-mă nima din neamul meu, am căzut la acest nepot ca să mă cumînde și să fie toate ale mele la mîna lui: copii, casa, pimnița, moșie, vie, pomet, ce să va găsi, să poarte grijă de mine și de copii, să mă cumînde cum i-am spus, find și popa Barbu față, duhovnicul meu, ca să fie moșiia tot pă în doaă cele ce să găsesc părintești, afară de ce am cumpărat eu, muntele Arcanul, l-am slobozit să fie și nepotu-meu frate cu mine, că m-am temut de păcat că nu voi muri curînd. Și acum am zis ca să ia cumnatu meu Costandin venitul muntelui Arcanu în patru ani, ca să iasă viia în zălog cu zapisu ce am în rupt, nu este în rupt ci este în zălog, și de nu mă voi plăti în patru ani, să mai fie muntele pînă să vor plăti toți banii. Și așa am lăsat în frica lui Dumnezău.

7122 ‹1613› dechemvrie 21.

Eu popa Costandin am scris și sînt și martor.

Eu popa Barbu ot ... [2] m-am iscălit.

---

[1] Loc rupt.
[2] Ilizibil.

Original, hîrtie. Proprietatea lui Constantin I. Nicolcioiu din Frînceşti, com. Peştişani, jud. Gorj.

1622 mai 20.

Ivănişi, fiul lui Mihăilă, vinde lui Nicola din Tismana două livezi în valea Derucă.

Adecă eu Ivănişi, fecioru lui Mihăilă, dat-am zapistul mieu la mîna Nicolii din Tismana, cum am vîndut doao livezi în valea Derucă, din Lăzuri pînă în ... [1] moşie stătătoare în veci. Şi mărturi popa Crăciun. Eu ... [1] lui Costandin şi ... [1] şi Drăghici, feciorul Drăgului ot Romăneşti.
Eu Ivănişi vînzător. Mai 20 7130 <1622>.

Original, hîrtie.
Proprietatea lui Constantin I. Nicolcioiu din Frînceşti, com. Peştişani, jud. Gorj.

1624 ianuarie 17.

Alexandru Vodă Coconul întăreşte lui Neagoe, fiul lui Pîrvu, ocină în Peştişani, a treia parte, cumpărată de la Mănia şi de la alţii pe 80 500 aspri.

Isvodu cărţii lui Alicsandru vodă

Din mila lui Dumnezău Alixandru voivod, domn a tot pămîntul Ţării Rumâneşti, fecioru marelui şi prea bunului şi milostiv Radului voivod, dat-am domnia mea cartea domniei mele lui Neagoe, feciorul Pîrvului, şi feciorilor cîţi Dumnezeu le va dărui, pentru ca să le fie ocină în Peştişeni a treia parte din cîmp, din pădure, din apă şi din plai ... [2] şi din sălişte de sat şi de peste tot hotarul, pentru că au cumpărat-o Neagoe ca să-i fie moşie ocină drept 80 500 aspri gata, cumpărat de la Mănia şi de la Stan şi de la Dumitru Lupşii şi de la Drăgoi i Stanciu i Stanciu i Pătru. Această moşie au fost cumpărat-o Stanciu de la Duşe şi au dat-o ocină de a lor bună voe şi cu ştirea tutulor megeşi din prejurul locului, din sus şi din jos, pentru că au fost cumpărat ... [2] acea ocină cu zapis oameni iscălit pe anume: ot Drăgoeşti Pătru, din Brădiceni Arvat, ot Drăgoeşti Radu, Laţco, ot B. ... eşteni Barbu, Radu, ot Bereşti Ionaşco, din Peştişeni ... Ion, Stoica, Bilţ, Dumitru, Bogdan, din Peştişeni ... Stanciu, Ghinia, din Tismana popa Neagoe, Radu, Nica ... Oprea pîrcălabul, Pătru şi alţi oameni buni care s-au scris în zapis. Şi văzu domnia mea zapisu cu oameni i<scăliţi> la mîna lui Neagoe, pentru că au dat de-a lor bună voe, ca să fie ... [2] lu Neagoe.

[1] Ilizibil (cerneala decolorată).
[2] Loc rupt.

Deci au dat și domnia mea lu Neagoe ca să-i fie ocină ohabnică lui și feciorului lui, a sta (?) neclintit peste zisa domniei mele și au ...[1] lit domnia mea pe jupînul Papa vel vornic, jupînu Aslan logofăt, jupîn Mihai vistieriu, Nicola vel spătar, jupîn Bar<tolomei> vel stolnic, Bratu comisul, jupîn Neagoe vel paharnic, Dumitrache vel postelnic.

Și s-au scris cartea de Dragomir logofătul, în luna lui Ghenare 17 zile, văleat 7132 <1624>.

Copie, proprietatea lui Constantin I. Nicolcioiu din Frîncești, com. Peștișani, jud. Gorj.

1647 august 5.

Matei Basarab voievod întărește lui Nicola din Tismana cumpărăturile lui din Peștișani, Stolojani, Arcani și Groșani.

Cu mila lui Dumnezău, Io Matei Basarab voivod, domn Țării Românești, dat-am domniia mea porunca domniei mele slugii domniei mele Nicola ot Tismana și cu feciorii lui cîți Dumnezău îi va da, ca să le fie lor ocină în Peștișani, sud Gorj, din tot hotarul di la Lupul, ce ține popa Stăniia, cîte să va izbrăni din cîmp și din pădure și din apă și din săliștile satului și di peste tot hotarul, pentru că au cumpărat sluga domniei mele ocină de la Roșca ot Peștișani și de la Stana ot Sohodol drept bani gata 4 400, și adălmășari și alte mărturii : ot Peștișani Dumitru Nanu, Ioan Petco i frate său Dumitru Știrvoina, și din Tismana Nica Grecu i Costandin i Pîrvul, și din Izverna Drăghici și Vintilă, și din Sohodol Ion.

Și iar <au> cumpărat sluga domniei mele Nicola ocină ot Peștișani de la Nicoră o jumătate de delniță drept bani gata 750.

Și iar au cumpărat Nicola în dealul Stolojenilor un plai de vie de la Lațco sin Tomei trei răzvoare, drept bani 1 070 gata, și de la Radul sin Coicul un răzvor alăturea cu cel de la Lațco drept bani 550 gata.

Și iar au cumpărat sluga domniei mele Nicola de la Lăpădat și de la Stoica și frate-său Pîrvu și de la Preda și de la ...[1] săliști în satul Arcani, un nereaz de vie părăsit de dooazăci de ani drept bani 70 gata și vin vădre zăce, pe patru costande și una baniță ...[2] aspri; i s-au tocmit cu Arcanii sluga domniei mele Nicola, cît iaste părăsită ca să facă să o de (?) îndreptat ...[1] acea vie din Arcani slugii domniei mele Nicola, ce au fost nereazi să fie bună. ...[1] să-i fie lui pînă în veac.

Și iar au cumpărat sluga domniei mele Nicola de la Ana ot Tîrgu Jiu un ...[1] de vie, pădure, viia cu obrațu ei de la Arcani drept bani 100 gata.

Și iar au cumpărat Nicola de la Radul sin Nicul trei răzvoare de vie iar în dealul Stoloj<anilor> drept 550 bani gata, care răzvoare de vie le-au

[1] Loc rupt.
[2] Loc alb în text.

fost ţinut Tănasie Grecul, şi cu alte mărturii împrejurani : din ...[1] popa Stanciu şi Datco şi ... [1] şi Radul şi alt Radu Tămăşescu i Gheorghe i frate-său Mihăil, şi din Brădiceni Dan şi Achim.

Şi iar au cumpărat Nicola una livadie de fîn în crîngu Groşanilor de la Giurgi ot Tismana drept 500 bani şi altă livade de la Rustea drept bani 200 şi altă livadă de la Radu drept 200 bani gata, şi i-au dat toată partea lor de a lor bună voe din ţinutu satului şi cu toţi moşnenii de sus şi de jos şi din prejur.

Pentru aceia i-am dat şi domniia mea slugii domniei mele Nicola ot Tismana ca să fie loc ohabnec ‹lui› şi feciorilor lui, nepoţilor şi strănepoţilor lui, şi de către nimenea neclătit peste porunca domniei mele. Pentru aceia am pus şi mărturiile divanului domniei mele : jupanu Gheorma marele ban al Craiovei, jupanu Dragomir mare vornic, şi jupînu Radu marele logofăt, şi jupînu Stroe vistiariu, i jupînu Dicu spătariu, i Barbu stolnicu, i Radu Mihalcea marele comis, i Drăguşin marele paharnic, i jupînu Costandin marele postelnicu, i jupînu Radu marele logofăt ‹ispravnic›.

Şi am scris Dumitru logofăt, luna lui avgust 5, 7155 ‹1647›.

Copie din veacul al XVIII-lea, proprietatea lui Constantin I. Nicolcioiu din Frînceşti, com. Peştişani, jud. Gorj.

[1] Loc rupt.

DOUĂ DOCUMENTE MOLDOVENEȘTI DIN SECOLUL AL XVII-LEA

DE

T. HOLBAN

Cele două documente pe care le publicăm mai jos le-am cules, împreună cu altele, în cursul anilor 1927—1928, din satul de răzeși Glodeni.

1611 (7119) ianuarie, Iași.

Constantin Moghilă, domnul Moldovei, întărește lui Isac Balica, hatman al Sucevei, parte în satul Cremenciug.

Іѡ Костандинъ Могила воевод ь, Божьи милостьи господарь земли Молдавскои. Оже прїидошѣ прѣдъ нами и прѣдъ нашими болѣри Могылдѣ със братъ егомъ Симеонъ и Григорие и сестра иХъ Аннесиꙗ и Дрьгꙋца и Настасиꙗ и сь пърВои внꙋци Могълдеи по иХъ добрни волѣ, никимъ непонꙋждени а ниприсиловани и продали иХъ правою отчинꙋ и дѣдинꙋ третаа частъ ѿт половина село Кременчюгъ что на Нистрꙋ. Та продали нашемꙋ вѣликомꙋ и почтительномꙋ болѣринꙋ, панꙋ Исакꙋ Балика и гетманъ и пъркълабꙋ Сꙋчавскагомъ, за две сто талери серебрънниХъ. И въставше нашъ вишеречени̇и болѣринъ и заплатилъ ꙋси исполна тоти вишеписанньи пинѣѕи отъ прѣдъ нами. Ино ми видѣвше иХъ доброволнои токмежь и полнои заплатꙋ, тьмь радъ кака да естъ емꙋ отъ насъ правая отчина и викꙋплени̇е, съ въсемъ доХодомъ. И инъ да не ꙋминшаетъ.

Пис ꙋ юс в лѣто × зрѳї, генꙋаре.

Пътрашко вел логофътъ <ꙋчил>.

Io Costandin Moghila voievod, din mila lui Dumnezeu, domn al țării Moldovei. Iată au venit înaintea noastră și înaintea boierilor noștri Mogîldea cu frații săi Simeon și Grigorie și surorile lor Anesia și Drăguța și Nastasia și cu nepoții Mogîldei, de a lor bună voie, de nimeni nesiliți

nici asupriţi şi au vîndut a lor dreaptă ocină şi dedină, a treia parte din jumătatea satului Čremenciug, care este pe Nistru. Şi au vîndut marelui şi cinstitului nostru boier pan Isac Balica, hatman şi pîrcălab al Sucevei pentru două sute de taleri de argint. Şi s-a sculat mai sus-zisul boier al nostru şi a plătit deplin toţi aceşti mai sus zişi bani dinaintea noastră. Dacă am văzut tocmeala lor de bună voie şi plata deplină, pentru aceasta să-i fie lui de la noi dreaptă ocină şi cumpărătură, cu tot venitul. Şi nimeni să nu se amestece.

Scris în Iaşi, în anul 7119 ‹1611›, ianuarie.

Pătraşco mare logofăt ‹a învăţat›

Orig. hîrtie, pecete timbrată.

1636 (7144) iunie 29, Iaşi.

Vasile Lupu, domnul Moldovei, scrie lui Gheuca spătar în legătură cu fuga unor vecini ai mănăstirii lui Toader Moghilă.

Eu Vasile voievod, din mila lui Dumnezeu, domn al ţării Moldovei. Scriem boierului domniei mele Ghica spătarul şi-i dăm ştire pentru Săndul ..., vecini, ce se jăluesc călugării de la mănăstirea lui Toader ... că sînt ai lor de moşie din Başeu şi au fugit de la eşirea lui Barnovschi vodă încoace, în sat în Dimideni. Pentru aceea, dacă vei vedea cartea domniei mele, să socotiţi cu oameni buni, de se va afla că sîntu vecini de moşia călugărilor şi vor hi fugit din satul lor după eşirea lui Barnovschi vodă, să şi-i ia călugării, iar de-i va hi apucat eşirea lui Barnovschi vodă în Dimideani, să-i lase călugării în pace.

Cum vei afla mai cu direptul cu acei oameni buni, aşa să-i socotiţi şi să faci şi o scrisoare, să ne dai ştiri domniei mele, altfel să nu fie.

Sam gospodin veleal.

Iaşi, let 7144 ‹1636› iunie 29.

Dumitru ‹a scris›

Orig. hîrtie, cu părţi ilizibile în text.

MOLDOVA ÎN TRATATIVELE POLONO-OTOMANE ÎNTR-UN DOCUMENT DIN ANUL 1538

DE

IANCU BIDIAN

O serie de aspecte din orientarea politică a Moldovei din frămîntatul an 1538 nu sînt încă pe deplin lămurite, deoarece pînă în prezent nu au fost puse în circuitul științific toate materialele arhivistice din țară și străinătate. În scopul de a îmbogăți informația istorică, punem la dispoziția medieviștilor un document din 7 mai 1538 de proveniență polonă care va înlesni înțelegerea atitudinii sinuoase a Poloniei față de Moldova, în acest an, cînd conflictul moldo-otoman a atins punctul culminant.

E caracteristic faptul că clipele cele mai primejdioase pentru ființa de stat a Moldovei coincideau cu o defecțiune în sistemul de alianțe al voievodatului ; o astfel de defecțiune se constată în 1538, cînd Moldova se afla într-un impas politic, ca urmare a conflictului teritorial cu Polonia, generat dintr-un calcul politic, pînă în momentul de față încă nelămurit, și care nu-și găsea pe plan internațional un sprijin suficient. La începutul verii anului 1538, situația internațională a Moldovei era precară ; încercarea lui Petru Rareș de a înjgheba o coaliție antiotomană s-a izbit de conflictul său cu Polonia, care a stimulat și a facilitat apropierea polono-turcă.

Datele cuprinse în documentul publicat mai jos sînt de un deosebit interes, deoarece scot la lumină obiectivele politice ale Poloniei față de Moldova în ajunul marii campanii otomane. Trimiterea lui Erasmus de Kretkow ca sol la Constantinopol avea drept obiectiv principal accelerarea înlocuirii lui Petru Rareș, a cărui acțiune era considerată potrivnică păcii turco-polone. Instrucțiunile solului polon, cuprinse în documentul anexat, vădesc iritarea și îngrijorarea cercurilor conducătoare polone față de apropierea dintre Moldova și Moscova. Astfel, solul avea însărcinarea să se plîngă sultanului că în iarna 1537—1538, în timp ce regele era angajat în

lupta cu Moscova, Petru Rareş a întreprins o campanie de pustiire în Podolia, ajutat fiind de trupe auxiliare turceşti şi tătăreşti din Cetatea Albă.

Libertatea de acţiune relativă de care se bucurase Moldova avea să fie puternic îngrădită de apropierea turco-polonă. Pînă atunci, Petru Rareş se sustrăgea injoncţiunilor Porţii, acceptînd formal cererile sultanului, fără a le împlini în fapt. Moldova beneficia însă pe plan internaţional de echilibrul între puterea Porţii şi cea a statelor creştine vecine. Acum însă, ca urmare a apropierii turco-polone şi a ineficienţei politicii habsburgice, pe care a încercat să se rezeme într-un tîrziu, Moldova se afla într-o izolare de fapt care avea să înlesnească realizarea ţelurilor duşmanilor ei.

Documentul de faţă ne îngăduie să vedem mai îndeaproape atît convergenţele, cît şi divergenţele între politica celor două puteri faţă de Moldova în anul 1538. Scopul soliei polone era tocmai acela de a preciza poziţia ţării sale şi de a coordona actiunea celor două puteri, pe plan politic şi militar. Polonii cereau turcilor să-l înlocuiască pe Petru Rareş — acţiune pe care nu o puteau săvîrşi cu propriile lor forţe — şi să aducă în scaunul ţării un domn mai supus şi mai receptiv la interesele lor. Ostilitatea factorilor de răspundere poloni faţă de Petru Rareş şi dorinţa lor de a convinge Poarta să-l mazilească pe domnul moldovean explică abundenţa invectivelor, exagerările voite şi interpretarea tendenţioasă a acţiunilor lui Rareş în instrucţiunile solului, care denaturează politica voievodului. Textul polon oferă, astfel, imaginea marelui domn prin optica deformantă a adversarilor săi. Insistenţa lor în favoarea unui domn autohton dă la iveală opoziţia statului polon la eventualele încercări ale turcilor de a transforma Moldova în paşalîc.

O cercetare atentă şi competentă a documentului, precum şi confruntarea lui cu alte izvoare ale epocii vor aduce un plus de cunoaştere asupra poziţiilor forţelor ostile Moldovei, într-un moment de grea cumpănă din istoria acestei ţări.

ANEXA [1]

Legatio a Sigismundo primo, rege Poloniae, ad Solimanum Caesarem Thurcorum.

59 Data Erasmo de Kretkow castellano Brestensi VII maii anno 1538, Cracoviae.

Sigismundus primus rex Poloniae

Ita verba facies.

Sernissimus Princeps et dominus, dominus Sigismundus Dei gratia Rex Poloniae, magnus dux Lithuaniae, Russiae Prussiaeque totius ac Masoviae dominus et heres, dominus meus clementissimus, Caesaream celsitudinem vestram, summum ac potentissimum terrae et maris dominum, vicinum et amicum suum, plurima salute excipit, faelicemque ad sedem suam istam reditum gratulatur ac prosperum omnium successum praecatur et optat.

---

[1] *Acta Tomiciana*, t. 18, zwodu Opalinkskiego (1538—1539) (Tomus decimus octavus epistolarum, legationum responsum et rerum gestarum Sigismundi I regis Poloniae et magni ducis Lithuaniae), f 59/1—63 2, Biblioteca Kórnick; microfilm, n. 2 546 R, la Biblioteka Narodowa din Varşovia.

Serenissime ac potentissime imperator, inter alias virtutes, quarum celsitudo vestra, non laudem solum verum etiam admirationem est consequuta, hoc non postremum locum obtinet quod in servandis foederibus, summa semper fide fuit et constantia. Quare merito Caesarea celsitudo vestra laudatur quod nihil in vita praecipuum habeat quam ut fidem alicui datam sancte inviolateque observaret. Sed et Serenissimus Princeps, dominus meus, eiusdem laudis fructum appetivit semper omniaque cum omnibus inita foedera et amicitias sanctissime semper coluit, quidvis potius et facere et pati paratus quam ut fidem non praestaret si cui eam obstrinxisset semel. Cum itaque eius sacra Maestas cum Caesarea celsitudine vestra || et eius antecessoribus, foedera quaedam antea percusisset, hoc summo cavit studio, ne que vel minima in re a pacis conditionibus discessisse easque violasse videri posset. Quasquidem cum per suum Oratorem dominum Petrum Opaleniczki Serenissimi filii curiae magistrum ad vitam suam et filii sui instaurari confirmarique curasset inter caetera hoc in eis adscriptum est non solum inter sacram Maestatem Regiam et Caesaream celsitudinem vestram, verum etiam inter subditos utriusque conditiones istae pacis firmiter esse observandas.

9 v

De Voievoda vero Moldaviae, nichil nominatum celsitudo vestra voluit inscribi, nam cum in fide potestateque sit Cesareae celsitudinis vestrae oportere eum iisdem adstrictum conditionibus esse, quibus et reliquos, qui eiusdem imperio subiecti sunt neque licitum ei fore ut a foederibus, inter sacram Maestatem Regiam vestramque Caesaream celsitudinem pactis vel ungvem quod aiunt ulla in re discedat.

Quare otioso animo, in utramque aurem, quod aiunt, securus dormiebat Maestas Sua omniaque sibi tuta esse existimabat quantum ad eos qui sunt sub imperio, vestrae Caesareae celsitudinis attinet, sed eam longe fefellit opinio. Nam etsi Caesarea celsitudo vestra, pro more suo veteri, sancte servavit foedera, tantum qui subest illi Voievoda Moldaviae, tantum ab eo abfuit, ut ea servaret, ut hoc sibi etiam tempus maxime oportunum nactus videretur, quo sibi in terris sacrae Maestatis impune grassari liceret, quae cum esset alio contra Moschos bello implicita, ditionem eius Maestatis Regiae cum exercitu ingressus, ferro et igne miserandum in modum depopulatus est colonos et oppidanos, partim trucidavit, partim in servitutem abduxit. Castellum etiam quoddam expugnatum solo coequavit. Neque hoc contentus proxima superiore || hieme auxiliares quasdam copias, tum ex hominibus Caesarae celsitudinis vestrae, tum ex Thartaris Bialogrodensibus in terras Podoliae induxit et multa illic hostilia perpetravit. Haec autem omnia permissu et voluntate Caesareae celsitudinis vestrae se facere iactat. Quod ut credat sacra Maestas Regia animum inducere non potest, sed alterius cuiuspiam in gratiam id facere illum Maestas Regia arbitratur; qui amicus forte celsitudinis vestrae non est, cum aperte non potest clam hoc agit ut sacram Maestatem Regiam, cum vestra celsitudine disiungat atque concordiam et amicitiam, quae inter illas est dirimat cum tamen nihil sit sacrae Maestati Regiae deliberatius, quam integram inviolatamque semper observare. Itaque cum licuisset illi de perfidia atque audatia valachi iustum supplicium sumere in hunc usque diem abstinuit, tametsi Caesarea celsitudo vestra per oratorem supranominatum Maestati Regiae declaraverat eam esse suam voluntatem, ut Maestas Regia belllo illum persequatur et de audatia atque iniuriis perpetratis poenas ab eo expetat.

60

Nunc vero cum in tantum illi creverunt spiritus eoque sit progressus insolentior, ut ferri sine vindicta non possit, me misit Regia Maestas ad Caesaream celsitudinem vestram, ut illi declaret valachum non cesssare dominia Maestatis Regiae iniuriis impetere, et quod iam Maestas Regia id quod dudum a Caesarea celsitudine vestra consultum erat et permissum de ulciscendo valacho aggredi instituit. Quare rogat Maestas Regia si a Maestate sua bello erit persequutus, Cesarea celsitudo vestra in eum etiam animadvertere velit atque ex eo, quem nunc locum dignitatis obtinet, eum deturbare et in locum eius vel Demetrium, qui

versari in Aula Caesareae celsitudinis vestrae dicitur, vel alium quempiam eius gentis hominem pacis amantem et istius amicitiae, quae Regiae Maestati cum celsitudine Cesarea vestra, intercedit fidelem observatorem, et || custodem sufficere qua quidem re nihil potest ex sua amicitia, et vicinitate Cesarea celsitudo vestra, Regiae Maestati gratiosius facere.

60 v

De Voievoda Transalpinensi Maestas Regia rogat Caesaream celsitudinem vestram, ut illi mandet, ne infringendorum foederum, suo aliquo contra Regiam Maestatem conatu causam et occasionem praebeat. Praeterea, cum proxime impetum fecisset valachus in terram Maestatis Regiae, forte tum excubias agebat, subditus eius Maestatis Wlodek equestri loco natus cum alliis nonullis hominibus sacrae Maestatis Regiae incidit in illam exercitus partem, quae fuit ex Thurcis collecta, capti sunt nonnulli et ipse Vlodek compraehensus. Rogat sacra Maestas Regiam Cesaream celsitudinem vestram ut valacho mandet, quo Vlodek ad se mittat, una cum aliis eius comitibus captis eisque minime iusto bello capti sunt, postliminio ad suos revertendi potestatem faciat. Ita et foederibus, quae icta sunt, cum sacra Regia Maestate et celsitudine Caesarea vestra satisfaciet et Regiae Maestati domino meo, plurimum isto iustissimo facto suo gratificabitur.

Allatum est etiam ad Regiam Maestatem quod Caesarea celsitudo vestra arcem Oczakov, et alias nonnullas arces, quae ad Regnum Maestatis Regiae, a nullo retroacto tempore pertinent, praesidiis firmaverit et illas extruere decreverit. Maestas Regia rogat ut Caesarea celsitudo vestra, pro animi sui magnitudine, non pluris facere, arcem Oczakov, velit quod suam, in servandis foederibus usque adeo laudatam constantiam.

Ad Bassas

Bassas salutabis nomine nostro dicesque illis te a nobis missum esse | principio ut bonam Caesarea celsitudinis valetudinem inviseres eique omnia fausta et faelicia praecareris pacis amicitiaeque nostrae memoriam refricares, et quod illam nos integram inviolatamque servemus servaturique simus testatum facias.

Referes etiam illustrissimis dominis Bassis summatim, singula ea quae ad Caesaream celsitudinem mandata a nobis habuisti sed praesertim de Valacho plane et aperte illis explicabis. Accusabis illius perfidiam, quod cum sit sub potestate et imperio Caesareae celsitudinis ausus tamen sit contra foedera, quae Caesarea celsitudo nobiscum icta confirmataque habet, nos insidiis et gravissimis belli iniuriis lacessere.

Hic commemorabis nos aliquoties, per oratores nostros et literas, Caesareae celsitudini declarasse quod evestigio, cum de foederibus per nos, cum Caesarea celsitudine initis certior factus esset in finitimam sibi provintiam Regni nostri furibundus involaverat, illam igne et ferro vastaverat, subditos nostros, quos gladio non percussit, in servitutem abduxerat. Qua illius insolentia cognita, Caesarea celsitudo ad illum mandata sua aliquoties miserat ut nobis provinciam nostram restitueret, damna nobis et subditis nostris sarciret.

Haec cum ille se facturum recepisset, nunctio Caesareae celsitudinis praesente, nobisque id significatum fuisset, nequam homo, nunctio dimisso Caesareae celsitudinis, dum nos tuta iam ab illo nobis fore sperabamus omnia et ad longinquiora dominiorum nostrorum loca belli gerendi, cum Moschis causa abscesseramus, denuo laxiora audatia in terras nostras irrupit, in subditosque omne crudelitatis genus exercuit Nos etsi singulas eius irruptiones et iniurias Caesareae celsitudini declarabamus, a vindicta ipsi abstinentes, Caesareaeque celsitudinis promissione confirmabamur quod in illum animadversura et de damnis illi satis || facere nobis mandatura esset, hucusque tamen non modo ab illo id non praestatur, quod Caesarea celsitudo illi dudum ante mandaverat et non audienti iterum mandaturam se receperat sed etiam in dies fit insolentior.

61 v

, Si dixerint Bassae renunciatum esse Caesareae celsitudini milites Maestatis eius excurrisse in Moldaviam, ferro atque igni magnam eius partem depopulatos esse, negabis hoc ita, ut ab illo nunciatur factum esse, commentum ab illo id quod solet esse dices. Qua enim ratione potest conatur a se culpam dimoveri atque in alios transferre. Ac fieri quidem posse ut leves aliquae excursiones factae sint in Valachiam, sed non per milites nostros, neque iubentibus, aut scientibus nobis, sed quod fere fortasse non potuerunt homines nostri tot et tantas iniurias a Valacho sibi illatas et ita illum praedam agentem sunt persequuti, sed id dices esse et naturae legibus, et Divino humanoque iure cautum ut quisque lacessitus iniuriam a se depellat et quoad potest caput fortunasque suas contra vim tueatur ac defendat.

Proinde cum ita Valachus nulla fidei, nulla foederum, nulla iusticiae atque honestatis ratione habita, temere nos oppugnat : Dices neque tutum, neque ex honestate nostra futurum si par pari refere non conemur neque id aequum futurum si Maestas sua per occasionem in illo iniurias suas non vindicaret, quemadmodum hoc a Caesarea celsitudine Maestati suae erat concessum ut neque nostra diutius abutatur pacientia neque Caesareae celsitudinis nobiscum inita foedera contemnat. Rogabis ut illustrissimi domini Bassae, Caesareae celsitudini persuadeant, ut et ipso etiam Caesarea celsitudo ex altera parte in illo perfidiam et temeritatem istam illius ulciscatur vel hoc saltem vindictae genere ut in locum eius alium gentis hominem, Vala- 62 chiae || provinciae suae tributariae sufficiat.

Memoria tenet Maestas Regia cum post priorem valachi in terras Maestatis Regiae irruptionem nunctium suum ad Caesaream celsitudinem misisset, de illius perfidia quaestum. Responsum illi esse per illustrissimum Aiasbassam. Caesaream celsitudinem id constituisse ut audaciae suae poenas daret. Quin et ilustrissimus Aiasbasssa Caesaream celsitudinem facturam esse confirmavit ut nunctium suum ad valachum mitteret, qui ne quid postea simile designaret interminaretur atque eum ad sartienda damna cogeret quibus homines sacrae Maestatis Regiae affecit.

Commemoratum etiam et id erat, ademptan iri valacho eam dignitatem atque alii tradendam. Quorum hactenus nihil factum esse constat, neque fuit unquem audatior valachus, ad provocandum bello sacram Maestatem Regiam, quam post icta ista foedera cum Caesarea celsitudine ita ut rogatur prorsus serenissimus dominus meus, nisi malit suos funditus interire perfidum hostem hunc iusto bello persequi.

Quod si dicent Bassae, certo esse et doctum quosdam subditos nostros in exercitum regis Ferdinandi militatum concessise, dices id fieri quidem posse quod aliqui Poloni, vel alterius linguae homines qui passim in dominiis, quae possidemus victus gratia vagantur, nullumque firmum domicilium habent, pecunia conducti illuc concesserint, id tamen clam nobis et praeter omnem voluntatem nostram, factum esse.

Si autem dicent, scire caesarem, certos nobiles subditos vel aulicos nostros, in aere Ferdinandi militare, respondebis nos neminem scire, qui illuc contra prohibitionem nostram concesserit. Sed si quispiam nobis insciis, temerarie et audacter contra prohibitionem nostram se illuc contulerit || et domum post hac reversus fuerit ; animadversione debita a nobis punietur. Nos 0- v tamen omnino non credere ut aliquis nostrorum subditorum, contra prohibitionem nostram in exercitu praedicti Ferdinandi Regis militare auderet nisi forte qui a multis annis illic in Germania, serviendi officiis vel regi ipsi, vel aliis Germanis Principibus se alligerunt sicuti Caesarea Maestas tempore profligati Regis Ludovici in quibusdam subditis nostris in Hungaria, tum servientibus forte experta est.

Interrogatus vero de cesis et spoliatis in regno Thurcis mercatoribus, respondebis tibi quidem cognitum esse, quod cede nonnulli mercatores Thurci sunt affecti, id tamen violenter

et praeter omnem culpam nostram vel praefectorum nostrorum a praedonibus factum esse quod nos molestissimo animo tulimus et de praedonibus ipsis, quos magna difficultate consequuti sumus poenas capitis sumpsimus. Cum autem a nemine occultorum malorum insidiae evitari possint, videri nobis necessarium ut qui negociandi causa hoc in Regnum nostrum commeare tuto voluerint se praefectis locorum nostris praesentent ut illorum securitati prospiciant.

Si autem explorabant a te de caeteris Europae rebus et de bellis, ac de Principum Christianorum dissensionibus vel de novis introductis, in fide Christiana haeresibus, dices te ipsum ea ignorare, et a nobis nihil quicquam in his instructum esse.

De Baro et aliis Italiae civitatibus idem commemorabis illustrimis dominis Bassis, quod ad Caesaream celsitudinem in mandatis accepisti nempe ut provideant, apud Caesaream celsitudinem ne quid contra foedera illis civitatibus regiae Maestas ex parte quorumcumque Ceasareae celsitudinis subditorum incommodi et detrimenti accidat. ‖ 63 Si quaerent Bassae cur anno superiore Regia Maestatis cum exercitu quem contra Valachum congregaverat valachum de iniuriis suis ulta non sit, respondebis quod Regia Maestas expectabat, ut ex parte Caesareae celsitudinis primum agi contra illum inciperetur quem ad modum id postremo nunctio Jacobo[1] Vilamovski ad Maestatem Regiam nomine Caesareae celsitudinis erat nunciatum. Atque ita cum per Caesaream celsitudinem nichil actum est a subditis rogata Maestas Regia ne quid illo tempore ageret exercitum dimisit.

Ad Aiasbassam

Cum perveneris ad locum residentiae imperatoris Thurcorum descendes ad illustrissimun dominum Aiasbassam et vises salutabisque eum nomine nostro, et praecaberis ei longam vitam faustaque omnia. Caeterum ages illi gratias quod nobis non minorem benevolentiam in aula Caesareae celsitudinis se praestaturum pollicetua quam sit ab Imbraim bassa quondam amico nostro nobis praestita. Declarabis id nos gratissimo animo ab eius illustritate accipere et vicissim gratificatione amica et mutua nostra benevolentia illi referre velle.

Praeterea rogabis illum nomine nostro, ut hiis quae adversum nos a Voievoda Moldaviensi nequam homine, vel apud Caesaream celsitudinem vel apud se dicuntur, et ipse fidem non daret et Caesareae celsitudini persuaderat, ne illius fictis, et vanis de nobis criminationibus credere dignetur utque Maestas sua voievodam ipsum ita compescere et in offitio continere dignaretur, ne deinceps ut hactenus fecit nobis dominiisque nostris et subditis nostris sua hostilitate et nugacitate fiat iniurius. ‖ 63 v Petes etiam, et hoc ab ipso solo ut Caesareae celsitudini persuadeat iustum et aequum fore et ad rationes Caesareae celsitudinis plurimum pertinere ut Regia Maestas quemadmodum constituit, a valacho iniuriarum suarum poenas expectat. Nam hoc est et a Caesarea celsitudine et a Regia Maestate promeritus quod earum pacta et foedera temerariis et perfidis factis suis multocies violaverit. Sed et id quoque maeritum esse dices, ut ab illa amoveatur provincia et alius quispiam loco eius praeficiatur, qui et illius gentis sit et foedera sancte colere atque servare sciat.

Postremo rogabis illum, ut inter Caesaream celsitudinem et nos bonam amicitiam et dudum servatum benevolentiam promoveat concilietque utque operam suam faciat, quo foedus inter nos et illius Caesaream celsitudinem firmum et inconvulsum maneat et ut in omnibus tibi commissis, celerem et optatam habeas expeditionem.

De Wlodek etiam diligenter rogabis illustrissimum dominum Aiasbassa, ut cum comitibus suis a Valacho per Caesaream celsitudinem liberetur et nobis mittatur. Nam a Thurcis captus est, quos illic permissu Hali voievodae militasse, contra nos dices et captum Thurcum a nobis in testimonium eius rei, illi dono dabis.

[1] În text Ioanne şters.

★

Solie de la Sigismund I, regele Poloniei, la Soliman împăratul turcilor.

Încredinţată lui Eramus de Kretkow castelan de Brest 7 mai anul 1538, Cracovia.

Sigismund I rege al Poloniei.

Vei vorbi astfel :

Prea luminatul principe şi domn, domnul Sigismund din graţia lui Dumnezeu, rege al Poloniei, mare duce al Lituaniei, domn şi moştenitor al Rusiei şi al întregii Prusii şi al Masoviei, domnul meu prea milostiv transmite foarte multă sănătate înălţimii voastre imperiale, cel mai de seamă şi cel mai puternic stăpîn al pămîntului şi al mării ; îl felicită pe vecinul şi amicul său pentru această fericită reîntoarcere la acest scaun al său şi se roagă şi îi doreşte realizarea deplină în toate.

Împărat prea luminat şi prea puternic, printre alte virtuţi, pentru care înălţimea voastră imperială, într-adevăr, a dobîndit nu numai laudă ci şi admiraţie, nu ultimul loc îl ocupă faptul, că în respectarea tratatelor a manifestat întotdeauna cea mai mare credinţă şi statornicie. Din care pricină cu drept cuvînt este lăudată înălţimea voastră imperială că nu are nimic mai presus în viaţă decît să păstreze credinţa dată cuiva cu sfinţenie şi nevătămat. Dar şi prea luminatul principe, domnul meu, a dorit rodul aceleiaşi laude, întotdeauna şi toate tratatele şi prieteniile făcute cu toţi întotdeauna le-a respectat cu cea mai mare sfinţenie şi că este dispus mai degrabă să facă şi să sufere orice decît să nu respecte credinţa, dacă o dată s-a angajat faţă de cineva. Aşadar, întrucît, sfînta majestate a încheiat tratate cu înălţimea voastră imperială şi cu predecesorii săi, acest lucru îl păzeşte cu cea mai mare grijă ca nu cumva să pară că s-a depărtat cu o iotă de la condiţiile păcii sau că le-a încălcat. Pe care <condiţii> anume, după ce s-a îngrijit să fie instituite şi confirmate în timpul vieţii sale şi a fiului său prin intermediul solului său domnul Petru Opaleniczki, magistratul curiei serenităţii sale fiului <Sigismund al II-lea August> între celelalte s-a adăugat în tratate acest lucru ca aceste condiţii ale păcii să fie respectate cu tărie nu numai între sacra maiestate regală şi între înălţimea voastră imperială, dar şi între supuşii amîndurora.

Cît despre voievodul Moldovei înălţimea voastră nu a vrut să fie cuprins <în tratat> nimic nominal, căci, întrucît se află în credinţa şi puterea înălţimii voastre imperiale, se cuvine să fie legat de aceleaşi condiţii ca şi ceilalţi care sînt supuşi puterii sale şi nu-i va fi permis ca să se îndepărteze în nici o chestiune, nici cît negru sub unghie, de tratatele încheiate între sacra maiestate regală şi înălţimea voastră imperială.

Din care pricină maiestatea sa dormea liniştit, cu sufletul împăcat, pe ambele urechi, după cum se spune, şi credea că toate sînt sigure pentru sine, din partea celor care sînt sub stăpînirea înălţimii voastre imperiale ; dar <această> credinţă l-a înşelat foarte. Căci, deşi înălţimea voastră imperială a păzit cu sfinţenie tratatele, după obiceiul său vechi, totuşi, voievodul Moldovei care îi este supus, s-a îndepărtat într-atît de la tratate, încît folosindu-se de momentul acesta care i se părea foarte favorabil lui pentru a năvăli nepedepsit în pămînturile sacrei sale maiestăţi, implicată în alt războiu contra moscoviţilor, a intrat cu armata în teritoriul maiestăţii sale regale, l-a devastat în chip jalnic prin fier şi foc, iar pe ţărani şi orăşeni, în parte i-a măcelărit, în parte i-a dus în robie, făcînd una cu pămîntul un castel pe care l-a cucerit. Şi nemulţumit cu aceasta la începutul iernii precedente a introdus în pămîntul Podoliei nişte trupe auxiliare atît din oamenii înălţimii voastre imperiale cît şi dintre tătarii din Cetatea Albă şi au săvîrşit acolo multe stricăciuni. Însă el afirmă că face toate acestea din permisiunea şi după voinţa maiestăţii voastre imperiale. Iar maiestatea sa regală nu poate să creadă acest lucru, ci socoteşte că acela face acest lucru de hatîrul altcuiva ; acesta nu este prieten al înăl-

ţimii voastre, care se străduieşte să facă pe ascuns, ceea ce nu poate să facă pe faţă, anume să despartă pe sacra maiestate regală de înălţimea voastră şi să nimicească înţelegerea şi prietenia care este între ei, deşi sacra maiestate regală este întrutotul hotărîtă să o păzească întotdeauna integră şi nevătămată. Aşadar, deşi ar fi fost îngăduit regelui să-i aplice valahului pedeapsa cuvenită pentru perfidie şi îndrăzneală, s-a abţinut pînă azi, totuşi înălţimea voastră imperială declarase maiestăţii noastre regale, prin solul său mai sus-numit, că voinţa sa este ca maiestatea regală să se răzbune prin război pe acela şi să-i aplice pedepsele cuvenite pentru îndrăzneala şi nelegiuirile comise.

Iar acum, întrucît în aşa de mare măsură au crescut pretenţiile lui şi a devenit atît de insolent, încît nu mai poate fi suportat fără pedeapsă, m-a trimis maiestatea regală la înălţimea voastră imperială ca să-i comunice că valahul nu încetează să provoace prejudicii în stăpînirile maiestăţii regale şi că ceea ce înainte fusese sfătuit şi îngăduit de către înălţimea voastră imperială, cu privire la pedepsirea valahului, maiestatea regală a hotărît să se împlinească. Din care pricină, maiestatea regală roagă că dacă maiestatea îl va ataca <pe domnul Moldovei> să binevoiască şi înălţimea voastră imperială să se îndrepte împotriva lui şi să-l înlăture din demnitatea pe care o deţine acum şi să numească în locul lui, fie pe Dimitrie, despre care se spune că s-ar afla la curtea înălţimii voastre imperiale, sau pe orice alt om din acest neam, iubitor al păcii şi credincios păstrător şi păzitor al acestei prietenii care există între maiestatea regală şi înălţimea voastră imperială; căci înălţimea voastră imperială nu ar putea face nimic mai plăcut decît acest lucru maiestăţii regale ca semn al prieteniei şi bunei vecinătăţi.

Cît priveşte pe voievodul transalpin <al Ţării Româneşti>, maiestatea regală roagă pe înălţimea voastră imperială ca să-i poruncească să nu încalce tratatele printr-o acţiune contrară maiestăţii sale regale. În afară de aceasta, pe cînd valahul a făcut ultimul atac pe teritoriul maiestăţii regale, un supus al maiestăţii sale de rang cavaleresc, care se întîmpla să facă de strajă împreună cu alţi cîţiva oameni ai maiestăţii sale regale, s-a izbit cu acea parte a armatei care era alcătuită din turci, iar unii au fost prinşi, printre care şi Wlodek. Sacra maiestate regală roagă pe înălţimea voastră imperială ca să poruncească valahului ca pe Wlodek să-l trimită la el odată cu alţi tovarăşi ai săi prinşi — ei au fost capturaţi nu în luptă dreaptă — să le dea posibilitatea de a se reîntoarce în patrie la ai lor. Astfel, se vor confirma pe de o parte tratatele care au fost încheiate cu sacra maiestate regală, iar pe de alta înălţimea imperială va satisface în gradul cel mai înalt pe maiestatea regală domnul meu, în acest drept al său incontestabil.

De asemenea s-a comunicat maiestăţii regale că înălţimea voastră imperială ar fi întărit cu garnizoane fortăreaţa Oceakov şi alte cîteva fortăreţe care aparţin de regatul maiestăţii regale de mult timp şi ar fi hotărît să le consolideze, maiestatea regală roagă ca înălţimea voastră imperială, potrivit cu măreţia sufletului său, să nu lucreze mai departe la fortăreaţa Oceakov, cu statornicia sa atît de lăudată în păstrarea tratatelor.

Către paşale

Vei saluta paşalele în numele nostru şi le vei spune că tu eşti trimis de noi, mai întîi ca să constaţi buna stare a sănătăţii înălţimii imperiale şi să-i urezi cele bune şi fericite şi să-i aminteşti despre pacea şi prietenia noastră şi să-l asiguri că noi o păstrăm şi o vom păstra nealterată şi neatinsă.

Vei mai povesti prea iluştrilor domni, paşale, pe scurt, toate cele ce ţi s-au poruncit de noi pentru înălţimea imperială, dar mai ales îi vei lămuri direct şi deschis în legătură cu valahul. Vei acuza perfidia aceluia că, deşi este sub puterea înălţimii imperiale, totuşi, a îndrăznit ca

împotriva tratatelor pe care înălţimea imperială le-a încheiat şi confirmat cu noi, să ne hărţuiască prin viclenii şi foarte grave năpaste ale războiului.

Aici vei aminti că noi de cîteva ori prin solii noştri şi prin scrisori am mărturisit înălţimii imperiale că, îndată ce a aflat de tratatele încheiate de noi cu înălţimea imperială, a năvălit cuprins de furie în provincia regatului nostru care se mărgineşte cu el, a devastat-o cu foc şi fier, pe supuşii noştri pe care nu i-a străpuns cu sabia i-a dus în robie. După ce a fost cunoscută neruşinarea aceluia, înălţimea sa imperială a trimis de cîteva ori porunci ca să ne restituie provincia noastră şi să ne despăgubească de pagubele aduse nouă şi supuşilor noştri.

Deşi el consimţise să îndeplinească aceste porunci în prezenţa trimisului înălţimii imperiale şi nouă ne fusese dat de ştire despre aceasta, omul ticălos, după plecarea solului înălţimii imperiale, pe cînd noi speram deja că toate ale noastre vor fi în siguranţă din partea lui şi ne îndreptasem spre locuri mai îndepărtate ale stăpînirilor noastre pentru a ne lupta cu moscoviţii, din nou, cu o îndrăzneală mai neruşinată, a năvălit în ţinuturile noastre şi a comis tot felul de cruzimi împotriva supuşilor <noştri>. Şi deşi noi am comunicat înălţimii imperiale toate năvălirile şi pagubele provocate de el, reţinîndu-ne de a ne răzbuna faţă de el, eram încurajaţi de promisiunea înălţimii imperiale că se va îndrepta împotriva lui şi că îi va porunci să ne dea satisfacţie cu privire la daune, totuşi, pînă acum nu numai că nu îndeplineşte ceea ce i se poruncise înainte de înălţimea imperială şi ceea ce aceasta se angajase să poruncească celui neascultător, dar chiar devine mai insolent pe zi ce trece.

Dacă vor zice paşalele că s-a anunţat înălţimii imperiale că soldaţii maiestăţii sale au năvălit în Moldova şi au devastat o mare parte prin foc şi sabie, tu o vei nega că lucrul s-a petrecut astfel, după cum s-a vestit de către acela, şi vei zice că acela a minţit, ceea ce se întîmplă. Că el se străduieşte prin orice mijloc să se dezvinovăţească şi să transfere vina asupra altora. E posibil ca să se fi făcut unele uşoare incursiuni în Valahia, dar nu de către ostaşii noştri şi nici din porunca noastră sau cu ştiinţa noastră, dar mai probabil pentru că oamenii noştri nu au putut suporta atîtea pagube provocate de către valah şi astfel l-am urmărit pe el în timp ce prăda, dar vei zice că acest lucru e prevăzut şi de către legile naturii şi de către dreptul divin şi uman ca oricine este păgubit să respingă nedreptatea de la sine şi să-şi păzească şi să-şi apere cît poate capul şi averile sale contra violenţei.

În consecinţă, întrucît valahul neavînd nici un respect faţă de credinţă, de tratate, de justiţie şi de cinste ne atacă cu îndrăzneală, vei zice că nu va fi nici sigur şi nici spre cinstea noastră dacă nu ne vom strădui să răspundem cu aceeaşi măsură şi că nici nu ar fi echitabil dacă maiestatea sa nu ar răzbuna împotriva aceluia, după prilej, pagubele sale, după cum acest lucru fusese concedat maiestăţii sale de către înălţimea imperială, anume că nici să nu mai abuzeze de răbdarea noastră şi nici să nu dispreţuiască tratatele încheiate între înălţimea imperială şi noi. Vei ruga prea iluştrii domni, paşalele, să sfătuiască pe înălţimea sa imperială pentru ca şi înălţimea imperială să pedepsească la rîndul său perfidia şi îndrăzneala aceluia, sau cel puţin prin acest fel de răzbunare, încît să numească în locul lui un alt om din neamul său în fruntea Valahiei, provincia sa tributară.

Maiestatea regală ţine minte cum, după prima invazie a valahului în pămînturile maiestăţii regale, ar fi trimis solul său la înălţimea imperială să se plîngă de perfidia aceluia. I s-a răspuns aceluia prin strălucitul Aias Paşa că înălţimea imperială hotărîse să pedepsească îndrăzneala aceluia. Chiar şi prea ilustrul Aias Paşa a confirmat că înălţimea imperială va trimite solul său la valah, să-i pună în vedere şi să-l ameninţe să nu mai facă în viitor lucruri asemănătoare şi să-l constrîngă să despăgubească daunele pricinuite oamenilor maiestăţii regale sacre.

Şi aceasta era încă de amintit că acea demnitate trebuia luată valahului şi dată altuia. Dintre <toate> acestea nu s-a făcut pînă acum nimic, valahul niciodată nu a fost mai îndrăzneţ în a provoca prin război pe sacra maiestate regală, decît după aceste tratate ce au fost încheiate cu înălţimea imperială, astfel, încît prea luminatul meu domn este rugat insistent să-l urmărească cu război drept pe acest perfid duşman, dacă nu doreşte ca ai săi să piară cu desăvîrşire.

Dacă vor spune paşalele că este sigur şi cunoscut că unii supuşi ai noştri s-au înrolat în armata lui Ferdinand, vei spune că se poate întîmpla ca unii polonezi sau oameni de altă limbă care peregrinează pretutindeni pe pămînturile pe care le posedăm pentru hrană şi nu au nici un domiciliu stabil, angajaţi cu bani s-au îndreptat într-acolo, dar acest lucru s-a petrecut pe ascuns nouă şi întrutotul în afara voinţei noastre.

Dacă însă vor spune că împăratul ştie că unii nobili supuşi sau curteni ai noştri sînt în solda lui Ferdinand, vei răspunde că nu ştim pe nici unul care a mers acolo, nesocotind interdicţia noastră. Dar dacă vreun oarecare s-a dus acolo fără ştiinţa noastră cu îndrăzneală şi temeritate, nesocotind interdicţia noastră şi apoi se va fi reîntors acasă va fi pedepsit de noi cum se cuvine. Totuşi, nu credem deloc ca vreunul dintre supuşii noştri să îndrăznească să nesocotească interdicţia noastră şi să slujească în armata mai sus spusului rege Ferdinand, afară de cei care aflîndu-se acolo în Germania s-au angajat să slujească fie regelui însuşi, fie altor principi germani sau, după cum maiestatea imperială a constatat cu privire la unii supuşi ai noştri care slujeau atunci întîmplător în Ungaria în timpul regelui Ludovic care a fost ucis.

Iar dacă vei fi întrebat despre negustorii turci ucişi şi jefuiţi în regat, vei răspunde că ţie îţi este cunoscut că unii dintre negustorii turci au fost ucişi, totuşi, dacă acest lucru s-a făcut de către tîlhari şi cu violenţă — lucru pe care noi l-am suportat cu sufletul apăsat —, şi în afară de orice vină a noastră sau a dregătorilor noştri, cît priveşte pe tîlhari, pe care i-am prins cu mare greutate, i-am condamnat la pedeapsă capitală. Întrucît, însă, de către nimeni nu pot fi ocolite cursele relelor ascunse, ni se pare necesar ca cei care vor dori să meargă în siguranţă, în regatul nostru, în scopul de a face negoţ, să se înfăţişeze dregătorilor noştri locali, pentru ca aceştia să vegheze la securitatea lor.

Dar dacă te vor întreba despre celelalte probleme europene şi despre războaie şi despre neînţelegerile dintre principii creştinilor şi despre noile erezii introduse în credinţa creştină, tu vei zice că tu nu le cunoşti şi de la noi nu ai primit nici o instrucţiune în această privinţă.

Cu privire la Bari şi alte oraşe ale Italiei de asemenea vei aminti iluştrilor domni, paşale, că ai primit în poruncile către înălţimea imperială, anume, ca să aibă grijă pe lîngă înălţimea imperială ca nu cumva împotriva tratatelor să sufere vreun neajuns sau pagubă acele oraşe ale maiestăţii regale din partea unor supuşi ai înălţimii imperiale.

Dacă paşalele vor întreba pentru ce anul trecut maiestatea regală cu armata pe care o adunase împotriva valahului nu s-a răzbunat împotriva lui pentru nelegiuirile sale, vei răspunde că maiestatea regală aşteaptă ca din partea înălţimii imperiale să înceapă mai întîi acţiunea contra aceluia, după cum fusese anunţată maiestatea regală prin ultimul său sol Iacob Vilanovski, în numele înălţimii imperiale. Şi, astfel, nici nu a fost întreprins nimic de înălţimea imperială, maiestatea regală, rugată de către supuşi să nu acţioneze în acea vreme, a trimis armata la vatră.

Către Aias Paşa

Cînd vei ajunge la locul de reşedinţă a împăratului turcilor vei vizita pe prea strălucitul domn Aias Paşa, îl vei cerceta şi îl vei saluta pe el în numele nostru şi îi vei ura viaţă

lungă şi mult noroc. Apoi îi vei mulţumi că ne făgăduieşte să ne arate la curtea înălţimii imperiale nu mai mică bunăvoinţă decît aceea care ne-a fost acordată de Ibrahim paşa prietenul nostru. Vei declara că noi primim acest lucru cu sufletul foarte bucuros din partea celebrităţii sale şi la rîndu-ne voim să-i dăm în schimb mulţumirea prietenească şi a noastră bunăvoinţă reciprocă.

Pe lîngă aceasta îl vei ruga în numele nostru ca nici el să nu dea crezare celor ce se spun împotriva noastră de către voievodul moldovean, om nemernic, fie înălţimii imperiale, fie lui, şi să convingă pe înălţimea imperială să nu binevoiască să dea crezare învinuirilor mincinoase şi goale ale acestuia împotriva noastră, pentru ca maiestatea sa să poată să-l pedepsească astfel pe voievod şi să-l constrîngă la respectarea îndatoririi sale, pentru ca nu cumva să provoace de acum înainte prejudicii, după cum a făcut pînă acum, nouă şi nobililor şi supuşilor noştri prin duşmănia şi uşurinţa sa.

Încă îi vei cere acest lucru <anume ca> să convingă pe înălţimea sa imperială că va fi just şi drept şi foarte potrivit cu interesul înălţimii imperiale ca maiestatea regală să ceară de la valah, după cum a hotărît, daune pentru nelegiurile sale. Căci a meritat acest lucru din partea înălţimii imperiale şi din partea maiestăţii regale, deoarece a violat deseori pactele şi tratatele lor, prin faptele sale temerare şi perfide. Dar şi aceasta vei mai zice că i s-ar cuveni să fie îndepărtat din acea provincie şi în locul lui să fie pus oricare altul, care să fie de acelaşi neam, şi să ştie să cultive şi să păzească cu sfinţenie tratatele.

În cele din urmă îl vei ruga ca să promoveze între înălţimea imperială şi noi buna prietenie şi bunăvoinţa respectată înainte şi să mijlocească şi să-şi dea stăruinţa pentru ca tratatul între noi şi înălţimea imperială să rămînă statornic şi nevătămat şi ca în toate însărcinările tale să obţii soluţie rapidă şi favorabilă.

Vei mai ruga cu insistenţă pe prea ilustrul domn Aias Paşa ca să fie eliberat Wlodek cu tovarăşii săi (de la valah), prin înălţimea imperială, şi să ne fie trimis, căci a fost prins de turci, despre care vei spune că au luptat acolo, cu îngăduinţa lui Hali voievod, împotriva noastră, iar pe turcul capturat de noi îl vei da lui în dar, ca mărturie a acestui lucru.

O RELATARE INEDITĂ A MORȚII LUI DESPOT-VODĂ

DE

ADOLF ARMBRUSTER

Domnia lui Despot-vodă reprezintă în istoria Moldovei prima domnie a unui străin, nemoldovean. Singur acest fapt ar fi în măsură să explice atenția extraordinară pe care i-a acordat-o istoriografia română de la cronicari și pînă astăzi, precum și cea străină, îndeosebi cea contemporană lui Iacob Heraclid. Nici un alt domnitor din istoria medievală a românilor — cu excepția lui Mihai Viteazul — nu s-a bucurat de o prezență atît de stăruitoare și de o curiozitate atît de vie în acțiunea politică și scrierea istorico-literară a vremii precum Despot. Faptul nu se poate explica doar prin alogenia lui Iacob Heraclid. Apariției sale fizice cu totul remarcabile și seducătoare i se adăuga o inteligență vie și speculativă, toate acestea făcînd din Despot o personalitate care a reușit să atragă atenția cîtorva capi politico-bisericești de prim rang ai vremii. De aceea și domnia sa de doi ani a reprezentat de fapt un transplant inițiat de spiritul său aventurier și cosmopolit, dar și de marile puteri politice și de curentele spirituale novatoare ale vremii ce tindeau să înglobeze Moldova în sfera lor de influență. La rîndul său, mediul autohton, moldovean, nu s-a dovedit receptiv la această domnie — străină din toate punctele de vedere — respingînd transplantul.

Istoriografia română din veacul nostru a adus prețioase precizări privind viața și activitatea lui Despot atît în timpul peregrinărilor sale europene, cît și în ultimii doi ani din existența sa zbuciumată petrecuți pe scaunul Moldovei. Fiind o domnie extrem de complexă, în timpul căreia Moldova a intrat într-o zonă intens străbătută de marile curente și linii directoare ale istoriei universale, cercetările asupra lui Despot s-au limitat la punerea în lumină a cîte unuia dintre aspectele fundamentale ale acestei domnii. Așa se face că știința istorică românească dispune actualmente de studii de specialitate remarcabile despre diferite laturi ale domniei lui Des-

pot, dar lipsește încă o monografie consacrată vieții, activității și mai ales semnificației domniei lui Despot-vodă.

În speranța că realizarea acestei monografii nu va mai întîrzia mult, publicăm un nou izvor despre moartea lui Despot-vodă, intervenită la finele anului 1563. Despre existența acestei relatări am aflat din catalogul manuscriselor bibliotecii din Coburg, publicat cu cîțiva ani în urmă [1]. Relatarea, înșirată pe șase file de hîrtie și cu un scris aparținînd veacului al XVI-lea, este opera unui autor anonim care-și trădează însă sursa în chiar titlul acestei „istorii", compusă „ex literis" ale pastorului Thomas Fröhlich din Cașovia [2]; anonimul autor urmează atît de aproape aceste „scrisori", încît în finalul „istoriei" redă *ad litteram* relatarea lui Fröhlich așa încît se creează falsa impresie că întreaga „istorie" ar fi opera nemijlocită a pastorului cașovian. O examinare mai atentă a manuscrisului prilejuiește cîteva constatări suplimentare. Astfel se poate lesne stabili că acest manuscris a fost copiat după un original prezumtiv, căci în cîteva locuri se văd corecturi gramaticale, ale unor greșeli strecurate desigur în cursul descifrării și îndreptate apoi la o lectură mai atentă ce viza conținutul manuscrisului. Pe lîngă aceste corecturi, care aparțin aceleiași mîini ca și întregul manuscris, se constată alte cîteva mici îndreptări făcute de o a doua mînă (îndeosebi schimbarea lui *eum* în *cum* sau viceversa); aceste îndreptări, vizînd doar schimbarea cîte unei litere, nu permit să se stabilească dacă aparțin aceleiași mîini care a scris pe fila 4 cuvîntul „occubuerant" în locul lăsat liber de prima mînă care, deci, nu a putut descifra acest cuvînt după originalul prezumtiv. În concluzie, se poate spune că manuscrisul e opera a cel puțin două persoane diferite [3].

Cîteva precizări despre autorul acestei „istorii". Adevăratul autor al relatării morții lui Despot este pastorul cașovian Thomas Fröhlich (numit și Thomas Hilarius), chiar dacă ea ne-a parvenit într-o formă prelucrată, care însă nu atinge, în esență, fondul. Cașovia a fost unul din primele avanposturi cucerite de Reformă în ofensiva ei spre Europa orientală și sud-estică. Acest oraș jucase deja un rol de seamă în expansiunea hussitismului așa cum și în veacurile XVII-XVIII el își va asuma rolul de transmițător și de placă turnantă al unor curente și mișcări social-spirituale născute în Boemia și care își vor găsi adepți în Transilvania și în principatele dunărene.

---

[1] Ilona Hubay, *Die Handschriften der Landesbibliothek Coburg*, Coburg, 1962.

[2] *Historia de interfecto Heraclio Iacobo Despota Vualachiae ex literis Thomae Frolich pastoris Ecclesiae Cassouiensis*, ms. XIX/3. Mulțumim și pe această cale conducerii bibliotecii din Coburg pentru promptitudinea cu care ne-a pus la dispoziție xerocopiile după ms. XIX/3. În fondul de manuscrise ale acestei biblioteci se găsesc două gravuri de la începutul veacului al XVIII-lea reprezentînd orașele Orșova și Oradea (ms. LXXXV/13 d, și ms. LXXXVI); ms. XI conține un portret al lui Hartmann Schedel desenat de nepotul său Melchior.

[3] Ilona Hubay, *loc. cit.*, p. 33, descriind din punct de vedere paleografic și arhivistic acest manuscris, observă „16. Jh. Kursive von einer Hand", ultima afirmație nu rezistă unei confruntări exigente cu textul.

În Caşovia, Despot îşi găsise o bază de acţiune considerabilă în prima sa tentativă de a cuceri Moldova (1560)[4]. Tentativa aceasta a eşuat, în schimb, ea a prilejuit stabilirea unor legături puternice între Despot şi cîţiva unguri protestanţi din Caşovia care vor juca un rol important în garda domnească, în timpul domniei lui Despot[5]. După moartea acestuia, senatul oraşului a deschis o anchetă, pentru stabilirea împrejurărilor sfîrşitului tragic al domnitorului moldovean şi a rolului jucat de cîţiva caşovieni prezenţi în anturajul lui Despot. Mărturiile acestora concordă însă atît de evident, ele căutînd să arunce toată vina pe Martin Farkas[6], încît se naşte bănuiala unei posibile intenţii de mistificare şi denaturare, ele îndepărtîndu-se de la alte relatări, între care şi cea pe care o publicăm aici. Rezultă, aşadar, că în acest oraş interesul pentru Despot şi soarta sa era deosebit de viu. În acest context trebuie plasată şi relatarea lui Thomas Fröhlich. Acesta se născuse la Neusohl (Baňská Bystriča) sau Eperjes, urmează studiile universitare la Wittenberg avîndu-l ca profesor pe însuşi Philipp Melanchthon; în anul 1552 e promovat pastor şi revine în Ungaria Superioară, unde activează ca preot şi învăţător, mai întîi la Selmeczbánya (1554—1560), apoi la Caşovia (1560—1570), Igló (1570—1573), din nou la Caşovia (1573—1577), de unde pleacă la Neusohl unde a murit în mai 1580[7].

Relatarea morţii lui Despot cade în timpul primei păstorii a lui Fröhlich la Caşovia; în finalul ei, preotul Fröhlich arată că în Moldova ar domni Alexandru Lăpuşneanu (e vorba evident de cea de a doua domnie, 1564—1568). În acest timp, Fröhlich mai are ocazia să revină asupra evenimentelor moldovene; în vara anului 1566, el descrie unor prieteni din Neusohl mişcările trupelor turceşti din Ungaria şi măsurile de apărare luate de comandantul imperial Schwendi; în scrisoarea din 20 august, adresată judelui Andreas Süßmund, Fröhlich aduce precizări privind evenimentele din Moldova declanşate nemijlocit de moartea lui Despot. Fragmentul acesta reprezintă interes pentru intenţiile lui Laski şi cele ale imperialilor, primele vizînd Moldova, ultimele vizînd Transilvania; fragmentul îl reproducem

---

[4] Ilona Hubay, *loc. cit.*, pretinde că Fröhlich însuşi ar arăta în „scrisoarea" sa că Despot ar fi fost în anul 1560 la Caşovia; noi nu am putut găsi acest pasaj în relatarea cu pricina.

[5] Vezi C. Szentmártoni, *Despot-vodă şi ungurii*, Odorhei, 1931.

[6] Mărturiile acestea publicate la finele veacului trecut au fost traduse din ungureşte în limba română de V. Motogna şi publicate în „Revista istorică", X, 1924, p. 24—43 (depoziţiile a 5 martori). Tot V. Motogna le-a republicat apoi în lucrarea sa *Relaţiunile dintre Moldova şi Ardeal în veacul al XVI-lea*, Dej, 1928, p. 184 — 197, de unde au fost preluate selectiv de către editorii colecţiei *Călători străini despre ţările române*, II, Bucureşti, 1970, p. 301 — 308 (citat în continuare *Călători*).

[7] Principalele date biografice asupra lui Thomas Fröhlich (Hilarius) se găsesc la Ráth György, *Két kassai plébános a XVI. században* (Doi preoţi caşoveni din veacul al XVI-lea), în „Századok", XXIX, 1895, p. 26 — 41; 119 — 135; 226 — 238; 329 — 341; 441 — 457; Emil Jurkovich, *Frölich Tamás levelei 1566—ból* (Scrisorile lui Thomas Fröhlich din anul 1566), în „Történelmi Tár", 1903, p. 300 — 320; ambele articole nu indică data naşterii lui Fröhlich, în schimb diverg asupra locului naşterii şi a zilei morţii lui Fröhlich; alte date biografice despre Fröhlich se găsesc în cîteva documente ale vremii; cf. „Történelmi Tár", 1892, p. 187 — 188; 571 — 572 („Citatio vicarii capituli Agriensis contra dominum Thomam Frölich, plebanum Cassoviensem" din 24 iunie 1575).

în anexă la „istoria" lui Fröhlich. Relatarea morții lui Despot de către pastorul evanghelic din Cașovia se bazează pe informațiile furnizate de un căpitan ungur din ceata lui Despot. Fröhlich îl numește Zeky Paulus, personaj identic cu Pavel Secuiul (Székely Pál, Paul Zekel), al cărui nume e reținut de cîteva izvoare contemporane [8].

Pe lîngă confirmarea unei serii de informații relatate în esență și de alte izvoare, dar întrucîtva puse la îndoială, și pe lîngă un număr considerabil de detalii furnizate de majoritatea izvoarelor contemporane asupra ultimei perioade din domnia lui Despot, *Historia de interfecto Heraclio Iacobo Despota Vualachiae* aduce prețioase știri suplimentare îndeosebi asupra activității diplomatice disperate a lui Despot în timpul asedierii sale de către Ștefan Tomșa, activitate desfășurată prin intermediul naratorului însuși al evenimentelor, Pavel Secuiul. Acest raport pune în lumină, așadar, aspectul extern, diplomatic, al împrejurărilor în care și-a găsit moartea Despot-vodă.

Historia de interfecto Heraclio Iacobo Despota principe Vualachiae ex literis Thomae Frolich pastoris Ecclesiae Cassouiensis

f. 1 Quantis successibus et quam admirando modo, Despota cum parua manu Vualachiam peruenerit, notum esse omnibus puto, in qua prouincia sesquiannum regnauit, vicinos omnes fortuna sibi[1] aspirante reconciliauit. Cum Turcarum imperatore perpetuum foedus pepigit, tributo annuo numerato, datis et acceptis utrinque magnis muneribus, Transalpinos subiugatos sibi tributarios fecit, relicta ibi sponsa foedifraga et Vualachios imperio suo parere coegit. Contraxit is quidem aes grande alienum, sed paulatim omnibus suis creditoribus amicis et auxiliatoribus famulisque exoluendis debitis satis fecit, ita, ut ne Dominus a Lasko quidem iure de ipso conqueri possit, sed uide fortunae inconstantiam sicut dicitur, cursus Fortunae variatur 1 v. ima//ginae lunae crescit decrescit, constans subsistere nescit. Nam cum putaret Despota aduersarios suos omnes omnes (!) a se (de)uictos et Remp[ublicam] Vualachiae satis esse paratam et tranquillam, ex insperato tale malum illi oboritur, quod ipsi suisque famulis mortem attulit. Postquam enim relicta sponsa foedifraga in Transalpina, animum adiecisset ad ducendam aliam vxorem, effecit, ut filia castellani Cracouiensis Domini Zborouuski in coniugem sibi promitteretur. Peractis sponsalibus, certus dies in mense Augusto nuptijs est dedicatus interea domini arce et oppido Zochona et Monasterio Episcopali omnia necessaria procurrantur, vt nuptiae honestae celebrari et conuiuae nuptiales regaliter tractari possint, Vualachi autem aegreferentes [2] peregrinam sponsam in patrias oras introducj, Despotae laeto ac securo animo existenti insidias struunt ac clanculum, conueniunt ac deliberant, qua ratione matrimonium im//pediri Despotae f. 2 et ipse Despota e medio tolle possit. Viderunt autem apud Despotam esse capitaneum quendam

[8] La 6 iunie 1562, Ioan Belsius raporta lui Maximilian de Habsburg că Paul Zekel, pîrcălab de Suceava și recomandat de însuși Maximilian, va fi folosit de Despot în obținerea celor două cetăți feude din Transilvania (Ciceu și Cetatea de Baltă); cf. Hurmuzaki, II/1, p. 427; *Călători*, II, p. 180; vezi alte rapoarte, Hurmuzaki, II/1, p. 432; 451—452; 457; *Călători*, II, p. 201; 214; 236 — 237. În casa sa din Suceava unul din martorii audiați de senatul cașovian a zăcut bolnav în timpul asedierii Sucevei; *Călători*, II, p. 308.

[1] Scris deasupra rîndului.

[2] Modificat din „aegrefactes".

Vngarum Zekÿ Paulum nomine fidelem et strenuum militem, hunc solum cum Vngaris sibi subiectis timebant. Quia uero is saepius ante hac a Principe Veniam petierat ad breue tempus, vt Cassouiam se conferret, et coniugem cum suis liberis inuiseret, persuadent Vualachi Domino vt hunc dimittat ac legationem aliquam ei imponat, quod factum est, putabat enim Princeps Vualachos id facere sollicitante eo. Iubet igitur Despota, ut omnibus rebus bene procuratis se ad iter praeparet, et adduntur ei literae ad Maiestatem Caesa[ream]. Is etsi tunc propter nuptias discedere non proposuerat, non grauatim tamen principi obtemperat et pollicetur se in ipsis nuptijs praesto futurum. Eadem igitur nocte, qua dux exercitus discessit, Vualachi uidentes se nactos occasionem rej male gerendae, seditione facta, Principem ex oppido fugere in arcem, 2 v. cum suis compellunt//conueniunt, prope 60 millia Vualachorum, quibus profugi Boierj et hostes Despotae sese coniungunt, eligunt in tanta frequentia duos Weiuodas, Vnum apud Lasciua exercitum habentem Vuisniowizky cognomine, Alterum ex Vualachis Thomscham nomine, qui ostiarius principis existens quoque defecerat.

Dum igitur Despota in arce sua satis munita cum suis delitescere cogitur, et ad debellandos seditiosos subditos se munit et preparat, interea prior ille Vuisniowizcy cum collecto exercitu aduenit in medium Vualachorum, ac se Vuoyuuodam eorum esse affirmat [2] id alter electus aegre ferens, Vualachos in hunc tanquam illegitimum concitat, in quo tumultu Vuisniowizky viuus captus est; et interfectis suis militibus, in Turciam ad imperatorem Turcicum [3], a quo antea profugerat, est missus. Potitur interea Imperio et honore Tomscha Vualachicus Vuaieuoda, f. 3 et Despotam cum suis in arce inclusum vehementer in singulos // dies oppugnat, sed quia princeps in arce habebat multas machinas bellicas, magnum malum hostibus exterioribus intulit, ita ut prope arcem comparere non auderet. Verum coacti sunt castra metarj, tam longe ab arce ut bombardis illis nocere Despota non posset. Querunt interea Vualachi ex omnibus partibus subsidium et a Transyluanico Vuoieuoda impetrant 600 equites Hussarones et aliquot milites Gregarios. Despota autem cum frequens esset conuentus Caesaris, Regis et omnium procerum Vngariae, Bresburgi in coronatione Regis Maximiliani, petit a summis Monarchis Romani Imperij auxilium, sed nocuit semper diferre paratis. Etsi enim promissum fuit et conscripti Itali, Sclauonicj et Hispanici milites [4], tamen antequam accingeretur et mitteretur, hostis interea, vsus est stratagemate, quo potuit; Venerunt huc Cassouiam Hispanicj equites, sed cum videret pedites nondum omnes esse conscriptos, quos hic collegerat, praeses noster ex famulis Sclauis 3 v. Rutenis // pastoribus et Bubulcis, hominibus in expertis capitaneus interea Hispanorum equitum mansit hic in publico diuersorio, equitibus in Vicinis pagis relictis. Iam Despota in maximo uersabatur periculo, antequam se isti loco moueret. Cum autem haec in itinere capitaneus Despotae resciuisset, cuius antea facta est mentio, Zekÿ Paulus regreditur, sed uenire ad dominum suum non potuit, Vualachis totum iter intercludentibus. Venit igitur ad socerum Despotae in poloniam, ac copias aliquas sibi dari petit, Vt succurrere possit periclitantj Domino suo, Castellanus ille eatenus consentit, quatenus Laskius quoque in eandem pertractus fuerit sententiam. Nam Dominus a Lasko et Despota, tum diffidebant, sed non sine causa, quia princeps ademerat Laskio arcem donatam cum oppidis 20, eo quod lusu haec bona amiserat. In Polonia Laskius coegit quendam exercitum, ac tum temporis nitebatur ipsemet Despotam eijcere f. 4 ex Vualachia sicut antea cum iuuerat. Hungaricus igitur capitaneus continuo se // in castra ad Laskium confert et procidens petit, nomine Despotae, auxilium in tantis periculis, promit-

[2] Modificat din „affirmant".
[3] Modificat din „Turci eum".
[4] Modificat din „militites".

tens priora bona omnia restituere, quae et tum ej tradidit. Reconciliatus igitur D[ominus] Lasko per recuperata bona ad intercessionem fidelis capitanej istius, promisit Despotae auxilium et auide cum exercitum ex Vngaria expectabat Caesareum et Regium exercitum. Cum autem illi se non mouerent loco, Talis fuit tunc status miseri Despotae, Vt quod promittebatur nimis tarde praestaretur; Tentarunt interim Transyluanicj milites, qui in auxilium Vualachorum erant missi a Regulo notho uaria, sed frustra, cum fortiter se defenderet Despota in arce, in qua adhuc ad dimidium annj commeatum sufficientem habebat. Tandem proditione rem agere tentant. Cum enim uiderent Transyluanicj milites precipuos in arce esse Vngaros, Heidones, paucos uero Germanos[5] et Italos, partim enim in primo tumultu, partim in oppugnationibus et exursionibus (!) occubuerant[6] conantur Vngaros pecunia corrumpere, quod et factum est, 4 v. Promiserunt enim Vngaris Despotiam // omnia sua bona, si arcem traderent, et D[ominu]m suum proderent, isti in arce inscio Domino conspirant, et antequam Laskius Veniret, moliuntur proditionem Vsitatam in sua gente[7]. Erat autem Dux militum et Hoidonum in arce quidam Homathius e Cassouia ad Despotam missus, ut esset fidelissimus famulus, ille, confecto negocio et fabricatis technis insidiose, in die proditionis accedit Despotam ac ut se preparet ad iter hortatur, iam enim inquit, Venit hora tua, ut te in manus hostium tradamus, satis enim superque nos[8] lactasti Vana spe hactenus, aliter fieri non potest. Hoc audiens Despota exhorruit, et eum tanqam amicum ad constantiam hortatur ostensis, literis Caesaris et Regis, Illo vero pergente in proposito, dum vellet exire, princeps, arrepto gladio, in ipsis foribus capulo tenus impulit ensem et proditorem suum necauit. Dum haec aguntur, peruenit clamor et rumor ad milites conscios proditionis[9] caeperunt in obuios quosque in arce grassarj, et impetu facto effregerunt fores principis eumque captum statim conantur in manus Vualachorum et confra- f. 5 trum suorum, nempe Vn//garorum, tradere, impetrauit tamen ab eis, ut prius possit preciosissimis Vestimentis superinduj, quae dum alia diriperentur ab eis sunt ei data. Gladius cum[10] Vagina aurea geminis et monilibus aestimatus, septem millibus florenorum, Pilcus quoque ei datur Voieuodicus et sceptrum aureum in manus et sic miser a proprijs seruis proditus ducitur magna comitante caterua proditorum, quorum plerique adhaerebant freno, Vestibus, pedibus, calcaribus ornamentis equi, et in medio inimicorum sistitur. Postquam igitur miser Despota nimium confisus suis, Venisset in conspectum Vualachorum, Hungarorum et Transyluanorum, eos salutauit, et quaesiuit, an haberent Dominum et Vuoieuodam aliquem. Dixerunt eum coram adesse, cui insidens equo sceptrum aureum et diadema dedit in manus inquiens: Tu Regere Imperio populos Valachiae memento. Hodie mihi, cras tibi idem quoque eueniet, petijtque ne properarent cum morte sua, sed tantisper expectaret, donec coram ministro Verbi peccata sua Confiterj et consolationem ex Verbo Dej accipere cum[11] caena Dominica[12] posset. Hoc 5 v. est // ej a nouo Vuoieuoda concessum et datum spacium per eum dimidium diem et integram noctem resipiscendi, tandem sequenti die perductus est in publicum, ubi tapeto posito, habita elegantissima oratione ad circumstantes omnes, primum a suis proditoribus circundatus, tandem corona facta per Vualachos et Transyluanos, decollatus est.

---

[5] Modificat din „Germanicos".
[6] Scris de altă mînă.
[7] Scris pe margine, şters în text „geste".
[8] „suos" şters, „nos" scris alături.
[9] Modificat din „proditiones".
[10] Modificat din „enim".
[11] Modificat din „eum".
[12] Întregit din „Domina", „ic" scris deasupra.

Caput eius[11] in spectaculum in hasta est factum omnibus postea cum aureo et precioso illo gladio Regulo septem castrensi est missum. Caeperunt in arce sartorem quendam Germanum, qui cum addicatus fuisset, morti a Transyluanis, liberatus est, sed cum[11] ille[13] optaret cum[11] Domino suo potius mori, quam turpiter apud aduersarios Viuere, Vualachi pro solenni consuetudine Regni ej amputarunt nasum, labia suprema et aures et cum gratia et priuilegio, Is forte fugiens venit ad D[ominu]m Lasky appropinquantem cum exercitu suo, qui cum malum hoc intelle-
f. 6 xisset et Despotam proditum et necatum audiuisset, infecta re, discessit in // partes tutiores, et arcem forte 200 Germanis custodiendam permisit donec fortior redire posset. Proditores autem dignam mercedem inuenere, cum enim Vualachi audiuissent bona Despotana per eos penitus direpta, dum adhuc starent circum proditum et necatum principem telis suis eos confoderunt pene omnes pauci enim in[14] medium Transyluanorum elapsi per eos sunt seruatj. Vt uere dicitur successum impietas, nescit habere diu. Sic et nouo Vuoieuodae, cui Despota simile[15] malum Vaticinatus fuerat, quoque contigit. Ille enim Tomscha nouiter per seditionem Dux creatus, Paulo post mortem Despotae cum vellet sibi aliquam authoritatem conciliare, a suis Vualachis confossus est et in minutas partes dissectus; Hunc aiunt priorem Alexandrum, quem Despota paruis copijs profligauerat, esse reuersum cum Ianiceris et magno exercitu Turcarum, quorum
6 v. numerum aiunt esse circiter 10 000, sed ne hunc quidem // gens infidelissima ei pessima tollerare vult, opinor deuastationem totius Vualachiae imminere et poenam diuinam adesse, quae malos homines punire solet per peiores. Haec omnia ex capitaneo Despotae Zaký Paulo, qui Despotam cum Lasko conciliarat accepi. Is herj praenimio maerore ob amissum Dominum suum et amissa bona in Vualachia, parta, confectus hic subito expirauit, cum ante dies 4 mihi et alijs in parochia, hanc totam hitoriam recitasset. Similis mutatio metuenda[16] est in alijs Regnis.

ANEXĂ[17]

„Der Weida aber mit seinen Walachen ist noch darbej vnnd vermainet im Mittel Jula eine Festung zubauen vnnb die vnnserigen zu hindern, aber ob Gott will es soll ime nichtgelingen.

Der Sekl Anthonj hatt wieder die Walachen wiederumb mit dem Herrn Laszkhi was fürgenommen, dan weil inen Gott zuvor Glück gegeben mit dem Despoten das sie mit wenig Volkhs hinein khomen vnnd das Landt erobert, so wollen si solch Glück noch einmal versuechen vnnd den Todt des Despoten an den vngetreuen Walachen rechnen. Der Herr Laszkhi hat müssen seine Schlösser, die er vom Despoten bekhomen, wieder geben noch des Polnischen Kunigs Gebott, solches thuett ime Wehe, darumben hatt er Volkh angenomen vnnd will von der einen Seiten einfallen, der Zekel Anthol aber soll von der anndern einplatzen, onnd er ist schon diese vergangene Wochen aufgewesen mit den Walachen, die nach dem Todt Despots hieher khomen vnnd für dem Weyda Sandor geflohen waren, vnnd mit dem Volck das ime der Herr Oberst gegeben. Er hat aber eher nicht wellen auf seiu, es sei dan, das ime der Herr

---

13 Modificat din „illo''.
14 Scris deasupra.
15 Modificat din „similes''.
16 Modificat din „metuendam''.
17 Fragment din scrisoarea lui Fröhlich din 20 august 1566 în care el revine asupra morții lui Despot; republicat din „Törtenelmi Tár'', 1903, p. 313–314.

Schwendj zusaget, die zwei Dörffer, die da in der Herrn von der Leutsch gewalt gewesen, weil er sonnst ein Dorff daneben hatt, von Herrn Laszkhi geben oder versetzet. Wie wol der Herr Oberste nicht gerne wieder die Stedt etwas handlen wolt, jedoch hatt ers dem Wagehals müssen in Irer Mt. Namen zusagen, damit des Herrn Laszkhi fürnehmen nicht gehindert würde vnnd Ire Mt. desto ehe vnnd leichter in Siebenburgen khomen vnnd einnehmen khundte. Die Herren aus der Leutsch seinndts vbel zufrieden, aber Herr Schwendj hat inen geantwortet, durch iren Gesanndten Man müsse aus der Nott eine Tugent machen, ire Mt. khunne ine was mehrers vnnd bessers zu seiner Zeit geben, jetzt khunne es anders nicht sein. Also ist nun der Sekel Anthol hinein heimlichen Hilff Gott das er mit dem Herrn Laszkhi was guettes vnnd nützliches schaffe. Ich hoff der Weyda wirt die Juler in kurtzen woll zufrieden lassen muessen. Die Siebenbürger haben den vnnserigen entpotten, was nur 1 000 Man verhannden wären, so khundt man jetzt gantz Siebenbürgen einnehmen, den es sej khein Khriegsvolckh verhannden, Darzu alle Saxen gesinnet, den vnnserigen beizustehen, sich gewaltig wieder vnnseren allergsten Kaiser rüstet, erforderts die grosse Not, das der Herr Oberste Fyleckh belegere, vnnd dem Turckhen auf der Seiten auch zuschaffen gebe ..."

„ARTA JUDICIARĂ" A LUI DIMITRIE PANAIOTACHE CATARGIU

DE

GHEORGHE CRONȚ

Expunerea intitulată Δικανικὴ Τέχνη, adică *Arta judiciară*, redactată în București de Dimitrie Panaiotache în anul 1793, este un valoros izvor pentru studiul istoric al justiției Țării Românești din secolul al XVIII-lea. Se păstrează în două manuscrise grecești din Biblioteca Academiei Republicii Socialiste România. Manuscrisul de sub cota 155, avînd formatul 24 × 18 cm, cuprinde în 23 foi: o tablă de materii (f. 3—4), o dedicație către domn (f. 5—6), o prefață (f. 7—9) și textul (f. 10—23) [1]. În acest manuscris, figurează numai jumătate din cuprinsul lucrării, cealaltă jumătate fiind pierdută. Manuscrisul de sub cota 993, avînd formatul 18 × 13 cm, cuprinde în 31 foi întreaga expunere: o tablă de materii (f. $2^r - 3^v$), o dedicație către domn (f. $3^r - 4^r$), o prefață (f. $5^r - 5^v$), textul (f. $7^r - 22^v$), precum și cîteva comentarii (f. $23^r - 25^v$)[2].

Autorul scrierii *Arta judiciară* este de origine greacă. În lucrarea ce ni s-a păstrat, el se numește Δημήτριος Παναγιωτάκης = *Dimitrie Panaiotache.* Folosim această formă a numelui său. În unele izvoare și în cercetările ce s-au făcut cu privire la acest învățat, numele său figurează însă și sub alte forme. I s-a spus Dimitrie Catargi-Fotiade [3], uneori *Dumitrache Catargiu* [4], alteori *Dimitrie Fotiade* sau *Fotache* [5]. Numele Catargiu s-a adău-

---

[1] Vezi C. Litzica, *Catalogul manuscriptelor grecești*, București, 1909, p. 157 — 158.

[2] Vezi N. Camariano, *Catalogul manuscriselor grecești*, t. II, București, 1940, p. 142 — 143.

[3] Dem. Russo, *Studii istorice-greco-române.* Opere postume, t. II, București, 1939, p. 494, 539: N. Camariano, *op. cit.*, p. 191; D. I. Oikonomidis, Ἡ Δικανικὴ Τέχνη τοῦ Δημητρίου Καταρτζῆ-Φωτιάδου, in Ἐπετηρὶς τοῦ Ἀρχείου τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου, Atena, 1950, p. 19 — 26.

[4] Savantul grec K. Th. Dimaras folosește numele de *Dimitrios Katartzis* în studiul său Δημήτριος Καταρτζῆς, Atena, 1965.

[5] V. A. Urechiă, *Istoria românilor*, t. IV, București, 1893, p. 160.

gat numelui său prin faptul că el s-a căsătorit cu o fată din familia Catargiu [6]. Fiul său Ștefan a deținut dregătoria de mare vornic în Țara Românească, iar fiul acestuia a fost cunoscutul om politic Barbu Catargiu [7], asasinat în 1862.

Dimitrie Panaiotache s-a născut în Constantinopol [8], probabil în anul 1730. În afară de limba greacă, a cunoscut limbile franceză, turcă și arabă. Cu profesori buni și prin lecturi personale, și-a însușit o pregătire intelectuală temeinică. Din lucrările sale literare, filozofice, juridice și pedagogice, rezultă că poseda întinse și variate cunoștințe în spiritul gîndirii iluministe din secolul al XVIII-lea.

Nu știm cînd anume a venit în Țara Românească. Aici, s-a împrietenit pe la 1764 cu scandalosul fanariot Stavrache, cel cunoscut prin cupiditatea lui; prin acesta a intrat în grația familiei domnitoare a Ghiculeștilor, obținînd apoi demnități și însărcinări de încredere [9]. Cu Stavrache, cunoscut și sub numele de Iordache Stavrocoglu, a colaborat efectiv Dimitrie Panaiotache în opoziția lor politică față de domnia lui Ștefan Racoviță (1764—1765) [10].

În Țara Românească, Dimitrie Panaiotache a avut la început titlul boieresc de paharnic. În actele judiciare din condicile domnești, el figurează în anii 1775—1783 cu titlul de clucer, ca membru al Departamentului de Opt din București. Ca instanță pentru judecarea proceselor civile, Departamentul de Opt se compunea din cunoscători ai legilor, numiți de către domn, cu salarii lunare de cîte 1 400 groși. În lista boierilor judecători de la 1 aprilie 1783, Dimitrie figurează cu un salariu lunar de 100 taleri, iar în 1791, el primea 220 taleri [11]. Un document din 12 noiembrie 1791 îl menționează cel dintîi între judecătorii Departamentului de Opt, cu titlul de mare clucer; tot cu acest titlu, funcționa ca judecător și în 1794 la același departament [12]. A murit în anul 1807 în vîrstă de peste 70 de ani [13].

Dimitrie Panaiotache a avut proprietăți funciare în Țara Românească și față de țărani s-a purtat ca orice feudal. Într-o plîngere redactată în românește, adresată lui Mihail Șuțu, el cerea protecția domnească împotriva țăranilor care tăiau pădurea de pe moșia sa de la Gheboaia. Pricinile de stăpînire funciară știa să le susțină prin întinsele sale cunoștințe în domeniul

---

[6] I. C. Filitti, *Cronicarul Dumitrache*, în „Revista istorică română", III (1933), p. 6 — 8.

[7] Ang. Demetriescu, *Discursurile lui Barbu Catargiu*, București, 1886, p. XX.

[8] Anul nașterii este indicat „cu probabilitate" de către K. Th. Dimaras, *op. cit.*, p. 2.

[9] N. Iorga, *Genealogia Cantacuzinilor*, București, 1902, p. 174 — 176; C. Erbiceanu, *Cronicarii greci*, București, 1888, p. 193.

[10] Hurmuzaki-Iorga, *Documente grecești privitoare la istoria românilor*, vol. XIV, partea a doua, București, 1917, p. 1178. Vezi și Const. Giurescu, *Istoria lui Iordache Stavracoglu* în *Omagiu lui Ion Bianu*, București, 1927, p. 4 — 5. Vezi și I. C. Filitti, *Un grec romînizat*, în „Revista istorică", I, București, 1915, p. III, nr. 4. De același *Arhiva Gheorghe Grigore Cantacuzino*, București 1919, p. 263, nota 2.

[11] Hurmuzaki-Iorga, *Documente grecești privitoare la istoria românilor*, vol. XIV, partea a treia, București, 1936, p. 284 — 285, 357 — 358. Vezi și V. A. Urechiă, *op. cit.* p. 518.

[12] V. A. Urechiă, *op. cit.*, p. 160 și 189.

[13] K. Dimaras, *op. cit.*, p. 5, afirmă că învățatul grec ar fi purtat în Țara Românească și titlul de „mare logofăt".

dreptului aplicat al Ţării Româneşti [14]. Prin căsătoria sa în Ţara Românească, prin demnităţile pe care le-a obţinut şi prin activitatea pe care a desfăşurat-o aici timp de peste 40 de ani, Dimitrie Panaiotache a cunoscut bine societatea românească, instituţiile şi legiuirile ei din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Ceea ce a scris el despre dreptul judiciar al Ţării Româneşti are valoarea unui izvor istoric şi dovedeşte totodată orientarea modernă a gîndirii juridice româneşti.

Trăind în Ţara Românească, Dimitrie Panaiotache a învăţat limba română, impunîndu-se atenţiei conducătorilor şi cărturarilor români prin cunoştinţele sale juridice, filozofice şi pedagogice [15], precum şi prin sentimentele sale patriotice manifestate în spiritul mişcării generale greceşti pentru eliberarea popoarelor aflate sub jugul turcesc. A militat la început pentru utilizarea limbii greceşti populare în literatură şi ştiinţă, combătînd pe Lambros Fotiade, directorul Academiei Domneşti din Bucureşti, unul dintre susţinătorii limbii greceşti savante [16]. Unele din tezele sale cu privire la promovarea limbii greceşti populare în literatură au fost publicate de Neofit Duca şi retipărite apoi de Constantin Sathas [17]. Mai tîrziu însă, în ultimii 10—15 ani ai vieţii sale, Dimitrie Panaiotache s-a raliat susţinătorilor limbii greceşti savante [18] şi în această limbă a redactat el, în 1793, scrierea sa *Arta judiciară*.

Ca judecător, el a cunoscut bine dreptul aplicat în Ţara Românească. În 1794, criticînd moravurile clasei stăpînitoare din Ţara Românească, un scriitor grec găsea prilejul să laude pe Dimitrie Panaiotache pentru meritele sale de om al dreptăţii, cunoscut ca jurist bătrîn, drept, bărbat înţelept, judecător învăţat [19]. Era cunoscut, de asemenea, ca susţinător al modernizării învăţămîntului. Într-un proiect privitor la instruirea şcolară a copiilor de „greci şi români", el exprimă concepţii înaintate, cunoscute din scrierile lui John Locke şi ale lui J. J. Rousseau [20].

În scrierile lui Dimitrie Panaiotache se reflectă o puternică influenţă franceză. Din îndemnul lui Mihail Şuţu, în timpul primei domnii a acestuia în Ţara Românească (1783—1786), el a tradus din limba franceză în limba greacă scrierea lui Réal de Curban, *La science du gouvernement*. Traducerea primelor două volume din această scriere, care are un pronunţat conţinut de istorie universală, a rămas în manuscris. K. Dimaras a publicat însă un

---

[14] V. A. Urechiă, *op. cit.* p. 131 şi 495.

[15] Vezi Manuil Ghedeon, Καταρτζῆς Δημήτριος ἤ Δημητράκης Φωτιάδης ὁ ἐπιλεγόμενος, în Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία, t. XIV, Atena, 1930, p. 81 — 82.

[16] A luat parte la disputa privitoare la *diglossie*. Cf. Dim. Economidis. *Die Frage der griechischen Lingvistik in den rumänischen Fürstentümern*, în „Balcania",VI (1943), p. 366 380.

[17] Const. Sathas, Νεοελληνικῆς φιλολογίας πράγματα, Atena, 1870, p. 154 — 160.

[18] K. Dimaras, *op. cit.*, p. 27, explică acest fapt prin influenţa pe care au exercitat-o jurişt ii asupra scriitorului.

[19] Alexandru Kalfoglu, Ἠθηκὴ στιχουργία [Versificarea etică], 1870, p. 60 — 61, citat după K. Dimaras, *op. cit.*, p. 5 — 7. Se menţionează însă şi unele aprecieri negative ce s-au exprimat de către contemporani cu privire la caracterul lui Dimitrie Catargiu.

[20] Σχέδιο τῆς ἀγωγῆς τῶν παιδιῶν, Ρωμηῶν καὶ Βλάχων [Plan pentru educarea copiilor grecilor şi românilor], p. 17, citat după K. Dimaras, *op. cit.*, p. 15.

text din care aflăm ce importanță acorda Dimitrie Panaiotache istoriei universale. Este vorba de 'Αφιέρωσις πρὸς τὸν ἡγεμόνα τῆς Βλαχίας Μιχαὴλ Σοῦτσον ‹Dedicație lui Mihail Suțu, domnul Țării Românești›. Figurează, în această dedicație, și prefața traducerii cărții franceze [21]. Există apoi mărturii certe că Mihail Suțu însărcinase pe Dimitrie Panaiotache ca împreună cu doi colaboratori să traducă în limba greacă *Dicționarul Academiei Franceze* [22]. Se cunosc și titlurile altor lucrări ale acestui învățat, cu privire la unele probleme de filozofie, lingvistică și literatură, rămase nepublicate[23]. În scrierea 'Εγκόμιο τοῦ φιλοσόφου ‹Elogiul filozofului›, el susține teoria despotismului luminat și necesitatea reformelor sociale inițiate de cîrmuitori înțelepți [24]. În alte scrieri, este evidentă influența enciclopediștilor francezi.

Redactînd *Arta judiciară* sub forma unui îndreptar juridic practic, Dimitrie Panaiotache a urmărit să înlesnească judecătorilor și împricinaților orientări utile în soluționarea proceselor. Lucrarea se intitulează *Arta judiciară a lui Dimitrie Panaiotache, mare clucer în anul 1779, cu respect adresată și închinată preaînălțatului, preacredinciosului și iubitorului de dreptate domn și stăpînitor preamărit a toată Țara Românească, domnul domn Ioan Alexandru Constantin Moruzi voievod. În orașul domnesc București, 1793, în luna aprilie* [25].

Potrivit concepției autorului, *Arta judiciară* este destinată să ofere judecătorilor și împricinaților soluții juste pentru orice contract contestat și pentru orice infracțiune. Lucrarea are cinci capitole în care autorul prezintă : a) *instanțele și judecătorii*, b) *persoanele ce se judecă*, c) *dovezile celor ce se judecă*, d) *raționamentul just și sofismele judiciare*, e) *înscrisurile judiciare*.

Fiecare din aceste cinci capitole se împarte în mai multe subdiviziuni. În primul capitol, autorul tratează despre îndatoririle președintelui tribunalului, despre judecătorul de instrucție, asesori, logofeți și aprozi. În capitolul al doilea, se expun condițiile ce trebuie să îndeplinească reclamantul, pîrîtul, apărătorul, epitropul, martorul și chezașul. Sînt cercetate în capitolul al treilea probele folosite în justiție, pe care autorul le împarte în două categorii : a) dovezile firești bazate pe legi, pe contracte, pe mărturii, pe jurămînt și pe cazně ; b) dovezile elaborate bazate pe prezumție, pe buna sau reaua credință, pe probele perfecte sau imperfecte. În acest capitol, referindu-se la noțiunea de lege, autorul menționează legiuirile Țării Româ-

---

[21] C. Th. Dimaras, 'Η γλωσικὴ θεωρία τοῦ Δ. Καταρτζῆ, în 'Αθηνᾶ, t 50, Atena, 1940, p. 197 — 234. Vezi și J. Lair și Em. Legrand, *Documents inédits sur l'histoire de la Révolution Française*, Paris, 1872, p. 12.

[22] Dem. Russo, *op. cit.*, p. 539.

[23] Vezi bibliografia indicată de K. Dimaras, *op. cit.*, p. 33 — 34.

[24] *Ibidem*, p. 20—21.

[25] Biblioteca Academiei, ms. gr. 155 : ,,Δικανικὴ Τέχνη Δημητρίου Παναγιωτάκη, Μεγάλου Κλουτζάρη κατὰ τὸ, αψοθ' ἔτος. 'Η ὁποία ἀριπρεπῶς προσεφώνηται καὶ προσενήκεται εἰς τὸν 'Υψηλότατον, εὐσεβέστατον καὶ φιλοδίκαιον αὐθέντην καὶ ἡγεμόνα μεγαλοπρεπέστατον πάσης Οὐγγροβλαχίας, κύριον κύριον 'Ιωάννην 'Αλέξανδρον Κωνσταντίνου Μουρούζην βοεβόδαν, ἐν ἡγεμονίδι πόλει Βουκουρεστίῳ, ,αψηγ', κατὰ μῆνα ἀπρίλλιον»,

nești în vigoare, începînd din domnia lui Matei Basarab și pînă la sfîrșitul secolului al XVIII-lea.

Autorul acordă o atenție deosebită raționamentelor și sofismelor judiciare pe care le examinează în capitolul al patrulea în spiritul gîndirii aristotelice, precizînd cum trebuie să se aprecieze premisele majore, premisele minore și concluziile juste în examinarea probelor judiciare și cum se pot deosebi erorile și sofismele judiciare. În capitolul al cincilea, autorul expune condițiile ce trebuie să îndeplinească înscrisurile judiciare: memoriile și procesele-verbale, anaforalele, hotărîrile și actele judecăților. În acest fel, întreaga expunere are o înfățișare sistematică.

Se reflectă în această lucrare a lui Dimitrie Panaiotache unele din concepțiile iluminiștilor și enciclopediștilor francezi, cu privire la supremația justiției în societatea omenească, cu privire la imperativul conștiinței în judecarea faptelor omenești. Spune autorul în dedicația sa către domnul Țării Românești că a alcătuit lucrarea cu ajutorul filozofiei și al cunoașterii dreptului, că pentru înfăptuirea adevăratei justiții se cere judecătorului cunoașterea legilor, capacitatea de a identifica paralogismele și de a nu raționa pe temeiul probabilităților. Cunoașterea dreptului trebuie unită cu înfăptuirea dreptății. Ca și morala, dreptul este, deopotrivă, o parte rațională și o parte practică a sufletului omenesc. Cu această formulare își prezintă autorul opera sa în 1793 domnului Țării Românești [26].

Cu toate implicațiile sale filozofice care reflectă prezența unor concepte aristotelice în gîndirea juridică românească din perioada respectivă, *Arta judiciară* este, în esență, o călăuză practică destinată personalului judecătoresc și justițiabililor, învederînd nivelul ridicat al regulilor pe care se întemeia împărțirea dreptății în Țara Românească la finele secolului al XVIII-lea. Scrierea aceasta a rămas totuși necunoscută istoricilor justiției românești, fiind sumar semnalată numai de către cunoscătorii izvoarelor juridice [27]. Prezentăm traducerea românească spre a face cunoscut cercetătorilor noștri acest valoros izvor pentru studiul istoric al justiției românești. Va urma apoi examinarea aprofundată a conținutului.

Limba scrierii este complicată, înfățișîndu-se ca o împletire pretențioasă a vorbirii populare cu formele rafinate ale limbii grecești clasice. Autorul folosește o limbă și un stil pe care, în vremea lui, nu le mai utilizau nici susținătorii gramaticii pure, nici adepții graiului popular. Traducerea noastră a avut de întîmpinat astfel greutățile unui text încărcat cu formulările proprii ale acestui autor, care s-a străduit să prezinte și concepții teoretice și învățăminte practice într-o limbă neegală și într-un stil complicat. Pentru verificarea grafiei manuscriselor grecești de sub cotele 155 și 993, am folosit și textul editat de Dimitrios Oikonomidis și publicat în *Anuarul Arhivei de istoria dreptului grecesc* [28], la Atena în 1950.

[26] Ms. gr. 155, f. 6.

[27] I. Peretz, *Curs de istoria dreptului român*, vol. II, partea a doua, București, 1928, p. 409 — 411; St. Gr. Berechet, *Legătura dintre dreptul bizantin și românesc*, Vaslui, 1937, p. 182.

[28] D. I. Oikonomidis, *op. cit.*, p. 26 — 54. Pentru interpretare, vezi Pan. I. Zepos, *The «Ars Juridica» of Demetrius Catargis;* Bucarest, 1793, în „Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν", t. 46 (1971), p. 85—101.

Ms. gr. 155 f. 2r.

ARTA JUDICIARĂ A LUI DIMITRIE PANAIOTACHE MARE CLUCER ÎN ANUL 1779

Cu respect adresată și închinată preaînălțatului, preacredinciosului și iubitorului de dreptate domn și stăpînitor preamărit a toată Țara Românească, domnul domn Ioan Alexandru Constantin Moruzi Voievod

în orașul domnesc București, 1793, în luna aprilie

f. 2v. Fiind evidente regulile sintaxei, vor crede unii, chiar dacă nu se ocupă cu cercetarea cuvîntului, că respectă aceste reguli. Aceștia procedează la fel cu aceia care iau înțelesurile cuvintelor din practică și nu țin seamă de semnificația lor stabilită de tradiția elenilor și de analogia care le însoțește. Acei care greșesc într-un chip oarecare nu pot să-și corecteze eroarea din cauza lipsei lor de experiență (Apollonius Alexandrinul, *Despre sintaxă*, cartea I, capitolul 10).

Astfel se întîmplă în literatură; același lucru, prin analogie, și în drept, exceptînd cazul preferinței.

f. 3r.

Tabla <de materii>

f. 5r. Prea înălțate, prea binecredinciosule, prea iubitorule de dreptate și prea binevoitorul meu stăpîn,

Judecînd și rejudecînd cinstit, Măria Ta din scaunul domnesc a făcut cunoscut tuturor înclinarea firească și binevoitoare pe care o are pentru dreptate; iar dreptatea fiind virtutea f. 5v. față de aproapele este virtutea desăvîrșită/ și cea mai mare dintre toate virtuțile. De aceea se spune despre aceasta : „Nici luceafărul de seară și nici cel de dimineață nu este atît de minunat", precum și că „dreptatea cuprinde toate virtuțile".

Deci înaintea unui asemenea înalt judecător, dacă aș fi păstrat față de toți nepăsarea și tăcerea, aș fi meritat asemenea învinuiri. Dar, întreruperea tăcerii cu privire la unul din cele două adevăruri este de prisos, întrucît însăși împlinirea dreptății și truda pentru dreptate sînt deasupra oricărei laude. De aceea și psalmistul nu laudă pe cel drept, ci îl fericește. Ce mai rămîne să spun eu despre Măria Ta? Fericesc numai pe concetățenii mei, care au ca suprem judecător pe Măria Ta.

Deoarece din tot ceea ce se spune despre Dumnezeu este mai greu ca omul să fie judecător în viața noastră prezentă și viitoare, iar dintre toate îndatoririle conducătorului, cea mai grea este să fie judecător acum și în viitor. Cunoscînd aceasta, Măria Ta se încumetă să îndeplinească o astfel de slujire dumnezeiască, pe care o înfăptuiește în chip admirabil.

f. 6r. Iar ca să nu fiu învinuit, între altele, de lipsă de rîvnă/, am redactat cu deprinderea mea profesională de la început și înfățișez cu umilință Măriei Tale prezenta lucrare de artă liberală,

utilă tuturor, sau mai bine zis necesară tuturor, întocmită pentru prima dată cu unealta filozofiei şi cu cealaltă unealtă a dreptului privat sau a justiţiei privitoare la contracte şi crime, artă pe care am numit-o judiciară. Arta aceasta are ca scop nu demonstraţia (teoretică), nici simpla însuşire de a convinge, ci raţiunea justă care se apropie îndeajuns de cea demonstrativă. În această artă se presupune că judecătorul cunoaşte legile şi, în plus, dialectica spre a avea căderea de a judeca demonstrativ prin silogisme şi a nu se rătăci în raţionamente false ; se presupune apoi că judecătorul cunoaşte şi retorica spre a nu se îndepărta de ea şi a nu face silogisme problematice, ci prin regulile acestei arte judiciare să obţină argumentul just pentru dreapta judecare a cauzei.

Cu toate acestea, este de netăgăduit că nu judecă drept nici acela care are capacitatea de a folosi logica, retorica, arta judiciară şi chiar înalta înţelepciune, nici acela care supraveghează întocmirea legilor şi însăşi cercetarea şi spiritul acestora, dacă nu are şi menirea pentru acestea./În general, în ştiinţele morale, nu ajunge să cunoască cineva ce este înţelepciunea, ce este curajul, ce este chibzuinţa şi rosturile lor deosebite, ce este dreptatea, dacă nu este menit pentru acestea ; fiindcă şi multe alte ştiinţe şi arte liberale privesc doar latura cunoscătoare a sufletului nostru. Credinţa noastră nepătată, morala, dreptul şi însăşi arta judiciară constituie deopotrivă partea cunoscătoare şi partea practică a sufletului nostru.

f. 6v.

Viaţă întru mulţi ani vă urează, prea puternice stăpîne, cunoscînd fără înconjur cu dreptate supunerea credincioasă faţă de Măria Ta şi credincios fiind Înălţimii Tale iubitoare de dreptate.

Prea smerita şi recunoscătoare slugă./

f. 7r.

INTRODUCERE

Rezultatele pe care le oferă conceperea — prima activitate a minţii sau conştiinţa — cea de-a doua activitate a ei, precum şi toate celelalte ⟨facultăţi⟩ împreună, simple sau mai complexe, nu valorează cît atenţia aplicată, ca manifestare mintală. Această însuşire, desigur, m-a determinat să bănuiesc că există deosebire între silogismul demonstrativ şi cel just, deosebire pe care o găsesc considerabilă şi substanţială.

De aceea, m-am şi nevoit să întocmesc această foarte necesară lucrare. Mi-am dat seama apoi că aşa ceva asemănător nu figurează în Enciclopedia metodică franceză, cea intitulată judecătorească şi care cuprinde toate învăţămintele oamenilor. Şi am numit această lucrare arta judiciară, socotind-o necesară cunoscătorului care preferă să judece după ea pentru a nu greşi şi pentru a cunoaşte greşelile celorlalţi. Calitatea deosebită a acestei scrieri constă în faptul că încredinţează pe cel care judecă drept să nu mai aibă nici o îndoială, urmărindu-se astfel acelaşi scop ca şi cu proba în calculele aritmetice, prin care cel care calculează poate să înlăture îndoiala cum că ar fi calculat corect. Dar, lucrarea este de trebuinţă şi celui neştiutor, ca să înveţe lesne să facă dreptate, dacă iarăşi are chemare pentru aceasta.

Spun deci că scrierea aceasta este necesară atît cunoscătorilor, cît şi necunoscătorilor, precum şi fiecăruia dintre noi, întrucît noi toţi avem trebuinţă să contractăm multe convenţii între noi în cursul vieţii noastre şi dacă/ le-am încheia cum cere dreptatea şi cum ne învaţă unealta aceasta care este arta judiciară, nu vom pierde niciodată procesul nostru în contractele litigioase.

f. 7v.

Există însă nedumerire cum oare au conceput dialectica vechii noştri înţelepţi în cuprinsul logicii ca unealtă a filozofiei, potrivit cu prima figură şi cu specia a patra a silogismului. Ei au conceput şi multe alte figuri şi multe alte specii de silogisme, dintre care, în afară de cele cîteva ce sînt necesare, pe cele mai multe, mulţi înţelepţi le-au considerat pălăvrăgeli zădarnice. (difficiles nugae). Şi aceştia şi ceilalţi nu au înţeles să învedereze şi caracterul probei necesare sau al silogismului judiciar şi să-l trateze astfel în scrierea lor.

Cu toate acestea, nu ignorez puternica obiecţiune pe care cineva ar putea să mi-o facă, cum că însuşi silogismul judiciar este complex, fiind bazat pe o materie eventuală şi pe cele cinci dovezi fireşti şi anume : legea, mărturisirea sau convenţia, mărturia, jurămîntul şi cazna,/ 8r. de care se ocupă retoria. Rezolvarea contradicţiei este însă cu mult mai sigură, întrucît a) retorica, dacă face parte din dialectică, este totuşi o altă artă, iar dacă arta judiciară se întîmplă să fie o parte a retoricii, ea este totuşi o altă disciplină ; b) dintre toate artele şi ştiinţele care au unul şi acelaşi obiect, fiecare se distinge prin scopul pe care îl urmăreşte, una avînd un ţel, iar alta alt ţel ; materia artei judiciare este certă şi nu probabilă ; c) retorica întruneşte elemente analitice şi în general pe cele ce tratează moravurile sau politica, în timp ce arta judiciară conţine atît elemente analitice, cît şi juridice, tratînd moravurile de la caz la caz. Arta judiciară este deci o parte restrînsă a dialecticii, ca şi retorica. După caracterul adevăratei sale esenţe şi după adevăratul său înţeles, arta judiciară este altceva decît dialectica şi retorica, fiind adică mai puţin decît prima şi mai mult decît cea de-a doua, întrucît termenul probabil este cel de-al treilea în demonstraţie, iar termenul cert este cel de-al doilea şi însuşi acesta de-al doilea este mai apropiat de primul decît de-al treilea, pentru că şi proba < judiciară > este o demonstraţie.

Arta judiciară are comun cu dialectica şi cu retorica faptul că raţionează asupra contrariilor dovedite şi nedovedite, deosebindu-se de toate celelalte care nu raţionează asupra contrariilor./

v. Dialectica şi retorica nu conţin materii ştiinţifice separate, dar cuprind ceea ce toţi cunosc, ambele putînd să ofere argumente demonstrative sau argumente probabile. Astfel, arta judiciară se deosebeşte de acestea, pentru că are obiect separat, anume dreptul, fiind în măsură să ofere argumente certe, adică vrednice de a fi crezute.

Dar şi Aristotel, care este dintre cei mari, cunoaşte această artă. Atunci cînd tratează despre silogismele prescurtate, el spune despre acestea că, oricît de bine ar alege cineva premisele, făureşte o altă ştiinţă decît dialectica şi retorica, pentru că, dacă această ştiinţă se ridică la principii, ea nu mai este dialectica şi nici retorica, ci va deveni o ştiinţă bazată pe propriile ei principii. Este doar un fapt sigur că fiecare artă şi ştiinţă are o logică deosebită, corespunzătoare principiilor sale. Deci şi dreptul are logica sa judiciară, care se demonstrează şi prin contrarii. Tot astfel, dacă cineva cunoaşte dialectica nu poate să-şi dea seama dacă este bun un silogism în medicină sau în botanică sau în alte arte ori ştiinţe, nici să corecteze ceva în acestea dacă 9r. nu le cunoaşte ; iar dacă ar spune cineva că cunoaşte felul silogismului,/ acela se înşală, deoarece nu mecanismul silogismului, ca să ne exprimăm astfel, ci mintea lui trebuie să raţioneze.

Spunem, aşadar, că orice artă şi orice metodă se deosebeşte una de alta prin subiectul de care se ocupă şi prin scopul pe care îl urmăreşte. Astfel, dialectica se deosebeşte de retorică prin faptul că prima are ca subiect o materie necesară şi ca scop silogismul demonstrativ, iar cea de-a doua are ca subiect o materie întîmplătoare şi ca scop persuasiunea. Arta judiciară, avînd o materie dovedită şi deci ca şi necesară, avînd ca scop argumentul doveditor, cel demn de crezare, este o artă deosebită de celelalte două. Este deci limpede că materia argumentării probante sau judiciare este ca şi necesară, întrucît conduc oarecum la acelaşi rezultat al necesităţii, ambele premise ale dialecticii şi ale artei judiciare sînt necesare, unele prin natura lor, iar celelalte prin caracterul lor doveditor, de aceea şi prezintă o astfel de concluzie./

f. 10r.

ARTA JUDICIARĂ

DEFINIȚIA EI

Arta judiciară este disciplina care examinează dovezile privitoare la orice contract litigios sau învinuire controversată.

ÎMPĂRȚIREA ACESTEIA

Studiul artei judiciare se divide în cinci părți : I) instanțele judiciare, judecătorii și auxiliarii lor, II) persoanele care se judecă, III) dovezile sau probele persoanelor în litigiu, IV) silogismul just sau judiciar și falsul raționament sau sofismele,V) înscrisurile judiciare.

I. INSTANȚELE JUDICIARE JUDECĂTORII ȘI AUXILIARII LOR

În fiecare oraș există mai multe tribunale subordonate (de primă instanță) și un înalt tribunal fără drept de apel; fiecare tribunal se compune din mai mulți judecători, din notari sau logofeți și din slujbași (agenți) publici. De aceea, în prima parte a artei judiciare se examinează în cinci subdiviziuni : 1) președintele, 2) asesorul care ia interogatoriul, 3) judecătorii ajutori sau asesori, 4) notarii sau logofeții, 5) slujbașii (agenții) publici./

f. 10v.

1. — *Președintele*

La instanța supremă, președintele fiind cel mai înalt judecător, înseamnă că trebuie să existe și un serviciu de ordine, iar la tribunalele subordonate (de primă instanță), președintele supraveghează el însuși ordinea, pentru ca, mai întîi, asesorul de rînd să pună întrebările, ajutîndu-l și nelăsîndu-l să tărăgăneze interogarea; după redactarea memoriilor în orice judecată, președintele nu are să facă asesorilor săi propuneri privitoare la hotărîre, pentru că o asemenea încercare este sfruntare. Dar, după ce se trece la pregătirea hotărîrii sau, precum spunem mai simplu, a documentului judecății ori a anaforalei cu verificarea de către notar sau logofăt și cu dovezile arătate în procesele-verbale, atunci președintele să schițeze și hotărîrea, luînd în considerație mai ales prima dovadă firească, adică legea și mai puțin conținutul acțiunii, apoi unindu-le pe amîndouă, prin termenul mediu, cu una din celelalte patru dovezi firești, să prezinte cum trebuie concluzia, adică decizia. De vreme ce, rareori se fac unul sau două silogisme într-o judecată, de obicei făcîndu-se mai multe silogisme, nu poate nimeni să redacteze improvizat, f. 11r. fără eroare,/ mai multe concluzii, procedeul acesta fiind întotdeauna supus greșelii. Iar după ce proiectul hotărîrii se alcătuiește în mod judicios, logofeții citesc hotărîrea de îndată în auzul judecătorilor prezenți, președintele o semnează cel dintîi și apoi asesorii prezenți.

2. — *Asesorul care ia interogatoriul*

Dacă toți judecătorii deodată ar pune întrebări, faptul ar produce o confuzie ca aceea a turnului din Chanaan; de aceea, este foarte bine ca toți asesorii să păstreze tăcerea și doar cîte unul pe rînd să pună întrebări, interogînd treptat cu privire la fiecare lucru esențial din

cele pe care le susține sau prin care se apără fiecare dintre părțile în litigiu. Acela care întreabă cere ca și cealaltă parte să spună sau să se apere alternativ, fie negativ, fie pozitiv. În acest fel, este ascultată în întregime justificarea (fiecăruia), se înscrie corect în memorii, se pricepe cu adevărat și se termină repede. Tot astfel și asesorii au de lucru pe rînd și au prilejul să-și manifeste competența, iar cei care nu o posedă pot să și-o însușească. Deci, de buna cercetare și
1v. de desfășurarea pricinii depind deplina ei înțelegere și justa decizie ce se adoptă./

3. — *Judecătorii ajutori sau asesorii*

Judecătorii ajutori sau asesori nu trebuie să participe cu toții deodată atunci cînd se cercetează și cînd se înscrie în memorii litigiul, adică pricina dintre cele două părți în proces, cu documentele pe care acestea le înfățișează și cu dovezile sau probele pe care le prezintă. Pune întrebări acela dintre asesori care este de rînd, fiind ajutat pentru aceasta de către președinte. Iar cînd se citește proiectul de hotărîre, fiecare dintre asesori are de spus cuvîntul său cu privire la premise și anume cu privire la premisa majoră care este legea sau cu privire la premisa minoră care este reclamantul, ceea ce înseamnă să observe diferența esențială pe care o prezintă premisa majoră față de premisa minoră și față de concluzie atunci cînd premisa minoră și concluzia nu concordă cu premisa majoră din unul sau din mai multe silogisme cuprinse în hotărîre.

Dacă asesorul are dreptate, președintele îl ascultă și astfel se corectează silogismul sau silogismele, apoi cu toții iscălesc hotărîrea fără altă discuție; iar dacă cineva insistă în motivarea sa, acela să nu iscălească și să se abțină; cînd însă va fi întrebat de instanța supremă, atunci va prezenta în scris motivarea sa, fără flecăreală retorică,/ ci după modul cunoscut al artei
2r. judiciare.

4. — *Notarii sau logofeții*

Notarii, care, aici, se numesc în mod obișnuit logofeți, primind de la slujbașul (agentul) public acțiunea reclamantului, citesc mai întîi rezoluția judecătorului suprem cum să se examineze pricina, apoi citesc acțiunea. Astfel, o asemenea rezoluție constituie termenul mediu care leagă acțiunea cu instanța de judecată, fără de care aceasta nu poate să examineze acțiunea. După aceea, logofeții înscriu acțiunea rezumativ și cu destul înțeles în memorii, citesc orice alte documente prezentate în legătură cu aceasta și le înscriu în același fel. De asemenea, ei înscriu în memorii și întrebările judecătorului care ia interogatoriul, precum și justificările și probele părților în litigiu și, în sfîrșit, redactează, numai și numai după memorii și nu după cele ce-și amintesc, proiectele documentelor de judecată sau ale anaforalelor, le copiază după ce termină și păstrează condici pentru exactitate.

5. — *Slujbașii (agenții) publici*

Îndată ce se întrunește tribunalul, slujbașii publici introduc cele două părți ce se judecă și se așază între ele, punînd pe reclamant în partea stîngă a judecătorilor, iar pe pîrît în partea dreaptă și prezintă logofeților acțiunea./ Ei înșiși supraveghează părțile în litigiu, ca să nu facă
v. dezordine și să nu discute mai mult decît este nevoie, ceea ce înseamnă atît cît trebuie și atît cît sînt întrebați. Mai mult chiar, numiții slujbași publici să nu le îngăduie nicidecum împricinaților să aibă altercații între ei, ca și cum părțile în litigiu n-ar fi venit cu pricina lor în fața

judecății. Iar cînd judecata se încheie sau după prima înfățișare a părților, ei scot din instanță părțile în litigiu pentru a le prezenta din nou altădată, pînă cînd se termină procedura.

Tot alți și alți slujbași publici asistă la celelalte judecăți pînă la sfîrșitul zilei, apoi, cînd se dă hotărîrea, logofeții o citesc în auzul celor două părți în litigiu, iar slujbașii publici o primesc de la logofeți și o înmînează aceluia care a cîștigat procesul; cealaltă parte, dacă nu-i mulțumită, este în interesul său să ia copia documentului cu care, dacă se consideră nedreptățită, poate, fără a greși, să facă apel./

f. 13r.

II. — PERSOANELE CARE SE JUDECĂ

Persoanele care se judecă sînt în număr de șase: a) reclamantul, b) pîrîtul, c) mandatarul sau apărătorul, d) epitropul sau curatorul, c) martorul, f) chezașul. Dar, părțile în litigiu sînt propriu-zis reclamantul și pîrîtul, care, prin acțiunile și justificările lor și prin opozițiile pe care le prezintă, primesc alte și alte denumiri, anume: de moștenitor, de năpăstuitor (creditor?), de datornic și altele. Dintre celelalte persoane prezentate la judecată, mandatarul sau apărătorul și epitropul sau curatorul înlocuiesc pe reclamant sau pe pîrît, cu deosebirea că unul este reprezentant pentru o pricină, iar celălalt, pentru toate. Martorul este mai cu seamă apărător; cel ce se numește apărător ajută pe reclamant sau pe pîrît susținînd motivele acestora, în timp ce martorul arată pe ale sale proprii. Chezașul este mai ales sprijinitorul împricinatului, ca și cum s-ar găsi în locul acestuia, devenind reazimul acestuia pentru ceea ce a promis acestora./

f. 13v.

1. — *Reclamantul*

Reclamantul își expune acțiunea întotdeauna afirmativ și prezintă documentele pe care se sprijină. Dacă și pîrîtul se apără afirmativ, atunci reclamantul aduce martori.

2. — *Pîrîtul*

Pîrîtul, dacă se apără afirmativ și acceptă pretenția reclamantului, poate, însă numai în acest caz, să prezinte o altă pretenție, în contradictoriu, dar în legătură cu fondul și să propună martori; iar dacă se apără negativ, el nu mai poate să facă altă propunere afirmativă, întrucît prin tăgăduirea sa a răspuns pe de-a întregul uneia din părțile controversei. Cînd reclamantul demonstrează pretenția sa cu o dovadă imperfectă, atunci i se acordă pîrîtului jurămîntul, prin care el dovedește tăgăduirea lui.

3. — *Mandatarul sau apărătorul*

Mandatarul sau apărătorul se înfățișează în instanță cu actul celui care îl împuternicește și ocupă locul acestuia. Prin aceasta, cel care împuternicește se și obligă pentru tot ceea ce face mandatarul. Dimpotrivă, mandatarul nu se obligă cu nimic față de cel care îl împuternicește. Iar dacă mandatarul nu posedă un astfel de act de împuternicire, nici nu se deschide procesul. Cînd însă mandatarul este tată sau fiu emancipat, sau bărbat (căsătorit), procesul se judecă chiar dacă acesta nu are document de împuternicire. Se obligă însă atunci să prezinte procura și după aceea se redactează hotărîrea în scris. Pentru pricinile importante, adică/pentru vînzarea unei moșii sau pentru alte asemenea trebuințe, cei care dau împuterniciri trebuie să fie prezenți;

f. 14r.

în plus, pot să ia parte la judecată doi apărători, unul din partea reclamantului şi altul din partea pîrîtului ; tot astfel cînd s-ar întîmpla ca cele două părţi în litigiu să fie absente sau bolnave. De asemenea, cînd un mandatar este superior prin argumentele sale, prin funcţia şi prin averea sa, atunci şi partea adversă trebuie să aibă un asemenea mandatar.

4. — *Epitropul sau curatorul*

Epitrop sau curator se numeşte acela care se însărcinează el însuşi, pentru motive de rudenie fie prin testament, fie prin judecată, cu ocrotirea unui orfan şi cu administrarea averii acestuia. Se consideră că orice ar face epitropul sau curatorul este bine făcut şi de neschimbat ; cu toate acestea rămîne răspunzător. Virtutea lui este buna credinţă, după cum cusurul lui este reaua credinţă. De la vîrsta de 14 ani a orfanului, epitropul nu se mai numeşte astfel, ci se numeşte curator pînă la vîrsta de 25 de ani a orfanului. Există unul sau mai mulţi epitropi sau curatori ; aceştia sînt, în primul rînd, taţii copiilor şi apoi mamele. De asemenea şi bărbatul este f. 14v. epitrop pe viaţă al / soţiei sale.

5. — *Martorii*

Martor este acela care confirmă şi prin voinţă şi prin conştiinţă, pentru întărire, cele spuse de către reclamant sau pîrît. Martorii trebuie să depună, dînd informaţii depline, potrivit celor şase condiţii bine cunoscute, privind adică : fapta întîmplată, persoana care a săvîrşit-o, modul, locul şi timpul în care s-a săvîrşit, precum şi motivul care a determinat săvîrşirea ei. Dacă unul dintre martori ignorează una din aceste condiţii, mărturia aceluia nu are valoare. Nu se aprobă de către instanţă ambelor părţi în litigiu să aducă mărturii pentru unul şi acelaşi scop, adică pentru aceeaşi afirmaţie, întrucît atunci cînd ambele părţi demonstrează acelaşi lucru şi se găsesc astfel în cumpănire, judecătorul nu poate să facă dreptate uneia dintre ele, nefiind suficientă motivarea pentru o asemenea pronunţare.

Din această cauză, mărturia se acordă uneia dintre părţi căreia îi este necesară, pentru ca balanţa să se încline într-o parte. Doi martori, cel puţin, fac dovada sau proba perfectă. Un singur martor face dovada imperfectă. Slugile şi casnicii, pe care legea îi opreşte să depună mărturie, se înţelege că sînt robii. De aceea, servitorii pe care noi îi numim slugi pot să depună mărturie, dar nu toţi, ci numai cei care se bucură de încredere. Mărturia se ia în prezenţa / f. 15r. reclamantului şi a pîrîtului şi nu se face niciodată în absenţa uneia sau a ambelor părţi.

După ce se depune mărturia şi martorii iscălesc, numai aceştia sînt primiţi la judecată şi nu alţii care nu sînt iscăliţi, deoarece numai aceştia trebuie să dea informaţii şi nu alţii. În acţiunile sinalgmatice (cele privitoare la contracte), martorii se prezintă de bunăvoie, iar în acţiunile penale sînt aduşi de către instanţă şi fără voia lor. Iar cînd există doi sau mai mulţi martori, ei depun la judecată cîte unul şi nu toţi deodată, pentru ca nici un martor să nu dea mărturie despre acelaşi lucru pe care l-a auzit de la altul, ci să mărturisească şi să se constate că mărturiseşte din propria sa conştiinţă. Aceasta este mărturia, cea de-a treia dovadă firească.

6. — *Chezaşul*

Chezaşul este de două feluri ; unul este numai pentru persoana pentru care garantează şi pe care are obligaţia s-o asiste la termen sau cînd, potrivit promisiunii lui, i se cere ; celălalt garantează pentru obiect, convenind ca, atunci cînd soseşte termenul, el să răspundă ; simplu

vorbind, acesta chezăşuieşte pentru obiect. De aceea, trebuie să se precizeze foarte clar cînd anume este vorba de chezăşie numai pentru persoană. Cu toate acestea, chezaşul nu răspunde f. 15v. oricînd şi la întîmplare, ci numai după ce datornicul / nu are nicidecum chip să răspundă. Creditorul, la împlinirea termenului pentru care s-a făcut înţelegerea de restituire, poate să consimtă un alt termen şi să se mulţumească cu garanţia sau zălogul; între termene însă nu poate să pretindă nici garanţia, nici zălogul. Dacă însă datornicul a cerut şi a obţinut termen de la instanţă, creditorul nu poate să ceară garanţia sau zălogul, deoarece termenul acesta este un avantaj acordat de lege datornicilor consideraţi că au întotdeauna bunăvoinţa de a plăti, dar sînt în întîrziere cu acea datorie. Totuşi, străinii şi acei dintre pămînteni care pot călători în afara ţării pentru propriile lor afaceri sînt îndreptăţiţi să ceară garanţia sau zălogul. Chezaşul pînă la termenul fixat pentru recunoaştere (mărturisire), nicidecum nu poate să se opună creditorului ;la împlinirea termenului însă, el poate să ceară creditorului ca acesta să reclame de la datornic banii săi prin judecată. Apoi, dacă acel creditor nu cere datornicului său datoria, chezaşul poate porni acţiunea împotriva creditorului, arătînd că-i refuză chezăşia şi atunci creditorul îl eliberează de răspundere saiu se stabileşte prin judecată ceea ce este legiuit cu privire la chezăşie; iar dacă după termen, f. 16r. chezaşul păstrează tăcerea, atît timp cît tace, el este răspunzător pentru chezăşie. Şi încă / dacă chezaşul nu are termen, el este mereu răspunzător de chezăşie, atît timp cît nu procedează precum am arătat mai sus.

<O pagină şi jumătate albe în manuscris>

f. 17r.

III. — DOVEZILE SAU PROBELE PERSOANELOR CARE SE JUDECĂ

Dovezile sînt probele prin care stabilim răspunderea sau dezvinovăţirea reclamantului sau a pîrîtului. Acestea sînt de două feluri şi anume : a) dovezi fireşti şi b) dovezi elaborate.

A. — Dovezile fireşti

Dovezile fireşti, proprii artei judiciare, sînt cinci şi anume : 1) legea, 2) mărturisirea sau convenţia, 3) mărturia, 4) jurămîntul şi 5) cazna.

1. — *Legea*

Este îndatorirea publică şi scrisă a statului de a face ca legea - prima dovadă judiciară — să fie întotdeauna aplicată şi, de asemenea, de către toţi. Legile existente aici sînt cele 60 de Cărţi ale Basilicalelor, constituind acestea şi ultima legiuire a bizantinilor, din care foarte multe legi s-au pierdut. Acest lucru se constată din numerele capitolelor ce s-au păstrat. Există apoi şase Novele ale lui Leon <Înţeleptul>. Mai există şi Sinopsa Basilicalelor, care s-a alcătuit de către Constantin, fiul lui Leon, sau în timpul domniei lui. În această Sinopsă, figurează legi care nu se găsesc în Basilicale, dar care, după cum se presupune, existau în capitolele ce lipsesc. Mai există încă Novelele unor împăraţi ai noştri, cei de după alcătuirea Basilicalelor pînă la prăbuşirea Imperiului. Din toate aceste preţioase bunuri ale noastre, rămîn însă fără aplicare multe legi la noi. Totuşi, toate sînt valabile, în afară de Novelele lui Leon <Înţeleptul>, acelea care încetară să fie aplicate încă pe cînd exista Imperiul nostru / Bizantin/.

Neaplicarea legilor după desfiinţarea Imperiului nu anulează însă legile, deoarece ele [illegible] şi orînduierile < societăţii> noastre din aceste părţi. De aceea, nu este drept să se

f. 17v. pună că, dacă am căzut în supunere, nu am avea orînduieli, adică merite. Sîntem datori, cu necesitate, / să avem orînduieli şi în general şi în parte, ca să trăim cum trebuie şi ca oameni şi ca cetăţeni.

După decretarea Basilicalelor de către împăratul Leon, Pandectele sau Digestele, Codul, Institutele sau Introducerea legilor şi Novelele lui Justinian şi-au pierdut validitatea, fiind o legislaţie cu 300 de ani mai veche. Iar Armenapol şi alte asemenea cărţi de legi, nefiind întărite printr-o dispoziţie împărătească. nu se socotesc legi, dar sînt scrieri de învăţămînt şi sînt folositoare.

De asemenea, există în limba română aşa-numita pe româneşte Pravilniceasca condică, ce cuprinde obiceiurile. Aceste obiceiuri trebuie deci să aibă validitatea lor. Nu este cazul însă ca sub denumirea de obiceiuri să punem în silogismul judiciar ca premisă majoră motivări bazate pe uzuri nescrise şi neîntărite. Ce tărie pot să aibă acestea în faţa legilor şi a obiceiurilor scrise? Ce altceva decît poveşti ar fi asemenea premise? Ar fi ceea ce se stabileşte prin dispoziţia Institutelor cu privire la legile anulate. Apoi, dacă obiceiul nescris ar avea aceeaşi putere ca şi obiceiul scris, înseamnă că în zadar a fost recunoscut cel scris. Mai mult încă, se întîmplă ca fiecare parte să propună o premisă pe care o numeşte obicei local, fapt care sporeşte, cum nu trebuie, certurile şi neînţelegerile noastre.

f. 18r. A existat în Ţara Românească mai înainte o Pravilă şi o Legiuire cu Nomocanon <Îndreptarea legii>, cea din vremea răposatului Matei Basarab, luată şi tradusă / în limba română din legislaţia bizantină mai veche, care a fost şi ultima, şi din Sfinţii părinţi. Deşi a fost extrasă nedesluşit din ambele izvoare, totuşi această legiuire este valoroasă, dar, cu toată valoarea ei, a căzut în desuetudine. S-a editat la Tîrgovişte în anul 1652.

Legile existente trebuie să le avem în mare respect pentru două motive; în primul rînd, pentru că ele se bazează pe filozofia morală, pe ştiinţa laturii practice a sufletului nostru, care este neapărat o ştiinţă, iar în al doilea rînd, pentru că au fost alcătuite şi s-au întărit în mod succesiv de sute de înţelepţi şi numeroşi bărbaţi luminaţi, de mulţi împăraţi, de consuli şi de cei zece bărbaţi <Legile lui Dracon>, de mulţi dictatori şi de două triumvirate, de mulţi împăraţi ai Constantinopolului, precum în anumite locuri şi de unii înţelepţi luminaţi şi oameni foarte distinşi, în timp de 22 de secole şi şase ani de la întemeierea Romei pînă la căderea Romei Noi.

Este deci absurd să vorbească cineva contra tuturor legilor; este nepermis să vorbească chiar şi împotriva vreuneia dintre ele. Ca să poată cineva vorbi cu oarecare temei împotriva unei legi trebuie să cunoască profesional dialectica, să cunoască, de asemenea, etica în general şi în amănunţime, să nu ignoreze cu privire la acestea o mare parte din filozofia care dăinuieşte. Cu o asemenea capacitate sînt însă puţini numeroşi în neamul nostru, cei care, cunoscînd şi corelaţia pe care o au legile între ele, cunoscînd şi autoritatea lor, nu vor aduce ,desigur, critică nici uneia dintre ele. Sîntem datori cu toţii împreună să nu îngăduim ca vreo lege să rămînă neaplicată sau să fie înlăturată, în primul rînd pentru că nu avem cu toţii împuternicire, fapt foarte esenţial în legislaţie, şi în al doilea rînd pentru că nu vom pune lesne în loc altă lege mai bună, ci una mai rea. În sprijinul acestei susţineri, aducem ca fiind suficient numai exemplul legii arbitrajului, care a fost înlăturată şi înlocuită printr-o alta bazată pe obicei.

f. 18v. Nu este ceea ce a fost, ci este ceva defectuos. Acest obicei predomină aici / şi în toată Turcia. Dar, fără îndoială, această lege nu este mai bună nici decît cea abrogată mai înainte, nici decît cea care a încetat să fie valabilă. În reglementarea arbitrajului, se stabilise mai demult ca judecătorii arbitri să depună jurămînt, iar încheierea lor să nu fie supusă apelului; apoi, această lege s-a anulat pe drept cuvînt, pentru că mulţi ignorează însemnătatea jurămîntului, din care cauză şi săvîrşesc nedreptăţi. S-a făcut apoi o altă lege, stabilindu-se ca arbitrii să nu depună jurămînt, iar cei judecaţi să-şi fixeze ei înşişi clauza penală, pentru ca dintre aceştia cel

care nu se supune arbitrajului să suporte sancțiunea bănească pentru care s-a angajat prin scrisorile de conciliere și să poată, dacă nu s-a judecat, să cheme pe adversarul său în fața instanțelor de judecată ale țării.

Acum este răspîndit peste tot obiceiul ca asemenea judecători să nu depună jurămînt, iar hotărîrea lor să rămînă neschimbată — obicei defectuos, criticabil și tiranic. Astfel: a) din cauza acestui obicei nu se aplică ultima lege pe care a făcut-o unul dintre împărații noștri și pe care au întărit-o mulți alții ca el, fără s-o anuleze vreunul dintre ei; b) obiceiul a luat locul primei legi în chip defectuos, nepăstrîndu-se esența acesteia de a se da jurămînt celor care stabilesc arbitrajul; dar dacă, prin jurămînt, toți aceștia nu sînt prea temeinici și fideli jurămîntului, atunci cine oare mai poate fi arbitru fără această înfrînare sacră? Aceasta este, prin urmare, caracteristica obiceiului, a cărui bază nu are justificare. Se procedează fără chibzuință, se continuă cu o motivare lipsită de importanță cum că așa a fost, așa s-a practicat, că obiceiul acesta dăinuiește din timpuri imemoriale și nimic altceva. Legea are existența ei anterioară, întemeiată pe rațiune, pe gîndire și pe dăinuirea ei prin rațiune și gîndire, precum și prin scopul ei, iar schimbarea ei să se bazeze pe rațiune și pe gîndire.

2. — *Mărturisirea sau convenția*

Mărturisirea este recunoașterea rostită și afirmată verbal în scris de către cineva. Dacă f. 19r. pîrîtul respinge mărturisirea scrisă a reclamantului, acesta trebuie să prezinte dovezi / și, dacă își susține mărturisirea cu doi martori, cîștigă procesul Cînd însă reclamantul aduce un singur martor, se dă pîrîtului jurămînt prin care, dacă îl depune, este achitat, iar dacă nu-l depune, este condamnat. Același lucru se întîmplă și cu mărturisirea nescrisă. Nu are însă valoare în proces mărturisirea scrisă sau verbală pe care o respinge cineva și care nu este apoi susținută de doi martori pentru dovedire sau de un martor pentru a se da jurămînt celeilalte părți.

Mărturisirea scrisă prin care pîrîtul tăgăduiește conținutul reclamației se contestă în termen de doi ani. Dacă reclamantul nu are doi martori și nici chiar unul, atunci se impune jurămînt celui care tăgăduiește cu motivare primirea actului său. Dar, după împlinirea termenului de doi ani, mărturisirea scrisă se întărește prin legea prescripției de doi ani, ceea ce înseamnă că judecătorul nu mai primește o altă contestație cu privire la acea mărturisire, ci o consideră de necombătut.

O convenție nelegală, nelogică și de neînțeles nu se ia în considerare.

3. — *Mărturia*

Mărturia este aceea prin care cineva recunoaște ceva de bunăvoie și în mod conștient pentru a întări afirmația reclamantului sau a pîrîtului. Nu se depune mărturie pentru întărirea f. 19v. celui care tăgăduiește. Mărturia se depune și în scris, dar trebuie/făcută de oameni distinși. Aici la noi însă se iau în seamă și mărturiile oamenilor pur și simplu cunoscuți, fără ca lucrul acesta să fie legal. Martorul trebuie să depună în instanță imediat și prin viu grai. Acesta este deci martorul, cea de-a cincea persoană prezentă la judecată.

4. — *Jurămîntul*

Dovada jurămîntului se cere în cazul tăgăduirii, dar și în cazul susținerii afirmative, întrucît atît cel care neagă, cît și cel care afirmă ceva nu este crezut prin simpla negație, sau afirmație. De aceea, partea în litigiu invocă negativ sau afirmativ martor pe Dumnezeu.

Jurămîntul se dă de către judecător nu oricum și la întîmplare, ci numai părții căreia i se cuvine. Se acordă jurămînt negativ în primul rînd părții care neagă și atunci cînd partea adversă prezintă nu o dovadă perfectă, ci o dovadă imperfectă; iar dacă partea adversă nu prezintă nici o dovadă imperfectă, nu se mai acordă jurămînt celui care neagă, acesta fiind achitat. În al doilea rînd, jurămîntul negativ se acordă ca al patrulea caz al prezumției legale, atunci cînd una din părțile în litigiu recunoaște anumite lucruri, iar pe altele le tăgăduiește. În al treilea rînd, se acordă jurămînt negativ celui care judecă absurd sau face raționamente înșelătoare, care nu se apără nici afirmativ, nici negativ, ci declară că nu cunoaște conflictul atunci cînd trebuie să-și dea seama cel puțin de o anumită parte a litigiului sau declară că nu-și amintește. Nu se acordă însă jurămînt negativ unuia ca acesta atunci cînd este în avantajul său, dar se acordă părții adverse jurămînt afirmativ./

20r. Se acordă jurămîntul afirmativ în primul rînd posesorilor de bună credință; posesorilor de rea credință nu li se acordă însă jurămînt negativ. Se dă jurămîntul legal celor păgubiți și nedreptățiți, iar posesorii de rea credință plătesc. În al doilea rînd, jurămîntul afirmativ se acordă în cele trei cazuri ale prezumției legale. În acest jurămînt, se jură într-adevăr afirmativ, dar, în același timp, urmează și negația, adică cei care jură declară în primul caz al prezumției legale că posesiunea lucrului este aceasta sau ca aceasta, iar nu alta sau una diferită, în cel de-al doilea caz, ei declară că atîta au cheltuit și nu mai puțin, iar în al treilea caz că atîta lipsește și nu mai puțin.

Mai demult, depuneau jurămînt cele două părți în litigiu, mandatarul și martorii; toți jurau însă înainte de a se proceda la judecată. Acest jurămînt se numea legitim sau de denunțare, prin care acei care jurau confirmau că reclamă, că se apără, că mărturisesc adevărat și cu sinceritate, iar nu cu minciună și cu patimă. Astăzi, depun acest jurămînt numai martorii, dar nu mai înainte, ci numai dacă apreciază și-l cere partea contra căreia se depune mărturia. Același jurămînt se depune și de către cel care se judecă, dacă primește jurămîntul contradictoriu al

20v. părții adverse. / Jurămîntul contradictoriu se depune însă numai sub forma negativă opusă jurămîntului afirmativ al părții adverse și nu în alt caz și nici în altă parte. Un astfel de jurămînt poate fi primit sau nu, cum consimte sau nu partea căreia i se propune să jure în contradictoriu; aceasta înseamnă că nici una dintre părțile în litigiu nu este obligată să dea ascultare părții adverse. Dacă însă cineva primește și depune jurămîntul în contradictoriu cu partea adversă, nu mai este cu putință să fie apoi chemat în judecată pentru sperjur, deoarece atunci există prezumția de înșelăciune împotriva aceluia care i-a cerut jurămînt contradictoriu. Învinuirea de sperjur se pronunță în locul în care judecătorul acordă jurămîntul și numai dacă reclamantul nu declară la judecată că a îngăduit pîrîtului să depună jurămînt pentru a-l învinui apoi de sperjur sau dacă se dovedește prin probele sale că el cunoștea sperjurul și că în mod intenționat a permis să se comită. Toate acestea se bazează pe buna intenție a legiuitorului de a împiedica josnicia celor care se judecă.

În vechime, judecătorii aveau în fața lor Sfînta Evanghelie cînd judecau, ceea ce nu se deosebește mult de o prestare de jurămînt. Judecătorii arbitri depuneau jurămînt, dar această regulă a fost anulată pe urmă prin altă lege. /

21r. Doi martori, chiar dacă nu voiesc să depună jurămînt, fac dovada perfectă, iar unul face dovadă imperfectă. Se cercetează însă viața lor și dacă se găsește nepătată se întărește mărturia lor și fără jurămînt. Nu este cu putință să se acorde jurămînt ambelor părți în litigiu, nici pentru două afirmații, nici pentru două negații, nici pentru o cauză contradictorie, deoarece atunci cînd ambele părți demonstrează același lucru sau contrariul, ceea ce înseamnă că se echilibrează sau

se contrazic, judecătorul nu poate să facă dreptate uneia dintre cele două părți printr-o motivare justă. Nu are valoare jurămîntul pe care îl depune cineva pentru a susține o convenție nelegală, nerațională și de neînțeles.

5. *Cazna*

Cazna este mărturisirea silită a cuiva despre un lucru pe care singur îl cunoaște; este pozitivă sau negativă, avînd aceeași valoare ca jurămintele. Cînd se obține deplina dovadă prin cazně, cel supus caznei se condamnă sau se achită,

Proba prin cazně, ca și jurămîntul, nu se face în mod simplu și la întîmplare, ci numai atunci cînd nu există o dovadă perfectă; cînd există o asemenea dovadă, proba caznei nu mai are loc. În cazul crimelor, acolo unde se cere numai proba prin cazně, dovada este imperfectă atunci f. 21v. cînd din cele șase condiții (împrejurări) amintite / cunoaștem numai pe unele, iar pe celelalte le obținem prin cazně, pînă la cunoașterea tuturora, adică pînă la obținerea dovezii perfecte. Cu privire la crimele capitale, ajunge și o singură condiție pentru ca vinovatul să fie supus caznei. În toate probele prin cazně, legea și dreapta rațiune stabilesc ca cel supus caznei să rămînă teafăr, căci este mai bine ca unul ca acesta să fie dovedit răspunzător și pedepsit fără vătămare, decît să iasă nevinovat și să rămînă infirm pentru toată viața, întrucît mutilarea nu mai este cazně, ci de-a dreptul pedeapsă. Ceea ce înseamnă că a fost pedepsit un nevinovat.

Să mai fie cunoscut și acest lucru că nu trebuie să insistăm să obținem în orice mod cu putință proba prin cazně, ca să avem mulți vinovați și prin aceasta adică să înfrînăm răul, întrucît răul se curmă nu atunci cînd, prin cazne, descoperim mulți vinovați, ci atunci cînd pedepsim fără întîrziere potrivit legilor pe acei puțin numeroși pe care, fără grabă și cu temei, îi dovedim răspunzători.

Este o lipsă, ba chiar prejudecată, și faptul că supunem caznei un vinovat fără a avea o dovadă imperfectă sau îl pedepsim fără a se face dovada perfectă. Este o lipsă și faptul că nu supunem caznei pe un asemenea vinovat cînd dovada este imperfectă sau nu-l pedepsim cînd s-a făcut dovada perfectă./

f. 22r. În unele țări cu legi bune, caznele au fost suprimate și s-au ușurat pedepsele, dar prin aceasta nu s-a redus răul în toate privințele. Un singur codice de pedepse, mai bun și fără asemănare, cel din Țara Tireniană ar fi avut același rezultat în Țara Românească, pentru că și pămîntenii acesteia au aceeași fire bună ca și Tirenienii.

B.—Dovezile elaborate

Am găsit că sînt în număr de patru dovezile elaborate, proprii artei judiciare, în afară de cele șapte asemănătoare ale retoricii. De aceea, despre primele vorbim mai mult, ca să fie îndeajuns lămurite, iar despre celelalte numai atît cît trebuie să se cunoască, întrucît acestea sînt cu desăvîrșire neadmise în arta judiciară. Împărțim deci această parte a expunerii în cinci părți și anume: 1) dovada neforțată conformă legilor sau prezumția legală, 2) buna sau reaua credință, 3) dovada parțială, 4) dovada deplină și 5) cele șapte dovezi elaborate ale retoricii.

1. — *Dovada neforțată conformă legilor sau prezumția legală*

Se numește prezumție legală dovada obținută potrivit legilor și nu aceea a unuia sau altuia obținută doar fără cazně. Această dovadă are patru forme: a) cînd cineva deține cu bună credință lucruri de valoare apreciabilă și trebuie să le restituie altuia pe toate și la fel cu cele

pe care le-a primit, b) cînd cineva a cheltuit cu epitropia sau după dispoziţia altuia, ori bărbatul/ f. 22v. a cheltuit pentru lucrările bunurilor de zestre, avînd aceştia să dea socoteală că într-adevăr au cheltuit atît şi nu mai puţin, c) cînd soţiei îi lipseşte din zestre şi trebuie să ceară numai atît cît îi lipseşte după lege şi nu mai mult, d) cînd cineva recunoaşte că a primit o parte, dar neagă o altă parte din lucrurile pe care celălalt pretinde că i le-a dat; unuia ca acesta i se dă jurămînt pentru cele pe care le tăgăduieşte. Pentru primele trei forme ale prezumţiei legale, jurămîntul este afirmativ, iar pentru ultima este negativ.

2. *Buna sau reaua credinţă*

Cînd cineva deţine ceva prin cumpărare, moştenire, depozit, donaţie, zălog, epitropie şi descoperire, se spune că are acel lucru sau îl posedă cu bună credinţă. Dimpotrivă, cînd cineva deţine lucrul obţinut prin forţă sau prin furt, atunci se spune că îl posedă cu rea credinţă.

3. *Dovada imperfectă*

Dovada imperfectă este aceea care nu constituie o probă convingătoare, ci lasă în nesiguranţă procedura. Acesta este de trei feluri : a) înscrisul pe care cineva îl recunoaşte că este al său f. 3r. şi îi / neagă conţinutul în limitele prescripţiei de doi ani, b) cînd există numai un singur martor, c) pentru crime, dovada imperfectă este una din cele şase condiţii (vezi *Cazna*).

4. *Dovada perfectă*

Dovada perfectă numită în mod obişnuit probă este aceea care se obţine prin mărturisire, verbal ori în scris, sau prin mărturia altor două persoane, sau prin jurămînt, sau prin cazně. Atunci cînd, potrivit regulilor artei judiciare, nu mai există îndoială, judecătorul dă hotărîrea prin care condamnă sau achită pe reclamant sau pe pîrît. Pentru crime, dovada perfectă este întrunirea tuturor celor şase condiţii (vezi *Cazna*).

5 — *Cele şapte dovezi elaborate ale retoricii cu desăvîrşire neadmise în arta judiciară*

Dovezile amintite, cele fireşti şi cele elaborate, sînt proprii artei judiciare. Despre cele şapte dovezi ale retoricii nu se aminteşte nici un cuvînt în această artă, întrucît judecătorul şi împricinaţii nu au nicidecum a se ocupa de cele ce se întîmplă în afara cauzei, ci trebuie să aibă în vedere numai fapta în sine, anume dacă există sau nu, dacă s-a săvîrşit sau nu.

În Areopag şi în alte ţări cu legi bune, se interzicea părţilor în litigiu să discute în afara 23v. cauzei. Judecătorul nu are să se bazeze / pe împricinaţi spre a învăţa de la ei ce este drept şi nedrept, ci el trebuie să cunoască aceasta prin el însuşi; de asemenea, nici el nu poate să judece faptele pe neaşteptate, ci trebuie să se recreeze <să mediteze>, aşa cum de multă vreme s-a stabilit prin legislaţie. Cu atît mai puţin, judecătorul nu are a se folosi de cele şapte dovezi elaborate ale retoricii, neputînd să judece nici după probabilităţi, nici după exemple, nici după simptome, nici după silogisme prescurtate, nici după păreri, nici după semne, nici după tăgăduiri. Nu este cu putinţă să se facă toate acestea nici alternativ, nici prin termenul mediu într-un silogism judiciar, pentru ca pe această cale să se ajungă la o convingere sigură, ceea ce constituie scopul ultim al artei judiciare, ci se va ajunge întotdeauna la o încheiere probabilă. Cu mult mai puţin,

va putea judecătorul să își manifeste convingerea cu privire la ceea ce știe că există sau nu există, că s-a săvîrșit sau nu, iar pe această cale, cu darul său sufletesc de a ghici adică, să condamne sau să achite pe cineva. Aceste două situații, putem spune oarecum impropriu, constituie alte două dovezi elaborate, dar judecătorul, chiar dacă le-ar cunoaște, nu judecă fapta conștient, ci profesional, necunoscînd persoanele pe numele lor și nici faptele. Mai mult încă /, judecătorul nu judecă în asemenea cazuri ca un om prevăzător și cunoscător al sufletului omenesc, ci numai ca unul care nu cunoaște faptele anterioare, nici pe cele care ar urma, ci caută să scoată din faptele prezente o dovadă judiciară pentru a hotărî ceea ce el urmărește să stabilească în mod sigur. Aceste calități recomandă pe judecător ca om știutor și om bun. Dar dacă cineva vrea să învedereze necorectitudinea unui astfel de judecător și să-l găsească om corupt, atunci un singur lucru să se constate, anume că un astfel de om / judecă cu bunăvoință pe toți și nu ia în seamă dușmănia dintre părțile în litigiu, ci numai ceea ce permite legea, fiind mai binevoitor cu cei bolnavi, cu copiii, cu femeile, cu bătrînii și cu învinuiții. Aceste calități nu îl fac să nedreptățească pe alții; în același mod, el se ferește să achite un om viclean și prin aceasta să facă rău multor nevinovați.

Ms. gr. 993 f. 16r. f. 16v.

IV. SILOGISMUL JUDICIAR ȘI FALSELE RAȚIONAMENTE SAU SOFISMELE

Dialectica diferă de retorică și prin substanța ei și prin scopul ei, dar și una și alta au în comun toată cealaltă alcătuire. Același lucru se constată și cu privire la arta judiciară, care se deosebește și de dialectică și de retorică, dar posedă același mecanism ca și dialectica, întrucît silogismul judiciar cuprinde, ca și aceasta, trei propoziții: premisa majoră, premisa minoră și concluzia, întocmai ca și silogismul negativ.

Premisa judiciară majoră

Premisa judiciară majoră are conținutul ce s-a menționat: un capitol de lege și două dovezi firești cu determinare sigură. Este întotdeauna universal afirmativă.

Premisa judiciară minoră

Cum s-a arătat, premisa judiciară minoră are, de asemenea, un conținut care constă în aplicarea legii la acțiunea ce se judecă, legată cu termenul mediu al probei și constituind o dovadă firească. Este întotdeauna particular afirmativă. /

f. 17r.

Concluzia judiciară

Concluzia judiciară are același conținut ca și cele două premise, același subiect ca al premisei minore și același predicat ca al premisei majore care corespunde legii. Și este pe deplin convingătoare. Propoziția este întotdeauna particular afirmativă și este particulară, fiindcă, de regulă, concluzia urmează partea cea mai slabă a premiselor.

Termenul mediu judiciar

Termenul mediu judiciar este acela care caracterizează cele două premise existente și concluzia lor; există silogism întotdeauna acolo unde se găsește acest termen mediu, constînd alternativ din una din cele patru dovezi: mărturisirea sau convenția, mărturia, jurămîntul și cazna.

Unul din aceşti termeni medii uneşte totul cu legea, care este principiul şi axioma în premisa majoră. Acelaşi termen mediu uneşte încheierea cu legea, care este diriguitoare în proces, şi cu premisa minoră; acelaşi termen mediu uneşte încheierea cu urmările legii în concluzie. Şi astfel, cele trei propoziţii sînt dovedite, fiind deci demne de crezut.

Silogism judiciar bazat pe mărturisire şi pe convenţie

f. 17v. Oricine mărturiseşte că a împrumutat bani de la cineva /, după lege, este dator să-i plătească.

Toma mărturiseşte că a împrumutat atîţia bani de la Constantin.

Deci, Toma este dator să-i plătească.

Silogism judiciar bazat pe mărturie

Oricine, cu mărturia a două persoane, a împrumutat bani de la un altul, după lege este dator să-i plătească.

Toma, după mărturia lui Petru şi Pavel, a împrumutat atîţia bani de la Constantin.

Deci, Toma este obligat să-i plătească.

Silogism judiciar bazat pe jurămînt

Oricine tăgăduieşte cu jurămînt că a primit bani de la altcineva, după lege este achitat.

Luca tăgăduieşte cu jurămînt că a primit atîţia bani de la Pavel.

Deci, Luca este achitat.

Alt silogism

Oricine confirmă prin jurămînt că a făcut cheltuieli pentru lucrările ogorului de zestre, după lege primeşte cheltuielile sale.

Martorul confirmă prin jurămînt că a cheltuit atîţia bani şi nu mai puţin pentru acele lucrări.

Deci, martorul primeşte cheltuielile sale.

Silogism judiciar bazat pe caznă

f. 18r. Oricine, potrivit prezumţiei judiciare, tăgăduieşte sub caznă că / a furat bani, după lege este achitat.

Potrivit prezumţiei judiciare, hoţul Petru, supus caznei, tăgăduieşte că a furat banii lui Pavel.

Deci prin prezumţie judiciară, hoţul Petru este achitat.

Alt silogism

Orice om care, supus caznei, mărturiseşte că a furat atîţia bani, după lege este răspunzător pentru acei bani.

Hoţul Petru, supus, caznei, mărturiseşte că a furat atîţia bani şi nu mai mulţi.

Deci, hoţul Petru este răspunzător pentru atîta cît a furat.

Baza și temeiul silogismului judiciar

Același subiect al premisei minore și al concluziei trebuie să fiinţeze laolaltă cu subiectul universal al premisei majore. Astfel, Toma, același subiect al premisei minore și al concluziei fiinţează în acela al premisei majore.

Subiectul împreună cu acțiunea și cu predicatul, care este premisa minoră și cea particulară, trebuie să existe în premisa majoră și universală. Astfel, ceea ce figurează în premisa minoră (Toma mărturisește că s-a împrumutat) există și în premisa majoră (Oricine mărturisește că s-a împrumutat). Subiectul ce se găsește în hotărîre, cu predicatul care este concluzia și premisa particulară, se cuprinde, de asemenea, în premisa majoră și universală. Încît, ceea ce se hotărăște în concluzie (Deci, Toma trebuie să plătească) se găsește și în premisa majoră (Oricine mărturi-
f. 18v. sește că s-a împrumutat trebuie / să plătească).

Falsele raționamente sau sofismele

Neștiința duce la absurdități, iar răutatea la judecăți false, mai alese în arta judiciară. Falsele raționamente sau sofismele sînt în număr de cinci, tot atîtea cîte sînt și dovezile firești și anume : în mărturisire sau în convenție, atunci cînd se denaturează cuprinsul lor ; în mărturie, în jurămînt și în caznă, sofismele apar atunci cînd se abuzează de aceste dovezi, folosindu-se altceva decît ceea ce am arătat. Absurditatea cea mai obișnuită și cea mai nebăgată în seamă se constată în folosirea primei dovezi care este legea și se prezintă sub două forme : a) cînd premisa majoră indică o altă lege, care nu cuprinde premisa minoiă și concluzia și cînd premisa minoră și concluzia nu arată acest lucru ; b) în al doilea rînd, cînd se propune o lege necompletă, care deci nu este cu putință să cuprindă premisa minoră și concluzia, neputîndu-se arăta că premisa minoră și concluzia se cuprind în premisa majoră, care nu figurează în întregime.

Asemenea lucruri se petrec, deoarece toate sofismele prezintă silogismul judiciar închis prescurtat prin două propoziții, ceea ce nu trebuie să se întîmple, fiind necesar ca și silogismul judiciar să se exprime prin trei propoziții, pentru a fi științific. Silogismul prescurtat este silo-
f. 19r. gism retoric ; tot astfel este și silogismul pe care îl întrebuințăm în mod obișnuit / în discuțiile noastre. La Pnyxos <în Atena>, un orator, voind să convingă auditoriul în interesul cetății sale, îngrămădea multe argumente și grăbit prezenta orice silogism numai prin două propoziții. Tot așa procedează și acela care vorbește cu un altul, dar nu face la fel acela care voiește să expună în mod științific vreun adevăr ; pentru a nu cădea cumva în greșeală, acesta dezvoltă cele trei propoziții ale silogismului său, întărește și pregătește cu alte silogisme asemănătoare premisa majoră sau pe cea minoră și în felul acesta prepară siguranța concluziei sale.

Cu atît mai mult deci trebuie să se acorde această atenție pledoariilor prin care se urmărește să se stabilească ceea ce este demn de crezut, întrucît este vorba întotdeauna fie de viața, fie de onoarea și considerația oamenilor, fie de bunurile lor și nu este vorba de un adevăr metafizic, care nu le este nicidecum folositor sau vătămător. Cu toate acestea, și silogismul judiciar poate fi rostit la judecată în chip prescurtat prin două propoziții, cum se întîmplă adeseori. Dar, în procesele care se prelungesc mai mult, este foarte necesar ca raționamentele să fie prezentate ca silogisme și nu ca prescurtări.

În procesele pentru o convenție simplă, de pildă, sau pentru un împrumut, care sînt îndeo-
f. 19v. sebi / mai frecvente, nu este de mare trebuință să se prezinte premisa majoră în chip învederat, fiind cunoscut tuturor că există o lege pe care se bazează convențiile care se încheie și care cere să se facă dreptate aceluia care a invocat-o. Dar și în aceste procese, există deosebiri și particularități. Există și judecăți mai neobișnuite în care nu toți cunosc dacă, pentru acele cauze,

există sau nu lege. Deci nu este nicidecum just să lipsească legea, ceea ce echivalează cu silogismul fără premisa majoră. De vreme ce deci neştiinţa duce la absurditate, iar răutatea la sofisme, este necesar ca neapărat legea, adică premisa majoră, să fie învederată în mod limpede, pentru ca nu cumva judecătorul să greşească şi cu toţi, dar mai ales judecătorul suprem să poată constata identitatea sau nepotrivirea premisei minore şi a concluziei cu premisa majoră. În acest fel, nu se va întîmpla să se facă silogisme prescurtate, trecîndu-se cu vederea legea sau ca aceasta să nu fie arătată pe deplin, fapt care constituie cea de-a doua formă a raţionamentului fals privitor la prima dovadă care este legea.

V. — MEMORIILE ŞI HOTĂRÎRILE

Memoriile

În memorii, logofătul înscrie ceea ce declară reclamantul şi ceea ce arată pîrîtul în apărarea sa, fie succesiv, fie alternativ; de asemenea, el înregistrează documentele pe care le prezintă şi unul şi altul dintre aceştia, precum şi mărturiile pe care le aduce cel care le-a cerut. În timpul judecăţii, logofătul înregistrează şi toate celelalte afirmaţii probabile pe care ambii împricinaţi f. 20r. le fac în afara cauzei. / Toate acestea şi susţinerile probabile se trec în memorii fără nici o apreciere asupra lor, întrucît fiind astfel prezentate de către împricinaţi, nu este nevoie ca cineva să le critice pe rînd, întrucît nu cele spuse, ci cele dovedite au să aibă valoare. Pe de altă parte, foarte important este şi faptul că reclamantul şi pîrîtul sînt, de cele mai multe ori, oameni simpli care nu cunosc care anume din argumentele lor este mai puternic pentru a-l prezenta în primul rînd sau împreună cu celelalte, putînd din această cauză să-şi piardă dreptatea. Pentru acest motiv, este foarte bine ca, de vreme ce împricinaţii vorbesc simplu şi nesistematic, să li se noteze cuvintele aşa cum ei le rostesc. Apoi, cînd judecătorul procedează la verificarea probelor, unele apar convingătoare, iar altele rămîn neconvingătoare. În plus, faptul că se notează tot ceea ce susţin împricinaţii, le asigură acestora deplina mulţumire că într-adevăr au fost ascultate de către judecător. Sînt, în sfîrşit, utile aceste memorii, pentru ca acei care pierd procesul şi modifică argumentele acţiunii lor la tribunalul superior să poată fi verificaţi, dovedindu-se nedrepţi şi ticăloşi.

Aşadar, exactitatea în alcătuirea memoriilor constă în a se întocmi, în primul rînd, premisa minoră pentru fiecare din numeroasele silogisme judiciare, pe care se întemeiază orice judecată, fiind lucru rar ca într-un proces să existe numai unul sau două silogisme. Cu exactitate trebuie să se arate în al doilea rînd termenii medii pentru fiecare silogism şi care trebuie să fie cele patru 20v. dovezi. / În al treilea rînd, această exactitate a memoriilor are să folosească judecătorului pentru a-şi reaminti legea adică premisa majoră cu care să îmbine în mod fericit şi obligator, prin termenul mediu, premisa minoră şi concluzia. Nu este cu putinţă ca, fără memorii, judecătorul să procedeze cum trebuie şi fără greşeală, oricît de cunoscător şi de practic ar fi el, să formuleze, adică în acelaşi timp şi neîntîrziat, mai multe premise minore şi să le dovedească alternativ prin fiecare din cei patru termeni medii, avînd în minte premisele majore. Cu atît mai greu îi este să fie sigur că a judecat cum se cuvine şi drept hotărîrile sau documentele judecăţii ori ale anaforalei.

Este document al judecăţii cel pe deplin convingător şi doveditor, fiind astfel neîndoielnic pentru hotărîrea instanţei. Anaforaua este acel document al judecăţii prin care judecătorii se

pronunță cu privire la o chestiune ce li se adresează de către judecătorul superior, fără nici o referire la procesul despre care este vorba. Și anaforaua trebuie să constituie o încheiere neîndoielnică din partea instanțelor judiciare subordonate. Asemenea instanțe nu au puterea să refuze dispoziția de a judeca și de a hotărî; cu atît mai puțin nu au puterea să fixeze modul în care are să hotărască judecătorul superior. Dacă însă, ceea ce se întîmplă foarte rar, nu există o lege care să poată fi menționată, atunci judecătorii arată / acest fapt în anaforaua lor, lăsînd judecătorului superior dreptul de a indica legea și de a hotărî. f. 21r.

Documentul judecății și anaforaua au fiecare cîte două părți. În prima parte, se înscriu acțiunea, apărarea sau contestația celor două părți în litigiu, precum și documentele și dovezile sau probele pe care le-au prezentat. Se mai înscriu mențiunile care merită crezare și cele străine cauzei, pentru ca împricinații să fie mulțumiți că ceea ce au spus ei s-a înregistrat cu adevărat. Și astfel este limpede că au fost primite procedural toate propunerile particulare care devin premise minore cu unul din cei patru termeni medii existenți în premisele majore și universale, care sînt legile, și care au să apară în partea a doua a hotărîrii; în această a doua parte se formulează unul sau mai multe silogisme judiciare, care constituie și hotărîrile judecătorului.

Cel mai bun lucru este ca aceste silogisme să se întemeieze pe premisele majore, care sînt legile, nu cu prescurtări, ci în mod precis, pentru ca nu cumva să se ajungă la un raționament fals sau sofism; iar dacă se întîmplă și așa ceva, judecătorul să-și dea seama. Aici, în această parte, se suprimă afirmațiile probabile, care, oricît de numeroase ar fi, nu pot nici pe rînd, nici împreună să constituie termenul mediu într-un silogism judiciar. / De vreme ce în fiecare proces, rareori, există numai unul sau două silogisme, figurînd, de obicei, mai multe, este necesar să fie expuse metodic unul cîte unul cu hotărîrea lor, adică cu concluzia lor, pentru ca împreună să constituie un tot. f. 21v.

În acest fel, hotărîrile oferă două avantaje: unul constă în faptul că adevărul, înfățișat mai metodic și mai circumstanțiat, nu are să se teamă de minciuna îndrăzneață, ca atunci cînd ar fi prezentat izolat, așa cum un împărat izolat se teme de un altul mai puternic și mai îndrăzneț, care îl înfruntă ajutat de garda sa; celălalt avantaj constă în faptul că judecătorul suprem, cunoscînd din prima parte a documentului faptele corect expuse, precum au fost prezentate de către împricinați, cele dovedite și cele fără valoare probantă, poate să examineze dacă încheierea, cea de-a doua parte a hotărîrii, este propice, justă și conformă cu principiile, cu legile și cu instrumentul lor care este arta judiciară. Altfel, judecătorul suprem nu poate să revizuiască ușor, ci are să se străduiască pentru a nu avea vreo preferință, să judece de la început pricina ca să afle dacă s-a săvîrșit nedreptatea împotriva căreia s-a făcut apel de către reclamant.

La o instanță judiciară subordonată, o dată ce un document a fost întocmit și iscălit, nu mai poate fi schimbat, / fiind categorică dispoziția potrivit căreia judecătorul, după ce semnează hotărîrea, nu mai este judecător și nici nu poate pretinde cum că astfel își corectează greșeala. Instanța subordonată nu-și revizuiește propria sa judecată și nu revizuiește judecata instanței superioare. Despre asemenea documente nu se spune că judecata nu este bună, cum nu se poate spune nici că a fost rea, ci se spune că pricina a fost judecată, examinată, hotărîtă și nimic mai mult. Cu toate acestea, instanța subordonată are datoria să învedereze indirect printr-o lămurire adresată judecătorului suprem nedreptatea și neregula pe care le-a observat în judecățile cercetate anterior de către alții, în cele fără drept de apel, potrivit legii care cere ca într-o hotărîre a împăratului să nu se treacă sub tăcere nedreptatea. f. 22r.

Sfîrșitul Artei judiciare cu ajutorul lui Dumnezeu. /

Comentarii

f 23r. a) Acestea, avîndu-le în vedere cineva, oricît de bine ar alege premisele, va sfîrşi prin a face o altă ştiinţă decît dialectica şi retorica; dacă va ajunge la principii, acestea vor fi nu dialectica şi nici retorica, ci acea / ştiinţă / bazată pe acele principii (Aristotel, *Arta retorică*, cartea I, cap. 2).

b) În ale sale *Probleme* despre dreptate şi nedreptate, Aristotel scrie că pîrîtul se aşază la dreapta judecătorului, ceea ce înseamnă că judecătorul îl primeşte sub ocrotirea sa, ca fiind urmărit.

c) Cu privire la dovezile numite fireşti trebuie să recurgem la cele arătate, fiindcă acestea sînt proprii artei judiciare (Aristotel, *Arta retorică*, cartea I, cap. 15).

d) Numai şase dintre Novelele lui Leon <Înţeleptul> sînt valabile şi anume: cele privitoare la lucrurile sfinte, la cei care construiesc în locurile cultivate şi nefortificate, cele despre orbire, despre botez, despre anotimpuri, despre testament şi călugări (Mihail Attaliatul proconsul, *Despre novelele împăratului Leon*, titlul 95).

e) Institutele sau Introducerea legilor, după cum rezultă din dispoziţiile şi din finalul acestei cărţi, au fost întocmite, ca să înveţe tinerii legislaţia lui Justinian în rezumat, folosind f 23v. cartea întărită de acelaşi împărat. / Nu s-a procedat deci bine atunci cînd s-au alcătuit Basilicalele, introducîndu-se în acestea şi legi luate din Institute; trebuia să se întocmească o scriere separată, în care să se arate schimbările introduse în Basilicale şi să se întărească de acelaşi împărat Leon pentru a fi iarăşi destinată tinerilor şi utilă acestora ca Introducere în Basilicale. Totuşi, şi aşa cum se găsesc acum, aceste Institute oferă o idee despre legislaţia bizantină şi cu ajutorul lor învăţăm dreptul, fie şi în mod defectuos.

În ceea ce priveşte Basilicalele, pe care unii le studiază amănunţit, fără nici o metodă, niciodată nu va stăpîni cineva ştiinţa lor. Bine ar fi fost dacă un sîrguitor ar fi tradus Institutele în limba bizantină; să fi observat apoi în Basilicale, în comparaţie cu Sinopsa lor şi cu Novelele ce s-au decretat în urma acestora, deosebirile existente cu privire la fiecare chestiune şi să le fi notat la locul lor în traducerea sa. Aceasta ar fi fost atunci Introducerea în Basilicale şi, de fapt, Introducerea în legislaţia bizantină. Institutele întărite de împăratul Justinian, completările, reducerile şi modificările făcute în Basilicale, în Sinopsa acestora şi în Novelele f. 24r. care au fost, de asemenea, întărite de alţi împăraţi, adică / de Leon şi de ceilalţi împăraţi pînă la căderea Constantinopolului, toate împreună ar forma Introducerea. Nu este vorba numai de legi, ci şi de reglementările stabilite ulterior de împăraţi. De asemenea, ar fi o lucrare utilă dacă unul sau altul dintre sîrguitori ar examina legile privitoare la fiecare pricină şi ar orîndui chestiunile în împărţiri şi subîmpărţiri metodice, făcînd pentru fiecare lege însemnări marginale unde anume se găseşte ea în Basilicale, în Sinopsa acestora sau în Novele.

În acelaşi timp, dacă s-ar nota separat şi metodic obiceiurile pămîntului, s-ar face atunci o mare lucrare necesară şi nu fără rost pentru ambele ţări: adică pentru munteni şi pentru moldoveni. Aceste două lucrări, dacă dispuneam de tot timpul meu, cutezam să le alcătuiesc eu însumi, sperînd cu ajutorul lui Dumnezeu să izbutesc, dar dacă am putut să fac dreptul privat pe care îl reclamă Arta mea judiciară, acele două lucrări aproape că n-au mai fost de trebuinţă.

f) Dacă s-ar face peste tot judecăţi, aşa cum se fac în prezent în unele oraşe şi mai cu seamă în cele cu legi bune, nimic n-ar fi de spus. Unii consideră că astfel apără legile, dar alţii, utilizîndu-le, ocolesc chestiunile, cum s-a întîmplat şi în Areopag, socotind just acest lucru. Nu trebuie să împiedicăm pe judecător, provocîndu-i mînia, ura sau mila. /

f 24v. Este, de asemenea, limpede că pentru împricinat nu este nimic important în afara demonstrării cauzei, adică dacă faptul există sau nu, dacă faptul s-a săvîrşit sau nu, dacă este de o

însemnătate mai mare sau mai mică, dacă el are dreptate sau nu ; toate situațiile pe care nu le-a prevăzut legiuitorul trebuie să le cunoască judecătorul și nu să le afle de la împricinați. S-ar cuveni chiar ca legile just statornicite să precizeze toate situațiile ce pot avea loc, ca să rămînă foarte puține pe seama celor care judecă ; în primul rînd, fiindcă este mai ușor pentru cei puțini decît pentru cei mulți să gîndească bine cum se poate legifera și cum se poate judeca ; în al doilea rînd, legiuirile se întocmesc după mulți ani de gîndire, iar judecățile se fac de îndată, încît este greu pentru cei care judecă să distribuie bine și cu folos dreptatea.

Cu privire la celelalte situații, despre care am vorbit, nu trebuie să se obiecteze că judecătorul dirijează procesul pentru a se pronunța sau nu, pentru a cerceta sau nu, dacă faptul există sau nu, fiind necesar ca acestea să fie lăsate pe seama judecătorilor, întrucît pe acestea nu poate să le prevadă legiuitorul. Din această cauză, în multe locuri, precum am spus mai înainte, legea și oprește să se discute în afara litigiului, iar acolo, înșiși judecătorii respectă această dispoziție. (Aristotel, *Arta retorică*, cartea I, capitolul 1).

g) Silogismul prescurtat este silogism retoric, fiind compus din două propoziții evidente, dintre care una este concluzia.

f. 25r. h) Termenii medii sînt diferiți în silogismele / celorlalte științe, ceea ce înseamnă că în două mii de silogisme pot să fiinţeze și două mii de termeni medii, tot alții și alții. Dar în judecățile instanțelor, una mie de silogisme sau și toate împreună au numai cîte patru termeni medii, care sînt tot atîtea dovezi firești și anume : mărturisirea sau convenția, mărturia, jurămîntul și cazna.

i) Cel care a hotărît încetează să mai fie judecător și nu poate să revină asupra hotărîriii (*Basilicale*, cartea a IX-a, titlul 3, legea 52).

j) Cartea I, titlul 6, cap. 9. Legile generale se aplică în justiție întărite de suveran și orice copie nelegală trebuie înlăturată.

ADDENDA ET CORRIGENDA

La valoroasa monografie a Ariadnei Camariano-Cioran privind *Academiile domneşti din Bucureşti şi Iaşi* (Bucureşti, Edit. Acad., 1971, 328 p.,)[1], avem de adus o serie de completări şi rectificări, credem, necesare pentru lămurirea cititorilor şi menite, totodată, a ajuta pe autoare să aducă lucrării sale cuvenitele îmbunătăţiri la o eventuală viitoare ediţie.

În primul rînd ne surprinde faptul că A. Camariano-Cioran nu menţionează în introducere, în rîndul lucrărilor de istorie în neogreacă care au circulat în ţările române — atît în exemplare tipărite cît şi în manuscrise — faimoasele cronografe ale lui Dorotei al Monembasiei (Veneţia, 1631) [2] şi Matei Cigala [Veneţia, 1637 (1650)], traduse de timpuriu şi în limba română [3]. Popularitatea de care s-au bucurat aceste masive compendii de istorie universală la nivel popular — larg difuzate nu numai în rîndurile boierimii şi clerului, dar chiar şi ale negustorilor şi meşteşugarilor mai înstăriţi în secolele XVIII-XIX — este îndeobşte cunoscută, fiind de mult relevată în istoriografia noastră, încît ne dispensează de a mai insista asupra acestui aspect.

În al doilea rînd, deşi aminteşte de emulaţia culturală de la curtea lui Brîncoveanu, citînd printre lucrările de istorie traduse în neogreacă, la îndemnul domnului, de Ieremia Cacavelas şi Iacov Pylarinos, *Asediul Vienei* şi, respectiv, *Efemeridele Budei* (la p. 16 şi 176), autoarea omite, în schimb, să citeze alte opere comandate de cultivatul domn al Ţării Româneşti spre a-i fi tălmăcite. Astfel Brîncoveanu a însărcinat pe Mihail Vizantios să-i traducă în neogreacă la 1699 *Prognosticul Moscoviţilor* al lui Stanislav Axtelmayer, ce glorifica figura lui Petru cel Mare [4], iar în 1704 o istorie a sultanilor otomani, tălmăcită din turceşte cu sprijinul portarului

---

[1] Vezi prezentarea noastră făcută acestei cărţi în „Revue roumaine d'histoire", XI (1972, nr. 1.

[2] Cu excepţia unei fugare referiri la p. 8 numai despre completările primite de cronografele lui Dorotei la curtea lui Petru Şchiopul.

[3] Cea mai recentă monografie privitoare la cronografele lui Dorotei şi Cigala şi traducerile lor în rusă, română, arabă şi gruzină se datorează cercetătoarei sovietice Irina N. Lebedeva, *Поздние греческие хроники и их русские и Восточные переводы*, în „Палестинский сборник", 18 (81), 1968, p. 3–140.

[4] N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea* (*1688 — 1821*) (ed. Barbu Theodorescu), vol. I, Buc., 1969, p. 44.

Matei din Chios[5]. De asemenea, tot la curtea aceluiaşi domn, eruditul medic Ioan Comnen a alcătuit vestitul său *vade mecum* al mănăstirilor de la Athos Προσκυνητάριον τοῦ Ἁγίου Ὄρους, tipărit la mănăstirea Snagov în 1701 şi tradus chiar şi în româneşte — în manuscris — în secolul al XVIII-lea[6].

Menţionînd circulaţia manuscrisă a *Istoriilor* lui Herodot — utilizate probabil ca manual pentru Academia domnească — (la p. 177) —, A. Camariano-Cioran ar fi putut preciza că opera „părintelui istoriei" a fost tălmăcită de timpuriu şi în româneşte (încă din secolul al XVII-lea), păstrîndu-se însă doar într-o copie alcătuită la 1816 de Ion fiul lui Tuduri, blănar din Botoşani [7].

În ceea ce priveşte traducerea *Istoriei vechi* a lui Charles Rollin în româneşte, autoarea comite două erori la p. 179, afirmînd că „o parte din această istorie fusese tradusă în limba română încă din secolul al XVIII-lea de un anonim (ms. rom. 5 846 din Bibl. Acad.), iar mai tîrziu în 1823, de harnicul traducător moldovean, Vasile Vîrnav (ms. rom. 175, din Bibl. Acad.)". În realitate, tălmăcirea din neogreacă în româneşte a primului volum din *Histoire ancienne* a lui Rollin, păstrată în amintitul manuscris din Biblioteca Academiei, se datorează fostului mare sluger Constantin Cocorăscu, care a înfăptuit-o între 9 septembrie 1767— 14 iunie 1768, aşa cum reiese chiar din foaia de titlu şi sfîrşitul lucrării [8]. Precizăm totodată că Vasile Vîrnav n-a tradus niciodată pe Rollin în româneşte [9]; el a tălmăcit (din franceză nu din greacă!) între 13 ianuarie — 14 februarie 1823, *Frumuseţile a istoriei româneşti (!) sau Tabla întîmplărilor care au înveşnicit pe români* ... [10], operă a unui alt clasicist francez anume Jean Philibert, intitulată *Beautés de l'histoire romaine ou traits les plus remarquables de cette histoire* ... (II éd.), Paris, 1813 [11].

Şi pentru că autoarea menţionează pe Vîrnav şi ca traducător în 1826—1827, în manuscris, al istoriei universale a lui Louis Domairon după

---

[5] Ms. grec 970 din Bibl. Acad., cf. N. Camariano, *Catalogul manuscriselor greceşti*, vol. II, Buc., 1940, p. 70—71.

[6] Ms. rom. 2 377 din Bibl. Acad. ; cf. şi studiul nostru *Préoccupations en matière d'histoire universelle dans l'historiographie roumaine aux XVIIe et XVIIIe siècles* (I), în „Revue roumaine d'histoire", IX (1970), nr. 4, p. 693, n. 55.

[7] Vezi *1645 Herodot. Istorii*. Traducere românească publicată după manuscrisul găsit în mănăstirea Coşula de N. Iorga, Vălenii de Munte, 1909, VII + 553 p. ; H. Mihăescu, *Cea mai veche traducere românească a lui Herodot*, în „Arhiva Societăţii ştiinţifice şi literare din Iaşi", XVIII (1936), nr. 1 — 2, p. 105 — 111 ; studiul nostru citat, p. 689 — 690.

[8] Ms. 5 846, f. 1, la Bibl. Acad. ; „*Véchi istorii* ... scrise în limbă franţozească de Kir Rollin şi apoi în limba cea proastă greciască tălmăcită .... de kir Alexandru Kankellariu, iar de pă grécie pă rumânie de Constan<din> Cocorăscul biv vel slugeru, spre folosul neamului românescu ... la anul 1767 septembrie 9", iar la f. 405 : „Scrisă şi tălmăcită de Constandin Cocorăscul biv vel sluger iunie 14 1768".

[9] Autoarea a preluat, fără s-o verifice, afirmaţia greşită a lui D. Popovici, *La littérature roumaine à l'époque des Lumières*, Sibiu, 1945, p. 126 — 127.

[10] Ms. 175 al Bibl. Acad. (vezi şi I. Bianu, *Catalogul manuscriptelor româneşti*, vol. I, Buc., 1907, p. 403 — 405).

[11] *Catalogue général des livres imprimés de la Bibliothèque Nationale*, tome CXXXV, Paris, 1936, p. 1 021.

versiunea grecească a lui Atanasie Staghiritis (p. 242), adăugăm că acest harnic cărturar moldovean a mai tradus din franceză în română, tot în 1827, *Scurtarea vechimilor românești* ...[12], după Nicolas Théru *Abrégé des Antiquités Romaines* ..., Paris, 1810[13].

Privitor la istoriile speciale care au circulat în principate ca lucrări tipărite sau în manuscris, precizăm că *Viața lui Petru cel Mare* a lui Antonios Katiforos, tradusă în neogreacă de Alexandru Kanghellarios (Veneția, 1737)[14], a cunoscut două tălmăciri în românește, nu numai cea făurită de fostul mare șetrar muntean Matei Fărcășanu, cum indică autoarea (p. 245). Astfel copia din 1765 aflată în posesia ierarhului Leon Gheuca — menționată de A. Camariano-Cioran (*ibidem*) — nu se datora traducerii lui Fărcășanu ci aceleia inițiate de mitropolitul Modovei Iacov I Putneanul păstrată într-o copie din februarie 1755, comandată de marele vornic al Țării de Jos, Ioan Bogdan[15].

Autoarea amintește la p. 182 și de monografia scoțianului William Robertson, *The History of America* (Londra, 1777), transpusă în limba greacă de Gheorghe Vendotis și tipărită la Viena între 1792—1794 ; această lucrare a cunoscut și o tălmăcire în românește, prin intermediarul grecesc amintit, datorată fostului mare medelnicer Constantin Sucevan din Iași, între anii 1818—1820[16]. În privința lucrării pedagogului german Ioachim Heinrich Campe, *Die Entdeckung von Amerika* (Hamburg, 1780), A. Camariano-Cioran afirmă în nr. 342 de la p. 182, că a fost tradusă și în limba română de „un iubitor, al neamului românesc" și tipărită la Pesta în 1816. În realitate acest „iubitor al neamului românesc" este cunoscutul editor și cărturar brașovean Nicola Nicolau (1760 — ?), care a mai tradus și tipărit la Buda în 1817 și volumele I-II din *Plutarh Nou* a lui Pierre Blanchard prin intermediar german[17].

În sfîrșit din șirul tipăriturilor privitoare la Napoleon Bonaparte publicate în limba greacă, amintite la p. 182, 232, 237, 245, 246, autoarea omite Ἐκστρατεία τῶν φραντζέζων εἰς τὴν Ρωσσίαν κατὰ τὸ *1812*..., St. Petersburg, 1813, tălmăcită în românește și tipărită la București în 1826 de Paraschiva clucer de arie sub titlul *Oștirea franțezilor în Rossia la leat 1812*[18] ; mai precizăm totodată că originalul *Manuscrisului de la Sf. Elena* — tradus în grecește de Nicolae Scufos (1818) și apoi în românește de fostul

---

[12] Ms. 1 212 la Bibl. Acad. (vezi și G. Ștrempel, Fl. Moisil, L. Stoianovici, *Catalogul manuscriselor românești*, vol. IV, Buc., 1967, p. 300 — 303).

[13] *Catalogue général* ..., tome CLXXXV, Paris, 1959, p. 965.

[14] Și nu 1737, cum afirmă autoarea (p. 245). Pentru data corectă É. Legrand, *Bibliographie hellénique ... du XVIIIe siècle*, vol. I, Paris, 1918, p. 255, nr. 236.

[15] Biblioteca M. E. Șaltikov-Șcedrin din Leningrad, ms. P. M. H, Φ IV, nr. 1, fila 1 ; cf. și studiul nostru citat, partea a III-a, în „Revue roumaine d'histoire", X(1971), nr. 4, p. 707, n. 6.

[16] Biblioteca Centrală Universitară „M. Eminescu" din Iași, ms. IV/23, 4 volume, ap. studiul nostru, *ibidem*, p. 722 — 723.

[17] Cf. Al. Duțu, *Alte contribuții documentare la tratatul de Istoria literaturii române*, în „Steaua", Cluj, XVII (1966), nr. 6, p. 121 ; N. Albu, *Un distins cărturar al timpului său — dascălul brașovean Nicolae Nicolau*, în „Revista de pedagogie", XVI (1967), nr. 11, p. 76.

[18] I. Bianu — N. Hodoș, *Bibliografia românească veche*, vol. III, Buc., 1912, p. 516—517, nr. 1 286.

mare sluger Grigore Stoenescu (1828) şi de Alexandru Iorgulescu (1846) — nemenţionat de A. Camariano-Cioran la p. 246, unde aminteşte de tălmăcirea acestei lucrări, se intitula *Manuscrit venu de Sainte Hélène* (Leipzig, 1817), datorîndu-se scriitorului Jacob Frédéric Lullin de Chateauvieux [19].

★

Pe marginea atît de interesantei şi instructivei lucrări a lui Alexandru Duţu, *Cărţile de înţelepciune în cultura română*, Bucureşti, Edit. Acad., 1972, 168 p., găsim necesar a înfăţişa unele îndreptări şi completări.

În primul rînd, discutînd la p. 19—20 despre sursele probabile ale cărţii de comportare *Cărare pe scurt* (Alba Iulia, 1685), autorul acordă credit lui Ştefan Ciobanu, *Istoria literaturii române vechi*, vol. I, Buc., 1947, p. 310—311, considerîndu-le a fi nişte *Domostroi* ruseşti [1]. Adevărul se prezintă însă cu totul diferit.

Opusculul, al cărui titlu complet este *Cărare pre scurt pre fapte bune îndreptătoare*, fiind scos de sub teascurile tipografiei din Bălgrad (Alba Iulia) [2] de protopopul calvinizant Ioan Zoba din Vinţ [3], reprezintă o călăuză spirituală propunînd reguli de conduită impregnate de principii puritane, atît pentru viaţa de toate zilele a credincioşilor cît şi a clericilor ieşiţi din şcolile calvine. Lucrarea constituie o traducere nemărturisită a cărţii preotului maghiar din Tîrgul Secuiesc István Matkó (1625—1693), activ propagator al religiei reformate în mijlocul populaţiei româneşti din Caransebeş [4], anume *Kegyes cselekedetek Rövid Ösvénykéje*, tipărită la Sibiu în 1666 [5] şi tălmăcită la rîndul ei după cîteva „conduct-books" puritane. Problema izvoarelor engleze ale *Cărării* ... lui Matkó şi a popii Ioan Zoba nu este încă lămurită; se pot discerne doar unele asemănări de conţinut, destul de

[19] Constantin Şerban, *Bibliographie. Napoléon dans l'historiographie roumaine*, în „Revue roumaine d'histoire", IX (1970), nr. 1, p. 182.

[1] Afirmaţia lui Şt. Ciobanu a fost preluată, fără nici un discernămînt critic şi de V. Chiru, *Cărţile de învăţămînt pentru preoţi din secolele XVII şi XVIII*, în „Studii teologice", seria a II-a, vol. XIII (1961), nr. 9—10, p. 590, n. 3.

[2] I. Bianu — N. Hodoş, *Bibliografia românească veche 1508 — 1830*, t. I, Buc., 1903, p. 275 277, n. 82.

[3] Date privitoare la acest cărturar şi la opera sa vezi la Ioan Lupaş, *Nobilitatea popii Ioan din Vinţ (20 mai 1664)*, în vol. *Studii, conferinţe şi comunicări istorice*, vol. I, Buc., 1928, p. 195 — 197; István Juhász, *A Reformació az Erdélyi Romanok között* (Reforma printre românii din Transilvania), Cluj, 1940, p. 170, 212 — 213, 224, 227; *** *Istoria literaturii române* (ed. a II-a revăzută), vol. I, Buc., Edit. Acad., 1970, p. 441 — 443 etc.

[4] Biografia şi opera lui Matkó, cleric care a învăţat limba engleză în colegiul bethlenian din Alba Iulia, figurează în lucrările lui Imre Révész, *La Réforme et les Roumains de Transilvanie*, Budapesta, 1937, p. 30; Juhász, *op. cit.*, p. 213; József Bodonhelyi, *Az angol puritánizmus lelki élete és magyar hatásai* (Viaţa spirituală a puritanismului englez şi influenţa sa la maghiari), Debrecen, 1942, p. 88; Berta Trócsányi, *Magyar református theologusok Angliöban a XVI és XVII. században* (Teologi reformaţi maghiari în Anglia secolelor XVI—XVII), Debrecen, 1944, p. 144 — 145; Pál Berg, *Angol hatások a XVII. századi irodal munkban* (Influenţe engleze în literatura noastră din sec. XVII), Budapesta, 1946, p. 126.

[5] Károly Szabó, *Régi Magyar Könyvtár* (Biblioteca veche maghiară), vol. I, Budapesta, 1879, p. 436 — 437, nr. 3 934. Meritul identificării traducerii popii Ioan din opusculul maghiar al lui Şt. Matkó îi revine lui A. Veress, *Bibliografia româno-ungară*, vol. I (1473 — 1780), Buc., 1931, p. 126, nr. 227.

vagi, cu anumite capitole din populara *The Practice of Piety, directing a Christian, how to walk that he may please God*, a teologului scoțian Lewis Bayly (c. 1565—1631), tipărită la Londra în 1613[6], reeditată în numeroase rînduri[7] și tradusă în Transilvania și în limbile maghiară[8] și germană[9]. Identificarea originalului tălmăcit de Matkó și popa Ioan Zoba rămîne însă anevoioasă și din pricina faptului că asemenea „conduct-books" apăreau de multe ori anonim, sporind astfel dificultățile pentru descoperirea autorilor. În ori și ce caz, după cum a relevat și Révész[10], versiunea românească datorată protopopului din Vinț constituie primul contact, pe cale indirectă însă, între literaturile engleză și română. De aceea analiza acestei lucrări ar fi trebuit să-și ocupe locul firesc la capitolul *Civilitate engleză și moralism sud-est european* din cartea lui Al. Duțu (p. 156—162).

În privința pătrunderii iluminismului francez în țările române, autorul amintește la p. 31 că în *Gramatica* lui Ianache Văcărescu, tipărită la Rîmnic în 1787, se află citat „Volter la Viața lui Petru". Precizăm că numele lui Voltaire este menționat mai devreme în istoriografia românească — odată cu acel al filozofului Leibnitz — și anume în tălmăcirea *Vieții lui Petru cel Mare* (Veneția, 1736, în limba italiană) a cărturarului zantiot Antonios Katiforos (1685—1763), făcută după versiunea greacă a lui Alexandros Kanghellarios (Veneția, 1737) la inițiativa mitropolitului cărtutar al Moldovei Iacov I Putneanul, înainte de 1755[11]. Amintindu-se de atitudinea țarului față de religie, în această lucrare se afirmă : „Căt pentru ale credinții, Volter ia slobozăniia de zicea că înpăratul Petrŭ avea aceleși cugétŭ a néfolosirii ce învățasă la Lipțca Carol al 12 ⟨lea⟩ craiul Șfeției de la vestitul filosof Leipniz"[12].

Referindu-se la circulația în manuscris a faimoaselor și atît de controversatelor *Învățături ale lui Neagoe către fiul său Theodosie* în prima jumătate a secolului al XIX-lea, Al. Duțu reamintește la p. 89 că N. Bălcescu s-a folosit de acest izvor la alcătuirea cunoscutei sale lucrări *Puterea armată și arta militară de la întemeierea principatului Valahiei până acum* (Iași, 1844). Dorim, de aceea, să subliniem faptul că *Învățăturile lui Neagoe* ...,

---

[6] Cf. J. Tulloch, *English Puritanism and its Leaders*, Edinburgh — London, 1862, p. 82—95 ; P. Berg, *op. cit.*, p. 91—92 ; E. Léonard, *Histoire générale du Protestantisme*, vol. II, Paris, 1961, p. 249.

[7] Numai între anii 1610 — 1735, cartea a cunoscut 61 de reeditări ! cf. Bodonhelyi, *op. cit.*, p. 59.

[8] La Oradea în 1643 și Cluj în 1677, cf. Szabó, *op. cit.*, I, p. 324 — 325, nr. 751, și p. 502, nr. 1 215.

[9] La Brașov în 1683, cf. Julius Gross, *Kronstädter Drucke 1535 — 1886. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte Kronstadts*, Kronstadt, 1886, p. 36, nr. 214.

[10] Révész, *op. cit.*, p. 30.

[11] Vezi amănunte în studiul nostru *Préoccupations en matière d'historire universelle dans l'historiographie roumaine aux XVIIe et XVIIIe siècles (III)*, în „Revue roumaine d'histoire", X (1971), nr. 4, p. 707, n. 6.

[12] Bibl. Acad., ms. 49, f. 210 v^0. Pasajul la care se referă Katiforos provine din considerațiile expuse de Voltaire în *Histoire de Charles XII, roi de Suède* (Bâle, 1731), cf. *Oeuvres complètes de Voltaire*, vol. 16, Paris, 1878, p. 352 și 353.

tipărite pentru întîia oară în versiune românească de Ioan eclisiarhul la București în 1843, au suscitat interesul, cu 12 ani mai înainte, eruditului episcop al Argeșului (1820—1821, 1828—1845) și sprijinitor al lui Tudor Vladimirescu la 1821, Ilarion, care le împrumutase pentru studiu de la Curtea de Argeș, unde se păstrau într-unul din cele cîteva manuscrise răspîndite în întreaga țară conținînd versiunea românească a acestei scrieri. Deoarece în vara anului 1832 generalul Kisselev — pe atunci ocîrmuitor al Principatelor — însărcinase pe adjutantul său pod-polcovnicul Mihail Fanthon de Verrayon cu strîngerea de materiale pentru a alcătui „statisticeasca și istoriceasca descriere a Valahi ⟨e⟩ i", amintitul ofițer a solicitat lui Ilarion și manuscrisul conținînd *Învățăturile lui Neagoe* ..., pe care îl ridicase de la episcopia de Argeș [13]. Deși nu cunoaștem urmarea inițiativei luate de generalul Kisselev, totuși, nu este mai puțin interesant de constatat faptul că zisele *Învățături* au fost apreciate ca un izvor deosebit de valoros pentru cunoașterea trecutului Țării Românești atît de eruditul ierarh muntean cît și de conducerea administrației militare ruse din Principate [14].

În capitolul intitulat *Imaginea Franței în timpul campaniilor napoleoniene*, Al. Duțu afirmă la p. 140 că la Buda au apărut în românește în anii 1814—1815 „o serie de broșuri ... traduse după lucrări austriece sau rusești" descriind în culori defavorabile campania lui Napoleon în Rusia la 1812, înfrîngerile suferite de francezi în Germania la 1813 și căderea imperiului bonapartist în 1814, odată cu intrarea trupelor aliaților la Paris. Autorul amintește doar titlul uneia din broșuri *Întîmplările răsboiului franțozilor*, Buda, 1814, și rezumă conținutul celorlalte, fără a insista însă asupra identificării originalelor. În cercetările noastre cu privire la preocupările de istorie universală depistate în istoriografia românească pînă la 1821, am reușit să identificăm majoritatea acestor originale, apărute în cea mai mare măsură în Germania și nu în Austria sau Rusia, așa cum greșit s-a crezut pînă în prezent.

Astfel broșura *Întîmplările răsboiului franțozilor și întoarcerea lor de la Moscva* ..., tipărită din inițiativa lui Alexie Lazar la Buda în 1814, în 8 , 104 p., constituia o culegere miscelanee cuprinzînd traducerea mai multor opuscule apărute în limba germană : *Rückzug der Franzoseu von Moskau bis zum Niemen in December 1812*, Lüneburg, 1813; Ernst von Pfuel, *Beiträge zur Geschichte des letzten französisch-russischen Krieges*, I. Heft, Berlin, 1813 ; *Rückzug der Franzosen von Moskau im Jahre 1812*, Frankfurt a / Mein, 1813 ș.a. [15].

---

[13] C. Erbiceanu, *Note asupra istoriei bisericești a românilor pentru secolul al XIX-lea*, în „Biserica ortodoxă română", XXIX (1905), nr. 2, p. 156 ; Gh. Nicolaiasa, *Cercetări de izvoare istorice în trecut*, în „Revista arhivelor", I (1924 — 1926), p. 93, doc. 4 ; p. 98, doc. 10; p. 99, doc. 12; p. 102, doc. 16; G. Bezviconi, *Contribuții la istoria relațiilor româno-ruse*, Buc., 1963, p. 226.

[14] Faptul nu este relevat nici în studiul introductiv al recentei ediții a *Învățăturilor lui Neagoe*, datorită lui Dan Zamfirescu, Gh. Mihăilă și Florica Moisil, Buc., Edit., Minerva, 1970.

[15] Cristian Gottlieb Kayser, *Vollständiges Bücher-Lexicon enthaltend alle von 1750 bis zu Ende des Jehres 1832 in Deutschland und in den angrenzenden Ländern gedruckten Bücher*, vol. IV, Leipzig, 1834, p. 338 și 562.

Trista întîmpinare a cetății Dresda de la spargerea încoace a podului pînă la apărarea cetății, tipărită la Buda în 1814, in 8°, 24 p., este traducerea broşurii *Trauriges Schicksal der Stadt Dresden, vom Sprengung der Brücke an bis zur Rettung der Stadt*, Leipzig, 1814 [16].

La fel *Scurtă arătare despre luarea Parisului și alte întîmplări*, editată tot la Buda în 1814, in 8°, 16 p., reprezintă tălmăcirea opusculelor lui Johann Zacharias Hermann Hahn, *Denkschrift auf der Einnahme von Paris und des Sturz Napoleons* ..., Gera, 1814, şi Karl Georg Sonntag, *Alexander I. in Paris* ..., Riga, 1814 [17]. În sfîrşit broşura închinată lui Bonaparte *Napoleon Bonaparte ce au fost și ce iaste. O întocmită arătare despre viiața și faptele lui* ..., tipărită la Buda în 1815, 40 p., constituie traducerea abreviată a unor opuscule germane *Napoleon was er was und was er ist?* ..., Prag, 1814, şi *Napoleon nach seinem Leben und Wirken von seiner Jugend bis zu Seiner Verbannung auf die Insel Elba*, London, 1815 [18].

În încheiere, mai dorim să facem o observație măruntă privitoare la cronica lui Ion Dobrescu, pe care Al. Duțu o citează în manuscris la p. 146 şi 148, dînd chiar unele mici extrase din cuprinsul ei în notele 38 şi 49, fără a preciza însă că a fost editată încă din 1966 de Ilie Corfus, *Cronica meșteșugarului Ioan Dobrescu (1802—1830)*, în „Studii şi articole de istorie", VIII (1966), p. 309—403.

★

La lucrarea mea *Societatea feudală românească văzută de călători străini (secolele XV—XVIII)*, Bucureşti, 1973, se mai poate adăuga la bibliografia privind călătorii italieni din veacurile XV — XVI şi cartea lui George Lăzărescu — Nicolae Stoicescu, *Țările române și Italia pînă la 1600*, Bucureşti, 1972, p. 250—332. De asemenea la capitolul privind descrierea pămîntului românesc, ar fi fost indicată la început (p. 10) şi inserarea uneia din cele mai vechi descrieri ale ținuturilor noastre datorată la 1404 arhiepiscopului Ioan de Sultanieh (cf. *Călători străini despre țările române*, vol. I, Bucureşti, 1968, p. 39), omisă prin inadvertență. În sfîrşit din rîndul lucrărilor de anvergură ale străinilor privind țările române „de conținut larg ideativ", menționate la p. 258, trebuie eliminată cartea lui Jean Louis Carra, compilată în largă măsură şi nemărturisit din operele lui Dimitrie Cantemir *Descrierea Moldovei* şi *Istoria Imperiului otoman*.

Paul Cernovodeanu

★

Utilitatea ştiințifică a lucrării *Cartea veche românească în colecțiile Bibliotecii Centrale Universitare — București*, ca şi funcțiile culturale pe care le îndeplineşte un asemenea instrument de lucru sînt relevate în însăşi

[16] *Ibidem*, vol. V. Leipzig, 1835, p. 77.
[17] *Ibidem*, vol. III, Leipzig, 1835, p. 13, şi vol. V, p. 274.
[18] *Ibidem*, vol. IV, p. 208.

prefaţa ei, semnată de Virgil Cândea. Tot acolo se subliniază faptul că lucrarea respectă „cu îngrijire" regulile cerute unui catalog şi că satisface toate exigenţele.

Şi totuşi ... ! În textele reproduse ale însemnărilor se mai găsesc şi destule greşeli, omisiuni şi „libertăţi" de transcriere şi traducere, neîngăduite de tehnica editării de texte vechi slavo-române sau româneşti. Nu ştim pe seama cui dintre cei ce au ajutat la „descifrarea" însemnărilor, menţionaţi în nota redacţiei, trebuie pusă lectura puţinelor texte slave cu traducerea lor. Dar oricine ar fi, numai „exigent" nu se poate spune că a fost.

Un exemplar din *Îndreptarea legii* (vezi p. 22) are la p. 1—17 o însemnare în limba slavă. În reproducerea ei se îmbină evidenta necunoaştere a slavei cu neglijenţa. Astfel: a) Preţul cărţii cumpărate „şestnadeseat" taleri se traduce cu „60 taleri", în loc de 16 taleri, ceea ce e cu totul altceva; b) În rîndul cinci al textului slav se află cuvîntul „isreahî", desigur o lectură greşită; traducătorul, necunoscînd cuvîntul, trece tacit peste el şi nu-l traduce; c) Pasajul slav din rîndurile 7—8 „A tko văzmit sia kniga ili tatia ot sveata monastîr bez voleiu egumena i bez voleiu stareţa i klisiarhu ..." şi care trebuia tradus: „Iar cine va lua această carte sau o va fura de la sfînta mănăstire fără voia egumenului şi fără voia stareţului şi clisiarhului ..." traducătorul, care evident nu ştia să-l traducă, îl rezolvă simplu şi original: în locul traducerii pune trei puncte; d) Cuvintele „na sveataa jărtăvnic" sînt traduse „pe sfîntul altar", în loc de „la sfîntul jertfelnic"; e) Se traduce „veşnica *lui* pomenire" în loc de „veşnica *lor* pomenire"; f) Cuvintele proprii „Nekula", „Gligoriţe" şi „Rusăt" din textul slav devin în traducere „Nicolae", „Grigoriţă" şi „Russet"; g) În textul slav şi în data pusă de transcriitor la începutul însemnării, leatul este 7184, dar în traducere se dă 7181; luna în textul slav şi în traducere este *martie*, dar în data de la începutul însemnării este *aprilie*; care sînt de fapt datele reale?

Din *Cartea de Învăţătură* de pe p. 209 se reproduce o însemnare slavă din 3 dec. 1660 (vezi p. 18); pasajul „Pomeni gospodi raba bojie" se traduce cu „Fie pomeniţi robii lui Dumnezeu", în loc de „Pomeneşte, doamne, pe robii lui Dumnezeu"; tot acolo „usobşih Kristina, Ifimika" se traduce „răposata Cristina Ifimica", în loc de „răposatele Cristina, Ifimica". Din aceeaşi carte, de pe p. 218, „Pomeni gospodi duşe" se traduce „Fie pomeniţi (sic) sufletele", în loc de „Pomeneşte, doamne, sufletele"; tot aci „Kornea" din slavă devine în traducere „Cornel". În însemnarea românească de la p. 131, în loc de „ ... Andrei popa, Vasilie ..." — (reprodus aşa şi în prefaţă) — ar trebui citit „ ... Andrei, popa Vasilie ...", ştiut fiind, după cum se poate vedea din aceeaşi însemnare sau din cele următoare, că apelativul „popa" se pune întotdeauna înaintea numelui propriu.

La însemnarea de pe coperta a 3-a a cărţii *Psaltire —1651* (vezi p. 21) trebuia semnalată neconcordanţa dintre anii erei noastre şi cei de la „facerea lumii".

La însemnarea din 1744 de pe *Noul Testament — 1648* (vezi p. 20), după data ei, s-a pus următoarea notă : „prima parte a însemnării nu prezintă interes". Găsim că această „primă parte", întinsă pe două pagini, care reproduce un zapis, este dimpotrivă mult mai plină de interes decît încheierea însemnării reproduse şi, în orice caz, decît multe alte însemnări stereotipe, redate şi ele, de genul „mîna va putrezi, iar scrisoarea va rămîne". Pentru convingerea cititorilor regestăm cîteva pasaje din acest zapis după reproducerea fotografică (vezi fig. 5 şi 6). Cîţiva săteni din Ghelani, „pentru multă nevoe", vînd protopopului Vasilie „un dărabŭ de pămîntŭ de preste vale, care l-au scos din pădure şi iaste pămînt slabŭ", nu este „nice de plugu, nice de coasă, numai de a-l paşteré cu marha". Pămîntul vîndut din „uricul" sătenilor a costat 14 florinţi. Interesante sînt şi clauzele puse de cumpărător, care donează pămîntul bisericii din sat, ca şi scutirile de dări pentru un om ce va locui pe acel pămînt. Între martorii actului, în număr de 18, biräul şi juraţii; cităm cîteva nume: Mătica Urs, Drăngău Crăciun, Budău Ion, Ignat Nicoară, Freanţu Toma, Velici Găvril.

După cele de mai sus, se pare că totuşi catalogul nu prea satisface exigenţele de care aminteşte prefaţa.

D. Mioc

*

În numărul precedent al publicaţiei *SMIM*, în *addenda* la articolul *La începuturile statului moldovenesc: consideraţii pe marginea unui izvor necunoscut*, textul inscripţiei de la Cetatea Albă publicat în traducere rusă de V. A. Voiţehovskii, *Stroitelnîie nadpisi na stenah kreposti v Belgorode-Dnestrovskom*, în vol. *Jugo-vostocinaia Evrope v srednie veka*, I, Kişinev, 1972, p. 370—374, a fost cules, prin inadvertenţă, cu litere slave. În realitate, textul original al inscripţiei, pe care ne propunem să-l republicăm, e în limba greacă fiind tradus în limba rusă de descoperitor.

În ceea ce priveşte dualitatea formaţiilor politice pe teritoriul statului moldovenesc, care abia din vremea lui Roman I se va întinde „de la munte până la mare", amintim observaţia lui R. Rosetti,, *Despre unguri şi episcopiile catolice din Moldova*, în „Anal. Acad. Rom., Mem. Secţ. Ist.", S. II, t. XXVII, 1905, p. 46, referitoare la cele două episcopii — Siret şi Milcov — între care era împărţit, în zilele lui Laţcu, teritoriul ţării. Semnalînd că, în cursul aceluiaşi an 1371, papa a înfiinţat episcopia de Siret şi a numit un nou episcop al Milcoviei, autorul adaugă cu bună dreptate : „Iată o dovadă că în spiritul Curiei romane, Dioceza Moldovei era cu totul deosebită de a Milcovului, care nu cuprindea nici o părticică din ţara peste care domnea Laţcu". Vezi în acelaşi sens al dualităţii statale în Moldova, înainte de sfîrşitul secolului al XIV-lea, G. I. Brătianu, *Les rois de Hongrie et les principautés roumaines au XIVe siècle*, în „Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine", 28, 1947, p. 88.

Ş. Papacostea

Documenta Romaniae Historica, B. Ţara Românească, vol. II (1501—1525), volum îngrijit de Ştefan Ştefănescu şi Olimpia Diaconescu, Bucureşti, Edit. Acad., 1972, 600 p.

Prin tipărirea volumului care face obiectul acestei prezentări, corpusul naţional de documente medievale sporeşte la şase numărul volumelor sale. Faţă de colecţia care l-a precedat — *Documente privind istoria României* — , el aduce nu numai un număr mai mare de documente, dar şi o tehnică superioară de editare, prin publicarea originalelor.

Noul volum cuprinde 256 documente, din care doar patru îndoielnice, adică cu 55 de documente — originale, traduceri, rezumate — mai mult decît volumul corespunzător din vechea colecţie. Originalele sînt precumpănitoare; în afară de două rezumate în limba greacă şi a celebrei scrisori a lui Neacşu din Cîmpulung, toate documentele păstrate în original sînt redactate în limba slavă.

Deşi în marea lor majoritate documentele acestui volum sînt confirmări acordate de domnie pentru stăpîniri funciare, ele cuprind date şi informaţii de cel mai mare interes pentru cele mai variate aspecte ale societăţii medievale din Ţara Românească. Sfertul de veac, căruia îi este consacrat volumul, cuprinde cele două mari domnii ale lui Radu cel Mare (1495—1508) şi Neagoe Basarab (1512—1521), despărţite de efemerele şi agitatele domnii ale lui Mihnea cel Rău (1508—1510) şi Vlad cel Tînăr (1510—1512), şi începuturile domniei lui Radu de la Afumaţi, a cărei instabilitate — la începuturile ei — este vădită de desele întreruperi marcate de cîrmuirea lui Vladislav al III-lea.

Simpla enumerare a domnilor acestei perioade dă măsura marelui interes pe care îl prezintă noul volum; el oferă o bază de informaţie solidă pentru studiul unor personalităţi de primă mărime ale istoriei politice şi culturale — ca Radu cel Mare şi Neagoe Basarab —, ale istoriei luptei antiotomane, precum Radu de la Afumaţi, în sfîrşit a relaţiilor dintre domnie şi marea boierime, în rîndurile căreia familia Craioveştilor îşi afirmă preponderenţa politică, rivalizînd cu domnul sau instalîndu-şi — ca în cazul lui Neagoe Basarab — un reprezentant în scaunul ţării.

Dintre documentele cuprinse în volum, o subliniere deosebită se cuvine celui mai vechi text de limbă română ce ni s-a păstrat, scrisoarea lui Neacşu din Cîmpulung către Hanăş Begner din Braşov, a cărei datare de lună şi zi după cercetări mai noi poate fi 29 30 iunie 1521. Scrisoarea, privind mişcările turcilor la Dunăre şi posibila intrare a lui Mehmed-beg în Ţara Românească, exprimă într-o limbă de remarcabilă supleţe, întreaga dramă a cumplitelor vremi în care a trăit societatea românească în evul mediu. „Să ştii domnia ta că are frică mare şi Băsărabu de acel lotru de Mahamet beg ...” iată fraza care închide în simpli-

tatea ei realităţile politice sub semnul cărora s-a desfăşurat istoria Ţării Româneşti din acele timpuri; căci frica lui Neagoe-vodă nu făcea decît să exprime primejdia care ameninţa autonomia ţărilor române în momentul în care Imperiul otoman, cunoştea sub Soliman Magnificul, o perioadă de expansiune şi de putere de considerabile proporţii.

Volumul a beneficiat de îngrijirea exemplară a lui Ştefan Ştefănescu, excelent cunoscător al perioadei cuprinse în volum, şi Olimpia Diaconescu, specialistă încercată a ediţiilor de izvoare. Cititorul găseşte în acest volum un original transcris cu cea mai mare grijă, o traducere corectă, în sfîrşit, indicaţiile de rigoare privind depozitul de conservare, descrierea documentului şi a peceţii, cînd există, ediţii şi traduceri. Editorii volumului au ştiut să continue, prin efortul lor, cele mai bune tradiţii ale şcolii româneşti de arheografie şi au pus în circuitul ştiinţific un material documentar preţios pentru care istoricii şi lingviştii le rămîn recunoscători.

Fl. Constantiniu

N. LEONĂCHESCU-NĂNDRAŞU, *Stroeşti-Argeş, Documente şi mărturii*, vol. I (1520 — 1933), Bucureşti, Edit. Litera, 1971, 406 p.

Este o mare bucurie să constaţi cum fii ai satelor, desprinşi din obşte şi lucrînd în alte părţi, în diferite specialităţi, rămîn fideli mediului din care au pornit, se simt datori să facă ceva pentru satul lor natal şi nu precupeţesc pentru aceasta nici clipa de răgaz şi nici banul economisit.

L. Leonăchescu-Năndraşu este doctor inginer. Fiu al satului Stroeşti, dornic să cunoască cît mai multe lucruri despre acesta, el s-a aplecat asupra studiului istoriei, care i-a născut gîndul să scrie o monografie a satului natal. A urmat legătura cu instituţii ştiinţifice de specialitate, frecventarea în căutarea materialului documentar a arhivelor şi marilor biblioteci din Bucureşti, Craiova, Piteşti şi Rîmnicu-Vîlcea. Rezultatul acestor investigaţii de durată a fost culegerea unui bogat material documentar, excelentă bază pentru întocmirea unei viitoare monografii. O parte din fondul documentar cules l-a publicat autorul în volumul pe care-l prezentăm.

Cea mai mare parte a acestor documente sînt inedite. Au fost adăugate şi cîteva documente care au mai fost publicate şi care se republică, eliminîndu-se unele din greşelile de lectură făcute de editori, mai ales în privinţa unor toponimice şi nume de persoane pe care N. Leonăchescu le-a putut cunoaşte direct şi reda mai exact.

Importante pentru istoria satului Stroeşti, documentele publicate dau totodată însemnate ştiri şi despre satul Costeşti, ca dealtfel pentru întreaga salbă de sate de pe valea Vîlsanului şi legăturile lor cu satele din sudul Transilvaniei, care au pompat forţă umană peste Carpaţi.

Sînt respectate principiile de publicare a izvoarelor istorice, stabilite de Academie.

Sacrificiile pe care le-a făcut autorul pentru editarea volumului de documente prezentat îl cinstesc pe el şi sînt un act de mîndrie pentru satul Stroeşti.

Şt. Ştefănescu

NICOLAE STOICESCU, *Dicţionar al marilor dregători din Ţara Românească şi Moldova, secolele XIV—XVII*, Bucureşti, Edit. enciclopedică română, 1972, 456 p.

O apariţie oarecum neobişnuită în peisajul literaturii de specialitate: un dicţionar al marilor dregători. Zicem: neobişnuită, pentru că o asemenea lucrare, deşi se făcea de foarte multă vreme simţită în munca istoricilor, nimeni nu se încumeta s-o întreprindă. Cu ani în urmă, semnalam, în revista „Contemporanul", absenţa dicţionarelor istorice. Cel de faţă e primul dintr-o serie de dicţionare cu profil istoric pe care ni le promite Editura enciclopedică. Cel care s-a încumetat să alcătuiască o asemenea operă este cunoscutul medievist dr. Nicolae Stoicescu, autorul unor apreciate volume despre curteni şi slujitori, sfatul domnesc, unităţile de măsură din vechime, precum şi a unei impozante bibliografii a monumentelor feudale din Ţara Românească şi Moldova.

Pornind de la ideea — exprimată în introducere — că istoria politică a statelor feudale Moldova şi Ţara Românească „nu poate fi studiată temeinic fără a cunoaşte boierimea şi relaţiile dintre membrii ei", Nicolae Stoicescu a alcătuit aproape o mie de fişe pentru cei mai importanţi membri ai sfatului domnesc din ambele ţări, de la întemeiere pînă la 1700. Au fost aleşi dregătorii despre care se poate spune şi altceva în afară de faptul că au existat. Astfel, fiecare mare dregător are un fel de *fişă personală*, în care sînt înregistrate o serie de amănunte din viaţa particulară — de *stare civilă*, am zice — precum: numele părinţilor, al soţiei, ale copiilor, uneori chiar şi o seamă de rude, iar acolo unde se ştie — şi data morţii şi locul îngropării.

Pe lîngă aceste date biografice, fişa urmăreşte *cariera* fiecărui dregător (*cursus honorum*) şi, unde este cazul, activitatea sa diplomatică ori culturală. Fără îndoială, astfel alcătuite, fişele se prezintă foarte inegal, întrucît au existat mari boieri care au avut o carieră frumoasă, parcurgînd, pe rînd, multe din treptele ierarhiei feudale, şi au avut şi o bogată activitate diplomatică, în calitate de ambasadori sau membri ai unor solii peste hotare, în vreme ce alţii au fost doar înalţi dregători şi atît. Sînt boieri despre care s-au păstrat aprecieri elogioase ale unor străini, precum Mateiaş, mare vistier şi logofăt al Moldovei lui Petru Rareş, socotit de către unul din diplomaţii cu care avusese întrevederi drept „un bărbat foarte modest, foarte bun (...), prudent şi atît de priceput în purtarea afacerilor, precum nici nu se află altul în acest regat" (Ungaria), sau Ioan Tăutu, pisar în 1464—1474, logofăt al doilea în 1474—1475 şi apoi mare logofăt al Moldovei, probabil în urma morţii predecesorului său, Toma, în lupta de la Vaslui (10 ianuarie 1475): „a fost singurul boier care a ocupat vreme de 35 de ani aceeaşi dregătorie" (de fapt, 36 de ani, fiind mort în 1511).

Foloasele aduse de o asemenea lucrare sînt multiple. Înainte de toate, înlesneşte cercetările de istorie medievală, prin sistematizarea materialului existent. Astfel, studierea evoluţiei boierimii româneşti va fi mult uşurată, putîndu-se lămuri, aşa cum subliniază şi autorul în introducere, „dacă a existat sau nu o continuitate între familiile boiereşti din secolele XIV — XV şi acelea din veacurile următoare". Pentru Moldova, cel puţin, se poate afirma că această continuitate e foarte slabă, între boierimea „descălecătoare", cea a epocii lui Ştefan cel Mare şi cea de la sfîrşitul secolului al XVI-lea — începutul secolului al XVII-lea neputîndu-se constata decît în rare cazuri.

Deşi autorul a ţinut să atragă atenţia încă de la început că nu avem de-a face cu „ o operă de genealogie", totuşi ştiinţa genealogică va profita enorm de pe urma dicţionarului. Judicioasa împărţire a lucrării în două părţi — Ţara Românească şi Moldova — fiecare avînd

cîte trei secţiuni (sec. XIV — XV, sec. XVI, sec. XVII) îi dă şi aspectul unei încercări de prosopografiere a evului mediu românesc, jalonînd o mare frescă a veacurilor amintite.

Urmărind şi menţionînd de fiecare dată înrudirile personajelor, dicţionarul va ajuta la conturarea mai precisă a ceea ce am numit politica de familie, practicată atît de voievod — care se înconjura cu rude mai mult sau mai puţin apropiate, „din casa domniei"[1] — cît şi de boierime, care, de obicei, îşi ţesea comploturile şi-şi organiza răscoalele în cercuri de rude[2].

Căutătorii de greşeli cu orice preţ vor putea reproşa autorului un număr de confuzii, de erori, de lipsuri; unii vor observa că un personaj a murit la o dată care poate fi mai precis fixată, sau că a avut mai mulţi copii; că despre cutare dregător mai sînt şi alte surse, ori studii, nemenţionate în fişa respectivă. Dar toate acestea sînt lipsite de importanţă cînd e vorba de o asemenea lucrare, care deschide un drum şi care, prin munca migăloasă, prin scrupulozitatea şi conştiinciozitatea cu care a fost alcătuită, aminteşte de o alta, la fel de impunătoare, şi care, de fapt, într-un anumit sens, a premers-o: *Divanele domneşti din Ţara Românească (1389—1496)*, de George D. Florescu (1943).

Ştefan Sorin Gorovei

VLAD GEORGESCU, *Mémoires et projets de réforme dans les Principautés Roumaines. 1769—1830*, Bucureşti, 1970, XXI + 197 p.

Izvoarele documentare asupra istoriei gîndirii sociale şi politice din Principate (1769—1830) sînt pentru prima dată concentrate într-un corpus întocmit cu inteligenţă şi acribie ştiinţifică. Cele 208 piese (din care 57 inedite), reţinute în volum, aşa cum o mărturiseşte dealtfel şi editorul, au fost selectate pentru valoarea lor intrinsecă, pentru rezonanţa în viaţa politică şi socială a Principatelor. Nenumăratele reclamaţii, plîngeri, delaţiuni mărunte, vizînd aspecte minore au fost lăsate de o parte, ca neconcludente.

Memoriile şi proiectele de reformă incluse, prin diversitatea tematicii abordate ca şi prin frecvenţa într-o epocă sau alta, au permis o apreciere statistică asupra lor. Dar nu numai numărul ci şi conţinutul ca atare sînt de natură să definească momentele de efervescenţă politică ca şi speranţele, prea adesea înşelate, în sprijinul acordat de vreo putere europeană: anii premergători păcii de la Kuciuk-Kainargi, războaiele napoleoniene, revoluţia lui Tudor Vladimirescu, perioada anteregulamentară. Ele reflectă căutările febrile ale boierimii române pentru operarea unor modificări în structura socială, politică, economică şi culturală a Principatelor, prin excelenţă de natură *reformistă*. Cum era de aşteptat, proiectele cele mai bogate în substanţă se întocmesc odată cu instaurarea domniilor pămîntene, constituind în parte osatura Regulamentului organic.

Pe lîngă limba de redactare şi locul de emitere — majoritatea de pe teritoriul românesc — semnificativă rămîne deopotrivă alegerea destinatarilor: Rusia, Turcia, proprii conaţio-

1 Vezi N. Stoicescu, *Legăturile de rudenie dintre domni şi marea boierime şi importanţa lor pentru istoria politică a Ţării Româneşti şi Moldovei (sec. XV-începutul sec. XVIII)*, în „Danubius", V, 1971, p. 115—137.

2 Vezi articolul nostru, *Găneştii şi Arbureştii*, în „Cercetări istorice", II, 1971, p. 143—159.

nali. Fără a absolutiza, lista semnatarilor duce la concluzia că interesul major pentru operarea de schimbări — în toate domeniile — aparţine marii boierimi şi clerului (86%), burghezia exprimîndu-se în acest sens abia în proporţie de 4%.

Problemele de conţinut abordate în memorii şi proiecte variază, după analiza întreprinsă de editor, de la 1 la 20. Ele se grupează astfel : *Caracterul şi sensul evoluţiei istorice a Principatelor.* Nici un text nu apreciază perioada în discuţie ca un răstimp de progres. Dimpotrivă, 46 din piese evidenţiază recesiunea provocată de regimul turco-fanariot în diverse compartimente ale vieţii sociale ca şi politica conservatoare promovată de marea boierime. Nuanţînd, editorul stabileşte numeric, odată cu problemele ridicate, conexiunea lor şi destinatarul — element esenţial pentru definirea nădejdiilor politice hrănite de boierimea protestatară. *Modalitatea de operare a transformărilor — probleme socio-economice.* Aspectele teoretice — stricto sensu — sînt absente. Cele practic economice au frecvenţa maximă, cu liberalizarea comerţului ca soluţie ce se impune cu necesitate. Structura socială, destul de palid adusă în discuţie, are în vedere limitarea privilegiilor de expresie feudală. *Problemele legate de forma de guvernare şi de reformă a instituţiilor* vizează regimul legislativ, judecătoresc şi administrativ. Respectarea legalităţii, cerută cu insistenţă, reprezintă, după opinia editorului o dovadă peremptorie a antagonismului dintre principii fanarioţi şi marea boierime, dorinţa expresă a acesteia din urmă de a restrînge prerogativele autorităţii centrale. Dacă reforma instituţiilor juridice este neglijabilă în proiectele prezentate, în schimb, cea a puterii executive suscită un interes deosebit. Aceasta are în vedere : originea etnică a domnului (majoritatea opinează pentru un pămîntean), durata domniei (sufragiile cele mai multe le întruneşte ideea domniei pe viaţă), alegerea domnului (71% înclină pentru îndeplinirea procedurii în interior, fără amestecul vreunei puteri străine). Pe aceeaşi linie reforma aparatului administrativ — în toate sectoarele — este reclamată în 46 de proiecte. Nici ideea organizării învăţămîntului — fără a ocupa o poziţie precumpănitoare — nu este omisă din cuprinsul proiectelor. *Problema legată de statutul internaţional al Principatelor* apare ca un corolar al modificărilor din interior. Este prezentă în 81% din piese şi se pune sub forma dobîndirii unui statut independent, prin respectarea autonomiei (în primul rînd faţă de Poarta otomană din punct de vedere economic, politic, religios — în ceea ce priveşte raporturile cu Patriarhatul de Constantinopol), refacerea armatei române etc. În sfîrşit, o ultimă problemă inserată în proiecte, ale cărei dimensiuni sînt sesizabile abia după 1831, este cea a Unirii Principatelor.

Instrument de lucru deosebit de valoros, înmănunchind memoriile şi proiectele de reformă cunoscute pînă azi din anii 1769—1831, lucrarea lui Vlad Georgescu înlesneşte cunoaşterea epocii iluministe din Principate, ilustrată aici — spre deosebire de Occident — în primul rînd de activitatea marii boierimi.

Georgeta Penelea

BIBLIOGRAFII ISTORICE APĂRUTE ÎN ULTIMA VREME ÎN REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA

Sporul considerabil înregistrat de producţia istoriografică din România în ultimele două decenii a făcut ca absenţa bibliografiilor — instrument de lucru indispensabil oricărei informări sistematice — să fie puternic resimţită. Este semnificativ, din acest unghi de vedere, că aproape

în acelaşi timp literatura de specialitate s-a îmbogăţit cu patru bibliografii care constituie tot atîtea mijloace preţioase de cunoaştere a amplului efort de investigaţie întreprins de cercetătorii din ţara noastră.

Biblioteca Centrală Universitară din Bucureşti a iniţiat publicarea unor ghiduri bibliografice, vrînd să răspundă — în primul rînd — cerinţelor procesului instructiv din facultăţi. Apărut în 1968, primul din seria acestor ghiduri, alcătuit de Sanda Cândea, este consacrat *Istoriei României* şi se adresează mai cu seamă studenţilor de la facultăţile de istorie; el este însă un bun îndrumător pentru oricine vrea să cunoască istoria patriei. Se indexează pe perioade istorice studiile privitoare la istoria ţării noastre, iar înlăuntrul lor, materialul este orînduit alfabetic pe numele autorilor. Servind nevoilor studentului, în prima parte a ghidului se insistă asupra enciclopediilor, bibliografiilor, izvoarelor şi sintezelor. Se trece apoi la materialele de istorie propriu-zisă (pe perioade şi provincii istorice), ultimul capitol fiind de *Istorie culturală* (carte, tipar, biblioteci, învăţămînt etc.) şi unele discipline înrudite istoriei (drept, literatură, folclor, artă).

Orientarea în bibliografie este uşurată de nota introductivă a autoarei în care sînt precizate criteriile de adunare şi organizare a materialului, de lămuririle de care sînt însoţite unele părţi, capitole sau subcapitole şi de indicele de autori. Adnotări privitoare la cuprinsul lucrărilor s-au făcut numai atunci cînd titlul acestora nu lămurea suficient tema sau perioada la care se referă.

Bibliografia nu este lipsită de unele inadvertenţe, dintre care semnalăm cîteva. Se precizează că la baza organizării materialului a stat, printre altele, principiul unicei indexări a fiecărei lucrări. Se constată unele abateri de la această normă. De exemplu, studiul Liei Lehr, *Despre dezvoltarea economică a oraşelor din Ţara Românească în anii 1501—1650*, în „S.R.I.R". vol. I, Buc., 1954, p. 663—683, apare indexat odată sub nr. 1 174 şi din nou sub nr. 1 339. Indicele foloseşte sistemul trimiterilor în cazul unor pseudonime; de exemplu, de la numele Grecu Al. se face trimitere la Panaitescu P.P. Credem că ar fi bine ca şi de la Panaitescu P. P. să se facă trimitere la Grecu Al.

★

Întocmită tot în cadrul Bibliotecii Centrale Universitare şi tot de Sanda Cândea (cu colaborarea lui L. Rauş şi R. Calcan) a apărut în 1970 *Bibliografia lucrărilor ştiinţifice ale cadrelor didactice. Universitatea Bucureşti. Seria istorie* (2 vol.), care, aşa cum ne informează *Nota asupra lucrării*, cuprinde „contribuţii ştiinţifice (cărţi şi articole) din domeniul istoriei, publicate de 151 de cadre didactice ale Facultăţii de istorie a Universităţii din Bucureşti, de la înfiinţarea acesteia (1864) pînă la sfîrşitul anului 1968" (p. XIV).

Materialul este clasat — se deduce din însuşi titlul lucrării — pe autori, alfabetic, iar la fiecare autor, studiile sînt date în ordine cronologică. Bibliografia are un caracter selectiv, fie impus de restrîngerea numai la lucrările din domeniul istoriei, fie cerut de autori, care au indicat doar acele lucrări pe care le consideră mai importante. Cele două volume sînt însoţite de un *Cuvînt înainte* al lui C. Nuţu, în care se arată evoluţia învăţămîntului istoriei în Bucureşti, de la Gh. Lazăr — fondatorul învăţămîntului naţional — pînă în zilele noastre. Introducerea şi bibliografia urmăresc să evidenţieze contribuţia deosebită adusă de corpul didactic al Facultăţii de istorie din Bucureşti la progresul ştiinţei istorice.

★

Istoricii şi ştiinţa istorică din România. 1944—1969 se intitulează bibliografia întocmită de Robert Deutsch, tipărită de Edit. ştiinţifică în 1970. Urmînd planul obişnuit după care se alcătuieşte o astfel de lucrare, bibliografia include în cele 678 de pagini următoarele părţi : o introducere, bibliografia propriu-zisă şi indici. Un capitol special este consacrat Societăţii de ştiinţe istorice, centru de antrenare în munca ştiinţifică a multor intelectuali pasionaţi de studiul istoriei, îndeosebi profesori din învăţămîntul mediu.

Introducerea informează asupra structurii învăţămîntului şi cercetării ştiinţifice istorice din România, apoi asupra criteriilor care au stat la baza clasării materialului bibliografic.

Bibliografia cuprinde cărţi, lucrări publicate în periodice, traduceri, din domeniul istoriei României sau universale, precum şi din alte discipline istorice (artă, arheologie, arhivistică, diplomatică, iconografie, biblioteconomie, codicologie, cronologie, paleografie, epigrafie, numismatică, medalistică, sigilografie, gliptică, heraldică, metrologie, muzeografie şi etnografie). Lucrarea tinde, aşa cum însuşi autorul precizează „spre o redare completă a imaginii realizărilor ştiinţei istorice din România în intervalul de după eliberare şi pînă la începutul lunii august 1969". Dorinţa de a prezenta imaginea completă a activităţii în domeniul ştiinţei istorice de la noi în perioada dată a dus însă uneori la supra-încărcarea bibliografiei. De exemplu : la p. 102, cartea *Nicolae Bălcescu* a lui D. Berindei, apărută în Edit. Meridiane în 1966, ocupă nr. 281, 282 şi 283; deci aceeaşi lucrare este indexată de trei ori, pentru că a apărut în limbile franceză, engleză şi rusă. La p. 162, nr. 412, este indexată lucrarea *Răscoalele în evul mediu. Consideraţiuni generale în lumina tezelor marxism-leninismului*, de M. Berza, apărută în „Studii", 1958/4, p. 79—93; pe aceeaşi pagină, la nr. 408, articolul este din nou menţionat, de data aceasta ediţia în limba franceză, apărută în 1962, în „Revue Roumaine d'Histoire". La p. 219, cartea *Răscoala populară condusă de Tudor Vladimirescu (1821)*, scrisă de S.I. Gîrleanu şi tipărită de Edit. ştiinţifică în 1966, apare la nr. 303 în ediţia românească, iar la nr. 293 şi 294, în limbile maghiară şi germană (ed. 1968). Sigur că nu este lipsit de importanţă faptul că lucrările au fost traduse şi editate în limbi străine, credem însă mai firesc să se fi făcut o singură indexare, completată cu ediţiile în limbi străine.

În ce priveşte clasarea materialului, autorul adoptă criteriul cronologic; el repartizează lucrările pe părţi (istoria României şi istorie universală), divizate la rîndul lor pe epoci istorice, iar în cadrul acestora încearcă o ordonare neobişnuită, pe baza principiului cronologic *invers* al apariţiei. „Rezultatul obţinut prin îmbinarea principiilor de sistematizare enunţate acordă — după părerea autorului — prioritate în documentare celor mai recente cercetări privind o anumită problemă şi permite cunoaşterea evoluţiei abordărilor tematice sub diverse aspecte ale aceluiaşi fenomen în decurs de 25 de ani ..." (*Introducere*, p. 68).

Ca în orice lucrare de asemenea proporţii, se pot întîlni erori, omisiuni sau inadvertenţe, mai ales, ţinînd seama că autorul a încercat o metodă nouă de organizare a materialului. Ar fi ingrat din parte-ne să semnalăm încălcările ordinii alfabetice sau a celei cronologice constatate la lectura lucrării. La capătul parcurgerii valorosului instrument de lucru pe care R. Deutsch l-a pus la îndemîna cercetătorilor, avem impresia că teama autorului de criterii rigide de clasare şi încercarea d-sale de a inova i-au îngreuiat mult sarcina elaborării bibliografiei, fără a fi uşurat munca celui care se foloseşte de ea. Bibliografia este o disciplină prin excelenţă de metodă, de aceea normele ei este bine să fie respectate.

★

De mare însemnătate pentru activitatea cercetătorilor din domeniul istoriei sînt cele două lucrări apărute în cadrul colecţiei de importanţă naţională *Bibliographia Historica Romaniae*, colecţie iniţiată de Academia de Ştiinţe Sociale şi Politice a R.S. România, care va cuprinde întreaga literatură istorică românească, de la primele scrieri pînă în zilele noastre. Volumul inaugural al seriei a apărut în anul 1972, în Edit. Academiei şi se intitulează *Bibliografia istorică a României I. 1944—1969*. Autorii, Ioachim Crăciun, Gheorghe Hristodol, Marcel Ştirban, Ludovic Bathory, Gheorghe Iancu, Gelu Neamţu, Gheorghe Dumitraşcu, membri ai Institutului de istorie şi arheologie din Cluj, înfăţişează în cele 8 000 de titluri ale bibliografiei de faţă producţia istoriografică de la 23 August 1944 pînă la 23 august 1969. Subtitlul lucrării enunţă caracterul selectiv al acesteia. O amplă *Introducere*, aparţinînd prof. Ştefan Pascu, prezintă obiectivele principale pe care le-a urmărit cercetarea istorică din ţara noastră în ultimii 25 de ani.

Structura bibliografiei, metodic şi minuţios concepută, urmează normele obişnuite ale acestui instrument de lucru; astfel, la baza clasării materialului în cadrul celor două părţi principale ale lucrării, I. Istoria României şi II. Istorie universală, divizate la rîndul lor pe epoci (istorie veche, medie, modernă şi contemporană) a stat criteriul cronologic. Înăuntrul epocilor s-a procedat la orînduirea alfabetică a autorilor.

Numeroase titluri (peste 3 000) sînt consacrate problemelor generale, istoriei locale, istoriei statului şi dreptului, istoriei bisericii şi istoriei culturii.

Pentru ca bibliografia să folosească şi acelora din afara graniţelor care se ocupă cu istoria României, s-a procedat la traducerea în limba franceză a titlurilor lucrărilor, cînd acestea nu au fost scrise într-o limbă de circulaţie mondială. Scurte adnotări, încadrate în paranteze drepte întregesc unele titluri cu perioada sau locul la care se referă. Autorii notează cu un asterisc (*) acele studii pe care nu le-au văzut, ci le-au cules din fişiere, cataloage sau alte bibliografii.

Lucrarea se încheie cu un *Indice* de nume şi sumarul în limbile română şi franceză.

Remarcăm şi unele scăpări: titlurile sînt numerotate continuu, de la 1 la 8 000. Presupunem deci că autorii au adoptat principiul unicei indexări a fiecărei lucrări. Totuşi, volumul *Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 1964, este indexat odată în cadrul capitolului Evul mediu dezvoltat (nr. 2 725) şi a doua oară la Istoria culturii (nr. 6 281). La subcapitolul Cronologie (p. 52) a fost trecut, din greşeală, articolul scris de D. Mioc şi N. Stoicescu despre măsuri şi instrumente medievale de măsurat în Ţara Românească şi Moldova (nr. 1 115). Criteriile care au stat la baza încadrării unor materiale la istoria locală ni se par neclare. Astfel, un şir de articole care prezintă documente referitoare la anumite sate figurează unele la subcapitolul Documente, iar altele la capitolul Istorie locală. Ni se pare mai potrivit să fi fost grupate la ultimul capitol, cu trimitere — prin indicarea numerelor de ordine — la subcapitolul rezervat surselor. Un subcapitol este închinat Istoriei statului. Aci a fost adunată o serie de studii asupra instituţiilor puterii statului în trecut şi în prezent (sec. XIV-XX). Credem că tot aci şi-ar fi găsit locul şi cartea lui N. Stoicescu, *Sfatul domnesc şi marii dregători din Ţara Românească şi Moldova (sec. XIV — XVII)*, Bucureşti, 1968, pe care o găsim sub nr. 2 882 la Evul mediu dezvoltat.

Bibliografia realizată la Cluj rămîne pînă în momentul de faţă cel mai bun instrument de cunoaştere asupra literaturii istoriografice a anilor 1944—1969.

Următoarea apariţie în cadrul colecţiei sus-amintite este aceea a primului tom al *Bibliografiei istorice a României, sec. XIX*, vastă operă de documentare, elaborată în cadrul Institutului de istorie „N. Iorga" din Bucureşti, cu concursul institutelor de istorie din Cluj

şi de ştiinţe economice ale Academiei de Ştiinţe Sociale şi Politice. Lucrarea depăşeşte cu mult cercetările bibliografice de specialitate de la noi prin bogăţia materialului cuprins, care îmbrăţişează toate aspectele de dezvoltare a societăţii noastre în secolul al XIX-lea.

Cele cinci părţi mari ale bibliografiei dau fiecare titlul unui tom: I. Cadrul general. Ţara şi lccuitorii; II. Viaţa economică; III. Istoria politică şi organizarea de stat; IV. Cultura; V. Biografii.

Tomul I — *Cadrul general. Ţara şi locuitorii* — elaborat sub îngrijirea Corneliei Bodea de un larg colectiv format din cercetători ştiinţifici şi cadre universitare din Bucureşti, Cluj, Sibiu, cuprinde lucrările generale, izvoarele generale, sintezele, studiile, monografiile, colecţiile de documente, descrierile de călătorie etc. privind istoria României văzută unitar, apoi pe provincii istorice, regiuni, judeţe şi localităţi. Pentru completarea documentării cercetătorului istoriei patriei în secolul al XIX-lea i se pun de asemenea la îndemînă: studii de geografie istorică românească, de cartografie, hărţi, planuri; studii de statistică generală, statistică demografică; studii generale despre naţionalităţile conlocuitoare; despre românii din străinătate sau despre relaţiile cu celelalte popoare în secolul al XIX-lea.

Cititorul este ajutat în urmărirea subiectelor ce-l interesează de un sumar care este de fapt schema după care a fost clasificat materialul. Traducerea sumarului în limba franceză poate stîrni interesul cititorului străin ce se ocupă de istoria României, dar sîntem siguri că redarea titlurilor lucrărilor în limba franceză ar fi contribuit în mod real la lărgirea circulaţiei acestei bibliografii şi în afara graniţelor. Este regretabil că, încheindu-se munca de adunare a materialului bibliografic în 1960, tomul I este lipsit de ceea ce s-a scris despre secolul al XIX-lea în ultimii 10—12 ani. Cercetătorul se va putea adresa pentru suplinirea acestei lacune bibliografiilor istorice care ilustrează activitatea ştiinţifică de după 1944 în ţara noastră.

Bibliografia secolului al XIX-lea, aşa cum a fost concepută şi realizată în primul ei tom, se dovedeşte un foarte bun şi util instrument de lucru pentru cercetătorul acestui secol de deşteptare naţional-politică şi socială a poporului român.

★

Bibliografia localităţilor şi monumentelor feudale din România. I. Ţara Românească (Muntenia, Oltenia şi Dobrogea), 2 vol., „Mitropolia Olteniei", 1970, lucrare elaborată cu multă migală şi competenţă de Nicolae Stoicescu constituie o contribuţie valoroasă pentru cunoaşterea monumentelor medievale româneşti (sec. al X-lea pînă la mijlocul sec. al XIX-lea). Depăşind cadrul bibliografiei, autorul a alcătuit pentru fiecare localitate şi monument mici monografii, în care găsim primele menţiuni documentare, istoricul lor pe scurt, izvoarele documentare, studiile ce le-au fost consacrate (pînă în 1968). Concepută astfel, lucrarea înzestrează pe istoricul culturii noastre din epoca feudală cu un instrument de documentare complet care-i deschide calea spre cercetările de sinteză. La sfîrşitul volumului al doilea autorul dă un Indice cronologic al principalelor monumente de arhitectură şi un Indice al ctitorilor amintiţi în lucrare. Cine va dori să cunoască ce s-a construit în Ţara Românească într-un anume interval va consulta primul indice; cercetătorul activităţii de ctitor — fie el domn, boier, negustor etc. — se va adresa celui de al doilea indice. Introducerea prezintă conţinutul lucrării şi metoda de lucru folosită. Intenţia de a alcătui o bibliografie exhaustivă a obligat pe Nicolae Stoicescu să introducă la sfîrşitul vol. al II-lea al ediţiei prezente o Addenda, pentru unele întregiri.

Ţinînd seama de faptul că lucrarea a fost concepută în 6 volume din care primele două le-am prezentat mai sus, următoarele două (Moldova) sînt redactate şi publicate în fasci-

cule, iar ultimele două (Transilvania) sînt şi ele într-o fază avansată de elaborare, putem spune că Nicolae Stoicescu a înzestrat cercetarea de specialitate cu un repertoriu complet al monumentelor medievale româneşti.

*

Nu vom încheia prezentarea de faţă fără să menţionăm una dintre ultimele apariţii bibliografice datorată lui Barbu Theodorescu. Cartea d-sale, intitulată *Istoria bibliografiei române*, Edit. enciclopedică română, Bucureşti, 1972, este o reluare substanţial modificată şi amplu adăugită a lucrării sale din 1945, completată cu un repertoriu de surse bibliografice nu numai pentru istorie ci, deopotrivă, pentru literatură, artă şi ştiinţe. Cadrul larg al acestei bibliografii a făcut ca ea să nu constituie obiectul prezentării noastre.

★

Bibliografiile semnalate mai sus constituie un început plin de făgăduinţe pentru activitatea sistematică de informare bibliografică a României. Într-un viitor, pe care-l dorim cît mai apropiat, va vedea lumina tiparului *Bibliografia istoriei medii a României*, întocmită de asemenea în cadrul Institutului de istorie „Nicolae Iorga". Este de la sine înţeles că progresul în domeniul documentării ştiinţifice se va răsfrînge pozitiv asupra activităţii de cercetare.

Ruxandra Cămărăşescu

ŞTEFAN PASCU, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, Cluj, Edit. Dacia, 1971, 595 p.

Un interes larg a stîrnit în rîndul specialiştilor şi al cititorilor de istorie cartea lui Ştefan Pascu, prodigiosul istoric de la Cluj, acest prim volum din *Voievodatul Transilvaniei*, apariţie de seamă a anului editorial 1971. Ea răspunde, fără îndoială, unei necesităţi istoriografice importante: cunoaşterea dezvoltării societăţii de pe teritoriul României în perioada feudalismului timpuriu, o epocă din istoria patriei, nu fără motive îndreptăţite, mai puţin cunoscută. Folosirea exhaustivă a izvoarelor vremii şi a literaturii problemei, analiza lor obiectivă în spiritul materialismului istoric, constituie temelia trainică a acestei remarcabile lucrări monografice. Întreprinderea a fost de bună seamă dificilă, ea cerînd excepţionale eforturi autorului şi un ascuţit spirit de discernămînt critic, date fiind dificultăţile de analiză a izvoarelor, ca şi interpretarea lor felurită, uneori contradictorie, de către istorici.

Cadrul geografic al monografiei este Transilvania, cu Banatul, Crişana şi Maramureşul, epoca este cea cuprinsă între veacul al IX-lea şi mijlocul celui de-al XIV-lea, iar materia viaţa omenească în faptele şi aspectele ei mai reprezentative (politic, demografic, economic, instituţional, cultural).

Lucrarea are trei părţi : I) *Formaţiuni prestatale în secolele IX — XI*; II). *Formarea voievodatului Transilvaniei* şi *Structura societăţii Transilvaniei voievodale*.

În prima parte se prezintă comunităţile rurale de pe teritoriul Transilvaniei, într-un început al procesului de stratificare socială şi de grupare în mici formaţiuni politice, cnezate şi voievodate, aşezate obişnuit în depresiuni sau văi de rîuri, şi se discută numele provinciei, cu originea şi folosirea lui în izvoare şi istoriografie. La sfîrşitul secolului al IX-lea se prezintă

ca existente următoarele formaţii politice prestatale mai importante : cea a lui Menumorut, în Crişana, cu centrul administrativ la Biharea, cea din Banat, condusă de Glad, avînd drept centru Cuvinul, şi cea de-a treia, în Podişul Transilvaniei, condusă de Gelu, cu principala cetate Dăbîca. Erau populate de români, pe lîngă care se mai aflau slavi şi resturi ale unor popoare migratoare, bulgari, pecenegi ş.a. Trăiau în obştii săteşti, ocupîndu-se cu agricultura, creşterea vitelor, minerit, meşteşuguri. Aveau o organizare militară proprie, cu un sistem de apărare bazat pe cetăţi, desfăşurînd o luptă susţinută pentru păstrarea autonomiei, în faţa tentativelor de dominaţie a unor triburi maghiare. În secolele X—XI se poate vorbi de existenţa în aceste locuri a unei societăţi feudale incipiente, cu nobili avînd domenii ereditare şi cu oameni dependenţi sau semidependenţi, care lucrau pentru cei dintîi. Ca mărime şi situaţie economică voievodatele erau apreciate, după cum mărturisesc izvoarele, ca „foarte întinse şi foarte bogate".

Partea a doua, consacrată naşterii voievodatului, începe cu cucerirea provinciei de către statul feudal maghiar, prin supunerea treptată a formaţiunilor prestatale româneşti de aici, ocuparea cetăţilor, apoi organizarea bisericii catolice în dioceze, organizarea administrativă în comitate şi aducerea unor colonişti străini, secui şi saşi, cu menirea de a consolida dominaţia maghiară. Numeroase pagini redau realităţile social-politice în prima jumătate a secolului al XIII-lea, cu accent pe probleme demografice. Se examinează, pe baza unor metode noi ale demografiei contemporane, progresul populaţiei într-o epocă în care n-au existat izvoare statistice, catagrafii. Se apreciază că în prima jumătate a veacului al XIII-lea Transilvania avea aproximativ 550 000 de locuitori, faţă de cca 400 000 cît se presupune a fi avut la mijlocul secolului al XII-lea. Această dezvoltare favorabilă a fost frîntă de marea invazie tătară din 1241, cu consecinţe dezastruoase pentru viaţa socială şi economică a provinciei, pentru întreaga ei dezvoltare, fiind necesare eforturi deosebite pentru refacere şi reorganizare. Un capitol întins se ocupă de instituţiile de stat şi de dreptul de organizare administrativă şi judiciară în secolele XIII şi XIV.

Partea a treia, cea mai dezvoltată (peste 200 de pagini), cuprinde o profundă analiză a transformărilor sociale şi economice ale Transilvaniei din secolul al X-lea şi pînă la mijlocul secolului al XIV-lea. Pe baza tuturor surselor, narative ca şi diplomatice, se prezintă formarea proprietăţii funciare feudale (regală, nobiliară, ecleziastică), cu întinse domenii, la baza cărora stă în primul rînd cotropirea pămîntului obştilor. Creşterea proprietăţii feudale are ca prim efect micşorarea numărului ţăranilor liberi din obşte şi căderea lor treptată în servitute. Autorul subliniază importanţa deosebită a diferenţelor intervenite în sînul ţărănimii şi face apoi o analiză a situaţiei diferitelor pături ale ţărănimii, din Transilvania, problemă însemnată şi complicată a feudalismului timpuriu românesc. Examinează de asemenea procesul de formare al acestor categorii sociale, evoluţia lor, statutul juridic, obligaţiile în natură, muncă şi bani către stat, biserică şi stăpînul feudal. Opresiunii feudale ţărănimea i-a răspuns printr-o dîrză luptă de clasă, care a culminat cu o mare răscoală în Maramureş, între anii 1342—1359.

Lucrarea împlineşte şi unele cerinţe didactice; este dotată cu multe hărţi, figuri în text şi în afara lui, precum şi un bogat indice analitic. Pentru cunoaşterea în străinătate, unde nu ne îndoim că lucrarea va fi primită cu acelaşi interes, s-au alcătuit rezumate în limbile engleză, franceză, germană şi rusă.

Voievodatul Transilvaniei este o lucrare istorică marxistă de certă valoare ştiinţifică, bogată în idei şi generalizări, scrisă într-o limbă adecvată scrierilor istorice.

D. Mioc

RADU POPA, *Ţara Maramureşului în veacul al XIV-lea*, Bucureşti, Edit. Acad., 1970, 304 p. + 17 fig.

Aşa cum arată chiar autorul în introducere, lucrarea de faţă reprezintă o sinteză a informaţiei istorice, privitoare la Ţara Maramureşului în secolul al XIV-lea, bazată mai ales pe interpretarea izvoarelor scrise şi a primelor rezultate ale cercetărilor arheologice. Subliniem faptul că această carte este prima monografie istorică de acest gen, nouă ca idee şi ca metodă. Prin îmbinarea concluziilor trase de autor din studiul temeinic al condiţiilor geografice, coroborate cu informaţia scrisă şi arheologică, se pot analiza pe larg anumite aspecte ale organizării prestatale, care reţine azi în chip deosebit atenţia istoricilor noştri. În afară de capitolul consacrat condiţiilor geografice, alte două importante părţi ale lucrării sînt cele dedicate „Economiei maramureşene în veacul al XIV-lea" şi „Societăţii maramureşene". În cel din urmă capitol apare clar redat întregul mecanism al societăţii maramureşene, compusă la origină din obştile săteşti, care este supusă treptat dublei autorităţi a cnezilor „de sat" şi „de vale", cum îi numeşte autorul. După părerea noastră, aceasta este partea — *cheie* — a monografiei, reflectînd lumini noi şi asupra vieţii sociale, care prezintă încă obscurităţi din alte „ţări" ale lumii româneşti, în etapa prestatală. În limitele Maramureşului, autorul urmăreşte în toate detaliile procesul de schimbare a drepturilor de proprietate, a mutaţiilor sociale, care se petrec în urma cotropirii pămînturilor de „oaspeţii regali", producînd o serie de conflicte cu feudalitatea de baştină. Analizînd un alt aspect al istoriei Maramureşului — voievodatul —, autorul ajunge de asemenea la o concluzie nouă, privitoare la existenţa unui voievod, a cărui autoritate se întindea în limitele acestui ţinut. Cunoaşterea acestei instituţii, aşa cum apare ea în Maramureş, întocmai ca şi aceea a obştilor şi cnejilor, este foarte importantă pentru înţelegerea în ansamblu a procesului de formare a statelor româneşti. Aşa cum subliniază chiar autorul, la p. 204, „voievodatul Maramureşului de la începutul veacului XIV repezintă exemplul cel mai caracteristic pentru etapa care a precedat cronologic şi teritorial, apariţia «marelui voievodat» şi a «domniei», în ţările româneşti".

Capitolul consacrat culturii maramureşene se bazează strict pe informaţia izvoarelor scrise, privitoare la istoria bisericii locale, la care se adaugă rezultatele foarte importante ale cercetărilor arheologice, întreprinse mai ales în centrele feudale Cuhea şi Giuleşti. Din acest capitol se pot trage unele concluzii interesante pentru paralelismul din Maramureş şi Moldova, unde în secolul al XIV-lea se surprinde trecerea de la lemn la piatră. Merită subliniat faptul că bisericile de piatră, descoperite în recentele cercetări arheologice, reprezintă acel tip simplu, aşa-zisa biserică-sală, preferată mediului românesc din Transilvania. Aprofundarea cercetării primelor monumente de lemn şi de piatră din Maramureş va contribui fără îndoială în egală măsură la clarificarea originilor arhitecturii din Moldova şi la explicarea mai amănunţită a împrumuturilor de origină occidentală. Cu toate că autorul evită să abordeze unele aspecte de ordin artistic, etnografic şi folcloristic, atît de particulare Maramureşului, mai ales prin arhaismul lor, era poate necesar să le fi subliniat. Nu este vorba, desigur, de o simplă întîmplare sau pură coincidenţă, faptul că tocmai în Ţara Maramureşului supravieţuiesc încă obiceiuri, tehnici, concepţii iconografice şi ornamentale îndepărtate ale unui ev mediu românesc de început.

Prin metoda de lucru, aprofundarea cercetării şi bogăţia interpretării, cartea lui Radu Popa constituie un model, care ar putea fi aplicat cu rezultate tot atît de importante şi pentru alte zone. Cercetarea amănunţită, sub forma unor monografii complexe de ordin istoric a tuturor vechilor „ţări româneşti", — entităţi politice, sociale şi economice prestatale — ar duce treptat la realizarea fondului de bază pentru realizarea unei sinteze a începuturilor statelor feudale româneşti. Avînd imaginea fiecărei zone în parte, se vor putea face apoi legăturile, paralelele,

asemănările sau deosebirile fireşti, care vor lumina aspectele mai îndepărtate ale evului mediu românesc. Aplicînd principiul nou al cercetării interdisciplinare, în care geografia, informaţia izvoarelor scrise şi arheologia sînt legate împreună pentru a lămuri istoria unui ţinut, autorul monografiei despre Ţara Maramureşului a deschis un nou drum cunoaşterii complexe a unui ţinut. Extinzînd în viitor această metodă asupra altor zone şi înglobînd în cadrul preocupărilor concluziile pe care ni le oferă etnografia, folclorul şi istoria artei, studii similare vor contribui esenţial la cunoaşterea trecutului românesc. Fără îndoială că lucrarea de faţă este prima piatră la temelia unui nou edificiu, bazat pe o nouă concepţie şi metodă de lucru.

Corina Nicolescu

MATEI D. VLAD, *Colonizarea rurală în Ţara Românească şi Moldova* (*secolele XV—XVIII*), Bucureşti, Edit. Acad., 1973, 186 p.

Consacrată unei probleme de demografie istorică şi de istorie socială în acelaşi timp, lucrarea lui Matei Vlad este rodul mai multor ani de cercetări, a unei pasiuni şi tenacităţi fără de care această carte n-ar fi fost posibilă.

Informaţia documentară bogată, spiritul citic în examinarea datelor furnizate de izvoarele istorice, ca şi în folosirea literaturii de specialitate, preocuparea de explicare a fenomenului istoric prin interdependenţa faptelor conferă lucrării lui Matei Vlad o riguroasă ţinută ştiinţifică.

Sînt deosebite trei etape în procesul de colonizare rurală din Ţara Românească şi Moldova : o etapă ce începe cu secolul al XV-lea — cînd fenomenul este suficient de extins pentru a necesita şi permite explicarea mobilului lui — şi care se încheie cu „legarea de glie" a ţăranilor la sfîrşitul secolului al XVI-lea ; o a doua etapă o constituie secolul al XVII-lea ; reformele fiscale ale lui Antioh Cantemir în Moldova şi Constantin Brîncoveanu în Ţara Românească încheie cea de a doua etapă şi o deschid pe cea de a treia ce se întinde de-a lungul secolului al XVIII-lea şi ale cărei elemente definitorii explică în bună măsură ansamblul de reforme impuse de domniile fanariote. În cadrul fiecărei etape au existat — şi poate ar fi fost cazul să se insiste asupra acestui lucru — momente în care procesul de colonizare rurală a fost mai activ sau mai puţin activ, momente de depresiune demografică şi momente de creşteri demografice ; procesul a fost nu rectiliniu ci cu sinuozităţi. Personal consider că nu se poate susţine documentar, nenuanţat, afirmaţia făcută de unii istorici şi pe care înclină s-o facă şi Matei Vlad că în secolul al XV-lea ar fi avut loc o adevărată „explozie demografică" o „saturaţie demografică" sau „suprapopulare". Dacă în Moldova domnia lungă a lui Ştefan cel Mare şi măsurile întreprinse de el au putut permite o stabilitate a populaţiei şi o creştere demografică — care nu înseamnă însă „explozie demografică"—, în Ţara Românească în tot cursul secolului al XV-lea nu s-a putut nici măcar atinge cifra populaţiei din vremea lui Mircea cel Bătrîn.

Desele schimbări de domni s-au repercutat negativ în situaţia economică şi demografică a ţării. Pentru a împiedica ajungerea pe tronul ţării a candidaţilor sprijiniţi de regii Ungariei şi prin aceasta creşterea influenţei regatului maghiar, turcii au exercitat o permanentă presiune în Ţara Românească : ei au întreprins aci groaznice expediţii de represalii, provocînd pustiiri şi dispersări de populaţie. În momentul în care locul domniilor efemere era luat de domnii de durată şi autoritate, depresiunea demografică era treptat înlocuită cu tendinţa de creştere demo-

grafică, determinată de sporul natural şi de politica domnilor de a adăuga, pe diverse căi, localnicilor elemente din afara graniţelor ţării.

Consider că se exagerează — cel puţin pentru realităţile istorice de pînă la mijlocul secolului al XVI-lea — rolul luptei de clasă a ţărănimii, văzută, această luptă, ca principală cauză a colonizării rurale. Ea ar fi determinat — după autor — alături de alţi factori externi (invazii ale turcilor, tătarilor etc.) „apariţia a numeroase silişti''. Existenţa acestor „silişti'' presupune fără îndoială existenţa procesului de „spargere'' şi „risipire'' a satelor. Acest proces, în perioada premergătoare căderii ţărilor române sub dominaţia otomană, s-a datorat în primul rînd războaielor cu duşmanii din afară, dar şi luptelor interne (şi unele şi altele însoţite de jafuri şi adesea de calamităţi naturale care au distrus aşezări omeneşti în ţinuturi întinse).

Din a doua jumătate a secolului al XVI-lea procesul de care vorbeşte Matei Vlad de „spargere'' de „risipire'' a satelor a căpătat proporţii, ca urmare a creşterii obligaţiilor ţăranilor faţă de stăpînii de pămînt şi a obligaţiilor lor fiscale faţă de stat ale cărui datorii faţă de turci sau reprezentanţi ai intereselor lor sporeau continuu.

Pentru a se pune capăt fluctuaţiei ţăranilor, ce prejudicia vistieria domnească şi ca să se asigure forţa de muncă necesară valorificării domeniilor feudale s-a trecut, după încercări de limitare a dreptului de strămutare a ţăranilor, la desfiinţarea acestui drept şi la decretarea în vremea lui Mihai Viteazul, a „legării de glie'' a ţăranilor.

Luptele lui Mihai cu turcii, pătrunderea oştilor turceşti şi a hoardelor tătare în Ţara Românească, urmate de robiri şi foamete, au diminuat efectivul uman — şi aşa destul de scăzut al Ţării Româneşti. Acest fapt l-a obligat pe Mihai să manifeste o permanentă preocupare de a atrage din alte ţări sau de a strămuta în Ţara Românească locuitori din ţinuturile în care el pătrundea triumfător.

Urmaşii în domnie ai lui Mihai Viteazul au fost confruntaţi toţi cu marea problemă pe care o constituia depresiunea demografică a ţării. Ei-au putut depăşi, în parte, dificultăţile înfruntate în această privinţă în măsura în care s-au putut menţine pe tron o perioadă de timp mai lungă : a fost cazul lui Matei Basarab şi Constantin Brîncoveanu în Ţara Românească sau a lui Vasile Lupu în Moldova.

Matei Vlad întreprinde o analiză a procesului de colonizare rurală în secolul al XVII-lea, cercetat în strînsă legătură cu problema lichidării dreptului de strămutare a ţăranilor dependenţi de pe o moşie pe alta. Efortul statului de a încuraja creşteri demografice prin colonizări şi slobozii creînd un regim de scutiri pentru cei ce se stabileau sau erau stabiliţi în sate de un asemenea tip — a împiedicat ca procesul social-juridic ce se desemna prin legarea de glie a ţăranilor şi care era urmărit cu consecvenţă de stăpînii de pămînt să cunoască generalizarea sau măcar proporţiile dorite de stăpînii de pămînt. „Modelul'' satelor de colonizare a fost un permanent stimulent în lupta ţăranilor aserviţi de a obţine un regim de obligaţii similar sau măcar apropiat de cel al locuitorilor din satele de colonizare.

Din tendinţa stăpînilor de pămînt de a aduce pe ţărani la discreţia lor şi lupta ţăranilor dependenţi de a împărtăşi regimul ţăranilor din satele de colonizare şi slobozii, ca şi a acestora de „a rupe'', în sensul de a obţine condiţii de muncă şi de obligaţii stimulatorii, în condiţiile istorice date, pentru o aşezare a lor durabilă, s-a născut nevoia, manifestată la sfîrşitul secolului al XVII-lea şi continuată în tot cursul secolului al XVIII-lea ca domnia să intervină în raporturile dintre ţărani şi stăpînii de moşii, pentru a defini obligaţiile ţăranilor, ceea ce în fapt însemna protejarea lor împotriva arbitrariului. Sub ameninţarea depopulării ţării, domnia a trebuit să întreprindă în secolul al XVIII-lea o serie de reforme — amplu studiate în literatura noastră istorică din ultima vreme şi analizate de Matei Vlad în aspectele legate de tema tratată de el — care deşi

nu au schimbat structura socială au produs asemenea modificări în situaţia juridică a ţărănimii dependente încît au creat sentimentul „eliberării" ei din robie.

Lucrarea lui Matei Vlad este o dovadă grăitoare că fără studiul cadrului demografic istoria socială este de neconceput, iar istoria politică şi cea a instituţiilor înţeleasă incomplet sau deformat.

Cartografierea fenomenului luat în studiu ar fi reuşit să dea o imagine mai deplină a extinderii şi semnificaţiei istorice a colonizării rurale în perioada studiată, ar fi făcut şi mai evidentă importanţa studierii fenomenului demografic, prea mult timp neglijat în cercetările noastre.

Şt. Ştefănescu

FLORIN CONSTANTINIU, *Relaţiile agrare din Ţara Românească în secolul al XVIII-lea*, Bucureşti, Edit. Acad., 1972, 210 p.

Istoria socială este unul din domeniile de cercetare în care, faţă de trecut, investigaţia ştiinţifică a cunoscut în anii din urmă mari progrese. Publicarea sistematică a izvoarelor, metoda riguroasă a anchetei istorice, ca şi faptul că s-a pornit de la o tradiţie, în multe privinţe valoroasă, explică aceste progrese.

În contextul actual de avînt al studiilor de istorie socială se înscrie şi se remarcă, totodată lucrarea lui Fl.Constantiniu, *Relaţii agrare din Ţara Românească în secolul al XVIII-lea*, important indiciu al nivelului atins în cercetarea unor aspecte de cea mai mare importanţă ale vieţii rurale din ţările române.

Cunoaşterea temeinică a izvoarelor vremii (la editarea unora dintre ele Florin Constantiniu avînd un aport însemnat) ca şi lectura atentă a lucrărilor de specialitate (fie că este vorba de o lucrare veche, adesea ignorată pe nedrept, fie de ultima noutate bibliografică, din ţară sau de peste hotare) i-au înlesnit autorului să trateze tema luată în studiu pe baza unui chestionar în care nimic important nu scapă şi care-i permite să pătrundă materialul documentar, să desfacă formulele stereotipe în care el este adesea redat, să prezinte — folosind uneori metoda regresivă — conţinutul fenomenului social studiat, să explice panorama lui în secolul al XVIII-lea şi liniile de dezvoltare ulterioare.

Autorul îşi dă seama că ancheta istorică întreprinsă de el şi care se reduce în esenţă la urmărirea evoluţiei în secolul al XVIII-lea a raporturilor dintre stăpînii de pămînt şi „inventarul uman", producătorii direcţi ai senioriei (*rumâni* şi *oameni cu învoială*), nu poate să împingă cunoaşterea istorică mai departe decît dacă analizează totalitatea faptelor,care conduc la stabilirea adevărului şi dacă se foloseşte de metodele istoriei comparate.

Cercetarea economiei, în aspectele ei esenţiale — populaţie şi producţie — atît cît datele izvoarelor permit, se împleteşte cu studierea structurii sociale şi a psihologiei colective, urmărindu-se raporturile care le unesc şi influenţa pe care acestea o exercită asupra politicii de reforme a domniei în secolul al XVIII-lea. În stabilirea — care se vrea cît mai precisă — a mobilelor ce au condus la importantele acte domneşti ale secolului al XVIII-lea şi redarea mediului care a precedat, influenţat sau determinat hotărîrile domniei, se ţine seama de factorii conjuncturali, de impulsul

pe care l-au putut constitui unele măsuri întreprinse de austrieci în Oltenia sau pe care l-au putut da unele curente de gîndire.

Remarcabilul spirit critic în examinarea datelor documentare ca și în folosirea literaturii de specialitate face ca autorul să evite conformismul sau preluarea *tale quale* din literatura de specialitate străină a unor concepte și teorii la „modă", fără aplicativitate la realitățile istorice românești.

Examinarea cu grijă a oricărui element și detaliu istoric, în măsură să arunce o lumină nouă asupra fenomenului luat în studiu, compararea situației din Țara Românească cu cea din țările vecine permit lui Florin Constantiniu să sublinieze ceea ce este specific în evoluția raporturilor agrare din Țara Românească și ceea ce apropie această evoluție de cea din țările Europei Orientale.

Inteligent concepută, bogată prin conținutul de idei, lucrarea de doctorat al lui Fl. Constantiniu se remarcă totodată prin claritate în expunere (Boileau spunea că „ceea ce se concepe bine se exprimă clar"), printr-un stil propriu, adesea colorat, prin exactitatea vocabularului folosit și, ca proporții, prin limite rezonabile.

Este îndeobște cunoscut că orice lucrare — oricît de reușită ar fi ca realizare — lasă loc discuțiilor de păreri, „discuția și critica părerilor constituind viața însăși a disciplinei istorice". Și în cazul lucrării lui Fl. Constantiniu pot să fie, desigur, formulate păreri deosebite de cele ale autorului față de modul în care este concepută arhitectura lucrării sau interpretat un anumit izvor, văzută o anumită problemă sau explicat un anume fapt istoric. Acestea nu pot să umbrească însă constatarea că orizontul larg al autorului i-a permis să pătrundă în adîncime procesul istoric studiat, să realizeze o lucrare, ce-i face cinste lui și totodată ridică prestigiul instituției în care el își desfășoară activitatea.

Între problemele mari aduse în discuție de Florin Constantiniu în lucrarea sa, cea a *rumâniei* ocupă ca importanță locul central.

Se știe că în jurul acestei instituții s-au purtat în trecut îndelungate discuții și există azi puncte de vedere diferite cu privire la esența și evoluția ei. Oprindu-mă asupra instituției *rumâniei*, prezint concluziile care consider că rezultă cu necesitate din studierea materialului documentar.

Formă a dependenței feudale, *rumânia* marchează o anumită etapă — etapă agravantă în evoluția dependenței feudale.

Pe parcursul evoluției dependenței feudale se surprind mai multe etape, marcate prin fenomene conjuncturale (a căror prezentare nu este locul s-o facem aici), etape care se disting prin schimbări de conținut ale dependenței — schimbări care se reflectă chiar în terminologia țărănimii dependente, în evoluția acestei terminologii.

De la formarea statului de sine stătător Țara Românească se deosebesc :

— o primă perioadă care ține pînă către sfîrșitul secolului al XV-lea cînd, ca expresie a întăririi dependenței feudale, dreptul de strămutare a țăranilor este limitat (prin plata *găleții de ieșire*) și țărănimea dependentă începe să fie desemnată printr-un termen propriu ei : *vecini* ;

cea de a doua etapă a evoluției dependenței țărănimii se încheie cu legiferarea, pe ansamblul întregii țări, prin *Așezămîntul lui Mihai Viteazul*, a legării de glie a țăranilor. Prin termenul de *rumân* se reda noua situație, mult înrăutățită, socială și juridică, a țărănimii dependente legată de glie.

cu *Așezămîntul lui Mihai Viteazul* începe etapa *rumâniei* în evoluția dependenței feudale, etapă care ține pînă la reforma lui C. Mavrocordat. Adus la discreția stăpînului de pămînt, țăranul dependent este asimilat — în această etapă — cu robul ; termenul *rumân*

făcea din punct de vedere al apartenenţei etnice deosebirea între ţăranul dependent ajuns în stare de robie şi robul ţigan.

Asimilarea condiţiei *rumânilor* cu aceea a *robilor* s-a făcut treptat.

a) La început au fost asimilaţi robilor *rumânii săraci*, *rumâni* numai cu capul, fără folosinţa unei ocine. Aceştia puteau fi mutaţi dintr-un loc într-altul şi schimbaţi, uneori cu ţigani (devenind clară echivalenţa de „valoare'' între „sufletele'' care făceau obiectul schimbului.)

Trebuie spus că un ţăran aflat în dependenţă servilă clasică *nu putea fi mutat*, căci ar fi fost astfel deposedat de dreptul lui asupra delniţei (drept apărat de organizarea obştii).

Numai *robii* (şi de la o vreme, vecinii asimilaţi cu ei) puteau fi *mutaţi*, căci nu trăiau în obşte, şi astfel delniţa lor era mult mai precară.

b) Cu timpul şi „rumânii buni'' (cu ocină) au fost mutaţi şi schimbaţi, valoarea lor fiind, însă, mai mare ca a „rumânilor săraci'' (Un „rumân bun'' era schimbat uneori pe 2 3 robi).

Ceea ce împiedica pe contemporani să numească în chip curent *robi* pe *rumâni* a fost sentimentul de pietate şi de ruşine omenească, datorită căruia numai ţiganii sau oamenii străini erau robi în secolele XIV—XVI. La apropierea morţii, jupaniţa Baloşina a lui Dima pitar — informează documentul din 14 ianuarie 1617 — s-a gîndit ce să facă cu vecinii din satul Vălsăneşti : la început, a vrut să-i dea unei mănăstiri sau la rude „ca să le fie lor pomană'' mai apoi s-a răzgîndit „că nu e — se spune în document — nici un folos de nicăieri, ci li s-ar înmulţi păcatele şi mări blestemele, pentru că *sînt vlahi creştini*, nu sînt ţigani cărora li se spune în limba lor gavaoni'', şi au hotărît să-i elibereze „să fie cneji, să-i pomenească în urmă, în locul feciorilor, să nu mai fie vecini nimănui niciodată''.

Acestea erau însă cazuri izolate. În secolul al XVIII-lea C. Mavrocordat constata că asimilarea de fapt a rumânilor cu aceea a robilor se generalizase. Reforma sa este motivată, în Moldova, în 1749, de arătarea, vădit iritată, a marii Adunări „adecă părîndu-le oamenilor ⟨ ţăranilor supuşi ⟩, că acest nume de vecinie n-are osebire de robie...''. Protestul boierilor, cum că „vecinii robi nu sînt'' nu putea totuşi ascunde că starea de fapt străveche fusese înlocuită printr-o stare de fapt ce îndreptăţea plîngerile ţăranilor.

Opresiunea excesivă a ţăranilor în secolul al XVIII-lea, cauzînd sărăcirea şi fuga lor, priva statul de realizarea veniturilor sale din impozite. Puterea centrală s-a văzut nevoită deci să intervină în raporturile dintre ţărani şi stăpînii de moşii, să definească obligaţiile ţăranilor — ceea ce în fapt însemna protejarea lor împotriva arbitrariului.

Prin reforma sa socială, C. Mavrocordat desfiinţa legal *rumânia*, devenită sinonimă cu *robia*; altfel spus, C. Mavrocordat a desfiinţat *robia* rumânilor, pentru a preface pe toţi ţăranii dependenţi în *clăcaşi*, legaţi economiceşte de boieri şi supuşi politiceşte numai statului.

Cu reforma lui C. Mavrocordat a luat sfîrşit, legal — în fapt a continuat să mai existe — etapa de *rumânie*, adică de robie a ţăranilor dependenţi, în evoluţia dependenţei ţăranilor. Cu aceasta nu a luat sfîrşit, însă, dependenţa. Ea a intrat, după reforma lui C. Mavrocordat, într-o nouă etapă, a *clăcăşiei*, în evoluţia căreia Regulamentul Organic va marca un moment însemnat.

Urmărirea atentă a raportului dintre conjunctura politico-economică, situaţia demografică a ţării şi situaţia social-juridică a ţărănimii este în măsură să aducă lumini noi în privinţa evoluţiei dependenţei ţărănimii, evoluţie care nu a fost, în realitate, aşa liniară cum noi am schiţat-o, ci cu sinuozităţi.

În afara problemei rumâniei, în lucrarea lui Fl. Constantiniu sînt şi alte probleme şi idei care incită la discuţii şi care prin felul în care sînt ridicate deschid drumuri noi în studierea

vieţii rurale româneşti, obligă la eforturi sporite de informare, la reflecţii prelungite pentru înţelegerea cît mai completă şi exactă a fenomenului social din ţările române.

Avansînd în mai buna cunoaştere istorică prin rezultatele deja obţinute şi stimulînd cercetări viitoare prin ideile formulate, care lasă deschise anchete istorice, Florin Constantiniu a dat o lucrare valoroasă ce defineşte şi impune exigenţe de natură să sporească prestigiul şcolii noastre istoriografice.

Şt. Ştefănescu

AUREL ŢINTĂ, *Colonizările habsburgice în Banat, 1716—1740*, Timişoara, Edit. Facla, 1972 216 p.

Fără a diminua importanţa cercetărilor româneşti din trecut pe aceeaşi problematică, a colonizării Banatului (între acestea, un loc de cinste revine lucrării lui Traian Simu, *Colonizarea şvabilor în Banat*, Timişoara, 1924), lucrarea pe care o prezentăm, scrisă în alte condiţii, într-un stadiu superior de dezvoltare a cercetării istoriografice, bazată pe o metodă ştiinţifică de investigaţie, se înscrie ca una din lucrările temeinice apărute la noi în ultima vreme.

De la început trebuie subliniată arhitectura, construcţia de strînsă logică a lucrării : după o prezentare succintă a istoriografiei problemei şi o expunere a cauzelor emigrărilor, se trece la înfăţişarea situaţiei demografice a Banatului în preajma cuceririi lui de către austrieci, la etapele colonizării, starea socială şi etnică a coloniştilor (mineri, meşteşugari, ţărani — germani, italieni, spanioli), localităţile colonizate, raporturile noilor veniţi cu românii băştinaşi, însemnătatea şi urmările colonizărilor.

Emigrărilor li se dă o explicaţie ştiinţifică : cauze adînci de natură economică şi nu spiritul de aventură a stat la baza lor, la plecările unor anumite straturi ale populaţiei din unele provincii ale Austriei. Între teritoriile nou cucerite, Banatul, cu solul său deosebit de fertil şi cu un subsol de necalculate bogăţii miniere, oferea condiţii excepţionale de colonizare. Se analizează de asemenea politica austriacă în probleme demografice.

Un capitol de deosebit interes este cel al situaţiei demografice a Banatului la începutul secolului al XVIII-lea, adică în vremea cuceririi de către austrieci, adesea denaturat prezentată în trecut, mai ales de către unii istorici străini. Se insistă asupra românilor autohtoni — populaţie majoritară în raport cu coloniştii — cu ocupaţiile lor de bază, agricultura şi creşterea vitelor, cu viaţa, obiceiurile şi rosturile lor aci.

Se analizează apoi cu detalii şi în profunzime cele trei etape ale colonizării în perioada de care se ocupă autorul, cea carolină (1716—1740), anume cele dintre anii 1717—1721, 1722—1726 şi 1733—1740, arătîndu-se condiţiile în care au avut loc colonizările, măsurile curţii de la Viena în procesul de colonizare, starea coloniştilor după aşezarea lor în Banat şi politica de netă favorizare a coloniştilor.

Cu obiectivitate autorul subliniază şi efectele pozitive ale colonizării, îndeosebi a minerilor şi meseriaşilor, care a avut drept urmare un proces mai rapid de dezvoltare economică a provinciei.

Lucrarea, pentru a fi cunoscută şi în străinătate, se încheie cu rezumate în limbile germană, rusă şi franceză.

Cartea lui A. Ţintă se impune, fără îndoială — aşa cum sublinia şi prof. Ştefan Pascu în cuvîntul său de prezentare a ei — ca o realizare importantă a istoriografiei noastre noi, mar-

xiste. Bazată pe tot ceea ce s-a scris înainte şi pe foarte mult material inedit din arhivele din ţară şi din străinătate, lucrarea constituie în acelaşi timp un răspuns la unele interpretări eronate sau răuvoitoare în problema demografică bănăţeană.

D. Mioc

ANDREI OŢETEA, *Tudor Vladimirescu şi revoluţia din 1821*, Bucureşti, Edit. ştiinţifică, 1971, 564 p.

Apariţia în 1945 a lucrării *Tudor Vladimirescu şi mişcarea eteristă în ţările româneşti*, prima versiune a lucrării pe care o prezentăm în rîndurile de mai jos, a marcat o adevărată cotitură în înţelegerea acestui moment decisiv în istoria poporului român. Pentru prima dată acţiunea lui Tudor Vladimirescu a fost integrată în lupta de emancipare naţională a popoarelor din sud-estul Europei, fiind puse astfel în lumină raporturile strînse dintre Eterie şi mişcarea lui Tudor Vladimirescu. A devenit astfel evident că sub steagul luptei împotriva dominaţiei otomane s-au întîlnit toate forţele sociale şi politice care înţelegeau că dependenţa de Poartă era incompatibilă cu progresul societăţii româneşti ; convinşi că Rusia va acorda sprijinul ei mişcării de eliberare din Peninsula balcanică, Tudor, conducătorii eterişti şi boierii români au crezut că vor putea găsi în armatele ruse scutul la adăpostul căruia să-şi desfăşoare acţiunile lor conjugate. Dezavuarea ţarului a produs derută în tabăra răsculaţilor, iar ruptura lui Tudor de Alexandru Ipsilanti a silit pe căpetenia pandurilor să-şi dea o bază legală prin colaborarea cu boierii rămaşi la Bucureşti şi să intre în negocieri cu turcii, pentru a salva ţara de o invazie sîngeroasă. Capitularea lui Tudor în faţa boierilor şi tratativele sale cu Poarta au restrîns progresiv baza socială a mişcării lui şi au făcut în cele din urmă posibilă capturarea sa în propria-i tabără. Apariţia acestei lucrări a dislocat viziunea tradiţională şi a făcut posibilă editarea unor izvoare esenţiale, care nu văzuseră pînă atunci lumina tiparului, tocmai pentru că veneau în contradicţie cu concluzii socotite — la acea dată — de neclintit (Documentul din 15 ian. 1821, publicat de C. Grecescu, în „Revista istorică română”, XVI (1946), 1, p. 1—9).

Sporirea considerabilă a bazei de informaţie cu privire la evenimentele din 1821, datorită în mare parte investigaţiilor întreprinse de autorul însuşi în arhivele sovietice şi maghiare, a permis reluarea, în lumina noilor informaţii, a episoadelor care continuau să rămînă în obscuritate. Noua ediţie se prezintă aşadar, în raport cu cea precedentă, substanţial îmbogăţită, atît sub aspectul documentării cît şi al interpretării. În problema atît de controversată a raporturilor dintre Tudor şi conducătorii eterişti, descoperirea în arhivele de la Budapesta a acordului dintre Tudor, Iordache Olimpiotul şi Farmache a făcut dovada peremptorie a caracterului coordonat al celor două mişcări. Tudor avea misiunea de a imobiliza o parte a forţelor otomane pentru a înlesni astfel acţiunea lui Alexandru Ipsilanti. Abundentul material furnizat de cercetările în arhivele diplomatice ruse a pus în lumină rolul Rusiei în organizarea mişcării eteriste şi a dezvăluit planurile cabinetului imperial şi atitudinea guvernului rus faţă de mişcarea de emancipare din Balcani. În concepţia ţarului Alexandru I şi a celui mai apropiat colaborator al său, Capodistria, mişcarea eteristă, ca de altminteri şi acţiunea lui Tudor Vladimirescu, trebuiau să creeze la Dunărea de Jos acea stare de anarhie care să constrîngă pe membrii Sfintei Alianţe să acorde Rusiei împuternicirea pentru restabilirea situa-

ţiei. Prezenţa forţelor militare ruse în Imperiul otoman urma să creeze condiţii favorabile pentru soluţionarea chestiunii orientale, într-un spirit favorabil intereselor Petersburgului.

Pornind de la aceste coordonate esenţiale ale situaţiei interne şi internaţionale, autorul izbuteşte să integreze într-o expunere care elimină tot ceea ce părea în trecut drept contradictoriu, momentele şi episoadele istoriei lui Tudor Vladimirescu. Logica istoriei, pătrunsă în esenţa ei, conciliază tot ceea ce în trecut părea inconciliabil. Devine astfel limpede de ce autorul proclamaţiei de la Tismana, care condamna vehement regimul de oprimare a ţărănimii, plecase din Bucureşti în virtutea unui acord cu cei mai mari boieri ai ţării — Brîncoveanu, Ghika şi Văcărescu — , de ce măsurile de „reprimare" ordonate de comitetul de oblăduire au fost în realitate tot atîtea mijloace de a spori şi consolida oastea lui Tudor, de ce „domnul Tudor"a acceptat să colaboreze cu cei a căror stăpînire mişcarea sa ar fi fost chemată să o înlăture, de ce conducătorul luptei de emancipare a sfîrşit prin a negocia cu turcii. Colaborarea lui Tudor cu Eteria şi dezavuarea ambelor mişcări de către ţar la Laibach sînt cele două elemente fundamentale de înţelegere a întregii acţiuni din 1821.

La istoria evenimentelor din Ţara Românească şi Moldova în 1821, acad. A. Oţetea a adăugat un nou capitol privitor la răsunetul pe care evenimentele petrecute în cele două ţări române l-au avut dincolo de Carpaţi. Se vădeşte şi în această împrejurare solidaritatea românilor din spaţiul carpato-dunărean şi caracterul unitar al istoriei lor.

Dezvăluind adevăratele dimensiuni istorice ale evenimentelor din 1821, acad. A. Oţetea le-a restituit semnificaţia lor autentică, de prag al epocii moderne în istoria naţională.

Documentarea solidă, construcţia logică şi expunerea limpede aşază monografia acad. A. Oţetea printre lucrările clasice ale istoriografiei româneşti. Ea mai dovedeşte pe deasupra că istoria noastră nu se poate înţelege cu adevărat decît în cadrul istoriei generale.

Ş. Papacostea

Populaţie şi societate. Studii de demografie istorică, vol. I, sub redacţia prof. Ştefan Pascu, Cluj, Edit. Dacia, 1972, 356 p.

Volumul ce formează obiectul prezentării de faţă este o culegere de articole care reuneşte o parte din rezultatele obţinute de cercetători din Bucureşti, Cluj şi Iaşi într-un domeniu ce preocupă cercuri tot mai largi din lumea întreagă : acela al demografiei istorice.

Cuvîntul înainte şi un cuprinzător studiu introductiv intitulat *Demografia istorică* (p. 11—74) sînt semnate de prof. Ştefan Pascu. Prima parte a studiului tratează „recensămintele" şi „doctrinele" cu privire la populaţie în antichitate, evul mediu şi epoca modernă, încheind cu „revoluţia demografică" europeană de la sfîrşitul secolului al XVIII-lea şi prima jumătate a celui de al XIX-lea. Constituirea ştiinţei demografice formează partea a doua a studiului. Demografia începe să se contureze ca ştiinţă pe la jumătatea secolului al XIX-lea, dar de demografie istorică propriu-zisă se poate vorbi abia după cel de al doilea război mondial cînd preocupările pentru această „ştiinţă nouă sau relativ nouă, una dintre ultimele venite între ştiinţele umane" — după cum s-a spus — cunoaşte un avînt deosebit. Ultimul capitol este închinat izvoarelor şi cercetărilor de demografie istorică în România. Dacă pentru epoca veche lipsa informaţiilor face ca datele să fie ipotetice, pentru evul mediu izvoarele se înmulţesc, în special pentru Transilvania,

şi devin din ce în ce mai precise pe măsură ce ne apropiem de epoca modernă. Aşezări atestate documentar, izvoare narative şi diplomatice, registre de dijme papale, urbarii, registre parohiale, conscripţii, recensăminte, catastife sînt surse pe baza cărora se pot face aprecieri (măcar parţiale) privind numărul populaţiei, structura socială şi juridică a acesteia, stratificarea social-economică, dinamica populaţiei, componenţa etnică. Pe la 1240 — 1241, Transilvania avea circa 550 000 de locuitori; românii reprezentau pe la 1332 — 1347 peste 60 % din populaţie, iar maghiarii, secuii şi saşii sub 40%. În a doua jumătate a secolului al XVI-lea populaţia Ţării Româneşti şi a Moldovei este apreciată la 450 000 — 500 000 de locuitori pentru fiecare ţară. La sfîrşitul secolului al XVI-lea, Moldova număra circa 400 000 de locuitori dintre care 80% erau familii ţărăneşti, iar 20% nemeşi, vătaşi, curteni şi preoţi. Pînă la 1772 populaţia aceleiaşi ţări va spori cu 109,4%, iar la începutul secolului următor procentul va creşte (neuniform) pînă la 235,8%. Studiul se încheie cu referiri la ultimele cercetări din ţara noastră, privitoare la demografia istorică.

Studiul prof. Şt. Ştefănescu se intitulează *Conjuncturi socio-politice şi situaţia demografică în Ţara Românească în secolele XIV—XVI* (p. 75 — 88). Se subliniază de la început că formarea statelor româneşti de sine stătătoare a creat condiţii favorabile creşterii numărului populaţiei. În limitele cronologice pe care şi le-a propus, autorul analizează factorii interni şi externi care au determinat perioadele de creştere demografică sau pe acelea de depresiune. Vicisitudinile politice, conflictele sociale şi declinul economic, exploatarea feudală, regimul obligaţiilor faţă de Poartă, războaiele (urmate de pustiiri, robiri şi foamete), precum şi calamităţile naturale, epidemiile sînt factori de instabilitate demografică. De aceea, în timpul unor domnii lungi, cînd conflictele politice şi sociale erau atenuate, politica de încurajare a imigrărilor (din sudul Dunării sau din Transilvania) şi de întemeiere de noi sate a favorizat procesul de creştere demografică. Maxima a fost atinsă în timpul lui Mircea cel Bătrîn cînd populaţia Ţării Româneşti era de peste 500 000 de locuitori.

Întregire la conscripţia confesională din 1733 privind populaţia românească din Transilvania (p. 89 — 95) este titlul articolului semnat de Haralambie Chircă. În 1733, paralel cu acţiunea autorităţilor bisericeşti din Transilvania, fusese alcătuită o conscripţie şi de către autorităţile civile. Din această conscripţie autorul dă în anexă partea referitoare la populaţia românească din Ţara Bîrsei, întregind astfel datele oferite de către vechile ediţii ale conscripţiei confesionale din acel an unde familiile româneşti fuseseră omise întrucît nu erau supuse jurisdicţiei episcopului unit din Transilvania.

În articolul *Populaţia Transilvaniei la sfîrşitul secolului al XVIII-lea şi începutul secolului al XIX-lea* (p. 97 — 137), Natalia Giurgiu analizează datele oferite de cîteva izvoare demografice. Pe baza primului recensămînt general care cuprinde întreaga populaţie din Transilvania istorică, ordonat de împăratul Iosif al II-lea între anii 1784—1787, autoarea stabileşte numărul populaţiei la 2 489 147, precum şi structura acestei populaţii. Raportul generalului Preiss, comandant al Transilvaniei, înaintat împăratului în 1773, consemnează populaţia pe confesiuni, fapt care dă posibilitatea unui grafic pe naţionalităţi: românii reprezentau 63,5% din totalul populaţiei, ungurii 24,1% şi saşii 12,4%. În ultimele capitole ale articolului este analizată mişcarea naturală şi migratorie a populaţiei pe baza a şapte registre parohiale şi a cîtorva urbarii.

Amplul studiu *Stratificarea socială a populaţiei din Transilvania la sfîrşitul orînduirii feudale* (*1767 — 1821*) (p. 139 — 238) are drept autori pe Al. Csetri şi Şt. Imreh. În prima parte sînt analizate cele patru tabele de dare care stau la baza cercetării, sistemul fiscal practicat în acea vreme în Transilvania, categoriile de contribuabili şi sînt comparate apoi datele rezultate cu alte surse demografice; în partea a doua se stabilesc numărul contribuabililor şi stratificarea lor socială, precum şi ponderea diferitelor pături sociale. Clasa stăpînilor feudali nu figurează în toate tabelele de dare, fiind scutită. Clasa socială cea mai numeroasă era ţărănimea dependentă,

formată din iobagi şi jeleri; ea constituie în jur de 60% din întreaga populaţie contribuabilă; în ceea ce priveşte ţăranii liberi, media este de peste 25%.

Ecaterina Negruţi-Munteanu semnează studiul *Date noi privind structura demografică a tîrgurilor şi oraşelor moldoveneşti la 1832* (p. 239 — 257), întemeiat pe o statistică inedită, cea dintîi statistică demografică, în acelaşi timp şi cea mai completă, privind toate centrele urbane din Moldova. Nefiind întocmită cu un scop fiscal, statistica este deosebit de importantă întrucît cuprinde numărul tuturor locuitorilor, precum şi al familiilor şi al caselor din toate comunele urbane. La început, autoarea face clasificarea centrelor urbane după numărul locuitorilor, trecînd apoi la repartiţia populaţiei pe categorii sociale, după sex şi vîrstă, densitatea pe familii şi case. Rezultă că populaţia celor 40 de comune urbane existente în 1832 reprezintă 10% din populaţia totală a Moldovei, densitatea pe familii fiind de 4,9%, iar cea pe case de 5,1% (cu unele excepţii).

Ultimul articol, datorat lui Gh. Platon, se intitulează *Populaţia oraşului Iaşi de la jumătatea secolului al XVIII-lea pînă la 1859* (p. 259 — 343). Autorul prelucrează mai multe statistici dintre anii 1755 — 1859 privitoare la oraşul Iaşi. Majoritatea fiind lucrări cu caracter fiscal — alcătuite în chip diferit, cu omisiuni sau imprecizîuni — folosirea datelor a fost dificilă şi n-a permis o interpretare globală. Cu toate acestea, datele rezultate din prelucrarea fiecărei statistici ne oferă imaginea oraşului Iaşi în epoca de destrămare a feudalismului şi trecerea la capitalism.

Culegerea este însoţită de rezumate în limbi străine.

Primul volum al culegerii *Populaţie şi societate* reprezintă intrarea demografiei istorice româneşti într-o fază superioară; el dă măsura interesului pentru studiul istoric al populaţiei din spaţiul carpato-dunărean şi integrează preocupările cercetătorilor din ţara noastră într-o direcţie de investigaţie care se manifestă tot mai viguros în istoriografia contemporană.

Olimpia Diaconescu

ADOLF ARMBRUSTER, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, Bucureşti, Edit. Acad., 1972, 279 p.

Cartea lui A. Armbruster a adăugat la foarte bogata literatură consacrată romanităţii poporului român o operă — căci operă este — de mare preţ, în cuprinsul căreia problema este urmărită din unghiul de vedere al elaborării ideii şi apoi a traiectoriei sale istorice. Nu e vorba, aşadar, de o reluare a discuţiei despre originile romane ale românilor,ci — aşa cum o indică şi subtitlul — de istoria acestei idei, care înseamnă descendenţa poporului român din coloniştii aduşi de administraţia romană în Dacia traiană. Acestei idei fundamentale i se subsumează alte cîteva şi anume: continuitatea elementului romanic în spaţiul carpato-dunărean, unitatea de neam a românilor peste diviziunile politice, latinitatea limbii române, caracterul roman ale unor obiceiuri populare. Acest complex de idei este urmărit cronologic de autor de-a lungul mai multor etape: afirmarea internaţională a romanităţii orientale (secolele X — XIII), descoperirea de către străini a latinităţii limbii române (secolele XIV — XV), politizarea ideii romanităţii românilor (secolul al XVI-lea), momentul Mihai Viteazul, barocul şi epoca de aur a culturii medievale româneşti (secolul al XVII-lea), în sfîrşit, politizarea naţională a ideii romanităţii (prima jumătate a secolului al XVIII-lea).

Aria surselor investigate este neobişnuit de cuprinzătoare : ochiului vigilent al autorului nu i-a scăpat nimic — sau, pentru a fi prudenţi, aproape nimic — din mărturiile despre romanitatea românilor şi a limbii lor, cuprinse în izvoarele latine, bizantine, slave etc. Acte de cancelarie şi cronici, lucrări ştiinţifice şi corespondenţă etc. toate au fost cuprinse în ancheta tînărului istoric. Stăruinţa autorului de a reînnoi baza de informaţie a adus în cîmpul cercetării istorice un şir de date preţioase, ignorate de cei care l-au precedat în studiul romanităţii orientale. La capătul acestei investigaţii laborioase se află inventarul — cel mai bogat din cîte dispune istoriografia românească — al informaţiilor privind obîrşia neamului nostru. Dispunem acum de un excelent corpus al ştirilor privind romanitatea românilor, care va trebui să servească drept punct de plecare pentru orice viitoare cercetare în această direcţie.

La prodigioasa cantitate de informaţii, A. Armbruster a alăturat analiza pătrunzătoare a fiecărei surse. Pretutindeni în lucrare răsare preocuparea autorului de a integra izvorul în contextul istoric căruia îi aparţine, de a stabili raporturile de determinare cauzală care explică apariţia unei anumite imagini despre populaţia spaţiului carpato-dunărean. Dacă baza largă şi solidă a documentaţiei arată cît de mult ştie Armbruster, spiritul critic care se dezvăluie permanent în discuţia surselor revelă cît de adînc a intrat el în marea documentaţiei pe care a adunat-o.

La o lucrare — ca cea de faţă — care îmbrăţişează probleme atît de numeroase şi de variate, adeziunea deplină la toate observaţiile şi încheierile autorului e imposibilă şi nu intenţionăm să intrăm aici în discutarea tuturor nedumeririlor noastre (de pildă, opinia autorului despre originea sensului social al cuvîntului *rumân* nu ni se pare că explică relaţia *rumân-vecin*).

Credem că autorul ar fi trebuit să încerce stabilirea unei filiaţii mai strînse între diversele ştiri, să întocmească adică ceea ce se numeşte în alcătuirea unei ediţii critice „stema manuscriselor" pentru a vedea dacă uneori, cutare autor nu face altceva decît să reproducă informaţia altuia, sau dacă nu cumva se ajunge la adevărate „locuri comune" în literatura străină despre romanitatea românilor. S-ar putea ca cerinţa noastră să se dovedească irealizabilă, dar dacă ea este posibilă, sîntem convinşi că nimeni nu este mai indicat să o facă decît A. Armbruster cu răbdarea şi minuţia sa.

Noutatea informaţiei şi noutatea interpretării se asociază pentru a conferi lucrării lui A. Armbruster un loc de onoare în istoriografia acestei probleme, care numără atîtea nume de prestigiu române şi străine.

Fl. Constantiniu

LUCIA DJAMO DIACONIŢA Limba documentelor slavo-române emise în Ţara Românească în secolele XIV — XV, Bucureşti Edit. Acad. 1971, 387 p.

Această lucrare, care se alătură unei bogate literaturi dedicate slavonei româneşti, este consacrată numai subtipului muntean.

În introducere, autoarea relevă cu mult discernămînt discuţiile lingviştilor şi istoricilor români şi străini asupra problemei esenţiale, dacă limba slavă este o limbă de cultură sau limba vie a populaţiei slave din ţările române. După ce face un paralelism cu limba latină medievală — limba de cancelarie din ţările din apusul şi centrul Europei — Lucia Djamo conchide că „slavona românească nu era limba curentă a vieţii de zi cu zi, transmisă din generaţie în generaţie, ci

o limbă artificială, o limbă savantă în sensul cel mai larg al cuvîntului, limbă a bisericii şi a creaţiilor literare, limbă folosită în relaţiile internaţionale''.

Scopul acestei cărţi, este de a face cunoscut aspectele multiple ale redacţiei slavo-române a documentelor din secolele XIV şi XV, precum şi influenţa limbii române asupra acestor documente.

Lucia Djamo - Diaconiţă se ocupă numai de limba documentelor provenite din cancelaria Ţării Româneşti sau de la persoane din cuprinsul ţării. A omis actele date de cancelariile lui Ştefan Lazarovici, despot sîrb, şi a lui Sigismund, regele Ungariei, cu toate că sînt incluse în toate colecţiile de documente, pentru că nu reflectă particularităţile actelor slavo-române.

Pentru întocmirea lucrării, autoarea a studiat 467 de documente (209 documente de întărire, de danie şi porunci, şi 258 de privilegii comerciale şi scrisori ale voievozilor şi boierilor cu oraşele din Transilvania), principalele fonduri fiind cele de la Arhivele Statului din Bucureşti, Biblioteca Academiei şi Muzeul de istorie a oraşului Bucureşti.

Autoarea remarcă faptul că în timp ce diacul actelor interne era obligat să respecte un anumit formular, care duce la o stereotipie a acestor acte, în schimb, corespondenţa ieşită din această încorsetare are un stil mai colorat şi un conţinut mai bogat, totodată, în scrisori se remarcă mai uşor că diacul gîndea româneşte şi scria în slavonă.

O altă problemă interesantă este aceea a identificării grămăticilor. În această privinţă sugerăm autoarei că lipsa numelui diacului din unele acte poate fi suplinită prin compararea scrisului.

În primul capitol dedicat grafiei documentelor se vorbeşte de marea varietate de forme ale scrisului, datorate în parte existenţei unor litere polifone.

Ocupîndu-se de fonetică, Lucia Djamo-Diaconiţă relevă baza mediobulgară căreia i s-au suprapus influenţa sîrbo-croată şi cea a foneticii române. i

În partea destinată morfologiei, autoarea face o analiză s stematică a părţilor de vorbire (substantiv, adjectiv, pronume, numeral, verb, adverb, prepoziţie şi conjuncţie).

O problemă importantă şi bine tratată este aceea a pătrunderii elementelor româneşti în limba documentelor slavo-române din secolul al XV-lea. Aceste elemente sînt numeroase şi foarte variate şi dovedesc că majoritatea diecilor erau români, care scriau într-o limbă străină de limba lor maternă — folosind anumite particularităţi lexicale şi construcţii gramaticale româneşti.

Ocupîndu-se de lexicul slavonei româneşti, autoarea constată că la baza acestui lexic stau elementele din limba slavă veche, la care s-au adăugat unele trăsături mediobulgare şi cu influenţe lexicale sîrbo-croate, maghiare, germane, latineşti, greceşti şi româneşti.

Studiul Luciei Djamo-Diaconiţă va fi de cel mai mare folos atît studenţilor de la facultatea de limbi slave, cît şi cercetătorilor în domeniul filologiei şi istoriei.

Minuţia cercetării şi valoarea încheierilor ne face să regretăm că autoarea s-a oprit numai la subtipul muntean al slavonei româneşti ; dacă investigaţiile s-ar fi extins şi asupra documentelor moldoveneşti, autoarea ar fi avut posibilitatea, să ajungă nu numai la concluzii parţiale, ci ar fi oferit o viziune de ansamblu asupra formării şi evoluţiei limbii documentelor slavo-române din secolele XIV—XV.

De asemenea ar fi fost interesant ca volumul să fi urmărit şi şcolile de dieci care au funcţionat în acest timp, arătînd aria lor de extindere, mutaţiile şi influenţele reciproce dintre cele două ţări, Moldova şi Ţara Românească, gradul lor de cultură, în sfîrşit aportul lor în dezvoltarea culturii noastre în epoca menţionată.

Cartea Luciei Djamo-Diaconiţă reprezintă o contribuţie preţioasă atît pentru istoria limbii slavo-române, cît şi pentru istoria limbii bulgare.

Prin cercetarea efectuată cu multă pricepere şi migală, ea a reuşit să demonstreze că limba slavonă a fost o limbă străină, adoptată de biserică şi de cancelaria domnească, care a suferit diferitele influenţe şi în special cea a limbii române.

Contribuţia valoroasă a domniei sale constituie în acelaşi timp o solidă bază de plecare pentru orice nou studiu al limbii cancelariei slavo-române.

Maria Bălan

CORINA NICOLESCU, *Istoria costumului de curte în ţările române. Secolele XIV — XVIII*, Bucureşti, Edit. ştiinţifică, 1970, 308 p.

Lucrarea Corinei Nicolescu pe care o prezentăm în cele ce urmează oferă o largă — şi în bună măsură inedită — privire asupra civilizaţiei medievale româneşti.

Studierea costumului de curte din ţările române începînd din secolele XIII—XIV pînă la începutul secolului al XVIII-lea reprezintă — aşa cum afirmă autoarea — „un mijloc de cunoaştere a vieţii sociale şi a semnificaţiei unor opere de artă ca mărturii legate direct de viaţă".

Realizarea în bune condiţii a acestei lucrări — în care autoarea face din plin dovada aleselor sale calităţi de cercetător — a devenit posibilă într-o anumită măsură şi datorită progreselor înregistrate în ultimele două decenii în organizarea mai sistematică şi îmbogăţirea colecţiilor muzeale de artă veche românească, precum şi rezultatelor fructuoase ale cercetărilor arheologice privind epoca feudală pe teritoriul patriei noastre.

Cercetarea s-a întemeiat pe studierea costumelor şi a fragmentelor de ţesături păstrate în colecţiile mănăstireşti şi muzeale sau descoperite în urma săpăturilor arheologice, ca şi pe baza altor categorii de izvoare : portretele donatorilor din picturile murale, de pe icoane, manuscrise, broderii, monede etc.

Ştiri preţioase cu privire la originea, valoarea şi felul textilelor şi a costumelor au fost furnizate de privilegiile comerciale, listele vamale, diferite inventare, foi de zestre şi testamente, ca şi de cronicile timpului şi scrierile călătorilor străini care au trecut prin ţările române.

Cartea tratează exclusiv costumul de curte de ceremonie; insuficienţa materialului documentar cu privire la costumul tîrgoveţilor şi ţăranilor pînă în secolele XVII—XVIII, ca şi la costumul militar şi cel „de fiecare zi" al clasei dominante, nu a făcut posibilă prezentarea acestora.

În prima parte a volumului (p. 15—73) sînt cercetate problemele complexe referitoare la textilele din care se confecţionau costumele ca şi la meşteşugurile legate de îmbrăcăminte. În acest context se insistă asupra textilelor locale sau importate din Occident şi Orient, asupra valorii artistice a ţesăturilor ca şi asupra preponderenţei acestora într-o etapă sau alta, în realizarea costumului de curte.

Toate aceste izvoare corelate duc la concluzia că în secolul al XV-lea şi în prima jumătate a secolului al XVI-lea, principalele textile — catifelele broşate — provin din Italia ; în perioada următoare — secolele XVI—XVIII — mătăsurile cu fir aduse din Orientul apropiat se răspîndesc tot mai mult, corespunzător — pe plan politic — perioadei de dominaţie otomană în ţările române.

Evoluţia istorică a costumului de curte reflectă transformările politice şi sociale petrecute în ţările române în perioada cercetată.

În secolul al XIV-lea, costumul de curte din Ţara Românească este asemănător costumului de curte occidental, căruia de la mijlocul secolului următor i se substituie costumul de tip bizantin. În aceeaşi perioadă în Moldova se utilizează atît costumul de curte de tip occidental, cît şi costumul de ceremonie bizantin. În secolul al XVI-lea se constată pătrunderea unor elemente specifice vestimentaţiei demnitarilor turci; elementele orientale devin de la sfîrşitul aceluiaşi secol predominante în costumul de curte din ţările române.

Cuprinzătorul catalog (p. 182—269) constituie un instrument preţios de lucru pentru specialişti, oferind principalele date (inclusiv informaţii bibliografice) cu privire la ţesăturile importate din Italia şi Orientul apropiat, la costumele sau fragmentele de costume păstrate pînă în prezent, la portretele de domni, domniţe, jupani şi jupaniţe.

Realizarea grafică de ţinută, caracteristică întregii lucrări, este dovedită cu prisosinţă şi prin calitatea celor 21 de planşe color şi 203 planşe alb-negru.

Prin conţinutul ei istoric şi artistic monografia Corinei Nicolescu aduce o contribuţie importantă la cunoaşterea civilizaţiei şi a culturii româneşti în epoca feudală; ea se înscrie în categoria privilegiată de cărţi a căror tovărăşie permanentă este dorită de un larg cerc de cititori din ţară şi din străinătate.

Marieta Adam

G. G. URSU, *Memorialistica în opera cronicarilor*, Bucureşti, Edit. Minerva, 1972,290 p.

În cercetarea sa cu aspect monografic — scoţînd în evidenţă caracterul memorialistic prezentat de majoritatea cronicilor româneşti din secolele XVII şi XVIII — G.G. Ursu relevă deopotrivă calităţile literare ale acestor mărturii ca şi valoarea lor de autentice documente istorice. Marii cronicari moldoveni — îndeosebi Miron Costin şi Ioan Neculce — şi-au bazat în mare măsură afirmaţiile conţinute în operele respective pe participarea directă la evenimentele povestite, transformîndu-şi astfel cronicile în naraţiuni vii, pline de farmec, în pofida parţialităţii rezultată din poziţia lor socială sau determinată de cunoştinţele acumulate, de crezul lor politic, de ataşamentul arătat faţă de o idee. Caracterul de pamflet este în schimb evident în majoritatea cronicilor muntene din a doua jumătate a veacului al XVII-lea, adevărate pledoarii în favoarea facţiunilor politice ce le inspirau, ale Bălenilor sau Cantacuzineştilor, limbajul violent, polemica necruţătoare şi incriminarea adversarilor constituind procedee stilistice curente. De aceea şi G.G. Ursu insistă mai ales asupra savoarei şi pitorescului degajate din povestirile cronicarilor moldoveni, a căror subtilitate şi măiestrie artistică sînt, fără îndoială, superioare celor munteni, tributari — într-o măsură prea mare — pasiunilor politice de „clan" şi abuzînd de „clişee" contrastante între „alb" şi „negru". Autorul îl consideră pe Miron Costin ca cel dintîi memorialist în limba română, a cărui erudiţie a fost dublată de calităţi literare deosebite. Portretele pe care izbuteşte să le facă Movileştilor, de pildă, sînt adevărate fresce istorice, unde se îmbină talentul condeiului cu informaţia bogată, culeasă nu numai din cronicile şi letopiseţele ţării sau cele străine, dar bazată şi pe tradiţia orală de familie, provenind fie de la soţia sa Ileana, nepoata lui Simion vodă Movilă, domn al Ţării Româneşti şi al Moldovei, fie de la

tatăl său, marele postelnic Iancu Costin, sfetnic de seamă şi rubedenie a lui Miron vodă Barnovchi. La toate acestea s-a adăugat experienţa personală a cronicarului, dobîndită în calitatea de participant la unele expediţii războinice în ţară sau peste hotare sau trimiteri în diferite solii la vecini.

La fel, pentru a urmări geneza variatelor cunoştiinţe dovedite şi de Ioan Neculce în alcătuirea atît de fermecătoarelor sale povestiri reunite în *O seamă de cuvinte*, G.G. Ursu cercetează originea cronicarului, înrudirile prin mama sa Catrina Cantacuzino cu marea boierime moldoveană, de la care a obţinut ştiri şi a moştenit tradiţii.

Scrieri în care se poate detecta elementul memorialistic se întîlnesc şi în opera eruditului domn al Moldovei Dimitrie Cantemir, în special în lucrarea închinată vieţii tatălui său Constantin vodă şi în marea sinteză asupra creşterii şi descreşterii măririi împărăţiei turceşti.

În rîndul realizărilor istoriografiei muntene sînt trecute în revistă *Letopiseţul Cantacuzinesc*, *Cronica Bălenilor*, a *Anonimului Brîncovenesc*, ca şi acelea de curte ale logofătului Radu Greceanu şi vornicului Radu Popescu prezentînd istoria principatului muntean într-o viziune limitată de interesele facţiunii pe care o reprezenta fiecare autor, înfăţişînd în mod apologetic domnia şi figura voievodului oblăduitor, cu preamărirea acţiunilor sale, ale familiei şi devotaţilor, şi înfierarea duşmanilor.

Analiza lui G.G. Ursu se extinde totodată şi asupra producţiei istoriografice din Moldova şi Ţara Românească în secolul al XVIII-lea, mai săracă în împliniri de ordin estetic şi literar.

În cea mai mare parte a lucrării sale, autorul relevă o adevărată galerie de portrete ale unor personaje istorice şi reînvie unele episoade dramatice desprinse din filele agitatului nostru trecut. În faţa ochilor cititorilor, el evocă figuri de domni, mitropoliţi, mari boieri, cărturar etc. — aşa cum au fost zămislite din pana cronicarilor, în mod luminos sau dimpotrivă cu ură şi dispreţ. Un Ştefan Tomşa este stigmatizat de Miron Costin — exponent al boierimii — ca un tiran crud, ucigător al tagmei sale, în contrast cu Radu Mihnea, socotit ca domn blajin, drept şi înţelept pentru că a fost un apărător al clasei dominante. Acelaşi procedeu este întîlnit şi în caracterizarea lui Gaspar Graţiani, socotit uşuratic şi nechibzuit, în comparaţie cu Miron Barnovschi, apreciat ca un viteaz, deşi amîndoi au căzut victime ale răzbunării turceşti.

În cronicile muntene, aceeaşi antiteză între domni buni, slujitori ai intereselor de clasă, şi cei ostili boierimii, principala beneficiară a regimului feudal. Matei Basarab este prezentat în *Letopiseţul Cantacuzinesc* în mod favorabil, dar schematic, sărăcăcios din punct de vedere al realizării artistice, în timp ce asupra lui Mihnea al III-lea, apărînd ca un personaj „negativ", se revarsă — dar cel puţin într-un mod mai viu, mai plastic — invective şi încriminări pentru măcelurile la care s-a dedat împotriva marilor dregători ai ţării.

O paletă mai bogată şi mai subtilă în comparaţii o oferă portretizarea unor domni ca Şerban Cantacuzino, Constantin Brîncoveanu, Dimitrie Cantemir, Nicolae Mavrocordat sau a mitropolitului Antim Ivireanul, a stolnicului Constantin Cantacuzino ş.a. în funcţie de categoria de izvoare care le-au evocat personalitatea : cronici voievodale, de „facţiuni" boiereşti sau de familie. Din rîndul figurilor străine înfăţişate în cuprinsul scrierilor noastre mai vechi, autorul evidenţiază mai întîi pe aceea a ţarului Petru cel Mare, prezentată în general în mod pozitiv, cu excepţia unor cronici muntene părtinitoare faţă de Brîncoveanu, considerat în alte izvoare drept principalul vinovat al eşecului campaniei de la Prut ; la rîndul său Neculce creionează portretul moral al solului polon la Poartă, Rafael Lesczinsky, al cărui orgoliu şi comportare faţă de Antioh vodă Cantemir le blamează.

Un ultim capitol al lucrării examinate este dedicat stilului şi limbii folosite de cronicarii noştri, în care expresiile vii, colorate, de factură populară, predomină.

În final G.G. Ursu afirmă că în general ,,complexul literaturii române memorialistice oferă un univers infinit de nuanţe ..."care pot prilejui cercetătorului un ,,cîmp larg de investigare''.

Paul Cernovodeanu

AL. DUŢU, *Cărţile de înţelepciune în cultura română*, Bucureşti, Edit. Acad., 1972, 168 p.

Risipite de criteriile moderne de clasificare în diverse categorii, ,,cărţile de înţelepciune'' — cum a numit N. Iorga aceste scrieri de povaţă şi edificare morală — dispăruseră din cîmpul anchetei istorico-literare, lipsind astfel istoria literaturii româneşti în evul mediu şi la începutul epocii moderne de un capitol vrednic de cel mai mare interes din unghiul de vedere al literelor înseşi, dar şi revelator — cum se va vedea — pentru alte aspecte ale istoriei societăţii româneşti.

Este marele merit al lui Al. Duţu de a fi chemat din nou la viaţă — de astă dată ca obiect de studiu — aceste cărţi de înţelepciune, care, atît de gustate în trecut, atît de uitate mai tîrziu, ilustrează de minune acel ,,Habent sua fata libelli''. Demersul ştiinţific al autorului se desfăşoară pe două planuri : reconstituirea acestui gen de scrieri şi, prin mijlocirea lor, investigarea universului mental al celor ce, prin lectura lor, le-au asigurat o largă difuzare.

Tipologic, se pot distinge în cadrul cărţilor de înţelepciune, două mari grupe : oglinda principelui, culegere de norme şi sfaturi pentru cîrmuitorul politic, şi cartea de comportare, cu o destinaţie mult mai largă, îndrumările cuprinse în ea fiind îndreptate către ceea ce am numi cu un termen modern marele public cititor.

Cărţile de comportare apar încă de la începuturile literaturii slavo-române, colecţii de maxime şi aforisme — din părinţii bisericii, dar şi din învăţaţii păgîni, ca de pildă Aristotel — întîlnindu-se din secolul al XIV-lea. Erudit şi sagace, autorul urmăreşte evoluţia acestui tip de scrieri, punînd în lumină progresiva laicizare a conţinutului lor, care duce la apariţia aşa-numitului breviar al cărturarului, expresie a unei mutaţii de mentalitate, sensului religios substituindu-i-se cel etic. În acelaşi curent se înscriu şi *Divanul* lui Dimitrie Cantemir, *Floarea darurilor* şi *Pildele filosofeşti*, care exprimă efortul spiritului laic de a da un fundament raţionalist răspunsurilor la ceea ce am putea numi — modernizînd evident — ,,existenţialismul'' de la sfîrşitul veacului al XVII-lea şi începutul celui următor. Epoca fanariotă nu a lărgit registrul de idei al cărţilor de comportare, dar a sporit însemnătatea personalităţii autorului, care îşi întemeiază selecţia florilegiului pe gustul personal. Afirmarea unei noi generaţii de intelectuali, ieşiţi din şcolile reorganizate prin reformele domnilor fanarioţi, şi intensificarea luptei de emancipare naţională şi socială pregătesc apariţia unui alt tip de scriere, manualul cetăţeanului, în a cărui elaborare învăţaţii transilvăneni au avut o participare decisivă. Pe măsura creşterii tensiunilor şi confruntărilor social-politice, care aveau să culmineze în revoluţia de la 1848, conceptele născute din critica structurilor feudale anacronice şi din proclamarea idealului naţional devin preponderente.

Aceeaşi informaţie abundentă şi acelaşi efort de permanentă raportare a scrierilor analizate la contextul istoric al epocii caracterizează şi istoria cărţilor de înţelepciune destinate principelui. Evoluţia lor este similară cărţilor de comportament. La început traduceri de scrieri bizantine, pentru ca mai tîrziu, pe măsura înăspririi confruntării dintre temporal şi spiritual

şi a lărgirii deschiderii spre curentele novatoare de esenţă raţionalistă, spiritul laic să se afirme tot mai viguros, dar nu şi fără reculuri. *Ceasornicul domnilor*, prelucrat de N. Costin după Guevara, *Theatron politikon* al lui N. Mavrocordat, scrierile inspirate de Fénelon sau Oxenstierna, pînă la acel *Către ocîrmuitorii noroadelor* al lui Iordache Golescu sînt principalele opere din această grupă în care s-au înscris, fireşte, şi *Învăţăturile* lui Neagoe.

Cele aproape două secole, cît durează viaţa propriu-zisă a cărţilor de înţelepciune, au găsit în Al. Duţu un istoric perfect informat, stăpîn deopotrivă pe metodă şi material, atent în fiecare clipă la realitatea românească şi la cadrul european căruia ea îi aparţine şi al cărui impact îl primeşte.

De altminteri, aria de investigaţie a autorului păstrează acest caracter european în deplinul înţeles al cuvîntului, căci de la British Museum pînă la Biblioteca Academiei din Bucureşti, Al. Duţu nu a lăsat să-i scape nimic din ceea ce putea lumina obiectul preocupărilor sale. S-ar putea spune chiar, că minuţia informaţiei sale aminteşte în unele pagini pe cel care a devenit în istoriografia noastră simbolul documentaţiei exhaustive, Demostene Russo.

Cartea lui Al. Duţu nu este însă numai o cercetare savantă de istorie literară, ci şi o investigaţie — pasionantă şi captivantă — de psihologie socio-istorică. Aşa cum indică subtitlul versiunii franceze, avem de a face cu o introducere la istoria mentalităţilor sud-est europene, astfel că autorul se angajează — pe deplin conştient de marile dificultăţi — pe căi nestrăbătute de nimeni pînă la el. De prisos a stărui aici asupra însemnătăţii cercetării mentalului colectiv; ajunge să spunem că nu se poate face o autentică istorie a umanităţii — în ansamblu sau pe compartimente naţionale — fără a cunoaşte conştiinţa sa colectivă. La curent cu cele mai, noi cercetări în această direcţie, Al. Duţu se interesează de ceea ce am numi, puţin inexact, audienţa socială a cărţii. Analiza conţinutului diverselor scrieri este pentru domnia sa un excelent mijloc de a pătrunde în lumea de idei şi sentimente a cititorilor, de a examina, cu fineţe şi pătrundere, concepte ca înţelepciune sau fericire, de a face partea cuvenită tradiţiilor, acele „prisons de longue durée", pentru a folosi cuvintele lui F. Brandel, şi inovaţiilor, de a restitui valoarea lor factorilor autohtoni şi influenţelor venite de aiurea.

Cele trei studii date în anexă, *Translatio studii la cărturarii români*, *Imaginea Franţei în timpul campaniilor napoleoniene* şi *Civilitate engleză şi moralism sud-est european* sînt — mai ales cele două din urmă — mici bijuterii ale unei cercetări care corelează statornic culturalul cu mentalul.

În această operă de orfevrărie istorică şi istoriografică, se întîlnesc, fireşte, şi ornamente în care unealta artistului a lovit alături[1]. Îndreptări de detaliu se vor mai putea, poate, aduce, dar este incontestabil că Al. Duţu a dat în studiul cărţilor de înţelepciune o carte-model.

Fl. Constantiniu

GEORGETA PENELEA, *Les foires de la Valachie pendant la période 1774—1848*, Bucarest, Ed. de l'Académie, 1973, 183 p.

Studiul perioadei de tranziţie de la feudalism la capitalism în ţările române reclamă deopotrivă clarificări teoretice şi investigaţii monografice. Fără raportarea tezelor lui K. Marx la realităţile specifice ale societăţii româneşti, fără cercetarea sistematică a imensului material

[1] Vezi în acest volum p. 358—361.

documentar, în care ineditul precumpăneşte încă, în sfîrşit, fără valorificarea acestor izvoare în cuprinsul unor monografii, discuţia despre această perioadă de trecere e condamnată să rămînă sterilă.

Este, deci, marele merit al Georgetei Penelea de a fi abordat o problemă de cel mai mare interes pentru cunoaşterea unui aspect fundamental al istoriei noastre economice într-o perioadă caracterizată prin schimbări profunde în toate structurile societăţii româneşti. Întreprindere curajoasă atît faţă de abundenţa informaţiei — alcătuită în cea mai mare parte din fonduri de arhivă — cît şi faţă de dificultăţile numeroase pe care varietatea condiţiilor locale, a unităţilor de măsură, a nomenclaturii mărfurilor etc. le ridică în calea anchetei.

Întemeiată pe o bază de informaţie, pe cît de amplă pe atît de solidă, autoarea a ştiut să încadreze bîlciurile din Ţara Românească într-o largă perspectivă de istorie universală, oferind în introducere o excelentă schiţă a istoriei bîlciurilor, sprijinită pe cele mai noi cercetări.

Evoluţia bîlciurilor din Ţara Românească în perioada cuprinsă între pacea de la Kuciuk-Kainargi şi revoluţia de la 1848 este tratată în trei mari capitole. Cel dintîi urmăreşte regimul lor juridic de-a lungul a două perioade, care au drept hotar instituirea regimului regulamentar (1831); cel de-al doilea urmăreşte succesiv participanţii la bîlciuri, mărfurile negociate, taxele; ultimul capitol prezintă dispoziţia topografică a bîlciurilor, dînd o listă a lor pe judeţe şi punînd astfel la dispoziţia cercetătorului un instrument de lucru care va aduce mari servicii viitoarelor cercetări. O anexă de patru documente din anii 1827—1840 pune la dispoziţie lectorului cîteva piese reprezentative pentru funcţionarea bîlciurilor.

De-a lungul întregii cercetări, autoarea a ştiut să urmărească şi să releve caracterul contradictoriu al bîlciului: expresie a unei economii cu pronunţat caracter natural şi întemeiat pe un privilegiu feudal, bîlciul contribuie la stabilirea unei reţele de relaţii de schimb şi deci la dezvoltarea pieţei interne pentru a-şi pierde funcţia economică odată cu consolidarea pieţei naţionale.

Este incontestabil că pe măsura cunoaşterii arhivelor caselor de comerţ Hagi Pop, Hagi Enuş şi a altor mari negustori, studiul bîlciurilor va înregistra progrese notabile, dar este tot atît de incontestabil, că înnoirile documentare şi de interpretare vor găsi cea mai trainică temelie în valoroasa carte cu care Georgeta Penelea a înzestrat istoriografia românească.

Fl. Constantiniu

GHEORGHE SĂVULESCU, *Comuna Colibaşi (Judeţul Argeş)*, editată de Consiliul popular al comunei Colibaşi, 1972, 244 p.

Colonelul farmacist Gh. Săvulescu consacră o frumoasă monografie comunei Colibaşi (Argeş) cu satele Racoviţa, Mioveni, Colibaşi, Clucereasa, Făgeţel (Vieroş). „Ceea ce m-a determinat să cercetez şi să scriu această carte — mărturiseşte autorul — este numai dragostea fierbinte de satul copilăriei mele, cu visuri frumoase, în cea mai mare parte împlinite".

Cu o pasiune, pe care într-adevăr numai o mare dragoste pentru satul natal i-o dă, autorul a folosit orice clipă liberă pentru a cerceta cu răbdare în arhivele din Bucureşti, Cîmpulung şi Piteşti şi a scoate din aceste grînare de fapte bob curat pe care îl oferă alor săi.

Pildele de eroism ale locuitorilor din satele ce alcătuiesc azi comuna Colibaşi, manifestate în vîltoarea revoluţiei din 1848, în războiul de independenţă din 1877, în războiul de întregire

naţională din 1916—1918 sau în ultimul mare război de eliberare naţională, împotriva ocupaţiei hitleriste sînt menite, prin evocarea caldă făcută de col. Gh. Săvulescu, să dezvolte îndreptăţita mîndrie a celor de azi şi să-i însufleţească în efortul lor, parte din efortul general al ţării, de a se ridica spre marile împliniri.

Ştiri diverse, geografice, arheologice, demografice, de istorie socială şi culturală concură la redarea unei monografii care s-a dorit şi a reuşit, în mare parte, să fie o monografie completă, cum ar fi bine să avem pentru fiecare comună a ţării.

Nu se poate un mai frumos dar făcut satului natal decît cel pe care l-a oferit comunei sale colonelul Gh. Săvulescu.

Amintindu-i fapta o facem şi cu speranţa că pentru fiecare din comunele ţării se va găsi cineva care să-i urmeze exemplul.

Şt. Ştefănescu

Finances publiques d'ancien régime. Finances publiques contemporaines. Processus de mutation. Continuités et ruptures. Colloque international, Spa, 16—19.IX.1971, Actes, „Pro Civitate", Collection Histoire, nr. 34, Bruxelles, 1972, 268 p.

Volumul pe care-l prezentăm cititorilor români este rezultat al colocviului internaţional de la Spa din septembrie 1971, consacrat istoriei fiscalităţii, organizat de centrul belgian de cercetări „Pro Civitate". La el au participat prestigioşi istorici fiscalişti din opt ţări, care au prezentat zece comunicări pline de interes, urmate de dezbateri tot atît de interesante. Comunicările se află publicate în limbile franceză, flamandă, germană şi engleză.

Le preced „Observaţiile generale" ale prof. emerit de la Universitatea din Liège, P. Harsin, în care se defineşte conţinutul noţiunii de „mutaţie" fiscală, se precizează mutaţiile despre care ar trebui să fie vorba, formele acestor mutaţii, efectul revoluţiei franceze din 1789 asupra regimului fiscal din Franţa şi din alte ţări, ca şi unele probleme fiscale particulare.

Seria comunicărilor este deschisă de prof. E. Helin, tot de la Universitatea din Liège, care face un bilanţ şi înfăţişează în acelaşi timp un program de cercetare pe tematica colocviului.

Sistemul fiscal francez în secolul al XIX-lea, cu „imobilismul" său, constituie subiectul comunicării lui J. Bouvier, profesor la Universitatea din Paris VIII-Vincennes. El arată stadiul oarecum înapoiat al cercetărilor din Franţa, faţă de alte ţări, în domeniul finanţelor publice şi a raporturilor lor cu situaţia economică, socială şi politică. Se indică unele căi de cercetare.

Comunicarea lui W. Dirksen se ocupă de finanţele olandeze între 1790 şi 1820. Se face o amănunţită analiză a bugetului de stat sub vechiul regim, alcătuit de Consiliul de stat, şi cel de după 1798, votat de Adunarea Naţională, alcătuită din reprezentanţii întregului popor. Se fac şi unele precizări de tehnică fiscală.

Profesorul de la Universitatea din Nürnberg, H. Kellenbenz, prezintă comunicarea „Finanţele publice ale Imperiului de la mijlocul secolului al XVII-lea pînă în secolul al XIX-lea". Se arată stadiul cercetărilor, trăsăturile fiscalităţii germane anterioare secolului al XVII-lea, dezvoltarea ei în epoca menţionată.

De impozitele şi creditul public în Spania (sec. XVI—XX) se ocupă prof. B. Bennassar de la Universitatea din Toulouse-Le-Mirail. Se analizează aspectele specifice fiscalităţii spaniole, sistemul fiscal, reformele din 1845, cele din secolul al XX-lea, cu impozitele lor directe, indirecte şi monopolurile de stat.

Comunicări la fel de interesante, înscrise în tematica colocviului, au mai prezentat prof. J. Senkowski de la Universitatea din Varşovia, despre mutaţiile fiscale din Polonia în secolul al XVIII-lea; prof. K. D. Tönnesson de la Universitatea din Oslo, despre finanţele publice din Norvegia la începutul secolului al XIX-lea; K. Benda, de la Institutul de istorie din Budapesta, despre situaţia financiară a Ungariei şi devalorizarea monedei în 1811; M. E. Somougi, despre sistemul fiscal din Egipt în secolele XVIII şi XIX şi H. Fritz-Pawelka de la Universitatea din Viena, despre finanţele publice austriece între 1740—1850.

Discuţiile care au urmat după fiecare comunicare au contribuit la clarificarea unor probleme mai obscure, la stimularea cercetării în anumite direcţii şi la indicarea unor noi căi şi metode de investigaţie. În volum discuţiile au fost fidel rezumate de domnişoarele Bruwier, Simons şi de dl. Guebenne. La ele au participat activ, cu intervenţii fructuoase, îndeosebi: M. A. Arnould, Ardant, Van Audenhove, J. Bouvier, W. Dirksen, P. Harsin, Van Houtte, H. Kellenbenz, Ph. Moureaux, J. Ruwet, J. Stengers.

O privire sintetică asupra rezultatelor colocviului face, la încheierea discuţiilor şi la finele volumului, prof. univ. M. J. Dhondt.

Nu putem încheia această succintă prezentare fără o subliniere a rezultatelor rodnice, în domeniul dificil al istoriei fiscalităţii medievale şi moderne, obţinute de comitetul de istorie al centrului bruxelez de cercetare „Pro Civitate", în fruntea căruia se află reputatul istoric F. Vercauteren de la Universitatea din Liège, membru al Academiei belgiene; din iniţiativa acestui comitet şi cu spijinul material al centrului amintit s-au ţinut pînă acum cinci colocvii închinate fiscalităţii şi s-au publicat cîteva volume asemenea celui prezentat aci, cu remarcabile rezultate ale investigaţiei contemporane în materie de istorie a fiscalităţii şi finanţelor.

D. Mioc

Dr. IMRICH KOTVAN, *Rukopisy Univerzitnej Knižnice v Bratislave* (*Codices manuscripti Bibliothecae Universitatis Bratislavensis*), Univerzitná Knižnica v Bratislave, 1970, 544 p.

Cataloagele de manuscrise ale bibliotecilor şi arhivelor din străinătate, tot mai numeroase şi prea puţin urmărite şi exploatate de istoricii noştri, rezervă mai toate revelaţii pentru trecutul nostru; cele din Cehoslovacia, fireşte, nu fac excepţie.

Catalogul Bibliotecii Universităţii din Bratislava, alcătuit de Dr. Imrich Kotvan, cuprinde descrierea a 1 310 manuscrise variate ca dată şi conţinut. Între manuscrisele înfăţişate figurează texte teologice, filozofice, istorice, judiciare, didactice, ştiinţifice, statistice etc. Fiecare manuscris e sumar descris, cu părţile sale componente, unde e cazul, şi cu indicaţiile tehnice strict necesare.

Semnalăm cîteva manuscrise care interesează direct trecutul nostru şi dintre care unele merită atenţia istoricilor noştri. Un prim lot de manuscrise provine din Timişoara şi priveşte

Banatul Timişoarei : ne referim la manuscrisele nr. 757, *Liber fundationum* (*Ordinis fratrum minorum*) *Temesvarini*, redactat în 1783 ; nr. 793, *Liber rationum Venerabilis Conventus Temesvariensis Fratrum Minorum Reformatorum*, cuprinzînd anii 1726—1804 ; nr. 966, *Liber exitus pecuniae Elemosynariae* (*Conventus Ordinis Fratrum Minorum Temesvariensis*, privind anii 1804—1806 ; nr. 1 039, *Liber rerum memorabilium Ordinis Fratrum Minorum Reformatorum ... pro conventu Tömösvariensi*, privind anii 1726—1756, care fără îndoială cuprinde date referitoare la istoria provinciei, şi mss. 1 287, *cîntece bisericeşti şi de sărbătoare*, unele scrise în limba sîrbă, cu litere chirilice, în parte în slavona bisericească, în greacă şi în română. Pe foaia a doua se descifrează semnătura lui Nicolae Stoicovici, din 28 noiembrie 1766, Timişoara. Pe foaia a treia se află exilibris-ul aceluiaşi Nicolae Stoicovici.

Un alt grup de manuscrise — nr. 397, 625 şi 729 — privesc istoria luteranismului în Ungaria şi specialiştii problemei vor găsi fără îndoială în ele date cu privire la expansiunea doctrinei luterane în spaţiul nostru.

Manuscrisul nr. 691 cuprinde un tratat de drept al Transilvaniei, în patru părţi, cu o introducere, o parte de drept public, o altă de drept privat şi o alta de practică judiciară. Din descrierea manuscrisului rezultă că textul cuprinde toate domeniile vieţii publice şi private a Transilvaniei.

Numeroase alte manuscrise privesc istoria Ungariei în genere şi ele cuprind, neîndoielnic, şi date de istorie românească.

Excelente reproduceri după unele manuscrise şi un indice bogat de persoane, locuri şi materii, încheie volumul.

Ş. Papacostea

GUY FOURQUIN, *Seigneurie et féodalité au Moyen Âge*, Col. „L'historien", dirigée par R. Mousnier, Presses universitaires de France, Paris, 1970, 246 p.

Autorul, profesor la Universitatea din Lille, porneşte de la ideea unei confuzii care s-ar face între *feudalitate* şi *seniorie*. Prin feudalitate, termen creat în epoca modernă, se înţelege un *regim*, mai bine zis, o „societate feudală" (J. Calmette, M. Bloch), bazată pe „legături de dependenţă de la om la om", sau *un ansamblu de instituţii*, în sens juridic (F. L. Ganshof), în vreme ce senioria, sau „stăpînirea de pămînturi", era, dacă ţinem seama de marele domeniu şi *villa*, care au precedat-o, „o organizaţie mai mult decît milenară care permitea marilor posesori funciari de a pretinde celor care închiriau pămîntul lor (leur tenancier) redevenţe şi servicii". Senioria a precedat deci feudalitatea şi s-a dovedit viabilă şi atunci cînd aceasta era pe cale de dispariţie. Revoluţia burgheză din Franţa i-a dat lovitura de graţie abolind drepturile „feudale", care erau însă aproape toate „drepturi senioriale". Continuînd această idee, autorul face deosebirea între feudali şi nobili, izvorul forţei celor din urmă fiind stăpînirea de pămînturi (senioria) şi nu numărul vasalilor. Confuzia dintre feudalitate şi seniorie, sau sistemul seniorial, a fost sporită prin folosirea aceloraşi termeni, în unele regiuni (estul şi sud-estul Franţei, Anglia) în ambele domenii : de pildă prin „fief" se înţelegeau atît tenurile vasalilor, cît şi cele ale ţăranilor.

Autorul cunoaşte teoria marxistă asupra feudalismului, afirmînd însă, conform *schemei sale*, că „subordonarea maselor rurale « seniorilor » care au pus mîna pe o parte din munca ţăranilor dependenţi şi în acelaşi timp pe pămînturi" se referă la „seniorie şi nu la feudalitate", care ar fi durat în sensul adevărat al cuvîntului doar aproximativ trei secole. Totuşi, el recunoaşte că feudalitatea şi senioria trebuie studiate împreună, fapt care-l demonstrează prin lucrarea sa.

Ca şi M. Bloch, care exclude senioria dintre instituţiile feudale, G. Fourquin porneşte de la premisa falsă a identităţii marilor domenii ale epocii sclavagiste, existente în vremea cînd „statul era mai puternic, relaţiile de clientelă mai rare şi puţin stabile" şi exista o largă circulaţie a banilor (M. Bloch), cu cele feudale, ambele fiind considerate drept „seniorii". El depăşeşte însă poziţia lui Bloch, arătînd că în cercetarea feudalismului trebuie pus accentul şi pe aspectele economice. „senioria rurală", ale cărei produse hrănesc întreaga societate feudală de la ţăranii dependenţi pînă la seniorul feudal, fiind „sufletul întregului sistem".

Termenul de seniorie poate fi înţeles în mai multe feluri — consideră Guy Fourquin —, dar între acestea se detaşează două accepţiuni principale : „senioria este un domeniu, moştenitoare a *villa*-ei, în teritoriile carolingiene, şi a „*manoir*"-ului în cele anglo-normande, cu o bază teritorială încă împărţită în două (rezervă şi tenuri) ; ea reprezintă de asemenea o forţă de exploatare judiciară şi economică". Corespunzător acestui punct de vedere, senioria se prezintă sub două forme : „funciară" şi „banală". În cadrul senioriei funciare, care continuă *villa* carolingiană, rezerva senorială are tendinţa de a scădea în secolele XI-XII, prin sporirea tenurilor acordate ţăranilor, rămînînd însă întotdeauna mai mare decît o tenură, iar uneori decît toate acestea la un loc. Exploatarea ei se face cu ajutorul „servitorilor casei" (*familia*), a ţăranilor care deţin tenuri şi a mîinii de lucru salariate, a cărei întrebuinţare devine cu timpul predominantă. Cît priveşte obligaţiile de muncă ale ţăranilor tenancieri, acestea sînt reduse, ca urmare a faptului că rezerva nu este prea mare, şi uneori se înlocuiesc cu o rentă în bani ; totuşi, comparativ, în nordul continentului obligaţiile lor sînt mai mari decît în sudul Europei, îndeosebi în Italia. Senioria banală, numită astfel de G. Duby, pentru că posesorul ei dispunea de „dreptul de ban", parţial sau total, se afla uneori în mîna aceluiaşi senior, care stăpînea şi seniorii funciare. Pe teritoriul ei, avînd dreptul de justiţie, seniorul putea impune obligaţii suplimentare. La început ea aparţinuse castelanilor, dar în secolele XII-XIII a intrat şi în stăpînirea altor categorii de feudali. În sfîrşit, în încheierea acestei părţi se acordă atenţie locului ocupat de masele rurale în cadrul regimului senorial în secolele XI-XIII, autorul considerînd că „noua servitute" din perioada postcarolingiană se transmite ca o „legătură de la om la om", adică o *legătură vasalică*, în profitul exclusiv al seniorului, ce avea dreptul să urmărească şi să aducă înapoi servul care părăsea senioria. În acelaşi timp, ţărănimea n-a rămas inactivă. Desţelenirile şi colonizarea unor noi ţinuturi au contribuit la creşterea numărului ţăranilor liberi. Guy Fourquin se ocupă pe larg de implicaţiile multiple ale procesului eliberării din servitute în secolele XII-XIII. În acelaşi timp, el relevă şi aspectele economice ale senioriei în secolul al XIII-lea : creşterea domeniilor bisericeşti (prin danii etc.) şi reducerea celor laice (prin împărţiri succesive, vînzări, legate de cheltuieli militare etc.) pînă la aşa-numitele „seigneuries-croupions", stăpînite de o „plebe nobiliară", proces urmat întocmai şi în ceea ce priveşte întinderea rezervei senoriale, care către 1300 ajunge să fie compusă pe domeniile laice din regiunea pariziană, unde nu exista dreptul de moştenire al primului născut, dintr-o casă şi 2—3 ha de pămînt. Spre deosebire de M. Bloch, care considera seniorii secolului al XIII-lea „rentieri ai pămîntului", trăgîndu-şi veniturile din redevenţele plătite de ţărani, G. Fourquin crede că veniturile senoriale proveneau mai cu seamă de pe rezervă, exploatarea acesteia accentuîndu-se în această perioadă. În ţinuturile unde era

în vigoare doar dreptul de moştenire al primului născut, „rezerva de 100 ha, sau încă şi mai mult, nu erau rare", iar pe domeniile bisericii ele aduceau uneori pînă la 80% din venituri.

În concluzia lucrării, autorul afirmă că, în afara dreptului feudal legat de menţinerea fiefului, evul mediu „feudal" a lăsat moştenire epocii moderne: nobilimea, care-şi păstrează predilecţia pentru meseria armelor şi stratificarea societăţii în ordine. Ca atare, consideră Guy Fourquin, „mai mult decît istoria senioriei, cea a feudalităţii nu se termină odată cu sfîrşitul evului mediu".

O bogată bibliografie însoţeşte fiecare capitol al volumului, completînd astfel informaţiile asupra problemelor tratate. Lucrarea este scrisă într-un stil sobru, concis, pe baza numeroaselor date furnizate de cercetările locale şi ţinînd seama de rezultatele literaturii istorice în acest domeniu (îndeosebi G. Duby, F. L. Ganshof şi M. Bloch). Cartea lui Guy Fourquin, cu toate deficienţele sale metodologice, constituie o lectură interesantă pentru toţi medieviştii, preocupaţi de studierea *feudalismului clasic occidental*, şi nu numai pentru aceştia.

C. Rezachevici

LÉOPOLD GÉNICOT, *Les lignes de faîte du Moyen Âge*, ed. a VI-a revăzută, Tournai, 1969, 407 p.

Cartea lui Léopold Génicot, profesor la Universitatea din Louvain, intitulată *Les lignes de faîte du Moyen Âge* (Structurile esenţiale — sau cheia de boltă — ale evului mediu), a apărut într-a 6-a ediţie în 1969. Publicată pentru prima oară în 1950 de către editura Casterman din Tournai, ea a avut un mare succes în Occident. Lucrarea este împărţită în 12 capitole, în care se analizează geneza şi evoluţia, dar mai ales, după cum spune titlul, trăsăturile esenţiale ale evului mediu.

Autorul caracterizează civilizaţia medievală în primul rînd prin cadrul său geografic: pe cînd civilizaţia antică era mediteraneană, cea medievală este occidentală, ea nu priveşte decît o parte din fostul Imperiu roman. În timpul perioadei de tranziţie, adică din secolul al III-lea pînă în secolul al VII-lea, de la antichitate la evul mediu, se produce o dublă revoluţie: pe de o parte Occidentul se diferenţiază de Orient şi de Africa, iar pe de alta frontierele sale se lărgesc şi centrul său se deplasează încet-încet spre nord.

Marea criză din Imperiul roman din secolul al III-lea, care a permis popoarelor migratoare germanice să pătrundă în interiorul graniţelor sale, a dus la o ruptură între Occident şi Orient. Prin arme, dar mai ales prin diplomaţie, împăratul din Orient reuşeşte să îndepărteze pe năvălitori spre Italia, Galia şi Spania, ceea ce a avut ca urmare ruperea legăturilor politice, culturale şi chiar materiale între cele două zone. Identitatea instituţiilor administrative dispare, diferenţele de cultură se accentuează, Orientul reneagă tradiţiile sale latine şi se cantonează în elenism, devenind şi mai accesibil influenţelor asiatice. Cucerirea arabă a Orientului mijlociu, a nordului Africii şi a Spaniei a contribuit în şi mai mare măsură, fie direct, fie indirect, la această separare.

Pătrunderea triburilor germanice înspre sud a avut ca primă urmare o decădere a nordului, dar odată cu secolul al VI-lea nordul începe să se dezvolte, să se disciplineze, să se educe. Popoarele germanice: anglii, saxonii, francii, vizigoţii, alamanii şi longobarzii consti-

tuie cea mai mare parte a populaţiei unor mari întinderi, contribuind la o întinerire şi la o nouă vitalitate în dauna sudului.

Galia merovingiană, Anglia, Spania vizigotică şi Italia au împrumutat trăsăturile cele mai caracteristice ale organizaţiei publice de la germani. Învingătorii n-au renunţat la concepţiile lor politice esenţiale. Monarhia, chiar dacă s-a transformat în contact cu Roma, este o instituţie de origine barbară. Ea a rămas personală, titularul ei nu mai încarnează statul, căci această noţiune a dispărut. Nobilimea, de asemenea, este de origine şi de concepţie germanică. Nobilii participă la puterea supremă şi sînt singuri stăpîni pe domeniile lor. Societatea medievală datorează mai mult barbarilor, decît Imperiului roman. Ea este aristocratică, iar legăturile personale între membrii ei joacă un rol primordial. Astfel, germanii au donat lumii noi principalele elemente ale armăturii sale politice şi sociale, dacă nu economice, pe cînd romanii i-au dat esenţialul culturii.

În mijlocul invaziilor civilizaţia şi cultura clasică au supravieţuit parţial graţie bisericii. Studiul antichităţii progresează sub egida ei, ştiinţa antică ajutînd la înţelegerea Scripturii şi la elaborarea teologiei. Roma, deşi slăbită, prepară renaşterea carolingiană.

A doua perioadă a evului mediu, între secolele IX şi XII, se caracterizează prin scăderea autorităţii centrale, prin fărîmiţarea puterii, consecinţe ale invaziilor normandă şi maghiară. Populaţia, în lipsa unei autorităţi centrale care nu mai putea garanta securitatea, se adună în jurul unor şefi locali, care iau locul monarhilor şi care guvernează pe seama lor, în centrele fortificate. Lupta pentru putere între monarhi şi feudali este cîştigată cînd de unii, cînd de alţii, în diferitele regiuni ale Occidentului.

Creşterea populaţiei occidentale începînd cu secolul al XII-lea duce la o expansiune puternică, la o înmulţire a relaţiilor paşnice sau violente, pînă acum numai individuale, cu lumea islamică, cu Orientul şi cu regiunile slave. Cucerirea Angliei şi a Italiei de către normanzi, victoriile spaniole asupra maurilor, înaintarea germanilor spre răsărit, ca şi cruciadele sînt tot atîtea manifestări ale setei de cucerire, datorate fie cîştigului, fie credinţei.

O altă consecinţă importantă, de ordin economic, a expansiunii popoarelor occidentale este dominarea Mării Mediterane de către flotele comerciale ale oraşelor italiene care, prin faptul că au acces la materiile prime esenţiale, fac să crească importanţa industriei şi comerţului faţă de agricultură.

Comerţul constituie o nouă legătură strînsă între ţările occidentului. Unitatea economică se adaugă unităţii religioase şi celei culturale, pentru a combate fărîmiţarea politică. Progresul economic are efecte şi pe planul politic şi pe cel social. Taxele percepute pe circulaţia mărfurilor aduc venituri importante statelor, care astfel îşi pot permite să plătească un vast aparat administrativ. Reducerea chiriei pămîntului îmbunătăţeşte situaţia ţăranilor, dar ruinează nobilimea mică şi mijlocie. La această modificare a raportului dintre forţele politice contribuie şi dezvoltarea excepţională a oraşelor, ceea ce dă încă o lovitură feudalităţii.

În urma întăririi monarhiilor şi a oraşelor, preocupările politice şi economice eclipsează pe cele spirituale. Biserica şi papalitatea trec, în secolele XIV şi XV, printr-o nouă criză : numirea încă a unui papă la Avignon, apoi înmulţirea ereziilor, pe care inchiziţia nu le poate stăpîni. Imoralitatea, neîndeplinirea datoriei, ignoranţa şi aviditatea preoţilor şi a călugărilor fac ca masele să se îndepărteze de ei. Idei reformatoare de mare amploare, susţinute de oameni de mare cultură şi prestigiu ca Wiclif şi Huss, fac ca în ultimele două secole ale evului mediu biserica, rămasă totuşi o mare putere, să nu se mai confunde cu Occidentul. Evul mediu a cultivat o mare ambiţie : să integreze totul în biserică şi să-i dea unitate şi stabilitate. Acest efort slăbeşte pe la 1300. Fiecare se vrea stăpîn în ţara sa, oamenii încep să revendice libertatea.

Rezumînd în acest fel cartea lui L. Génicot am lăsat de o parte numeroase aprecieri ale autorului privitoare la specificul societăţii medievale din ţările Occidentului. Lucrarea se caracterizează prin erudiţia şi prin capacitatea de sinteză a autorului. Este, astfel, o cercetare care reflectă eforturile istoriografiei franceze şi a celei de limbă franceză de a reexamina problemele evului mediu în spirit generalizator şi critic.

Lucrarea nu pune însă în lumină, precum ne-am aştepta din formularea generală a titlului, şi trăsăturile societăţii medievale din estul şi sud-estul Europei. Din acest punct de vedere, deci, autorul nu angajează o examinare comparativă care ar fi fost de mare folos pentru înţelegerea specificului societăţii occidentale.

Consider excesivă aprecierea potrivit căreia societatea medievală datorează mai mult barbarilor decît Imperiului roman. Se ştie că popoarele germanice s-au organizat pe baza dreptului roman.

Sînt interesante tezele autorului privitoare la unificarea spirituală a societăţii medievale sub înrîurirea bisericii şi ideologiei creştine. Această operă însă are o semnificaţie politică şi socială care scapă autorului. De fapt, societatea medievală a fost fărîmiţată încă de la început de stratificările impuse de feudalizare. Unificarea spirituală tindea să servească mai curînd guvernanţilor decît populaţiilor respective.

Nu este pe deplin întemeiată nici afirmaţia potrivit căreia în secolul al XI-lea ar fi existat unitatea economică a societăţii occidentale. Asistăm, dimpotrivă, la aceleaşi fenomene de feudalizare care consacră izolarea latifundiilor. Se poate spune numai că unificarea economică devenea un ţel al oraşelor şi al relaţiilor comerciale.

Obiectivitatea istorică a autorului apare oarecum umbrită de faptul că uneori societatea medievală este privită din punctul de vedere al societăţii franceze, afirmîndu-se chiar că, pentru secolul al XIII-lea, civilizaţia medievală la apogeul său este o operă mai ales franceză.

Găsesc că lucrarea este consistentă şi edificatoare pentru înţelegerea istorică a anumitor fenomene ale societăţii medievale occidentale, şi numai ale acesteia, deoarece în preocuparea autorului nu intră ţările din estul şi sud-estul european.

Constantin Bucşan

Reallexikon zür byzantinischen Kunst, Stuttgart, vol. I, 1966; vol. II, 1972.

Sub conducerea şi coordonarea prof. Klaus Wessel şi Marcel Restle au apărut la Stuttgart, în editura Anton Hiersemann, primele două volume ale lexiconului artei bizantine, cea dintîi lucrare de acest gen, într-un domeniu atît de vast şi de important al culturii universale. Cei doi iniţiatori ai acestei opere şi-au propus, aşa cum reiese din prefaţă, să realizeze un instrument de lucru cît mai complet pentru specialişti şi pentru tinerii învăţăcei ai artei şi culturii bizantine, oferind o temeinică sinteză a celor mai recente descoperiri şi concluzii istorice în acest domeniu. Lexiconul va cuprinde patru volume cu circa şase sute de articole privitoare la principalele ţări, aşezări, oraşe, monumente, tehnici etc. ale artei bizantine. Cum este firesc, iconografia ocupă un loc foarte important în acest ansamblu de preocupări.

Concepută astfel, lucrarea de faţă are caracterul unui adevărat tratat, organizat în forma unui lexicon. În primele două volume sînt cuprinse o serie importantă de aşezări şi oraşe de mult dispărute, pe care le-a reînviat azi munca arheologilor. De asemenea sînt prezentate un număr de monumente păstrate încă în diferite ţări ale Europei, Africii şi Orientului apropiat, fie că acestea au făcut parte integrantă din Imperiul bizantin, fie că au beneficiat doar de strălucirea artei şi culturii bizantine. Datorită acestei largi concepţii, lexiconul ne oferă cea mai cuprinzătoare privire de ansamblu asupra întregii arii de răspîndire a artei bizantine, pe care nu o avem atît de complet înfăţişată în nici unul dintre studiile de sinteză publicate pînă în prezent. Subliniind particularităţile locale ale fiecărei provincii de artă bizantină, se desprind foarte clar trăsăturile proprii ale acestei arte în lumea Orientului apropiat, unde vechile culturi şi-au impus caracterul lor de-a lungul istoriei Imperiului bizantin. Sub acest aspect, lucrarea de faţă reprezintă o contribuţie deosebit de preţioasă, dezvăluindu-ne atît în studiile de sinteză asupra Armeniei, Ciliciei, Egiptului etc., cît şi în articolele de caracter monografic privind oraşele, aşezările şi monumentele din aceste zone, contribuţia acestora la formarea şi dezvoltarea artei bizantine. Cei doi redactori ai lucrării de faţă subliniază, chiar în prefaţa primului volum, necesitatea absolută de a cunoaşte cultura şi arta bizantină cu toate implicaţiile lor orientale, pentru înţelegerea începuturilor culturii Europei medievale.

Limitele cronologice ale lexiconului depăşesc istoria imperiului, deoarece deseori sînt citate exemple din domeniul iconografiei, tehnicii etc., care aparţin artei postbizantine, păstrătoare a tradiţiei mai îndepărtate.

Fiecare studiu de caracter topografic este alcătuit dintr-o parte introductivă privind originea numelui localităţii sau ţării, informaţiile izvoarelor scrise, o succintă prezentare geografică şi istorică. Urmează apoi o descriere amplă a regiunii, oraşului sau aşezării, legată de construcţiile religioase, militare sau civile, ale căror particularităţi arhitectonice, decoraţie sculptată sau pictată se încadrează în vastul domeniu al artei bizantine. Dintre aceste articole vom semnala doar pe cele mai importante referitoare la Orientul apropiat: *Egiptul* (col. 61—90, I); *Armenia* (col. 306—335, I); *Asia* (col. 335—349, I); *Bithynia*, (col. 719—724, I); *Byzacena* (col. 837—866, I); *Galatia* (col. 608—615, II); *Georgia*, (col. 662—724, II); *Hauran* (col. 952—1 003, II). La acestea se adaugă o serie de ţări sau zone europene în care arta bizantină a lăsat urme bogate, ca: *Athosul* (col. 389—421, I); *Bulgaria* (col. 795—837, I); *Chios* (col. 951—966, I); *Dacia* (col. 1 083— 1 089, I); *Epirul* (col. 207—334, II); *Hellas* (col. 1 088—1 189, II). În acest cadru articolul privitor la Dacia ca şi acela referitor la Curtea de Argeş sînt bazate pe o bibliografie incompletă şi depăşită de noile cercetări.

O altă preocupare a lexiconului este îndreptată către prezentarea completă a diferitelor tehnici caracteristice artei bizantine ca: smalţul (col. 94—130, II); sticla (col. 800—839, II), argintăria (col. 882—893, II), encaustica (col. 144—152, II) etc. Un număr important de studii se referă la principalele teme iconografice din Vechiul şi Noul Testament. În articolele privind acest domeniu se analizează mai întîi izvoarele temei, apoi apariţia ei în artă, cu toate transformările pe care le-a suferit pînă în faza tîrzie, postbizantină. În afară de prezentarea izolată a principalelor teme, sînt analizate programele iconografice care corespund anumitor părţi ale unui monument religios (absida, cupola etc.). În aceste articole apar deseori citate şi monumente româneşti, precum şi lucrările fundamentale asupra picturii bizantine din România ale prof. I. D. Ştefănescu.

O vastă bibliografie cuprinzînd cele mai de seamă studii publicate pînă la apariţia lexiconului însoţeşte fiecare articol, astfel încît la încheierea publicării celor patru volume se va ajunge la cea mai completă prezentare a tuturor studiilor de artă bizantină din întreaga lume. O bogată ilustraţie formată din planuri de oraşe şi monumente, detalii de decoraţie sculp-

tată, obiecte de ceramică etc. redate în desen linear contribuie esenţial la îmbogăţirea prezentării şi la completarea descrierilor. Fiind înmănuncheată într-o lucrare de ansamblu toată această ilustraţie oferă posibilitatea unor studii comparative, uşor de realizat, astfel încît cercetătorul poate desprinde limpede trăsăturile particulare ale unor monumente de tradiţie bizantină de caracter provincial. Precizia şi claritatea informaţiei, îmbinată cu limpezimea stilului situează lucrarea de faţă printre cele mai folositoare studii de artă bizantină publicate în ultima vreme. Aşa cum am arătat încă de la început, lexiconul acesta depăşeşte limitele unui dicţionar, marcînd o etapă principală în dezvoltarea studiilor consacrate artei şi culturii bizantine. Astfel de lucrări de caracter enciclopedic, atît de mult răspîndite azi în lume, atunci cînd sînt bine gîndite şi realizate au darul de a uşura foarte mult munca specialiştilor, oferind mijloace de lucru de o covîrşitoare importanţă. Ele pot constitui temeiul unei noi etape de cercetare într-un anumit domeniu. Lexiconul consacrat artei bizantine se înscrie printre aceste realizări, oferind o adevărată sinteză a culturii şi artei bizantine, de-a lungul a zece veacuri.

Corina Nicolescu

CLÉOBULE D. TSOURKAS, *Germanos Locros, Archevêque de Nysse et son temps (1645—1700). Contribution à l'histoire culturelle des Balkans au XVIIe siècle*, Thessalonique, 1970, 120 p. + 5 pl.

Autorul este cunoscut istoricilor din România prin cercetările sale privitoare la cultura popoarelor din Peninsula Balcanică şi îndeosebi prin remarcabila sa lucrare *Les débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans*, publicată într-o primă ediţie la Bucureşti în 1946, iar în ediţia a doua la Tesalonic în 1967. Cleobul Tsourkas cunoaşte izvoarele greceşti ale culturii româneşti din evul mediu şi manifestă un interes susţinut pentru studiul relaţiilor culturale greco-române. Prin publicaţiile sale, cu exemplara sa competenţă de cercetător al manuscriselor, pune în lumină şi prezenţa activă a poporului român în comunitatea culturii universale.

Noua lucrare pe care o recomandăm istoricilor din ţara noastră a fost editată de Institutul de studii balcanice din Tesalonic, constituind volumul al 123-lea din seria publicaţiilor Societăţii de studii macedonene. Cartea este dedicată memoriei lui Demostene Russo (1869—1938), fost profesor la Universitatea din Bucureşti, pe care autorul îl omagiază socotindu-l „ultimul mare dascăl grec în România" (p. 5). După un cuvînt înainte (p. 9) şi după prefaţă (p. 11—15), lucrarea cuprinde în capitolul I expuneri despre *corespondenţa* lui Ghermanos al Nisei (p. 17—35), în capitolul al II-lea date biografice despre viaţa acestui învăţat grec (p. 37—61), iar în capitolul al III-lea dezvoltări referitoare la *activitatea sa didactică* la Bucureşti (p. 63—78). Valoroase ca material documentar sînt cele 12 anexe, care cuprind scrisori greceşti, unele însoţite de rezumate în limba franceză (p. 79—120), precum şi cele cinci fotocopii după manuscrise, cu care se încheie volumul (p. 121—132).

Cleobul Tsourkas promovează cercetările privitoare la istoria relaţiilor greco-române printr-o documentare nouă şi prin interpretări originale, lămurind, cum nu s-a făcut niciodată mai înainte, personalitatea lui Ghermanos al Nisei şi locul acestuia în istoria manifestărilor culturale greco-române din a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Originar din Locrida

Greciei, de unde şi numele de Locros, Ghermanos s-a născut între anii 1610—1615, a intrat de tînăr în monahism, a frecventat la Atena cursul de filozofie al lui Teofil Coridaleu în anii 1644—1646, a funcţionat ca profesor la Academia Patriarhiei din Constantinopol în anii 1662—1664, apoi ca exarh patriarhal cu diferite însărcinări.

Ghermanos s-a stabilit la Bucureşti, foarte probabil în anii 1672—1673. Fiind apreciat pentru erudiţia şi pentru viaţa sa ascetică, a fost consacrat arhiepiscop al Nisei între anii 1678—1679 la Bucureşti, de către unul dintre patriarhii care se aflau atunci în capitala Ţării Româneşti. Titlul de arhiepiscop a fost onorific, eparhia Nisei din Asia Mică fiind de mult timp o reminiscenţă istorică în organizarea bisericii răsăritene. Datorită unor intrigi de care nu a fost străin un patriarh trecător prin capitala Ţării Româneşti, Ghermanos a devenit indezirabil curţii domneşti şi a fost expulzat, stabilindu-se la Braşov unde a locuit timp de aproape doi ani (1680—1681). În acei ani, crede autorul, Ghermanos a vizitat Europa centrală şi a putut cunoaşte pe marele pedagog Ammos Comenius. A revenit în Bucureşti la începutul anului 1682. S-a bucurat de aprecierea şi protecţia lui Şerban Cantacuzino şi a participat efectiv la traducerea Bibliei româneşti din 1688. O nouă intrigă determină pe voievod să-l pună sub pază. S-a stins din viaţă la începutul anului 1688. Prefaţa Bibliei precizează că „după petrecerea lui", lucrările de traducere au fost continuate de alţi bărbaţi pricepuţi în amîndouă limbile: română şi greacă.

Tsourkas pune în lumină activitatea culturală a lui Ghermanos şi rolul său ca dascăl de limbă şi literatură greacă în Ţara Românească. Autorul relevă caracterizarea ce figurează în prefaţa Bibliei din 1688, care numără între „dascălii ştiuţi foarte den limba elinească pe prea înţeleptul celu dentru dascăli alesu şi arhiereu Ghermanos Nissis".

Învederînd calitatea de dascăl a lui Ghermanos, autorul susţine că învăţatul grec a fost unul dintre primii profesori ai Academiei Domneşti din Bucureşti şi stăruie în ipoteza sa, potrivit căreia această instituţie de învăţămînt a fost înfiinţată între anii 1672—1673, sub forma unui colegiu grec, în timpul domniei lui Gheorghe Duca, fiind apoi reorganizată de Şerban Cantacuzino în 1679. Cu remarcabila sa obiectivitate, autorul pune în demonstraţia sa şi un accent de probabilitate, întrucît, corespondenţa lui Ghermanos nu-i îngăduie o deplină certitudine pentru afirmaţiile sale. Argumentul său principal îl constituie informaţiile documentare neîndoielnice, care atestă prezenţa stabilă în Bucureşti a unor dascăli greci, cu mult înainte de 1694, adică de anul admis de Victor Papacostea, de Ion Ionaşcu şi de semnatarul prezentei expuneri, ca fiind data înfiinţării Academiei Domneşti la Bucureşti.

Precizăm mai întîi că noua istoriografie românească nu a ignorat prezenţa şi activitatea dascălilor greci în ţările noastre înainte de anul 1694. Asemenea dascăli însă făceau lecţiile lor în familiile boiereşti sau îşi organizau cursurile la locuinţele lor. În controversa privitoare la data înfiinţării Academiei din Bucureşti, aşteptăm şi argumente mai concludente pentru a accepta teza potrivit căreia această şcoală ar fi fost întemeiată în anii 1672—1673. Pînă atunci păstrăm convingerea, bazată şi pe propriile noastre cercetări, că Academia Domnească din Ţara Românească datează ca aşezămînt şcolar din anul 1694 şi că a fost înfiinţată de Constantin Brîncoveanu. Menţinem, deci, în această privinţă, concluziile publicate în studiile noastre: *Academia Domnească din Ţara Românească în secolul al XVIII-lea*, în „Studii", XVIII (1965), nr. 4, p. 834 848; *Începuturile Academiei Domneşti din Bucureşti*, în „Materiale de istorie şi muzeografie", XV (1966), p. 15—24.

Tsourkas îşi încheie cartea, subliniind faptul că prin instituţiile de învăţămînt care au fost Academiile Domneşti din Bucureşti şi Iaşi, s-a dezvoltat o mişcare culturală în spi-

ritul greco-latin, care a însufleţit apoi lupta comună a grecilor şi românilor pentru emanciparea lor politică. Prin conţinutul său consistent şi original, acest studiu va fi de un real folos pentru istoricii care cercetează cultura ţărilor noastre din secolele XVII şi XVIII.

Gh. Cronţ

Repertorium fontium historiae medii aevi, primum ab Augusto Potthast digestum, nunc cura collegii historicorum e pluribus nationibus emendatum et auctum, Romae, MCMLXII, MCMLXX, apud Istituto storico italiano per il Medio Evo.

Publicarea primului volum (în anul 1962) a unei noi ediţii de izvoare medievale, care să ia locul repertoriului publicat în secolul trecut de August Potthast, a fost continuată de apariţia a încă două tomuri.

Dacă primul cuprinde prezentarea (într-o formă nouă) a principalelor colecţii de izvoare ale istoriei europene, următoarele îşi propun expunerea în ordine alfabetică a tuturor izvoarelor medievale narative şi descriptive cu specific juridic, epistolar, literar, hagiografic, religios (acte sinodale), economic ; izvoarele legate de istoria doctrinelor şi moravurilor, calendare, necrologuri ; izvoare arabe, ebraice, turco-otomane care au referiri la istoria europeană ; izvoare needitate, pierdute sau reconstituite. Datorită acestui fapt, volumul II (apărut în 1967) şi III (apărut în 1970) nu reuşesc să epuizeze decît primele trei litere ale alfabetului, izvoarele fiind prezentate într-o formă restructurată faţă de vechea ediţie. Astfel dacă în „Bibliotheca" lui A. Potthast la literele A—B erau cuprinse 1 160 de izvoare (în 177 p.), în noul volum se păstrează 939 din cele vechi (fiind îndepărtate 221 care fuseseră incluse greşit în vechiul repertoriu) adăugîndu-se altele 345, numărul total fiind de 1 284 (în 516 p.) ; în volumul III, din 1 533 de izvoare existente la litera C din repertoriul anterior au fost îndepărtate 302 fiind adăugate alte 711, numărul total ajungînd la 1 942 (în 582 p.).

Valorii intrinsece a izvoarelor (şi nu trebuie să mai subliniem importanţa lor deosebit de mare pentru cercetarea uneia din cele mai interesante epoci din istoria omenirii) li se adaugă forma de înaltă ţinută ştiinţifică în care sînt prezentate şi care constituie ea însăşi un real ajutor pentru cercetători : izvoarele sînt trecute în ordinea alfabetică a numelor autorilor(cărora li se dau cîteva date bibliografice), ele fiind însoţite de referiri despre semnificaţia şi importanţa lor istorică şi de elemente auxiliare (cotele manuscriselor, ediţiile apărute, traducerile vechi şi noi, facsimile existente) ; de asemenea comentarii generale şi de specialitate, prin folosirea celor mai bune lucrări de interpretare.

Izvoarele cuprinse în cele două volume sînt precedate de prezentarea, tot în ordine alfabetică, a colecţiilor de izvoare, a periodicelor şi a lucrărilor generale cele mai uzitate pentru întocmirea lor. Volumele noului repertoriu, apărute pînă acum şi realizate de un număr mare de specialişti grupaţi în comitete naţionale (pentru ţara noastră, prof. M. Berza, preşedinte, şi prof. Fr. Pall, membru) şi coordonaţi de un comitet general au scopul de a pune la îndemîna specialiştilor din întreaga lume a unui instrument bibliografic de prim rang, cuprinzînd principalele opere istoriografice ale evului mediu.

Ştefana Simionescu

GIAN GIACOMO, MUSSO, *Nuove ricerche d'archivio su Genova e l'Europa centro-orientale nell'ultimo Medio Evo*, în „Rivista Storica Italiana", LXXIII, 1971, nr. 1, p. 130—143.

Recolta bogată dobîndită de arhivistul genovez Gian Giacomo Musso în arhivele oraşului său natal priveşte în primul rînd relaţiile între români şi Genova în secolele XIV—XV. Documente noi, unele de însemnătate excepţională, au ieşit la iveală datorită investigaţiilor din ultimii ani; cum, din nefericire, autorul nu oferă în articolul său decît indicaţii foarte sumare şi uneori vagi asupra conţinutului acestor documente, valorificarea lor sistematică din punctul de vedere al istoriei noastre rămîne o sarcină de viitor.

Ocuparea Constantinopolului de turci a întrerupt legătura maritimă dintre coloniile pontice ale Genovei şi metropolă; mai greu practicabilă, mult mai costisitoare şi deci mai puţin rentabilă, legătura terestră s-a impus ca unică soluţie de schimb. Ea trecea cu necesitate şi prin ţările române, intensificînd contactele — în sensul atît al colaborării cît şi al conflictului — între genovezi şi români. Un document din 1473 — 1474 descrie itinerarul de la Genova, prin Germania şi Ungaria, pe Dunăre, pînă la Caffa, etapele şi costul drumului. Un Bogdan, ghid din Moldova la Illice (pe Nipru, la vărsarea căruia se afla castelul Lerici), nu are de ce fi un boem, cum presupune autorul, ci are toate şansele să fie un moldovean.

Deosebit de însemnat pare a fi documentul din 1467 referitor la un fost consul al Caffei, Grigorie de Reza, arestat în Moldova lui Ştefan, împreună cu însoţitorii săi; faptul a declanşat o cerere de acordare de represalii împotriva Moldovei. Din anul următor, 1468 15 august, s-a păstrat o expunere a aceluiaşi Grigore de Reza asupra peripeţiilor sale în Moldova. În lipsa textului relatării sale, care poate va aduce revelaţii însemnate pentru istoria legăturilor moldo-genoveze, reţinem afirmaţia fostului consul că, în exerciţiul funcţiei sale fiind, a tratat întotdeauna bine „la faction velachesca in Caffa", ceea ce pare să divulge una din cauzele tensiunii existente între colonia genoveză din Crimeea şi Moldova.

Ştiri despre comerţul genovez de sclavi prin Moldova se întîlnesc într-un document din 8 iulie 1474, care menţionează transportul unui rob de la Caffa „usque ad civitatem seu locum Velachie, partium Alemanie (!)".

Un document din Genova, 18 iulie 1437, menţionează expedierea,la o dată anterioară, de către un genovez stabilit în „Valachia", spre Caffa, a cincizecişişapte „cultellas que more vellaco appelantur corde", termen românesc, aşadar, care rămîne de identificat. Postavul care sosea în Moldova din Polonia sau Transilvania ajungea la Caffa şi Trapezunt, după cum rezultă dintr-un document din 27 mai 1410.

Datele noi despre viaţa economică şi despre autorităţile genoveze de la Licostomo, despre existenţa unei mănăstiri franciscane în localitate, despre legăturile aşezării dunărene cu Pera, despre comerţul de sclavi, de grîne şi de vin, despre circulaţia monetară în ultimele decenii ale secolului al XIV-lea vor lărgi fără îndoială simţitor cunoştinţele noastre, atunci cînd documentele semnalate de autor vor putea fi utilizate. E încă un îndemn pentru istoricii noştri să nu continue ignorarea acestui izvor de informaţie, esenţial pentru istoria noastră medievală.

Ş. Papacostea

RADU FLORA, *Relațiile sîrbo-române. Noi contribuții*, Panciova, Edit. Libertatea, 1968, 406 p.

Cartea românistului Radu Flora, profesor la Universitatea din Belgrad, este o verigă într-un lanț. În afară de o serie de studii şi articole, autorul a mai publicat pe această temă o privire de ansamblu *Din relațiile sîrbo-române*, Panciova, 1964. În volumul de față sînt strînse, unele fiind revăzute sau completate, studii publicate în diferite reviste din România şi Iugoslavia, tratînd relațiile sîrbo-române din evul mediu şi modern, transpuse pe planurile: metodologic, istoric, cultural şi lingvistic (în primul rînd dialectal). Dacă volumul care face obiectul prezentării de față cuprinde o arie variată de probleme, cel de-al doilea, aflat în faza de elaborare, va fi dedicat numai relațiilor literare sîrbo-române, cărora li se vor ataşa compendii bibliografice şi ilustrări ale traducerilor dintr-o limbă în alta. La fel se anunță pregătirea unui volum de bibliografie critică a relațiilor sîrbo-române, eventual iugoslavo-române în decursul veacurilor.

Poziția geografică, elemente de istorie comune — luptele cu acelaşi duşman : invadatorul otoman —, folosirea aceleiaşi limbi de scris —slava bisericească-, legăturile dinastice au facilitat raporturile dintre cele două popoare atît pe plan economic, politic, cît şi cultural.

Aspectele investigate de autor se situează fie la nivelul general al celor două țări vecine, fie la cel al interferențelor din Banat. Prin încadrarea în contextul mai larg, balcanic, unele aspecte studiate aduc contribuții valoroase atît în domeniul slavisticii cît şi al romanisticii.

În capitolul dedicat metodologiei, autorul fixează cadrele tematice ale unei cercetări ample a relațiilor sîrbo-române şi supune unor considerații metodologice problemele de ordin lingvistic şi cultural. R. Flora subliniază, între altele, valoarea deosebită a folclorului, care a înregistrat momente şi aspecte ale relațiilor sîrbo-române. În cuprinsul lui, se întîlnesc personaje şi figuri comune (Baba Novac, Gruia — starina Novak, dijete Grujica; Doncilă — bolani Dojčin), precum şi referiri la țara noastră: Vlaška, zemlja ravna (Valahia țară întinsă); Bukrešgrad (Bucreş cetatea); četiri zemlje prelećeše: Karavlašku i Karabogdansku ... (peste patru țări zburară Karavlahia şi Karabogdania).

În partea istorică sînt publicate şi comentate trei documente din evul mediu sîrbo-român, primul fiind un document inedit al lui Constantin Brîncoveanu din 10 ianuarie 1701, în limba română, o danie de sare făcută mănăstirii Rakovica, document în care este amintit şi ctitorul acesteia, identificat de Radu Flora în persoana domnului muntean Radu cel Mare (1495 — 1508). Cel de-al doilea document, o copie din arhivele din Sremski-Karlovci, dă amănunte de ordin confesional din timpul şederii forțate la Brno a domnului fanariot Alex. Ipsilanti, făcut prizonier la Iaşi în timpul războiului ruso-turco-austriac (1787). Aflăm, că o stradă, vecină celei pe care se afla casa cu inscripția şi bustul domnului, se numeşte azi „ulica Ipsilantiho", iar într-un sat apropiat s-a descoperit o stemă a Moldovei cu inscripție grecească. Cel de-al treilea este un document slavon de danie a lui Radu Leon (1664 — 1668) către mănăstirea Mileševo, datat 29 mai 1665, păstrat în copie, comparată de Radu Flora cu o transcriere mai veche a lui P. J. Šafárik, după originalul azi pierdut.

În partea culturală autorul se opreşte asupra unui portret al lui Dositej Obradović, aflat la Zrenjanin, care după tradiție, elemente coloristice şi tehnică ar aparține lui Constantin Daniel şi se presupune a fi o copie după originalul lui Arsa Teodorović. În afară de unele considerații asupra tehnicii şi şcolii lui Constantin Daniel sau a paternității unor portrete, autorul prezintă în cele două studii şi cîteva din problemele controversate în jurul personalității pictorului. Data,

locul naşterii şi originea etnică n-au putut fi stabilite precis pe baza documentelor existente (se pare că pictorul îşi ascundea originea). În orice caz autorul conchide, că pictorul s-a născut în jurul anului 1800, probabil în localitatea Ecica, de unde ulterior s-a aşezat în Becicherecul Mare (Zrenjanin). Cu toate că majoritatea tablourilor lui se găseşte în Iugoslavia, se presupune că ar fi influenţat şi o serie de pictori români bănăţeni ca: Dimitrie Turcu, Nicolae Popescu, Ion Zaicu.

Un schimb de scrisori, de cărţi, între savanţii B. P. Haşdeu şi Stojan Novaković este încă o dovadă a relaţiilor spirituale ale celor două popoare. După cum se ştie, B.P. Haşdeu a fost primul savant român membru onorific al S.U.D., mai apoi membru de onoare al Academiei sîrbe de ştiinţe. Se presupune că această corespondenţă ar fi fost mult mai intensă.

Îndreptîndu-şi în continuare privirea asupra regiunii de interferenţă, autorul ia în dezbatere importanţa comunităţii ierarhice sîrbo-române sub jurisdicţia mitropoliei din Sremski-Karlovci, mitropolie înfiinţată în anul 1689, care mai tîrziu, ca patriarhie, va dura pînă în anul 1937. Încă de la început au ţinut de ea şi românii bănăţeni, iar în secolele XVIII-XIX românii din Transilvania, Crişana, Bucovina, adversari ai Unirii cu Roma au solicitat protecţia acestei mitropolii de care au aparţinut pînă la constituirea, în 1864, a mitropoliei Ardealului. Între 1718 şi 1739 a ţinut şi Oltenia de această comunitate, iar importanţa ei în apărarea ortodoxiei în Austro-Ungaria nu poate fi contestată. Fiind un focar spiritual (sub administraţia ei au existat şcoli slavoneşti, latineşti, un liceu din 1792), în arhiva mitropoliei s-au păstrat comori de documente, ştiri preţioase pentru viaţa culturală a românilor din Banat şi Transilvania. Ca atare, în alte cîteva pagini ne sînt prezentate fondurile arhivelor mitropoliei şi relevată importanţa lor culturală.

Din această convieţuire a sîrbilor şi românilor au luat naştere instituţii culturale, precum Şcoala clericală sîrbo-română din Vîrşeţ, fondată la 1818 (altele similare existau la Sremski-Karlovci şi Timişoara) şi în care pînă în 1864 în cei doi sau trei ani de studii s-au pregătit pentru a lumina poporul clerici şi pedagogi, majoritate români, şi de unde au ieşit figuri ale culturii ca A. Şaguna, Ignatie Vuia etc.

Studiului relaţiilor sîrbo-române pe plan lingvistic li se acordă multă atenţie şi spaţiu. Aruncînd o privire asupra istoricului lor, autorul se opreşte asupra preocupărilor lingvistice ale scriitorului Jovan Sterija Popović, pare-se de origine aromână. Cunoscător al limbii române, el a publicat o listă de elemente lexicale slave în limba română, cu argumentări nu totdeauna juste, dar care, se presupune, că ar fi stat la baza cunoscutei lucrări a lui Fr. Miklosich: *Die slavischen Elemente im Rumunischen.*

Încadrînd limba română şi sîrbo-croată în unitatea lingvistică balcanică, Radu Flora abordează destul de amplu problema influenţelor reciproce, a interferenţelor fie la nivelul literar al celor două limbi, fie pe plan dialectal, local, oprindu-se la toponimie, dînd apoi liste de cuvinte româneşti în sîrbă şi invers. Citează slavişti cunoscuţi sau argumentează prin rodul propriilor sale cercetări şi acordă atenţie sporită terminologiei păstoreşti de origine română în unele dialecte ale limbii sîrbo-croate.

Fără îndoială, volumul constituie un aport serios la cunoaşterea relaţiilor dintre cele două popoare şi, ca atare, la cunoaşterea mai exactă a trecutului lor.

Ján Sýkora

Radovi simpozijuma o srpsko (jugoslovensko)-rumunskim odnosima. Actele simpozionului dedicat relațiilor sîrbo (iugoslavo)-române (Vršac, 22—23. V. 1970), Pančevo, Edit. Libertatea, 1971, 501 p.

Din inițiativa unor societăți culturale iugoslave, „Societatea de limbă română" și „Matica Srpska", în primăvara anului 1970 a avut loc la Vîrșeț (R.S.F. Iugoslavia) un simpozion dedicat raporturilor iugoslavo-române de-a lungul veacurilor. Rezultatul acestuia este masivul volum de comunicări, pe care încercăm să-l prezentăm pe scurt cititorilor noștri. Volumul a apărut sub îngrijirea unui comitet de redacție, în fruntea căruia se află oameni de știință, devotați cauzei bunelor relații dintre cele două popoare : dr. Radu Flora, prof. univ. la Universitatea din Belgrad, de reputație în lumea cercetătorilor din domeniul lingvisticii și al istoriei, Aurel Gavrilov, directorul Editurii „Libertatea" și al ziarului românesc cu același nume, prof. univ. dr. Boško Novaković, dr. Momčilo Savić și Emil Filip.

Volumul cuprinde peste 40 de comunicări din variate ramuri : istorie politică și culturală, istorie a literaturii și artei, lingvistică, etnografie, folclor, semnate de recunoscuți specialiști în aceste domenii ale științelor sociale. Date fiind preocupările culegerii noastre — probleme de istorie medie — ne vom opri numai asupra comunicărilor legate de specificul ei.

Șirul comunicărilor îl deschide un scurt articol intitulat *Prva vlaška štamparija* (Prima tipografie munteană), p. 21—26, al regretatului istoric iugoslav George Sp. Radojičić, care urma să fie președinte de onoare al simpozionului. Este o retipărire în limba sîrbă a unei note apărute în „Gutenberg-Jahrbuch", 1960, p. 167—171. Autorul reia cîteva din tezele sale, publicate anterior, cu unele reveniri în privința datei tipăririi *Liturghierului*, ca și asupra tipografului Macarie.

Prof. univ. Ion C. Chițimia, în comunicarea *Literatura sîrbo-croată veche — punte de legătură între țările române și occident*, p. 71—77, demonstrează că luarea de contact a poporului român cu cultura occidentală s-a făcut în secolele XV-XVI prin intermediul culturii sud-slave de tip sîrbo-croat; pe aceeași cale, pe care ne-a venit tiparul, au pătruns la români și romanele populare medievale.

Scriitorul iugoslav de limbă română, Ion Bălan, redactor al revistei „Lumina", în comunicarea sa *Rarități bibliografice sîrbești și românești din trecut*, p. 57—66, face o trecere în revistă a principalelor studii relative la circulația cărții vechi, manuscrise și tipărite, între sîrbi și români.

Urmează o serie de comunicări axate pe probleme de cultură, de relații culturale sîrbo-române, îndeosebi în secolul al XVIII-lea și începutul celui următor. Astfel, Radu Flora, continuînd preocupări mai vechi, își consacră comunicarea *Epitomul lui Dimitrie Țichindeal (1808) și prototipurile lui sîrbești*, p. 97—107, cărturarului bănățean de la începutul secolului al XIX-lea. Cu acribia și seriozitatea care-i caracterizează toate lucrările, pe baza unor comparații de texte, Radu Flora stabilește că : 1) lucrarea lui Țichindeal este o traducere din sîrbește, după un epitom al episcopului Dionisie Novacovici, în ediția de la Buda, din 1805; 2) pe alocuri traducătorul român nu se ține strict de textul sîrbesc, ci îl prelucrează și 3) lucrarea lui Țichindeal are și o a treia parte, material în plus față de cea a lui Novacovici, parte care aparține cărturarului român.

Nikola Gavrilović de la Institutul de istorie din Novi Sad se ocupă în comunicarea sa *Rad na osnivanju srpsko-rumunske seminarije u Temišvaru u XVIII veku* (Munca în vederea înființării seminarului sîrbo-român la Timișoara în secolul al XVIII-lea), p. 109—123, cu încercările, în cursul anilor 1759—1790, de înființare a unui seminar teologic româno-sîrb în capitala Banatului, rămase pînă la urmă fără rezultat.

Începuturilor pedagogiei sîrbeşti şi româneşti îi este dedicată comunicarea prof. Tanasie Iovanov, *Teodor Janković Mirijveski i prvi koraci srpske i rumunske pedagoške misli* (Teodor Iankovici de Mirievo şi primii paşi ai gîndirii pedagogice sîrbeşti şi româneşti), p. 149—163. După o analiză a condiţiilor social-economice bănăţene din a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, se trece la prezentarea fructuoasei activităţi a celui dintîi director al şcolilor sîrbeşti şi româneşti din Banat între anii 1773 şi 1782, Teodor Iankovici de Mirievo.

Vasile Popeangă, în comunicarea *Idei iluministe în activitatea şcolară a lui Grigorie Obradovici*, p. 295—305, analizează tendinţele enciclopediste şi ideile iluministe ale lui Gr. Obradovici, cuprinse atît în lucrările sale publicate, cît şi în cele inedite.

Theodor Trîpcea prezintă *Un amănunt inedit din jurnalul lui Sava Tekelija privitor la români*, p. 419—423; Victor Ţîrcovnicu, *Dositej Obradović în Moldova*, p. 425—430; iar Damaschin Mioc, *Istoria Banatului iugoslav în cronicile lui Nicolae Stoica de Haţeg*, p. 199—209.

În domeniul relaţiilor culturale au prezentat interesante comunicări şi Dragoliub Novakov (*Contribuţia sîrbilor la deschiderea preparandiei din Arad*, p. 243—264); Gligor Popi (*Personalul didactic al Institutului clerical sîrbo-valahic din Vîrşeţ 1822—1864*, p. 319—336) şi Mirko Živković (*Dositei Obradovici şi românii*, p. 465—484).

Comunicări de istorie (modernă şi contemporană) au mai avut: N. Adăniloaie, M. Ibrovac, Vukosava Karanović, D. Popescu, A. Lebl, Al. Rusu, N. Petrović, I Şendrulescu, M. Savić, C. Velichi, M. Vanku.

Comunicările sînt reproduse în limba în care au fost ţinute, sîrbă sau română, cu un scurt rezumat în cealaltă limbă. Volumul se încheie cu un indice de nume.

D. Mioc

MAKSYMILIAN GRZEGORS, *Analiza dyplomaticzna-sfragistyczna dokumentów traktatu Toruńskiego 1466 r.* (Analiza diplomatică şi sfragistică a documentelor tratatului de la Toruń din 1466), Toruń, PAN, 1970, 289 p. (Towarzystwo Naukowe w Toruniu)

Al doilea tratat de la Toruń (19 oct. 1466) care a pus capăt războiului de treisprezece ani între Polonia şi Ordinul teuton (1453—1466) a adus o însemnată modificare a raportului de forţe constituit în secolul precedent în Europa răsăriteană. Dacă evoluţia situaţiei internaţionale şi propriile-i slăbiciuni au împiedicat uniunea polono-lituaneană să tragă foloasele de pe urma victoriei de la Grünwald (1410), îngăduind Ordinului teuton să-şi păstreze aproape nealterat vechile poziţii, noua înfruntare de forţe din a doua jumătate a veacului al XV-lea a rupt definitiv echilibrul dintre forţele antagoniste. Prin pacea de la Toruń, Ordinul teuton renunţă la stăpînirile sale teritoriale situate la stînga Vistulei, rămînind în stăpînirea doar a teritoriilor de la răsăritul fluviului; în acelaşi timp, statul cavalerilor teutoni e silit să se recunoască vasal coroanei polone.

Primul capitol al lucrării expune evoluţia negocierilor de pace — după înfrîngerea suferită de flota ordinului, în toamna anului 1463 — care a dus la încheierea tratatului. Analiza textului acestuia, din punct de vedere al diplomaticii şi sfragisticii, constituie obiectul propriu-zis al lucrării; cercetarea se întemeiază pe confruntarea tuturor exemplarelor, originale şi copii — unele inedite — ale tratatului.

Geneza, în cancelariile medievale cu organizare superioară, a unui act de importanţa celui discutat era complexă. Două sînt momentele esenţiale ale procesului : întocmirea conceptului şi aplicarea formularelor existente la realităţile care urmau să fie reglementate juridic. Tratatele de pace, care consacrau modificări majore în situaţiile existente, erau investite cu forme solemne şi, de obicei, ofereau un teren de folosire integrală a formularului. Formulele de validare erau şi ele aplicate fără prescurtări. Schimbul, în două reprize, a textelor tratatului de către părţile contractante a decurs din dorinţa de a asigura coroborarea actului printr-un număr cît mai mare de garanţii, în speţă de sigilii.

Pe baza analizei comparate a diferitelor texte ale tratatului, autorul reuşeşte să stabilească ierarhia lor valorică şi etapele lente ale gestaţiei actului (între octombrie 1465 şi mai 1466). Comparaţia dintre textul tratatului din 1466 şi tratatele anterioare dintre Polonia şi Ordin — 1422 şi 1435 — relevă folosirea aceluiaşi formular, care explică marile lor asemănări stilistice; analiza ortografică a toponimiei şi onomasticii îi îngăduie autorului să emită ipoteza că redactor al textului polon al tratatului a fost cunoscutul cronicar Jan Długosz.

Faptul că pentru versiunea polonă a tratatului nu s-au întocmit decît două texte, în vreme ce pentru tratatul de pace de la Kalisz (1343) s-au emis mult mai numeroase exemplare, e considerat de autor un indiciu al progreselor centralizării statului polon în 1466, cînd stările fuseseră deja încorporate în dietă.

Cele 61 de sigilii ale documentelor regale şi cele 71 de sigilii ale textelor ordinului sînt analizate, fiecare în parte, toate fiind reproduse fotografic.

În anexă sînt editate — în paralel — cele două versiuni principale ale tratatului; nu se înregistrase pînă acum, în medievistica noastră, faptul că Ştefan cel Mare figurează în protocolul documentului, atît cel polon cît şi cel al ordinului, între marii vasali ai regelui (ducii Mazoviei, episcopul şi capitlul de Warmia, ducele de Stolp), deşi el nu apare în calitate de garant al textului şi deşi sigiliul său nu atîrnă alături de celelalte care contribuie la validarea actului. Faptul are o însemnătate deosebită pentru că pune în lumină locul ocupat de Ştefan în ierarhia feudală a Poloniei la acea dată. Dar Ştefan nu a fost un semnatar al documentului şi nu a participat la solemnitatea încheierii oficiale a păcii, astfel cum a propus-o un cronicar din secolul al XVI-lea, întemeiat pe textul tratatului în reconstituirea sa fantezistă a evenimentului. Potrivit autorului, la Toruń ar fi sosit alături de regele Cazimir şi de cîţiva din marii vasali ai coroanei şi „Stephanus aus der Walachia'' (Simon Grunau's *Preussische Chronik*, în *Die Preussischen Geschichtsschreiber des XVI. und XVII. Jahrhunderts*, II, Leipzig, 1889, p. 298—299).

Lucrarea se încheie cu o bună bibliografie şi un rezumat în limba germană.

Ş. Papacostea

SALUSTIANO MORETA VELAYOS, *El monasterio de San Pedro de Cardeña. Historia de un dominio monástico castellano* (*902—1338*) (Presentación : José Luis Martín), Salamanca, Universidad de Salamanca, 1971, 302 p. + 4 h. + 5 ilustr. (Acta Salamanticensia. Iussu Senatus Universitatis Edita. Filosofía y Letras, 63)

Lucrarea de faţă este deschisă de o prezentare scrisă de José Luis Martín de la Universitatea din Salamanca, care atrage atenţia că medieviştii spanioli au început să-şi dea seama că istoria concepută ca o istorie a personalităţilor este incompletă. Prezentatorul arată că

Moreta aparţine grupului de istorici preocupaţi de studiul istoriei economice şi a luat ca model şcoala de la „Annales".

Volumul redactat de Moreta are un prolog, o introducere istorico-geografică, trei părţi — ce cuprind şapte capitole — şi o anexă (I, de documente; II, indice toponimic; III, indice de persoane şi IV, bibliografia).

Pe baza unor izvoare indirecte, Moreta ajunge la concluzia că domeniul mănăstiresc sus-menţionat a fost înfiinţat în ultimii ani ai secolului al IX-lea, cu ocazia colonizării din jurul localităţii Burgos. Domeniul este situat la 11 km sud-est de Burgos, pe Meseta, în zona de contact între munte şi cîmpie. Reconchista şi succesiva colonizare au permis reluarea activităţilor agricole, însă, pe măsură ce s-a intensificat repopularea ţării, au crescut necesităţile de utilizare a lemnului; în acelaşi timp dezvoltarea păstoritului transhumant în secolul al XII-lea a cauzat grave şi ireparabile pagube pădurilor.

Prima parte „Constituirea şi consolidarea domeniului abaţiei San Pedro de Cardeña (902—995)" analizează în trei capitole: a) paşii iniţiali şi întărirea domeniului între anii 902—995 (descrierea procesului de creştere prin donaţiile iniţiale făcute de către unii nobili castilieni, cînd în acea epocă s-au înregistrat: 85 de donaţii, 32 cumpărări şi 5 permutări); b) structurile economice (analiza bunurilor domeniului: zonele cerealiere, grădinărit şi zona viticolă; aspecte ale tehnicii agricole; economia silvică şi a crescătoriilor de animale; aria salinieră; pescuitul şi bogăţia urbană, comercială); c) relaţiile mănăstirii cu diferite categorii sociale (de ex. a oamenilor liberi aşezaţi pe domeniile sale); d) procesul de încorporare şi anexare de centre şi entităţi religioase ca mănăstiri mai mici şi biserici la domeniul mănăstirii San Pedro de Cardeña de-a lungul secolului al X-lea; mecanismul de creştere a domeniului prin donaţii şi cumpărări-vînzări.

Cea de a doua parte „Etapa expansivă a domeniului în secolul al XI-lea (995—1109)" cuprinde două capitole în care sînt analizate: a) extinderea şi tendinţele generale ale domeniului în secolul al XI-lea (expansiunea Castiliei efectuată cu oameni liberi şi reacţia musulmană dirijată de Almanzar, care a dus în mod particular la devastarea domeniului San Pedro de Cardeña. După moartea acestui rege musulman, un nou impuls expansionist al Castiliei către sud a avut drept consecinţă mărirea acestui domeniu monastic, al cărui apogeu a fost atins între anii 1037—1109); b) caracteristici ale structurilor domeniului Cardeña în secolul al XI-lea, procesul de repopulare cu oameni liberi, pentru apărarea frontierei împotriva musulmanilor (îndepărtaţi spre sud), cu autorizaţia regală pentru a nu se depopula locurile regale; producţia cerealieră etc.; lărgirea spaţiului de cultivare a cerealelor, în loturi trienale; donaţiile între anii 996 şi 1109 au scăzut la un total de 71. După afirmaţiile lui Moreta, documentele foarte rar dau indicaţii asupra muncii servile folosite la cultivarea pămînturilor acestui domeniu monastic.

Partea a treia intitulată „Declinul domeniului cardenian şi structurile sale economice în secolul al XIV-lea" cuprinde două capitole: a) criza conjuncturală şi tendinţele mănăstirii şi ale domeniului Cardeña între anii 1109—1338 (trecerea de la o conjunctură şi de la un proces ascendent şi expansiv la altă conjunctură de declin şi prăbuşire, care s-a datorat faptului că în acea epocă epicentrul reconchistador şi colonizator s-a mutat mai la sud de rîul Duero); b) conturile mănăstirii Cardeña în anul 1338; organizarea administrativă şi structura resurselor domeniului.

Apariţia lucrării lui Moreta constituie o importantă contribuţie la istoria economică a Spaniei şi chiar la cea a Europei de vest, prin analizarea specificului unui domeniu mănăstiresc de graniţă din epoca de reconchistă a teritoriului naţional spaniol.

Ioan I. Neacşu

KOSÁRY DOMOKOS, *Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába*, I, Általános rész I—II (Introducere în izvoarele şi bibliografia istorică a Ungariei, vol. I, partea generală I—II), Budapest, 1970, 890 p.

Laborioasa activitate a lui D. Kosáry pe tărîmul bibliografic este de mult timp cunoscută, ca urmare a publicării între anii 1951—1958 a celor trei volume ale sale cuprinzînd bibliografia istorică maghiară referitoare la perioada ce ţine de la aşezarea ungurilor în şesul Panoniei pînă la anul 1825. Înţelegerea utilităţii reale a acestui preţios instrument de lucru, cît şi necesitatea completării şi aducerii sale cît mai la zi cu producţia istorică din ultimele două decenii l-au determinat pe autor să elaboreze o nouă ediţie a acestei vaste lucrări bibliografice.

Apariţia recentă a primului volum ne oferă prilejul să constatăm că nu este vorba de o simplă reeditare şi că noua ediţie a bibliografiei lui D. Kosáry se deosebeşte substanţial de cea precedentă prin lărgirea tematicii şi prin îmbunătăţirile de fond pe care şi-a propus să i le aducă autorul. Prevăzută, în cazul de faţă, să apară în cinci volume, lucrarea va avea următoarea structură:

— Volumul I: Partea generală I—II; I. Biblioteci şi bibliografii; II. Arhive şi publicaţii de izvoare: arhivele statului, arhivele teritoriale, arhivele comitatelor, arhivele orăşeneşti, comunale şi familiale.

— Volumrl II: Partea generală III-IV; III. Arhive şi publicaţii de izvoare (continuare): arhivele ecleziastice şi arhivele externe; IV. Bibliografia generală şi partea cronologică, de la începuturi pînă la 1526.

— Volumul III: Partea cronologică (continuare): secolele XVI-XVII.

— Volumul IV: Partea cronologică (continuare): secolul al XVIII-lea, pînă la 1790.

— Volumul V: Partea cronologică (continuare): de la 1790 la 1848.

Aşa cum se precizează în prefaţa primului volum, actuala ediţie nu se va limita să cuprindă numai bibliografia istorică a poporului maghiar, ci este concepută ca o bibliografie a Ungariei istorice, în care ar urma deci să fie rezervat un spaţiu cu mult mai larg decît în ediţia precedentă şi istoriografiei popoarelor nemaghiare care au trăit între hotarele fostului regat feudal al Ungariei. În acelaşi timp, este de remarcat şi extinderea cadrului cronologic al lucrării (care în ediţia precedentă se oprise la anul 1825, deoarece în 1950—1952 apăruse sub redacţia lui Tóth Zoltán o altă bibliografie istorică a Ungariei, cuprinzînd perioada de la 1825—1867). Această extindere este acum în chip firesc motivată de necesitatea unei îmbrăţişări integrale şi unitare a izvoarelor şi istoriografiei epocii feudale, ştiut fiind că „epoca feudală, împreună cu instituţiile sale, a durat pînă la revoluţia burgheză din 1848" (p. 14). Dar deosebirea cea mai importantă constă în faptul că în această nouă ediţie se pune pentru prima dată un accent deosebit pe prezentarea bogatelor fonduri de materiale inedite care se află în păstrarea diferitelor arhive centrale sau locale.

Primul volum al noii ediţii, care formează obiectul acestei succinte prezentări, este divizat în două părţi, care conţin, la rîndul lor, numeroase subdiviziuni.

Partea întîia a volumului nou apărut, intitulată *Biblioteci şi bibliografii*, constituie o călăuză utilă nu numai pentru istorici, ci şi pentru cercetătorii altor discipline ştiinţifice. După un scurt istoric al dezvoltării bibliografiei (în special a celei istorice) şi a bibliologiei în Ungaria şi în alte ţări, ne sînt prezentate principalele biblioteci din Ungaria şi din străinătate, în care se păstrează cele mai importante fonduri de publicaţii (colecţii de documente şi de

periodice, monografii etc.) referitoare atît la trecutul poporului maghiar, cît şi la cel al altor popoare cu care a ajuns el în contact în decursul timpului. Această primă parte a volumului la care ne referim se încheie cu o prezentare sistematică a bibliografiei bibliografiilor istorice generale şi speciale, a bibliografiilor de istorie locală şi a numeroaselor bibliografii ale unor ramuri ale ştiinţei istorice sau ale ştiinţelor înrudite cu istoria (bibliografii de arheologie, antropologie, filologie clasică, bizantinologie şi turcologie, geografie, etnografie, istorie social-economică, istoria dreptului, istorie literară, istoria cărţii şi tiparului, istoria presei, istoria ştiinţelor naturale şi a medicinii, bibliografii de lingvistică şi filologie de istoria literaturii, de artă dramatică şi istoria muzicii, de istoria artelor), cărora le urmează bibliografiile ştiinţelor auxiliare ale istoriei (diplomatică şi istoria scrisului, numismatică, genealogie, heraldică şi sigilografie), apoi bibliografiile istorice străine, bibliografiile de istorie universală şi, în sfîrşit, bibliografia lexicoanelor, hărţilor şi a dicţionarelor istorice.

Partea a doua, intitulată *Arhive şi publicaţii de izvoare*, reprezintă miezul acestui volum. Subliniind faptul că „arhiva ca instituţie ştiinţifică, este o parte componentă a aparatului ştiinţei istorice" (p. 133), D. Kosáry începe cea de a doua parte a volumului cu un scurt istoric al dezvoltării arhivisticii în Ungaria, de pe la sfîrşitul secolului al XII-lea (de cînd este cunoscută existenţa Arhivei regale, care s-a distrus în 1526), pînă în zilele noastre. Pe linia acestei dezvoltări, înfiinţarea Arhivelor de Stat ale Ungariei în 1875 a constituit un moment important.

Trecînd la prezentarea diverselor arhive şi a materialelor din dotarea acestora, autorul descrie în primul rînd structura actuală a fondurilor Arhivelor de Stat ale Ungariei din Budapesta. Materialele păstrate aici sînt divizate în 22 de secţii (A—X). Dintre acestea, un grup al primelor 9 secţii (A—I) cuprinde sursele istorice ale epocii feudale, care provin de la instituţiile centrale de guvernămînt. Deşi nu putem intra în detalii, considerăm că nu este de prisos să arătăm că în toate secţiile A. S. U. se află numeroase documente referitoare la istoria României. Mai mult, materialele documentare din secţiile B şi F se referă în întregime la istoria Transilvaniei (secţia B înglobează arhivele cancelariei Transilvaniei, cu documente datînd între 1690 — 1867, iar secţia F cuprinde arhivele instituţiilor guvernamentale ale Transivalniei, care, pe lîngă documentele medievale ce provin de la capitlul din Alba Iulia şi conventul din Cluj-Mănăştur, mai cuprinde şi acte ale cancelariilor principilor şi guvernatorilor Transilvaniei, precum şi arhivele tezauriatului şi arhivele fiscale ale Transilvaniei) [1]. Al doilea grup (secţiile K—M) înglobează materialele documentare de după 1867 (dar prezentarea lor nu intră în obiectivele acestei lucrări). Alte două secţii (N—O) cuprind materiale judiciare. În ultima grupă (secţiile P—X) sînt incluse arhivele unor familii nobiliare, corporaţii şi instituţii, colecţia de documente de dinainte de 1526 (secţia Q), colecţia documentelor de după 1526 (secţia R), colecţiile de hărţi, planuri, fotografii, peceţi şi microfilme.

O arhivă cu profil special este aceea a Institutului de istorie militară, în care se păstrează şi documente medievale, dar partea cea mai mare a fondurilor sale datează de după 1848.

Paginile următoare ale volumului sînt consacrate prezentării principalelor ediţii de izvoare istorice apărute atît în perioada de dinainte de 1848, cît şi de atunci pînă în prezent. Ediţiile de izvoare documentare şi narative privind istoria Transilvaniei sînt menţionate în paragrafe separate. Printre lacunele lucrării, trebuie însă semnalată absenţa publicaţiilor româneşti de

[1] O prezentare detaliată a fondurilor acestor secţii a fost pregătită spre publicare de Trócsányi Zsolt, *Az erdélyi udvari kancellária levéltára és az erdélyi országos kormányhatósági levéltárak* (Arhivele cancelariei Transilvaniei şi arhivele instituţiilor guvernamentale transilvănene).

izvoare, inclusiv a colecţiei de *Documente privind istoria României, C. Transilvania* (6 volume, 1075 — 1350).

În partea finală a volumului sînt prezentate arhivele teritoriale din Ungaria, arhivele comitatelor, arhivele oraşelor şi ale unor tîrguri, arhivele comunale şi arhivele familiilor nobiliare. Şi în aceste ultime subdiviziuni cercetătorii noştri pot găsi detalii utile care să le înlesnească studierea istoriei comitatelor şi oraşelor medievale din Transilvania, precum şi trecutul a peste 180 de familii nobiliare, dintre care unele au fost de origine românească (Boér, Drágfy, Hunyadi, Kendeffy etc.).

Un amplu indice de nume şi locuri (p. 777—890) încheie acest prim volum, a cărui utilitate constituie un motiv în plus ca să aşteptăm cu interes şi apariţia volumelor următoare.

E. Lazea

Барбаро и Контарини о Росии и истории итало-русских связей в XVв., ed. E. Y. Skrjinskaja, Leningrad, Izdatelstvo Nauka, 1971, 274 p. (Academiia Nauk S. S. S. R., Institut istorii S. S. S. R. Leningradsko otdelenie)

Medieviştilor noştri care se ocupă cu istoria Mării Negre în evul mediu, în genere, şi cu rolul genovezilor şi al veneţienilor în istoria economică şi politică a bazinului pontic, în special, le este cunoscută, fireşte, valoarea inegalabilă a izvoarelor provenite din arhivele şi bibliotecile celor două republici italiene. Istoria noastră medievală într-una din etapele ei mai puţin cunoscute a beneficiat din plin de descoperirile făcute în aceste inepuizabile rezervoare de informaţii de către istoricii români şi străini. Astăzi încă apar surse însemnate, destinate să întregească, uneori în chip esenţial, cunoaşterea istoriei noastre medievale.

Dintre cele mai cunoscute relatări de călătorie datorate unor veneţieni care au bătut şi meleagurile Europei răsăritene, sînt cele ale lui Josaphat Barbaro, *Viaggio alla Tana*, şi Ambrosio Contarini, *Viaggio in Persia*. Folosite încă de mult de toţi cei care şi-au consacrat cercetările istoriei bazinului pontic în secolul al XV-lea şi politicii orientale a Veneţiei, cele două izvoare oferă un excepţional material de informare, la care specialiştii vor recurge întotdeauna. E binevenită, aşadar, iniţiativa cunoscutei specialiste a istoriei veneto-genoveze în Marea Neagră, E. C. Skrjinskaia, de a reedita cele două relaţii de călătorie, pînă acum accesibile doar în ediţii vechi.

Relaţia lui Josaphat Barbaro, produs al unei îndelungate experienţe — autorul şi-a desfăşurat ani de-a rîndul activitatea negustorească la Tana, principalul centru comercial veneţian în regiunea pontică —, cuprinde o sumedenie de ştiri preţioase privitoare la geografia, etnografia, viaţa economică şi politică a popoarelor din regiunea nordică a Mării Negre.

Deosebit de însemnate sînt pentru cercetătorii istoriei politice a regiunii ştirile furnizate de autor cu privire la împrejurările care au dus la instaurarea stăpînirii otomane la Caffa (1475) şi la luptele dintre hanatul Crimeii şi Hoarda de Aur în perioada imediat următoare. Semnalăm cercetătorilor noştri ştirile referitoare la tranzitul de vite exportate din stepele ruse spre Italia, prin Moldova şi Transilvania (p. 125), şi indicaţiile privitoare la atitudinea diverselor state tătare faţă de Imperiul otoman şi de ţările angajate în lupta împotriva acestuia (p. 133).

Peripeţiile legate de călătoria unui sol veneţian la Uzun Hassan în anii 1474—1477 sînt expuse în relaţia lui Ambrosio Contarini, care în cursul îndelungatei sale misiuni a vizitat Polonia, stepa rusă, Caffa, regiunea Caucazului şi Moscova. Expunerea lui Contarini ne introduce în cunoaşterea situaţiei din această parte a Europei pe care dominaţia otomană începea abia să o cuprindă.

Ambele texte sînt însoţite de note abundente deosebit de preţioase, de lămuriri erudite cu privire la locurile şi personagiile pe care le amintesc autorii.

Introducerea cuprinde schiţe biografice asupra celor doi autori, date cu privire la istoria oraşului Tana în secolele XIV şi XV şi o analiză a informaţiilor referitoare la Moscova, din cele două relaţii de călătorie editate.

Lucrarea se încheie cu o excelentă bibliografie, un indice de nume proprii şi un foarte util glosar.

Ş. Papacostea

V. I. BUGANOV, *Московские восстания конца XVII века* Moscova, Hayka, 1969, 439 p.

Răscoala sau mai bine zis răscoalele din Moscova de la sfîrşitul secolului al XVII-lea (pentru că ne referim la cele din 1682 şi 1698) fac parte integrantă din istoria politică a statului feudal rus de la începutul domniei lui Petru cel Mare şi ilustrează în modul cel mai strălucit unul din aspectele luptei de clasă din Rusia acelei epoci istorice. Autorul şi-a început cercetările pentru elaborarea prezentei monografii cu mai bine de un deceniu în urmă, iar rezultatul unei etape importante a acestor cercetări l-a constituit subiectul tezei sale de doctorat cu acelaşi titlu. O dovadă în acest sens o constituie în special publicaţiile sale, anterioare monografiei pe care o prezentăm, apărute în diferite periodice de specialitate avînd drept teme : principalele izvoare privind răscoala din Moscova, analiza izvoarelor documentare şi narative legate de acest eveniment istoric, răscoala din Moscova reflectată în istoriografia prerevoluţionară şi sovietică, agitatiile ţărăneşti din Moscova etc., teme care în prezenta lucrare au dat naştere unor capitole sau subcapitole separate, dar armonios asamblate în arhitectura ei generală.

Spre deosebire de lucrările anterioare consacrate acestei probleme prezenta monografie se impune printr-o valoroasă documentare de arhivă expusă în primele două capitole care constituie de fapt o cincime din volumul total al expunerii. Izvoarele celor două răscoale din Moscova sînt prezentate şi discutate separat pe probleme ca : publicarea şi studierea izvoarelor, izvoarele documentare, relatările contemporane ruse, izvoarele narative, relatările contemporane străine etc. însoţite de numeroase comentarii, de analiza critică a vechilor publicaţii de izvoare apărute în Rusia cu mai bine de un veac în urmă, subliniindu-se aportul diferiţilor editori mai vechi, dar şi din epoca contemporană, la completarea documentaţiei problemei. Bineînţeles este necesar de scos în evidenţă materialul documentar inedit utilizat de autor şi care provine din Arhivele centrale de stat din Moscova, de la Secţia de manuscrise a Bibliotecii Academiei de ştiinţe a U. R. S. S., de la Muzeul de istorie din Moscova, de la Secţia din Leningrad a Institutului de istorie, de la Biblioteca de stat Saltîkov-Scedrin etc.

Al treilea capitol cuprinde o amplă frescă a situaţiei generale interne din Rusia în ultimele decenii ale secolului al XVII-lea, adică în ajunul izbucnirii marilor răscoale din Moscova, capitol menit să uşureze înţelegerea evenimentelor de o adîncă semnificaţie politică şi, mai ales, socială

petrecute la sfîrşitul domniei ţarului Alexei Mihailovici şi la începutul epocii regenţei Sofiei. În acest sens sînt prezentate : condiţiile istorice în care a avut loc consolidarea poziţiilor marii boierimi ruse pe spinarea ţăranilor şi a holopilor, stadiul de dezvoltare a oraşelor şi starea grea a orăşenilor, sistemul de organizare a armatei de la curtea ţarului, formată în exclusivitate din trupe de streliţi etc. Pentru a da o imagine mai precisă a structurii de clasă în mediul urban, dar şi rural, în acea vreme, autorul pune în circuitul ştiinţific interesante date statistice cu caracter demografic şi economic a căror înţelegere explică mai uşor cauzele izbucnirii răscoalelor din Moscova. În acelaşi scop este studiată organizarea şi funcţionarea trupelor din administraţie şi de la curtea ţarului — în special streliţii — care în 1682 şi 1698 au constituit principala forţă militară a răsculaţilor. În fine, tot în acest capitol sînt dezvăluite condiţiile istorice ale formării şi consolidării absolutismului ţarist, generatorul adîncirii contradicţiilor dintre vîrfurile marii boierimi şi masele populare.

Răscoalele din Moscova de la sfîrşitul secolului al XVII-lea sînt studiate în mod separat, celei din 1682 acordîndu-i-se o atenţie mai mare, fapt explicabil nu numai prin amploarea şi intensitatea sporită pe care a avut-o în comparaţie cu cea din 1698, dar şi prin legăturile mai strînse pe care le-a stabilit cu acţiunile antifeudale ale orăşenilor şi ţăranilor. Spre deosebire de alţi istorici care acordau o importanţă mai mult politică răscoalei din 1682, V. I. Buganov îşi concentrează atenţia asupra importanţei ei pe plan social şi a consecinţelor pe care le-a avut asupra sistemului politic de conducere din acea vreme, structural modificat în urma reformelor impuse de Petru cel Mare în primul său deceniu de domnie.

Răscoala din 1682 este studiată sistematic începînd cu primele agitaţii din rîndul partidei boiereşti, aflate sub influenţa familiei Miloslavski, autorul continuînd cu analiza evenimentelor din zilele de 15 — 17 mai, a regimului caracterizat prin dualitatea puterii din vara şi toamana aceluiaşi an, în fine, cu tratativele dintre răsculaţi şi partida familiei Miloslavski care s-au încheiat cu înăbuşirea răscoalei, dar şi cu satisfacerea unora dintre revendicările conducerii regimentelor de streliţi. Ceea ce este mult mai interesant în această parte a lucrării se referă la studierea compoziţiei sociale a răsculaţilor, la programul de revendicări pe care răsculaţii au căutat să-l impună la început într-o formă mai amplă. De asemenea este necesar să subliniem acele pasaje care se referă nu numai la poziţia diferitelor pături sociale faţă de răscoală, dar şi la participarea efectivă a acestora (a orăşenilor, a ţăranilor, holopilor) în lupta dintre partida Miloslavskilor şi a Narîşkinilor, convinse că pot obţine o uşurare a situaţiei lor grele sociale şi economice. În viziunea autorului, răscoala din 1682 a avut aşadar largi implicaţii în rîndul maselor populare ţărăneşti şi ale orăşenilor care au participat şi de o parte şi de alta, nu atît pentru a sprijini cele două partide boiereşti, cît pentru a le slăbi puterile. Interesante sînt şi acele pagini care se referă la răsunetul răscoalei din 1682 în rîndul cazacilor, al ţăranilor, slujitorilor, posadnicilor de pe Don, din sudul Rusiei, din Ucraina, şi la frămîntările orăşeneşti din oraşele aflate la vest şi nord-vest de Moscova, ca şi mişcarea de pe Don din 1683.

Ultima parte a lucrării este consacrată răscoalei din 1698 desfăşurată în condiţii deosebite de cele din 1682. Este drept că ea are loc tot la Moscova şi în împrejurimile capitalei, dar de data aceasta participarea altor pături sociale este mult mai redusă, întrucît obiectivele ei imediate loveau nu numai în programul de reforme al lui Petru cel Mare, dar şi al negustorilor şi locuitorilor posadei, aliaţii de acum ai ţarului. În analiza acestei răscoale istoricul sovietic dezvăluie atît interesele meschine ale partidei fostei regente, Sofia, cît şi caracterul cu totul reacţionar al programului răsculaţilor, care nega necesitatea unor reforme structurale statale şi, în special, nevoia existenţei serviciului militar permanent. De asemenea în acest capitol este

studiat răsunetul larg al răscoalei în rîndul orăşenilor din sudul Rusiei, al ţăranilor, posadnicilor şi soldaţilor.

Lucrarea se încheie cu concluzii care sintetizează principalele teze ale autorului şi cu un bogat indice de nume, de persoane şi geografice. Credem că ar fi fost util să se fi anexat un plan al Moscovei şi al împrejurimilor sale în care să fie marcate fazele luptelor răsculaţilor, precum şi hărţi ale Rusiei din secolul al XVII-lea care să ilustreze răsunetul celor două răscoale în diferite regiuni ale ţării.

Acest amănunt nu reduce valoarea monografiei de faţă unde este tratată o problemă de mare interes pentru înţelegerea începutului domniei lui Petru cel Mare pe care o analizează cu multă competenţă istoricul sovietic, V. I. Buganov. Ea se impune nu numai prin bogata documentare, dar şi prin aspectele diferite, unele cu totul noi, pe care le analizează autorul pentru ca, spre deosebire de predecesorii săi, să stabilească caracterul reacţionar al celor două răscoale din Moscova de la sfîrşitul secolului al XVII-lea.

C. Şerban

A. D. LIUBLINSKAIA, *Латинская палеография*, Moscova, Издательство „Высшая школа", 1969, 192 p. +64 pl.

Fosta profesoară a Universităţii din Leningrad, şefa catedrei de istorie medie europeană, astăzi conducătoarea grupului de ştiinţe auxiliare ale istoriei din cadrul Institutului de istorie universală a Academiei de Ştiinţe a U.R.S.S., Alexandra Dmitrievna Liublinskaia, este bine cunoscută medieviştilor din toată lumea, inclusiv specialiştilor de la noi din ţară. Ea s-a afirmat prin studiile, monografiile şi publicaţiile de documente privitoare la istoria Franţei din secolele XVI—XVII, dar mai ales prin cele în care analizează absolutismul francez în primele decenii ale secolului al XVII-lea. Ultima sa monografie, *Absolutismul francez la începutul secolului al XVII-lea*, tradusă în limbile franceză şi engleză, editată de Universitatea din Cambridge şi de Editura Universitară pariziană, a cunoscut o largă circulaţie europeană şi s-a bucurat de o mare atenţie din partea specialiştilor. Abordînd problemele crizei secolului al XVII-lea, atît de controversate în literatura de specialitate mondială, această monografie se află şi astăzi pe primul plan al dezbaterilor, dovadă fiind cele peste 30 de recenzii critice şi prezentări apărute despre ea în diferite reviste de specialitate din Europa şi America.

Cu deosebit interes au fost urmărite studiile publicate de A.D. Liublinskaia consacrate absolutismului francez din perioada lui Richelieu şi relaţiilor internaţionale din Europa primei jumătăţi a secolului al XVII-lea. Bună cunoscătoare a fenomenelor dezvoltării economice europene, A.D. Liublinskaia a publicat de asemenea valoroase studii despre perioada manufacturieră în dezvoltarea industrială, despre istoria agrară etc. Astfel se explică faptul că Institutul de istorie universală i-a încredinţat sarcina să conducă unul din colectivele care lucrează la vasta operă de trei volume consacrată istoriei ţărănimii în Europa medievală.

Mai puţin a fost şi este cunoscută profesoara A.D. Liublinskaia ca specialistă în domeniul ştiinţelor auxiliare istoriei, deşi, după moartea Olgăi Dobiaş-Rojdestvenskaia, ea a predat aceste discipline la Universitatea din Leningrad. Este, putem spune fără exagerare, creatoarea unei şcoli de ştiinţe auxiliare istoriei medii europene, pedagoga de reală erudiţie a unei noi gene-

raţii de paleografi, filigranologi, arhivişti sovietici. Încă din deceniul al patrulea, ea a început să exploreze bogatele fonduri de documente şi manuscrise medievale din Europa apuseană ale Bibliotecii publice din Leningrad, în special, documentele şi manuscrisele din fondul lui Dubrovski, în care se găsesc documente începînd din epoca merovingiană şi pînă la revoluţia burgheză din Franţa, precum şi cărţi manuscrise de o valoare inegalabilă cum sînt originalele marilor cronici franceze. A. D. Liublinskaia a descris acest fond, a publicat cîteva din cele peste 600 000 de documente şi cărţi manuscrise ce îl alcătuiesc. Chiar şi acest singur exemplu sau întreaga arhivă a oraşului medieval italian Florenţa, ce se găseşte la Filiala Institutului de istorie universală din Leningrad constituie dovezi concludente ale bogăţiei de material arhivistic de istorie europeană medievală în fondurile de manuscrise din Leningrad şi Moscova. Munca desfăşurată de A. D. Liublinskaia şi de către elevii ei s-a concretizat într-o serie valoroasă de monografii, într-un număr apreciabil de studii paleografice şi arhivistice. Pe această experienţă proprie s-a construit noul manual sovietic de paleografie latină, redactat de A. D. Liublinskaia, ajutată de elevii săi cei mai apropiaţi V. L. Romanova, L. I. Kiseleva şi V. N. Malov.

Spre deosebire de vechiul manual sovietic de paleografie latină, editat în 1936 de Olga Dobiaş-Rojdestvenskaia, noul manual este mai restrîns ca proporţii. Astfel, din el lipseşte aproape cu desăvîrşire expunerea amplă privind dezvoltarea paleografiei latine în secolele XVII XVIII, capitol interesant în manualul vechi. În manualul redactat de A. D. Liublinskaia, în schimb, sînt cîteva capitole substanţiale consacrate evoluţiei scrierii latine în secolele XIII–XVII.

Sub acest aspect, noul manual sovietic de paleografie latină se deosebeşte de toate manualele de acest gen publicate oriunde. În manualele apusene de paleografie latină accentul se pune şi azi mai cu seamă asupra scrierii latine din epoca feudalismului timpuriu, în special, asupra secolelor V–XI. Scrierea gotică din secolele XIII–XV a fost şi este într-o bună măsură neglijată. Este meritul şcolii paleografice leningrădene de a fi acordat încă din perioada interbelică o atenţie mereu sporită acestei scrieri şi prin studiile fundamentale scrise de A. D. Liublinskaia, T. V. Luizova, V. L. Romanova, L. I. Kiseleva şi N. P. Lihaciov problema scrierii gotice a fost în perioada postbelică abordată din ce în ce mai amplu.

Cercetarea fondurilor absolutismului francez din secolele XVI–XVIII a pus în faţa cercetătorilor problema lecturii şi studierii documentelor din această epocă în cea mai mare parte inedite. Manualul scris de A. D. Liublinskaia încearcă şi în această direcţie o generalizare a experienţei acumulate. Acestea ar fi în fond aspectele care deosebesc manualul de paleografie latină publicat de A. D. Liublinskaia de celelalte manuale de acest gen. În rest, am putea spune că şi acest manual respectă tradiţiile, este construit după principii cunoscute specialiştilor.

În afară de o scurtă introducere, manualul prezentat de noi are 9 capitole. În primul capitol despre *Sarcinile şi metodele paleografiei*, profesoara Liublinskaia discută printre altele problemele graniţelor cronologice şi teritoriale ale scrierii latine, ale metodicii cercetărilor paleografice, ale terminologiei şi clasificării scrierii, ale periodizării scrierii medievale, ale structurii documentelor, ale colecţiilor sovietice de manuscrise latine şi altele.

În capitolele 2 şi 3 se prezintă materialele şi instrumentele de scris, precum şi prescurtările, cifrele şi semnele de punctuaţie. Ca în toate manualele de paleografie expunerea se axează pe o construcţie tradiţională, începînd de la tablele de ceară şi pînă la hîrtie şi filigrane sau de la o reproducere a prescurtărilor în scrierea latină, pînă la dicţionarele de prescurtări etc.

În capitolele 4 — 9 expunerea urmează ordinea cronologică, fiind prezentate principalele aspecte ale evoluţiei scrierii latine începînd de la secolul I e. n. şi pînă la mijlocul secolului al XVII-lea.

Ca periodizare, A. D. Liublinskaia a adoptat următoarele etape: *Scrierea romană din secolele I — V* (cap. 4); *Scrierea din evul mediu timpuriu din secolele VI — VIII* (cap. 5); *Minuscula carolingiană de la mijlocul secolului al VIII-lea pînă la finele secolului al XI-lea* (cap. 6); *Scrierea gotică din secolele XII — XV* (cap. 7); *Scrierea umanistă din secolul al XV-lea* (cap. 8) şi *Scrierea din secolele XVI — XVIII* (cap. 9). În cadrul capitolului despre scrierea romană am dori să atragem, în mod deosebit, atenţia asupra prezentării teoriei lui J. Mallon şi a şcolii sale, care, cu un deceniu şi jumătate în urmă, au formulat o nouă teorie despre scrierea romană.

Capitolul cel mai amplu din manual este consacrat scrierii gotice. Din acest capitol am dori să relevăm mai ales paragraful consacrat scrierii gotice de cărţi din secolele XIII — XV bazat pe un bogat material arhivistic inedit de la Biblioteca publică din Leningrad.

Incontestabil că ultimele două capitole, destul de ample, consacrate scrierii umaniste din secolul al XV-lea şi scrierii din secolele XVI — XVIII vor reţine în mod special atenţia specialiştilor. Însăşi construcţia acestor capitole este deosebită. Expunerea materialului urmează principiul teritorial-naţional, în cadrul căruia se acordă atenţie evoluţiei cursivului umanist şi scrierii actelor comerciale. Nu este, desigur, neglijată problema influenţelor şi a întrepătrunderilor.

Manualul este însoţit de o bibliografie selectivă atît din literatura sovietică, cît şi din literatura străină de specialitate. Cele peste 100 de titluri reuşesc să cuprindă tot ce este mai important ca lucrări de sinteză din domeniul paleografiei latine realizate în literatura mondială de specialitate, deşi sîntem nevoiţi să remarcăm o oarecare precădere dată lucrărilor scrise în limba franceză în dauna celor englezeşti sau germane.

În anexă, pe 64 de tabele, se oferă cititorilor posibilitatea de a face cunoştinţă *de visu* cu evoluţia scrierii latine. Reproducerile pe hîrtie cretată sînt realizate în condiţii poligrafice deosebit de bune. În cadrul explicaţiilor date la figuri se indică izvorul de unde a fost luat fragmentul, se reproduc 2 — 3 rînduri din text, se dă o descriere a specificului scrierii, a prescurtărilor şi a ornamentării. Indiscutabil că sistemul este destul de economicos, materialul ilustrativ astfel oferit poate fi mînuit cu uşurinţă. În cazul unor albume, acest avantaj evident dispare, chiar dacă pentru studenţi avantajele se menţin. În ceea ce ne priveşte, sîntem adepţii unor reproduceri mai ample, a unor albume cu material grafic mai puţin limitat. Acestea oferă un material didactic mai bogat, practica studenţilor este mai bogată. Să nu uităm că nu toate centrele universitare dispun de biblioteci sau de fonduri aşa de bogat înzestrate ca să ofere în cadrul practicii suficient material original din toate domeniile scrierii latine. Nu putem deci decît să regretăm că acest excelent instrument de lucru, acest util manual şi îndrumător pentru toţi cei care doresc să înveţe să descifreze un text latin medieval nu este însoţit de un album de reproduceri.

Oricum, atît ca concepţie cît şi ca realizare ştiinţifico-poligrafică, manualul de paleografie latină scris de Alexandra Dmitrievna Liublinskaia constituie un real succes al şcolii paleografice leningrădene. El se va impune în rîndul celor mai bune sinteze pe plan mondial.

L. Demény

Средние Века, Сборник vol. 35, Moscova, Издательство « Наука » 1972, 320 p.

Prestigioasa publicaţie a medieviştilor sovietici a ajuns la cel de-al 35-lea volum, apărut nu de mult. Este un volum omagial, realizat cu ocazia împlinirii a 70 de ani de la naşterea profesoarei Alexandra Dmitrievna Liublinskaia. Primele trei materiale sînt consacrate în întregime sărbătoritei. I. L. Bessmertni şi V. N. Malov în studiul : *A. D. Liublinskaia istoric-medievist* analizează pe larg multilaterala activitate ştiinţifică desfăşurată de profesoara din Leningrad, preocupările ei în domeniul istoriei Franţei din secolele XVI—XVII, preocupări concretizate într-o serie de publicaţii de izvoare, monografii şi studii, care prin profunzimea analizei marxiste şi prin noutatea materialului faptic s-au impus pe plan internaţional.

E. V. Bernadskaia şi T. P. Voronova înfăţişează munca depusă de A. D. Liublinskaia în cadrul secţiei de manuscrise a Bibliotecii publice M. E. Saltîkov-Şcedrin din Leningrad, unde ea a lucrat în calitate de colaborator al secţiei, timp de aproape două decenii. La început sub conducerea medievistei O. A. Dobiaş-Rojdestvenskaia, apoi în calitate de conducătoare de colectiv, A. D. Liublinskaia s-a ocupat mai ales de fondul de manuscrise şi documente P. P. Dubrovski, cel mai bogat fond din U. R. S. S. privitor la istoria Franţei în perioada feudalismului tîrziu. În această prestigioasă instituţie. A. D. Liublinskaia a pregătit o serie de cadre valoroase în domeniile ştiinţelor auxiliare istoriei, ca arhivistica, diplomatica, dar mai ales paleografia latină.

În sfîrşit, I. S. Şarkova a întocmit bibliografia lucrărilor publicate de A. D. Liublinskaia cuprinzînd pînă în anul 1972 un număr de 158 de titluri.

Tematica volumului este destul de variată, predominînd totuşi studiile şi comunicările privitoare la istoria Franţei. Astfel, din totalul de opt studii, patru se referă la istoria acestei ţări. I. D. Serovaiski prezintă evoluţia sistemelor de asolament în Franţa medievală, mai precis în secolele IX—XIII. El analizează diferitele forme de recondiţionare a solului dintre care se apleacă mai pe larg asupra rotaţiei culturilor, asupra sistemelor de două şi trei tarlale, formulînd ipoteza apariţiei sistemului de patru tarlale. V. I. Raiţes se ocupă în studiul său de programul răscoalei din 1514 din oraşul Agen, una din cele mai însemnate mişcări sociale din cadrul oraşelor franceze la începutul secolului al XVI-lea. Publicînd pentru prima dată jalba obştei orăşeneşti, V. I. Raiţes ajunge la concluzia că această mişcare reprezintă un conflict intern dintre forţele sociale diferite şi nu o ridicare a maselor orăşeneşti împotriva absolutismului, aşa cum s-a acreditat pînă nu de mult în istoriografie.

„Marea revoltă" din 1529 din oraşul Lyon încadrată în contextul dezvoltării luptei de clasă din Franţa în prima jumătate a secolului al XVI-lea constituie obiectul studiului semnat de M. A. Moldavskaia. Interesant este articolul publicat de T. M. Cervonnaia referitor la problema apariţiei fermelor de tip capitalist în Franţa secolului al XVII-lea. Analizînd evoluţia gospodăriilor luate în arendă în jurul oraşului Paris, autoarea arată că abia în secolul al XVII-lea începe dezvoltarea lor în direcţia capitalistă. Ea constată că pe cînd la începutul acestui veac gospodăriile amintite nu depăşeau forţa de muncă a familiei arendaşului, la mijlocul secolului se recurge din ce în ce mai mult la forţa de muncă salariată, transformînd aceste gospodării mari din jurul capitalei franceze în ferme capitaliste pentru producţia mare cerealieră.

Alte două studii se referă la istoria Suediei din perioada feudală. Primul, semnat de S. D. Kovalevski, analizează natura social-economică a așa-numitului servaj voluntar din epoca feudalismului timpuriu. De fapt autorul încearcă să stabilească trăsăturile specifice ale formării relațiilor feudale în Suedia. A. A. Svanidze înfățișează un alt aspect al dezvoltării social-economice suedeze, anume dezvoltarea orașelor în secolele XIII—XV, urmărind această evoluție pe baza statutelor și privilegiilor orășenești. Este interesant tabloul schițat de A. A. Svanidze, care arată că din secolul al XIII-lea sînt cunoscute doar 17 acte de privilegii, care spre sfîrșitul secolului al XV-lea s au ridicat la 338, remarcîndu-se și o lărgire a drepturilor și libertăților acordate orașelor. I. R. Ulianov publică partea a doua (prima parte a apărut în volumul 34 din culegere) din studiul său cuprinzător referitor la formarea și evoluția structurii gospodăriei senioriale a familiei Stonor-ilor, pe baza mai multor tipuri de izvoare din secolele XIV—XV, surprinzînd în felul acesta unul din aspectele de bază ale dezvoltării social-economice engleze. Un interesant studiu publică și I. D. Smirenskaia despre dezvoltarea structurii social-economice a regiunilor din nordul Braziliei în secolele XVI—XVIII.

În cadrul rubricii de comunicări sînt publicate patru articole, dintre care trei se referă la istoria Italiei. A. H. Gorfunkel prezintă un codice paduan din secolul al XV-lea păstrat la Biblioteca publică din Leningrad. Manuscrisul cuprinde mai multe lucrări filozofice și matematice italiene și engleze din secolele XIII—XV. V. I. Rutenburg analizează știrile din însemnările zilnice ale unui croitor din Florența, însemnări publicate recent în Italia, referitoare la răscoala din Genua din anii 1574 — 1576. I. S. Șarkova în articolul ei a strîns laolaltă știrile privitoare la relațiile comerciale dintre Rusia și Italia în secolul al XVII-lea.

Cel de-al patrulea studiu publicat la această rubrică cuprinde o prezentare sintetică a rezultatelor cercetării istoriei cărții și tiparului romànesc din secolul al XVI-lea.

Volumul al 35-lea din culegerea *Srednie Veka* conține și el rubricile de informare despre medievistică în școli superioare din U. R. S. S., de istoriografie și critică. Dintre materialele publicate în aceste rubrici reține în chip deosebit atenția studiul semnat de E. V. Gutnova, privitor la concepția lui N. D. Fustel de Coulange, despre geneza feudalismului. Este de asemenea bogată și rubrica de recenzii.

L. Demény

„*Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*", namens der Monumenta Germaniae Historica, herausgegeben von Horst Fuhrmann, Hans Martin Schaller, 28. Jahrgang, 1972, 1 — 2, Böhlau Verlag, Köln, Wien, 681 p. (I+II)

Periodicul discutat este una din importantele reviste de medievistică din zilele noastre. Cu toate că anul de apariție 1972 consemnează doar volumul 28, revista este mult mai veche, ea ființînd de 150 de ani, fiind astfel unul din cele mai vechi periodice din lume. Apărută mai întîi sub titlul de „Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde" în anul 1820 — apariție ce se înscrie într-un curent spiritual-politic general ce a cuprins landurile germane după „furtuna napoleoneană", curent ce va naște, între altele, și inițiativa publicării de izvoare

istorice în colecţia *Monumenta Germaniae Historica* — revista îşi schimbă în 1876 titlul, apărînd, pînă în 1935 ca „Neues Archiv für Geschichte des Mittelalters"; între 1937 — 1944 revista apare sub titlul de „Deutsches Archiv für Geschichte des Mittelalters" pentru ca, începînd cu 1950, să apară sub denumirea ei actuală.

„Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters" publică pe de o parte studii bazate pe o minuţioasă analiză a izvoarelor consacrate evului mediu în accepţiunea sa universal-istorică (perioada cuprinsă între anii 500 — 1500 e. n.), iar pe de alta recenzii şi adnotări bibliografice ale unor lucrări ce se referă la aceeaşi perioadă.

Fiind organul ştiinţific al comisiei *Monumenta Germaniae Historica* revista publică în primul fascicul al fiecărui an un raport detaliat asupra activităţii acestei comisii, specialiştii putînd afla din acest raport noile ediţii de izvoare publicate sau stadiul în care se găsesc lucrările de editare sau interpretare de izvoare privitoare la istoria germană. În schimb, cel de al doilea fascicul publică rapoartele de activitate ale altor două fundaţii care se ocupă de editarea şi valorificarea ştiinţifică a unor documente medievale : Pius-Stiftung für Papsturkundenforschung şi Max-Planck-Institut für Geschichte.

O scrutare de ansamblu a articolelor publicate de această revistă relevă faptul că medievistica germană continuă să-şi îndrepte atenţia asupra perioadei de maximă afirmare medievală a împăraţilor romano-germani de la Otto I cel Mare pînă la Frederic al II-lea (veacurile X—XIII). Impresia e confirmată în special de ultimele două numere ale revistei.

Herbert Zielinski reia mult discutata încoronare a lui Otto I ca rege, plasînd evenimentul în cadrul său internaţional (*Zur Aachener Königserhebung von 936*, I, p. 210 — 222); Hartmut Hoffman aduce precizări de detaliu privind domnia lui Otto I (*Zur Geschichte Ottos des Großen*, I, p. 42 — 73); activitatea episcopiei pragheze — cu precădere cea din timpul lui Adalbert de Praga — în epoca dinastiei saxone, legăturile acestui avanpost al catolicismului cu imperiul saxon sînt puse în lumină de Peter Hilsch în studiul *Der Bischof von Prag und das Reich in sächsischer Zeit*, I, p. 1 — 41.

Împăratului Henric al II-lea (1002 — 1024) îi sînt consacrate trei studii : Leopold Auer, *Geburtsjahr und Herkunft Kaiser Heinrichs II.*, I, p. 223 — 228; Reinhard Schneider, *Die Königserhebung Heinrichs II. im Jahre 1002*, I, p. 74 — 104; Rainer Maria Herkenrath, *Das Diplom Kaiser Heinrichs II. für Bischof Berthold von Toul*, II, p. 537 — 541.

Cu o atenţie specială a fost şi mai este privită de către medievistica germană aşa zisa luptă de investitură între împărat şi papă, luptă ce a culminat, în veacul al XI-lea, în vremea împăratului Henric al IV-lea şi a papei Grigore al VII-lea. Rudolf Schieffer reuşeşte să demonstreze că faimosul act de supunere şi umilinţă al lui Henric al IV-lea din ianuarie 1077 de la Canossa nu stă izolat în zbuciumata istorie a raporturilor papei cu capii încoronaţi ai lumii medievale (*Von Mailand bis Canossa. Ein Beitrag zur Geschichte der christlichen Herrscherbuße von Theodosius d. Gr. bis zu Heinrich IV.* II, p. 333 — 370). Un aspect mai puţin cunoscut din lupta dintre papă şi împărat din veacul al XI-lea caută să-l clarifice Hubert Mordek, *Proprie auctoritates apostolice sedis. Ein zweiter Dictatus papae Gregors VII.?* I, p. 105 — 132.

În sfîrşit, mai semnalăm studiul special de diplomatică al lui Josef Riedmann, *Verlorene Urkunden König Konrads III. für italienische Empfänger*, I, p. 229—239.

Cîteva studii publicate în aceste două fascicule ale revistei „Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters" sînt consacrate unor izvoare—diplomatice sau narative — publicate, sau în curs de publicare, în seriile colecţiei *Monumenta Germaniae Historica.* Amintind doar cu titlu informativ articolele lui Johann Wilhelm Braun, *Studien zur Überlieferung der Werke Anselms*

von Havelberg I : *Die Überlieferung des Anticimenon*, I, p. 133 — 209; Hartmut Boockmann, *Aus den Handakten des Kanonisten Johannes Urbach (Auerbach). Die Satira des Johannes Falkenberg und andere Funde zur Geschichte des Konstanzer Konzils*, II, p. 497 — 532 (cu prețioase precizări privind cadrul general al discuțiilor purtate în jurul unirii celor două biserici și a controversei polono-prusace izbucnite la Conciliul din Konstanz) ; Erich Meuthen, *Ruperts von Deutz „De victoria verbi Dei" nach clm 14055*, II, p. 542 — 557, ne oprim asupra unui studiu mai amplu cu tangențe la istoria țării noastre : Erich Kleinschmidt, *Die Colmarer Dominkaner-Geschichtsschreibung im 13. und 14. Jahrhundert. Neue Handschriftenfunde und Forschungen zur Überlieferungsgeschichte*, II, p. 371 — 496.

În conventul dominican din Colmar s-a născut în veacurile XII—XIV un puternic centru istoriografic de o excepțională valoare documentară grație informațiilor solide dobîndite de la misionarii predicatori. Însemnările cronistice păstrate au fost editate în volumul al XVII-lea *Scriptores* al colecției *Monumenta Germaniae Historica* în anul 1861 de Philippe Jaffé pe baza unui singur manuscris păstrat la Stuttgart. Erich Kleinschmidt a reușit să mai depisteze cîteva fragmente, destul de ample, ale cronicilor colmariene cuprinzînd aceeași perioadă (mijlocul veacului al XIII-lea — primul deceniu al veacului al XIV-lea) ca și cea înfățișată de cronica editată de Jaffé. În anexă la studiul său, Kleinschmidt publică extrase din noile fragmente descoperite de el. Pe lîngă informațiile ce privesc nemijlocit istoria țării noastre (invazia tătarilor, participarea unor contingente transilvane în oastea regilor arpazi în confruntările lor din Boemia și Austria, rolul cumanilor, episodul regelui Otto de Bavaria etc.) reținem amănuntul — nu lipsit de importanță — că Ottokar de Stiria a fost primul istoric care a utilizat masiv aceste cronici dominicane în alcătuirea cronicii sale rimate, atît de abundente în informații despre români în special, despre teritoriul țării noastre în general [1]. După Ottokar de Stiria va veni rîndul lui Matthias von Neuenburg să-și completeze informațiile din aceste cronici în alcătuirea cronicii sale, care conține de asemenea știri prețioase despre trecutul teritoriului nostru. Sperăm că în curînd autorul va prezenta o ediție critică a acestei valoroase producții cronistice dominicane de la Colmar.

Aproape jumătate din spațiul tipografic al acestei reviste este afectat recenziilor și notelor bibliografice. Regretînd faptul că nu se semnalează nici o lucrare românească — dealtfel întregul peisaj istoriografic sud-est-european e neglijat de colegiul redacțional al revistei „Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters" — reținem scurta notiță informativă despre articolul lui Gustav Hammann, *Waldenser in Ungarn, Siebenbürgen und der Slowakei*, în „Zeitschrift für Ostforschung", 20 (1971), 3, p. 428 — 441 (I, p. 296) [2]. Un indice de nume proprii și de materii ușurează folosirea celor două fascicule ale acestei reviste.

Adolf Armbruster

[1] Vezi Adolf Armbruster, *Românii în cronica lui Ottokar de Stiria: o nouă interpretare*, în „Studii", XXV (1972), 3, p. 463—483.

[2] La citirea articolului din revista respectivă am remarcat faptul că și Hammann ignoră bibliografia românească, cu toate că el o putea găsi ușor în excelentul studiu introductiv al Mariei Holban la relatarea lui Iacob de Marchia despre misiunea sa în Transilvania; cf. *Călători străini despre țările române*, I, București, 1968, p. 67-68; vezi și p. 62—63.

ÎNŞTIINŢARE

Medieviştii români şi străini, care doresc ca lucrările lor să fie recenzate sau prezentate în paginile publicaţiei noastre, sînt rugaţi să trimită volumele sau extrasele pe adresa: STUDII ŞI MATERIALE DE ISTORIE MEDIE, Bd. Aviatorilor 1, Bucureşti 1, R. S. România.

AVERTISSEMENT

Les médiévistes roumains et étrangers qui désirent que leurs ouvrages soient présentés dans les pages de notre publication sont priés d'envoyer les volumes ou les tirages à part à l'adresse ;
STUDII ŞI MATERIALE DE ISTORIE MEDIE, Bd. Aviatorilor, nr. 1, Bucureşti 1 R. S. România.

Redactor: HILDA MAZILU
Tehnoredactor: ELENA POPESCU

Bun de tipar 11 IV. 1974. Tiraj 1210. Hîrtie scris I. A/56 cu 83% grad de alb. Format 16/70×100 G/m². Coli de tipar 26,75. C.Z. pentru biblioteci mari 9(498) «13: 17» (082). C.Z. pentru biblioteci mici 9(R) «13: 17» (082).

Întreprinderea poligrafică Informația,
str. Brezoianu nr. 23–25, București
REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA

Lei 29